ئاپتورنىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى

تۇرغۇن ئالماس — 1924 - يىل 10 - ئايىنىڭ 30 - كۈنى قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسى دۆلەتباغ يېزىسىنىڭ تار-بوغۇز كەنتىدە نامرات ئائىلىدە دۇنياغا كەلدى.

ئۇ 1934 - يىلىدىن 1939 - يىلىغىچە، بۇلاقسۇ رايونى ئۆركەش يېزا باشلانغۇچ مەكتىپى بىلەن قەشقەر كونىشەھەر-دىكى نۇربەخشى باشلانغۇچ مەكتىپىدە ئوقۇدى. 1939 - يىلى 9 - ئايدىن 1942 - يىلى 8 - ئايغىچە، ئۇرۇمچىدىكى سابىق ئۆلكىلىك سىغەن مەكتەپتە، 1956 - يىلى 6 - ئايدىن 1957 - يىلى 6 - ئايغىچە، لۇشۈن ئەدەبىيات شۆبىسىدە ئوقۇدى. ئۇ 40 - يىللاردىن باشلاپلا رۇس، فرانسۇز، ئىنگلىز كلاسسىك يازغۇچىلىرى ۋە سوۋېت يازغۇچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى بىلەن تونۇشۇشقا باشلىغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتىمۇ ئاشۇ يىللاردا باشلانغان. ئۇنىڭ 1941 - يىلى ئېلان قىلغان «قايتمايمىز» ناملىق شېئىرى شائىر ئىجادىيىتىنىڭ تۇنجى مېۋىسى ھېسابلىنىدۇ.

تۇرغۇن ئالماس 1942 - يىلى 8 - ئايدا، سابىق ئۆلكىلىك سىغەننى تاماملىغاندىن كېيىن، قاراشەھەر ناھىيىسىنىڭ دەنزىل يېزىسىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپكە مۇدىر بولدى.

1943 - يىلى، گومىنداڭچىلارنىڭ ھەقىقەتكە قارشى تۇھمەت بىلەن تولۇپ - تاشقان «نۇتۇق»لىرىغا قارشى چىققانلىقى ۋە ياشلار ئارىسىدا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ فاشىستىك دىكتاتۇرىسىغا قارشى دادىل تەشۋىقات ئېلىپ بارغانلىقى ئۈچۈن، گومىنداڭ دائىرىلىرى تەرىپىدىن قولغا ئېلىندى. بۇ بىر مەزگىللىك تۇرمەھايات ئىدا ئۇ «تۇتقۇن»، «غېرىب مومای»، «جەمىلە»، «ئازادلىق مەشئىلى»، «ئىككى تامچە ياش»، «چوپان» قاتارلىق شېئىرلارنى يېزىپ، ئۆزىنىڭ ئازادلىققا بولغان تەشنالىقىنى ۋە كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئازادلىق تېگىنىڭ ئاتىدىغانلىقىغا بولغان كۈچلۈك ئىشەنچىسىنى ئىپادىلىدى.

1946 - يىلىنىڭ بېشىدا، قاماقتىن بوشىتىلغاندىن كېيىن، ئۆز يۇرتى قەشقەرگە پىيادە يېتىپ بېرىپ، قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىدىكى بىر ياشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىلىقىغا مەكبۇر مۇشەققەتتە ئىشلەشكەن شائىر بۇ مەزگىلدە «تەنلىرىم يا پىراق»، «ياشلىقىم»، «ئانا تۇپراق ئۈچۈن» قاتارلىق يالقۇنلۇق ئىنقىلابىي شېئىرلارنى يېزىپ، خەلق ئامىسىنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۈرەش قىلىشقا چاقىردى. ئۇنىڭ «تەنلىرىم يا پىراق» ناملىق شېئىرى خەلق ئارىسىدا ناخشا قىلىپ ئېيتىلىپ، شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىلىرىگە تارالدى.

1946 - يىل 6 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدە، «11 ماددىلىق بىتىم» (گومىنداڭ دائىرىلىرى بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن بىتىم) ئېلان قىلىنغانلىقىدىن كېيىن، شىنجاڭ خەلقى (ئاساسەن گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى يەتتە ۋىلايەت خەلقى) نىڭ ھاياتىدا قىسقا مۇددەت ئۆ-

مۈر سۈرگەن دېموكراتىيە، تىنچلىق مەزگىلى باشلاندى. ئۇرغۇن ئالماس بۇ ۋاقىتتا قەشقەردىكى ئوقۇتقۇچى بېتىشتۇرۇش كۇرسىغا مۇدىر، قوشۇمچە قەشقەر دارىلمۇئەللىمىنىڭ تەرتىپ مۇدىرى بولۇپ تەيىنلەندى. بۇ مەزگىلدە شائىر ئۆزىنىڭ «ئۇممىدلىك خىيال»، «جەنۇب ساداسى»، «مۇڭلىرىم» قاتارلىق شېئىرلىرى ئارقىلىق خەلقنى گومىنداڭ فاشىستلىرىنىڭ مۇستەبىت ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا چاقىردى.

1947 - يىلى 5 - ئايدا، ئەخمەتجان قاسىمى، جالالجۇڭلار جەنۇبىي شىنجاڭنى كۆزدىن كەچۈرۈش ئۈچۈن قەشقەرگە كەلگەندە، تۇرغۇن ئالماس ئۇچ كىشىدىن تەركىب تاپقان خەلق ۋەكىللىرى تەركىبىدە جالالجۇڭ بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، خەلقنىڭ ھەققانىي مەيدانىنى ئىپادىلىدى. ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار ئۇرۇمچىگە قايتقاندىن كېيىن، گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلاردا ئاق تېررورلۇق يەنە ئەۋج ئالدى. مانا شۇنداق خەتەرلىك پەيتتە شائىر «ساتقۇنغا ئۆلۈم» ناملىق جەڭگىۋار شېئىرىنى يېزىپ جالالجېيشىنى ۋە ئۇنىڭ شىنجاڭدىكى مىللىي غالچىلىرىنى ئاشكارا دۇمبالىدى.

گومىنداڭ دائىرىلىرى 1947 - يىل 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى كېچىسى، قەشقەر دارىلمۇئەللىمىنى قورشاپ، تۇرغۇن ئالماسنى تۇتقۇن قىلىپ، سابىق گومىنداڭ 42 - جۇنىنىڭ قەشقەر بېكىشەھەر ناھىيىسىدىكى ھەربىي قامالقانىسىغا قامىدى. گومىنداڭ سوراقچىلىرى شائىرنى قاتتىق قىيىن - قىستاققا ئېلىپ، ۋەھشىيلەرچە قىيناپ بويسۇندۇرۇشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى قىلچە تىز پۈكتۈرەلمىدى. ئۇ سولاقتا ياتقان چاغلىرىدىمۇ «كۆزىلىم» قاتارلىق شېئىرلارنى يېزىپ، ئۆزىنىڭ

ئىنقىلابىي ئومىدۋارلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىزادىسىنى نامايان قىلدى.

جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك غەلبىسىگە يۈزلىنىشى، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ قەتئىي تەلىپى ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ كۈچلۈك بېسىمى نەتىجىسىدە، كومىتاڭ ئەكسىيەتچىلىرى 1949 - يىل 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى شائىرنى قامىقتىن بوشىتىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇرغۇن ئالماس ئۇ يىلى 8 - ئايدا غۇلجىغا كېلىپ تاكى ئازادلىققىچە «ئالغا» گېزىتىدە تەھرىر بولۇپ ئىشلىدى. ئازادلىقتىن كېيىن، 1950 - يىلىدىن 1953 - يىلى 7 - ئايغىچە، قەشقەر ۋە ئۇرۇمچىدە جامائەت خەۋپسىزلىك ساھەسىدە مەسئۇل خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. 1953 - يىلى 7 - ئايدىن ئېتىبارەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ قارىمىقىدا تەھرىرلىك، تەرجىمانلىق ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللاندى.

ئۇرغۇن ئالماس ئەدەبىي ئىجادىيەتكە كىرىشكەندىن بۇيان، ئەدەبىياتنىڭ ھەرقايسى ژانىرلىرىدا ئۇرغۇنلىغان ئەسەرلەرنى يازغاندىن تاشقىرى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى ۋە ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر خېلى كۆپ ئەسەرلەرنى يازدى. ئۇنىڭ «تارىم شامالىدا»، «تاغ سەھەر» ناملىق شېئىر توپلاملىرى، «قىزىل بايراق» پوۋېستى، «پىچاق» دراماسى نەشىر قىلىندى ھەمدە «قىزىل بايراق» ناملىق پوۋېستى 1955 - يىلى شىنجاڭدا ئۆتكۈزۈلگەن ئەدەبىي ئەسەرلەرنى باھالاشتا 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەندىن تاشقىرى خەنزۇ، ئىنگلىز، رۇس تىللىرىغا تەرجىمە قىلىندى. «پىچاق» دراماسى

«جۇڭگو شىجۈي» نەشرىياتىدا 1958 - يىلى خەنزۇچە ئايرىم كىتاب بولۇپ نەشر قىلىندى.

ئۇرغۇن ئالماس يېقىنقى ئون يىلدىن بېرى (1980 - يىلىدىن بېرى)، ئۇزىنىڭ باشىنىپ قالغانلىقى ۋە سالامەتلىكىنىڭ خېلى دەرىجىدە ياخشىلاشقانلىقىغا قارىماي، «ھونلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، «ئۇيغۇرلار»، «ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى»، «تۇركلەر»، «قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» قاتارلىق چوڭ ھەجىمدىكى ئەسەرلەرنى يازدى. ئۇنىڭ «ھونلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق ئەسىرى ھەربىي كېرمانىيىدە (خامبورگدا) نېمىس تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىنغان بولسا، «قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» ناملىق ئەسىرى سەئۇدىي ئەرەبىستاندا ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىندى.

ئۇرغۇن ئالماس يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئەسەرلەردىن تاشقىرى، ئەدەبىيات ۋە تارىخ تەرەققىياتىغا دائىر 40 پارچە ئىلمىي ماقالە يازدى. بۇ ماقالىلەر «تارىم»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، «شىنجاڭ باشلىرى»، «شىنجاڭ ماتارىيىلى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ژۇرنىلى»، «قەشقەر ئەدەبىياتى»، «مىللىي يازغۇچىلار» قاتارلىق ژۇرنال لاردا ئېلان قىلىندى. ئۇ خەنزۇ تىلى (يېزىقى)نى مۇكەممەل بىلگەندىن تاشقىرى رۇس، ئۇرۇك تىللىرىنىمۇ ئاساسەن بىلىدۇ

ئۇرغۇن ئالماس ئۇزۇنلۇك مول ئىجادىيەت مۇنبىرى ۋە ئىلمىي تەتقىقات تەتىلىرى بىلەن دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى جامائەتچىلىكنىڭ قىزغىن ھورمىتىگە ئىگە بولدى ئۇ ھازىر باش تەھرىرلىقىدىكى ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى.

مۇنده‌رىجە

I بۆلۈم ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى

بىرىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا يۇرتى ھەققىدە 1
تارىخىي يازما مەلۇماتلار 14
ئىككىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى 43
ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر 46
يۇرتنىڭ توتېم قىلىنىشى 63
تارىخىي يازما يادنكارلىقلار 72
ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلار 75
مۇزىكا ۋە قىيا تاش رەسىملىرى 80
ئۈچىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى
قىسقى قۇرۇشتىن بۇرۇنقى ئەھۋالى 89
ھونلار ۋە ئۇيغۇرلار 89
سىيانپىلار ۋە ئۇيغۇرلار 144
ئاۋارلار ۋە ئۇيغۇرلار 158
كۆك تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار 175

مۇنگغو بازمۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، تاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، مۇنگغو بازمۇچىلار جەمئىيىتى شىنجاڭ ئۇيغۇرچىلىق ھەيئەت ئەزاسى. «ئۇيغۇرئۇيىلىگە» ئەنئەنىۋى جەمئىيىتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى.

50 يىللىق قىممەتلىك ھاياتنى ھايالىق ئەدەبىي ئىجادىيەت ۋە ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرىغا بېغىشلىغان بۇ پىشقەدەم، چىداملىق، مەيرەتلىك ئۇستاز قەلبىنى ناكى بۇگۈنگى كۈنگە قەدەر قولىدىن چۈشۈرمەي، ھازىر بىر تارىخىي رومان ئوستىدە ئىشلىمەكتە.

تۆتىنچى باب ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ تەشكىل
تېپىشى 214
تۆمۈد ئۇلۇغ ئىلتەبىر 214
ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ تۈركىلەر بىلەن بولغان
مۇناسىۋىتى 216
بەشىنچى باب ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى ۋە تاڭ
سۇلالىسى 235
قۇتلۇق بىلگە قاغان 235
ئۆتۈكەن ئىسيانى 240
تىبەت خانلىقى بىلەن بولغان ئۇرۇش 249
جۇڭگو مەلىكە قىزلىرىنىڭ ئۇيغۇر قاغانلىرىغا
ياتلىق بولۇشى 252
ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارىسىدا
بولغان ئات ۋە يىپەك مال سودىسى 266
ئالتىنچى باب ئۇيغۇر قاغانلىقى ۋە تىبەت خانلىقى ... 275
تىبەت خانلىقىنىڭ ئۇيغۇر قاغانلىقىغا بولغان
مۇناسىۋىتى 275
ئاي تەڭرىخانىنىڭ مەربىي يۇرۇشلىرى 279
يەتتىنچى باب شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈشى 284
كۆچۈشنىڭ سەۋەبلىرى 284
جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ تەقدىرى 289
سەككىزىنچى باب ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى
دەۋرىدىكى ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت 296
ئىجتىمائىي تۈزۈم ۋە دۆلەت تەشكىلى 296
ئىقتىساد 301

مەدەنىيەت 306
نەسەبنامە 333

II بۆلۈم قاراخانىلار دۆلىتى

كىرىش سۆز 345
توققۇزىنچى باب ئۇتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۇيغۇر قاراخا-
نىلار دۆلىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇنقى تارىخى
توغرىسىدا قىسقىچە بايان 347
ئۇتتۇرا ئاسىيانىڭ تەبىئىي شارائىتى 347
ئەھمانىلار سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئوتتۇرا
ئاسىيا 355
يۇنان ئىستېلاچىلىرى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا 365
ھونلار، كوشانلار، ئاق ھونلار دەۋرىدىكى ئوتتۇرا
ئاسىيا 378
ئەرەپ خەلىپىلىكى ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئوتتۇرا
ئاسىيا 392
نەسەبنامە 413
ئونىنچى باب قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ تەشكىل تېپىشى ... 416
ياغمالار 416
كۆل بىلگە قاراخان ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى 421
ستۇق بۇغراخان ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىنى
قوبۇل قىلىشى 432
مۇسا بۇغراخان ۋە سۇلايمان ئارسلانخان 449
ئون بىرىنچى باب سامانىلار ۋە قاراخانىلار 455
سامانىلار پادىشاھلىقى 455

قاراخانىلارنىڭ ساماڭىلارغا قىلغان يۇرۇشلىرى 458
قاراخانىلارنىڭ ساماڭىلار پادىشاھلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىشى 465
ئون ئىككىنچى باب ھەزنەۋىلەر ۋە قاراخانىلار 476
ھەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى 476
قاراخانىلار بىلەن ھەزنەۋىلەر ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشلار 483
قاراخانىلار بىلەن ھەزنەۋىلەرنىڭ خارەزمگە بولغان مۇناسىۋىتى 490
يۈسۈپ قادىرخان ۋەسۇلتان مەھمۇت ھەزنەۋى 497
قاراخانىلارنىڭ بۆلۈنۈپ كېتىشى 512
ئون ئۈچىنچى باب ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسى ... 522
دەندانقان ئۇرۇشى 522
سۇلتان توغرۇلبەگ 531
سۇلتان ئالپ ئارسلان 540
سۇلتان مەلىك شاھ 548
ئون تۆتىنچى باب قىتانلار ۋە قاراخانىلار 556
قىتانلارنىڭ كىلىپ چىقىشى 556
شەرقىي قاراخانىلار ۋە قىتانلار 558
غەربىي قاراخانىلار ۋە قىتانلار 566
قاراخانىلارنىڭ نەسەبنامىسى 576
ئۇلۇغ سالجۇقلار 579
ئايباسىيلار خەلىپىلىرى 581
ئەرەب ئۇممەۋىلەر خەلىپىلىكىنىڭ خوراسان ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا قويغان ئائىلىرى 583

غەربىي قىتان خانلىرى 584
نايمان خانلىرى 584
ئون بەشىنچى باب قاراخانىلارنىڭ دۆلەت باشقۇرۇش تۈزۈمى 587
ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى 587
ھەربىي تۈزۈم 600
ئون ئالتىنچى باب قاراخانىلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەت 621
مەدەنىيەت يارىتقۇچى دانىشمەنلەر 621
ئەدەبىي ئۇيغىنىش دەۋرى 631
يۈسۈپ خاس ھاجىپ 634
مەھمۇت قەشقەرى 644
قاراخانىلار دەۋرى مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىدىكى سەۋەبلەر 658
قاراخانىلار دەۋرىدىكى مۇھىم تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ يىلنامىسى 675

III بۆلۈم ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى

ئون يەتتىنچى باب ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى
شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى 681
پىسان تېكىن 688
ئون سەككىزىنچى باب قاراخانىلار ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى 694

ئون بۇغۇزىنچى باب ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى
700 ..... ۋالا ۋالاسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى
يىگىرمىنچى باب ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ بەرپا
714 ..... قىلىنىشى بولۇپ قېلىشى
يىگىرمە بىرىنچى باب موگۇلالار ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت
719 ..... خانلىقى
719 ..... چاڭگىزخان ۋە باتۇر چوڭ ئاتۇت تۇكمن
726 ..... مۇغۇلالار دالىدىغى قەبىلىرىگە يۈرۈش قىلىشى
762 ..... ئۆگەدەي ۋە قويۇماڭ تېكىن
يىگىرمە ئىككىنچى باب ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ
771 ..... يوقىلىشى
يىگىرمە ئۈچىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ موگۇلچۇل
773 ..... ئىمپېرىيىسىدە ئويناغان رولى
يىگىرمە تۆتىنچى باب ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى
786 ..... دەۋرىدىكى ئىقتىساد
787 ..... دېھقانچىلىق
788 ..... چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق
791 ..... قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا
794 ..... ئۆرۈش ياساشلىقى
يىگىرمە بەشىنچى باب ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى
796 ..... دەۋرىدىكى مەدەنىيەت
796 ..... يىزاكارلىق
801 ..... ئەدەبىيات
809 ..... سەنئەت
813 ..... تەسەۋۋۇپ

IV بۆلۈم ئۇيغۇر كەلىسا خانلىقى
يىگىرمە ئالتىنچى باب ئۇيغۇر كەلىسا خانلىقىنىڭ
816 ..... تەشكىل قىلىنىشى
يىگىرمە يەتتىنچى باب ئۇيغۇر كەلىسا خانلىقىنىڭ
820 ..... ئۆچىشى
يىگىرمە سەككىزىنچى باب ئۇيغۇر كەلىسا خانلىقى
823 ..... بىلەن ئالغۇلار ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشلار
يىگىرمە توققۇزىنچى باب ئۇيغۇر كەلىسا خانلىقىنىڭ
833 ..... ئاخىرى ھەمدا مۇناسىۋىتى
838 ..... پايدىلانغان ماتېرىياللار

I بۆلۈم

ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى

بىرىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا يۇرتى ھەققىدە

قەتئىي ئۇزۇپ ئېيتىش كېرەككى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا يۇرتى — ئوتتۇرا ئاسىيا.

بۇ مەسىلىنى تەپسىلىيرەك بايان قىلىشتىن بۇرۇن «ئوتتۇرا ئاسىيا» دېگەن بۇ جۇغراپىيىلىك ئۇقۇم دائىرىسىگە كىرىدىغان جايلارنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەك.

ئوتتۇرا ئاسىيا دېگەن بۇ نام توغرىسىدا ھېلىغىچە شەرق ۋە غەرب ئالىملىرىنىڭ قاراشلىرى بىردەك بولمىسۇ، لېكىن بىرقەدەر ھەققانىيتكە ئۇيغۇن كېلىدىغان قاراش بويىچە ئوتتۇرا ئاسىيا دائىرىسىگە كىرىدىغان جايلارنىڭ كۆلىمى يەلگىلەش مۇمكىن.

جۇغراپىيە ئالىملىرى ئاسىيا قىتئەسىنى شەرقىي ئاسىيا،

ئوتتۇرا ئاسيا، ھەربىي ئاسيا قاتارلىق قىسىملارغا بۆلىنىدۇ.

مېنىڭچە، ئوتتۇرا ئاسيا دائىرىسىگە شەرقتە ھېنىگان تاغلىرىدىن تارتىپ، غەربتە كاسپى دېڭىزىغىچە، شىمالدا ئالتاي تاغلىرىدىن تارتىپ، جەنۇبتا ھىمالايا تاغلىرىغىچە بولغان جايلار كىرىدۇ. مانا شۇ «ئوتتۇرا ئاسيا» دائىرىسىگە كىرىدىغان چەكسىز زېمىننىڭ مەركىزىي قىسمى شىنجاڭ، يەتتەسۇ، ئۆزبېكستان، قىرغىزستان، تاجىكستان قاتارلاقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپلا، تەڭرىتاغ لىرى بىلەن قاراقۇرۇم تاغلىرى ئارىلىقىدىكى تارىم ۋادىسىدا، تەڭرىتاغلىرى بىلەن ئالتاي تاغلىرى ئارىلىقىدىكى جۇڭغارىيە دالاسىدا، ئىلى دەريا ۋادىلىرىدا، ئېرتىش دەرياسى بىلەن بالقاش كۆلى ئارىلىقىدىكى جايلاردا، جەنۇبىي سىبىرىيىدە، ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى تەۋەسىدىكى سېلىنگا، ئۇرخۇن، تۇغلا، قۇرۇلۇن دەريالىرىنىڭ ۋادىلىرىدا، كەڭسۇ (گەنسۇ)دا، ھازىرقى سەنشى، شەنشى ئۆلكىلىرىنىڭ شىمالىي قىسمىدا ياشاپ كەلگەن.

بۇنىڭدىن 6000 يىل بۇرۇن (مىلادىدىن 4000 يىللار بۇرۇن)، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى بۆشۈكلىرىدىن بىرى بولغان مېسوپوتامىيە، يېزىق ئىجاد قىلىندى. قەدىمكى يۇنان تارىخچىلىرى ھازىرقى ئىراقتىكى دەجلى ۋە فرات دەريالىرىنىڭ ئارىلىقىدىكى جايلارنى «مېسوپوتامىيە» دەپ ئاتىغان. بۇ يۇنانچە سۆز بولۇپ «ئىككى دەريا ئارىلىقى» دېگەنلىك بولىدۇ. دەجلى ۋە فرات دەريالىرى ھازىرقى تۈركىيە چېگرىسىدىن باشلىنىپ، شەرققە قاراپ ئېقىپ

پارس قولتۇقىغا قۇيۇلىدۇ. بۇ ئىككى دەريا سۇيىدىكى رايونلارنىڭ تۇپرىقى مۇنبەت. سۇيى مول بولۇپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا بەكمۇ ماس كېلەتتى. ئەينى زاماندا، ئىككى دەريا ۋادىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ئاساسىي يەرلىك خەلق «سۇمېرلار» بولۇپ، ئەڭ دەسلەپكى يېزىقنى ئۇلار يارىتقان. دەسلەپكى يېزىق ئىجاد قىلىنغاندىن كېيىن، مىسىر ۋە يېقىن شەرقتىكى خەلقلەر تاريخ دەۋرىگە كىردى.

يېزىنىڭ ئەجدادلىرىمىز بولسا، مىلادىدىن 2000 يىل بۇرۇن (بۇنىڭدىن 4000 يىل بۇرۇن) تارىخ دەۋرىگە كىردى. چۈنكى، بۇ ۋاقىتتا، سۇمېرلار ئىجاد قىلغان يېزىق ئاساسىدا يارىتىلغان ئارامى يېزىقى ئەجدادلىرىمىز ئارىسىغا كىرىپ كەلدى. سوغدى يېزىقى بىلەن كۆك تۈرك يېزىقى (ئۇيغۇر - ئۇرخۇن يېزىقى)نىڭ بىر - بىرىگە ئوخشىشىراق كېتىدىغانلىقى شۇ ئىككىلا يېزىقنىڭ ئارامى يېزىقىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

يېزىنىڭ ئەجدادلىرىمىز ۋە قېرىنداشلىرىمىز تارىخ دەۋرىگە كىرگەندىن باشلاپ، مىلادىنىڭ XIV ئەسىرىگىچە بولغان ناھايىتى ئۇزۇن تارىخىي دەۋردە، ئۇيغۇر ئوغۇز ئىمپېرىيىسى - ئۇيغۇر ھون تەڭرىقۇتلۇقى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 220 - يىلىدىن مىلادى 216 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسى (مىلادى 375 - يىلىدىن 468 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئاق ھون (ئەفتالىت) ئىمپېرىيىسى(مىلادى420 - يىلىدىن565 - يىلىغىچەھۆكۈمسۈرگەن)، ئۇيغۇر كۆك تۈرك قاغانلىقى (مىلادى 551 - يىلىدىن 745 -

يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى (مىلادى 646 - يىلىدىن 845 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى (مىلادى 850 - يىلىدىن 1335 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى (مىلادى 850 - يىلىدىن 1212 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى (مىلادى 960 - يىلىدىن 1187 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئۇلۇغ سالجۇقلار سۇلتانلىقى (مىلادى 1040 - يىلىدىن 1157 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، خارەزىم شاھلار دۆلىتى (مىلادى 1172 - يىلىدىن 1231 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، سەئىدىيە خانلىقى (مىلادى 1504- يىلىدىن 1678 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) قاتارلىق ئۇلۇغ، قۇدرەتلىك، باي، مەدەنىيەتلىك دۆلەتلەرنى قۇرۇپ، پارلاق مەدەنىيەت يارىتىپ، ئىنسانىيەتنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى ۋە مەدەنىيىتىگە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان.

تۆۋەندە ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا يۇرتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا شەكىللىنىش گېئولوگىيىلىك پاكىتلار تارقىلىق ئىسپاتلايمىز.

ئوتتۇرا ئاسىيا ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا يۇرتى بولۇپ قالماستىن، يەلكى دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ قەدىمكى، ئەڭ مەشھۇر ئالتۇن بۆشۈكىنىڭ بىرىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن تارىخچى مورگان: «دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئاچقۇچى تارىم ۋادىسىغا كۆمۈلگۈدۇر. بۇ ئاچقۇچ قاچان تېپىلىدىكەن شۇ چاغدا دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ سىرى ئېچىلغۇسى ①» دېگەنىدى.

ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىدىن قارىغاندا،

قەدىمقى يىللاردىن بېرى، شىنجاڭدا ئىلگىرى بېرىلغان گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەرنىڭ نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، تارىم ۋادىسىدا بولۇپمۇ ياكى جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدا بولۇپمۇ، ئاھايىتى كۆپ جايلاردا زاپەسنىڭ كۆپلۈكى ۋە سۇپىتىنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەن دۇنيانى ھەيران قالدۇرغان نەپىسلىك تېپىلدى. بىر جۈملە سۆز بىلەن ئېيتقاندا، 1 مىليون 600 مىڭ كۋادرات كىلومېتر كېلىدىغان شىنجاڭ زېمىنىنىڭ ئاستى تۈرلۈك - تۈمەن بايلىقلار، ھەتتا دۇنيادا كەم ئۇچرايدىغان ئوران، رادىي قاتارلىق ئېسىل تەبىئىي بايلىقلار خەزىنىسى، نېفىت دېگىزى ۋە كۆمۈر كانلىرى دۇنيا سىدىن ئىبارەت.

شىنجاڭ زېمىنىدا نېفىتلىكلەر ۋە كۆمۈر كانلىرىنىڭ كۆپلۈكى ئەڭ قەدىمكى چاغدا تارىم ۋادىسى بىلەن جۇڭغار-

ھە ئوبدانلىقى ئاھايىتى چوڭ ئىنچكى دېڭىز بولغانلىقى، تاغ
لارنىڭ ۋە تاغ ئېتەكلىرىنىڭ چەكسىز قېلىن ئورمانلار بىلەن
قاپلانغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. چۈنكى، تەبىئەتتە بوۋاندىغان
ئۆزگىرىشلەر (ئاھايىتى دەھشەتلىك، قانتىق بەر تەۋرەشلەر،
قۇرغاقچىلىق ئاپەتلىرى) نەتىجىسىدە، شىنجاڭدىكى ئىككى
چوڭ ئىنچكى دېڭىز كېچىكلەپ، قۇرۇقلۇق يۈزى كېڭەيگەن،
ھازىرقى سايرام، باغراش، لوپنۇر كۆللىرى قەدىمكى ئىنچكى
دېڭىز ئورنىدا قالغان قالدۇق كۆللەردۇر. دېڭىزلارنىڭ قۇ-
رۇقلۇقنى ئايلىنىشى نەتىجىسىدە، ھەددى - ھېسابسىز سۇ ھاي-
ۋانلىرى تۈپراق ئاستىدا قېلىپ، مىليون يىللارنىڭ ئۆتۈشى
بىلەن نېفىت ھاسىل بولغان. چەكسىز كەتكەن قارىغاي ئور-
مانلىرىمۇ تەبىئەتنىكى ئۆزگىرىشلەر نەتىجىسىدە تۈپراق ئاس-
تىدا قېلىپ، يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن كۆمۈرگە ئايلانغان.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمى (سوۋېت ئوتتۇرا
ئاسىياسى)نىڭ ئەڭ قەدىمكى چاغدىكى تەبىئىي شارائىتى-
مۇ، خۇددى بىز يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن ئەھۋالدىن ئانچە
پەرقلەنمەيتتى.

گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغان-
دا، قەدىمكى چاغلاردا ئاسىيا، ياۋروپا قىتئەلىرىنىڭ شەر-
قىي قىسمى مۇز بىلەن قاپلانغان. بۇنداق ئەھۋال ئوتتۇرا
ئاسىيانىڭ تەبىئىتىگە ئاھايىتى كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن.
شۇ سەۋەبتىن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پامىر تاغلىرى، قاراقۇ-
رۇم تاغلىرى، تەڭرىتاغلىرى، ئالتاي تاغلىرىنىڭ چوققىلىرى
ۋە قىيالىرى ھازىرقىغا سېلىشتۇرۇپ بولمايدىغان دەرىجىدە
ئاھايىتى قېلىن مۇز ۋە قارلار بىلەن قاپلانغانىدى. مەسـ

لەن: دېيامىر مۇزلۇقلىرىدىن بىرىنىڭ ھازىرقى ئۇزۇنلۇقى
77 كىلومېتر، قېلىنلىقى 500 مېتر بولغان بولسا، قەدىمكى
چاغدا شۇ مۇزلۇقنىڭ ئۇزۇنلۇقى 180 كىلومېترغا سوزۇلغان
بولۇپ، قېلىنلىقى 1000 مېترغا يەتكەن. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى
قەدىمكى مۇزلۇقلارنىڭ تۆۋەن جايىدىكى چېگرىسى دېڭىز يۈ-
زىدىن 1800 مېتر ئېگىز ئىدى، ھازىرقى مۇزلۇقلارنىڭ تۆۋەن
جايىدىكى چېگرىسى دېڭىز يۈزىدىن 3200 مېتر ئېگىز بولۇپ،
ئۇنىڭدىن تۆۋەن ئەمەس.»②

يۇقىرىدىكى تەبىئىي ئەھۋالغا ئاساسلانغاندا، ھازىر-
قى ۋاقتىتىن ئون نەچچە مىڭ يىللار بۇرۇن، ئوتتۇرا ئاسـ
يانىڭ تەبىئىي ئىقلىمى ھازىرقىغا قارىغاندا ئەم بولۇپ،
ھۆل - يېغىن كۆپ ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، قەدىمكى چاغلاردا
ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاغلارنىڭ مۇزلۇق، قارلىق چوققىلىرى
ۋە ئېگىز قىيالىرىدىن كۈن نۇرىدا ئېرىپ ھاسىل بولغان
سۇلار ئاھايىتى مول سۇلۇق دەريالارنى، چوڭ - چوڭ ئىنچكى
دېڭىزلارنى، كۆللەرنى پەيدا قىلغانىدى. بۇنداق تەبىئىي
شارائىت ئوتتۇرا ئاسىيادا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئېگـ
لىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ياخشى ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگە-
دىن تاشقىرى، ئورمانلار ۋە ھايۋانلارنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشـ
گىمۇ قولاي شارائىت يارىتىپ بەرگەن. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ
شەرقىي قىسمى (ئاساسەن تارىم ۋادىسى) ۋە غەربىي قىسمى
(سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىياسى) ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئاھايىتى
مۇنبەت ۋە مول ھوسۇللۇق رايونلىرى ئىدى. شۇ چاغلاردا
تارىم ۋادىسىدىكى تەكلىماكان قۇملۇقى، جۇڭغارىيەدىكى
قۇربان تۆڭگۈت (قازانقۇم) قۇملۇقى، تۇرپاندىكى قـ

رىلىقوم چۆللۈكى، ئۆزبېكىستاندىكى قارا قوم قاناراتلىق چۆللۈك لەر بوق ئىدى، ھازىرقى سايرام، يالىراش، لوپئۇر، بارىكۆل (بارسكۆل)، يالقاش، ئارال ئۆڭلىرى قاتارلىق چوڭ كۆللەر ئىدى. ئارىرم دەريالىرى، ئىلى دەريالىرى، ئىر دەريالىرى، ئامۇ دەريالىرى، چۇ دەريالىرى، تالاس دەريالىرى قاتارلىق دەريالارنىڭ سۇلىرى ئاھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئارىلىق ئوللىرى ئوتتۇراتاسىلىق خۇددى ئۆمۈچۈكنىڭ تورىدەك قاپلاپ تۇراتتى.

گېئولوگلار، ۋە تارىخشۇناسلار مەلۇم ئالىملارنىڭ ئوتتۇراتاسىدا ئېلىپ بارغان ئىلمىي تەكشۈرۈشلىرى ئارقىلىق چۆلخانلارنىڭ ھازىرقىدەك ئاساسلانغانلىقىنى، تەخمىنەن بۈگۈندىن 8000 يىللار بۇرۇن، ئوتتۇراتاسىلىقتىكى ئاھايىتى چوڭ ئۆزگىرىشلەر بولۇپ، قۇرغاقچىلىق بۇز بەرگەن، ئۇ ۋاقىتتىن، ئەجدادلىرىمىزنىڭ بىر قىسمى ئاسىيانىڭ شەرق ۋە غەرب تەرەپلىرىگە كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان، ئۇ چاغدا ئوتتۇراتاسىيانىڭ شەرقىي بۆلۈكىدە ياشايدىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ بىر قىسمى ئالتاي ئارقىلىق كۆچۈپ، ھازىرقى موڭغۇلىيە ۋە بايقال كۆلى (قەدىمكى چاغلاردا ھايكۆل دەپ ئاتالغان) ئەتراپلىرىغا كەتكەن، مىلادى 840 - يىلى موڭغۇللىرىدىن شىنجاڭغا كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلار بولسا بۈگۈندىن 8000 يىللار بۇرۇن ئارىرم ۋادىسىدىن موڭغۇلىيەگە ۋە بايقال كۆلى ئەتراپلىرىغا كۆچكەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەۋلادى ئىدى.

بۈگۈندىن 8000 يىللار بۇرۇنقى كۆچۈشتە ئارىرم ۋادىسىدىن

لاداق بولۇپ ئارقىلىق شىمالىي ھىندىستانغا كۆچكەن ئەجدادلىرىمىز ھىندىستانلىق ئەسلى يەرلىك خەلقى بولغان دراۋىدلارنىڭ قەدىمكى ھىندىستان مەدەنىيىتىگە ئۆزلىرىنىڭ ئەسىرلىك كۆرسەتكەن، XX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرى ئارخېئولوگىيە ئالىملىرى ھىندى دەريالىرى ۋادىسىدىكى خارابىدا (يەنە جاپ شتاتىدا)، موھىنجودارو (پاكىستانىنىڭ سىندى ئۆلكىسىدە) قاتارلىق قەدىمكى ئەھەرلەرنىڭ خارابىلىرىنى تەكشۈرگەندە، تېپىلغان ھەيكەللەر ئارىسىدا ئوتتۇراتاسىلىق تۈرك (ئۇيغۇر) لىرىغا كېرەكلىكەن ۋە بىشىدىكى چاچلىرى قىسقىچە (ياپما) بىلەن باغلانغان بىر ھەيكەل چىققان، بۇ ھەيكەل بۈگۈندىن 8000 يىللار بۇرۇن ئارىرم ۋادىسىدىن شىمالىي ھىندىستانغا كۆچكەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئارىيالار ھىندىستانغا كۆچۈپ كېلىشتىن بۇرۇنقىچە مىڭ يىللار بۇرۇنلا ھىندىستانلىق ئاساسىي يەرلىك خەلقى دراۋىدلار بىلەن قىلىپ ياشىغان دەۋرىگە مەنسۇپ.

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى 1971 - يىلى كۆنچى دەرياسىنىڭ بويىدىكى ئىپتىدائىي قەبىلىلىشىشتىن بىر ياش ئايال بىلەن بىر كىچىك بالىنىڭ جەسىتىنى تاپقان، ئەنجاق داۋۇسى جۇغراپىيە ئاكۇلتېتى كاربون 14 ئەجرىبىخانىسى قەبىلىلىشىشتىن يىغىلغان ياغاچلارنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق جەسەتلەر (ياش ئايال بىلەن كىچىك بالا جەسىتى) نىڭ بۈگۈندىن 6412 يىل بۇرۇن دەپنە قىلىنغان جەسەت ئىكەنلىكىنى دېگەندەك ئېنىقلىغان، بۇ ھەقتىكى مەلۇمات ئىلگىرى كېيىن ئېلان قىلىنغانلىقتىن كېيىن

يمن، دشنجاك گېزىتى»نىڭ (ئۇيغۇرچە) 1981 - يىل 2 - ساي
نىڭ 24 - كۇنىدىكى ساندا ئېلان قىلىنغان.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان جەسەتلەر توغرىسىداشىنجاڭ گېزىتىدە مۇنداق دېيىلگەن: «بۇ جەسەتلەر يەر يۈزىدىن ئېگىزرەك بولغان قۇرغاق قۇم دۆڭىسىدىن قېزىۋېلىنغان. كۆرۈنۈشتىن ئىككى بېشىغا سوقۇن ياغاچ قويۇلغان بولۇپ، يەرئۈستىدىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. كۆز ئىچى قىلىپ قېزىلغان. جەسەتلەر كۆرۈدە ئوخشاش ياتقۇزۇلغان. ئۇنىڭ ئۈستىگەياغاچ تاختاي ۋە تاختاينىڭ ئۈستىگە قوي تېرىسى بىلەن، چىغ توقۇلما بىلەن يېپىلغان. جەسەت ئاياغىنى قوپال توقۇلغان يۈڭ رەختكەئورالغان بولۇپ. ئايال جەسەتنىڭ بېشىغا كىگىز قالپاق كىيدۈرۈلگەن. ئۇنىڭ سېرىق، ئۇزۇن چاچلىرى دولىسىغا چۈشۈپ تۇرىدۇ. كۆزلىرى يوغان، كىرپىكلىرى ئۇزۇن. قاڭشارلىق... بۇ قەدىمكى جەسەتلەر بىلەن بىللە قېزىۋېلىنغان ئاخىرەتلىك لەر ئىچىدە ئاياغىنى ئەپسىز توقۇلغان چىغ سېۋەتلەر بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىگە زىرائەت دانلىرى سېلىنغان، ئەمما بۇ دانلار چىرىپ ئۇنغا ئايلىنىپ كەتكەن. بالا جەسىتى بىلەن بىللەكۆمۈلگەن چىغ سېۋەتنىن ئۆز پېتى ساقلانغان بۇغداي چىقتى.»

بۇ ئىككى جەسەتنىڭ تېپىلغانلىقى بۇنىڭدىن 8000 يىللار بۇرۇنقى كۆچۈشتە باشقا جايلارغا كەتمەي تارىم ۋادىسىدا داۋاملىق ياشاپ قالغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېتنىك خۇسۇسىيىتى ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى (دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، يۈڭ توقۇمىچىلىق، ھۈنەر - سەنئەت)نى تەتقىق قىلىشتا بىباھا ئەھمىيەتكە ئىگە.

شۇنى ئۇقۇپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، تارىم ۋادىسىدا يا-

شىغان ئەڭ قەدىمكى يەرلىك ئاساسىي خەلق سىرىق تەنلىك لەرگە مەنسۇپ بولماستىن (سىرىق تەنلىكلەر قاڭشارلىق، سىرىق چاچ بولمايدۇ) ۋە ئۇنىڭدىمۇ ئاريان نەسىلىك خەلقمۇبولماستىن (ئاريانلار مىلادىدىن 1700 يىللار بۇرۇن ئىران ئېگىزلىكى ئارقىلىق ھىندىستانغا كۆچكەن)، دەل ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى.

ھازىرقى گېرمان، پارىس، ھىندى خەلقلىرىنىڭ ئەجدادى بولغان ئاريانلار مىلادىدىن 1700 — 2000 يىللار بۇرۇن كاسپى دېڭىزىنىڭ جەنۇبى ۋە شەرقىي جەنۇبىدىن كۆچۈپ، ھىندىستانغا بېسىپ كىرىشتىن بۇرۇن، ھازىرقى ھىندىستاندا ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى تىلدا سۆزلىشىدىغان، ئېتنىك كېلىپ چىقىشى جەھەتتىن ئاريان نەسلىگە مەنسۇپ بولغان ھازىرقى ھىندىلار ئەمەس، بەلكى ئاۋستىرو ئاسىيا تىك ھىندونېز ئىرقىغا مەنسۇپ بولغان، قاراچاچ، پاناق دراۋىدلار ياشىغانىدى. ئاريانلار مىلادىدىن تەخمىنەن 2000 يىللار بۇرۇن ھىندىستانغا بېسىپ كىرگەندىن كېيىن، ھىندىستاننىڭ ئەڭ قەدىمكى ئاساسىي يەرلىك خەلقى بولغان دراۋىدلارنى قىستاپ، ھىندىستاننىڭ جەنۇبىغا قوغلىغان. ھازىرمۇ ھىندىستاننىڭ جەنۇبىدا دراۋىدلار ياشىماقتا.

تارىم ۋادىسىنىڭ كۆكنۇر (چىڭخەي)غا (شەرقىي جەنۇبتەرەپتىن)، تىبەت تەكە (جەنۇب تەرەپتىن) تۇتىشىدىغان يېقىن جايلىرىغا ھازىرقى تىبەتلىكلەرنىڭ ئەجدادى بولغان چاڭلارنىڭ مەلۇم دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىپ، ئىز قالدۇرغانلىقى تۇرلۇك سەۋەبلەرگە كۆرە (مۇھىمى ئۇرۇش نەتىجىسىدە)، مىلادى VII - VIII ئەسىرلەردە يۈز بەرگەن. ئۇنىڭدىن تاشقىرى ھىندى - ياۋروپا

تىل سىستېمىسىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەردىن دىن تارقاتقۇ-
چىلار (بۇددا، ئاتەشپەرەسلىك دىنى، مانى دىنى، نېستورى-
يان دىنى قاتارلىق دىنلارنى تارقاتقۇچىلار)، سودا - سېتىق
بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار، ئاندا - ساندا ھەربىي، مەمۇرىي ئە-
مەلدارلار مىلادىنىڭ ئالدى - كەينىدىلا تارىم ۋادىسىغا كە-ل
گەن. ئەنە شۇنداق كىشىلەرنىڭ كېلىشىگە خەلقلەر ئارىسىدە-
كى تارىخىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي، دىنىي مۇناسە-
ۋەتلەر سەۋەب بولغان. مەسىلەن: كۇشان ئىمپېرىيىسى (مىلادى-
دىن ئىلگىرىكى 50 - يىللىردىن مىلادى 420 - يىللىغىچە ھۆكۈم سۈر-
گەن) ئىمپېراتورى قەنىشقا ‖ نىڭ ۋاقتىدا (مىلادى 78 - يىللىردىن
123 - يىللىغىچە) ھىندىستاندا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى كېڭەيتە-
كەن ۋە مۇستەھكەملىگەنىدى. قەنىشقا ‖ كۇشان ئىمپېرىيىسىگە
ئىمپېراتور بولغان دەۋرنىڭ ئاخىرىدا خوتەن، ياركەنت، قەش-
قەر خانلىقلىرىنى ئۆز ئىمپېرىيىسى تەركىبىگە قوشۇۋالغان.
كېلىپ چىقىشى ئۇلۇغ ياۋچىلاردىن بولغان قەنىشقا ‖ بۇد-
دىزمنىڭ سادىق ھىمايىچىسىلا ئەمەس، بەلكى بۇددا دىنىنىڭ
كۇشان ئىمپېرىيىسىدە ياشىغان تۇرلۇك خەلقلەر ئارىسىدا
ئاساسى، ھۆكۈمران ئورۇنغا ئىگە بولۇشى ئۈچۈن ھارماي -
تالماي كۈرەشكەن. شۇ سەۋەبكە كۆرە، قەنىشقا ‖ نىڭ ۋاق-
تىدا، ھىندىستاندىن كۆپلىگەن ھىندى بۇددىستلىرى تارىم
ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا كەلگەن بولسا، تۇركىي ۋە
ھىندى تىلىدا سۆزلىشىدىغان ئەمەلدارلارمۇ تارىم ۋادىسىغا
كەلگەن.

بۇنىڭدىن باشقا ئاق ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى

ئېتالانوسىنىڭ ۋاقتىدىن تارتىپ، ئاخىرقى ئاق ھون ئىمپېرا-
توري × × غىچە بولغان 87 يىللىق ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر
دەۋردە (مىلادى 480 - يىللىردىن 567 - يىلىغىچە) خوتەن،
ياركەنت، قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچا قاتارلىق ئۇيغۇر خانلىق-
لىرى ئاق ھون ئىمپېرىيىسى ھۆكۈمرانلىقىدا ياشىغانىدى؛
مانا شۇچاغدا، ھىندىستانغىمۇ ھۆكۈمران بولغان ئاق ھونلارغا
ئەگىشىپ، ھىندىستاندىن بۇددىستلار، سودىگەرلەر، ئەمەل-
دارلار ۋە باشقىلار تارىم ۋادىسىغا كەلگەن.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان كۇشانلار ۋە ئاق ھونلار دەۋردە
تارىم ۋادىسىغا ھىندىستاندىن كەلگەنلەر يەرلىك ئاساسىي
خەلق بولغان ئۇيغۇرلار ئارىسىدا پەقەت ئاز سانلىق كىشى-
لەر ئىدى، خالاس.

يېقىنقىي يىللاردا تارىم ۋادىسىدىكى تۇرلۇك جايلار
(كۆنچى دەرياسى بويى، چەرچەن، چارقلىق ئەتراپلىرى)
دىن تېپىلغان قەبرىلەرگە دەپنە قىلىنغان كىشىلەرنىڭ (ئەر
يا كى ئايال بولۇشىدىن قەتئىينەزەر) بېشى شەرقە، پۇتى
غەربكە قارىتىلىپ دەپنە قىلىنغان. بۇنداق ئەھۋال نېمىنى
كۆرسىتىدۇ؟

ئەجدادلىرىمىز ئەڭ بۇرۇنقى زامانلاردا شامان دىنىغا
ئېتىقاد قىلغانىدى. شامانلار كۈنگە، ئايغا، كۆك (ئاسمان) گە،
يەرگە ۋە سۇ ئىلاھلىرىغا چوقۇناتتى. مانا شۇ شامان ئېتىقادىغا
كۆرە، ئەجدادلىرىمىز چېدىر - ئۆيلىرىنىڭ ئىشىكىنى كۈن-
چىقىشقا قارىتىپ ياچاتتى. تۇركىلەر ۋە شەرقىي ئۇيغۇرلار-
نىڭ قاغانلىرى (ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىرى) بەزى مۇرا-
سىملار (تەختە تىلىك كۆڭۈل ئېچىش، تۇي قاتارلىق مۇرا-

سىلار) كۈنچىقىش (شەرق)قا قاراپ ئولتۇراتتى ۋە كۈنگە توققۇز قېتىم تەزىم قىلىپ چوقۇناتتى. ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىرىنىڭ ئىسىملىرىمۇ بۇنداق ئادەتنى ئەسلىتىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ قاغانى چوقدىخان (مىلادىنىڭ 821 - يىلىدىن 824 - يىلىغىچە قاغان بولغان) كۈن تەڭرىدە ئۇلۇغ بولمىش ئالىپ كۈچلۈك بىلگە قاغان (كۈن تەڭرىدىن ئۇلۇغ بولۇپ تۇرغانلىكەن كۈچلۈك دانا قاغان) دەپ ئاتالغان.

تارىخىي يازما مەلۇماتلار

جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى ۋە يۇنان، رىم، ئەرەب تارىخچىلىرى، سەيياھلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ياشىغان جايلىرى توغرىسىدا بىرقەدەر ئېنىق، ئىشەنچلىك مەلۇماتلار بار.

جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان تارىخچىلىرىدىن سىماچىيەن (مىلادىدىن 145 - يىل بۇرۇن تۇغۇلغان بولۇشى مۇمكىن) «تارىخنامە» ھونلار ھەققىدە قىسسەدە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىنى «دىڭلىنىڭ» دەپ يازغان بولسا، بەنگۇ (مىلادىنىڭ 32 - يىلى تۇغۇلۇپ 92 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى» ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە «دىلى» دەپ يازغان. سىماچىيەن بىلەن بەنگۇنىڭ «دىڭلىنىڭ» «دىلى» دەپ يازغانلىرى «تۈرك» دېگەن نامنىڭ خەنزۇچىغا قىلىنغان ئاھاڭ تەرجىمىلىرى ئىدى. مانا شۇ تۈركلار مىلادە-

دىن بۇرنىقچە ئەسىر بۇرۇنلا ھازىرقى بايقال بويلىرىدا ياشىغان شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى ئىدى. سىماچىيەن بىلەن بەنگۇ مىلادىدىن ئەچچە ئەسىر بۇرۇنلا ئىبرتىش بويلىرىدىن تارتىپ بالقاش كۆلىنى ئەتراپلىرىغىچە بولغان جايلاردا ياشىغان ھەربىي تۈركلار توغرىسىدا مەلۇمات بېرىش ئىمكانىيىتىنى ئىگە بولالمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار ئەسەرلىرىدە ئۇلار توغرىسىدا بىرنەرسە دېمىگەن.

لېكىن ئۇنداق بولمىسۇن، سىما چيەن بىلەن بەنگۇ مىلادىدىن كۆپ ئەسىرلەر بۇرۇن ھازىرقى جۇڭغارىيىدە ياشىغان ئۇيغۇرلار توغرىسىدا مەلۇمات بەرگەن. سىما چيەن مانا شۇ ئۇيغۇرلارنى «خۇجيې» (胡羯) دەپ يازغان بولسا، بەنگۇ «ۋۇجيې» (烏桀) دەپ يازغان. مانا شۇ ئۇيغۇرلار مىلادىدىن كۆپ ئەسىر بۇرۇنلا ھازىرقى ئالتاينىڭ غەربىي جەنۇبى ۋە چۆچەك ئەتراپلىرىدا ياشىغان. تۈركشۇناس. پروفېسسور ما چاڭشۇ ئەپەندى مۇنداق دەپ يازىدۇ: «سۇي سۇلالىسى ۋە تاڭ سۇلالىسى قاتارلىق ئىككى سۇلالە دەۋرىدە ۋۇخۇ ياكى ۋۇخې دەپ ئاتالغانلار ئەسلىدە جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدا ياشىغان «ئۇيغۇرلار» بولۇپ، ئۇلار خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ۋۇجيې دەپ ئاتالغان.»⑧

بەنگۇنىڭ «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى. ھونلار ھەققىدە قىسسە» بابىدا يەرگەن مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، ئۇلۇغ ئۇيغۇر - ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ مەشھۇر تەڭرىقۇتى ئوغۇزخان — باتۇر تەڭرىقۇت — (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 209 - يىلىدىن 174 - يىلىغىچە تەڭرىقۇت بولغان)

مىلادىدىن 200 يىللار بۇرۇن بايقال كۆلى ئەتراپلىرىدا ياشىغان تۈرالارنى بويسۇندۇرغان. ئوغۇزخان مىلادىدىن ئىلگىرىكى 176 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 220 - يىلىدىن مىلادى 207 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) پادىشاھى خەن ۋېندىغا (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 179 - يىلىدىن 157 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) يازغان مەكتۇبىدا مۇنداق دېگەن: «ولان (كىروران)، ئۇيسۇنلار، ئوغۇزلار (ئوغۇزلار شۇ چاغدا ئالتايىنىڭ غەربىي جەنۇبى، چۆچەك ۋە زايسان ئەتراپلىرىدا ياشايتتى) نى ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى 26 دۆلەتنى ھۆكۈمرانلىقىمغا ئالدىم. ئۇلارنىڭ ھەممىسى (ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيادىكى دۆلەتلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ) ھونلار دۆلىتى تەركىبىگە كىردى. ئوقيا كۆتۈرگەن خەلقلەرنىڭ ھەممىسى بىر ئائىلە بولۇپ بىرلەشتى. شىمالدىكى ئۆلكىلەر (بايقال بويلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) ھۆكۈمرانلىقىمغا ئۆتتى.»④

تۈركشۇناس، پروفېسسور سىن جۆڭمېەن، ئاتەشپەرەسلەرنىڭ مۇقەددەس كىتابى «ئاۋېستا»دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلىنىپ قەدىمكى چاغدا تۈركلەرنىڭ «تۈرا» ئاتلىق بۇۋىسى ئۆتكەنلىكىنى، شۇڭا تۈرك خەلقلىرىنىڭ ئۆزلىرىنى شۇ بۇۋىسىنىڭ نامى بىلەن «تۈرالار» دەپ ئاتىغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ.⑤

ئۇلۇغ پارس شائىرى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە»سىدە، ئىرانلىقلار بىلەن كۆپ قېتىم ئۇرۇشقان ئۇلۇغ بۇۋىمىز ئالىپ ئەرتۇڭا (ئەفراسىياپ) پادىشاھلىق قىلغان دۆلەت «تۇران» دەپ ئاتالغان. «كۆشان سەنىشتى» ناملىق كىتابتا ئوتتۇرا ئاسىيا ساكلىرى «قەھرىمان تۈرالار» دەپ يېزىلغان.

جۇڭگونىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقىچە ئەسىر بۇرۇن ياشىغان تارىخچىسى سىماچىەندىن تارتىپ مىلادى Ⅶ ئەسىرگىچە ئۆتكەن مەشھۇر تارىخچىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى بولغان «تۈرالار»نى ئۆز ئەسەرلىرىدە «دىڭلىڭ» (丁零)، «تېيلى» (鉄勒)، «چېلى» (勅勒)، «دىلى» (狄力) قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتىغان بولسىمۇ، شۇ ناملارنىڭ ھەممىسى «تۈرالار» دېگەن ئاتالغۇنىڭ خەتۋۇچىسىغا قىلىنغان ئاھاڭ تەرجىمىسىدىلا ئىبارەت.

جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى ئۆز ئەسەرلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى تۈرالارنىڭ ياشىغان جايلىرىنىڭ جۇغرافىيىسىنى ئەھۋالىغا قاراپ، تۇۋالارنى «غەربىي تۈرالار» ۋە «شەرقىي تۈرالار» دەپ ئىككىگە ئايرىغان.

شەرقىي تۈرالار شەرقتە بايقال كۆلىنىڭ ئەتراپلىرىدىن تارتىپ غەربتە ئالتاي تاغلىرىغىچە بولغان جايلاردا ياشىغان. «تارىخنامە» بىلەن «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى» ھونلارغە قىلغان قەسەمدە يېزىلغان تۈرالار مىلادىدىن خېلى كۆپ ئەسىر بۇرۇنلىقى چاغلاردىن تارتىپ، شۇ جايلاردا ياشاپ كېلىۋاتقان شەرقىي تۈرالارنى كۆرسىتىدۇ. سىماچىەن بىلەن بەنگۇ غەربىي تۈرالار توغرىسىدا بىر نەرسە دېمىگەن. غەربىي تۈرالار توغرىسىدىكى مەلۇمات Ⅱ ئەسىردىن باشلاپ جۇڭگو تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇچراشقا باشلايدۇ.

غەربىي تۈرالار شەرقتە جۇڭخارىيە دالاسى ۋە ئېرتىش بويلىرىدىن تارتىپ غەربتە بالقاش كۆلىنىڭ غەربىگىچە بولغان جايلاردا ياشىغان.

مىلادى Ⅱ ئەسىردە ياشىغان (مىلادى 196 - يىلى

تۇغۇلۇپ 250 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) جۇڭگو تارىخچىسى يۈخۈەن خۇيى خانلىقنىڭ قىسقىچە تارىخىنى» (魏略)ناملىق ئەسىرىدە، مەرىپى تۈرالار ھەققىدە مۇنداق دەپ يازغان: «ئوغۇز دۆلىتى... ئۇيغۇرلارنىڭ مەرىپى شىمالىغا، قاغلىق خانلىقىنىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان. ئۇلارنىڭ ھەربىي قوشۇنىدا 10 مىڭدىن ئارتۇق جەڭچى بار. ئوغۇزلار چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇلارنىڭ يۇرتىدىن ياخشى ئات چىقىدۇ. ياۋايى ھايۋانلاردىن يىلپىز بار. قىرغىزلار دۆلىتى (يەنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىمىدىكى قىرغىزلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ) قاغلى خانلىقىنىڭ (ئارال كۆلى ۋە بالقاش كۆللىرىنىڭ ئارىسىدىكى جايلاردا)مەربىي شىمالىغا جايلاشقان، 30 مىڭ ئەسكىرى بار. ئۇلار چارۋىچىلىق قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ يۇرتىدا يىلپىز كۆپ، ياخشى ئات چىقىدۇ. تۈرالار دۆلىتى قاغلى خانلىقىنىڭ شىمالىدا بولۇپ 60 مىڭ ك.شىلىك ھەربىي قوشۇنى بار. خەلقى چارۋىچىلىق قىلىدۇ... يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئۈچ دۆلەتنىڭ ئىچىدىكى قىرغىزلار دۆلىتىنىڭ مەركىزىدىن ھون تەكرىنقۇتلۇقىنىڭ ئۇرخۇن دەريا سىنىڭ بويىدىكى ئوردىسىغا بېرىش ئۈچۈن 7000 چاقىرىم يول مېڭىشقا توغرا كېلىدۇ. قىرغىزلار دۆلىتىنىڭ جەنۇبىدىن ئارقا قوشۇ (后师车) ۋە ئالتە دۆلەت (شەرقىي جۇڭغارىيەدىكى بەگلىكلەر) گە بېرىش ئۈچۈن 5000 چاقىرىم يول مېڭىشقا توغرا كېلىدۇ. قىرغىزلار دۆلىتىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن قاغلى خانلىقىنىڭ چېگرىسىغىچە بېرىش ئۈچۈن 3000 چاقىرىم يول مېڭىشقا توغرا كېلىدۇ. قىرغىزلار دۆلىتىنىڭ غەربىدىن قاغلى خانلىقىنىڭ پايتەختىگە (ھازىرقى تاشكەنتنىڭ غەربىي

شىمالىغا توغرا كېلىدىغان قەدىمكى كىشى ئەھىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) بېرىش ئۈچۈن 8000 چاقىرىم يول مېڭىشقا توغرا كېلىدۇ.»⑧

يۇقىرىدىكى تارىخىي خاتىرىلەردىن يىز غەربىي تۈرالارنىڭ ئەسىردىكى ئەھۋالىنى خېلى ئېنىق چۈشىنەلەيمىز. ئەسىردە، ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ بىر تارمىقى بولغان شەرقىي ئوغۇزلار ھازىرقى زايسان كۆلى، ئالتاي تېغى ئەتراپلىرىدا ياشىغان بولسا، قىرغىزلار ھازىرقى يەنسەي دەريا سىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىمى بىلەن ئوب دەريا سىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىمىدا ياشىغان. غەربىي تۈرالار بولسا بۈگۈنكى بالقاش كۆلىنىڭ غەربىدىن تارتىپ شەرقتە ئېرتىش دەريا سىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىمى ئارىسىدىكى جايلاردا ياشىغان.

يۇقىرىدىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، مىلادى ئەسىردە غەربىي تۈرالارنىڭ سانى 300 مىڭدىن كۆپ بولسا كېرەك. چۈنكى، غەربىي تۈرالارنىڭ غەربىي قوشۇنىدا 60 مىڭ جەڭچى بارلىقىنى ئەزەردە تۇتساق، يەش كىشى ئېچىدىن بىر كىشى غەربىي قوشۇنغا قاتناشقاندىمۇ ئۇلارنىڭ ئادەم سانى 300 مىڭدىن كەم بولۇپ چىقمايدۇ. ئۇ چاغدا شەرقىي تۈرالارنىڭ سانىمۇ 300 مىڭدىن كەم ئەمەس ئىدى. «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى»نىڭ «سۇۋۇ ھەققىدە قىسسە» بابىدا، مىلادىدىن تەخمىنەن بىر ئەسىر بۇرۇن شەرقىي تۈرالارنىڭ ئاھالە سانىنىڭ بىرنەچچە تۈمەن ئىكەنلىكى بايان قىلىنغان. بىرنەچچە ئەسىردىن كېيىن (مىلادىدىن بىر ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ ئەسىرىگىچە) شەرقىي تۈرالارنىڭ سانىمۇ كۆپەيىپ غەربىي تۈرالارنىڭ سانىغا يېقىنلاپ بارغان.

مانا شۇ پاكىتقا ئاساسلانغاندا، شەرقىي ۋە غەربىي تۈ-
رالار دەپ ئاتالغان ئەجدادلىرىمىز ئۆز زامانىسىدا بىر-چە-
ھەتتىن ياشقا قىرىنداشلىرى (قاغلى، قىرغىزلار)غا قارىغان-
دا ئاھايىتى كۆپ بولغان.

جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرىنىڭ شەرقىي ۋە غەر-
بىي تۈرالار ھەققىدە، بەرگەن مەلۇماتى تارىخىي جەھەتتىن
خېلى يۇقىرى قىممەتكە ئىگە بولسىمۇ، تۈرالارنىڭ ياشىغان
جايلىرىنىڭ دائىرىسىنىڭ تېخىمۇ كەڭ ئىكەنلىكىنى تولۇق
بايان قىلالمىغان. بۈ يوشلۇقنى سوۋېت تارىخىۋلوگىيە ئال-
لىرى تولدۇردى. سوۋېت تارىخىۋلوگىيە ئالىملىرىنىڭ 1940-
يىللىرى جەنۇبىي سىبىرىيىدە ئېلىپ بارغان تارىخىۋلوگىيە-
لىك قېزىشلىرىنىڭ نەتىجىسىگە ئاساسلانغاندا، تۈرالار مە-
لادىدىن مىلك نەچچە يۈز يىللار بۇرۇن شەرقتە بايقال كۆلى-
نىڭ جەنۇبىدىن تارتىپ غەربتە يالقاش كۆلىنىڭ شىمالىدىلا
ياشاپ قالماي، يەنىلا غەربتە ئورال تاغلىرىدىن تارتىپ،
شەرقتە ئالتاي تاغ تىزمىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىيابان
تېررىتورىيىدە ياشىغانلىقى ئىسپاتلاندى. بۇنىڭدىن شۇ نەرسە
مەلۇم بولدىكى، تۈرالار مىلادىدىن مىلك نەچچە يۈز يىللاربۇ-
رۇنلا ئالتاي تاغلىرى بىلەن تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئارىسىدىكى
جۇڭغارىيە داالىسىدىمۇ ياشىغان.⑦

جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى شەرقىي ۋە غەربىي
تۈرالار ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما تارىم ۋا-
دىسىدا ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك خۇسۇسىيىتى ھەققىدە
ئېنىق مەلۇمات بېرەلمىگەن. سىماچيەن بىلەن بەن گۇ ئۆز
ئەسەرلىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتنىڭ

چىنىڭ پادىشاھ خەن ۋۇدى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 140 -
يىلىدىن 87 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) غا يوللىغان مەلۇما-
تىدىن ئالغان. سىماچيەن بىلەن بەن گۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى
خەلقلەرنىڭ كۆپرەك شەھەرلەردە ياشايدىغانلىقى، ئۇلارنىڭ
يېزا ئىگىلىك، چارۋىچىلىق، ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇل-
لىنىدىغانلىقى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا بىرقانچە ئون خانلىق
بارلىقى توغرىسىدىلا مەلۇمات بەرگەن. مانا شۇ تارىخچىلار
«مەغرىبىي يۈرت» دەپ ئاتالغان ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ
بولۇپمۇ (تارىم ۋادىسىدىكى) ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك خۇسۇسى-
يىتى، تىل، ئۆرپ - ئادەتلىرى توغرىسىدا بىرقەدەر ئېنىق
مەلۇمات بېرەلمىگەن. بۇنداق بولۇشى تەبىئىي ئىدى. چۈنكى،
شۇ چاغدا جۇڭگو تارىخچىلىرى «مەغرىبىي يۈرت» توغرىسىدا
ئەلچىلەر، سودىگەرلەر ئارقىلىق ئىگىلىگەن يۇقۇمكى ماتېرى-
يالدىن باشقا ئەمەلىي خاتىرىلەنگەن، ئەتراپلىق، تەپسىلىي
مەلۇماتقا ئىگە بولۇش ئىمكانىيىتىدىن يىراق ئىدى.

Ⅵ ئەسىردە يېزىلغان «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى»نىڭ
«ئىگىز ھارۇلىقلار ھەققىدە قىسسە» بابىدا، شەرقىي تۈرالار
(高车铁勒) دەپ يېزىلغان. قەدىمكى چاغلاردا شەرقىي
تۈرالار (شەرقىي ئۇيغۇرلار) موڭغۇلىيىنىڭ ئالاھىدە بولغان
جۇغراپىيىۋى شارائىتى (يايلاق، دالا، چۆل، قۇملۇق)نى ھې-
سابقا ئېلىپ، ئېگىز چاقلىق ھارۇلارنى ئىشلەتكەن. مىلادى
Ⅳ ئەسىردىن Ⅵ ئەسىرگىچە بولغان دەۋردە: «چېگرىغا يې-
قىنراق جايلاردا ياشىغان خەنزۇلار تۈرالارنىڭ ياياقلار
دا (موڭغۇلىيە ياياقلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) ساياھەت قىلغان-
دا ياكى تۇرمۇشقا كېرەكلىك مالنارنى توشۇغاندا، دائىم بىر

تۇرلۇك ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردا تولۇق قوراللانغان ھالدا ئۇرۇش قىلىدىغان ئەسكەرلەر بولۇپ، ئۇلارنى «ئېگىز ھارۋىلىقلار» دەپ ئاتىغان.» ⑩

مىلادىنىڭ 150 ـ يىللىرى غەربىي موڭغۇللار ئىلى ۋادىسىدىن غەربكە كۆچۈپ بالقاش كۆلى، ئارال كۆلى تەرەپكە كەتكەندىن كېيىن، ئۇلۇغ ئوغۇز ـ ھون تەرىقىتلىۋىنىڭ قەدىمكى يۇرتلىرىدا سيانپىلار ئىمپېرىيىسى (مىلادى 150ـ235) قۇرۇلدى. سيانپىلار ئۇرۇنىڭ مەشھۇر ئىمپېراتورى تانشىقۇي (مىلادى 147 ـ 181) ئۆلگەندىن كېيىن ئىچكى جەھەتتىن يۈزلۈنۈپ كەتتى. ئۇران (مىلادى 181 ـ 216)، يۈدۈكىن (مىلادى 216ـ233)، قىبەنىن (مىلادى233 ـ 235) قاتارلىق خانلارنىڭ ۋاقتىدا (مىلادى 181 ـ 235) سيانپىلار تانشىقۇي ۋاقتىدىكى قۇدرىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرەلمىدى. مىلادىنىڭ 235 ـ يىلى قىبەنىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، سيانپىلار ئىمپېرىيىسى تارقىلىپ كەتتى. مانا شۇ سيانپىلار ئىمپېرىيىسى ۋاقتىدا تۇرالار سيانپىلارغا بېقىنغانىدى.

سيانپىلار ئىمپېرىيىسى تارقىلىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىدا توباسيانپىلار دۆلىتى قۇرۇلدى. توباسيانپىلار دۆلىتى (مىلادى 235 ـ يىلىدىن 394 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) مىلادىنىڭ 394 ـ يىلىغا كەلگەندە، كېلىپ چىقىشى سيانپىلاردىن بولسىمۇ، خېلى دەرىجىدە تۈركلەشكەن ئاۋارلار تەرىپىدىن يوقىتىلدى. مىلادىنىڭ 394 ـ يىلى «ئېگىز ھارۋىلىق تۈرالار» دەپ ئاتالغان شەرقىي تۈرالارنىڭ يۇرتىدا (ئاساسەن ھازىرقى موڭغۇلىيە ۋە ئىچكى موڭغۇلدا) توبالار خانلىقى (مىلادى 394 ـ 535) ۋە ئاۋار قاغانلىقى (مىلادى 394 ـ 552) دېگەن ئىككى دۆلەت قۇرۇلدى. ئۇنىڭدىن

باشلاپ شەرقىي تۈرالار توبالار ۋە ئاۋارلارنىڭ ھۆجۇمىغا ئۇزلۇكسىز ئۇچراپ تۇردى.

مىلادىنىڭ 487 ـ يىلىغا كەلگەندە، شەرقىي تۈرالار ئاۋارلارنىڭ يولسىزلىقىغا چىدىماي بۆركلى ۋەيلىمىنىڭ خانى ئاي ئوجرونىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئىسيان كۆتۈردى. شەرقىي تۈرالاردىن 120 مىڭ ئائىلە (تەخمىنەن 600 ـ 700 مىڭ كىشى) موڭغۇلىيىدىن غەربكە كۆچۈپ، ئالتاي تاغلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، جۇڭغار دالاسىغا، ئىلى ۋادىسىنىڭ شەرقىي قىسمىغا ۋە تۇرپان، قاراشەھەر ئەتراپلىرىغا كەلدى. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان ئاۋار قاغانى تولۇنخان Ⅱ (مىلادى 485 ـ يىلىدىن 492 ـ يىلىغىچە قاغان بولغان) ۋە ئۇنىڭ تاغىسى ناغايخانلار قوشۇن تارتىپ، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىغا كۆچكەن «ئېگىز ھارۋىلىقلار»نىڭ كەينىدىن قوغلاپ كەلدى. شەرقىي تۈرالار جەنۇبىي ئالتايدا بولغان ئۇرۇشتا تولۇنخان Ⅱ نى تارمار قىلدى. مانا شۇ «ئېگىز ھارۋىلىقلار» تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمال ۋە جەنۇبىدا ئەزەلدىن تارتىپ ياشاپ كېلىۋاتقان قەبىلىداشلىرى غەربىي تۈرالار بىلەن بىرلىشىپ، تارىختا «ئېگىز ھارۋىلىقلار خانلىقى» (高车王国) دەپ نام ئالغان دۆلەتنى قۇردى. بۇ ئۇيغۇر خانلىقى 60 يىل (مىلادى 487 ـ 546) ھۆكۈم سۈردى.

مىلادىنىڭ 487 ـ يىلى شەرقىي تۈرالارنىڭ بىر قىسمىنىڭ موڭغۇلىيىدىن تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىغا كۆچكەنلىكى توغرىسىدا «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى»نىڭ «ئېگىز ھارۋىلىقلار ھەققىدە قىسسە» بابىدا خېلى تەپسىلىي مەلۇمات بېرىلگەندىن تاشقىرى، «جەنۇبىي چى سۇلالىسى يىلنامىسى»نىڭ

«تاۋارلار ھەققىدە قىسسە»يابىدا مۇنداق دېيىلگەن: «شىنجىڭ-
نىڭ 2 - يىلى (مىلادىنىڭ 487 - يىلى) ... يىنجۇ (ھا-
زىرقى سىجۇەندىكى چېگدۇ شەھىرى)ۋالىيسى لېۋ جۇن تۇزۇنىڭ
قىزىدىنى ۋە سەلتەنىتنى تەختىق قىلىش ئۈچۈن، تۇرالارغا
چالا چىكىنىنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. ئەلچى پىشامشان
(ھازىرقى چارقىلىق)، ئۇدۇن (ھازىرقى خوتەن)غا بارماقچى
ئىدى. لېكىن پىشامشانىنى تۇرالار بېسىۋالغان بولۇپ، خەلقى
تەرەپ - تەرەپكە تارقىلىپ كەتكەنىكەن. ئۇدۇنلۇقلار يىۋددا
دىنغا ئېتىقاد قىلىدىكەن. تۇرالار تۇزلىرىنى تەختكە ئولتۇرغۇزۇپ
(تەختىنىڭ ئوغۇللىرى) دەپ ئاتايدىكەن. تۇرالار ئەلچى
چالا چىكىنىنى كۈتۈۋالغان ۋە ئۇنى قايتىپ كېتىشكە دەۋەت
قىلغان.»⑩

مانا شۇ خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، ئاي ئوچرو مىلادى
487 - يىلى ئاۋارلارنى تەختىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇب-
دىكى (تۇرپان، قارائەھەر) جايلاردىن قوغلاپ چىقىرىپ،
پىشامشانىنى تېبەت خانلىقىنىڭ قولىدىن تارتىۋالغان.

«سۇي سۇلالىسى يىلنامىسى»نىڭ ئاپتورى ۋېي جېڭ
(مىلادى 580—643) تۇرالار توغرىسىدا ناھايىتى كەڭ، ئىشەنچە-
لىك مەلۇمات بەرگەن.

ۋېي جېڭ «سۇي سۇلالىسى يىلنامىسى»نىڭ «تۇرالار ھەق-
قىدە قىسسە» يابىدا، VI ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، شەرقتە قىدىر-
قان تاغلىرى (ھازىرقى ھېنگان تاغلىرى)دىن تارتىپ، غەربتە
قارا دېڭىزنىڭ بويىغىچە بولغان بېپايان تېررىتورىيىدە ياشى-
غان تۇرالارنىڭ قىرىقتىن ئارتۇق قەبىلىلىرىنىڭ ناملىرى،
شۇ قەبىلەلەر جايلاشقان جايلىرىنىڭ جۇغراپىيىسى

ئورنى، تۇرالارنىڭ تۇرمۇشى ھەققىدە بولغان مۇناسىۋىتى،
ئىقتىسادىي ئىگىلىكى توغرىسىدا، تارىخى، جۇغراپىيىۋى،
ئېتنىك قىممىتى توغرىسىدا ناھايىتى مۇھىم مەلۇماتلارنى
بېرىدۇ.

«سۇي سۇلالىسى يىلنامىسى»نىڭ«تۇرالار ھەققىدە قىس-
سە» بابىدىكى خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، تۇرالارنىڭ VI ئەسىر-
نىڭ ئاخىرلىرىدىكى ئەھۋالى مۇنداق:«تۇرالارنىڭ ئاتا -
بوۋىلىرى ھونلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ ئورۇق -
جەمەتلىرى ناھايىتى ئۇرغۇن.»⑪

شۇ يىلنامىدە ئاساسلانغاندا، تۇرالارنىڭ جايلاشقان
ئورۇنلىرى، قەبىلە ناملىرى تۆۋەندىكىچە:

1. بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدا توبا قەبىلىسى ياشىغان.

2. موڭغۇلىيەنىڭ سېلىنگا، تۇغلا، ئۇرخۇن دەريالىرى-
نىڭ بويلىرىدا بۆكۈ، تونۇقا، ئۇيغۇر، بايىرقۇ، بۆركىلى قە-
بىلىلىرى ياشىغان. بۇلار «ئەركىن» دەپ ئاتالغان. بۇنىڭدىن
باشقا يەنە موڭغۇلىيەنىڭ ھوتچىن، تۇرۇغۇر، خوغۇرسۇر قاتار-
لىق قەبىلەلەر ياشىغان.

3. جۇڭخارىيەنىڭ شەرقىدىن تارتىپ ئىلى ۋادىسىغىچە
بولغان رايونلاردا چېينىلار، بۇرجىلار، ئازىلار، سىغىناقلار،
ئوغۇزلار، قىرغىزلار، ئۇيغۇرلار ياشىغان.

4. ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا سۇرتاردۇش-
لار، جەرۋەقلار، زابىندىرلار، تۇركەشلەر ياشىغان.

5. سەمەرقەندنىڭ شىمالىدا (بالقاش، ئارال كۆللىرى-
نىڭ ئەتراپلىرى كۆزدە تۇتۇلمىدۇ)، ئىدىل دەريالىرىنىڭ بوي-
لىرىدا ئادىزلار، ھازارلار، بۇلغارلار، پېچىنەكلەر، قوغايلار،

قىپچاقلار، سۋارلار، بورتاسلار، يەنىكلەر ياشىغان.

6. ياينق (ئورال) دەريالىرىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي تەرەپلىرىدە ساربغۇرلار، ناقسىلار، موكشالار، چېركەسلەر ياشىغان.

7. شەرقىي رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ شەرقىدە، ئوغۇزلار، ئالانلار، ياشقۇدلار، خونلار... ياشىغان.

مانا شۇ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئۇرا قەبىلىلىرىنىڭ نامى ھەر خىل بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئورتاق نامى «تۈرالار» دەپ ئاتىلاتتى. تۈرالار ئۆزلىرىنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرىغا قاراپ شەرقتىكىلىرى شەرقىي تۈركلەر، غەربتىكىلىرى غەربىي تۈركلەر قاتارىغان.

مىلادىنىڭ 551 - يىلى قۇرۇلغان ئۇلۇغ كۆك تۈرك قاغانلىقىنىڭ قاغانى تۇمەنخاننىڭ ئۆكسى ئىستېمى يابغۇ مىلادىنىڭ 552 - يىللىرى شەرقتە قىدىرقان تاغلىرىدىن تارتىپ، غەربتە قارا دېڭىز بويىلىرىغىچە سوزۇلغان بىپايان تېررىتورىيىدە ياشىغان تۈرا قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇۋالغان. مانا شۇ تۈرا قەبىلىلىرى مىلادىنىڭ 600 - يىللىرى تۈرك قاغانلىقى شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك قاغانلىقىغا بۆلۈنۈپ كەتكەندە، شەرقتىكىلىرى شەرقىي تۈرك قاغانلىقى (مىلادى 600 — 744)غا، غەربتىكىلىرى غەربىي تۈرك قاغانلىقى (مىلادى 600 — 765)غا قارىغان.

«سۇي سۇلالىسى يىلنامىسى»نىڭ«تۈرالار ھەققىدە قىسسە» باپىدا: «تۈرالارنىڭ غەرب تەرەپكە جايلاشقانلىرى كۆپىنچە باغۇچىلىق، دېھقانچىلىق قىلاتتى. كالىسى كۆپ، يىلقىسى ئاز ئىدى» دېيىلگەن. ئەپسۇسكى، «تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى»نىڭ «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» باپىغا يۇقىرىدىكى مۇھىم خاتىرە كىرگۈزۈلمىگەن. كونا - يېڭى «تاڭ يىلنامىسى»نى يازغان تارىخچىلار كۆچمەنچىلىك ئاساسىدىكى چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساس قىلغان شەرقىي ئۇيغۇرلارنىلا كۆرۈپ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان غەربىي ئۇيغۇرلارنى نەزەردىن چەتتە قالدۇرغان. «سۇي سۇلالىسى يىلنامىسى»دىكى «غەرب تەرەپ» دېيىلگەن رايون تارىم ئويمانلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

«سۇي سۇلالىسى يىلنامىسى» نىڭ «تۈرالار ھەققىدە قىسسە» باپىدا، يەنە «تۈرالارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى ئاساسەن تۇركلەرگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ» دېيىلگەن.

«تۈرالار» دېگەن بۇ ئاتالغۇ VI ئەسىردىن كېيىن، جۇڭگونىڭ تارىخىي يىلنامىلىرىدە «ئۇيغۇر» دېگەن نام بىلەن ئالماشتى. مىلادىدىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادى VI ئەسىرگىچە جۇڭگونىڭ تارىخىي يىلنامىلىرىدا «تۈرالار»، «ئېڭىز ھارۋىلىق تۈرالار»دېگەن نام بىلەن يېزىلىپ كەلگەن ئەجدادلىرىمىز VII ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ «ئۇيغۇر» دېگەن نام بىلەن يېزىلىدىغان بولدى، شۇنىڭدىن باشلاپ «ئۇيغۇر» دېگەن بۇ نام شەرقىي (موڭغۇلىيە، جۇڭغارىيە دالالىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ۋە غەربىي (تارىم ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرى) تۈرالارنىڭ ئورتاق نامى بولۇپ قالدى، شەرقىي ۋە غەربىي تۈرالار بىرقانچە قەبىلە ۋە ئۇرۇقلاردىن ئىبارەت بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار قانداشلىق، تىل ۋە ئۆرپ -

تارىخ جەھەتتىن تاساسەن بىر خەلق ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە تۇرا قەبىلىلىرى ئىچىدە «ئۇيغۇر» نامى بىلەن تاتىلىدىغان قەبىلە بار ئىدى. بۇ قەبىلە باشقا قېرىنداش قەبىلىلەرگە قارىغاندا سان جەھەتتىن كۆپ، جەڭگىۋارلىقى ئۇستۈن قەبىلە ئىدى. شۇڭا تۇرالارغا مىلادى V ئەسىردىن باشلاپ، ئۇيغۇر دەپ تاتىلىدىغان بۇ قەبىلە بېتەكچىلىك قىلىشقا باشلىغان. مىلادىنىڭ 498 - يىلى شەرقىي تۇرالارنىڭ تالتە قەبىلىسىدىن تەشكىل تاپقان بىر تارمىقى ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ خانى شوقانى ئۆزىگە خان قىلىپ سايلاپ، توبالار خانلىقى(494—534) نىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا بەل باغلىغانلىقى ئۈچۈن ئىسپاتلايدۇ.

Ⅶ ئەسىردە، ئۇيغۇرلار شەرقىي تۇرالارنى بىرلەشتۈرۈپ ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنى قۇردى. ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى تەركىبىدىكى قەبىلىلەر «ئون ئۇيغۇر»، «توققۇزئوغۇز» دەپ ئاتالغانىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ تۇرا قەبىلىلىرى بىر يۈتۈن گەۋدىگە ئايلىنىپ «ئۇيغۇر» دېگەن ئورتاق نام بىلەن ئاتالدى.

Ⅷ ئەسىردە، ئۆتكەن مەشھۇر يۈددىست ۋە تەرجىمان شۈەنجۇاڭ (مىلادىنىڭ 602 - يىلى تۇغۇلۇپ، 664 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربكە سایاھەت خاتىرىسى» ناملىق ئەسىرىدە، ناھايىتى ئېنىق قىلىپ: «قەشقەر، خوتەن، كۇچا لەللار ھىندى يېزىقىنى ئىشلىتىدۇ. ئەما ئۇلارنىڭ تىلى ھىندى تىلى ئەمەس»[11] دەپ يازغان.

دېمەك، تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار يۈددا دىنىغا

ئېتىقاد قىلغان چاغلىرىدا ھىندى يېزىقىنى قوللانغان بولسىمۇ، ئەمما يەنىلا ئۆز لىرىنىڭ ئانا تىلىدا (ئۇيغۇر تىلىدا) سۆزلەشكەن. بۇنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىسپاتلاش ئۈچۈن، جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرىنىڭ ئۆز ئەسەرلىرىدە، شىنجاڭدىكى بەزىبىر يەرۋە تاغلارنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى چاغلاردا ئۇيغۇر تىلىدا قاندای ئاتالغان بولسا، شۇ ناملارنى خەنزۇچە ھەرپ بىلەن ئەسلى تەلەپپۇزى بويىچە يازغانلىقىنى يا كى مەنىسىنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ خاتىرىلىگەنلىكىنى مىسالغا ئېلىش لازىم.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى بولغان قوشۇلار(姑师، 车师) مىلادىدىن بۇرۇن شەرقتە قۇمۇلدىن تارتىپ غەربتە ماناسقىچە ۋە غەربىي جەنۇبتا تۇرپانغىچە بولغان رايونلاردا ياشىغان. مانا شۇلار مىلادىدىن بىرقانچە ئەسىر بۇرۇنلا ھازىرقى بارىكۆلنى «بارسكۆل» دەپ ئاتىغان. بارسكۆل — «بولۇاس كۆل» (ئۇيغۇرلار قەدىمكى تىلىدا بولۇاسنى «بارس» دەپ ئاتايتتى) دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. شۇنىڭغا قارىغاندا، بارسكۆلنىڭ شەكلى بۇرۇنقى چاغدا بولۇاسقا ئوخشىشىپ كەتكەن يا كى قەدىمكى چاغدا بارسكۆلنىڭ بويى قۇمۇشلۇق بولۇپ، ئۇنىڭ تارىخىدا بولۇاس ياشىغان بولۇشى مۇمكىن. مانا شۇ بارسكۆلنى جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى (مىلادىدىن بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ) «بوشىخەي» (蒲昌海) دەپ يازغان. مانا شۇ «بوشى» بارس سۆزىنىڭ خەنزۇچە ھەرپ بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىشى بولۇپ، خەي — «كۆل» مەنىسىدە ئىپادىلەنگەن.

بارىكۆل قەدىمدىن تارتىپ، يېرى مۇنبەت، سۈيى

مول. يېشىللىققا جۈمۇلىگەن بىيانان بايلاق بولۇپ، تۈلپار تاتلار، سېمىز قويلار، تۈگىلەر كۆپلەپ چىقىدىغان مەشھۇر چارۋىچىلىق رايونى ۋە دېھقانچىلىق رايونى ئىدى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى بارىكۆلنىڭ ستراتېگىيىلىك ئورنى ناھايىتى مۇھىم بولغانلىقتىن، مىلادىدىن نەچچە ئەسىر بۇرۇنقى چاغلاردىن تارتىپ ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى مانا شۇ مۇھىم رايونى تالىشىپ، كۆپ قېتىم كەسكىن، قانلىق جەڭلەرنى ئېلىپ بارغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى بارىكۆلنى تۆۋ ئەسەرلىرىدە تالاھىدە خاتىرىلەشنى زادى ئۇنتۇپ قالمىغان.

خەن سۇلالىسى تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «تەڭرىتاغلىرى» دەپ ئاتالغان مەشھۇر تاغ ئەسلى ئۇيغۇرچىدىكى مەنىسى بويىچە خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنىپ «تېيەنشەن» (天山) دەپ خاتىرىلەنگەن. يەنە شۇ تارىخچىلار، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا، ئالتاي تاغلىرى دەپ ئاتالغان تاغنى ئەسلى ئۇيغۇرچىدىكى مەنىسى بويىچە خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ، ئالتۇنتاغ مەنىسىنى بېرىدىغان خەنزۇچە ھەرپ بىلەن جىنشەن (金山) دەپ يازغان. قەدىمكى جۇڭگو تارىخچىلىرى تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئېگىز چوققىلىرىدىكى يىل بويى ئېرىمەيدىغان ئاپئاق قارلارنى ھېسابقا ئېلىپ، بەيشەن (白山 — ئاق تاغ) دەپمۇ يازغان.

بۇنىڭدىن تاشقىرى جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى ھازىرقى قەشقەرنى قەدىمكى چاغلار (مىلادىدىن بۇرۇنقى چاغلار) دىلا ئۇيغۇرلارنىڭ «سۈلى» (سۇلۇق يەر) دەپ ئاتىغانلىقىنى ھېسابقا ئېلىپ، خەنزۇچە خەت بىلەن «سۈلى»

(疏勒) دەپ يازغان بولسا، ئاقسۇ دەرياسىدا قەدىمكى ئاقسۇ شەھىرىنى ھېسابقا ئېلىپ ھازىرقى ئاقسۇنى خەنزۇچە خەت بىلەن «كۈمو» (姑墨) دەپ يازغان. «كۈمو» سۆزى ئۇيغۇرچىدىكى «قۇم» دېگەن سۆزنىڭ خەنزۇچە تەلەپپۇز قىلىنىپ يېزىلىشىدىن ئىبارەت. يەنە شۇ تارىخچىلار ئاقسۇ دەرياسى ۋادىسىنى «ۋېنسۇ» (温宿) دەپ يازغان. بۇ ئۇيغۇرچىدىكى «ئون سۇ» سۆزىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى ھېسابلىنىدۇ.

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن بىر قاتار مىساللار جۇڭخارىيە ئويمانلىقىدا ۋە تارىم ۋادىسىدا ياشىغان خەلقلەرنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان تېل پاكىتلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئەگەر جۇڭخارىيە ئويمانلىقى ۋە تارىم ۋادىسىدا قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ ئۇيغۇرلار بولماستىن، باشقا تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ياشىغان بولسا كۆل، تاغ، دەريا، يەر ناملىرى ئۇيغۇرچە (تۈركچە) «بارسكۆل»، «تەڭرىتاغ»، «ئالتاي»، «قۇم»، «ئون سۇ»، «سۈلى» دەپ ئاتالمىغان بولاتتى.

قەدىمكى يۇنان، ئەرەبلەرنىڭ ئالىم ۋە سەياھلىرىمۇ ئۇيغۇرلار توغرىسىدا قىممەتلىك تارىخىي خاتىرىلەرنى يېزىپ قالدۇرغان.

يۇنانىنىڭ مىلادى Ⅱ ئەسىردە ياشىغان جۇغرافىيە ئالىمى پېتولمى ئۆزىنىڭ ئون تومлуق «جۇغرافىيە» ناملىق ئەسىرىنىڭ «سېرىلار دۆلىتى» (يېنىڭ دۆلىتى) دېگەن بابىدا، ھازىرقى تارىم دەرياسى بويىدىكى خەلقنىڭ ئۇيغۇر

ئىكەنلىكى (ئۇەئۇيغۇر دىنى ەدەپ يازغان). ئۇلارنىڭ يىلنى بېقىپ يىپەك چىقىرىپ، يىپەكتىن ئەپسى شايى - ئەتلەس لەرنى توقۇيدىغانلىقىنى بايان قىلغان. تارىم ۋادىسىنىڭ تەبىئىي شارائىتى (تاغلىرى، دەريالىرى قاتارلىقلار) ھەقىقىدىمۇ خېلى تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەن. بۇنىڭدىن تاشقىرى، يۇنان ۋە رىم ئالىملىرىدىن كېتسى (تەخمىنەن مىلادىدىن 400 يىللار بۇرۇن ياشىغان)، سترابون (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 64 - يىلى ئۆلۈپ مىلادى 19 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، پىلوروس (تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇن ياشىغان)، پومپىنوس مىلا (تەخمىنەن مىلادى] ئەسىردە ياشىغان) قاتارلىق ئالىملارمۇ تارىم ۋادىسىدىكى مىللەتلەر دۆلىتى، بۇ دۆلەتتە ياشايدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ پائالىيىتى، ئىرقىي قىياپىتى ھەققىدە قىممەتلىك مەلۇماتلارنى قالدۇرغان.

ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ (مىلادى 750 - يىلىدىن 1258 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) تۇنجى خەلىپىسى ئەبۇل ئابباس ئابدۇللا (مىلادى 750 - يىلىدىن 754 - يىلىغىچە خەلىپە بولغان) مىلادىنىڭ 750 - يىلى تامام بىننى بەھرئەل مۇتاۋۇئى ئىسىملىك كىشىنى ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى باغدادتىن ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ قاغانى تەكرىدە بولمىش ئېل ئېتمىش بىلگە پانجۇر قاغان (مىلادى 747 - يىلىدىن 758 - يىلىغىچە قاغان بولغان) نىڭ ئۇرخۇن دەريالىق بويىدىكى ئوردىسىغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەن.

مانا بۇ ئەرەب ئەلچىسى تامام بىننى بەھر ئەل مۇتاۋۇئنىڭ سايىاھەتنامىسىدە بايانغان (ئەينى زاماندا ئىسلام

سىتسكۆلنىڭ بويىغا جايلاشقان بىر شەھەر) شەھىرىدىن تارتىپ، قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچا، قاراشەھەر، تۇرپانغىچە بولغان يوللار ۋە ئۇ يوللارنىڭ بويىدىكى تۈزلەڭلىكلەرنىڭ ھەممە جايىدا بىر - بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن بېزا - كەنتلەر ۋە شەھەر - مەھەللىلەرنىڭ جايلاشقانلىقىنى كۆرگەنلىكىنى، شۇ شەھەر - قىشلاق، بېزا - كەنتلەر ۋە مەھەللىلەردە كاپىر تۈركلەرنىڭ (بۇددا، شامان دىنلىرىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇيغۇرلارنى دېمەكچى) ياشايدىغانلىقىنى بايان قىلىدۇ.

ئۇ يەنە مۇنداق دەپ يازغان: «بارىسغاندىن تارتىپ ئۇرخۇنغىچە بارىدىغان يولدا پەقەت تۈرك خانىنىڭ (ئۇيغۇر خانىنىڭ دېمەكچى) پوچتىسى مېڭىپ تۇرىدۇ.»

ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىسى ئەبۇل ئابباس ئابدۇللا بۇ ئەلچىنى ئۇيغۇر قاغانى بايانچورغا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا تەكلىپ قىلىپ ئەۋەتكەن بولۇشى مۇمكىن. ئۇيەنە ئۆز دۇشمەنلىرىگە قارشى ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشنى كۆزلىگەن بولۇشىمۇ مۇمكىن. ھالبۇكى، بايانچۇر قاغان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان.

مىلادىنىڭ 821 - يىلى تاڭ سۇلالىسى ئوردىسى تاڭ مەلىكىسى تەيخۇنى ئۇيغۇر قاغانى كۇن تەكرىدە بولمىش ئالپ كۇچلۇك بىلگە قاغانغا ياتلىق قىلدى. شۇ چاغدا ئۇيغۇر قاغانى قوشۇنىسى تىبەت خانلىقىنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن جۇڭگو تاۋىسىدىكى بۇ تۇيۇق ئىشىغا بۇزغۇنچىلىق سېلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، كۇچادىن 10 مىڭ، بەشبالىقتىن 10 مىڭ كىشىلىك ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنلىرىنى يۆتكەپ، تىبەتلىكلەرگە تاقابىل

تۇرۇش تۇچۇن چىگرا مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىشكە بۇيرۇق بەرگەن.

مانا شۇ ئەھۋالغا ئاساسلانغاندا، جۇڭغارىيە يىلەن تارىم ۋادىسىغۇ ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىگە كىرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى ئۇ جايلاردا ئۇرخۇن ئانتلىق قوشۇن تۇرغۇزغان.

ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى كۈچىيىپ ئىمپېرىيە ياسىۋېتىشقا كىرىشكەن چاغدا (مىلادى 745 — 830) ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىگە ھازىرقى موڭغۇلىيە ۋە ئىچكى موڭغۇلنىڭ بىر قىسمى، جۇڭغارىيە - تارىم ۋادىلىرى، پەرغانە، قىرغىزىستان، ئىلى ۋادىسى، بالقاش بويلىرى كىرگەن.

ئىشەنچلىك تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، تاڭ سۇلالىسى مىلادىنىڭ 751 - يىلى تالاس ئۇرۇشىدا ئەرەبلەر تەرىپىدىن ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى بىرنەچچە يىل داۋام قىلغان ئۆڭلۈك - سۆيگۈم توپىلىڭى (مىلادى 757 - يىلىدىن 762 - يىلىغىچە داۋام قىلغان) ۋە تىبەتلىكلەرنىڭ ھۇجۇمى (مىلادى 765 - يىللىرى) نەتىجىسىدە، تاڭ سۇلالىسى زاۋاللىق گىردابىدا قالغانىدى. شۇ سەۋەبتىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەسىرى ناھايىتى تېزلىكتە يوقالدى. مانا شۇ ئەھۋالدىن پايدىلانغان ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى ئوتتۇرا ئاسىياغا (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ شۇنىڭ ئىچىدە) بولغان تەۋەلىكىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇرلار خەلقئارا قاتناش يولىنىڭ خوجايىنلىقىنى ئۆز ئىلكىگە ئالدى. مىلادى 760 -

يىللىرىدىن باشلاپ تىبەت خانلىقى گەنسۇنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى «ئۇيغۇرلار يولى» دەپ ئاتالغان خەلقئارا يول ئارقىلىقلا غەربتىكى دۆلەتلەر بىلەن ئالاقە قىلىشقا مەجبۇر بولدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىلىرى ۋە سودىگەرلىرى غەربتىكى دۆلەتلەرگە بېرىشتا چاڭئەندىن شىمالغا يۇرۇپ، سەددىچىن سېپىلىدىن چىقىپ، ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇنغا بارىدىغان، ئاندىن غەربكە بۇرۇلۇپ ئالتاي تاغلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ جۇڭغارىيىدىكى بەشبالىققا كېلىدىغان بولدى. يول بەشبالىق تۇگۇنىدىن ئىككى تارماققا بۆلۈنەتتى. بىر تارمىقى بەشبالىقتىن غەربكە بۇرۇلۇپ ئىلى ۋادىسى ئارقىلىق غەرب ئەللىرىگە بارااتتى. يەنە بىر تارمىقى بولسا بەشبالىقتىن جەنۇبقا سوزۇلۇپ، تەڭرىتاغلىرىنى كېسىپ ئۆتۈپ، تۇرپان، قاراشەھەر، كۇچا، ئاقسۇ، قەشقەر ئارقىلىق غەرب ئەللىرىگە قاراپ كېتەتتى. مانا مۇشۇ يول ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى دەۋرىدە «ئۇيغۇرلار يولى» دەپ ئاتالغان. ئۇيغۇرلار مانا شۇ خەلقئارا يولنىڭ ئامانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن، تىبەت خانلىقى بىلەن ناھايىتى كەسكىن، قانلىق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغان.

مىلادىنىڭ 795 - يىلى ئۇيغۇر قاغانى قۇتلۇق بىلگە ئايچور (مىلادى 790 - يىلىدىن 795 - يىلىغىچە قاغان بولغان) ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇ ھايات ۋاقتىدا قاغانلىق ئورنىغا ۋارىس بەلگىلىمىگەنىدى. قاغانلىق تەختىدە ئۇنىڭ باش ۋەزىرى قۇتلۇق ئولتۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ قاغانلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى

ياغلاقار قەبىلىسى قولىدىن ئادىزلار قەبىلىسى قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. ياغلاقارلار شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ «ئون ئۇيغۇر» دەپ ئاتىلىدىغان قەبىلىلىرى ئىچىدە قاغانلار چىقىدىغان قەبىلە بولۇپ، سانى كۆپ، جەڭگىۋارلىقىمۇ ناھايىتى ئۇستۇن قەبىلە ئىدى. ياغلاقارلار ئەنە شۇ ئالاھىدىلىكىگە تايىنىپ، مىلادىنىڭ 600 - يىللىرىدىن باشلاپ شەرقىي ئۇيغۇرلارغا بېتەكچىلىك قىلىشقا باشلىغان ۋە مىلادى 646 - يىلى ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنى قۇرغاتتى.

مىلادىنىڭ 795 - يىلىدىن باشلاپ مىلادىنىڭ 839 - يىلىغىچە، ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بولغان ئادىزلار قەبىلىسىدىن ئۇيغۇر قاغانلىقىغا ئاي تەخرىدە ئۇلۇغ بولمىش ئالىپ قۇتلۇق بىلگە قاغان(مىلادى 795 — 805)، ئاي تەخرىدە قۇت بولمىش قۇتلۇق بىلگە قاغان (مىلادى 805 — 808)، ئاي تەخرىدە قۇت بولمىش ئالىپ بىلگە قاغان (مىلادى 808 — 821)، كۈن تەخرىدە ئۇلۇغ بولمىش ئالىپ كۈچلۈك بىلگە قاغان(مىلادى 821 — 824)، ھازار تېكىن(مىلادى824 — 832)، ئاي تەخرىدە قۇت بولمىش كۈچلۈك بىلگە قاغان (832 — 839) قاتارلىق ئالتە قاغان ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى مىلادىنىڭ 795 - يىلىدىن باشلاپ مىلادىنىڭ 830 - يىللىرىغىچە بولغان 40 يىل ئىچىدە، ئادىزلاردىن چىققان قاغانلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۆزبېكىستان كۈچلۈك، سەلتەنەتلىك دەۋرىدىكى شان - شەرىپىنى ساقلاپ قالدى، لېكىن ئاي تەخرىدە قۇت بولمىش كۈچلۈك بىلگە قاغانىنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە ياغلاقارلار بىلەن ئادىزلار قاغانلىق تەختىنى تالىشىپ ئىچكى ئۇرۇش

قوزغىدى. مىلادى 839 - يىلى، ياغلاقار قەبىلىسىدىن بولغان قارا بولۇق ساي تۇركلىرىدىن ھەربىي ياردەم ئېلىپ ئاي تەخرىدە قۇت بولمىش كۈچلۈك بىلگە قاغانغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان قاغان ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. قارا بولۇق ياغلاقار شاھزادىسى كىچىك تېكىننى قاغانلىق تەختىگە چىقاردى. بۇ ۋەقە يۈز بەرگەندە، ئادىزلار قەبىلىسىدىن بولغان ھەربىي ۋەزىر قۇلۇق باغا يەبغۇ (ئاتاساي) دەرياسى بويىدىكى قىرغىزلار ئارىسىغا قېچىپ بېرىپ، ئۇلارنى ئىسيان كۆتۈرۈپ، كىچىك تېكىننى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا قوتراتتى. ئەھۋالدىن قارىغاندا، قۇلۇق باغا قىرغىزلاردىن ياردەم ئېلىپ، ئادىزلارنىڭ قاغانلىقتىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بولسا كېرەك.

يۇقىرىقىدەك جىددىي ۋەزىيەتتە (مىلادى 839 - يىلى) يەنە ئۇستىلەپ تەبىئىي ئاپەت (قار بەكمۇ قېلىن يېغىپ، جۈملە ھۆكۈم سۈردى، ۋابا كېسىلى تارقالدى) يۈز بېرىپ، ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ يېزا ئىگىلىكى ۋەيران بولدى، ئۇرغۇن ئاھالە، ھەددى - ھېسابسىز چارۋا - مال قىرىلىپ كەتتى.

ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىدا يۈز بەرگەن ئىغىر ئەھۋاللار (ئىچكى ئۇرۇش، تەبىئىي ئاپەت) دىن پايدىلانغان قىرغىزلار ئىسيان كۆتۈرۈپ (ئۇلار ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىغا بېقىنىدىغان خانلىق ئىدى)، قارا بالغاسۇنغا بېسىپ كىردى. ئۇلار قارا بولۇق بىلەن قاغان كىچىك تېكىننى ئۆلتۈردى. پايتەخت قارا بالغاسۇندىكى قاغان ئوردىسىغا ئوت قويدى. دۆلەتخەزىنىسىنى بۇلىدى. شۇنداق قىلىپ، كۈچەيگەن چاغلىرىدا

221 مىلاد كىشىلىك ئاتالمىش قوشۇنغا ئىگە بولغان ئۇدۇم تلىك ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى مىلادىنىڭ 839 - يىلى ئۆز يۇرتىغا كەلگەن ماتا شۇنداق ناھايىتى ئېغىر، ياخشى تلىك قىسمەتلەر تۇيۇقسىز قىرغىنلارنىڭ ئىزىغا تاقابىل تۇرالمىدى. نەتىجىدە، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپ قىسمى 840 - يىلى ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ شەرقىي تېرىتورىيىسى (ھازىرقى موڭغۇلىيە)دىن قاغانلىقنىڭ غەربىي تېرىتورىيىسى (ئوتتۇرا ئاسىيا)گە كۆچتى. ھەربىر كۆچكەن ئۇيغۇرلار- نىڭ بىر قىسمى پان تېكىن باشچىلىقىدا دەسلەپ بارىكۆلگە، كېيىن تۇرپان، قاراشەھەر، كۆچا قاتارلىق جايلارغا كېلىپ ماكانلاشتى. بۇلارنىڭ سانى 200 مىڭدىن كۆپ ئەمەس ئىدى. شۇ چاغلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى، جۈملىدىن شىنجاڭدىكى ئۇيغۇلار ئاھالىسىنىڭ سانى 1 مىليوندىن ئارتۇق ئىدى.

ھالبۇكى، ئەمەلىي ئەھۋالارنىڭ يۇقىرىقىدەك بولۇشىغا قارىماي، يەزىبىر تارىخچىلار يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، «ئۇيغۇرلار مىلادى 840 - يىلى موڭغۇلىيىدىن ھازىرقى شىنجاڭغا كۆچۈپ كېلىشتىن بۇرۇن، بۇ جايدا ئۇيغۇرلار ياشىغان ئەمەس، بەلكى ئارىيان ئەلىگە مەنسۇپ بولغان خەلقلەر ياشىغان» دەپ خاتا ھۆكۈم قىلىشۋاتىدۇ. ئۇلار ۋە ئۇلار- نىڭ مۇقامىغا ئۇسسۇل ئويىنىغۇچىلارنىڭ بىردىنبىر ئاساسلىنىدىغىنى خوتەن، كۆچا، قاراشەھەر، تۇرپان رايونلىرىدىن تېپىلغان كۆپ مىقداردىكى سانسكرىت يېزىقى، قاروشتى يېزىقى (بۇ يېزىقلارنى قەدىمكى چاغلاردا ھىندىلار قوللانغان) بىلەن ھىندى تىلىدا يېزىلغان بۇددا دىنىغا دائىر يازما ماتېرىياللاردىن ئىبارەت. ئەمما ئۇنداق يېزىقلاردا يېزىلغان

بۇددا نوملىرى قانچە كۆپ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلار بۇ يەردە ياشىغان خەلقلەرنىڭ ھىندى - ياۋروپا تىلىدا سۆز- لىشىدىغان ئارىيان ئەلىگە مەنسۇپ خەلق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشقا زادى يارىمايدۇ. مىلادىنىڭ ئالدى ۋە كەينىدە بۇددا دىنى ھىندىستان ئارقىلىق تارىم ۋادىسىدىكى خوتەن، قەشقەر، كۆچا، قاراشەھەر، كېيىنرەك تۇرپان قاتارلىق جا- لارغا تارقىلىپ، ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ دىنىي ئېتىقادىغا ئايلانغان. ئۇ چاغلاردا ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان بۇددا نوملىرى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، بۇددا ئىبادەتخانىلىرى- دا بۇددا راھىبلىرى سانسكرىت يېزىقى، ھىندى تىلى بىلەن يېزىلغان بۇددا نوملىرىنى ئوقۇپ ۋەز ئېيتقان. بۇنى خەلق چۈشەنمەيتتى، ئەلۋەتتە. بۇ خۇددى ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، ئىسلام دەستۇرى بولغان «قۇرئان» ۋە باشقا ئىسلام ئەقىدىلىرى يېزىلغان نۇرغۇن كىتابلار ئەرەب، پارس تىللىرىدا بولۇپ، بۇنى ئاز سانلىق دىنىي ئۇلە- ماالار چۈشىنىدىغان بولسىمۇ، خەلق بىۋاستە ئوقۇپ چۈشىنەل- مىگەنگە ئوخشاش بىر ئەھۋال ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، دىنىي ئۇلىمالارنىڭ مەسچىت، مەدرىسەردە ئەرەب، پارس تىللىرى- دىكى ئىسلام ئەقىدىلىرى يېزىلغان كىتابلاردىن ۋەز ئېيتقان- لىقى ۋە تالىپلارغا دەرس ئوتكەنلىكىگە قاراپ ئۇلارنى ئەرەب دېيىشكە بولمىغىنىدەك، قەدىمكى زامانداكى ئۇيغۇر بۇددىست- لىرىنى ئىبادەتخانىلاردا سانسكرىت يېزىقى بىلەن يېزىل- غان ھىندى تىلىدىكى بۇددا نوملىرىدىن ۋەز ئېيتقانلىقىغا قاراپ، ئۇلارنىمۇ ھىندى دېگىلى ھەرگىز بولمايدۇ.

ئۇزۇپ ئېيتىش كېرەككى، بۇ يەر (شىنجاڭ)دە ياشى-

ھان ئۇيغۇرلارنىڭ ئاھايىتى قەدىمكى ۋاماتلاۋدىن تارتىپلاشقا ھەرلەشكەنلىكى ھەممىگە مەلۇملۇق تارىخىي پاكىت. مانا شۇ ئۇيغۇرلار مىلادى 840 - يىلى موڭغۇلىيەدىن كۆچۈپ كەلگەن200 مىڭچە شەرقىي ئۇيغۇرلارغا قارىماندا، ساان جەھەتتىلا كۆپ بولۇپ قالماستىن، مەدەنىيەتتىمۇ ئۈستۈن ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە موڭغۇلىيەدىن كۆچۈپ كەلگەن شەرقىي ئۇيغۇرلار مانىي دىنى ئېتىقادىدا بولۇپ، بۇ يەردىكىلەر بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان غەربىي ئۇيغۇرلار ئىدى.

ئەگەر يەزى تارىخچىلار ئېيتقاندەك، ئۇيغۇرلار مىلادى 840 - يىلى موڭغۇلىيەدىن ھازىرقى شىنجاڭغا كۆچۈپ كېلىشتىن بۇرۇن، بۇ جايدا ئۇيغۇرلار ئەمەس، باشقا خەلقلەر ياشىغان بولسا، دېمەك ۋە مىللەت پەرقى، شۇنداقلا سان جەھەتتىمۇ ئەچچە ھەسسە پەرقلىك بولۇشىغا قارىماي قانداق قىلىپ شۇنداق قىسقا مۇددەت ئىچىدە ئۇلارنى ئاسسىمىلياتسىيە قىلىپ ئۇيغۇرلاشتۇرۇپ كېتەلەيدۇ؟ بۇ سوئالغا يۇقىرىقىي بىر ھەنە كۆز قاراشتىكى تارىخچىلار كۆشىنى قايىل قىلغۇدەك، ئەقلگە ئۇيغۇن كېلىدىغان ئاساس تېپىپ بېرەلمەيدۇ. شۇنداق ئىكەن، بىز ئۇلارنىڭ دەۋاسىنى تارىخنى غەرەزلىك ھالدا بۇرمىلاش، دەپ ئېيتماي تۇرالمايمىز.

شۇنىسى ئاھايىتى ئېنىقكى، مىلادى 840 - يىلى موڭغۇلىيەدىن كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىدەك دەسلەپ بارىكۆلگە، كېيىن تۇرپان، قاراشەھەر، كۇچا قاتارلىق جايلارغا كېلىپ ماكانلاشقان بولسا، يەنە بىر قىسمى يەتتەسۇغا كۆچكەنىدى. مانا شۇ

ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ئاسىياغا كېلىپ، ئۇزۇندىن بۇيان ھەسسە كۆپ بولغان ھەربىي ئۇيغۇر قىبرىستاشلىرى بىلەن بىرلەشكەنلىكى ئۈچۈنلا قۇدرەت تېپىپ، قىبر ئاربىدىلا تىپەتلىكلەرنى شىمال جاڭدىن قوغلاپ چىقىرىپ، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى دۇنياغا مەشھۇر بولغان، ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن دەۋرىنى يارىتقان قاراخانىلار دۆلىتىنى قۇرۇپ چىقالىغان.

خۇلاسە شۇكى، «ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا يۇرتى» دېگەن بايتا مەن تىلغا ئالغان گېئولوگىيىلىك، تارىخىولوگىيىلىك ئاساسلار، شۇنىڭدەك جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرنىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ ياشىغان يۇرتلىرى ھەققىدە يېزىپ قالدۇرغان خاتىرىلىرى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ۋە ئەسلى يۇرتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن شىنجاڭ ئىكەنلىكىنى مۇنارىرە نەلەپ قىلىدىغان دەرىجىدە ئىسپاتلاپ تۇرمىقتا.

ئىزاھلار:

① ئۇيغۇرلار تارىخىدىن ئانا خەلقىمىز ئۈچۈن ۋە ئۇرۇچ ۋە ... بەت.
② ئۇيغۇرىستان س س ر تارىخى ۋە ... 1 - توم. ئاشخەت ئۆزبېكچە نەشرى. ... بەت.
③ ئاچاقلۇق ئۇيغۇرلار ۋە ئۇرۇق ئاتالغۇسى. خەنزۇچە ... بەت.
④ بىن كۇ، خەن سۇلالىسى يىلنامىسى. مولار مەقىدە قىسمى.
⑤ سى ماۋيەن، ئۇيغۇر تارىخى ئوقۇتقۇچى I توم. خەنزۇچە، 653 - بەت.
⑥ يۇخۇن، ۋەي خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى. مەرىسى رۇسلار مەقىدە قىسمى.
⑦ ۋەرىسى يۇرت تارىخى مەقىدە ماقالىلەر ... 1 - تومۇلام. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى. خەنزۇچە ... - ... - بەتلەر.
⑧ يۇقىرىدىكى ئەسەر. ... بەت.
⑨ ۋەنۇيى چى يىلنامىسى. 99 - جىلد. ئاۋارلار مەقىدە قىسمى.
⑩ ۋەي سۇلالىسى يىلنامىسى. ئۇزالار مەقىدە قىسمى.
⑪ ئۇيغۇرلار، ئۇلۇغ ئالا دۆۋىدىكى قېرىنداش ساياھەت خاتىرىسى. خەنزۇچە. ... - جىلد. 394 - 394 - بەتلەر.

ئىككىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى

بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئاسىيا قىتئەسىدە ياشىغان خەلقلەر ئىچىدە دۇنيا تارىخىغا ئاھايىتى چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن مەشھۇر خەلقلەرنىڭ بىرى بولغان. ئەجدادلىرىمىز ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەڭ قەدىمكى ئاساسىي يەرلىك خەلقى بولۇپ، ئۇلار بارا - بارا كۆپسىپ غەربتە قارا دېڭىز، شەرقتە ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغىچە بولغان جايلاردا ياشىغان.

ئىنسانىيەتنىڭ قەدىمكى زامانلاردا دۇنيانىڭ ئۇرلۇك جايلىرىدا ياشىغان بۆلەكلىرى قاتناش ئالاقىلىرىنىڭ ئەپسىزلىكى سەۋەبىدىن، ئۆزئارا قويۇق ئالاقە قىلالماي، ئايرىلىپ ياشىغان. ئىنسانىيەتنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرى ياشىغان رايونلارنىڭ تەبىئىي شارائىتى (ھاۋاسى، تۇپراق لىرى، سۇلىرى، تاغلىرى، ئورمانلىرى، يايلاقلىرى، دالالىرى قاتارلىقلار)مۇ ھەرخىل بولغان. ئۇرلۇك جايلارنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ، ئۇلارنىڭ ئۇزۇقلىنىشىمۇ بىر - بىرىدىن پەرقلىق بولغان. ئاسىيانىڭ شىمالى ۋە ئوتتۇرا قىسىملىرىدىكى جايلارنىڭ كۆپچىلىك قىسمىدا ئاساسەن تۆت پەسىل بولىدۇ.

میلادیدین 2000 یىل بۇرۇن هندىستانغا كۆچكەندە. ئۇلارنىڭ تېرىسى ھازىرقى هندىلارنىڭكىدەك بۇغداي ئۆڭلۈك بولسىمۇ، ئۇلار هندىستاندا يەرلەشكەندىن كېيىن، شىمالىي ياۋروپانىڭ كىلىماتىغا قارىغاندا خېلىلا دەرىجىدە ئىسسىق بولغان هندىستان كىلىماتىنىڭ تەسىرى بىلەن بۇغداي ئۆڭلۈك بولۇپ ئۆزگەرگەن.

ئاسىيا قىتئەسىدە ياشايدىغان سېرىق تەنلىكلەرگە خەنزۇلار، ياپونلار، چاۋشيەنلىكلەر، موڭغۇللار، مانجۇلار ۋە باشقىلار كىرىدۇ. سېرىق تەنلىكلەرنىڭ تېرىسى ساغۇچراق، چاچلىرى قارا ۋە تۈك ھالەتتە بولۇپ، كۆزلىرى ئىچىدىكى ۋە قارا، بۇرنى پاناقراق كېلىدۇ.

گ. گاۋرىمايلۇ قەدىمكى چاغلاردا جەنۇبىي سىبىرىيە (بايقال ئەتراپلىرى)دە ياشىغان شەرقىي ئۇرالار توغرىسىدا مۇنداق يازىدۇ: «ئۇرالار تۆۋەندىكى خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە: ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئوتتۇرا بوي كېلىدۇ، قىسمەتلىرى ئېگىز بويلۇق. ئۇلارنىڭ تېنى كۈچلۈك ساغلام، پۇختا كېلىدۇ، يۈزلىرى سوزۇنچاق، رەڭگى قىزغۇچ ئاق بولۇپ، چاچلىرى ساغۇچراق، بۇرنى قاڭشارلىق، تۈز بولۇپ، كۆپىرەكىنىڭ بۇرۇن ئۇچى ئىلمەك كېلىدۇ، كۆزلىرى كۆكۈچ.»① تارىخىي خىلمۇ-خىل ئەتراپلىقلارغا ئېلىپ چىققان بۇ مۆكۈم كېيىنكى چاغلاردا ئارخېئولوگىيە جەھەتتىنمۇ ئىسپاتلاندى.

ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى مەسىلىسى ئەتراپلىقراق چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، ئۇيغۇرلارنىڭ ھونلار، ساكلار، تۈركلەر بىلەن بولغان قان تېرىندىشلىقى ئۈستىدە توختىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئاسىيانىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ئادەم ياشايدىغان جايلارنىڭ ھاۋا كىلىماتى قىش پەسلىدە بەكمۇ سوغۇق بولۇپ، ياز پەسلىدە سالقىن بولىدۇ. ئاسىيانىڭ تروپىك بەلباغىدىكى رايونلىرىدا تۆت پەسىل تازا ئېنىق بولمايدۇ. مەسىلەن: ئەرەبىستان يېرىم ئارىلىدا ئەنە شۇنداق بولىدۇ. بۇقېرىنقىدەك سەۋەبلەرگە كۆرە، ئېپتىدائىي دەۋرىدىن باشلاپلا، يەر يۈزىدە بىر-بىرىگە ئوخشاش مايدىغان ئىرقىغا مەنسۇپ بولغان، خىلمۇ-خىل تىللاردا سۆزلىشىدىغان، تۇرلۇك دىنلارغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئىرقلار ۋەخەلقلەر پەيدا بولغان. ئىنسان ئىرقلىرى ئىچىدىن ئەڭ مۇھىملىرى ئاق تەنلىك، سېرىق تەنلىك، قارا تەنلىك ئىرقلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىرقلار بىر-بىرىدىن، تېرىسىنىڭ رەڭگى، چېچىنىڭ قانداق رەڭدە ۋە قانداق ھالەتتە بولۇشى، چاچ-راي شەكلى، تەن تۈزۈلۈشى بىلەن پەرقلىنىدۇ. ئاسىيادا ياشاۋاتقان ھازىرقى خەلقلەر قان سىستېمىسى ۋە ئىرقىي خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە ئاساسەن ئاق تەنلىك، سېرىق تەنلىك دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. هندىلار، پاكىستانلىقلار، ئافغانلار، ئىرانلىقلار، تۈركلەر، ئەرەبلەر، ئۇيغۇرلار، تاجىكلار ۋە باشقىلار ئاق تەنلىككە كىرىدۇ. ئانتروپولوگىيە نۇقتىسىدىن ئېرىكە ئاساسلانغاندا، ئاق تەنلىكلەرنىڭ تېرىسى ئاق، چاچلىرى قىزغۇچ ياكى سېرىق، ياپما ھالەتتە (تۈك ياكى بۇدۇر ئەمەس) بولىدۇ. بۇرنى قاڭشارلىق، كۆزلىرى چوڭقۇر بولۇپ كۆز رەڭگى تولىراق كۆك، قوڭۇر (قىزىل كۆز) كېلىدۇ. هندىلارنىڭ تېرىسى بۇغداي ئۆڭلۈك. هندى، ئىران، گېرمان خەلقلىرىنىڭ ئەجدادى بولغان ئارىئانلار

ئۇيغۇرلار ئەجدادىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا يەھۇدىيلەر، يۇنانلىقلار، ئىرانلىقلار، تۈركلەر ۋە جۇڭگولۇقلار قەدىمكى يىلنامىلىرى ھەم داستانلىرىدا، بىر قاتار ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر خاتىرىلەنگەن.

ئەلۋەتتە ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەردە تەسۋىرلەنگەن ۋەقەلەرگە ئاساسلىنىپ تارىختىكى مۇھىم مەسىلىلەر توغرىسىدا ھۆكۈم چىقارغىلى بولمايدۇ، لېكىن ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر تارىخىي چىنلىقنى مەلۇم دەرىجىدە ئەكىس ئەتتۈرۈپمۇ بېرىدۇ. شۇڭا، بىزگە ئەجدادلىرىمىزنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر بىلەن تونۇشۇپ چىقىشنىڭ زۆرۈرلۈكى يوق.

يەھۇدىي رىۋايەتلىرىدە، نوھ پەيغەمبەرنىڭ تۈرك دېگەن بىر ئوغلى بولۇپ، تۈركلەر شۇنىڭ ئەۋلادى دەپ بىلىدۇ. يەھۇدىلەر بۇ رىۋايەت ئارقىلىق تۈرك خەلقلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئۆزلىرىگە باغلايدۇ. ئىرانلىقلارنىڭ رىۋايىتىدە، بىزنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئەجدادىمىز بولغان ئالپ ئەرتۇڭا (ئەخراسياب)نى ئىراننىڭ ئەپسانىۋى قەھرىمانى سىياۋۇش بىلەن تۇغقان قىلىپ كۆرسىتىدۇ. لېكىن بۇ رىۋايەتلەرنىڭ ھېچقانداق ئىلمىي قىممىتى يوق. چۈنكى يەھۇدىي ۋە ئىرانلىقلارنىڭ تۈركلەر توغرىسىدىكى بۇ رىۋايەتلىرى تەۋرات بىلەن شاھنامىدىكى قىلچە رېئال ئاساسى بولمىغان ئەپسانىلەرگە ئاساسلانغان.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ بىرقىسمىدىكى تارىخىي ھەقىقەتكە ئۇيغۇنراق كېلىدىغىنى «ئوغۇز نامە» داستانى بولسا كېرەك.

ھونلار ئىمپېرىيىسىنىڭ(مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 216 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئەڭ قۇدرەتلىك دەۋرى (مىلادىدىن 240 يىللار بۇرۇنقىچاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 48 - يىلىغىچە) باتۇر تەڭرىقۇت (مىلادىدىن 209 - يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 175 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان)نىڭ دەۋرى بولدى. باتۇر تەڭرىقۇت دەۋرىدە ھون ئىمپېرىيىسى مىسلىسىز دەرىجىدە قۇدرەت تاپتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تۈرك خەلقلىرى باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ھۆرمىتى ۋە شان - شۆھرىتىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈش مەقسىتىدە «ئوغۇزنامە» داستانىنى يارىتىپ، ئۇنىڭدا، باتۇر تەڭرىقۇتنى ئىلاھىيلاشتۇرۇپ بىر ئەپسانىۋى قەھرىمان دەرىجىسىگە كۆتۈردى. «ئوغۇزنامە» داستانىدا باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ جۇڭگو، ھىندىستان ۋە ياۋروپا غا قەدەر قىلغان يۈرۈشلىرى، ئاسىيانىڭ شىمالىي قىسمىدىكى جايلارنى تامام ئىشغال قىلغانلىقى تەسۋىرلەنگەن. دېمىسىمۇ باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 177 يىل بۇرۇن غەربكە قىلغان يۈرۈشلىرىدە، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيادىكى دۆلەتلەرنى بويسۇندۇرۇپ، كاسپى دېڭىزىنىڭ بويىغىچە بارغانىدى.

«ئوغۇزنامە» داستانىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «بىر كۈنى ئاي خانىنىڭ كۆزى يورۇدى. بىر ئوغۇل تۇغدى. ئوغۇلنىڭ چاچلىرى، قاشلىرى قارا ئىدى. كۆزلىرى كۆك، ئاغزى چوڭ

دەك قىزىل ئىدى. ئۇ ھۆر - پەرىلەردىنمۇ چىرايلىق ئىدى... ئۇنىڭ يۈتسى بىۋقىنىڭ يۈتىدەك، بېلى بۆرى بېلىدەك، مۇرىسى قارا بۇلغۇن مۇرىسىدەك، كۆكسى ئېيىق كۆكسىدەك ئىدى، ئۇ يىلقىلارنى باقاتتى، ئاتلارغا مىنەتتى، ئىۋ ئوۋلايتتى، كۈنلەر ئۆتۈپ، تۈنلەرمۇ ئۆتۈپ ئۇ يىگىت بولدى.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئوغۇز خاقان تەڭرىگە مىنىۋاتاتتى، ئەتراپ قاراڭغۇلىشىپ ئاسماندىن بىر كۆك نۇر چۈشتى، بۇ نۇر كۈندىنمۇ نۇرلۇق، ئايدىن يورۇق ئىدى، ئوغۇزخاقان ئۇنىڭ قېشىغا بېرىپ بۇ نۇرنىڭ ئىچىدە بىر قىز بارلىقىنى كۆردى، قىزنەنھا ئولتۇراتتى، ئۇ قىز ئىنتايىن چىرايلىق بىرقىز ئىدى، ئۇنىڭ يېشانىسىدە ئاتەشتەك نۇرلۇق بىر مېڭى بولۇپ، بۇ مېڭى قۇتۇپ يۇلتۇزىغا ئوخشىشاتتى، بۇ قىز ئۆنتايىن چىرايلىق گۈزەل ئىدىكى، ئۇ كۆزلىرى كۆك تەڭرىمۇ قوشۇلۇپ كۆلەتتى، يەنە لىۋا كۆك تەڭرىمۇ بىللە يىغلار ئىدى،

ئوغۇزخان بۇ قىزنى كۆرۈپلا، ئەس - ھوشىنى يوقاتتى، ئۇنىڭغا كۆيۈپ قالدى، قىزنى ئالدى، ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولۇپ، ئارمانىغا يەتتى، قىز ھامىلدار بولدى، كۈنلەر ئۆتۈپ، تۈنلەر ئۆتۈپ، ئۇنىڭ كۆزى يورۇدى ۋە ئۇچ ئوغۇل ئوغلىدى، ئۇنىڭغا كۈن، ئوتتۇرانچىغا ئاي، كەنجىگە يۇلتۇز دەپ ئات قويدى،

بىر كۈنى ئوغۇزخان ئوۋغا چىقتى، ئۇ ئالدىدىكى كۆل ئىچىدە ئوتتۇرىسىدا بىر دەرەخ كۆردى، دەرەخنىڭ كاۋىكىدا بىر قىز يالغۇز ئولتۇراتتى، ئۇ بەكمۇ چىرايلىق بىرقىز ئىدى، ئۇنىڭ كۆزى ئاسماندىن كۆكرەك، چېچى خۇددى دەريا سۈيىدەك، چىشلىرى ئۇنچىدەك ئىدى،

ئوغۇزخان ئۇنى كۆرۈپلا، ئەس - ھوشىنى يوقاتتى، يۈرىكىگە ئوت تۇتاشتى، ئۇنىڭغا كۆيۈپ قالدى ۋە ئۇنى ئالدى، ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولۇپ تىلىكىگە يەتتى، ئۇ قىز ئىنكىگى قات بولدى، كۈنلەر ئۆتۈپ، تۈنلەر ئۆتۈپ ئۇنىڭ كۆزى يورۇدى ۋە ئۇچ ئوغۇل ئوغلىدى، ئۇنىڭغا كۈن، ئوتتۇرانچىغا ئاي، كەنجىگە يۇلتۇز دەپ ئات قويدى...»،

بۇ تەسۋىرلەردىن ئوغۇزخاننىڭ ئىلاھىلاشتۇرۇلغانلىقىنى ئېنىق كۆرۈۋېلىۋ تۇرىدۇ، «ئوغۇزنامە» داستانىدىكى ئوغۇزخان ھەققىدىكى ئاپسانىدىن ئوغۇلغان ئالتە ئوغلى ئۇيغۇرلارنىڭ قان قېرىندىشى بولغان ئوغۇزلارنىڭ 24 ئۇرۇقىنىڭ ئەجدادى قىلىپ كۆرسىتىلىدۇ، ئىران تارىخچىسى رەشىدىددىن «تارىخلار جەمئىيىسى» ناملىق ئەسىرىدە، كەلتۈرۈلگەن ئوغۇزخان ۋەۋايىتىدە، ئوغۇزلارنىڭ 24 ئۇرۇقىنىڭ ئەجدادى ئوغۇزخاننىڭ ئالتە ئوغلى، دېيىلگەن،

«ئوغۇزخان ئۈمرىنىڭ ئاخىرىدا، ئۇزىنىڭ ناھايىتى ئەقىللىق ۋەزىرى «ئۇلۇغ تۈرك» نىڭ ئاجايىپ بىر چۈش كۆرگەنلىكىنى ئاڭلىدى، ئۇلۇغ تۈرك كۈنلەرنىڭ بىرىدە مۇنداق بىر چۈش كۆردى: ئۇ چۈشىدە بىر ئالتۇن يا بىلەن ئۇچ كۈمۈش ئوق كۆردى، بۇ ئالتۇن ياكى كۈنچىقىشتىن تاكى كۈن پېتىشقىچە تارتىلغان، ئۇچ كۈمۈش ئوق بولسا، شىمالنى كۆرسىتىپ تۇراتتى، ئۇلۇغ تۈرك ئويغىنىپ چۈشىدە كۆرگەنلىرىنى ئوغۇزخانغا ئېيتىپ بەردى، ئوغۇزخان بۇ چۈشكە ئۇلۇغ تۈركنىڭ بەرگەن تەبىرى ۋە مەسلىھەتىگە ئاساسلىنىپ، كۈن، ئاي، يۇلتۇز ئاتلىق ئۇچ ئوغلىنى شەرققە، كۆك، تاغ، دېگىز ئاتلىق ئۇچ ئوغلىنى غەربكە ئەۋەتتى، ئالتە ئوغلى ئۇزۇن

بارغان تەرەپلەردە ئوۋ ئوۋلاپ يۈرۈپ ئۆزلىرى ضيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەن نەرسىلەرگە ئۆچرىدى. كۈن، ئاي، يۇلتۇز ئاتلىق ئوغۇللىرى يولدىن بىر ئالتۇن يانى تېپىۋالدى. ئالتۇن يانى ئاتىسى ئوغۇزخانغا ئەكىلىپ بەردى. كۆك، تاغ، دېڭىز ئاتلىق ئوغۇللىرى يولدىن ئۈچ كۈمۈش ئوق (ئوقيا نىلىك ئوقى) تېپىۋالدى. ئۈچ كۈمۈش ئوقنى ئوغۇزخانغا ئەكىلىپ بەردى. ئوغۇزخان ئالتۇن يانى ئۆچكە بوّلۇپ، كۈن، ئاي، يۇلتۇز ئاتلىق ئوغۇللىرىغا بەردى. ئۈچ تال كۈمۈش ئوقنى كۆك، تاغ، دېڭىز ئاتلىق ئوغۇللىرىغا بەردى (ەئوغۇزنامە» داستانىدىن).

ئوغۇزلارنىڭ 24 ئۇرۇقى ئىككى چوڭ تارماقتا بوّلۇنىدۇ. بىرى بۆز ئوق تارمىقى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلار، ئوغۇزخانىنىڭ ئالتۇن يانى بۆزۈپ (سۆندۈرۈپ) ئۆچكە بوّلۇپ تەقسىملەپ بەرگەن ئۈچ ئوغلى (كۈن، ئاي، يۇلتۇز) نىڭ ئەۋلادى دەپ قارىلىدۇ. قالغان 12 ئۇرۇق ئۈچ ئوق تارمىقى دەپ ئاتىلىپ، ئوغۇزخانىنىڭ ئۈچ تال كۈمۈش ئوقىنى تەقسىملىۋالغان ئۈچ ئوغلى (كۆك، تاغ، دېڭىز) نىڭ ئەۋلادى دەپ قارىلىدۇ.

ئۇيغۇر تارىخچىسى رەشىددىننىڭ «تارىخلار جەمئىيىسى» ناملىق بۇ ئەسىرىدە، ئەقىل كەلتۈرۈلگەن مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا (ئوغۇز داستانى بويىچە) ئوغۇزلارنىڭ 24 ئۇرۇقىنىڭ ناملىرى مۇنداق بولغان:

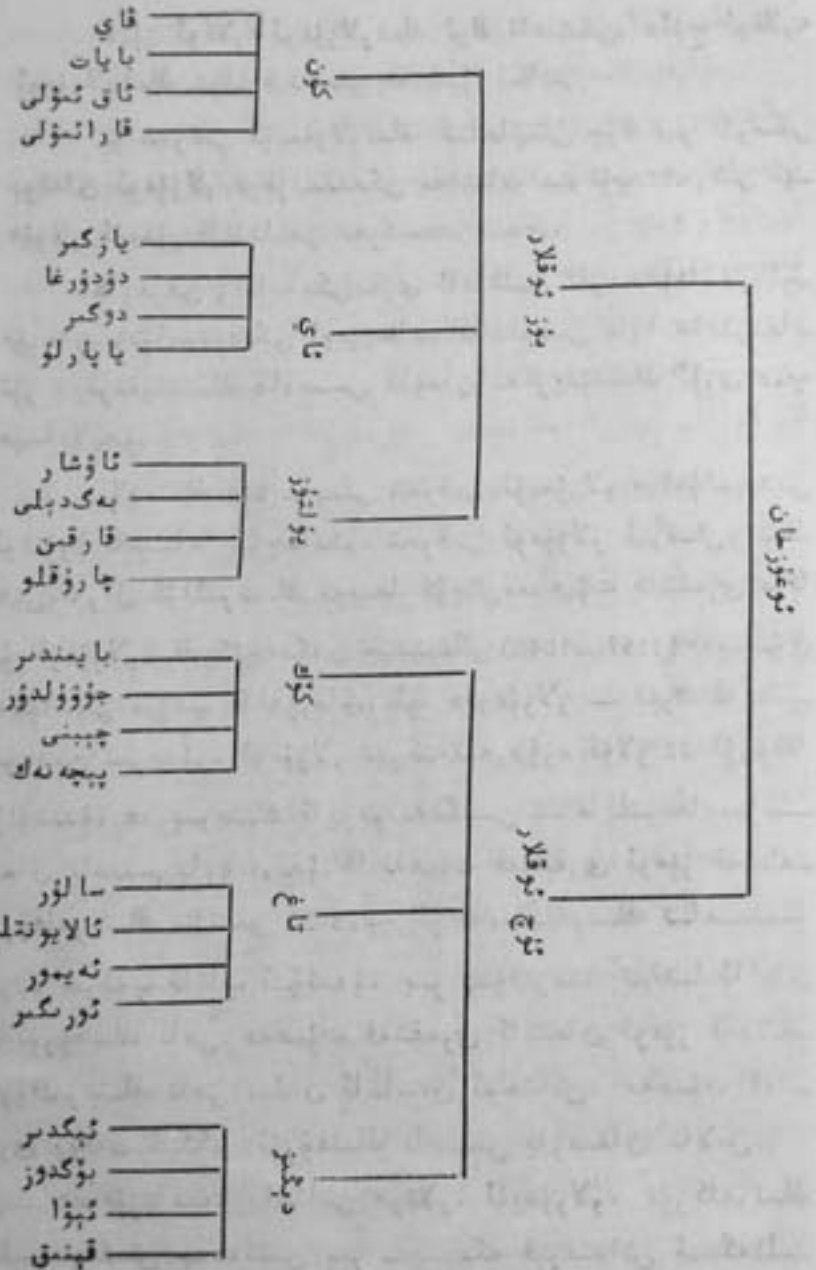

«بۇز ئوقلار» ئوغۇزلارنىڭ ئوق قانىتىنى، «ئۈچ ئوقلار» ئوغۇزلارنىڭ سول قانىتىنى تەشكىل قىلاتتى.

بۇ شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىنى چوڭ بىر تارمىقى بولغان ئوغۇزلار توغرىسىدىكى مەلۇمات بولۇپ، شەرقىي ئوغۇزلار ئويغۇر قاغانلىقى تەركىبىدە ئىدى.

ھازىرقى زامانداشلىرىمىزنىڭ ئاتاقلىق تارىخشۇناسلار ئوغۇزخان رىۋايىتىدىكى ئوغۇزخاننىڭ دادىسى قارا خاننى باتۇر دەپ ئوغۇزنىڭ دادىسى تۇمەن تەرىقىنىڭ ئوزى دەپ ھېسابلايدۇ.

مىلادىنىڭ 840 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلار موڭغۇلىيەدىن ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچكەندە، شەرقىي ئوغۇزلار ئىرتىش، بالقاش، ئارال كۆللىرىنىڭ بويىغا كۆچتى. مەھمۇت قەشقەرى ماناشۇ ئوغۇزلارنىڭ كۆچمەنچىلىكىدىكى (1040—1157) قەبىلىۋى ئەھۋالىنى يېزىپ قالدۇرغان. ئۇ: «ئوغۇزلار — تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرىدۇر. ئوغۇزلار تۈركمەنلەردۇر. ئۇلار 22 ئۇرۇققا بۆلۈنىدۇ. ھەربىر ئىنىڭ ئايرىم بەلگىسى — مالليرىغا باسىدىغان تامغىسى بار» دەيدۇ.② مەھمۇت قەشقەرى ئوغۇز قەبىلە ئۇرۇقلىرىنىڭ سانىنى 22 دەپ، ئۇ قەبىلىلەرنىڭ نامىنى بىر - بىرلەپ ئاتاپ ئۆتىدۇ. بىز يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان 24 ئۇرۇقنىڭ نامى مەھمۇت قەشقەرى ئاتىغان ئوغۇز قەبىلە ئۇرۇقلىرىنىڭ نامى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش. مەھمۇت قەشقەرى يەتتە ئىككى ئۇرۇقنىڭ نامىنى يازمىغان خالاس.

«ئوغۇزنامە» داستانى ھونلار، ئۇيغۇرلار، تۈركلەرنىڭ كېلىپ چىقىش جەھەتتىن بىر - بىرىگە قېرىنداش ئىكەنلى-

كىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئىران ۋە تۈرك رىۋايەتلىرىدە ئېيتىلغان ئەفراسىياپ مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇن ئۆتكەن ئەڭ مەشھۇر قەھرىمان ئەجدادلىرىمىزنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنى ئەجدادلىرىمىز ئالىپ ئەرتۇڭا، دەپ ئاتىغان. ئالىپ ئەرتۇڭا مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇن، ئەجدادلىرىمىز ئوتتۇرا ئاسىيادىن قارا دېڭىز بويىغىچە سوزۇلغان كەڭ تېررىتورىيەدە قۇرغان ساك ئىمپېرىيىسىنىڭ مەشھۇر قاغانى بولغان. بۇ ئىمپېرىيىنى ئىرانلىقلار تۇران دەپ ئاتىغاندى. بۇ دۆلەت مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ ئ ئەسىرىگىچە ھۆكۈم سۈرگەن. تۇران قاغانى ئالىپ ئەرتۇڭا ھەققىدىكى مەلۇمات ئەڭ ئاۋۋال ئاتەشپەرەسلەرنىڭ مۇقەددەس كىتابى «ئاۋېستا»دا بېرىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇ تۇران پادىشاھى ئەفراسىياپ دەپ ئاتالغان. ئۇلۇغ پارس شائىرى ئوبۇلقاسىم فىردائوسى ھەزنەۋىلەر سۇلتانى مەھمۇت ھەزنەۋى (مىلادىنىڭ 997 - يىلىدىن 1030 - يىلىغىچە سۇلتان بولغان) نىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە يازغان ئۆزىنىڭ داڭلىق «شاھنامە» ناملىق داستانىدا، تۇران خاقانى ئەفراسىياپنىڭ ئىران پادىشاھى بىلەن ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى ھەققىدە ناھايىتى كۆپ جايدا توختالغان. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، ئالىپ ئەرتۇڭا ھاۋاسى ياخشى بولغان ئىسىم (قەشقەر)تە تۇرغانىكەن.③ بۇ چاغدا، كۈچلۈك پارس ئىمپېرىيىسى ۋۇجۇدقا كەلگەنىدى. مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇن، ئىران ئەمەلىيەتتە سۇلالىسى

(میلادیدین 700 یىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ میلادیدین 330 یىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن)نىڭ پادىشاھى كەيخسراۋ (میلادیدین 633 یىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ میلادیدین 584 یىل بۇرۇنقى چاغقىچە پادىشاھ بولغان) توران قاغانى ئەفراسىياپنى مەغلۇپ قىلغاندا، ئەفراسىياپ شەرقە چېكىنىپ ئالتاي ئەترايلىرىغىچە كەلگەن. كېيىن ئەفراسىياپ ئۆز دۆلىتىنىڭ غەربىي قىسمىغا قايتىپ كېلىپ، میلادیدین 625 یىل بۇرۇن ئەزەربەيجاندا ئىرانلىقلار بىلەن يەنە ئۇرۇشقان. ئۇ بىر جەڭدە، ھۆكۈمۈپ يانقان ئىران ئەسكىرىنىڭ ئوقيادىن ئاتقان ئوقى بىلەن ئۆلگەن.

ئالىپ ئەرتۇڭا توغرىسىدىكى تۈرك رىۋايىتى بويىچە ياكى ئىران رىۋايىتى بويىچە، بۇ رىۋايەتلەردە بىرگە ئىنتىلاشقا نېگىزلىك ئىككى مەسىلە يولۇقىدۇ. ئۇنىڭ بىرى، ئالىپ ئەرتۇڭا تارىختا راستىنلا ئۆتكەن قەھرىمانمۇ ياكى ئەپسانىۋى قەھرىمانمۇ؟ دېگەن مەسىلە. يەنە بىرى، يۇنانلىقلار سىكىز دەپ ئاتىغان، ئىرانلىقلار ساك دەپ ئاتىغان خەلقلەر تۈرك ئىرقىغا مەنسۇپ خەلقمۇ ياكى ئىران نەسىللىك خەلقمۇ؟ دېگەن مەسىلە.

بىز ئالىپ ئەرتۇڭانىڭ تارىختا راستىنلا ئۆتكەن قەدىمكى ئەجدادىمىز ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان پاكىتلارغا ئىگە. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئالىپ ئەرتۇڭا توغرىسىدىكى ماتېرىيالىرىنىڭ پارچىلىرى كەلتۈرۈلگەن:

«ئالىپ ئەرتۇڭا ئۆلدىمۇ،
يامان دۇنيا قالدىمۇ،
پەلەك ئۆچمىنى ئالدىمۇ،
ئەمدى يۇرەك يېرتىلۇر.

قاغان ئەفراسىياپ ئۆلدىمۇ؟بۇ‌اپا دۇنيا ئۇنىڭدىن قۇتۇلدىمۇ؟ پەلەك ئۇنىڭدىن ئۆچمىنى ئالدىمۇ؟ ئەمدى ئۇنىڭ ئۈچۈن زامانغا نەپرەتلىنىپ، يۇرەكلەر پارە-پارە بولماقتا.»④

«ئەل بۆرىدەك ھۇۋلاشتى،
يېرتىپ ياقا يىغلاشتى،
پەريات چېكىپ دادلاشتى،
كۆزلەر ياشقا قاپلىنۇر.

ئادەملەر ئەفراسىياپنىڭ ئۆلۈمىگە ئېچىنىپ بۆرىگە ئوخشاش ھۇۋلاشتى. ئاھ ئۇرۇپ يالقىلىرىنى يىرتىشتى، بەزىدە مۆكۈلۈپ نەغمە ئاۋازىدەك ئۈن سېلىپ پەريات چېكىشتى، كۆپ يىغلاپ كۆزلىرى كۆرمەس بولۇپ كەتتى.»⑤

ئالىپ ئەرتۇڭانىڭ ماتەمگە يېتىپ كەلگەن بەگلەرنىڭ ئۇ چاغدىكى روھىي ھالىتىگە بېغىشلانغان قوشاقتا مۇنداق دېيىلگەن:

«بەگلەر ئېتىنى ھارغۇزدى،
قايغۇ ئۇلارنى تۇرغۇزدى،
مەڭرى، يۇزى سارغايدى،
سۇرتۇلگەندەك زەپىران.

بەگلەر ئاتلىرىنى ھارغۇزۇپ كېلىشتى. ئۇلارنى قايغۇ باستى يۈزلىرى زەپىراندەك سارغايدى.»[11]

دېۋاندا كەلتۈرۈلگەن يۇ ئۇچ كۆپلىت قوشاق ئەجداد-لىرىمىزنىڭ مىلادىدىن بەتتە ئەسىر بۇرۇن ئالتاي ئەتراپى-نىڭ ئۇلۇسىغە بېغىشلاپ بارلىققان تارىخىي داستانىنىڭ ساق لىنىپ قالغان پارچىلىرىدۇر.

ئالتاي ئەتراپىدا ھەققەتەن يۇ قوشاقلار ئالتاي ئەتراپى-نىڭ تارىختا ئۆتكەن ھەقىقىي تارىخىي قەھرىمان ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەلبىدىن چوڭ-قۇر ئورۇن ئالغان ئۇلۇغ قاغانلىرىمىزدىن بىرى بولغانلىقى-نى ئىسپاتلايدۇ.

ئالتاي ئەتراپىدا مىلادىدىن 625 يىل بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، تۇران دۆلىتى (ساكلار دۆلىتى)گە ئامورغ، توماريس، «شۇ» ئاتلىق خانلارنىڭ يېتەكچىلىك قىلـ غانلىقى مەلۇم.

كەيخىسراۋ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ قېرىندىشى ئاستىياگ (555 ــ 584) پادىشاھ بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئەمانىلار سۇلالىسىگە كەيكاۋۇس (يۇنانچە ــ كروس) پا-دىشاھ بولدى. كەيكاۋۇس (529 ــ 555) ساكلارغا ھۇجۇم قى-

لىپ، ساكلارنىڭ خانى ئامورغنى ئەسىر ئالدى. يۇنان تا-رىخچىسى كتسىسى (مىلادىدىن 400 يىل بۇرۇن ئۆتكەن) ساك-لارنىڭ خانى ئامورغنىڭ ئايالى سىمايېترانىڭ ئەركەك ۋە ئايالالاردىن قوشۇن تەشكىللەپ ئىران بىلەن ئۇرۇشقانلىقى، ئۇرۇشتا ئۇنىڭ كەيكاۋۇسنى مەغلۇپ قىلىپ، ئامورغنى ئازاد قىلغانلىقىنى يازىدۇ. كتسىسنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، شۇنىڭ-دىن كېيىن ساكلار كەيكاۋۇس بىلەن ئىتتىپاق ئۇزۇنغەن. لې-كىن كەيكاۋۇس بىتىمگە ئەمەل قىلماي (مىلادىدىن 529 يىل بۇرۇن) ئوتتۇرا ئاسىياغا يېيىپ كىرگەن. ھىرادوتنىڭ (مى-لادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇن ئۆتكەن) بەرگەن مەلۇماتىغا قا-رىغاندا، بۇ چاغدا ماساگېتلار (ئۇلۇغ ساكلار) غا مەلىكە تۇماريس يېتەكچىلىك قىلاتتى. كەيكاۋۇس ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان باسقۇنچىلىق يۈرۈشىدە، ئا-مۇ دەرياسىنىڭ نارقىسىدىكى چۆللەرنىڭ ئېچكىرىسىگە كىرىپ قېلىپ، ئۆزىنىڭ ئارقا سېپىدىن ئايرىلىپ قالغان، كەيكا-ۋۇس مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ۋە جەڭدە ئۆلگەن. ھىرادوت بىزگە كەيكاۋۇسنىڭ بۇ يۈرۈشىنىڭ تەپسىلىي ئەھۋالىنى يېـ زىپ قالدۇرغان. ھىرادوت بۇ تەپسىلاتلارنىڭ تەسۋىرىنى تۇماريس ھەققىدىكى رىۋايەتتىن ئالغان. تۇماريس توغرىسـ-دىكى رىۋايەتتە، ئۇنىڭ بىر ئۇلۇمغا قان تولدۇرۇپ، جەڭدە ئۆلگەن كەيكاۋۇسنىڭ بېشىنى: «قانغا تويماس قانخور قانغا تويسۇن» دەپ شۇ ئۇلۇمغا تەققانلىقى ئېيتىلىدۇ.[12]

ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئۇلۇغ ئانسى ئەقىل-پاراسەتلىك، باتۇر يۈرەكلىك، ۋەتەنپەرۋەر تۇران خوتۇن-قىزلىرىنىڭ شانلىق ئۈلگىسى بولغان تۇماريسنىڭ ئالتاي ئەر-

تۈگىنىك ئەۋرىسى ئىكەنلىكى ئېنىقلىنىدۇ. بۇ ھەقتە ئالىم ئا. ئىنايەتى يېقىن-
داۋىل ۋېنتسىنسىك ھۆكۈمىچە، تۇمارىنىڭ ئىسمى تۆ-
مۇر بولۇپ، يۇنان تارىخچىلىرى تەرىپىدىن تۇمارىس، تۆمۈ-
رىس، دەپ يېزىلغان.

يىز يۇقىرىدا «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى ئالپ ئەر-
تۈگا بىغىشلانغان داستان پارچىلىرىنى. ئالپ ئەرتۈگا ۋە
ئۇنىڭ ۋارىسلىرى توغرىسىدا، يۇنان، ئىران مەنبەلىرىدە
ئېيتىلغان رىۋايەتلەرنى تىلغا ئالدۇق. تۆۋەندە جۇڭگونىڭ
ئوتتۇرا ئەسىردىكى تارىخچىلىرى يازغان يىلنامىلىرىدىنمۇ
مىسال كەلتۈرىمىز.

مىلادىنىڭ 714 - يىلى ئېلىنىرىش قۇتلۇق قاغانلىقى
(كېيىن قۇرۇلغان شەرقىي تۈرك قاغانلىقى) نىڭ قاغانى قا-
پاغان قاغان(692 — 716) بەشبالىقنى تالاڭ ئىمپېرىيىسىدىن تار-
تۇۋلىش ئۇچۇن، ئۆز ئوغلى توڭاتېكىن قوماندانلىقىدا
بىر تۈركۈم تۈرك قوشۇنلىرىنى بەشبالىقتا ماكدۇرغان. تو-
گاتېكىن بەشبالىقنى مۇھاسىرىگە ئالغان. ئۇ، كۈنلەرنىڭ
بىرىدە، ئۆزى ئاتلىق يالغۇز بەشبالىق شەھىرىنىڭ سېپىلى
تۈۋىگە كېلىپ ئەھۋالنى كۆزەتكەن ۋە شۇ پەيتتە بۆكتۈرمىدە
ياتقان دۈشمەنتەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. ⑧ تۈركلەر شۇڭدىن
باشلاپ ھەر يىلى توگاتېكىن ئۆلگەن كۈنى ئۇنى خاتىرىلەپ
مۇراسىم ئۆتكۈزىدىغان بولغان. بۇ تۈركلەرنىڭ، ئەڭ قەدىم-
كى ئەجدادى ئالىپ ئەرتۈگانىڭ نامى قويۇلغان توگاتېكىنىنى
خاتىرىلەش ئارقىلىق، ئالىپ ئەرتۈگانى خاتىرىلىگەنلىكىنى
چۈشەندۈرىدۇ.

مىلادىدىن 329 يىل بۇرۇن ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن ئوت-

تۇرا ئاسىياغا يېيىپ كىرگەندە، ئۇنىڭغا قارشى تۇرك قاغانى-
نىڭ قوشۇن ئەۋەتكەنلىكى توغرىسىدا مەھمۇت قەشقەرى مۇنا-
داق دەپ يازغانىدى: «ماگا مۇھەممەد چاقىرتونقا خان ئوغلى
نىزامىدىن ئىسرافىل توغان تېكىن ئۆز ئاتىسىدىن ئاڭلىغان-
لىرىنى سۆزلەپ بېرىپ مۇنداق دېگەنىدى: «زۇلقەرنەيىن
ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىنلاشقاندا، تۈرك قاغانى ئۇنىڭغا قارشى
4000 ئادەم ئەۋەتكەن. ئۇلارنىڭ قالپاقلىرىنىڭ قانات-
لىرى لاچىن قاناتلىرىغا ئوخشىشىدىكەن. ئۇلار ئوقنى ئالدىغا قانداق
ئاتسا، كەينىگىمۇ شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن ئاتىدىكەن.
زۇلقەرنەيىن ئۇلارنى كۆرۈپ ھەيران قاپتۇ». ⑨

مەھمۇت قەشقەرى تىلغا ئالغان بۇ رىۋايەت ئىسكەندەر
ئوتتۇرا ئاسىياغا يېيىپ كىرگەن زاماندىكى تارىخىي ئەھۋال-
غا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ئىسكەندەر مىلادىدىن334يىل بۇرۇن30مىڭ پىيادە ئەسكەر،
5000 ئاتلىق ئەسكەردىن تەركىب تاپقان قوشۇنغا تاياىنىپ
شەرقتە يۇرۇش باشلىغان. ئۇ ئون يىل ئىچىدە (مىلادىدىن
334 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 324 يىل بۇرۇن-
قى چاغقىچە)، كىچىك ئاسىيا، سۇرىيە، فىنىكا، مىسىر، ئىران،
ئوتتۇرا ئاسىيا مەملىكەتلىرىنى ۋە ھىندىستاننى بوي-
سۇندۇرۇۋالغان.

ئىسكەندەر شۇ يۇرۇشلىرىنىڭ بىرىدە (مىلاد-
دىن 331 يىل بۇرۇن) ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ پادە-
شاھى دارا III (مىلادىدىن 338 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ
مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە پادىشاھ بولغان)نىڭ
قوشۇنلىرىنى گاۋگامىل دېگەن جايدا ئۇزۇل - كېسىل تارمار

قىلغان، دالا [illegible] ەرنى قاۋاپ قاچقان. ئۇنى ئۆز تەسىلىدىن بولغان بەستى (باكتىرىيە ۋە بوغدىيالارغا قېرىنداش ئەھمەنىلار ۋالىسى) ئۇلتۇرگەن. بەستى ئوتتۇرا ئاسىيادا قىپچاق ياۋلار ۋالىسى) ئۇلتۇرگەن. بەستى ئوتتۇرا ئاسىيادا قىپچاق كېلىپ ساكلاردىن يادىمىز سورىغان. ئۇ چاغدا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ساكلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق خانى بار ئىدى. ئۇ، مەھمۇت قەشقەرى تىلغا ئالغان تۈرك قاغانى تۇغارمىنىڭ ۋارىسلىرىدىن بىرى ئەپ قىياس قىلىنغان «ئۇ» نىڭ ئۆزى بولۇشى ئېھتىمالغا ياقايمىز. ئىسكەندەر ئوتتۇرا ئاسىيادا بىسلىپكىرگەندە، بەستىنىڭ ئىلتىماسىغا كۆرە ئەمەس، بەلكى ئۆز مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قېلىش مەقسىتىدە 4000 كىشىلىك ئاتلىق ئۇيغۇر قوشۇنىنى ئىسكەندەرگە قارشى ماڭدۇرغان تۈرك قاغانى ماناشۇ ھۆكۈمدار ئىدى. قانداقلا بولمىسۇن، ساكلار ئىسكەندەردىن مەغلۇپ بولغان ۋەقەسىگە كۆچۈپ، ئىسسىقكۆل ئەترابلىرىدىن قەشقەرگىچە كەلگەن. ساك ئەپ ئاتالغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ بىرىنچى قېتىم غەربكە ـ ئالتاي ئەترابلىرىغا كۆچۈشى مىلادىدىن يىگىرمە ئەسىر ئىلگىرى ئالىپ ئەرتۇقانىڭ كەيخىسراۋدىن يېڭىلىپ قالغان دەۋرىدە بولغاندى. يەنە بىر قېتىملىق كۆچۈش ئىسكەندەر ئوتتۇرا ئاسىياغا باستۇرۇپ كىرگەن مانا مۇشۇ دەۋردە بولدى.

ساكلار ئەسلىدە قەدىمكى چاغلاردا غەربىي سىبىرىيىدە ياشىغان. ئۇلار مىلادىدىن ئون ئەسىر بۇرۇن ئۆزلىرىنىڭ شەرقتە ياشايدىغان قېرىنداشلىرى ساراماتلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى. شۇ سەۋەبتىن ساكلار جەنۇبقا بۇرۇلۇپ قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغا كۆچتى. شۇنىڭدىن باشلاپ ساكلارنىڭ بىر قىسمى ئىران ئەسلىك خەلقلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ ھەلۇم

دەرىجىدە ئىرانلاشقان بولسىمۇ، ئەما تۈرك ئىرقىغا خاس خۇسۇسىيەتلىرىنى ئاساسەن ساقلاپ قالدى. بۈگۈنكى كۈندە، ئۇركىسىخەلقلەرنىڭ بۇرۇنقى قەبىلىلىرىدىن بىرى بولغان ياقۇتلار ھازىرمۇ ئۆزلىرىنى «ساك» دەپ ئاتىشىدۇ. ساكلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ھونلار ۋە تۈركلەر بىلەن ئوخشاش ئىدى. ساكلار ھونلار ۋە تۈركلەرگە ئوخشاشلا شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. ساكلارنىڭ ئەخلاقى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرى توغرىسىدا ھېيپوگىراتنىڭ بەرگەن مەلۇماتى بىلەن ھونلار ۋە تۈركلەرنىڭ ئەخلاقى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرى توغرىسىدا جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرىنىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرى ئوخشىشىدۇ. ساكلار چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇلارنىڭ ئاساسىي ئوزۇقى گۆش، قىمىز ئىدى. ئۇلارمۇ ھونلار ۋە تۈركلەرگە ئوخشاش ئادەمنىڭ باش سۆڭىكىنى ئىچىملىك ئىچىدىغان قەدەھ ئورنىدا ئىشلىتەتتى. ساكلارمۇ ھونلار، تۈركلەر ۋە ئۇيغۇنلارغا ئوخشاش ئاتىسى ئۆلسە، ئۆگەي ئانىسىنى خوتۇنلۇققا ئالاتتى. ئۇلار ھونلار، تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلارغا ئوخشاشلا، ئات ئۇستىدە كېتىۋېتىپ ئوقيانى دېگەن نىشانغا تەگكۈزەلەيتتى. ھونلار، تۈركلەر، ئۇيغۇرلار شامان ئەقىدىسى بويىچە، كۈنگە، ئايغا چوقۇناتتى. ساكلارمۇ شۇنداق ئىدى. لېكىن ساكلار قۇياش تەڭرىسىنى بەكرەك ئالىي بىلەتتى. ھونلار بولسا ئاي تەڭرىسىنى بەكرەك ھۆرمەتلەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھونلار ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئاي تولغاندا ئېلىپ باراتتى. ئاي كىچىكلەشكە باشلىغاندا، قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرەتتى. ئۇيغۇرلار ئۆز ئىسمىنىڭ مەنىسىغا كۆن، ئاي سۆزىنى قوشۇپ ئاتاشنى ياخشى كۆ-

دۇنيادىكى خەلقلەر يىراق ئۆتمۈشتە تۆرلۈك نەرسىلەرنى توتېم قىلىپ، شۇنىڭغا چوقۇنۇپ كەلگەن.

«توتېم» سۆزى ھازىرقى ئاۋستىرالىيەدە ياشايدىغان پاپائۇسلار (ياۋروپالىقلار ئۇلارنى ئىندىئان دەپ ئاتايدۇ) نىڭ تىلىدا «ئۇنىڭ ئۇرۇقى» دېگەن مەنىنى بېرىدۇ.

ئىنسانلار باشلانغۇچ جەمئىيەت (ئانىلىق دەۋرى)تە يىرەر ھايۋان ياكى دەرەخنى ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادى دەپ بىلىپ، ئۇلارنى نەسىل - ئۇرۇق ۋە قان سىستېمىسىنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ بەلگىسى قىلغان. توتېم دېگىنىمىز ئەنە شۇنى كۆرسىتىدۇ.

قەدىمكى چاغلاردا، ئىنسانلار ئەتراپىنى قورشاپ تۇرغان تەبىئەت ھادىسىلىرىنى — كۈننىڭ چىقىشى - پېتىشى، كۈننىڭ ۋە ئاينىڭ تۇتۇلۇشى، يۇلتۇزلارنىڭ ئېقىشى، كېچە ۋە كۈندۈزنىڭ ئالمىشىشى، بوران ۋە يامغۇر، مۆلدۈر ۋە قار، دەريا تاشقىنلىرى، يەر تەۋرەش، پەسىل ئالمىشىشلىرى قاتارلىق تەبىئەت ھادىسىلىرىنى چۈشىنىشكە ئامالسىز قالغان. ئۇلار تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن قورققان ۋە كېيىن ئۇلارغا چوقۇنۇشقا باشلىغان.

«توتېم» — ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادلارنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، تەبىئىي شارائىتتى خىلمۇ خىل بولغان جايلاردا ياشىغان ئادەملەر، خىلمۇ خىل توتېملارغا ئېتىقاد قىلغان.

دەتتى. مەسىلەن: ئۇيغۇرلار ئۇرخۇن ئاغانلىقىنىڭ 20 - ئەۋلاد قاغانى ئۆزمىنى «كۈن تەڭرىدا تۆلۈغ بولمىش قۇچ كۈچلۈك بىلگە قاغان» دەپ ئاتىغانىدى، ئىبل تېكىن (759 — 779) بولسا ئۆزىنى «ئاي تەڭرىدا قۇت بولمىش ئىبل تۇتمىش قۇچ قۇلۇق بىلگە قاغان» دەپ ئاتىغان. بۇ مىسالـلاردىن ھونلار، تۈركلەر ئۇيغۇرلار بىلەن ساكلارنىڭ تۆرەپ - ئادەتلىرىنىڭ تومۇرداش ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

ساكلارنىڭ تارىختا كۆللەنگەن ۋاقتى مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇنقى چاغ بولغان. ئالىپ ئەرتۇنغا ئۇلارنىڭ مەشھۇر قاغانى ئىدى.

تارىختا بىزگە مەلۇم بولغانىدەك، ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى بولغان ئۇيغۇرات قەبىلىسى موڭغۇلىيەدە ياشىغان چاغلىردا موڭغۇللاشىپ كەتكەنىدەك. ساكلارنىڭ بىر قىسمـى مۇ ئىرانلىشىپ كەتكەن. شۇ مەۋەبتىن، بەزى ئالىملار ساكـلارنىڭ تارىخىغا ئەتراپلىق، ئىنچىكىلەپ قارىماستىن، ئۇلارنى ئىران ئەسلىنىڭ خەلق دەيدىغان كۆز قاراشنى ئالغا سۈرگەن. بۇ توغرا ئەمەس، بۇنىڭغا بىزنىڭ مۇشۇنداق ئاساسىمىز بار:

ئاتتالاتا مۇنداق دەپ يازغانىدى: «سىكىلار (ساكلارنى دېمەكچى) بىلەن تۈركلەر بىر ئىرقدۇر.»[10] ئاتتالاتا مىلادىنىڭ I ئەسىردە ئۆتكەن روما تارىخچىسى.

مەسىلەن: بىزدىكى ئەجدادلىرىمىز بۆرىنى توتېم قىلغان بولسا، ھىندىلار كالىنى، خەنزۇلار بولسا ئەجدىھانى توتېم قىلغاندى.

خەنزۇ خەلقى ئۆز تارىخىدا ئاجايىپ-غارايىپ ئەپسانىلەرنى يارىتقان. مانا شۇنداق ئەپسانە، رىۋايەتلەر ئىچىدە ئەجدىھانى توتېم قىلىشقا مۇناسىۋەتلىك رىۋايەتلەرمۇ بار.

ئاھايىستى قەدىمكى چاغلاردا خۇاڭخېنىڭ سۈيى تېشىپ كېتىپ خەلقنى بالايىئاپەت كەلتۈرگەن. خەنزۇلار خۇاڭخې دەرياسىنى تىزگىنلەپ، دېھقانچىلىقنى يولغا سېلىپ خانىۋادىمىزنى باشلىغان كېچە - كۈندۈز ئارزۇ قىلغان. شۇڭا، ئۇلارنىڭ رىۋايەتلىرىدە خۇاڭخې دەرياسىنى تىزگىنلەشكە مۇناسىۋەتلىك ئەپسانىۋى تۈس ئالغان قەھرىمانلار پەيدا بولغان، بۇنداق قەھرىمانلارنى خەلق مەدھىيىلىگەن، مەنتا ئۇلارنى ئۇلۇغلاپ تەڭرى دەرىجىسىگە كۆتۈرگەن. شۇنداقلارنىڭ بىرى يۇ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يۇ دەريا تاشقىنلىرىنى تىزگىنلەش ئۈچۈن، خۇاڭخې دەرياسى قىستىلىپ ئۆتىدىغان ئىككى تاغ ئارىسىنى كېڭەيتىپ كەچىي بولىدۇ. ئۇ تىك تاغنى چېپىۋېتىپ، تاغ ئىچىدىكى بىر چوڭقۇر غارغا كىرىپ قالىدۇ. غارنىڭ ئىچىدە، ئۇ ئادەم باشلىق يىلان تەنلىك ئىلاھىي مەخلۇقنى ئۇچرىتىدۇ. ئۇ ئىلاھىي مەخلۇق يۈگە قاشتېشىدىن ياسالغان بىر تال گەز بېرىدۇ. يۇ ئۇ ئىلاھىي مەخلۇقنى يۇشى دەپ ئاتاپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ ئەجدادى دەپ بىلگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ خەنزۇلارنىڭ ئەڭ بۈرۈنقى قەبىلىسى بولغان شيالار يىلانىنى توتېم قىلىشقا باشلىغان. خەنزۇلار ئۆزلىرىنىڭ بۇ توتېمىنى «ياۋا -

تەسەۋۋۇرىدا يوغىنىتىپ، تۆت پۇتلۇق ئەجدىھاغا ئايلاندۇرغان. بۇنىڭ بىلەن، كېيىنچە خەنزۇلارنىڭ توتېمى يىلان ئەمەس، بەلكى ئەجدىھا بولۇپ قالغان.

بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز بولسا قەدىمكى چاغلاردا بۆرىنى توتېم قىلغان.

قەدىمكى تارىخىي خاتىرىلەردە، غەربىي جۇ خانلىقى (مىلادىدىن 1066 يىل بۇرۇنقى چاغدىن ئارتىپ مىلادىدىن 771 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ خانى جومۇڭانىڭ ھونلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىنىڭ بىرىدە ھونلاردىن ئىككى ئاق بۆرە، ئىككى بۇغا ئەنىمەت ئالغانلىقى ئېيتىلىدۇ. بۇ ۋەقە مىلادىدىن 1000 يىللار بۇرۇن بولغان.

1972 - يىلى قىشتا ھارپرقى ئېچكى موڭغۇلىنىڭ ئوردوس يايلىقىدىكى ئاروست رايونىدىن ھونلار قەبرىستانلىقى تېپىلدى. بۇ قەبرىستانلىقتىن ئالتۇن - كۈمۈشتىن ياسالغان ئىنتايىن قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى چىقتى.

ئالتۇن - كۈمۈشتىن ياسالغان بۇ يادىكارلىقلار ئىچىدە بىر ئالتۇن تاج بولۇپ، تاجنىڭ تۆپىسىگە يۇتۇن گەۋدىسى ئالتۇندىن ياسالغان قارچىغا قوندۇرۇلغان. قارچىغا ئالتۇن تاجنىڭ چېكىلمىكىدىكى ئىككى جۈپ بۆرىنىڭ ئىككى جۈپ تېكىنى چىشلەۋاتقانلىقىغا نەزەر سېلىپ قانات قېقىپ ئۇچىدىغاندەكلا قىياپەتتە ناھايىتى جانلىق كۆرۈنىدۇ.

جۇڭگو ئارخېئولوگلىرى بۇ ئالتۇن تاجنى مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇنقى ھونلار مەدەنىيىتىنىڭ يادىكارلىقى دەپ ھۆكۈم قىلدى.

بۇ ئالتۇن تاجتىكى تەسۋىر ھونلارنىڭ بۆرىنى ئاھا-
يىتى ئەتىۋارلايدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭدەك بۇ تاج
ھونلارنىڭ مىتالچىلىق دەۋرىگە مىلادىدىن 1000 يىللار بۇ-
رۇنلا كىرىپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

«ئوغۇزنامە» داستانىدا، ئۇيغۇر قاغانى ئوغۇزخاننىڭ
ھەربىكە قىلغان ھەربىي يۈرۈشىگە بىر كۆك يايلىلىق بۆرىنىڭ
يول باشلىغانلىقى ۋە ئۇنىڭ ئوغۇزخان بىلەن ئادەمگە ئوخ-
شاش سۆزلەشكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ.

بىر رىۋايەتتە مۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇيغۇرلار بىر ئۇرۇش-
تا دۈشمەندىن يېڭىلىپ، بىر تاغ قاپتىلىدا توسۇلۇپ قالىدۇ.
ئۇلار ماڭىدىغان يول تاپالمايلا پۈتۈنلەي ھالاك بولۇش خەۋپى
ئاستىدا قالىدۇ. ئۇلار شۇنداق قىيىن ئەھۋالدا قالغان
يەيتتە، ئۇشتۇمتۇت بىر بۆرىنىڭ تاغ تەرەپكە كېتىۋاتقانلى-
قىنى كۆرۈپ قالىدۇ. ئۇيغۇر خانىبىرنەچچە كىشىگە بۆرىنىڭ
كەينىدىن مېڭىش توغرۇلۇق بۇيرۇق بېرىدۇ. بۆرە تاغنىڭ
تۆۋىگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن چوڭ بىر ئۆڭكۇرغا كىرىپ
كېتىدۇ. ئۇنىڭغا ئەگىشىپ بارغانلار ئۆڭكۇرنىڭ ئالدىدا بۆ-
رىنىڭ قايتىپ چىقىشىنى كۈتۈپ بىرنەچچە كۈن پايلايدۇ.
بۆرە قايتىپ چىقمايدۇ. پايلىغانلار ئۆڭكۇرگە كىرىپ ئاھايى-
تى ئۇزۇن ماڭغاندىن كېيىن ئۆڭكۇرنىڭ ئۇ بېشىغا يەتكەنـ
دە، بىر ئوچۇقچىلىقنى كۆرىدۇ. تۇيۇق بولمىغان ئۆڭكۇرنىڭ
ئۈستىدىن ئوچۇقچىلىقتا چىققان بۇ كىشىلەر ئوتلار يەلپۈنۈپ
تۇرغان، سۈيۈزۈك سۇلار شارقىراپ ئېقىپ تۇرغان، تۇرلۇك
قۇشلار سايراپ تۇرغان، بۇغا ـ ماراللار قىيغىتىپ سەكرىشىپ
ئويناپ تۇرغان يەرنى كۆرۈپ بىر يايلاقنى كۆرۈپ سۆيۈنۈپ

كېتىدۇ. ئۇلار دەرھال ئۆڭكۇر ئىچى بىلەن ئارقىغا يېنىپ ئۆي-
غۇرخانىنىڭ ئالدىغا بارىدۇ ۋە ئەھۋالنى مەلۇم قىلىدۇ.
بۇنى ئاڭلاپ ھەيران بولغان ۋە خۇشاللانغان ئۇيغۇرلار بۆرە
ماڭغان ئۆڭكۇر ئارقىلىق مېڭىپ ئەركىن، كەڭتاشا دۇنيا بول-
غان يايلاققا چىقىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار ھالاكەتتىن قۇتۇ-
لۇپ قالىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇيغۇرلار بۆرىنى مۇقەددەس
ھايۋان دەپ بىلىپ، ئۇنىڭغا چوقۇنۇشقا باشلايدۇ.

جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخىي يىلنامىلىرىدە، ئەجداد-
لىرىمىزنىڭ بۆرىنى توتېم قىلغانلىقىغا دائىر بىرقانچە رىۋا-
يەتلەر خاتىرىلەنگەن. بىز مانا شۇنداق رىۋايەتلەردىن يەنە
بىرقانچىسىنى كۆرۈپ باقايلى:

«قەدىمكى چاغدا ھون تەڭرىقۇتىنىڭ ناھايىتى چىرا-
يلىق ئىككى قىزى بار بولغان. بۇ قىزلار شۇنچىلىك چىرا-
يلىق بولغانىكەنكى، تەڭرىقۇت ئۇلارنى ئىنسانلارنىڭ
ياتلىق قىلىمىغا زايە كېتىدۇ، دەپ ھېسابلاپ، تەڭرىلەرگە ياتـ
لىق قىلماقچى بولغان. تەڭرىقۇت قىزلىرىنى ئىنسانلاردىن
يىراقلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ھونلار دۆلىتىنىڭ شىمالىدىكى ئىنسان
قەدىمى تەگمىگەن بىر جايغا ئېگىز بىر قورغان سالدۇرۇپ،
قىزلىرىنى شۇ قورغانغا جايلاشتۇرۇپتۇ. ئاردىدىن بىرنەچچە
يىل ئۆتۈپتۇ. قىزلارنىڭ ئانىسى قىزلىرىنى كۆرۈش ئارزۇسـ
ىدا بىلدۇرگەنىكەن. تەڭرىقۇت: «ئۇنداق قىلىشقا بولمايدۇ،
قىزلار ئىنسانلار بىلەن ئالاقە قىلسا زادى بولمايدۇ» دەپ
ئۇنىماپتۇ. كېيىن، قورغانىنىڭ تۆۋىدە بىر ئەركەك بۆرە پەيـ
دا بوپتۇ. بۆرە قورغان تېمىنىڭ تۆۋىنى كولاپ شۇيەرنى
ماكانلاپ يېتىپتۇ. قىزلارنىڭ كېچىكى قورغاندىن چىقىپ بۆرـ

گه ته‌گه‌كچى بولغانسكه‌ن. ئاچسى. بۇره هايۋان ئۇرسا، ئۇنىڭغا ته‌گسه‌ك قانداق بولىدۇ؟ بۇ قىلىقىڭ ئاتا - بوۋىڭ مۇنىڭ شه‌نىگه هاقارەت بولمامدۇ؟ دەپتۇ. سىڭلىسى ئاچسىق شاك كېيىگه ئۇنىماي، بۇ بۇره ئەمەس، به‌لكى بۇره قىياپىتىگه كىرگه‌ن ته‌قدىردە، مەن ئۇنىڭغا تېگمه‌ن، دەپ، قورغانىدىن چىقىپ كه‌لگه‌ن ته‌قدىر. مەن ئۇنىڭغا تېگسه‌ن. دەپ، قورغانىدىن يەسكه چۈشۈپتۇ. شۇنداق قىلىپ، هون ته‌قدىقۇتىنىڭ كىچىك قىزى بۇره بىلەن قوشۇلۇپتۇ. بۇرىدىن بالىلار تۇغۇلۇپتۇ. ئۇلار كېيىن بارا - بارا كۆپىيىپتۇ. ئۇلارنىڭ ئەۋلادى كېيىنچه ئېگىز هارۇملىقلار - «ئۇيغۇرلار» دەپ نام ئاپتۇ. ئۇيغۇرلار ئەنه شۇنداق پەيدا بولغانسكه‌ن.»[11] شۇنىڭغا ئوخشاشىپ كېتىدىغان باشقا بىر رىۋايەتته، هون ته‌قدىقۇتىنىڭ ئىككى قىزىنىڭ ته‌قدىر قىياپىتىدە كه‌لگه‌ن ئىككى بۇرىگه تېگىپ، ئون ئۇيغۇر، توقسۇز ئوغۇز نامىلىق بالىلارنى تۇغقانلىقى ئېيتىلىدۇ.

يەنه باشقا مۇنداق بىر رىۋايەتمۇ بار:

«تۇركلەر - هونلارنىڭ باشقا بىر تۇرۇقى، ئۇلارنىڭ فامىلىسى ئاسىنا بولۇپ، ئالاهىده بىر قەبىله ئىدى. تۇركلەر بىر زامانلاردا قوشنا ئەل بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىلىپ قالغان. مۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ نەسلى قۇرۇپ كه‌تكه‌ن. پەقەت ئون ياشلىق بىر ئوغۇل بالىلا ئامان قالغان. غالىپ ئەلنىڭ لەشكەرلىرى بالىنىڭ كىچىكلىكىنى نەزەرگه ئېلىپ، ئۇنى ئۆلتۈرمەي، پۇت - قوللىرىنى كېسىپ تاشلاپ ئوت - چۆپلەر ئۆسۈپ تۇرغان بىر سازلىقنىڭ ئوتتۇرىسىغا تاشلاپ قويغانسكه‌ن. ئۇزۇن ئۆتمەي، بالىنىڭ يېنىغا بىر ئۇرغاچى بۇره كه‌لگه‌ن. مۇنىڭدىن باشلاپ، بۇره بالىنى گۆش ئه‌كىلىپ بېرىپ باققان ۋە بالىغا يېقىنچىلىق قىلىپ يۈرۈپ، ئۇنىڭغا

دىن قورساق كۆتۈرۈپ قالغان. هېلىقى غالىپ ئەلنىڭ خانىش تۇركلەر ئەسلىدىن بولغان بىر بالىنىڭ ئامان قالغانلىقىنى ئاڭلاپ، سازلىقتا ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇنى ئاخىر ئۆلتۈرۈۋەتكه‌ن. بالىنى ئۆلتۈرگه‌نلەر بىر ئۇرغاچى بۇرىنىڭ چەتته تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ ئۇنىمۇ ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، بۇره تۇرپانىنىڭ شىمالىدىكى تاغقا قاراپ قېچىپ كه‌تكه‌ن. بۇ تاغدا يالپىشىل ئوتلار پەيدا بولۇپ تۇرغانلىقى بىر جىلغا بار ئىدى. بۇ جىلغىنىڭ ئەتراپىنى تاياللىپ چىققان ئۇچۇن بىرنەچچه يىل مېڭىشقا توغرا كېلەتتى. جىلغىنىڭ ئەتراپى تاغلار بىلەن ئورالغان بولۇپ، بۇره شۇ يەرگه يوشۇرۇنۇۋالغان. بۇره شۇ جىلغىدا ئون ئوغۇل تۇغقان. ئوغۇللار چوڭ بولۇپ، تاشقىرى بىلەن ئالاقە قىلغان، ئۆيلىنىپ ئۆيى - ئوچاقلىق بولغان. ئۇلارنىڭ ئايالىرى هامىلدار بولۇپ بالىلار تۇغۇلغان. هەربىر بالىنىڭ ئايرىم فامىلىسى بولغان. ئۇنىڭ ئىچىده بىرىنىڭ فامىلىسى ئاسىنا ئىدى. مانا شۇ فامىلىدىكىلەرنىڭ ئۇرۇق-ئەۋلادى ئاۋۇپ تەدرىجىي هالدا بىرنەچچه يۈز ئائىلىگه يەتكه‌ن. بىرنەچچه ئەسىر ئۆتكه‌ندىن كېيىن ئۇلار جىلغىدىن چىققان ۋە ئاۋارلارغا بېقىندى بولۇپ قالغان. ئۇلار ئالتاي تاغلىرىنىڭ كۈنگەي تەرىپىده ئولتۇراقلىشىپ، ئاۋارلار ئۈچۈن تۆمۈرچىلىك قىلىشقا باشلىغان.»[12]

يەنه، مۇنداق بىر رىۋايەتمۇ بار: «تۇركلەرنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى - ۋ (ساك؟) دەپ ئاتالغان ئەلدىن كېلىپ چىققان. بۇ ئەل هونلارنىڭ شىمالىدا. تۇرك قەبىلە بېگىنىڭ نامى ئاپا بەگ ئىدى. ئۇلار ئاكا-ئۇكا 17 بىر تۇغ

قان ئىكەن. ئۇلارنىڭ بىرىنىڭ نامى ئىل ئىساتۇر بولۇپ بۆ-
رىدىن تۇغۇلغانىمىش، ئاپا بەگ قاتارلىقلارنىڭ مىجەزى غە-
لىتە بولۇپ، بەكمۇ دوّت ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئىلى ھالاك بوپتۇ.
ئىل ئىساتۇر ئاھايىتى سەگەك بولۇپ، ئەقىللىق ئى-
كەن. ئۇ شامال چىقىرالايدىكەن. يامغۇر ياغدۇرالايدىكەن.
ئۇ ئىككى قىزغا ئۆيلەنگەنىكەن. بۇ قىزلارنىڭ بىرى ياز
ئىلاھىنىڭ قىزى، يەنە بىرى قىش ئىلاھىنىڭ قىزى ئىكەن.
بۇنىڭ ئىككىلا ئاياللى ھامىلدار بولۇپ تۆت ئوغۇل تۇغۇپتۇ.
بۇ ئوغۇللارنىڭ بىرى ئاق ھاڭغۇتقا ئايلىنىپ كېتىپتۇ.
ئوغۇللارنىڭ يەنە بىرىنىڭ ئىلى ئاباقان دەرياسى بىلەن
قاما دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدا بولۇپ، ئۇلار قىرغىز دەپ ئا-
تىلىپتۇ. يەنە بىر ئوغلىنىڭ ئىلى رىزياكىل دەرياسىنىڭ بو-
يىغا جايلىشىپتۇ. يەنە بىر ئوغۇلنىڭ ئىلى شەنجۇچى تېغىدا
ياشايدىكەن. ئۇ تۆت ئوغۇلنىڭ تۇنجىسى ئىكەن. مانا شۇ
تاغدا ئاپا بەگنىڭ ئەۋلادلىرى بار ئىكەن. ئەل ئوچۇقچە-
لىقتا مۇزلاپ قېتىلىپ قالغاندا، بۇ تۇنجى ئوغۇل ئوت چى-
قىرىپ، ئۇلارنى ئىسسىندۇرۇپ ئامان ساقلاپ قاپتۇ. ئۇلار بۇ
تۇنجى ئوغۇلنى ھۆرمەتلەپ ئۆزلىرىگە خان قىلىپ سايلاپ،
ئۇنىڭغا تۈرك دەپ نام بېرىپتۇ.»[11]

ئەجدادلىرىمىزنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى رې-
ۋايەتلەرنىڭ تولىراقى جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخ يىلنامە-
لىرىدە خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭغا ئەجەللىنىشنىڭ ھاجىتى يوق.
چۈنكى، تورانلار بىلەن خەنزۇلار زېمىن جەھەتتە بىر-بىرىگە
قوشنا بولۇپ ياشىغان. جۇڭگودا ئۆتكەن خانلىقلارنىڭ ئەل-
چىلىرى ۋە سودىگەرلىرى ھەر يىلى دېگۈدەك ھونلار، ئۇيغۇر-

لار ۋە ئۆركەرنىڭ ئەللىرىگە بېرىپ تۇرغان بولغاچقا. ئەج-
دادلىرىمىزنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئەھۋالىي ۋە رىۋايەتلىرى
بىلەن تونۇشۇش پۈرسىتىگە ئىگە بولغان ئۇ ئەلچىلەر ۋە
سودىگەرلەر بۇ قوشنا ئەللەرنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەپ، ئۆز
خانلىقلىرىغا مەلۇمات يوللاپ تۇرغان.

يۇقىرىقى رىۋايەتلەر ئازراقلا پەرقلىرىنى ھېسابقا
ئالمىغاندا، ئاساسەن بىر - بىرىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇي-
غۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەردە بۆرە
ئاتا سۈپىتىدە تەسۋىرلەنسە، ئۆركەرنىڭ كېلىپ چىقىشى
توغرىسىدىكى رىۋايەتلەردە بۆرە ئانا سۈپىتىدە تەسۋىرلىنى-
دۇ. بۇ رىۋايەتلەر بىر - بىرىگە ۋارىسلىق قىلغان ۋە بىر-
بىرىنى تولۇقلىغان.

يۇقىرىدىكى رىۋايەتلەردە ئەجدادلىرىمىز بۆرىنى بىر
ياۋايى ھايۋان تەرىقىسىدە ئەمەس، بەلكى بۆرە قىياپىتىدە
ئايان بولغان تەڭرى سۈپىتىدە تەسۋىرلەپ، ئۆزلىرىنىڭ كېلىپ
چىقىشىنى ئىلاھىيلاشتۇرغان. بۇ رىۋايەتلەر ھون، ئۇيغۇر، تۈرك
خەلقلىرى ياشىغان جەمئىيەتنىڭ ئانىلىق ۋە ئاتىلىق باسقۇ-
چىدا ياشىغان دەۋرگە مەنسۇپ. ئۆركەرنىڭ ئاسىنا دېگەن بىر
ئانا نامىنى ئۆز قەبىلىسىگە فامىلە قىلغانلىقى شۇنى ئىس-
پاتلايدۇ. شۇڭا، ئۆركەر ۋە ئۇيغۇرلار دۆلەت قۇرغان دەۋرىدە،
تۈرك ۋە ئۇيغۇر قاغانلىقلىرىنىڭ دۆلەت بايرىقى ئوت چاسا
كۆك شايىدىن قىلىنىپ، بايراقنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئالتۇندىن
ھەل بېرىلگەن بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن، بۆرىنىڭ بېشى
شەرقە قاراپ تۇرىدۇ. ئۆركەر، ئۇيغۇرلار قاغان ئوردىسىنى
ساقلايدىغان قاراۋۇللارنىمۇ «بۆرە» دەپ ئاتىغان.

دېمەك، يۇقىرىدىكىلەردىن مەلۇمكى، بىزنىڭ ئەجداد-
لىرىمىز بۆرىنى قۇتۇلدۇرغۇچى ئىلاھ (ئوغۇزنامىدە، ئۇيغۇر
رىۋايىتىدە) ئۆزلىرىنىڭ ئىلاھىي بوۋىسى (ۋەيا سۆلالىسى
يىلنامىسى «ئېگىز ھارۇنلىقلار ھەققىدە قىسسە»دە). ئىلاھىي
ئانىسى (جۇ سۆلالىسى يىلنامىسى، «تۇركلەر ھەققىدە قىسسە»دە) دەپ بىلگەن.

شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەجدادلىرىمىز بۆرىنى توتېم قىلغان.
بۆرە توتېمىدا ۋە بۆرە ھەققىدىكى رىۋايەتلەردە ھونلار، ئۇيغۇرلار، تۈركلەر، قىرغىزلارنىڭ قان‌قېرىنداشلىقى ئىپادىلىنىدۇ.

تارىخىي يازما يادنكارلىقلار

ئەجدادلىرىمىزنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا، جۇڭگو تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ۋە ئۇرخۇن يادنكارلىقلىرىدا ئالاھىدە تارىخىي ۋە ئىلمىي قىممەتكە ئىگە مەلۇماتلار بار.

Ⅵ ئەسىردە ياشىغان جۇڭگو تارىخچىسى ۋەي شۇ بۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئېگىز ھارۇنلىقلار (شەرقىي ئۇيغۇرلارنى دېمەكچى) قەدىمكى چاغدىكى قىزىل تۇرالارنىڭ نەسلىدىن ئىدى. باشتا ئۇلار تۇرالار دەپ ئاتالغان. شىمالىلىقلار (شىمالىي سۆلالىلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ) ئۇلارنى ئېگىز ھارۇنلىق تۇرالار دەپ ئاتاشقان. ئۇلارنىڭ تىلى ھونلارنىڭ تىلى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، بەزىدە ئازراق پەرقلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىسى ھونلارنىڭ جەيەنى ئىدى.»[11]

قەدىمكى چاغلاردا شەرقىي ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى ياشىغان

جايلارنىڭ ئالاھىدە بولغان جۇغرافىيە شارائىتى (يايلاق، دالا، چۆل، قوملۇق ئىكەنلىكى)نى ھېسابقا ئېلىپ، ئېگىز چاقلىق ھارۇنلارنى ئىشلەتكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، Ⅵ ئەسىردە ئۇلارنىڭ جۇڭگو تارىخچىلىرى ئۇلارنى ئېگىز ھارۇنلىق تۇرالار دەپ يېزىشقان.

مىلادىنىڭ 90 - يىللىرى، ئۇلار داۋام قىلغان ئىچكى ئۇرۇشلار، دۈشمەن ئەللەرنىڭ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قىلغان ھۇجۇملىرى نەتىجىسىدە، ئىبنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان شىمالىي ھونلار (غەربىي ھونلار) نىڭ جىلى كۆپ قىسمى ھازىرقى موڭغۇل دالاسىدىن غەربكە يۆزلىنىپ ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچتى. ئۇلار مىلادىنىڭ 90 - يىللىرىدىن 150 - يىللىرىغىچە بارىكۆلدىن تارتىپ بالقاش كۆلىگىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىدە پائالىيەت ئېلىپ باردى. كېيىن ئۇلار سىيانپىلار ئىمپېرىيىسى (مىلادىنىڭ 150 - يىللىرىدىن 335 - يىللىرىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ ئىمپېراتورى تانشىخۇينىڭ ۋاقتىدا (148 — 181) غەربىي ئاسىيا تەرەپكە كۆچۈپ كەتتى. ئۇلار ئېھتىمال سىيانپىلاردىن ئۆزىنى چەتكە ئالغان بولسا كېرەك. ئۇلار مىلادىنىڭ 150 - يىلى غەربىي ئاسىيا تەرەپكە قاراپ كۆچۈپ كەتكەندە، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى كۆچمەي، ھازىرقى تېخەس، كۆنەس دالالىرىدا ئولتۇراقلىشىپ قالدى. مانا شۇ كۆچمىگەن ھونلار ئۆيەرلەردە بىر دۆلەت قۇردى. بۇ دۆلەت مىلادىنىڭ Ⅱ ئەسىردىن تارتىپ Ⅴ ئەسىرنىڭ ئاخىرغىچە ھۆكۈم سۈردى. بۇ دۆلەت تارىختا سابىرلار (سۇۋارلار) دۆلىتى دەپ ئاتىلىدۇ.

X ئەسىردە ياشىغان جۇڭگو تارىخچىسى لىەن شۇ مانا

شۇ سابىرلار دۆلىتى ھەققىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «سابىر-
لار دۆلىتىنىڭ ئۇرۇپ - ئادىتى ۋە ئۇلارنىڭ تىلى ئېگىز
ھارۋىلىقلار بىلەن ئوخشاش.»[16]

X ئەسىردە ياشىغان جۇڭگو تارىخچىسى لىۋ جۈن مۇنداق دەپ يازغان: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا - بوۋىسى ھونلارنىڭ ئەۋلادى. كېيىن ۋېي سۇلالىسى زامانىسىغا كەلگەندە (مىلادىنىڭ 386 - يىلىدىن 534 - يىلىغىچە) ئۇلار تۇرا قەبىلىسى دەپ ئاتالدى. ئۇلارنىڭ يوي تۇرقى ئانچە ئېگىز ئەمەس، ئەما ناھايىتى كۆچلۈك ۋە قەيسەر. ئۇلار ئېگىز چاقلىق ھارۋىلار بىلەن يۈرىدۇ. تۇرىكلەرگە بېقىنىدۇ. كېيىنگە كېلىپ ئۇلار تۇرالار، دەپ ئاتالدى.»[17]

XI ئەسىردە ياشىغان جۇڭگو تارىخچىسى ئوۋياڭ شيۇ مۇنداق دەپ يازغان: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا - بوۋىسى ھونلار ئىدى. ئۇلار كۆپىنچە ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارغا چۈشۈپ يۈرۈشىدۇ. يەنۋېي زامانىسىغا كەلگەندە (مىلادىنىڭ 386 - يىلىدىن534 - يىلىغىچە) ئېگىز ھارۋىلىقلار دەپ ئاتالدى ياكى چېلى (敕勒)، تۇرالار دەپ ئاتالدى.»[17]

جۇڭگونىڭ XII ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر سىياسەتچىسى ۋە تارىخچىسى ۋېي جېڭ (مىلادىنىڭ 580 - يىلى تۇغۇلۇپ 643 - يىلى ئۆلگەن) تۇرالارنىڭ VI ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى ئەھۋالى توغرىسىدا خېلى تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەن. ئۇ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «تۇرالارنىڭ ئەجدادلىرى ھونلارنىڭ... ئەۋلادى بولۇپ، ئۇرۇق - ئايماقلىرى بەكمۇ كۆپ ئىدى. ئۇلار غەربىي دېڭىز (كاسپى دېڭىزى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.) نىڭ شەرقىدىن تارتىپ تاغ جىلغىلىرىنى بويلاپ ئولتۇراقلاشقان.»[18] مانا

شۇ تۇرالار يايقال كۆلىدىن تارتىپ غەربتە قارا دېڭىزنىڭ شەرقىغىچە بولغان جايلاردا ياشىغان.

مىلادىنىڭ 735 - يىلى ئىلتىرىش قۇتلۇق قاغانلىقى (كېيىنكى شەرقىي تۈرك قاغانلىقى)نىڭ قاغانى بىلگە قاغان (مىلادىنىڭ 716 - يىلىدىن 734 - يىلىغىچە قاغان بولغان)نىڭ ئۇرخۇن دەريا سىنىڭ بويىغا قۇيۇلغان مەرمەر تاشتىن ئىشلەنگەن تابىدىسىگە مۇنداق دەپ يېزىلغان: «توقۇز ئوغۇزلار مېنىڭ ئۆز خەلقىم ئىدى. جاھان قالايمىقانلىشىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن ۋەئىچىدە ئاداۋەت ساقلاپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن بىزگە دۈشمەن بولدى.»[19] بۇ يادىكارلىقتا ئېيتىلغان توققۇز ئوغۇزلار دەل شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزى بولۇپ، ئۇيغۇر خاقانلىقى دەۋرىدە شەرقىي ئۇيغۇرلار ئون ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇز دەپ ئاتالغان ئىككى تارماقتىن ئىبارەت بولغان.

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن بىر قاتار تارىخىي يازما مەلۇماتلار ئۇيغۇرلار ھونلار ۋە تۈركلەرنىڭ ئېتنىك جەھەتتىن بىر مەنبەلىك ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

تارىخىئولوگىيەلىك پاكىتلار

چەت ئەل ۋە جۇڭگو تارىخىئولوگلىرىنىڭ تىرىشچانلىقى نەتىجىسىدە، ئالتاي تاغلىرىدىن، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىن، شۇنىڭدەك شىمالىي ئاسىيادىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ بىر قىسىم جەسەتلىرى ۋە باشقا يادىكارلىقلار تېپىلدى.

هونلار ۋە تۈركلەرنىڭ ئالتاي ياۋرۇقىدىن تېپىلغان جەسەتلىرىنىڭ ۋاقتى مىلادىدىن بۇرۇنقى چاغلارغا مەنسۇپ بولۇپ، ئاساسىي ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. ئالتاي ياۋرۇقىدىكى قەبرىلەردىن تېپىلغان جەسەتلەرگە قارىغاندا، هونلار، تۈركلەر ئاساسىي ئېگىز بويلۇق، قاۋۇل، ئۇستىخانلىق ئادەملەردىن بولۇپ، بۇرنى قاقشارلىق، يۈزلىرى ئاق سۈزۈك ئىكەن.

هونلار، تۈركلەر بۇ جەسەتلەرنى ئالتاي تاغلىرىنىڭ ئېگىز سالقىن جايلىرىغا دەپنە قىلغان. ئۇلار، تاغنىڭ ئېگىز سالقىن جايلىرىدىن قانتىق تاشلىق بىرەر جايىنى تېپىپ تەبىئىي تاش تاملىق، خۇددى سارايغا ئوخشىشىدىغان گۆرلەرنى ياسىغان. گۆرنىڭ تاش تاملىرىنى سىلىقلاپ، بۇ تاملارنىسى رەڭدىلەنگەن ياغاچلار بىلەن قاپلىغان. ئاندىن جەسەتنى ياغاچ تاۋۇتقا سېلىپ، گۆرگە قويغان. گۆرلەر بىرنەچچە خانىدىن ئىبارەت بولغان، يان كۆللىرى چوققىلاردىكى قارـ مۇزلار ئېرىمگەندە سىرغىپ چۈشكەن مۇزلار كېرىپ كەتمىسۇن دەپ، گۆرنىڭ ئاغزى ناھايىتى پۇختا بېكىتىلگەن. مانا شۇنداق جايلاردىكى قەبرىلەرگە دەپنە قىلىنغان جەسەتلەر، قىشۇ يان سالقىن بىر ھاۋا ئىچىدە تۇرغان، شۇنىڭ ئۈچۈن جەسەتلەر ئەينى قىياپىتى (ھەتتا رەڭگىنمۇ)نى ئاساسەن ساقلاپ قالغان.

هونلارنىڭ ئېگىز بويى، قاۋۇل ئادەملەردىن بولغانلىقىنى جۇڭگو تارىخىدىكى قەدىمكى مەلۇماتلارمۇ ئىسپاتلايدۇ.

مىلادىدىن 121 يىل بۇرۇن جۇڭگو بىلەن هونلار ئارىسىدا بولغان بىر ئۇرۇشتا (ئۇرۇش ھازىرقى گەنسۇنىڭ خېشى كارىدورىدا بولغان) هونلار مەغلۇپ بولغان، شۇ ۋەقە مۇناـ

سىۋىتى بىلەن هون شاھزادىلىرىدىن بىرى خەن سۇلالىسىنىڭ(مىـ لادىدىن 206 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 220ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) پادىشاھى خەن ۋۇدى (مىلادىدىن 140 بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 87 يىل بۇرۇنقى چاغىچە پادىشاھ بولغان) نىڭ ئوردىسىغا كەلتۈرۈلگەن. خەن ۋۇدى هون شاھزادىسىگە جىلەمىدى دەپ ئات قويغان ۋە ئۇنى جەڭ ئالىلىرىنى ئۆستۈرۈش ئىشىغا مەسئۇل ئەمەلدار قىلىپ تەيىنلىگەن. مانا شۇ هون شاھزادىسى جىلەك مىدىنىڭ بويى سەككىز چى ئىككى سۈڭ كېلىدىكەن. بۇنىسى ھازىرقى ئۆرۈنلۇق ئۆلچىمىدىكى مېتىرغا سۇندۇرغاندا (قەدىمكى بىر چى، ھازىرقى ئۆلچەم بويىچە 26 سانتىمېتر كېلىدۇ)تەخمىنەن ئىككى مېتر ئون سانتىمېتر بولىدۇ.[2] بۇ بوي ئېگىزلىكى ئالتاي تاغلىرىدىكى هون قەبرىلىرىدىن تېپىلغان جەسەتلەرنىڭ بوي ئېگىزلىكىگە ماس كېلىدۇ. دېمەك، هونلار ناھايىتى ئېگىز بوي، قاۋۇل ئادەملەر بولغان.

مىلادىنىڭ VI ئەسىردە ياشىغان شەرقىي رىم تارىخچىسى فرۇكەپى ئارال دېڭىزىنىڭ شەرقىدە ياشىغان هونلارنىڭ چىرايىنىڭ ئالدىنقىغا قارىپ، «ئاق هونلار» دەپ ئاتىغانىدى.

جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى تەرىپىدىن 1955 ـ 1957-يىللىرى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ ھازىرقى شىمالىدىكى ئەترابىدىكى ئاخالىغان دېگەن جايـ يىدىن خەن سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت ئالاھىدە بىر قەبرە تېپىلغان. ئۇنىڭغا 140 ـ نومۇرلۇق قەبرە دەپ نام قويۇلدى. بۇ قەبرىگە دەپنە قىلىنغان ئۆلۈك بىلەن بىللە كۆمۈلگەن ئاخىرەتلىك ئەرسلەر ئىچىدىن ئىككى پارچە تۆت چاسا مىر

تاختاي چىققان. مىس تاختايغا ئىككى ئادەم بىلەن ئىككى ئاتلىق سۈرىتى نەقىش قىلىپ چوشۇرۇلگەن. تەسۋىرده ئىككى ئادەم بىر - بىرىنىڭ بېلى ھەم پاقالچىقىدىن تۇتۇشۇپ، چېچىلىشۋاتقان قىياپەتتە تۇرىدۇ. ئۇلار قاڭشارلىق، ياپما چاچ بولۇپ، پاقالچاقلىرى ئورالغان ئىشتان كىيىشكەن. جۇڭگو-نىڭ ئارخېئولوگىيە ئالىملىرى بۇ تەسۋىردىكى كىشىلەرنى ھونلارنىڭ خەن سۇلالىسىگە ئەۋەتكەن ئەلچىلىرى ياكى ئەلچىلىرىنىڭ ھەمراھلىرى دەپ بېكىتىشكەن. بۇ يادىكارلىق ھونلارنىڭ چاچ قويۇش شەكلى، كىيىنىشلىرى، چىراي - قىياپىتى ۋە چېلىشىش ئادەتلىرىنى بىلىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ.

1972 - يىلى شىنجاڭنىڭ ئارخېئولوگىيە خادىملىرى تۇرپان ناھىيىسىدىكى ئاستانە قەبرىستانلىقىدىن V ئەسىر-دىكى تۇرپان ۋالىيسى، ھون شاھزادىسى قۇتقۇ پانتاينىڭ قەبرىسىنى تاپتى.

قۇتقۇ پانتاي بۇ قەبرىگە مىلادىنىڭ 445 - يىلى دەپنە قىلىنغان. قەبرىدىن يەنە لايدىن ياسالغان تۆت دانە بۆت تېپىلغان. بۇ بۆتلار پىچاق بىلەن قىرىپ ياسالغان بولۇپ، ئاددىي، لېكىن كۆرۈنۈشى جانلىق. بۇ بۆتلار يۈزلىرى سوزۇن-چاق، قاڭشارلىق ۋە ياپما چاچ قىلىپ تەسۋىرلەنگەن.[51] بۆبۆتلارنى ياسىغانلار بۆتلارنىڭ تەسۋىرىگە تۆز قىياپەتلەرنى سىڭدۈرگەن. بۇ ئاكسسۇئال تېپىگە كىرىدىغان ئەجدادلىرىمىز يۈز قىرىقى تەسۋىرلەردىكىدەك سوزۇنچاق يۈز، پاخماباش، قاڭشارلىق، ياپما چاچ بولغان.

تارىختىن ئاز - تولا خەۋىرى بار كىشىلەرگە مەلۇم

بولغاندەك، قۇتقۇپانتاي كەڭسۇ (گەنسۇ) دا قۇرۇلغان ھون خانلىقى (مىلادىنىڭ 397 - يىلىدىن 460 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ مەشھۇر خانىي قۇتقۇمۇنسۇنىڭ ئوغلى ئىدى. قۇتقۇمۇنسۇن خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان چاغلاردا (400 — 432) كەڭسۇدىكى ھون خانلىقى تازا كۈچەيگەن بولۇپ، تېررىتورىيىسى دائىر بىسىگە كەڭسۇنىڭ خېشى كارىدورى، كۆكنۇر (چىڭخەي) نىڭ بىر قىسمى، شىنجاڭنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمى (تۇرپانمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) مۇ كىرگەنىدى. قۇتقۇمۇنسۇن ئوغلى قۇتقۇپانتاينى تۇرپانغا ۋالىي قىلىپ تەيىنلىگەن.

بىز يۇقىرىدا تىلغا ئالغان ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلاردىن تاشقىرى يەنە، لوپنۇردىن تېپىلغان ئايال جەسىتى (ھازىرقى كۈندىن 6400 يىل بۇرۇن دەپنە قىلىنغان)ۋە قۇمۇلدىن تېپىلغان ئايال جەسىتى (ھازىرقى كۈندىن 3600 يىل بۇرۇن دەپنە قىلىنغان) نىڭ قىياپەتلىرى(قاڭشارلىق، سېرىق - قىزغۇچ چاچلىق) بىلەن موڭغۇلىيىدە ياشىغان شەرقىي ئۇيغۇرلار ۋە يەنسەي بويىدا ياشىغان قىرغىزلارنىڭ قىياپەتلىرى ئاساسەن ئوخشاش. شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ چىرايى ئاق سۆزۈك، بۇرنى قاڭشارلىق، چېچى قىزغۇچ رەڭدە بولغان. يەنسەي قىرغىزلىرىنىڭ قىياپىتىمۇ ئۇيغۇرلاردىن پەرقلىق بولمىغان.[52]

VIII ئەسىردە ياشىغان جۇڭگو شائىرى لى رۇڭەن بىر شېئىرىدا مۇنداق دەپ يازغانىدى:

ايا ڭجۇنىڭ ئۇيغۇرلىرى قايناپ ئۆسۈل ئويناپدۇ،
ئەلمەك بۇرۇن، ئۈشى ئاپئاق — قاشتېشىغا ئوخشايدۇ.

جۇڭگونىڭ رۇياشيۇك ۋە جاڭ رۇي ئاملىق ئىككى مۇزىكىشۇناسى، گەنسۇدىكى سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ناخشا ئاھاڭلىرى بىلەن ۋېنگىرىيەنىڭ خەلق ناخشا ئاھاڭلىرىنىڭ ئوخشاشلىقىنى بايقاپ، شۇ مەسىلە توغرىسىدا يېقىنقى يىللاردىن بۇيان كۆيلىگەن ئىلمىي ماقالىلەرنى يازدى، بۇنىڭ ئىچىدە، رۇياشيۇكنىڭ ئىلمىي ماقالىسى جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرنىڭ مۇزىكىشۇناسلارنىڭ ئالاھىدە دىققىتىنى قوزغىدى.

رۇياشيۇك جۇڭگودىكى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ بىرىدە مۇزىكا فاكولتېتىنى پۈتتۈرگەن، جاڭ رۇي ۋېنگىرىيەدە ئوقۇغان. بۇ ئىككى مۇزىكىشۇناس گەنسۇدىكى سېرىق ئۇيغۇرلار ئارىسىغا بېرىپ، ئۇلارنىڭ خەلق ناخشا ئاھاڭلىرىنى تەكشۈرگەندە، سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ناخشا ئاھاڭلىرى بىلەن ۋېنگىرىيە خەلق ناخشا ئاھاڭلىرىنىڭ ئوخشاشلىقىنى ئېنىق بايقىغان. ئۇلار، بۇ خەلق ئاھاڭلىرىنىڭ ئىپتىدائىي شەكىللىرىنى سېلىشتۇردى ۋە ئۇلارنىڭ تارىخ، ئېتنولوگىيە، تىلشۇناسلىق جەھەتلەردىنمۇ ئىلمىي يوسۇندا مۇھاكىمە قىلدى. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى تۇرالار بولۇپ، ئۇلار بۇرۇن خونلار بىلەن بىرلىشىپ ياشىغان بىر خەلق بولغان. ئۇلارنىڭ تىلى ئوخشاشلا ئالتاي تىلى سىستېمىسى تۈركىي تىللار ئائىلىسىگە كىرىدىكەن. خونلارنىڭ

بىر قىسمى ھىلادىنىڭ I ئەسىرىدە، ياۋروپاغا كۆچكەن. ھازىرقى سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى بولسا IV ئەسىرەدە خېنىسى كارىدورى ئەترابىغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. سېرىق ئۇيغۇرلار تۇرالارنىڭ خەلق ئاھاڭلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ قالغان. خونلارنىڭ مۇزىكىلىرى غەربكە كۆچكەن خونلار تەرەپتىن ۋېنگىرىيەگە ئاپىرىلىپ ساقلاپ قېلىنغان. بۇنىڭ بىلەن ۋېنگىرىيەدىن ئىرققە قاراپ قارا دېڭىز بويلىرىنى بويلاپ تاكى كاسپى دېڭىزى، ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئوتتۇپ ھازىرقى سېرىق ئۇيغۇرلار ماكانىغىچە بولغان كەلگە ھەم ئۇزۇنغا سوزۇلغان رايون، «بەش ئاۋازلىق كۈي سىستېمىسى رايونى» بولۇپ شەكىللەنگەن. بۇ «كۈي سىستېمىسى رايونى»نىڭ شەرقى ۋە غەربتىكى خەلق ئاھاڭلىرىنىڭ ئوخشىشىپ كېتىشى تاسادىپىي بولماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ ئەسلى كېلىپ چىقىشى بىر بولغانلىقتىن بولغان.[23]

«رۇياشيۇك بىلەن جاڭ رۇينىڭ ئوتتۇرىغا قويغان كۆز قارىشى ۋېنگىرىيە، ئامېرىكا، كانادا، ئارگېنتىنا قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئالىملىرى تەرىپىدىن يۇقىرى باھاغا ئىگە بولدى. ئۇلار بۇ شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش تارىخىنى قايتىدىن تونۇشتىكى زور ئىش دەپ قارايتى.»[24]

يېقىنقى يىللاردىن بېرى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى ئارخېئولوگىيە خادىملىرى تەكرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى جايلاردا بىرنەچچە قېتىم ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەر ئېلىپ بېرىپ، ھېلىنغىچە مەلۇم بولمىغان قەدىمقى تاشقا رەسىملەرنى تاپتى.

بۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىچىدە، قارا تۇرۇم تاغ
لىرىدىكى ۋە ئالتۇنتاغ تىزمىلىرى ئىچىدىن ئېقىپ ئۆتە
دىغان مۆلچەر دەريالىرىنىڭ بويىدىكى قىيا تاشلارغا ئويۇپ
ئىشلەنگەن تۇركۈم - تۇركۈم قىيا تاش رەسىملىرى ئالاھىدە
قىممەتكە ئىگە. بۇ قىيا تاش رەسىملىرى ئىچىدە، ھايۋان
لار (ئات، تۆگە، بۇغا، تاغ تېكىسى، غۇلجا، تارقار، ياۋا
قوتاز، ياۋا كالا، جەرەن، كىيىك، بۆكەن، ئېيىق، ئىت،
تۈلكە قاتارلىقلار)، ئادەم (قۇيرۇقلۇق ئادەم، نىقابلانغان
ئادەم، ئوسۇلچى، ئوۋچى قاتارلىقلار)، ئوۋچىلىققا دائىر
رەسىملەر، جەڭ تەسۋىرى (قەدىمكى چاغدىكى قەبىلىلەر ئارا
بولغان جەڭلەر) قاتارلىق رەسىملەر بار. مانا شۇ قىيا تاش
رەسىملىرىنىڭ ھىللىرى ۋە مەزمۇنىدىن، قەدىمكى چاغلاردا
تارىم ۋادىسىدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ باشلانغۇچ جەم
ئىيەتتىكى ھايات ئىنسانىڭ قانداق ئۇقۇمدا ئىكەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىل
ماق تەس ئەمەس.

مۆلچەر دەريالىنىڭ بويىدىكى قىيا تاشلارغا ئويۇپ
ئىشلەنگەن قىياتاش رەسىملىرىدە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشكە
ئەرزىيدىغان بىرقانچە نۇقتا بار. ئۇنىڭ بىرى — كىشىلەر
نىڭ ئوۋچىلىق ھايات ئىگا دائىر رەسىملەر. بۇنداق رەسىملەردە،
قۇيرۇقلۇق ئادەم، نىقابلانغان ئادەملەر كۆزگە چېلىقىدۇ.
قەدىمكى چاغلاردا تارىم ۋىمانلىقىدا ياشىغان ئەجدادلىرى
مىز دېھقانچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانە
غاندىن تاشقىرى ئوۋچىلىق كەسپىنىمۇ ئۆز ھايات ئىدىكى مەش
غۇلاتلىرىنىڭ بىرى قىلغانىدى. رەسىمدىكى قۇيرۇقلۇق ئا
دەم بىلەن نىقابلانغان ئادەملەر ئوۋچىلارنىڭ ئوۋغا چىققانە

دا. ياۋايى ھايۋانلارنى ئۇركۈتۈپ قاچۇرۇۋەتمەسلىك
ئۈچۈن ھايۋان قۇيرۇقلۇقلىرىنى بېكىتىۋالغانلىقىنى —
ئادەم قىياپىتىنى يوشۇرۇپ، ھايۋانلار تۇسىدە نىقابلانغانلە
قىنى. بۇ ئارقىلىق ياۋايى ھايۋانلارنى بىخەۋەلاشتۇرغانلىقىنى
كۆرسىتىدۇ. قەدىمكى چاغدا، ئەجدادلىرىمىز ئوۋچىلىققا ھەر
خىل ئۇسۇللارنى قوللانغان. ئۇلار بەزىدە ياۋايى ھايۋانلارنى
ئوقيا بىلەن ئېتىپ ئوۋلىغان بولسا، بەزىدە ئۇرغۇنلىغان
كىشىلەر بىرلىشىپ، ياۋايى ھايۋانلارنى قورشاۋچە مىسرىكى ئىچىگە
ئېلىپ تۇرۇپ تۇتۇش ئارقىلىق ئوۋلىغان. يەككە ئوۋلاشمۇ
بولغان، ئۇنىلىشىپ تۇرۇپ بىللە ئوۋلاشمۇ بولغان. ھايۋان
قىياپىتىدە ياسىنىغان (قۇيرۇق بېكىتىلگەن، مۈڭگۈزلۈك نىقاب
كىيگەن، ياۋايى ھايۋانلارنىڭ تېرىلىرىنى يېپىنچا قىلىۋالغان)
ياۋايى ھايۋانلارغا ئوخشاش ئاۋاز چىقارغان (ياۋا بۇقىدەك
ئازىنىغان، ياۋا تۆگىدەك بوزلىغان، ياۋا قۇشلاردەك سايرە
غان ...) بۇنىڭدىن باشقا، گۈنخور يىرتقۇچ قۇشلار (بۈركۈت،
شۇڭقار، قارچىغا، قۇرغۇي قاتارلىقلار) قولغا ئۆگىتىپ،
ئۇلار ئارقىلىق كىيىك، جەرەن، قىرغاۋۇل، كەپتەر، كەكلىك
قاتارلىقلارنى ئوۋلىغان. قىيا تاش رەسىملىرىدىكى ئېت ئوۋ
ئىتى بولسا كېرەك.

قىيا تاش رەسىملىرىدىكى يەنە بىر ئالاھىدىلىك — ئوۋ
سۇل ئويناۋاتقان كىشىلەرنىڭ شوخ، خۇشال قىياپىتى. باش
لانغۇچ جەمئىيەتتە ياشىغان كىشىلەر بىرەرخۇشاللىققا چۆمگەن
چاغلاردا، ئوسۇل ئويناپ كۆڭۈل ئاچقان. ئۇلار، ئاساسەن،
ئوۋلىرىدىن غەلىبىلىك قايتقانلىرىدا، قەبىلىلەر ئارا بول
غان ئۇرۇشلاردا ئوتتۇپ چىققانلىرىدا، ئىپتىدائىي شەكلىدىكى

قىلىپ خۇنالىقىغا چۈمگەندە، ئوسۇل ئويناتقان.

قىيا تاش رەسىملىرى ئىچىدە قەبىلىلەر ئارا بولغان جەڭلەرنى تەسۋىرلەيدىغان رەسىملەرمۇ بار. قەدىمكى چاغلاردا، تىلى، ئۇرۇپ-ئادەتلىرى، قان سىستېمىسى بىر-بىرىگە ئوخشاشمايدىغان قەبىلىلەر، يايلاق تالىشىپ ئۇرۇشقاندىن تاشقىرى، تىلى، ئۇرۇپ-ئادەتلىرى ۋە قان سىستېمىسى بىر-بىرىگە ئوخشىشىدىغان قەبىلىلەرمۇ ئوت-چۆپ، سۇيى مول يايلاقلارنى تالىشىپ ئۆزئارا ئۇرۇشۇپ تۇراتتى. مۇنداق دەرىياسى بويىدىكى قىيا تاش رەسىملىرى قېرىنداش قەبىلىلەر ئارىسىدا بولغان جەڭلەرنى تەسۋىرلەيدۇ.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان تەكرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرى، قاراقۇرۇم تاغ تىزمىسىدىن تېپىلغان قىيا تاش رەسىملىرى بىلەن تەكرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي-شەرقىي ئېتەكلىرى، ئالتاي تاغلىرى، چوغاي تاغلىرى (ئىچكى موڭغۇلدا)، خاتكەي تاغلىرى (موڭغۇلىيىدە) ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىن تېپىلغان قىيا تاش رەسىملىرى مەيلى ئۇسلۇب جەھەتتىن بولسۇن، مەيلى مەزمۇن، شەكىل جەھەتتىن بولسۇن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. چۈنكى، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان جايلاردا، قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپلا بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ياشىغان.

قىيا تاش رەسىملىرى، ئەجدادلىرىمىزنىڭ باشلانغۇچ جەمئىيەتتىكى ھاياتىنى چۈشەنشتە، ئېتنىك كېلىپ چىقىشىنى ئېنىقلاشتا، قەدىمكى چاغدىكى مەدەنىيەت ئەھۋالىنى مۇنچەرىلەشتە ناھايىتى يۇقىرى تارىخىي قىممەتكە ئىگە.

مۇنچەر تاغ دەرياسىنىڭ بويىدىكى قىيا تاش رەسىم

لىرىنىڭ قاراب ھۆكۈم قىلغانلار. ئەجدادلىرىمىز باشلانغۇچ جەمئىيەتنىڭ ئانىلىق ئۇرۇقى بىلەن ئۇچرىشىدا ياشاۋاتقان چاغلىرىدا، قەدىمكى زامان سەنئىتىنىڭ مۇھىم بىر تارمىقى بولغان قىيا تاش رەسىملىرىنى ئىجاد قىلغان ۋە ئۇنى مەلۇم يۆكسەكلىككە كۆتۈرگەن. بۇ قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ ئويۇلغان ۋاقتى ئەڭ ئاز بولغاندىمۇ بۇنىڭدىن 8000 يىل بۇرۇنقى زامانغا تۇتۇرا كېلىدۇ. بۇ رەسىملەردىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەقلىي قابىلىيىتىنىڭ ۋە ئېستېتىك زوقىنىڭ شۇ زامانلاردا خېلى دەرىجىدە ئۆسكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز. بۇ قىيا تاش رەسىملىرى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى چاغلاردا جەنۇبىي سىبىرىيە دالالىرى، سىبىلىغا ئۇرخۇن، قۇرۇلۇن ۋادىلىرى، ئوردوس يايلاقلىرى، چوغاي تاغلىرى، ئالتاي تاغلىرى ۋە ھەركىزىي ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ياشىغان خەلقلەر (تۇرالار، ھونلار، ساكلار، تۈركلەر) بىلەن ئېتنىك جەھەتتىن بىر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

تۇرالار، ھونلار، ساكلار، تۈركلەر ياراتقان مەدەنىيەت تۈپ جەھەتتىن ئېيتقاندا بىرخىل مىللىي مەدەنىيەت بولۇپ، بۇنى ھازىرقى مۇسلىم دۇنياسى ئومۇميۈزلۈك ئېتىراپ قىلدى.

ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنى چەرىيانىدا، موڭغۇل نەسىللىك خەلقلەردىن سىيانېلار، ئاۋارلار، قىتانلار (مىلادىدىن ئۇچ ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ VI ئەسىرىگىچە) بىلەن، XIII ئەسىردىن XVII ئەسىرگىچە بولسا موڭغۇللار بىلەن مەلۇم دەرىجىدە ئارىلىشىپ ئۆلارنى ئاسسىمىلياتسىيە قىلدى. ئەمما ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى ئاق تەنلىك ئەجدادلىرىغا خاس بولغان خۇسۇسىيەتلەر (قاتى

شارلىق، چوڭقۇر كۆزلۈك، قىزغۇچ چاچلىق قاتارلىق ئالامەتلىرى) نى ئاساسەن ساقلاپ قالدى.

قان سىستېمىسى ۋە تېل. ئۇرۇق - ئادەتلىرى جەھەتتىن ئاساسەن ئوخشاش بولغان ھونلار، تۈرالار، ئۇلۇغ ياۋچىلار، ئۇيغۇرلار، قاڭلىلار، ساكلار، تۈركلەرنىڭ شەرقتە مۇڭغۇل نەسىللىك خەلقلەر بىلەن، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيا مەلۇم دەرىجىدە ئارىلىشىپ كېتىشىدىن تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان، قان قېرىنداشلىقى جەھەتتىن بىر - بىرىگە يېقىن بولغان ئۇرۇغلۇق خەلقلەر كېلىپ چىقتى.

ئۇلار: شەرقىي سىبىرىيەدىكى لېنا دەريا سىستېمىسى بويىدا ياشايدىغان ياقۇتلار، يەنسەي دەريا سىستېمىسى بويىدا ياشىغان قىرغىزلار، بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدا ياشايدىغان بۇرياتلار، تۇۋالار، گەنسۇدىكى سالالار، سېرىق ئۇيغۇرلار، شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار، غەربىي تۈركىستاندىكى قازاقلار، قىرغىزلار، ئۆزبېكلەر، ياشقىرتلار، تاتارلار، تۈركمەنلەر، موردا ۋالار، چۇۋاشلار، ئوكرائىنادىكى ئاغا ئوغۇزلار، كاۋكازدىكى چېركەسلەر، داغىستان تاتارلىرى، ئەزەربەيجانلار، ئاۋارلار، ئىراندىكى ئەزەربەيجانلار، تۈركمەنلەر، ئاغا ئوغۇزلار، ئافغانىستاندىكى ئۆزبېكلەر، تۈركمەنلەر، مۇغۇللار، ئىراقتىكى ئەزەربەيجانلار ۋە تۈركىيە تۈركلىرىدىن ئىبارەت.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بۇ تۈركىي خەلقلەر جۇغراپىيە جەھەتتىن ئالغاندا ئاسىيانىڭ شەرقىدىن غەربىگە قەدەر جەنۇبقا قاراپ بىر تۇتاش ھالدا سوزۇلۇپ كەتكەن كەڭ زېمىندا ياشايدۇ.

بۇ تۈركىي خەلقلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ھازىر ئىسلام دىنىغا (سۈننىي مەزھىبى بويىچە) ئېتىقاد قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئومۇمىي ئاھالە سانى ئەڭ ئاز دېگەندىمۇ 150 مىليوندىن ئارتۇقراق كېلىدۇ.

ھازىرغىچە رەسمىي بولۇپ كېلىۋاتقان ئىلمىي قائىدە بويىچە بۇ تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىللىرى ئالتاي تىلى سىستېمىسى تۈرك تىللىرى گۇرۇپپىسىغا كىرگۈزۈلۈپ چۈشەندۈرۈلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىرقى ئىناق تەنلىكلەرنىڭ تۇران (ھون-تۈرك) تىپىگە مەنسۇپ.

ئىزاھلار:

① ك.ك.ژىمايېۋ، ھەۋەنزىمىنىڭ تەرجىمە قىسمى ۋە ئۇنىڭغا يېزىلغان چۈشەنچە، ماقالە- لەر. I توم، ئالمۇتا، 1976 - يىل، بەتلەر ئۇچۇن 11 - بەت.

② مەھمۇت قەشقەرى، «تۈركىي تىللار دىۋانى» تۈزىتىلگەن I توم، 443 - بەت.

③ «تۈركىي تىللار دىۋانى» تۈزىتىلگەن I توم، 98 - بەت.

④ «تۈركىي تىللار دىۋانى» تۈزىتىلگەن I توم، 4 - بەت.

⑤ «تۈركىي تىللار دىۋانى» تۈزىتىلگەن I توم، 19 - بەت.

⑥ «تۈركىي تىللار دىۋانى» تۈزىتىلگەن I توم، 224 — 233 - بەتلەر.

⑦ ئۇيغۇرستان ھەققىدە تارىخىي ماتېرىياللار، تۈزىتىلگەن I توم، 68 - بەت.

⑧ سىماگۇاڭ، «يىلنامە» خەنزۇچە، 211 - جىلد.

⑨ «تۈركىي تىللار دىۋانى» تۈزىتىلگەن I توم، 191 - بەت.

⑩ «تۇڭسال تارىخىي ماتېرىياللىرى» ئۈچۈن ھەقسىزلىك ئۇچۇرچە، 21 - بەت.

⑪ «چې سۇلالىسى يىلنامىسى» ئېگىز ھارۋىلىقلار ھەققىدە ئىسمە.

⑫ «جۇ سۇلالىسى يىلنامىسى» تۇركلەر ھەققىدە ئىسمە.

⑬ «جۇ سۇلالىسى يىلنامىسى» تۇركلەر ھەققىدە ئىسمە.

⑭ «چې شۇ» «چې سۇلالىسى يىلنامىسى» ئېگىز ھارۋىلىقلار ھەققىدە ئىسمە.

⑮ «يەن شۇ» «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» غەرب ئالاسى ھەققىدە ئىسمە.

⑯ لىۋشۇن، «كۇرا ئىلاھ يىلنامىسى» تۈچۈلار ھەققىدە ئىسمە.

⑰ ئۇياڭ شىۋ، «يېڭى ئاھ يىلنامىسى» تۈچۈلار ھەققىدە ئىسمە.

⑱ «چې جىلد» «چې سۇلالىسى يىلنامىسى» تۈچۈلار ھەققىدە ئىسمە.

⑲ «ماغان مەڭگۈ تېشى» ئۇلۇغ شەرق يۇزى 25 — 30 - يۈزلەر.

⑳ «يەن گۇ» «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى» جىلد ئەمگى ھەققىدە ئىسمە.

㉑ 1977 - يىل 2 - ئايدا شىنجاڭ خەلىق نەشرىياتى خەنزۇچە «ئالتاي تېغىدىكى قەدىمكى مىللەتلەر» ناملىق كىتابنىڭ 42 - بېتىدىكى تارالسۇن.

㉒ ئۇياڭ شىۋ، «يېڭى ئاھ يىلنامىسى» قىرغىزلار ھەققىدە ئىسمە.

㉓ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلىرى» ژۇرنىلى 1983 - يىل 4 - سان، 104 - 103 - بەتلەر.

㉔ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلىرى» ژۇرنىلى 1983 - يىل 4 - سان، 104 - بەت.

ئوچىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنى قۇرۇشتىن بۇرۇنقى ئەھۋالى

ھونلار ۋە ئۇيغۇرلار

ھونلار — ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى چاغدىكى ئەجدادى. ھونلار باشقا ھەممە تۈركىي خەلقلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىدىمۇ ئاساسلىق رول ئويناغان.

ھونلار تەخمىنەن مىلادىدىن 1500 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ (ھازىرقى كۈندىن 3500 يىل بۇرۇن) مىلادىنىڭ V ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولغان 2000 يىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ناھايىتى ئۇزۇن مەزگىلدە، ئاسىيا ۋە ياۋروپا قاتارىغ سەھنىسىدە ئىنسانىيەت ئەۋلادىنىڭ يادىدىن مەڭگۈ چىقماي قالغان ناھايىتى چوڭ تارىخىي رول ئويناندى.

ھونلار جۇڭگو تارىخىدا ئۆتكەن ئەڭ قەدىمكى دۆلەتلەردىن شياسۇلالىسى (مىلادىدىن 21 ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 16 ئەسىر بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، يىن سۇلالىسى (مىلادىدىن 16 ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 11 ئەسىر بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن)،

جۇ سۇلالىسى (مىلادىدىن 11 ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 256 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، چىن سۇلالىسى (مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 207 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، خەن سۇلالىسى (مىلادىدىن 207 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 220 - يىلىغىچە، ھۆكۈم سۈرگەن) قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن قوشنا دۆلەت مۇناسىۋەتتىمۇ بولۇپ تۇرغان.

ھونلار بات - پاتلا جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، تۇتقۇزۇلغۇلۇكنى كۆپ قېتىملاپ بالايىئاپەتكە تۇچراتقان. ئەمما يەنە بىر تەرەپتىن جۇڭگونىڭ قەدىمكى چاغدىكى ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغمۇ زور تەسىر كۆرسەتتى. شۇڭا، ھونلارنىڭ ئاسىيادىكى پائالىيەتلىرى جۇڭگو تارىخىدىمۇ مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

ھونلار مىلادىدىن سەككىز ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ، ناھايىتى قۇدرەتلىك سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە دۇنيا تارىخ-سىنىڭ كەڭ سەھنىسىدە نامايان بولدى. بولۇپمۇ ئۇلار مىلادى-دىن ئىلگىرى ئەسىر بۇرۇن ئۇلۇغ ھونلار تەڭرىقۇتلۇقىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەندىن باشلاپ، جۇڭگو ئۈچۈن قورقۇنچلۇق بىر دۈشمەنگە ئايلاندى. ھونلار تەخمىنەن 500 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتلۇقىدىن باشقا يەنە، 328 يىل ھۆكۈم سۈرگەن غەربىي ھون تەڭرىقۇتلۇقى (مىلادىنىڭ 46 - يىللىرىدىن مىلادىنىڭ 374 - يىلىغىچە)، 95 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسى قاتارلىق ئۇلۇغ سۇلالىلەرنى قۇرۇپ، ئاسىيا ۋە ياۋروپا خەلقلىرى تارىخىدا ئاجايىپ

خاتىرىلەرنى قالدۇردى.

ھونلار، جۇڭگونىڭ ئەڭ قەدىمكى رىۋايەتلىرى ۋە تا-رىخىي يىلنامىلىرىدە ھەر خىل ناملار بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن بولسىمۇ، جۇڭگو تارىخىدىكى «ئۇرۇشقاق دۆلەتلەر دەۋرى» دەپ ئاتالغان مەزگىلدە (مىلادىدىن 475 يىل بۇرۇنقى چاغ-دىن تارتىپ مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) ھون (匈奴) دەپ ئاتالدى.

ھونلار توغرىسىدا ئەڭ دەسلەپ يازما مەلۇمات قالدۇر-غان جۇڭگو تارىخچىسى سىماچيەن (مىلادىدىن 145 يىل بۇرۇن تۇغۇلغان بولۇشى مۇمكىن) پادىشاھ خۇاڭدىنىڭ ھونلارنى شىمالغا قوغلىغانلىقى توغرىسىدا ئېيتىدۇ. ① خۇاڭدى بولسا جۇڭگونىڭ باشلانغۇچ ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى دەۋرىگە توغرا كېلىدىغان ئەپسانىۋى پادىشاھ بولۇپ، ئۇنىڭ بۇنىڭدىن5000 يىل بۇرۇن ئۆتكەنلىكى توغرىسىدا رىۋايەت قىلىنىدۇ. مانا شۇنىڭغا قارىغاندا، ھونلارنىڭ ناھايىتى قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ خەنزۇلار بىلەن قوشنا ياشاپ، ئۇلارغا خەتەر سېلىپ كەلگەنلىكى مەلۇم.

ھونلار ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن باشلاپ ئۇرخۇن دەرە-ياسىنىڭ بويلىرى (ھازىرقى موڭغۇلىيە)دا، چوغاي تاغلىرى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى يىڭشەن تاغلىرى) نىڭ تەسكەي ۋە كۈنگەي تەرەپلىرىدە، ئالتاي تاغلىرى ۋە تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىدە ياشىغان.

ھونلار ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرگە ئوخشاشلا شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. ھەممىگە مەلۇم بولغاندەك، شامان دىنى كۆپ خۇدالىق دىنلارنىڭ بىرى بولۇپ، «كۈن

ته‌ثری» — بۇ دىنىمىك ئەڭ چوڭ خۇداسى ئىدى. شۇڭا قەدىمكى چاغلاردا ھونلار ئۆزىنى «كۆنلەر» دەپ ئاتاشقانىكەن. كېيىنكى چاغلاردا، «كۆنلەر» سۆزى «ھونلار» سۆزىگە ئۆزگىرىپ كەتكەن دېگەن سۆز بار. لېكىن بۇ قاراش ھېلىمۇ-ھېچ ئۇمۇمىي مۇزاكىرە ئېتىراپقا ئېرىشەلمىدى.

ئىنسانىيەت ھازىرغىچە ئۆز بېشىدىن ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ بىرنەچچە خىل باسقۇچىنى ئۆتكۈزدى. ئىنسانلار باشلانغۇچ جامائە تۈزۈمىدە ياشىغان چاغلىرىدا، چوڭ ھايۋانلارنى ئوۋلاش، ئورماندىكى دەرەخلەرنى كېسىپ تېرىلغۇ يەرلەر تېپىش ئېھتىياجىدىن ئۆملىشىپ ئىشلىدى. شۇنداق ئۇچۇن، قەدىمكى چاغلاردا، قان قېرىنداشلار تارقىلىپ كەتمەسلىكى ھەممىسى بىر ئۇرۇق بولۇپ ياشايتتى. بۇنداق ئۇرۇقلار بىرنەچچە يۈز كىشىگە يېتەتتى. بۇنداق ئۇرۇقلار ئەگىكىنى بىرلىشىپ قىلاتتى. ئەگەك جەۋىلىرىدىن تەڭ پايدىلىناتتى. قورال - سايمانلارنىمۇ تەڭ ئىشلىتەتتى. بىرنەچچە ئۇرۇقلاردىن قەبىلە تۈزۈلەتتى. بۇنداق قەبىلىدىكى جىشلەر بىر تىلدا سۆزلىشەتتى. ئۇلار ئىلگىرى ئۆزۈپ-ئادەتلىرىمۇ ئوخشاش بولاتتى. قەبىلە كېڭەشلىرىدە سايلانغان بولباشچىلار قەبىلىگە يېتەكچىلىك قىلاتتى.

ئىنسانلار كۆپ ئەسىرلەر، ئۇرۇق - ئۇرۇق ۋە قەبىلە - قەبىلە بولۇپ ياشىدى. ھونلارمۇ خۇددى باشقا جايدا ياشىغان خەلقلەرگە ئوخشاشلا ئۇرۇقدىن قەبىلىگە، قەبىلىدىن قەبىلەر ئىتتىپاقىغا ئۆيۈشۈپ باشلانغۇچ جامائە تۈزۈمىنىڭ مەلۇم باسقۇچىغا كەلگەندە دۆلەتنىڭ دەسلەپكى تۈرىلمىسى (قوراللىق كۈچ)نى شەكىللەندۈردى. قەبىلەر بىلەن

قەبىلەر ئوتتۇرىسىدا قەدىمكى چاغلاردا ئۇچىسلىق، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق قىلىشقا بولىدىغان يەرلەرنى تالىشىپ ئۇرۇش بولۇپ تۇراتتى. بىرەر قەبىلە ئۇرۇشتا قوشنا بولغان كۈچلۈكرەك قەبىلەرنى يېڭىش ئۈچۈن قەبىلەر ئىتتىپاقىنى قۇرۇشقا موھتاج بولاتتى. شۇڭا، قان قېرىنداشلىق، تىل ۋە باشقا جەھەتتىن بىر - بىرىگە يېقىن كېلىدىغان قەبىلەر بىرلىشىپ قەبىلەر ئىتتىپاقى تەشكىللەپ، تىل ۋە باشقا جەھەتتىن ئۇزلىرىگە يات كېلىدىغان قەبىلەرگە قارشى تۇرغان. مانا شۇنداق قەبىلەر ئىتتىپاقىنىڭ قوراللىق كۈچلىرى قەدىمكى دۆلەتلەرنىڭ ئاساسىي تامىلى بولغانىدى.

مىلادىدىن 1500 يىل بۇرۇنلا، ئۇزلىرىنىڭ قوراللىق كۈچىگە ئىگە بولغان ھونلار يىن سۇلالىسىنىڭ دۈشمىنى ئىدى. يىن سۇلالىسىنىڭ خانى ۋۇدىڭ (مىلادىدىن 1324 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 1366 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە خان بولغان)نىڭ زامانىسىدا، ھونلار بىلەن يىن سۇلالىسى ئارىسىدا ئۇرۇش يۈز بەرگەن. بۇ ئۇرۇش ئۇچ يىل داۋام قىلغان. ئۇرۇشتا، ھونلار مەغلۇپ بولغان.②

ھونلار جۇ سۇلالىسى زامانىسىغا كەلگەندە، كۈچىيىپ كەتكەن، جۇڭگوغا ھۇجۇم قىلىشقا باشلىغان.

ھونلار، مىلادىدىن ئىلگىرى ئەسىر بۇرۇن جۇ سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلىپ، جۇ خەلقىنى ئۇزۇن يۇرتىدىن كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر قىلغان. جۇ خەلقى چىشەن تېغى (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى چىشەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا)نىڭ ئېتىكىدىكى كەڭ، تۇز ۋە ئۇنۇملۇك بولغان جۇيۈەن دېگەن

خانىغا كۆچكەن. خەنزۇلارنىڭ ئەجداتلىرى مانا شۇ ۋەقەگە بېغىشلاپ مۇنداق بىر قوشاقنى توقۇغان:

唐堂唐家，
豺狼之故，
不返启处，
豺狼之故。

تەرجىمىسى:

ئۆي - ماكانىدىن قالدۇق ئايرىلىپ،
ھونلار دەستىدىن.
كۆچۈپ يۈرۈۋېتىپ - تەمتىرەپ،
ھونلار دەستىدىن.

مىلادىدىن 883 يىل بۇرۇن، ھونلار بىلەن جۇ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى قانتىق ئۇرۇش بولغان. بۇ ئۇرۇش خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، دەسلەپ جۇ سۇلالىسى قوشۇنلىرى غەلبە قىلغان. كېيىنكىسى ئۇرۇشلاردا بولسا، ھونلار غالىب كېلىپ غەربىي جۇ سۇلالىسىنى يوقاتقان.

ھونلار، جۇ سۇلالىسىنىڭ خانى شۈەنۋاڭ (مىلادىدىن 827 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 782 - يىل بۇرۇنقى چاغقىچە خان بولغان) بىلەن ئۇرۇشۇپ، جۇ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى خاۋچېڭغا (ھازىرقى شىنەن شەھرىنىڭ غەربىدە) خەۋپ سېلىشقا باشلىغان. شۈەنۋاڭ مىلادىدىن 827 يىل بۇرۇن

ھونلارغا قارشى كەڭ كۆلەملىك ھەربىي ھەرىكەت يۇرگۈزگەن. شەنشى ئەتراپىدا بولغان ئۇرۇشتا، سانغۇن جىن جۇڭ باشچىلىقىدىكى جۇ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ھونلار تەرىپىدىن تارمار قىلىنغان. جىن جۇڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان.③

جۇ سۇلالىسىنىڭ خانى يۇۋاڭنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىدىن 781 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 771 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ناھايىتى ئېغىر تەبىئىي ئاپەتكە يولۇققان. قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بېرىپ، ئەلدىكى دەريا - ئېقىنلار، بۇلاقلار قۇرۇپ، تەگلىرى كۆرۈنۈپ قالغان. دەل - دەرەخ، ئوت - چۆپلەر، زىرائەتلەرنىڭ ھەممىسى سولىشىپ، قۇرۇپ نابۇت بولغان. تېرىلغۇ ئېتىزلىرى يالىڭاچ ئاختارمىغا ئايلىنىپ كەتكەن. خەلق ئۆي - ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ جان بېقىش ئۈچۈن تەرەپ - تەرەپكە قاراپ قاچقان. يۈنداق قورقۇنچلۇق ئاپەتنىڭ ئۈستىگە، مىلادىدىن 779 يىل بۇرۇن پايتەخت خاۋچېڭدا ۋە خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جىن ۋە لۇيى قاتارلىق غوللىرى (شەنشىدە) ئېقىپ ئۆتىدىغان ۋادىلاردا قانتىق يەر تەۋرىگەن.④

جۇ يۇۋاڭ خان بولۇپ ئۈچ يىلدىن كېيىن، بۇتسى ئاتلىق چىرايلىق بىر قىزغا كۆيۈپ قېلىپ ئۇنى ئەمرىگە ئالدى. بۇتسى بەيپۇ ئاتلىق بىر ئوغۇل تۇغدى. جۇ يۇۋاڭ قەدىناس مەلىكىسى شىنخۇدىن تۇغۇلغان ئوغلى يىجۇنىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىنى بىكار قىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا بەيپۇنى ۋارىس قىلىپ تەيىنلىدى.

يۇۋاڭنىڭ قىلمىشىدىن غەزەپلەنگەن مەلىكە شىنخۇنىڭ دادىسى ھونلارغا قېچىپ بېرىپ، ئۇلارنى جۇ سۇلالىسىگە ھۇ-

جۇم قىلىشقا كۈشكۈرتتى. جۇ سۇلالىسىنىڭ ئاھايىتى ئېغىر ئەھۋالدا قالغانلىقىنى ھېسابقا ئالغان ھونلار بۇرسەتنى قولدىن بەرمەي، مىلادىدىن 771 يىل بۇرۇن، جۇ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى خاۋچىگا بىسىپ بېرىپ، يۇڭلىنى ئولتۇرۇپ مەلىكە يىۋنىسىنى ئەسىر قىلىپ ئەكەتتى. ھونلار خاۋچىگىنى ۋەيە رەن قىلىپ، شەنشى ئەتراپلىرىنى بېسىۋالدى. 260 يىل ھۆكۈم سۈرگەن جۇ سۇلالىسى ھالاكەتكە ئۇچرىدى. جۇ سۇلالىسى خانزادىلىرىدىن پىڭۋاڭ بىر بۆلۈم شاھزادىلەر بىلەن لويانىغا قېچىپ بېرىپ، لويانىنى پايتەخت قىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ تارىختا شەرقىي جۇ سۇلالىسى دەپ ئاتالغان سۇلالە دەۋرى باشلاندى.

مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇن، ھونلار ھازىرقى خېبېي ۋە شەنشىنىڭ شىمالىدىن جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلەپ، لويانىغا خەۋپ سېلىشقا باشلىدى. ھەتتا ھونلار لويانىغا ئىككى قېتىم بېسىپ كىرىپ، شەرقىي جۇ سۇلالىسى (مىلادىدىن 770 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ خانى شياڭۋاڭ (مىلادىدىن 651 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 619 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە خان بولغان) نى قوغلاپ چىقىرىپ، شەرقىي جۇ سۇلالىسىنى يوقىتىشىڭ تاسلا قالدى.①

جۇ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا قارايدىغان بەگلىكلەر كۆچمىشكە باشلاپ، بەزىلىرى باشقا بەگلىكلەرنى يۇتۇپ كۆچمەندىغان، بەزىلىرى يوقىلىپ، بەزىلىرى ئاجىزلاپ كىتىدىغان ۋەزىيەت شەكىللەنگەن. جۇڭگو تارىخچىلىرى مانا شۇ دەۋرنى «چۈنچىۋ دەۋرى» (مىلادىدىن 770 يىل بۇرۇنقى

چاغدىن مىلادىدىن 476 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن) دەپ ئاتىغان. چۈنچىۋ دەۋرىدە جۇ سۇلالىسى خانلىرى ئىسمى بار، جىسمى يوق ھۆكۈمدارلارغا ئايلىنىپ قالغان.

مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇنقى مەزگىلگە كەلگەندە، جۇڭگودا يەتتە دۆلەت پەيدا بولدى. بۇ دۆلەتلەر ئۆزئارا تىنماي ئۇرۇشۇپ تۇردى. جۇڭگونىڭ قەدىمكى چاغدىكى تارىخچىلىرى مانا شۇ يەتتە دۆلەت ھۆكۈم سۈرگەن دەۋرنى «ئۇرۇشقاق دۆلەتلەر (جەنگو) دەۋرى» (مىلادىدىن 475 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ، مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) دەپ ئاتاشقان.

شۇ دەۋردىكى يەتتە دۆلەتنىڭ چى (سەندۇڭدا)، يەن (خېبېيدا)، چاۋ (سەنشىدە)، چىن (شەنشىدە) قاتارلىق تۆت دۆلەت خۇاڭخې ۋادىسىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇلار ھونلارغا قوشنا ئىدى. خەن، ۋۇ، ۋېيدىن ئىبارەت ئۈچ دۆلەت ئاساسەن چاڭجياڭ ۋادىسىدا بولۇپ، ھونلار بىلەن بىۋاستە چېگرىداش ئەمەس ئىدى. خۇاڭخې ۋادىسىدىن چى، يەن، چاۋ، چىن قاتارلىق دۆلەتلەر پات - پاتلا ھونلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تۇردى.

ھونلار «ئۇرۇشقاق دۆلەتلەر دەۋرى» دىكى ئۇزلىرىگە ئاھايىتى پايدىلىق بولغان شارائىتتا، ئاھايىتى جەدىيلىك بىلەن ھەربىي قوشۇنلىرىنى تولۇقلاپ ئۇزلىرىنىڭ جەڭگىۋارلىقىنى كۈچەيتتى. ئاندىن كېيىن، ھونلار ئاتالغۇلىرىنى ئوردۇس يايلاقى، چوغاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكلىرىگە توپلاپ، شۇ يەردىن ئەتراپلىرىدىكى قوشنىلىرىغا كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم باشلىدى.

مانا شۇنداق خەتەرلىك ـ شارائىتتا، يەنە، جاۋ، جىن قاتارلىق ئۇچ دۆلەت ھونلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇن ئۇز دۆلەتلىرىنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا سېپىل سوقۇشقا باشلىدى. شۇنداق بولسىمۇ، ھونلار-نىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈلار ئۈچۈن قىيىن بولدى.

مىلادىدىن 310 يىل بۇرۇن، ھون ئاتالىق قوشۇنلىرى يەنە دۆلىتىنىڭ شىمالىي رايونلىرىغا قىستاپ كەلدى. ھون ئاتالىق قوشۇنلىرى خۇاڭخېدىن كېچىپ ئۆتۈپ، ئوردوس يايلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى «دەريا جەنۇبىدىكى يەر» (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى ئىكجاۋ ئايمىقى) نى ئىشغال قىلۇۋېلىپ، جىن، جاۋ، يەنە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ چېگرا رايونلىرىغا بېسىپ كىردى. ھونلارنىڭ ھۇجۇمىغا كۆپ ئۈچراپ ئېغىر خەۋپىتە قالغان جاۋ دۆلىتى ئۇزۇنلۇق شىمالىي رايونىدا دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشتا ئامالسىز قالدى. مىلادىدىن 265 يىل بۇرۇن، سانغۇن لىۋ باشچىلىقىدىكى جاۋ دۆلىتى قوشۇنلىرى 100 مىڭ كىشىلىك ھون قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. شۇچاغدىكى ھون تەڭرىقۇتى (ئىسمى نامەلۇم) ئالدىراش ھالدا شىمالغا چېكىندى⑥.

مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇن، جىن دۆلىتىنىڭ خانى يىڭ جىن (جىن شىخۇاڭ) قالغان ئالتە دۆلەتنى تارمار قىلىپ، جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈردى. جىن شىخۇاڭ مىلادىدىن 215 يىل بۇرۇن مىڭ تېمىن تاملىق سانغۇنىڭ باشچىلىقىدا 300 مىڭ كىشىلىك جىن قوشۇنلىرىنى ھونلارغا قارشى ماڭدۇردى. بۇ چاغدا، ھون تەڭرىقۇتى تۇمەنخان ئوت ـ چۆپى، سۇيى مول بولغان ئوردوس يايلىقىدا بەخىرامان يايلاۋاتقانىدى. مىڭ

تېمىن باشچىلىقىدىكى جىن قوشۇنلىرى ھونلارنىڭ ئاساسىي كۈچ ھېسابلانغان ئوردوس يايلىقىغا بىرىنچى كۈنى تەڭرىقۇت (مىلادىدىن 240 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 209 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان) باشچىلىقىدىكى ھون قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. تەييارلىقسىز، خەۋەرسىز قالغان تۇمەن تەڭرىقۇت ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولدى. ئەمما ئۇ سان ـ ساناقسىز چارۋا مالالارنى ھەيدىتىپ، چېدىرلارنى ئۇلاغلارغا يۈكلىتىپ، ھون ئاھالىلىرىنى تۇمەنلىگەن ھارۋىلارغا ئولتۇرغۇزۇپ، ناھايىتى قېيىن ئەھۋالدا، ئۇلارنى ئوردوس يايلىقىدىن شىمالغا قاراپ يۆتكەپ كەتتى. شۇ قېتىم ئوردوس يايلىقىنى ھونلاردىن تارتىۋالغان جىن شىخۇاڭ، بۇ يايلاقنى ئادەم كۆچۈرۈپ 44 ناھىيە تەسىس قىلدى ۋە خۇاڭخې بويلىرىنى مۇداپىئە لىنىيىسى قىلىپ بېكىتتى.

جىن شىخۇاڭ، مىلادىدىن 215 يىل بۇرۇن، يەنە، جاۋ، جىن دۆلەتلىرىنىڭ شىمالىي چېگرىغا سوققان سېپىللىرىنى بىر ـ بىرىگە چېتىپ، ئۇنى غەربكە سوزۇشقا بەل باغلىدى. ئۇ بۇ ۋەزىپىنى سانغۇن مىڭ تېمىنگە تاپشۇردى. مىلادىدىن 214 يىل بۇرۇن مىڭ تېمىن بۇيرۇقىغا بىنائەن، ھەرقايسى جايلاردىن سېپىل سوقۇش ھاشارىغا كەلگەن بىرنەچچە يۈز مىڭ ئادەمنى ئىشلىتىپ، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان يەنە، جاۋ، جىن دۆلەتلىرىنىڭ شىمالىي چېگرىغا سوقۇلغان ئۇزۇن سېپىللىرىنى ئۇلاپ، ئۇنى شەرقتە شەنخەيگۇەندىن تارتىپ غەربتە لىڭتاۋ (ھازىرقى گەنسۇ ئۇلۇكسىنىڭ يېنىدىن ناھىيىسى) غىچە يەتكۈزدى. مانا بۇ سېپىل تارىختا مەشھۇر

سەددىچىن سېپىلى دەپ ئاتالدى.

سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5000 كىلومېتر بولۇپ، ئېگىزلىكى تەخمىنەن سەككىز مېتر، توغرىسى يەتتە مېتر كېلىدۇ. سەددىچىن سېپىلى گەرچە چىن شىخۇاڭ دەۋرىدە ئەنە شۇنداق ھالغا كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، جۇڭگو خەلقى ئۇزۇن مەزگىلگىچە يەنىلا ھونلارنىڭ تاجاۋۇزى ۋە بوزەك قىلىشىغا ئۇچراپ تۇردى.

ھونلار مىلادىدىن ئىلگىرى ئەسىر بۇرۇنقى ۋاقىتتىن باشلاپ مىسلى كۆرۈلمىگەن ھالدا كۈچەيدى. ھونلار مىلادىدىن 240 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 216 - يىلىغىچە 500 يىل ھۆكۈم سۈرگەن قۇدرەتلىك ھون تەڭرىقۇتلۇقىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. قۇدرەتلىك ھون تەڭرىقۇتلۇقى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ھۆر داھىيسى باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىدىن 209 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 174 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) ئۇزۇنغا سوزۇلغان قۇدرەتلىك شانلىق بىر دەۋرنى بېشىدىن كەچۈردى. مانا شۇ قۇدرەتلىك ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقتە ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغىچە، شىمالدا سىبىرىيىدىكى لېنا دەريياسى، بايكۆل، يەنىسەي دەريياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىملىرىغىچە، جەنۇبتا سەددىچىن سېپىلىغىچە، غەربىي شىمالدا ئالتاينىڭ غەربىدىن تارتىپ كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەرقىي شىمالىغىچە، غەربىي جەنۇبتا ھىندىستانىنىڭ شىمالىغىچە، غەربىي جەنۇبتا، ئۇلۇغ ئارشاكلار (ئىران) سولالىسىنىڭ شىمالىغىچە سوزۇلدى.

مانا شۇ قۇدرەتلىك ھون تەڭرىقۇتلۇقىنى ھونلار تارىخىدا ئۇتكەن ئۇلۇغ قەھرىمان باتۇر تەڭرىقۇت ۋۇجۇدقا كەلتۈردى.

باتۇر تەڭرىقۇت ھون تەڭرىقۇتىنى تۆمەنخانىنىڭ چولاق ئوغلى بولۇپ، باشتا، تەخت ۋارىسى قىلىپ تەيىنلەنگەنىدى. كېيىنكە كېلىپ، تۆمەن تەڭرىقۇت كىچىك ئالچىسى (كىچىك خانىشى) دىن تۇغۇلغان كىچىك ئوغلىنى ئۆز ئورنىغا ۋارىس قىلىپ تەيىنلەپ، باتۇرنىڭ ۋارىسلىقىنى بىكار قىلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، باتۇرنى ئۇلۇغ ياۋچىلار ئېلىگە كۆرۈگە ئەۋەتىپ بەردى. قەدىمكى زامان دىپلوماتىيىسىدە، ئىككى دۆلەت ئارىسىدا ئۆزئارا تەڭرىقۇتنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىدىن 209 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 174 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) ئۇزۇنغا سوزۇلغان شانلىق بىر دەۋرنى بېشىدىن كەچۈردى. مانا شۇ قۇدرەتلىك ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقتە ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغىچە، شىمالدا سىبىرىيىدىكى لېنا دەريياسى، بايكۆل، يەنىسەي دەريياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىملىرىغىچە، جەنۇبتا سەددىچىن سېپىلىغىچە، غەربىي شىمالدا ئالتاينىڭ غەربىدىن تارتىپ كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەرقىي شىمالىغىچە، غەربىي جەنۇبتا ھىندىستانىنىڭ شىمالىغىچە، غەربىي جەنۇبتا، ئۇلۇغ ئارشاكلار (ئىران) سولالىسىنىڭ شىمالىغىچە سوزۇلدى.

مانا شۇ قۇدرەتلىك ھون تەڭرىقۇتلۇقىنى ھونلار تارىخىدا ئۇتكەن ئۇلۇغ قەھرىمان باتۇر تەڭرىقۇت ۋۇجۇدقا كەلتۈردى.

باشلىق بىر قىسىم ھون بەگلىرىنى، ئۆگەي ئانىسىنى، ئۆگەي ئۆكىسىنى ئولتۇردى ۋە ئۆزى ھونلار تەختىگە چىقتى. بۇ ۋەقە مىلادىدىن 209 يىل بۇرۇن يۈز بەردى.

باتۇر تەخرىقۇت ھون تەخرىقۇتلۇقىنىڭ تەختىگە چىققاندىن كېيىن، دۆلەتنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى ۋە ھەربىي تۈزۈمىنى خېلى مۇكەممەل دەرىجىدە رەتكە سالدى.

«تارىخىي خاتىرىلەر»ۋە «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى»دىكى «ھونلار ھەققىدە قىسسە»دە، مىلادىدىن 265 يىل بۇرۇن «ھون تەخرىقۇتى» دېگەن نام تىلغا ئېلىنىدۇ. ھونلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى چاغدىن تارتىپ ئۆز خانلىرىنى «تەخرىقۇت» (تەخرىنىڭ سائادىتى، تەخرى ئوغلى مەنىسىدە) دەپ ئاتىغانلىقى بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدۇ. تارىخچى ساياچىەن ھونلارنىڭ تەخرى[illegible]

دىن 1764 يىل بۇرۇن ئۆتكەن[illegible]
بۇنىڭدىن تەخمىنەن 4000 يىل بۇرۇن ياشىغان بولۇپ چىقىدۇ. بىر قەدەر ئىشەنچلىكرەك تارىخىي خاتىرىلەردە، ھون تەخرىقۇتلۇقىنىڭ نامى تۇنجى تەخرىقۇت (مىلادىدىن 240 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 210 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەخرىقۇت بولغان)تىن تارتىپ تىلغا ئېلىنىدۇ.

باتۇر تەخرىقۇت دۆلەت تەشكىلىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ئۈچۈن، 24 خىل دەرىجىگە بۆلۈنگەن ئەمەلدارلىق تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، دۆلەتنى باشقۇرۇش ئۈچۈن خانلار ۋە بەگلەرنى تەيىنلىگەن. بۇلار:

1. سول قول بىلگەخان؛ 2. ئوڭ قول بىلگەخان؛

3. يابغۇ(باش ۋەزىر) 4. سول قولئىل قۇساي؛ 5. ئوڭ قول ئىل قۇساي (بۇلار ۋەزىرلىك مەنسىپى)؛ 6. سول قول قۇتىغۇ؛ 7. ئوڭ قول قۇتىغۇ؛ 8. سول قول خان؛ 9. ئوڭ قول خان؛ 10. سول قول ئۇلۇغ سانغۇن؛ 11. ئوڭ قول ئۇلۇغ سانغۇن؛ 12. سول قول ئۇلۇغ تۇتۇق بەگ؛ 13. ئوڭ قول ئۇلۇغ تۇتۇق بەگ؛ 14. سول قول ئۇلۇغ غەزنە بېگى؛ 15. ئوڭ قول ئۇلۇغ غەزنە بېگى؛ 16. باتىس خان؛ 17. تۇمەنبېشى؛ 18. مىڭبېشى؛ 19. يۈز بېشى؛ 20. ئونبېشى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ھون تەخرىقۇتلىرى ئالىي ھۆكۈمران سۇپىتىدە، دۆلەتنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ۋە تاشقى سىياسىتىدىكى بارلىق چوڭ ھوقۇقلارنى يابغۇ، سول قول قۇتىغۇ، ئوڭ قول قۇتىغۇلارنىڭ [illegible] چىلىكىدە يۈرگۈزەتتى. قۇتىغۇلار بولسا ھونلار[illegible]
قوچ تۇرۇقىنىڭ قىزلىرىغا ئۆيلەنمەيتتى. ھويان ئۇرۇقىدىن چىققان قۇتىغۇلار تەخرىقۇتنىڭ سول تەرىپىدە، لان، شابو ئۇرۇقىدىن چىققان قۇتىغۇلار تەخرىقۇتنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئولتۇراتتى.

باتۇر تەخرىقۇتنىڭ ۋاقتىدا، ھون تەخرىقۇتلۇقىنىڭ پايتەختى ھازىرقى كۆكخوت شەھىرى (ئىچكى موڭغۇلدا)نىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى تەخرىبالىق ئىدى. كېيىنچە ھونلار، پايتەختىنى ئۇرخۇن دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى خوشو سايدام كۆلىنىڭ بويىغا يۆتكەپ كەتكەن. تەخرىقۇت بىلەن ئالچى (تەخرىقۇتنىڭ مەلىكىسى) پايتەختتىكى ئوردىدا تۇراتتى.

بويىدىكى (ئەرقەي ئۇيغۇرلار) خاندانلىقى بىلەن بەتتەي دەريانىڭ يۇقىرىقى ئېقىملىرىدىكى قىرغىز خانلىقىنى بويسۇندۇرۇۋالدى. باتۇر تەڭرىقۇت يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، كەشمۇدىكى ئۇلۇغ ياۋچىلار ۋە ئۇيغۇنلارنى لىۋ باڭنى بەيدىگدە قورشاۋىغا ئېلىشتىن بۇرۇن (مىلادىدىن 200 يىل بۇرۇن) لا بويسۇندۇرۇۋالغانىدى. باتۇر تەڭرىقۇت ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرى بىلەن دەرىسى ئاسىيادىكى بەزى دۆلەتلەرنىڭ مىلادىدىن 177 يىل بۇرۇنقى ۋاقىتقا كەلگەندە بويسۇندۇردى.

باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 176 يىل بۇرۇن، خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن ۋېندى (مىلادىدىن 179 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 157 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە پادىشاھ بولغان) غا تۆۋەندىكى مەزمۇر مەكتۇپىنى يازدى:

«كۈك تەڭرى تەرىپىدىن تەختكە چىقىرىلغان ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتى خەن پادىشاھىنىڭ سالامەتلىكىنى ئىبھتىرام بىلەن سورايدۇ. بۇرۇن پادىشاھ ئالىيلىرى يازغان مەكتۇپلىرىدا قۇدىلىشىش ھەققىدە سۆز ئاچقان ئىدىلە، ئەگەر شۇنداق بولىدىغان بولسا، مەن خوتۇن بولغان بولاتتىم.

ئەمما خەن پادىشاھىنىڭ چېگرا مۇداپىئەسىدە تۇرىدىغان ئەمەلدارى يەگلىرىدىن بىرى بولغان ئۇلۇق قول بىلگەخانغا ھۆجۇم قىلغان، ئۇلۇق قول بىلگە خانمۇ ئەھۋالنى ماڭا مەلۇم قىلىپ ماقۇللۇقۇمنى ئالمايلا، مېنىڭ غۇبرۇنانچى قاتارلىق كىشىلىرىمنىڭ گېپىگە كىرىپ، خەن پادىشاھىنىڭ ئەمەلدارى بىلەن ئۇچرىشىپ قاپتۇ. ئاقىۋەتتە، ئىككى دۆلەت ھۆكۈمرانلىرى ئارىسىدا تۈرۈلگەن ئىتتىپاقنامە بۇزۇلۇپ،

قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىمىزگە ئاراز لىق چۈشكەن. شۇڭا جەدىن ئاغرىنىپ يازغان مەكتۇپلىرى ماڭا ئىككى قېتىم يوللانىدى. مەنمۇ ئەلچى ئارقىلىق جاۋاب مەكتۇپى يوللىدىم. لېكىن مەن ئەۋەتكەن ئەلچى قايتىپ كەلمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، خەن پادىشاھىنىڭ ئەلچىسى كەلمىدى. خەن پادىشاھى بىزگە دوستانە بولمىدى، قوشنىدارچىلىقنى بەجا كەلتۈرمىدى. ئۇلۇق قول بىلگە خانغا ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنىڭغا مەرھەمەتلىكى ئۇلۇغ ياۋچىلارغا ھۆجۇم قىلىشنى بۇيرۇدۇم. تەڭرىنىڭ ماڭا بەختسائادىتى ئاتا قىلىشى بىلەن، قوماندان، جەڭچىلىرىمنىڭ مەھىرىتى - شىجائىتى، ئاتلىرىنىڭ كۈچلۈكلۈكىدىن ئۇلۇغ ياۋچىلارنى يەڭدىم. ئۇلارنىڭ يەرلىرىنىڭ كاللىسىنى ئالىدىم، يەرلىرىنى تىز پۈكتۈردۈم.

لولان خانلىقىنى (لوپنۇر ئەتراپىدا)، ئۇيغۇن خانلىقىنى، ئوغۇزلارنى ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى 26 خانلىقنى ھۆكۈمرانلىقىم ئاستىغا ئالدىم. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ھونلار دۆلىتىنىڭ تەركىبىگە كىردى. ئوقيا كۈتۈرگەن خەلقلەرنىڭ ھەممىسى بىر ئائىلە بولۇپ بىرلەشتى. شىمالدىكى ئۇلۇكلەر ھۆكۈمرانلىقىمغا ئۆتتى.

مەن شۇنى ئارزۇ قىلىمەنكى، قوشۇنلارنى ئۇزۇش قىلىشتىن توختىتىپ، ئارام ئېلىشقا چىقىرىپ، جەڭ ئاتلىرىنى بايلاقلارغا قويۇپ بېرىپ، كونا ئادەتلەرنى ئەسلىگە چىقىرىپ، بۇرۇنقىدەك بىتىمنامىنى ئەسلىگە كەلتۈرسەك، چېگرا ئەتراپىدا ياشايدىغان ئاھالە تىنچ، خاتىرجەم، ئارامخۇدا كۈن كۆرسە، كۆڭۈلدىكىدەك بەختىيار ئوبناپ - كۈلۈپ چوڭ بولسا، ياشانغانلىرىمىز - ئەندىشىسىز ياشىسا، ئەۋلادتىن ئەۋلادقىچە

تىنچ، پاراۋان تۇتسەك ياخشى بولاتتى.

... نۆكىرىم ئارقىلىق مەكتۇپ يوللىدىم. ئۇزلىرىگە ئاتاپ بىر تۆگە، تۆتتىن ئات قوشۇلغان شاھانە ھارۋىدىن بىر جۈپ ئەۋەتتىم. ئەگەر خەن پادىشاھى مۇندىن كېيىن ھونلارنىڭ تۆز چېگرىسىغا بولىماسلىقىنى ئارزۇ قىلىدىغان بولسا، بەگلىرىمگە، خەلقىمگە چېگرىدىن يىراق تۇرۇشلىرى توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەيمەن.»[16]

باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن177يىل بۇرۇن ھەربىكە قىلغان تارىخىي يۈرۈشىدە، كاسپى دېڭىزىنىڭ بويلىرىغىچە بېرىپ[17] ئوتتۇرا ئاسىيا، يەتتەسۇ، ھەربىي ئاسىيادىكى دۆلەتلەرنى بويسۇندۇردى... مانا شۇچاغدا ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتلۇقى مىللى كۆرۈلمىگەن بىر قۇدرەتلىك باسقۇچقا يېتىپ، ئاسىيا سەھنىسىدە شەرەپلىك ھۆكۈرەپ. ئەتراپىدىكى كۈچلۈك قوشۇنلىرىنىمۇ ۋەھىمە ئىچىدە قالدۇردى. بىز باشتا ئېيتىپ ئۆتكەن‌مىزدەك، شۇ چاغدا، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقىي ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغا، ھەربى كاسپى دېڭىزىنىڭ بويلىرىغىچە يەتكەنىدى.

باتۇر تەڭرىقۇت ھەربىكە قىلغان ھەلىسىلىك ھەربىي يۈرۈشىدىن قايتىپ كېلىپ بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن (مىلادىدىن 176 يىل بۇرۇن)، خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن ۋېندىغا يۆقىرىدا بايان قىلىنغان مەكتۇپنى يازغان.

باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ خەن‌ۋېندىغا يازغان مەكتۇپىدىن نېمىلەرنى چۈشىنىش مۇمكىن؟

مەزكۇر مەكتۇپتىن ئاچايىپ تارىخىي ۋەقەلەرنى،

خىسلەتلىرىنى چۈشىنىۋېلىش ئانچە قىيىن ئەمەس. مەكتۇپنىڭ مەزمۇنىدىن ئاساسلانغاندا:

1. باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 177 يىل بۇرۇن ھەربىكە ھەربىي يۈرۈش قىلىپ، ئۇرۇن، مۇشەققەتلىك، قانلىق بىر سەپەرگە كەتكەنىدە، ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا ئۇرۇش يۈز بەرگەن. ھونلارنىڭ ئوق قول بىلگە خانى (باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى كۆك خان ــ ئا) خەن سۇلالىسىنىڭ چېگرا مۇداپىئەسىدە، تۇرغان قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانلىرىدىن بىرنىڭ يولسىزلىقىغا پول قويماي شەخسى ئۆلكىسىنىڭ پۇلىنى ئەتراپلىرىغا ھۇجۇم قىلغان. شۇنىڭ بىلەن ئىككى دۆلەت ئارىسىدا تۈزۈلگەن بىتىمنامە بۇزۇلغان.

2. مىلادىدىن 176 يىل بۇرۇن كەڭ‌ئۇدا پاشايدىغان ئۇلۇغ ياۋچىلار ئىسيان كۆتۈرگەنلىكى ئۈچۈن، باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ تاپشۇرۇشى بويىچە ئۇنىڭ ئوغلى كۆكخان (مەكتۇپتا ئوق قول بىلگەخان دېيىلگەن) ئۇلارغا جازا يۈرۈشى قىلغان. بەنگونىڭ خاتىرىسىگە قارىغاندا، ئوق قول بىلگە خان ئۇلۇغ ياۋچىلارنى ناھايىتى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتقان. ياۋچىلار خانىنىڭ بېشىنى كېسىپ، ئۇنىڭ باش سۆڭىكىنى ئالتۇندىن ھەل بېرىپ شاراب ئىچىدىغان قەدەھ قىلىۋالغان.

ئەرەلدىن تارتىپ ئۆزئارا قېرىنداش بولغان ئۇلۇغ ياۋچىلار، ھونلار، ئۇيسۇنلار، سر ــ بىرىگە قوشنا بولۇپ يايشايتتى. ئۇلۇغ ياۋچىلار بىلەن ئۇيسۇنلار جېنى كارىدورىدا ياشىغان بولسا، ھونلار ئۇلارنىڭ شەرقىدە ــ ھازىرقى

موئغوليه ؤه تيچكى موئغول داشرىسىدە ياشايتتى.

ميلادىدىن ئۇج ئەسىر بۇرۇن، ئۇلۇغ ياۋچىلار ئۇيغۇر ئىلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ خانى ناندۇمىنى ئۆلتۈرگەن، يايلاقلىرىنى تارتىۋالغان. مەغلۇپ بولغان ئۇيغۇرلار مەرقەزى قاراڭ تېغىدا، ھونلارنىڭ قانىتى ئاستىدا پانا ھالانغا ئىدى. ھونلار بىلەن بارغان بوجو ئاتلىق ئۇيغۇن يابغۇسى(يابغۇ مەنسەپ نامى بولۇپ، باش ۋەزىرگە تەڭ) تۇغۇلغىنىغا بىر-نەچچە ئاي بولغان خانزادە ۋاغومى (ناندۇنىڭ ئوغلى)نى ئېلىپ قاچقان. باتۇر تەگرىقۇت خانزادە ۋاغومىنى چوڭ قىلىپ، تەربىيەلەپ ئۆستۈرگەن. ۋاغومى ھونلار ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلاردا خىزمەت كۆرسەتكەن. باتۇر تەگرىقۇت ۋاغومىنى ئۇيغۇنلارغا خان قىلىپ تەيىنلەپ، پۈتۈن ئۇيغۇن ئاھالىسىنى ئۆزلىرىنىڭ يۇرتىغا قايتۇرغان. ئانچە-ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇيغۇنلار يەنە ئۇلۇغ ياۋچىلار تارىسىدا يەنە ئۇرۇش يۈز بەرگەن. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ناھايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە يولۇققان ئۇيغۇنلار ئىرسىن ۋادىسى(نىڭشيا) ۋە خېشى كارىدورىدىن ھەربىي قاراپ كۆچۈپ، ئىلى ۋادىسىغا بېرىپ يەرلەشكەن.

مەكتۇپتا ئېيتىلغانىدەك، ميلادىدىن 176 يىل بۇرۇن باتۇر تەگرىقۇتنىڭ ئوغلى ئوغۇ قول سىلگە خان ئىسىيان كۆتۈرگەن ئۇلۇغ ياۋچىلار ئوستىگە بېرىپ، ئۇلارنى قاتتىق جازالىغان. ئۇنىڭغا چىدىمىغان ئۇلۇغ ياۋچىلار ھونلار تەرىپىدىن ئۇلتۇرۇلگەن خانلىق ئايالى باشچىلىقىدا، غەربكە قاراپ كۆچۈپ، ئىلى ۋادىسىغا كېلىپ، بۇ يەرگە يېقىندىن كېلىپ ئورۇنلاشقان ئۇيغۇنلارنى ماكانلىرىدىن قوغلاپ چىقار-

غان. ئۇلۇغ ياۋچىلار ئىلى ۋادىسىدا 25 يىل تۇرغان. ميلادىدىن 150 يىل بۇرۇن، ھون تەگرىقۇتى كۈنخانلىق بارىدە-مىنى ئالغان ئۇيغۇنلار ئۇلۇغ ياۋچىلارغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى-لارنى ئىلى ۋادىسىدىن قوغلىدى. ئۇلۇغ ياۋچىلار ئىلى ۋا-دىسىدىن غەربىي جەنۇبقا سىلجىپ، قەشقەرگە كەلدى ۋە بۇ يەردە ئانچە ئۇزۇن تۇرمايلا، باكتىريە (ھازىرقى ئافغانى-ستانىڭ شىمالىي قىسمى)گە ۋە ئامۇ دەريانىڭ ئوڭ قىرغىقى-غا بېرىپ ئورۇنلاشتى.

3. باتۇر تەگرىقۇتنىڭ مەكتۇپىدا: لولان، ئۇيغۇن، ئۇ-ئۇزلارنى ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى 26 خانلىقنى ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا ئالدىم، دېيىلگەن. مانا شۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، باتۇر تەگرىقۇت ميلادىدىن 177 يىل بۇرۇن غەربكە قىلغان ھەربىي يۈرۈشىدە، يەتتەسۇدىكى (ئىلى ۋادىسىمۇ بۇنىڭ ئى-چىدە) ئۇيغۇنلارنى، سەمەرقەنت ۋە بالقاش كۆلى بىلەن ئا-رال كۆلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان قاڭلىلارنى، كاسپى بو-يىدىكى ئالانلارنى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا دۆلەتلەر-نى تولۇق بويسۇندۇرغان. ھونلارنىڭ بۇ يۈرۈشلىرىدە ئالاھى-دە مۇھىم بولغىنى، ئۇلار ميلادىدىن 177 يىل بۇرۇن تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرىنى بويسۇندۇرغان. دېمەك، ئو-تتۇرا ئاسىيادىكى غەربىي ئۇيغۇرلار شۇنىڭدىن باشلاپ ھون تەگ-رىقۇتلۇقنىڭ دۆلەت تەركىبىگە كىرگەن.

4. باتۇر تەگرىقۇت خەن ۋېلىدىغا بازغان مەكتۇپىدا: «ئوقيا كۆتۈرگەن خەلقلەرنىڭ ھەممىسى بىر ئائىلە بولۇپ بىرلەشتى» دەپ تەھدىت سالغان.

خەن ۋېلىدى باتۇر تەگرىقۇتنىڭ مەكتۇپىنى تاپشۇرۇۋالـ

غاندىن كېيىن، دەرھال جاۋاب مەكتۇپ يوللاپ مۇنداق دېگەن: «خەن پادىشاھى، ئۇلۇغ ھون تەڭرىسىنىڭ سالامەتلىكىنى ئېھتىرام ئىلە سورايدۇ. ئالىيلىرى ئەلچى شىخوجان (ھون ئەلچىسىنىڭ نامى — ئا) ئارقىلىق پېقىرغا يوللىغان مەكتۇپلىرىدا، قوشۇنلارنى ئۇرۇش قىلىشتىن توختىتىپ، ئارام ئېلىشقا چىقىرىپ، جەڭ ئاتلىرىنى يايلاققا قويۇپ بېرىپ، كونا ئاداۋەتلەرنى ئەستىن چىقىرىپ، بۇرۇنقى بىتىمنامىنى ئەسلىگە كەلتۈرسەك، چېگرا ئەتراپلىرىدا ياشايدىغان ئاھالە تىنچ، خاتىرجەم، ئارامخۇدا كۈن كۆرسە، ئەۋلادتىن-ئەۋلادقىچە تىنچ، باراۋان ئۆتسەك ياخشى بولاتتى، دېگەن ئىكەنلا. مەن بۇنىڭدىن ئىنتايىن خۇشال بولدۇم.»[18]

خەن ۋېندى ئۆز ئەلچىسى ئارقىلىق يوللىغان مەكتۇپى بىلەن بىللە باتۇر تەڭرىقۇتقا ئېسىل تون - چاپانلار، ئالتۇن توقا (كەمەرنىڭ توقىسى)، كىمخاب، خىلمۇ خىل رەڭدىكى شايى - ئەتلەسلەردىن بولۇپ ناھايىتى نۇرغۇن سوۋغا ئەۋەتكەن.

ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئۆزئارا بېرىشقان مەكتۇپلىرىغا ئاساسلانغاندا، مىلادىدىن 175 يىل بۇرۇن، ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ياخشىلىنىشقا قاراپ يۈز تۇتقان.

خەن سۇلالىسى ھونلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، ئىقتىسادىي، ھەربىي ۋە باشقا جەھەتلەردىن ئۆزىنى مۇددەت (مىلادىدىن 200 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 130 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) پۈختا تەييارلىق كۆردى. خەن سۇلا-

لىسىنىڭ پادىشاھى خەن ۋۇدىنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىدىن 140 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 87 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە)، ھونلارغا قارشى ئۇزۇنغا سوزۇلغان قاتلىق ئۇرۇشلار باشلىنىپ كەتتى.

خەن ۋۇدىنىڭ ھونلارغا قارشى ئېلىپ بارغان مەشھۇر ئۇرۇشلىرىنىڭ بىرى مىلادىدىن 127 يىل بۇرۇن بولدى. بۇ ئۇرۇشتا، قوماندان ۋېيچىڭنىڭ باشچىلىقىدىكى بىرنەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك ئاتلىق، پىيادە قىسىملاردىن تەركىب تاپقان خەن قوشۇنى ھونلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئوردۇس يايلىقىنى بېسىۋالدى.

ئىككىنچى قېتىمقى چوڭ ئۇرۇش مىلادىدىن 121 يىل بۇرۇن يۈز بەردى. بۇ ئۇرۇشتا، قوماندان خو چۈبىڭ باشچىلىقىدىكى بىرنەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك ئاتلىق، پىيادە قوشۇن ھونلارنىڭ كەڭسۇدىكى، تەڭرىتېغىنى (ھازىرقى چىلىيەنسەن تېغى) ۋە ئالىچى تېغى (ھازىرقى يەنجىشەن تېغى) ئېتەكلىرىدىكى يايلاقلىرىغا بېسىپ كىرىپ، ھونلاردىن خېشى كاردورىنى تارتىۋالدى. خېشى كاردورى بىر پارچە مۇنبەت يايلاق ئىدى. خەن سۇلالىسى خېشى كاردورىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، شۇ جايغا ئىچكى جايلىرىدىن 200 مىڭ كىشىنى كۆچۈردى. خەن كۆچمەنلىرى يېڭى جايدا بۇز يەر ئېچىپ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. خەن ۋۇدىنىڭ قارىشىچە، چېگرا مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىشنىڭ ئەڭ ئۈنۈملۈك چارىسى — چېگرا بويلىرىغا كۆپ مىقداردا ئادەم كۆچۈرۈش ئىدى. خەن ۋۇدى خېشى كاردورىنى مەمۇرىي جەھەتتىن ئىدارە قىلىش ئۈچۈن، ئىلگىرى - ئاخىر بو-

لۇپ، ۋۇۋپ، جيۇچۇەن، جاڭيې، دۇڭخۇالۇ قاتارلىق ۋىلايەتـ
لەرنى تەسىس قىلدى.

ھونلار خېشى كارىدوورددىكى يايـلاقلىرىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقىغا ھەسرەتلىنىپ تۆۋەندىكى قوشاقنى توقۇغان:

ئايرىلىپ قالغاندا تەڭرىتېغىدىن،
ئاۋۇمايس بولۇپ قالدى چارۋا مالىمىز.
ئايرىلىپ قالغاندا ئالچى تېغىدىن،
مۇڭلىنىپ سارغايدى قىز، ئايالىمىز.

قوشاقتا: «ئالچى تېغى» بىلەن، «مۇڭلىنىپ سارغايدى قىز، ئايالىمىز» دېگەن قۇرلىرى باغلىنىپ تەسۋىرلىنىشى ناھايىتى چوڭقۇر مەنىگە ئىگە. چۈنكى، ھونـلارنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرى قىزىل ھەم سېرىقتا مايمال بىر تۈرلۈك كۆلدىن ئەڭ لىك ياساپ، چىرايىنى كۆزەللەشتۈرۈش ئۈچۈن يۈزىگە سۈرـ كىشەتتى. ھونلار ماتا ئۇ ئەڭلىكنى ئالچى (قىزىل) ئەڭلىك دەپ ئاتىشاتتى. شۇنىڭدەك، ھون تەڭرىقۇتلىرىنىڭ چوڭ مەـ لىكىسى (خانىش)مۇ ئالچى دەپ ئاتىلاتتى.

ھونلار ئالچى تېغىنىڭ قولدىن كېتىشىنى ھون خوتۇن ـ قىزلىرىنىڭ ئەڭلىكىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقىغا ئوخشىتىپ، خوتۇن ـ قىزلىرىنىڭ چىرايى گۈزەل ئالچى بولالمايدـ مان ھالغا چۈشۈپ قالدى، دەپ ھەسرەتلەنگەن.

خەن ۋۇدى خېشى كارىدوورىنى بېسىۋېلىپ ئىككى يىل ئۇتە ـ ئۇتمەيلا، مىلادىدىن 119 يىل بۇرۇن، ھونـلارغا قارشى يەنە ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى باشلىدى.

قوماندان ۋېي جېڭ، خوچۈسكلار باشچىلىقىدىكى100مىڭ كىشىلىك ئاتلىق(ھەربىر نىڭ قول ئاستىدا 50 مىڭ ئاتلىق بار ئىدى) بىرلەشچە يۈز مىڭ پىيادە قوشۇن ھونلارغا قارشى يۈرۈش باشلىدى. خەن قوشۇنلىرىدا 140 مىڭ تۇياق ۋاپاس ئاتمۇ بار ئىدى. خەن قوشۇنلىرى سەددىچىن سېپىلىدىن چىقىپ ھونلار تېررىتورىيىسىگە بېسىپ كىردى. ھون تەڭرىقۇتى ـ ئىل چىسى تەڭرىقۇت(مىلادىدىن 127 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ 114 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان) باشچىلىقىدىكى ھون ئاتلىق قوشۇنلىرى ئۇلارنى موڭغۇلىيە چۆلىدە پايلاپ تۇردى. موڭغۇلىيە چۆلىدە بولغان ئۇرۇشتا خەن قوشۇنلىرى ئىل چىسى تەڭرىقۇتىنى قورشىۋالدى. لېكىن، تەڭرىقۇت قورشاۋىنى يېرىپ چىقىپ، ئەسىرگە چۈشۈشتىن قۇتۇلۇپ قالدى.

بۇ قېتىمقى قاتناشلىق ئۇرۇشتا، خەن قوشۇنلىرىدىن 100 مىڭ ئادەم، 120 مىڭ ئات ئۆلدى. ھونلاردىن 90 مىڭ ئادەم، نەچچە ئون مىڭ ئات ئۆلدى. ھونلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ھالسىرىغان خەن قوشۇنلىرى ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇشقا پېتىنالماي، ئارقىغا قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ھونلار مۇ خەن قوشۇنلىرىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ زەربە بېرىلمىدى. بۇ ئۇرۇشتا، خەن سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر قوماندانلىرىدىن بىرى بولغان لى گۇاڭ بەلگىلەنگەن جايغا ئۆز ۋاقتىدا يېـ تىپ كېلەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئېغىر جازاغا تارتىلىشىدىن قورقۇپ، ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. قانداق بولمىسۇن، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئۇچ قېتىملىق ئۇرۇش ئارقىلىق خەن سۇلالىسى بۇرۇنقى پاسسىپ ئورۇندىن ئاكتىپ ئورۇنغا ئۆتتى. بۇرۇن، ھونلار تاجاۋۇز قىلغۇچى، خەن سۇلالىسى بولـ

سا مۇداپىئەدە تىۋرۇپ ئۆزىنى قوغدىغۇچى ئورۇندا تۇرغانـ
دى. مىلادىدىن 127 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ، ئەھۋال
يۇقىرىقىنىڭ ئەكسى بولۇپ ئۆزگەردى.

خەن ۋۇدى مىلادىدىن 119 يىل بۇرۇن، ھونلار بىلەن
ئۇرۇشقان چاغنىڭ ئۆزىدىلا، چېگرا بويلىرىغا 700 مىڭ ئاـ
دەم كۆچۈردى.

خەن ۋۇدى ھونلارغا قارشى ھەربىي ھەرىكەتلەرنى
ئېلىپ بارغاندىن تاشقىرى، دىپلوماتىيە ھەرىكەتلىرىنىمۇ
ئېلىپ باردى. ئۇ يىراقتىكىلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، يېقىن
قوشنىلىرىغا ھۇجۇم قىلىش ستراتېگىيىسىنى قوللاندى. ئۇ
يىراقتىكى ئەللەردىن دوست تېپىپ، ئۇلار بىلەن ئىتتىپاقلـ
شىپ ھونلارغا قارشى بىرلىك سەپ تەشكىل قىلىش ئۈچۈن،
جاڭ چىەننى مىلادىدىن 127 يىل بۇرۇن بىر قېتىم، مىلادىدىن
115 يىل بۇرۇن بىر قېتىم غەرب ئەللىرىگە ئەۋەتتى. جاڭ
چىەن ئىككى قېتىم بېرىپ غەرب ئەللىرىنى چارلاپ كەلگەنـ
دىن كېيىن، خەن ۋۇدى ئۇنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، سۇۋغا-
سالام بوللاپ ئالداپ قىزىقتۇرۇش، قىز بېرىپ قۇدىلىشىش
قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، ئالدى بىلەن ئۇيۇسۇنلارنى
ئۆزىگە تارتىپ، ئۇلارنى ھونلارغا قارشى قىلىپ قويدى. مى-
لادىدىن 104 يىل بۇرۇن، ئۇيۇسۇنلار ھونلاردىن يۈز ئۆرۈپ،
خەن سۇلالىسىنىڭ ئىتتىپاقچىسى بولۇپ قالدى.

خەن ۋۇدى ئۇيۇسۇنلارنى يېنىغا تارتىۋالغاندىن كېـ
يىن، ھونلارغا قارشى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى يەنە باشلىدى.
لېكىن، بۇنداق ئۇرۇشلارنىڭ كۆپىدە خەن سۇلالىسى قوشۇنـ
لىرى مەغلۇپ بولدى.

مەسىلەن: خەن ۋۇدى مىلادىدىن 100 يىل بۇرۇن، لى لىك
باشچىلىقىدا 5000 كىشىلىك پىيادە قوشۇنىنى ھونلارغا قارشى
ماڭدۇردى. لى لىك باشچىلىقىدىكى خەن پىيادە قوشۇنلىرى
ھونلار تېررىتورىيىسىگە بېسىپ كىرىپ، شىمالغا قاراپ 30 كۈن
ماڭغاندىن كېيىن، توغلا دەرياسىنىڭ بويىدا قۇتىغۇ تەڭ-
رىقۇت تەرىپىدىن تارمار قىلىندى. لى لىك ئەسىرگە چۈشتى.
خەن ۋۇدى ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئاساسىي قوشۇنىنى ئەۋەتمىدى.

خەن ۋۇدى مىلادىدىن 97 يىل بۇرۇن، لى گۇاڭلى باش-
چىلىقىدا 180 مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان ئاتلىق ۋە پىيادە
قوشۇنىنى ھونلارغا قارشى ماڭدۇردى. ھونلار تېررىتورىيىسىگە
خېلى ئىچكىرىلەپ بېسىپ كىرگەن خەن قوشۇنلىرىنىڭ لى
گۇاڭلى ئۆزى بىۋاستە قوماندانلىق قىلغان 140 مىڭ كىشـ
لىك قوشۇنى (70 مىڭ ئاتلىق، 70 مىڭ پىيادە) توغلا دەريا-
سىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا قۇتىغۇ تەڭرىقۇت (مىلادىدىن 101
يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 96 يىل بۇرۇنقى
چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان) باشچىلىقىدىكى ھون قوشۇنلىرى
بىلەن ئون كۈن ئۇرۇشقاندىن كېيىن قايتىپ كەتتى. بۇ قېتىـ
قى ئۇرۇش خەن سۇلالىسى ئۈچۈن ئېغىر تالاپەت كەلتۈردى.

خەن ۋۇدى يۇقىرىدىكى ئىككى قېتىملىق مەغلۇبىيەتكە
تەن بەرمەي، مىلادىدىن 91 يىل بۇرۇن ھونلاردىن ئۆچ ئېـ
لىش ئۈچۈن، لى گۇاڭلى باشچىلىقىدا ھونلارغا قارشى يەنە
قوشۇن ماڭدۇردى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان غولىقو تەڭرىقۇت
(مىلادىدىن 96 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 85
يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان) 50 مىڭ كىشىلىك

هون ئاتلىق قوشۇنلىرىنى ھازىرقى موڭغۇلىيەدىكى خانگەي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە باشلاپ كېلىپ، ئۇرۇشقا تەييارلاندى. مولىقو تەڭرىقۇت جەنۇبقا قارىتىپ ئۇزۇن ۋە چوڭقۇر خەندەك قازدۇردى. خەندەك ئۈستى تىقا بلانـ دى. لى گۇاڭلى باشچىلىقىدىكى 70مىڭ كىشىلىك خەن قوشۇنى ھونلار قازغان خەندەكنىڭ ئۈدۈلىغا كېلىپ توختىدى. ئۇلار تىقا بلانغان خەندەكتىن ھەۋەرسىز ئۆتىدى. مولىقو تەڭرىقۇت يېرىم كېچىدە تۇيدۇرماستىن خەن قوشۇنلىرىنىڭ ئارقا تەرەپىگە ئوتتۇپ، ئۇشتۇمتۇت شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلدى. ئارقا تەرەپتىن ھۇجۇمغا ئۇچرىغان خەن قوشۇنلىرى ئاھايىتى قالايمىقان ھالدا ئالدىغا قاراپ قاچتى ۋە ئۇرغۇنى خەندەككە يىقىلىپ چۈشۈپ ھالاك بولدى. لى گۇاڭلى ئاھايىتى پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى ۋە ئەسىرگە چۈشتى. ھونلار ئاتلىق بىر قىسمىنى ئىز قوشتى. بۇ قىسمىقى ئۇرۇشتا، خەن ئەسكەرلىرىنىڭ بىر نەچچە مىڭ قېچىپ قۇتۇلالمىدى.

بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ئەسىرگە چۈشكەن بەختسىز ۋە شۆھرەتسىز لى گۇاڭلىنى (ئۇ يەرغا ئىگە قىلغان ئىككى قېتىملىق يۈرۈشىدە ئاھايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە يولۇققانىدى) مولىقو تەڭرىقۇت مىلادىدىن 89 يىل بۇرۇن «ئانا ئىنىڭ ۋاپاتىغا قۇرـ باتلىق قىلمەن» دېگەن باھانە بىلەن ئۆلتۈردى.

ھونلارنىڭ مىلادىدىن 91 يىل بۇرۇنقى بۇ **ئۇرۇشتا قا**ـزانغان غەلىبىسى دۇنيانىڭ ئۇرۇش تارىخىدا ئاھايىتى **مۇھىم** ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

خەن سۇلالىسى، مىلادىدىن 104 يىل بۇرۇن ئۇيسۇنلارـنى يېتىشقا تارتىپ ھونلارغا قارشى ھەربىكەت ئېلىپ بارغانـ

دىن تارتىپ مىلادىدىن 74 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە بولغان 30 يىل ئىچىدە، ئۇيسۇنلارنىڭ كۈن بەگلىرىنگە (كۈنمو — 昆莫) ئىجۇن، ھەيۇ ئاتلىق مەلىكە قىزلىرىنى ياتلىق قىلدى.

مىلادىدىن 104 يىل بۇرۇن ئۇيسۇن خانى راغومىغا ياتـ لىق بولغان مەلىكە ئىجۇن ئۇزۇنىڭ ئوستىگە يۆكلەنگەن سـ ياسىي، ستراتېگىيىلىك ۋەزىپىنى ھېس قىلىپ يېتەلمىدى. راغومى ناھايىتى قېرىپ كەتكەنىدى. مەلىكە ئۇيسۇن تىلىنى بىلمەيتتى. ئۇ ئۇيسۇنلارنىڭ ئۇرۇپ ـ ئادەتلىرىگە كۆنەلمىدى. ئۇ ئاڭ، ئۇ دائىم مۇڭلىناتتى. ئۇ «مەلىكە قوشىقى» ناملىق بىر قوشاق توقۇغان. قوشاق مۇنداق:

ئۇزاتتى يىراقلارغا مېنى ئۆزەقلارـ،
ياتلىق قىلىشىم ئۈيسۈن خانىغا.
ئۆيلىرى يۆمىلاق كەمگەز ئوتاۋىكەن،
ئالارنىڭ ئوزۇقى ئىكەن گۆش، قىمىز.
ئۆزلەيدۇ دىمانىم يۇرتىنى ئەسلىسەم،
قۇش بولۇپ يۇرتۇمغا ئۇچۇپلا كەتسەم...

راغومى ئۆزىنىڭ بەكمۇ قېرىپ كەتكەنلىكىنى ئەزەردە، ئوتۇپ، مەلىكە ئىجۇنىنى ئەۋرىسى قۇنشۇمىغا چىنىپ قويىدۇ. مەلىكە قۇنشۇمىدىن بىر قىز ئوغىدۇ. ئۇزى ئانچە ئۆتمەيلا ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان خەن ۋۇدى، مىلادىدىن 100 يىل بۇرۇن ئۆز ئۇرۇقلىرىدىن بىرىنىڭ جەيۇ ئاتلىق قىزىنى قۇنشۇمىغا ياتلىق قىلىدۇ. بەختكە قارشى، ئانچە ئۇزۇن ئۆتـ مەيلا، قۇنشۇمى ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ ھون يىگىدىن

تۇغۇلغان ئوغلى نىمى كىچىك بولغانلىقتىن، مەرھۇمنىڭ تۇغقىنى ئۇنغۇمى ۋاقتلىق خان بولدۇ.

ئۇيسۇنلارنىڭ تارىخى بويىچە مەلىكە جەيۇ ئۇنغۇمغا ياتلىق بولدۇ، ئۇنىڭدىن ئۇچ ئوغۇل، ئىككى قىز تۇغىدۇ.

ئۇيسۇنلارنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدىن عەرەپلەرنىڭ غۇيباندى تەكرىقوت (مىلادىدىن 85 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 65 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەكرىقوت بولغان) مىلادىدىن 74 يىل بۇرۇن، غەربىي ئۇيغۇرلاردىن قۇشۇ خانلىقى قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ قوشۇنلىرىنى ئاتلاندۇرۇپ ئۇيسۇنلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ. غۇيباندى تەكرىقوت دەل شۇ ۋاقتتىكى ئۆزىدە ئۇيسۇنلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇلاردىن مەلىكە جەيۇنى ھونلارغا تۇتۇپ بېرىپ، خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئۈزۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەنە شۇنداق ئەھۋال يۈز بەرگەندە، مەلىكە جەيۇ بىلەن ئۇنغۇمى پادىشاھ خەن سۇڭىدىگە مەكتۇپ يېزىپ، ئۇنىڭ يارىدەم بېرىشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

پادىشاھ خەن سۇڭىدى مەلىكە جەيۇنى قۇتۇلدۇرۇپ قېلىش ئۈچۈن، مىلادىدىن 71 يىل بۇرۇن 160 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى بەش يۆنىلىش بويىچە ھونلارغا قارىتى ماڭدۇرىدۇ. خەن قوشۇنلىرى سەددىچىن سېپىلىنىڭ قوۋۇقلىرىدىن چىقىپ، ھونلار تېررىتورىيىسىگە خېلى ئىچكىرىلەپ كىرگەن بولسىمۇ، ھونلارنىڭ ئاساسىي كۈچلىرىنى ئۈچرىتالمايلا، ئارقىغا قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدۇ. چۈنكى، غۇيباندى تەكرىقوت ھونلارنىڭ ئاساسىي كۈچلىرىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، چېكىنىپ زەربە بېرىش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، خەن

قوشۇنلىرى بىلەن ئومۇمىيۈزلۈك كەسكىن ئۇرۇش قىلىشتىن ساقلانغاندى.

لېكىن ئۇيسۇن قوشۇنلىرى ھونلارغا غەرب تەرەپىدىن ھۇجۇم قىلىپ، ھونلارنىڭ ئوق قول بىلىكە خان ئوردىسىنى (ھازىرقى ماناس بىلەن فۇكاڭ ئارىلىقىدا بولغان) ۋەيران قىلىپ، 40 مىڭ ئادەم ۋە 700 مىڭ تۇياق چارۋا مالنى ھەيدەپ كېتىدۇ.

غۇيباندى تەكرىقوت شۇ يىلى ئۇيسۇنلاردىن ئۇچ ئىلىش ئۈچۈن ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ. ئۇ غەلبە بىلەن قايتىدۇ. لېكىن قايتىشىدا، قېلىن قار، قاتتىق سوغۇقتا قېلىپ، ئېغىر زىيانغا ئۇچرايدۇ.

ئۇنىڭ ئۈستىگە، مىلادىدىن 71 يىل بۇرۇن، ھونلارنىڭ ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغانلىقىدىن پايدىلانغان شەرقىي تۇرالار ئىسيان كۆتۈرۈپ، ھونلارغا شىمال تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىدۇ. دەل شۇ پەيتتە، ئۇغانلارمۇ ھونلارغا شەرق تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىدۇ. دېمەك، مىلادىدىن 71 يىل بۇرۇن، ھونلار غەرب تەرەپتە ئۇيسۇنلارنىڭ، شىمال تەرەپتە تۇرالارنىڭ، شەرقتە ئۇغانلارنىڭ، جەنۇب تەرەپتە خەن سۇلالىسىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرايدۇ.⑲

شەرقىي تۇرالار مىلادىدىن 71 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھونلارغا بويسۇنمىدى. شەرقىي تۇرالار شۇ مەزگىل ئىچىدە، مىلادىدىن 61 يىل بۇرۇن ھونلارغا يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قىلدى. شولوي قانقۇي تەكرىقوت 10 مىڭدىن ئارتۇق قوشۇننى ئەۋەتىپ ئۇلاردىن ئۆچ ئالماقچى بولغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ بۇ ھەرىكە

تىدىن ئانچە ياخشى نەتىجە چىقمىدى.[50]

شولوي قانقۇي تەكرىقۇت مىلادىدىن 60 يىل بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ھون ھۆكۈمرانلىرى تەكرىقۇتلۇق دەۋاسى قىلمىشىپ، بىرنەچچە يىلغا سوزۇلغان قانلىق ئېچكى ئۇرۇشلارنى ئېلىپ باردى. مىلادىدىن 60 يىل بۇرۇنقى چاغدىسىن تارتىپ مىلادىدىن 52 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە بولغان سەككىز يىل ئىچىدە، قۇغۇشار، قۇتسۇش، تۇجۇ، ئوغۇز، چىلى قاتارلىق ھون شاھزادىلىرى ئۆزلىرىنى تەكرىقۇت دەپ جاكارلىدى. بۇ تارىختا «بەش تەكرىقۇتنىڭ ھوقۇق تالىشىشى» دەپ ئاتالدى.

شولوي قانقۇي تەكرىقۇتنىڭ ئوغلى قۇتسۇش تەكرىقۇت 50 مىلك كىشىدىن تەركىب تاپقان ئاتلىق قوشۇنغا تايىنىپ، تۇنجى يىل ئىچىدە (52 — 56)، ھونلار تەختىنى تالىشىپ ئۆزلىرىنى تەكرىقۇت دەپ ئاتاشقان قۇغۇشار تەكرىقۇت، تۇجۇ تەكرىقۇت، قۇت(56—58)، ئوغۇز تەكرىقۇت(57 —)، چىلى تەكرىقۇت(56—57) قاتارلىق تەكرىقۇتلارنى بىر-بىرلەپ تارمار كەلتۈردى. مانا شۇ بىرنەچچە يىلداۋام قىلغان ئېچكى ئۇرۇشتا، ناھايىتى ئۇرغۇن ئادەم ئۆلۈپ، ھونلار ئىلى قاتارلىق دەريالىرىغا چۆكۈلدى، جەنۇبىي ئۇيغۇرلىرى ئۇستىدە ئاغرى قانغا بويالغان بۆرىلەر ھۆكۈمرانلىق شىددىغان، ياۋايى بىرتۈركى قۇشلار چىرقىرىشىدىغان ناھايىتى قورقۇنچلۇق مەنزىرە پەيدا بولدى. ئۇرۇش بولۇپ ئۆتكەن جايلاردا، بېشىل يايلاقلار، دالالار، چۆللەرنىڭ ئۇستىنى ئاقىرىپ تۇرغان ئادەم سۆڭەكلىرى قاپلاپ كەتتى. چارۋا مالالرىنىڭ 90 پىرسەنتى قىرىلىپ، خەلق ئاچارچىلىق ئىچىدە قالدى. ئۆزئارا بولغان ئۇرۇشتا سەپەرۋەر قىلىنغان قوشۇن

350 مىلك كىشىلىك بولۇپ، ئۇنىڭدىن 300 مىڭغا يېقىن ئادەم ئۆلدى.

ئۆز دۇشمەنلىرى ئۇستىدىن غەلىبە قىلغان قۇتسۇش تەكرىقۇت ھونلارنىڭ پايتەختى — ئۇتۇكەنكە كىرىپ تەختەنە بىلەن تەختكە چىقتى. ئاكىسى قۇتسۇش تەكرىقۇتتىن پېچىلىپ تېمە قىلىشنى بىلمەي گاڭگىراپ قالغان قۇغۇشار تەكرىقۇت يېقىنلىرىنى يىغىپ قانداق قىلىش توغرىسىدا كېڭەش ئۆتكۈزدى. ئۇنىڭ ئېل قۇساي ئاتلىق ۋەزىرى خەن سۇلالىسىگە بېقىنىپ، ئۇلارنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈپ، قۇتسۇش تەكرىقۇتنى يوقىتىپ، ھونلار تەختىنى ئىگىلەشنى تەشەببۇس قىلدى. باشقا ھون بەگلىرى ئېل قۇسايغا قارشى چىقتى، ئۇلار «ھونلار ئات مىنىشكە ئۇستا بىر خەلق بولۇپ، ئۇرۇش قىلىشتا دۇنيادا داڭقى بار. ھونلار باتۇرلۇقنى ئىززەتلەيدۇ، باش ئېگىشنى يەمسەكلىك دەپ بىلىدۇ. ئۇرۇش قىلىپ ئۆلۈش باتۇرلۇقنىڭ خىسلىتى. ھازىر ئاكا - ئۇكىلار ئارىسىدا ھاكىمىيەت تالىشىش يوز بەرگەن بولسىمۇ، ھون ھاكىمىيىتى يەنىلا قېرىنداشلارنىڭ قولىغا ئۆتتى، كىشىلەرنىڭ قولىغا ئۆتكىنى بوق» [51]دېيىشتى.

قۇغۇشار تەكرىقۇت ئېل قۇساينىڭ تەشەببۇسىنى ماقۇل كۆردى. ئۇ مىلادىدىن 52 يىل بۇرۇن، بىرنەچچە ئون مىڭ ئاتلىق قوشۇن ۋە ئۆزىگە ئەگەشكەن بىر قىسىم ھونلارنى باشلاپ، سەددىچىن سىپىلىنىڭ شىمالىغا يېقىنلاپ كەلدى. ئۇ ئوغلىنى چاكىنەنگە ئەۋەتتى.

قۇتسۇش تەكرىقۇت قۇغۇشارنىڭ خائىنلىق بولىغا ماڭغانلىقىنى ئاڭلاپ، ناھايىتى قاتتىق غەزەپلەندى.

قۇغۇشار تەڭرىقۇت مىلادىدىن 51 يىل بۇرۇن، چاڭئەنگە قاراپ يولغا چىقتى. بۇنى ئاڭلىغان خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن شۈەندى خۇشاللىقىنى باسالماي، مەشھۇر ئەمەلدارلىرى، خانلىرى باشلىق بىرنەچچە مىڭ ئادەمنى باشلاپ چاڭئەنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ۋېيخې دەرياسىنىڭ كۆۋرۈكىگىچە كېلىپ، قۇغۇشارنى قارشى ئالدى. قۇغۇشار خەن سۇلالىسى بىلەن ئۇلارنىڭ ياردىمىنى ئېلىپ قۇتسۈش تەڭرىقۇتقا قارشى تۇرۇش توغرىسىدا كېلىشتى. خەن سۇلالىسى ئۇنىڭغا تەلەپلىرىگە ماقۇل بولدى ۋە ئۇنى ۋاقتىنچە تۇرىدىغان جايى بولغان باۋتۇنىڭ غەربىي جەنۇبىغا ئۇزىتىپ قويدى، ھەتتا قوشۇن ئەۋەتىپ ئۇنى قوغدىدى. خەن شۈەندى قۇتسۈش تەڭرىقۇتنىڭ چاڭئەنگە كۆرۈگە ئەۋەتكەن ئوغلىنى قايتۇرۇۋەتتى. بۇ خەن سۇلالىسىنىڭ قۇتسۈش تەڭرىقۇت بىلەن دۇشمەنلىشىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەنلىكى ئىدى.

قۇتسۈش تەڭرىقۇت ۋەزىيىتىنىڭ ئۆزىگە پايدىسىز بولۇۋاتقانلىقىنى ھېسابقا ئېلىپ، مىلادىدىن 49 يىل بۇرۇن پايتەخت ئوتۇكەننى تاشلاپ چىقىپ، شىمالغا قاراپ كەتتى. قۇتسۈش تەڭرىقۇت ئەڭ ئاۋۋال چۆچەك ئەترابلىرىدا ياشايدىغان ئوغۇزلارنى بويسۇندۇردى. ئاندىن كېيىن ھەربىي قوشۇنلىرىنى تولۇقلاپ، يەنىمۇ دەريانىڭ يۇقىرىقى ئېقىمىدىكى قىرغىزلار ئۈستىگە ماڭدى ۋە ئۇلارنى بويسۇندۇردى، ئارقىدىن بايقال بويلىرىدىكى تۈرالارنى بويسۇندۇرۇۋالدى. قۇتسۈش تەڭرىقۇت ئوغۇزلار، قىرغىزلار، تۈرالارنى بويسۇندۇرۇۋالغاندىن كېيىن، خېبىلى دەرىجىدە كۈچەيدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ بۇ ئۇچ خانلىقنىڭ ھەربىي قوشۇنلىرىنى

سەپەرۋەر قىلىپ، ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇيغۇرلار قاتتىق قارشىلىق قىلغان بولسىمۇ، ئاخىر باش ئېگىشكە مەجبۇر بولدى. مىلادىدىن 71 يىل بۇرۇن، ھونلارغا قارشى ئېلان كۆتۈرۈپ، مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە 20 يىل مۇستەقىل بولۇۋالغان تۈرالار مىلادىدىن 49 يىل بۇرۇن قۇتسۈش تەڭرىقۇت تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلۇپ مىلادىنىڭ 85 - يىلىغىچە ھونلار دۆلىتىنىڭ تەركىبىدە تۇردى.

مىلادىدىن 49 يىل بۇرۇن، قۇتسۈش تەڭرىقۇت ئۇتۇكەنى تاشلاپ كەتكەندىن كېيىن، قۇغۇشار تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىنىڭ ناراز بولىشىغا قارىماي، ئۇتۇكەنگە قايتىپ بېرىپ، ھونلار تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ تەختىگە ئولتۇردى. ئۇ مىلادىدىن 33 يىل بۇرۇن چاڭئەنگە كېلىپ، چاڭئەندە بىرنەچچە ئاي زىيارەت قىلدى. ئۇ شۇ چاغدا، پادىشاھ خەن يەندى بىلەن ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت توغرىسىدا سۆھبەت ئېلىپ باردى. مىلادىدىن 36 يىل بۇرۇن، ئالاس ئۇرۇشىدا، قۇتسۈش تەڭرىقۇت چىنگ تاڭ ياشچىلىقىدىكى قوشۇن تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇپ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، قۇغۇشار ئۆزىنى ھونلارنىڭ يەككە - يېگانە تەڭرىقۇتى دەپ ھېسابلىغاندى. قۇتسۈش تەڭرىقۇت ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، تۈرالار، قىرغىزلار، ئوغۇزلار، تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرى ھون تەڭرىقۇتى قۇغۇشارغا بېقىندى. قۇغۇشار مىلادىدىن 33 يىل بۇرۇن، خەن ھەلىكىسى ۋاڭ جاۋجۈنگە ئۆيلەندى. بۇ ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئاخىرقى قۇدىلىشىش بولۇپ قالدى.

قۇغۇشار تەڭرىقۇتتىن تارتىپ خوتۇنارشى تاۋغانوتى تەڭرىقۇتقىچە بولغان 90 يىل ئىچىدە، (مىلادىدىن 43 يىل

بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 46 - يىلىغىچە). ھونلار ئېـ
لىدە، ئاجايىپ بىر گۈللىنىش مەدەنىيىتى بارلىققا كەلدى.
مىلادىدىن 43 يىل بۇرۇن، قۇغۇنار تەرىقىتى ھونلار پايتەختـ
گە قايتىپ بارغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ خەن سۇلالىسىگە بولـ
غان بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىنى ئېتىراپ قىلمىدى. شۇنىڭدىن
باشلاپ، ھونلار ئىچكى ئۇرۇشلار، تەبىئىي ئاپەتلەر، تۆۋەنلىگى
ۋەيران بولغان ئىقتىسادى (چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق،
قول ھۈنەرۋەنچىلىك، ئىشۇچىلىق، سودىلار)نى ئۆز ھالىتىگە
كەلتۈرۈۋالمىدى. ھونلار ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي ئېھتىياجىنى
يېتىشلىۋالغاندىن كېيىن، دۆلىتىدە خاتىرجەملىك ئورناتـ
تى. ھەربىي قوشۇنلىرىنى قايتىدىن تەشكىللەپ تولۇقلىدى.
قايتىدىن قۇدرەتلەنگەن ھون تەرىقىتلۇقى ئوتتۇرا ئاسىيا
بىلەن غەربىي ئاسىيادىكى بۇرۇنقى ھۆكۈمرانلىقىنى قايتـ
دىن تىكلىۋالدى.

ھون تەرىقىتلۇقىدا گۈللىنىش يۈز بېرىپ، ھونلار يەـ
نە قۇدرەتلىك كۈچكە ئايلانغان چاغدا، خەن سۇلالىسى ھۆـ
كۈمران تەبىقىسىنىڭ ئانا جەمەتىدىن بولغان ۋاڭ مالۇ دېگەن
ئادەم مىلادىنىڭ 9 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيىتىنى
تارتىۋېلىپ ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكارلىغاندى. شۇنىڭدىن
باشلاپ، ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت
يامانلاشتى.

ۋاڭ مالۇ، جۇڭگودىكى جېنىدىن تويغان جەنابەتچىلەرـ
ھايات كەچۈرۈشكە ئامالسىز قېلىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەيـ
يارلانغان كەمبەغەللەر، ياش يىگىتلەردىن بولۇپ 300
مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەشكىللىدى. مىلادىنىڭ 10 - يىلى،

بۇ قوشۇننى 12 قىسىمغا بۆلۈپ 12 سانغۇننىڭ يېتەكچىلىكىدە،
11 يۆنىلىش بويىچە ھونلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ماڭدۇردى. بۇ
قوشۇنلار سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئەتراپىغا كىلىپ، ھۇجۇمغا
ئۆتۈش ئۈچۈن تەييار تۇرۇشتى.

قىيانوتى تەرىقىتى باشچىلىقىدىكى نەچچە يۈزمىڭ
كىشىدىن تەركىب تاپقان ھون ئاتلىق قوشۇنلىرى سەددىچىن
سېپىلىنىڭ شىمالىغا توپلاندى. ئۇرۇش باشلىنىپ كېتىشكە
تاسلا قالدى. لېكىن چوڭ ئۇرۇش بولمىدى.

ۋاڭ ماڭنىڭ يولسىزلىقىدىن غەزەپلەنگەن ھونلار سەدـ
دىچىن سېپىلىدىن ئۆتۈپ ھۇجۇم قىلدى. بۇرۇنقى دوستلۇق
ئورنىنى دۈشمەنلىك ئىگىلىدى.

ۋاڭ مالۇ مىلادىنىڭ 13 - يىلى ھونلارنىڭ غەربىي
تېررىتورىيىسىدىكى غەربىي ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلدى. ھونـ
لارنىڭ يارىدىمىنى ئالغان قاراشەھەر خانلىقى دەن چىن باشـ
چىلىقىدىكى ۋاڭ مالۇ قوشۇنلىرىنىڭ بىر قىسمىنى قىرىپ تاشـ
لىدى. دەن چىن ئۇرۇشتا ئۆلدى. ۋاڭ مالۇ بۇ مەغلۇبىيەتكە
تەن بەرمەي، مىلادىنىڭ 16 - يىلى قاراشەھەرگە يەنە ھۇـ
جۇم قىلغان بولسىمۇ، يەنىلا قاراشەھەر خانلىقى تەرىپىدىن
تارمار قىلىندى. ۋاڭ ماڭنىڭ غەربىي ئۇيغۇرلارغا قىلغان
ھۇجۇمى تارمار بولغاندىن كېيىن، خەن سۇلالىسى بىلەن ئوتـ
تۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى قاتناش مۇناسىۋىتى ئۈزۈلدى.
ھونلار، ۋاڭ ماڭغا يول قويمىدى.

ۋاڭ ماڭمۇ ھونلارغا بولغان دۈشمەنلىكىدىن يانماي،
مىلادىنىڭ 19 - يىلى بىرنەچچە يۈزمىڭ كىشىلىك قوشۇننى جۇڭـ
گونىڭ شىمالىي چېگرىسىغا توپلاپ، ھونلارغا ھۇجۇم قىلماقچى

بولدی. لېكىن، ۋاقا ماڭىشقا ېۇ نېيىتىمۇ ئەمەلگە ئاشمىدى. چۈنكى، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى مىلادىنىڭ 24 - يىلى جۇڭگودا كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلىڭى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدى. ۋاقا ماڭىشقا ئۆزى قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

مىلادىنىڭ 46 - يىلىغا كەلگەندە، ھونلار ئىچىدە بۆلۈنۈش ئالامىتى كۆرۈلۈشكە باشلىدى. مىلادىنىڭ 46 - يىلى خوتۇن تارىخى تاۋغانوتى تەخرىقۇت ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئوغلى ئۇداتقۇ تەخرىقۇت بولدى. يېڭى تەخرىقۇت شۇ يىلىلا ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا خوتۇن تارىخى تاۋغانوتى تەخرىقۇتنىڭ ئوكسى پانۇ تەخرىقۇت بولدى. دەل شۇ چاغدا، ھونلار ئىچىدە ئىختىلاپ پەيدا بولۇپ، ئۇدا بىرنەچچە يىل قۇرغاقچىلىق ھۆكۈم سۈردى. ئۇنىڭغا ئۇلىنىپلا، چېكەتكە ئاپىتى يۈز بېرىپ، ئوت - چۆپلەر قۇرۇپ كەتتى. چەكسىز كەتكەن يايلاقلار تاقىر چۆلگە ئايلىنىپ كەتتى. ئادەملەر ۋە چارۋا مالالرنىڭ تەڭدىن تولىسى ئاچارچىلىق ۋە كېسەللىكتە ئۆلۈپ كەتتى.

بۇنداق دەھشەتلىك ئەھۋال يۈز بەرگەندە، پانۇ تەخرىقۇت خەن سۇلالىسىنىڭ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، خەن سۇلالىسى بىلەن ھونلار ئارىسىدىكى كەسكىن مۇناسىۋەتنى يۇمشاتماقچى، ئەلچى ئەۋەتىپ قۇدىلىشنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بولدى. خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى كۈاڭ ۋۇدىمۇ لى ماۋنىڭ باشچىلىقىدا ھونلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ياخشىلاش ئۈچۈن سۆھبەت باشلىدى.

كۈتۈلمىگەندە، ھون بەگچىكى بەي، گۇ خېك ئاتلىق

خەنزۇ ئارقىلىق ھون تەخرىقۇتلۇقىنىڭ خەۋىتىسىنى خەن پادىشاھىغا ئەۋەتىپ بېرىپ، ئۆزىنىڭ خەن پادىشاھىدىن ياردەم ئېلىپ، پانۇ تەخرىقۇتقا قارشى چىقىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

خەن سۇلالىسى ئەسىرلەر بويى كۈتۈپ كەلگەن ئارزۇسىنىڭ ئەمەلگە ئېشىۋاتقانلىقىدىن ناھايىتى خۇشال بولۇپ، بەينىك تەلىپىنى بەجا ئىكەندىل قوبۇل قىلدى. شۇڭلاشقا، پانۇ تەخرىقۇتنىڭ قۇدىلىشىش تەلىپىنى رەت قىلدى. بەي مىلادىنىڭ 48 - يىلى ئۆزىنى تەخرىقۇت دەپ جاكارلىدى. مانا شۇ يىلى، ھونلار ئۈچۈن ناھايىتى كەسكىن بۇرۇلۇش يۈز بەرگەن بىر يىل بولدى. چۈنكى شۇ يىلى بىر پۈتۈن ھون تەخرىقۇتلۇقى شەرقىي (جەنۇبىي)، غەربىي (شىمالىي) ھونلاردىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى.

غەربىي ھونلار (مىلادىنىڭ 48 - يىلىدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 350 - يىللىرىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئۆزىنىڭ تۇنجى تەخرىقۇتى پانۇ تەخرىقۇتنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 48 - يىلىدىن 83 - يىلىغىچە تەخرىقۇت بولغان) ئۆز بېشىدىن ناھايىتى مۇرەككەپ ئەھۋاللارنى كەچۈردى.

مىلادىنىڭ 49 - يىلى شەرقتىكى ئوغانلار، سيانپىلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، غەربىي ھونلارنىڭ دۈشمەنلىرى بىلەن بىرلىشىۋالدى.

خەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى غەربىي ھونلارنى پارچىلاش، قامال قىلىش، ئاخىر بېرىپ يوقىتىش ئۈچۈن قولىدىن كەلگەن بارلىق تەدبىرلەرنى قوللاندى. ئۇلار غەربىي ھونلارنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى خانلىقلار (ئاساسەن غەربىي ئۇيغۇر

غۇرلار) بىلەن بولغان سىياسىي، ئىقتىسادىي ئالاقىلىرىنى ئۈزۈپ تاشلاشقا ئۇرۇندى. لېكىن بۇ ئەملگە ئاشمىدى.

غەربىي ھونلار ئۇدا بىرنەچچە يىل ھۆكۈم سۈرگەن تەبىئىي ئاپەت، شەرقىي ھونلار ئوغانلار، سيانپىلارنىڭ ھۇجۇملىرى سەۋەبىدىن غەربكە سىلجىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

پانۇ تەخرىقۇت ئەھۋالنىڭ شۇنداق ئېغىرلىقىغا قارىماي، ھونلار تېررىتورىيىسىنىڭ غەربىي قىسمى (ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە قازاقستان)نى تىزگىنلىۋالدى. پانۇ تەخرىقۇت خەن سۇلالىسىنىڭ ھۇجۇم قىلىشىنى چەكلەشكە، ئۇلارنىڭ شەرقىي ھونلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ تاشلاشقا ئۇرۇنۇپ كۆردى. پانۇ تەخرىقۇت بۇ مەقسىتىنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 51 ـ، 52 ـ، 55 ـ، 64ـ يىللىرى تۆت قېتىم خەن سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ قۇدىلىشىشنى ۋە ئۆزئارا سودىنى بولغا قويۇشنى تەلەپ قىلدى. خەن سۇلالىسى مىلادىنىڭ 64 ـ يىلى پانۇ تەخرىقۇتنىڭ ھۆزۈرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، يەنىلا ئۆزئارا سودىنى بولغا قويۇشقىلا رازىلىق بىلدۈردى. لېكىن، سودا ئالاقىسى مىلادىنىڭ 73 ـ يىل ئۆزئارا يۈز بەرگەن ئۇرۇشتىن كېيىن ئۈزۈلدى.

پانۇ تەخرىقۇت ئۆزىنىڭ ئېچكى ۋە تاشقى ئەھۋالىنى ئوڭشىۋالغاندىن كېيىن، خەن سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلدى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن، خەن سۇلالىسى غەربىي ھونلارغا قارشى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى باشلىدى.

خەن سۇلالىسى شەرقىي ھونلار، ئوغانلار، سيانپىلار بىلەن بىرلىشىپ، بىرنەچچە ئون مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەشـ

كىللەپ بىر نەچچە يۈزلىگەن بويىچەھونلارغا ھۇجۇم باشلىدى. گەنسۇنىڭ جيۇچۈەندىن يولغا چىقىپ غەربكە يۈرۈش قىلغان بىرلەشمە قوشۇن تۇرپاننىڭ شىمالى (جىمسار ئەتراپى غەربىي ھونلارنىڭ خانى غويانىنى تارمار قىلىپ، قۇمۇلنى بېسىۋالدى. باشقا يۈزلىشتىن ھونلارغا قارشى ماڭغان قوشۇنلار ھونلارنىڭ ئاساسىي كۈچلىرىنى ئۆچۈرىتالماي ئارقىغا چېكىندى.

خەن سۇلالىسى مىلادىنىڭ 73 ـ يىلى ھەربىي ستراتېگىيە ۋە خەلقئارا قاتناشتا ناھايىتى مۇھىم بولغان قۇمۇلنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، تارىم ۋادىسىدىكى خانلىقلار بىلەن غەربىي ھونلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ تاشلاشقا ئۇرۇندى. تارىم ۋادىسى ھونلارنىڭ ئاشلىق ئىھتىياجىنى قامدايدىغان ئەڭ ئاساسلىق بازىسى ئىدى. پادىشاھ خەن مىندى (58 ـ 75) بەنجاۋنى 36 ئادەم بىلەن تارىم ۋادىسىغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى.

بەنجاۋ تارىم ۋادىسىغا كېلىپ، 30 يىل پائالىيەت ئېلىپ باردى. ئۇ ئۇ جەرياندا، ئەلچىلەرنىڭ ھوقۇق دائىرىسىدىن چىقىپ، خەن سۇلالىسى ئۈچۈن ئەرزىيدىغان بىرمۇنچە ئىشلارنى قىلدى.

بەن چاۋ تارىم ۋادىسىدا ھونلارغا قارشى ھەرىكەت ئېلىپ بېرىۋاتقان چاغدا، پانۇ تەخرىقۇت كۈچا خانلىقى بىلەن قاراشەھەر خانلىقىنىڭ مەدەت بېرىشى ئارقىسىدا، قۇمۇل، ئارقا قوشۇ خانلىقى (جىمسار ئەتراپىدا) ئالدى قوشۇ خانلىقى (تۇرپاندا) دېگەن خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ، بىر چوڭ غەلىبىگە ئېرىشتى. پادىشاھ خەن

جاڭدى (76 ــ 88) يانۇ تەشرىقۇتنىڭ قىستىشى بىلەن، بەن چاۋنى ۋە قۇمۇلدا دېھقانچىلىق قىلىۋاتقان ھەربىي دېھقانلارنى قايتۇرۇپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. مىلادىنىڭ 73 ــ يىلىدىن 77 ــ يىلىغىچە ئوت يىل داۋام قىلغان خەلقئارا قاتناش ھونلار تەرىپىدىن يەنە ئۈزۈپ تاشلاندى. بۇنداق ئۇزۇلۇش 14 يىل(77ــ91) داۋام قىلدى. بەن چاۋ مىلادىنىڭ 77 ــ يىلى پادىشاھ خەن جاڭدىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە ئۆز دۆلىتىگە قايتىپ كېتىشكە تەييارلىنىپ يولغا چىققاندا، خوتەن خانى ئۇنىڭ كەتمەسلىكىنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالدى. بەن چاۋ ئەلچى سۈپىتىدە خوتەن خانلىقىدا يەنە تۇرۇپ قالدى. ئۇ مىلادىنىڭ 80 ــ يىلى خەن جاڭدىغا ئەۋەتكەن مەكتۇپىدا: «ياۋايى ياتلارنى ياۋايى ياتلار ئىرقىنىڭ ئۇجۇقتۇرۇش جۇڭگو ئۇچۇن پايدىلىق بولىدۇ» ⑳ دەپ يازدى. ئۇ پادىشاھتىن ئۆزىگە قوشۇن ئەۋەتىپ بېرىشنى ئۆتۈندى. پادىشاھ خەن جاڭدى ئۇنىڭغا شۇي خەن باشچىلىقىدا 1000 كىشىدىن تەركىب تاپقان كىچىك قوشۇن ئەۋەتىپ بەردى.

بەن چاۋ تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ ئۆزئارا زىددىيەتتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى بىر ــ بىرى بىلەن كاللا سوقۇشتۇرۇپ، ئۆزئارا ئۇرۇشقا سېلىپ قويۇپ، كۈچلەپ قان تۆكۈلۈشكە سەۋەب بولدى.

بەن چاۋ مىلادىنىڭ 87ــيىلى، غەربىي ھونلارنىڭ ئۇرخۇن دەريا سىنىڭ بويىدا سىيانپىلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، خوتەن، قەشقەر قاتارلىق خانلىقلارنى، غەربىي ھونلارغا

سادىق بولغان كۈچا ۋە قاراشەھەر خانلىقلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا كۈشكۈرتۈپ، كۈچا، قاراشەھەر خانلىقلىرىنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتقۇزدى. ㉑

خەن سۇلالىسى سىيانپىلار، ئۇرالار (بۇلار مىلادىنىڭ 85 ــ يىلى ھونلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەنىدى) ۋە جەنۇبىي ھونلارنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ، مىلادىنىڭ 85 ــ، 87 ــ، 90 ــ، 91 ــ يىللىرى غەربىي ھونلارنى بىرنەچچە قېتىم مەغلۇپ قىلدى. شەرقىي ھونلار ئۆز قېرىنداشلىرى بولغان غەربىي ھونلارنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىشتا خەن سۇلالىسى ئۇچۇن جان تىكىپ كەتمەن چاپقان بولسىمۇ، ئەمما ئۆزلىرىمۇ ئاخىر مىلادىنىڭ 216 ــ يىلى ساۋ ساۋ تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

غەربىي ھونلار مىلادىنىڭ 91 ــ يىلى ئۆز دۈشمەنلىرى تەرىپىدىن ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندا، قۇمۇلنى خەن سۇلالىسىگە تارتىۇرۇپ قويدى. 14 يىل ئۇزۇلۇپقالغان خەلقئارا قاتناش يەنە باشلاندى. بۇنداق ئەھۋال 16 يىل داۋام قىلدى. مىلادىنىڭ 106 ــ يىلى خەن سۇلالىسى ئوردىسى بەن چاۋنى قايتۇرۇپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

غەربىي ھونلار مىلادىنىڭ 106 ــ يىلى قۇمۇلنى خەن سۇلالىسىدىن تارتىۋالدى. خەلقئارا قاتناش يولىنىمۇ تىزگىنلەپ، تارىم ۋادىسىدىكى خانلىقلار بىلەن يەنە ئاپاق ــ چاپاق بولۇۋالدى.

خەن سۇلالىسى مىلادىنىڭ 123 ــ يىلى بەن يۇننى 500 كىشىلىك قوشۇن بىلەن تارىمۋادىسىغا ئەۋەتتى. بەن يۇن لۇكچۇن ئەترابىدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ، بەزى خانلىقلارنىڭ كۈچىگە تايىنىپ، ھونلارنىڭ تەسىرىنى تارىم ۋادى-

سدىن قوغلاپ چىقىرىشقا ئۇرۇندى. بەش يۈن قۇمۇلنى تارتىۋالغان بولسىمۇ، لېكىن مىلادىنىڭ 124 - يىلى غويان خان باشچىلىقىدىكى ھونلار ئارقا قوشۇ خانلىقى بىلەن بىرلىشىپ، قۇمۇلدا تۇرىدىغان سۇبان باشچىلىقىدىكى خەن قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ، سۇبانىنى ئۆلتۈردى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئالدى قوشۇ خانلىقىنى بويسۇندۇرۇپ، شەرقتىن غەربكىچە باردىغان قاتناشنى تىزگىنلىۋالدى. مىلادىنىڭ 127 - يىلى خەن پادىشاھى بەن يۈننى جىنايەت ئۆتكۈزدى، دەپ قايتۇرۇپ ئەكىتىپ زىندانغا تاشلىدى. [24]

غەربىي ھونلار ئىوتتۇرا ئاسىيا (ئاساسەن تارىم ۋادىسى)دىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، خەن سۇلالىسى بىلەن 50 يىلچە (مىلادىنىڭ 70 - يىللىرىدىن 127 - يىلىغىچە) تىركەشتى. بۇ مەزگىلدە كۆپرەك تالاش - تارتىشتا قالغان جاي قۇمۇل بولدى. تۇرلۇك سەۋەبلەرگە كۆرە، خەن سۇلالىسىنىڭ تارىم ۋادىسىنى تىزگىنلىۋېلىش نىيىتى ئەمەلگە ئاشمىدى. بۇنىڭغا ئاساسەن ھونلار يول قويمىدى.

سىيانپىلار ۋە ئۇيغۇرلار

سىيانپىلار ئەسلىدە توڭگۇسلارنىڭ بىر قىسمى ئىدى. مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇن ئۇلۇغ ھون ئەمىرىتۇتى باتۇر تەڭرىسىقۇت ھازىرقى موڭغۇلىيە بىلەن ئىچكى موڭغۇلنىڭ شەرقىدىن تارتىپ، ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغىچە سوزۇلغان زېرىمتورىيىدە ياشايدىغان توڭگۇسلارنى ۋە موڭغۇللار-

نى بويسۇندۇرغان. شۇ چاغدا توڭگۇسلارنىڭ بىر قىسمى قىدىرقان تاغلىرىنىڭ شىمالىي تىزمىلىرىدىن سىيانپى تاغ لىرىغا (ھازىرقى لياۋدۇڭ رايونىدا) بېرىپ جايلاشقان. شۇ-نىڭدىن باشلاپ ئۇلار ئۆزلىرىنى شۇ تاغنىڭ نامى بىلەن «سىيانپى» دەپ ئاتىغان. [25]

سىيانپىلار مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 48 - يىلىغىچە (تەخمىنەن 260 يىل) ھونلارغا بېقىنىپ ياشىغانىدى. مىلادىنىڭ 48 - يىلى ھونلار ئىككىگە-شەرقىي ۋە غەربىي ھونلارغا بۆلۈنۈپ كەتكەندە، سىيانپىلار ئىسيان كۆتۈرۈپ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولۇۋالدى. ئۇلار شۇنىڭدىن باشلاپ قىدىرقان تاغلىرىنىڭ شىمالىي تىزمىلىر-دىن خولونبىر كۆلىگە (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ شەرقىدىكى قارامۇرەن ۋادىسى)غا كۆچكەن. بۇ مىلادىنىڭ 60 - يىلى ئىدى. كېيىن، قارامۇرەن ۋادىسىدىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ، ھازىرقى موڭغۇلىيەنىڭ قوبدۇ رايونىغا كەلگەن.

مىلادى II ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، سىيانپى خانى قىپان سىيانپى قەبىلىلىرىنى باشلاپ، قوبدۇ رايونىدىن شەرقىي جەنۇبقا قاراپ كۆچۈشكە باشلىدى. رىۋايەتلەردە، ئۇلارنىڭ بۇ مۇشەققەتلىك ۋە خەتەرلىك كۆچۈشىدە قىپاپتى ئاتقا، ئاۋازى كالىغا ئوخشىشىدىغان «سايىبى» ناملىق بىر ئىلاھىي ھايۋان ئۇلارغا يول باشلىغان دېيىلىدۇ. سىيانپىلار مانا شۇ ئىلاھىي ھايۋانىنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ، ئېگىز تاغلار، چوڭقۇر جىلغىلاردىن ئۆتۈپ، قاتمۇ قات توسۇقلارنى بۆسۈپ چىقىپ، بىر يىل دېگەندە ئاندىن كۆزلىگەن جايغا يېتىپ

كەلگەنىمىش. شۇنىڭدىن باشلاپ سيانپىلار «سايىبى» دېگەن بۇ ئىلاھىي ھايۋانغا چوقۇنۇپ، ئۆزلىرىنى «سايىبى» دەپ ئاتايدىغان بولغانىكەن.[29] بۇ رىۋايەتكە كۆرە، «سيانپى» دېگەن نام «سايىبى» دېگەن نامدىن كېلىپ چىققان بولىدۇ.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئىككى خىل قاراشنىڭ بىرىدە، «سيانپى» دېگەن نام تاغنىڭ نامى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دېيىلسە، يەنە بىرىدە «سيانپى» دېگەن نام ئىلاھىي ھايۋان «سايىبى» بىلەن مۇناسىۋەتلىك دېيىلىدۇ. بۇ خىل قاراشنىڭ قايسىبىرىنىڭ توغرىلىقى ھېلىغىچە ھەل بولمىدى.

سيانپىلار مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 50 - يىللىرىغىچە تەخمىنەن 300 يىل ئەتراپىدا ھونلار ئىتائىتىدە تۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئاساسەن تۇركلىشىپ كەتكەن.

مىلادىنىڭ 48 - يىلىغا كېلىپ، ھونلار بۆلۈنۈپ كەتكەندە، تۇڭگۇسلارنىڭ بىر تارمىقى بولغان ئوغانلار ئىسيان كۆتۈرۈپ ھونلار تەركىبىدىن چىقىپ كەتتى. بۇنداق پۈرسەتنى قولدىن بەرمىگەن خەن سۇلالىسى سيانپىلارنىمۇ ھونلارغا قارشى كۈشكۈرتۈپ قويدى. خەن سۇلالىسى يەنە مىلادىنىڭ 58 - يىلى سيانپىلارنى ئوغانلارغىمۇ قارشى كۈشكۈرتۈپ قويدى. سيانپى خانى بىيەن خې تەرىپىدىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ئوغانلار خەن سۇلالىسىنىڭ پاناھىغا ئۆتۈپ، سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كىردى. شۇنىڭدىن باشلاپ، سيانپىلار كۆچمىشكە باشلىدى.

مىلادىنىڭ 85 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىشى بىلەن، تۇرالار بىلەن سيانپىلار ھونلارغا

ھۇجۇم قىلدى. مىلادىنىڭ 87 - يىلى ئۇرخۇن دەرياسىنىڭ بويىدا سيانپىلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا غەربىي ھونلار مەغلۇپ بولدى. سيانپىلار غەربىي ھون (شىمالىي ھون) تەڭرىقۇتى ئۇلۇغ تەڭرىقۇتنى تىرىك تۇتۇۋېلىپ، ئۇنىڭ تېرىسىنى تەتۇر سويۇپ، ھونلاردىن تارىخىي ئۇچىنى ئالدى. چۈنكى، مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇن باتۇر تەڭرىقۇت تۇڭگۇسلارنى بويسۇندۇرغاندا، تۇڭگۇس خانلىرىنىڭ قەبرىستانلىقىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ تۇزلىۋەتكەنىدى. تۇڭگۇسلاردىن كېلىپ چىققان سيانپىلار ئەنە شۇ ۋەقەنى يادىدىن چىقارمىغانىدى.

غەربىي ھونلار مىلادىنىڭ 89 - يىلى ۋە 91 - يىللىرى سيانپىلار، شەرقىي ھونلار ۋە خەن سۇلالىسىنىڭ بىرلەشكەن قوشۇنلىرى بىلەن ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىدا ناھايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، غەربىي ھونلارنىڭ خېلى زور قىسمى ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچۈپ كەتتى. كۆچمەي قالغان ھونلاردىن بىرنەچچە ئون مىڭ ئائىلە (تەخمىنەن 600 مىڭ كىشى) سيانپىلارغا تەسلىم بولدى، ئۇلار ئۆزلىرىنى «سيانپى» دەپ ئاتىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ سيانپىلار كۆچىيىپ ھونلارنىڭ زورىنى باستى.

تارىختا يۈز بەرگەن بۇ جىددىي ئۆزگىرىشنى نەزەردە تۇتقان خەن سۇلالىسى مىلادىنىڭ II ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ شەرقىي ھونلار ۋە ئوغانلار بىلەن بىرلىشىپ، سيانپىلارغا قارشى تۇرۇش يولىغا ئۆتتى.

مىلادى II ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا سيانپىلاردىن قانىشۇغۇي ئاتلىق بىر تالانتلىق تارىخىي شەخس مەيدانغا

چىقتى. تانشىغۇي توغرۇلۇق ئاچايىپ بىر رىۋايەت تارقالـ
غان. مىلادى II ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرى تۈرۈغۇر ئاتلىق
بىر سىيانپى ھونلار قوشۇنىدا ئوچ يىل خىزمەت قىلىپ ئۆ-
يىگە قايتىپ كەلگەندە، ئايالى بىر ئوغۇل تۇغۇپ. ئۇنىڭغا
تانشىغۇي دەپ ئات قويغانىكەن. تۈرۈغۇر بۇ ئەھۋالدىن
ھەزەرلىنىپ ئايالىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىماقچى بولىدۇ. كۈيۈۋـ
نىڭ يەيلىنى سېزىپ قالغان ئايال دەرھال ئەقىل ئىشلىتىپ،
تۈرۈغۇرغا مۇنداق دەيدۇ: «بىر كۈنى ئۇشتۇمتۇت ھاۋا گۈلـ
دۈرلەپ، دەھشەتلىك چاقماقلار چاقتى، قورقۇپ كەتتىم. ئاـ
مانغا قاراپ ئاغزىم ئېچىلىپ قاپتۇ. شۇ چاغدا ئاسماندىن
مۆلدۈر يېغىۋاتاتتى، ئاغزىمغا بىر دانە مۆلدۈرچۈشۈپ كەتتى.
مەن ئۇنى يۇتۇۋەتتىم، بولغان ئىش شۇ!» ئۇنىڭدىن باشلاپ قور-
ساق كۆتۈرۈپ قالدىم ۋە بۇ ئوغۇلنى تاپقىدۇم.» تۈرۈغۇر ئا-
يالىنىڭ ناھايىتى ئۇشتىلىق بىلەن توقۇغان سىرلىق گەپىگە
ئىشىنىپ، ئاچچىقىدىن يېنىپ پەسكويغا چۈشكەنىكەن.

ئىشەنچلىك تارىخىي پاكىتلار بويىچە ئېيتقاندا،
تانشىغۇي مىلادىنىڭ 135 - يىلى تۇغۇلغان. تانشىغۇينىڭ
بىردانە مۆلدۈردىن تۇغۇلغانلىقىغا توغرىسىدىكى ئاساسىنىڭ
توقۇغان ھېلىسى رىۋايەتكە ئايلىنىپ كەتكەن. تانشىغۇي
14 ياشقا كىرگەندىلا ناھايىتى باتۇر، ئەقىللىق بولۇپ يېـ
تىشىدۇ. سىيانپى بەگلىرىدىن بىرى ئۇنىڭ تۇغقانلىرىنىڭ
چاۋا ماللىرىنى بۇلاپ كەتكەنده، تانشىغۇي ئۆزى يالغۇز
ئاتقا مىنىپ، بۇلاڭچى بەگنىڭ كەينىدىن قوغلاپ بېرىپ،
بۇلانغان ماللارنى قايتۇرۇپ كەلگەن. تانشىغۇينىڭ بۇ باتۇر-

غان. تانشىغۇي 15 ياشقا كىرگەندىلا، سىيانپىلار ئۇنى خان
قىلىپ كۆتۈرگەن.

تانشىغۇي ھازىرقى جاڭجياكۇ ئەترابىدا ئوردا گاھىنى
قۇرۇپ، 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەشكىللەپ، قۇدرەت-
لىك سىيانپىلار ئىمپېرىيىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. ھازىرقى
مۇڭغۇلىيە ۋە ئىچكىرى مۇڭغۇلنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي قىسىم-
لىرىدا ئورۇنلاشقان سىيانپى خانلىرى ئۇنىڭغا ئارقا-ئارقىدىن
بويسۇندى. تانشىغۇي (مىلادىنىڭ 135 - يىلى تۇغۇلۇپ 181 -
يىلى ئۆلگەن) مىلادىنىڭ 150 - يىللىدىن تارتىپ مىلادىنىڭ
170 - يىلىغىچە بولغان 20 يىل ئىچىدە، بايقال بويلىرىدە-
كى تۈرالارنى، شەرقىتكى خەلقلەرنى، ئەسلى ماكانلىرىدا
قالغان ھونلارنى، غەربتىكى ئۇيغۇنلارنى بويسۇندۇردى.
تانشىغۇي قۇرغان سىيانپىلار ئىمپېرىيىسى تەۋرىسىدا چوڭ
گۈنبەك «ۋەيي شۇ»، «كېيينكى خەن يىلنامىسى» دېگەن قەدىمكى
يىلنامىلىرىنىڭ «سىيانپىلار ھەققىدە قىسسە» دېگەن بابـ
لىرىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئۇنىڭ جەنۇبىي خەن سۇلالىسى
چېگرىسىغا تۇتىشىدۇ. تانشىغۇي شىمالدىكى تۈرالارغا، شەرق-
تىكى ئورمانلارغا (ھازىرقى چاۋشيەن مىللىتىنىڭ ئەجداد لىرى-
دىن بىرى — ئا) غەربتىكى ئۇيغۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇ-
لارنى بويسۇندۇرۇپ، ھونلارنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى. ئۇنىڭ
تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقىدىن غەربىگە 10 مىڭ چاقىرىم ما-
ڭىدا يەتكىلى بولسا، جەنۇبىدىن شىمالىغا بېرىش ئۇچۇن
7000 چاقىرىم مېڭىشقا توغرا كېلىدۇ.» مانا شۇ خانلىرىنىڭ
تاسالانغانلىدا، تانشىغۇي قۇرغان سىيانپىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ
(مىلادىنىڭ 150 - يىللىدىن 235 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)

تبررىتورىيەسىنىڭ شەرقى ھازىرقى كورىيەنىڭ غەربىي چېگرە-
سىغىچە، شىمالى بايقال كۆلىنىڭ بويلىرىغىچە، جەنۇبى
سەددىچىن سېپىلىغىچە، غەربىي ھازىرقى قازاقىستاننىڭ
شەرقىغىچە تۇتاشقان بولىدۇ.

تانشىغۇي مىلادىنىڭ 156 - يىلدىن تارتىپ 178 - يىل-
غىچە بولغان 20 نەچچە يىل ئىچىدە، خەن پادىشاھلىقىغا
قارشى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، خېبېي، سەنشى،
شەنشىنىڭ شىمالىي قىسىملىرىغا، گەنسۇنىڭ جۇڭچۈەن قاتار-
لىق جايلىرىغا بېسىپ كىرىپ، شۇ جايلاردىكى خەلققە چىدە-
مسىز بالايىئاپەتلەرنى كەلتۈردى.[27] مىلادىنىڭ 166 -
يىلى، خەن سۇلالىسىنىڭ پانا ھلىقىدا تۇرغان ئوغانلار تا-
نشىغۇيغا تەسلىم بولدى. ئېغىر ئەھۋالدا قالغان خەن سۇلالە-
سىنىڭ پادىشاھى خەن خۇەندى ئەلچى ئەۋەتىپ، تانشىغۇيغا
خەن مەلىكىسىنى ياتلىق قىلىپ، ئىناق ئۇتتۇشىنى
بىلدۈردى، تانشىغۇي خەن پادىشاھىنىڭ تەكلىپە-
نى رەت قىلدى. باشقا ئىلاج تاپالمىغان خەن سۇلالىسى
مىلادىنىڭ 177 - يىلى خەنزۇلاردىن ۋە ھونلاردىن بولۇپ 10
مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەشكىللەپ، سيانپىلارغا ھۇجۇم قىلدى.
تانشىغۇي خەن سۇلالىسىنىڭ قىلغان ھۇجۇمىنى تارمار قىلىپ،
ھۇجۇم قىلغان قوشۇننىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك قىرىپ تاش-
لىدى. پەقەت بىرنەچچە مىڭ كىشىلا قېچىپ قۇتۇلدى.

32 يىل ئىمپېراتور بولغان تانشىغۇي (مىلادىنىڭ 150 -
يىلدىن 181 - يىلىغىچە) مىلادىنىڭ 181 - يىلى 46 يېشىدا
ئالەمدىن ئۆتتى.

تانشىغۇي ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، سيانپى شاھ-

زادىلىرىنىڭ ئارىسىدا تەخت تالىشىش يۈز بېرىپ، بۇ ئەھ-
ۋال بۆلۈنۈش، قايتا بىرلىككە كېلىش، ئاخىر يەنە بىر يە-
بۆلۈنۈش يەيدا قىلىپ، سيانپى ئىمپېرىيەسىنى ھالاكەتكە
ئۇچرىتىش يىلەن ئاخىرلاشتى.

تانشىغۇي ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى خارا
پادىشاھ بولدى. لېكىن خاران قابىلىيەت جەھەتتە ئاتىسىغا
يەتمەيتتى. ئۇ، ئاچكۆز، كەيپ - ساپا خۇمارى، بولسۇر بىر
ھۆكۈمران ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، خاران ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا
ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا جىيەنى قۇيتۇ پادىشاھ بولدى.
قۇيتۇ پادىشاھلىق قىلغان مەزگىلدە (مىلادى 183 - يىلىدىن
216 - يىلىغىچە) خارانىڭ ئوغلى چىنانمان قۇيتۇدىن پادە-
شاھلىق ئورنىنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇندى. بۇ چاغدا، سە-
يانپىلاردا بىرلىك بۇزۇلدى. مىلادىنىڭ 216 - يىلى قۇيتۇ
ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوكسى بۇدۇكىن پادىشاھ بولدى.
بۇ چاغدا، سيانپىلار ئىمپېرىيىسى قۇدرەتلىك ھالغا كەلدى.
بۇدۇكىنىڭ ۋاقتىدا (216 — 233) ئىچكى ئۇرۇشلار يۈز بېرىپ
تۇرغان بولسىمۇ، سيانپىلار ئىمپېرىيەسىنىڭ بىرلىكى ئاساسەن
پارچىلىنىپ كەتمىدى. بۇدۇكىن مىلادىنىڭ 233 - يىلى ئۆلە-
ئۇرۇلدى. ئورنىغا ئوغلى قىيەنىن ئىمپېراتور بولدى.

قىيەنىن (مىلادىنىڭ 233 - يىلىدىن 235 - يىلىغىچە
ئىمپېراتور بولغان) ھەربىي ستراتېگىيە ۋە تاكتىكا سە-
ئىتىنى خېلى مۇكەممەل بىلىدىغان ۋە ئۇنى ئىشلىتىشكە ماھىر
ھەربىي قولباشچى بولغاندىن تاشقىرى، دىپلوماتىيە ئىش-
لىرىدىمۇ ئەقىللىق ئىدى. قىيەنىن ۋېي خانلىقىنى (مىلاد-
ىنىڭ 220 - يىلىدىن 265 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ھەربىي

جەھەتتىن بىرنەچچە قېتىم مەغلۇپ قىلدى. قىبەنىن مىلادىـ
دىنىڭ 234 ـ يىلى سەنشىنىڭ شىمالىي قىسمىدا بولغان ئۇـ
رۇشتا ۋېي خانلىقىنىڭ قوشۇنلىرىنى تامامەن يوقىتىپ، سەنشى
بىلەن شەنشىنىڭ بىر قىسمىنى بېسىۋالدى. قىبەنىن
ۋېي خانلىقىنىڭ دۈشمىنى شۇخەن خانلىقى (مىلادىنىڭ 221 ـ
يىلىدىن 263 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) بىلەن دىپلوماتىك
مۇناسىۋەت ئورنىتىپ ئۇنىڭ بىلەن بىرلىشىپ ۋېي خانلىقىغا
قارشى تۇردى. مىلادىنىڭ 233 ـ يىلى شۇ خەن خانلىقى (لىيۇ
بېي قۇرغان)نىڭ باش ۋەزىرى جۇگې‌لياڭ گەنسۇنىڭ غەرـ
بىدىكى خىتەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا ۋېي خانلـ
قىنىڭ قوشۇنلىرىنى قورشۇالىدىغان چاغدا، قىبەنىنگە ئەلچى
ئەۋەتىپ ئۇنىڭ يارەم قىلىشىنى تەلەپ قىلغان. قىبەنىن
سىيانىي قوشۇنلىرىغا ئۆزى قوماندانلىق قىلىپ، گەنسۇدىكى
كاۋلىيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىغا يېتىپ كېلىپ، جۇـ
گې‌لياڭغا قوشۇلۇپ، ۋېي خانلىقىنىڭ قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلـ
غان. ئۇ ۋەقە، ۋېي خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنى چۆچۈتۈۋەتـ
كەن. ۋېي خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى بىر تەرەپتىن چېگرا
مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىپ، سىيانىپلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقـ
لىنىشقا جىددىي كىرىشكەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن قـ
بەتتىنى مەخپىي ئۇلتۇرۇشنىڭ پىلانىنى تۈزگەن. بىيجىڭ
ۋالىيسى ۋاڭ شۇن ئارقىلىق خەن لۇڭ ئاتلىق بىر خەنجەرۋازـ
نى سەددىچىن سېپىلىدىن مەخپىي ئۆتكۈزۈپ قىبەنىنى مەخـ
پىي ئۇلتۇرۇشكە ئەۋەتكەن. خەن لۇڭ مىلادىنىڭ 235 ـ يىلى
قىبەنىنى قەستلەپ مەخپىي ئۇلتۇرگەن.
قىبەنىن ئۇلتۇرۇلگەندىن كېيىن، سىيانىپلار ئىمپېرـ

يىسى ئورنىغا تۇباسىيانىپلار خانلىقى قۇرۇلدى.
تۇبا سىيانىپلار بۇرۇن «تۇبا سىيانىپلار» دەپ ئاـ
تالماي «سىيانىپلار» دەپلا ئاتىلاتتى. سىيانىپلار مىلادىدىن
206 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ ھونلار بىلەن بىقىنلىشىپ
ياشىغاندىن باشلاپ، ئۆزئارا چېتىشىپ، ئاردىدىن «تۇبا
سىيانىپلار» دېگەن خەلق كېلىپ چىققان.
تارىختا بىر‌ەر خەلقنىڭ باشقا‌بىر خەلق بىلەن ئۆزئارا
سىڭىشىپ، ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كېتىشى ئۇزۇن مۇددەتـ
لىك. ئاستا يۇز بېرىدىغان تارىخىي جەريان. سىيانىپلارنىڭ
ھونلىشىپ، «تۇبا سىيانىپلار» دەپ ئاتالغان يېگى شاللغۇت
خەلقنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى جەريان ئاساسەن مىلادىنىڭ
50 ـ يىللىرىدىن باشلاپ تېزلىشىپ، مىلادىنىڭ 150 ـ يىلـ
لىرى ئەمەلگە ئاشتى.
«تۇبا» ئاتالغۇسىنىڭ قانداق كېلىپ چىققانلىقى توغـ
رىسىدا تارىخىي يىلنامىلەردە ئېنىق مەلۇمات يوق. ئاتىسى
سىيانىي، ئانىسى ھونلاردىن تۇغۇلغانلارنى شىمالدىكى خەلـ
لەر «تۇبا» دەپ ئاتىغان. ئۇچۇق قىلىپ ئېيتقاندا، تۇبا
سىيانىپلار تۇركلەشكەن سىيانىپلارنىڭ بىر قىسمى ئىدى.
تۇبا سىيانىپلار سىيانىپلار ئىمپېرىيىسى مىلادىنىڭ 235 ـ
يىلى تارقىلىپ كەتكەندىن كېيىن باش كۆتۈردى. ئۇلار چوـ
غاي تاغلىرىنىڭ ئەتراپلىرىنى تايانچ قىلغان ھالدا تۇبا
سىيانىپلار خانلىقى(مىلادىنىڭ 235 ـ يىلىدىن 394 ـ يىلىغـ
چە ھۆكۈم سۈرگەن)نى قۇردى. تۇبا سىيانىپلار خانلىقى 160
يىل ھۆكۈم سۈردى. شۇ مەزگىلدە، تۇبا سىيانىپلارغا قېرىنان
(مىلادىنىڭ 235 ـ يىلىدىن 261 ـ يىلىغىچە خان بولغان)،

لىۋى (261 — 277)، لىخۇ، چو، فۇ قاتارلىق ئۈچ خان (277 — 297)، ئوتا (297 — 310)، يۈلۈ (310 — 316)، لوگۈەن (310 — 316) (بۇ ئىككىسى ئورتاق خان بولغان) يۈلىئۇ (316 — 325)، غونو (325 — 330)، قىشنا (330 — 335)، يمغۇي (335 — 337)، شكەن (338 — 380)، فوگىن (380 — 386)، قىيى (386 — 394) قاتارلىقلار خان بولدى.

بۇ خانلار ئىچىدىن لىۋى 80 يېشىدا خان بولۇپ 104 يېشىدا ئۆلگەن. تۆبا سيانپىلار خانلىقى 394 — يىلى ئاۋارلار دەپ ئاتىلىدىغان خەلق تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدى.

تۈرالار مىلادىنىك 150 — يىلىدىن 235 — يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن سيانپىلار ئىمپېرىيىسىگە گاھىدا بويسۇنۇپ، گاھىدا بولسا مۇستەقىل ياشىدى. بايقال بويىدا ياشىغان تۈرالار توغرىسىدا مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇن مەلۇمات بېرىلگەن. مىلادىنىك Ⅲ ئەسىردە، يۇخۇەن دۆپي خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى. غەربىي رۇكلار ھەققىدە قىسمەن باىدا، ئېرتىش بويلىرىدىن تارتىپ بالقاش كۆلى بويلىرىغىچە بولغان جايلاردا ياشىغان تۈرالار توغرىسىدا مەلۇمات بېرىدۇ.

شۇنىڭدىن باشلاپ، تارىختا بايقال بويلىرىدا ياشىغان تۈرالارنى شەرقىي تۈرالار، ئېرتىش بويلىرىدىن تارتىپ بالقاش كۆلى بويلىرىغىچە بولغان جايلاردا ياشىغان تۈرالارنى غەربىي تۈرالار دەپ ئاتاش رەسمىيلىشىپ قالغان.

شەرقىي تۈرالار مىلادىنىك Ⅲ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا قانداقتۇر بىر سەۋەبكە كۆرە، بايقال بويلىرىدىن جەنۇبقا سىلجىپ ئۇرخۇن ۋادىسىغا كۆچتى.

مىلادىنىك 394 — يىلى، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان تۆبا سيانپىلار خانلىقى ئاۋارلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى. مىلادىنىك 386 — يىلىدىن باشلاپ، كېلىپ چىقىشى سيانپىلارغا باغلىق بولغان تۆبا ئاملىمىق بىر خەلق Ⅳ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ھازىرقى داتۇڭ شەھىرىنى پايتەخت قىلىپ جۇڭگو تارىخىدا شىمالىي ۋېي خانلىقى (مىلادىنىك 386 — يىلىدىن 534 — يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) دەپ ئاتالغان دۆلەتنى قۇردى. دەل شۇ مەزگىلدە ئاۋار دەپ ئاتىلىدىغان بىر خەلق ھازىرقى موڭغۇلىيەنىڭ باش كۆتۈردى. Ⅳ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە Ⅴ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، شەرقىي تۈرالار يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن تۆبالار بىلەن ئاۋارلاردىن ئىبارەت ئىككى دۈشمەننىڭ ئارىسىدا قالدى. بۇ چاغدا، شەرقىي تۈرالار تېخى بىرلەشكەن، كۈچلۈك دۆلەتكە ئىگە ئەمەس ئىدى.

تۆبالارنىڭ تۇنجى خانى تۆباغۇي مىلادىنىك 390 — يىلى ئۇرغۇن قوشۇن بىلەن شەرقىي تۈرالارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇرخۇن دەرياسىنىڭ بويىغىچە بېسىپ باردى. شۇ چاغدا، ئېگىز ھارۇلىقلار دەپ ئاتالغان شەرقىي تۈرالار مەغلۇپ بولدى. تۆباغۇي ئۇلاردىن 200 مىڭ تۆياقتىن ئارتۇق چارۋا مال غەنىيمەت ئالدى. تۆباغۇي شۇ قېتىمقى يۈرۈشىدە، شەرقىي تۈرالار ئىچىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىسىگە ھۇجۇم قىلغان.[2] تۆبالار خانى تۆباتاۋ مىلادىنىك 430 — يىلى شەرقىي تۈرالارغا كەلگە كۆلەمدە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئاھالىسىدىن بىرنەچچە يۈز مىڭ كىشىنى ئەسىر ئېلىپ ھازىرقى داتۇڭ ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇردى. تۆباتاۋ شەرقىي تۈرالار ئۈس

نی یغىپ، شەرقىي تۇرالار خانى شۇقا ئالدىغا ھال سوراش ئۈچۈن ئەۋەتىپ. ئاماقۇل بولدى. شەرقىي تۇرالارنىڭ ئۇيغۇر خانى شۇقا باشچىلىقىدا بىر ياقدىن باش چىقىرىشى كۆچلۈك دۈشمەنلىق مەغلۇپ قىلدى. شەرقىي تۇرالارنىڭ شىمالىي ۋېي قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىشى جەنۇبىي چى خانلىقى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلاپ قالدى. شەرقىي تۇرالار ئۇيغۇر خانى شۇقانى ئۆزىگە خان قىلىپ كۆتۈرگەندىن باشلاپ، مۇستەقىل ھايات كەچۈرۈپ تەرەققىي قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. بۇنداق ئەھۋال مىلادىنىڭ 498 - يىلىدىن 550 - يىلىغىچە داۋام قىلدى. شۇ مەزگىلدە تۇبالارمۇ، ئاۋارلارمۇ شەرقىي تۇرالارنى بويسۇندۇرالمىدى. چۈنكى، تۇبالار يەنە ئاۋارلار ئاجىزلىشىشقا باشلىغانىدى.

بىز باشتا ئېيتىپ ئۆتكەنىدەك، مىلادىنىڭ 471 - يىلى تۇبا خانلىقى پايتەختىنى داتۇڭدىن لويانغا يۆتكىگەندىن كېيىن، ھۆكۈمران تەبغىسنىڭ فامىلىسىنى تۇبادىن «يۈەن» گە ئۆزگەرتتى. تەخمىنەن 150 يىل ھۆكۈم سۈرگەن تۇبالار ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ئەنئەنىسىدىن ۋاز كېچىپ، تۇبا دەپ ئاتالمىدىغان فامىلىسىنى خەنزۇچە يۈەنگە ئۆزگەرتىپ، خەنزۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىنى قوبۇل قىلىپ، 65 يىل (مىلادىنىڭ 471 - يىلىدىن 534 - يىلىغىچە) ياشىغاندىن كېيىن، خەنزۇلارغا تامامەن ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ، تارىخ سەھنىسىدىن يوقالدى.

شىدىن قازانغان ئۇ غەلىبىسىدە 1 مىليون تۇياقلىق بىقىن چارۋا مال غەنىيمەت ئالدى.

تۇبالار مىلادىنىڭ 471 - يىلى پايتەختىنى داتۇڭ شەھىرىدىن لويانغا يۆتكىدى. تۇبالار شەرقىي تۇرالارنىڭ ئاھالىسىنىڭ ۋە مالىدىكى كۆچلىرىدىن پايدىلىنىپ كۆچلۈك دۆلەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 498 - يىلى چاڭجياك دەرياسى ۋادىسىدىكى جەنۇبىي چى خانلىقى (مىلادىنىڭ 479 - يىلىدىن 502 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)غا كەلگۈندە ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلاندى. ئۇ چاغدا، شىمالىي ۋېي خانلىقىنىڭ خانى شاۋ ۋېندى (مىلادىنىڭ 471 - يىلىدىن 499 - يىلىغىچە خان بولغان) شەرقىي تۇرالارغا تەلچى ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ جەنۇبىي چى خانلىقىغا قىلىدىغان ھۇجۇمىغا شەرقىي تۇرالارنىڭ كۈچ مانلىق قوشۇن بىلەن كېلىپ قاتنىشىشنى تەلەپ قىلدى. شەرقىي تۇرالار ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ خانى شۇقا بەكنى ئۆزلىرىگە خان قىلىپ كۆتۈرۈپ، شاۋ ۋېندىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلدى. ئۆز تەلىپىنىڭ رەت قىلىنغانلىقىنى ئاڭلىغان شاۋ ۋېندى يۈ ۋېنپۇ قوماندانلىقىدا، ساھايىتى زور كۈچلۈك قوشۇننى شەرقىي تۇرالارغا قارشى ماڭدۇردى. شۇقا باشچىلىقىدىكى شەرقىي تۇرا قوشۇنلىرى يۈ ۋېنپۇ قوماندانلىقىدىكى شىمالىي ۋېي قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. يۈ ۋېنپۇ قېچىپ كەتتى. مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغىنىغا شاۋ ۋېندى چالا قالغاچقا قوماندانلىقىدا يەنە ئۇرۇمۇن قوشۇنىنى شەرقىي تۇرالارغا قارشى ماڭدۇردى. شەرقىي تۇرالار شىمالىي ۋېي قوشۇنلىرىنى يەنە تارمار قىلدى. شاۋ ۋېندى يۈ ئىككى قېتىملىق مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، ئەس - ھوشىنى

مىلادى Ⅳ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، ھازىرقى موڭغۇلىيىدە ئاۋارلار باش كۆتۈردى. ئاۋارلار قەدىمكى چاغدا قىدىرقان تاغلىرى ئەتراپىدا ياشايتتى. Ⅳ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، موڭغۇل دالاسىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىگە كۆچۈپ، ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ئۇرخۇن ۋە تۇغلا دەريا-لىرىنىڭ ۋادىسىغا كېلىپ ئورۇنلاشقان.

ئاۋارلارنى جۇڭگو خانلىرىنىڭساراي‌تارىخچىلىرى رو - رو (蠕蠕)، روۋەن (柔然) دەپ يازىدۇ. بۇ ئىسىملاردىكى خەتلەرنىڭ باشتىكى يان بۆلىكى خەنزۇچە سېسىغان گۆشتە پەيدا بولغان قۇرت. لۆمشۈپ تۇرىدىغان قۇرت قاتارلىق ئۇقۇملارنى بىلدۈرۈ. ئەھۋالدىن قارىغاندا، جۇڭگونىڭ ساراي تارىخچىلىرى ئاۋارلارغا خەنزۇچە ئات قويغاندا ئۇلارنى ھاقارەتلىگەن.

«ئاۋار» دېگەن بۇ ئاتالغۇ ئۇلارنىڭ ئۆز-لىرىنىڭ تىلىدا «قەتئىي ئىرادىلىك ئىسيانچى» ⑲ دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرۈ. ئاۋارلارنىڭ ئەسلى كېلىپ چىقىشى توغرى-سىدا ھەرخىل قاراشلار مەۋجۇت. بەزى تارىخچىلار ئاۋارلار-نى ئەسلىدە تۇڭگۇسلارنىڭ ئەۋلادى ئىدى دېسە، بەزى تارىخچىلار ئۇلارنى تۇركلەشكەن موڭغۇللارنىڭ ئەۋلادى دېيىشىدۇ. قانداق بولۇشۇن، ئاۋارلار باش كۆتۈرگەن چاغدا، تىل ۋە ئۆرپ-ئادەت جەھەتتە ئۇيغۇرلار-دىن ئانچە پەرق قىلمايتتى.

تۇبا سىيانپىلارنىڭ خانى لۇۋنىڭ ۋاقتىدا (مىلادى-

نىڭ 261 - يىلىدىن 277 - يىلغىچە)، ئىسىم، فامىلىسى ئائىنىڭ بولغان بىر كۆدەك بالىنى تۇبا سىيانپىلار تۇتۇۋېلىپ قۇل قىلىۋالغان. تۇبا سىيانپىلار بۇ بالىغا موغولۇي (تاقىر باش ئەنسىدە) دەپ ئىسىم قويغان. موغولوي چوڭ بولغاندىن كې-يىن، قۇللۇقتىن ئازاد قىلىنىپ، ئاتلىق جەڭچى بولغان. كۈن-لەرنىڭ بىرىدە موغولوي قوشۇندىن قېچىپ، قاچاقلاردىن يۈز ئەچچە كىشىنى يىغىپ ئۆچ توپلىغان. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى چولوغوي بىر قەبىلە تەشكىل قىلىپ، ئاۋارلارغا باش بولغان. موغولوينىڭ ئەۋلادى ئۆزلىرىگە موغولوي نامىنى فا-مىلە قىلغان.

ئاۋارلار مىلادىنىڭ 394 - يىلى تۇبا سىيانپىلار خانلى-قىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى. ئاۋارلار ئالىي ھۆكۈمرانىنى «قا-غان» دەپ ئاتىدى. تارىختا 158 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئاۋار قاغانلىقى (مىلادىنىڭ 394 - يىلىدىن 552 - يىلىغىچە) ئۆز-نىڭ تۇنجى قاغانى تولۇنخان I نىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 394 - يىلىدىن 410 - يىلىغىچە قاغان بولغان) كۈچەيدى. ئاۋار قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقى كورىيەگىچە، غەربى قاراشەھەر ئەتراپلىرىغىچە، شىمالى بايقال كۆلى-نىڭ بويىغىچە، جەنۇبى موڭغۇلىيە چۆلىگىچە تۇتاشتى.

ئاۋار قاغانلىقىنىڭ ئۇيغۇرلار ۋە باشقىلار بىلەن بول-غان مۇناسىۋىتىنى «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى. ئاۋارلار ھەققىدە قىسسە»، «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى. ئېگىز ھار-ۋىلىقلار ھەققىدە قىسسە» ۋە «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. ئېگىز ھارۋىلىقلار ھەققىدە قىسسە»، «جەنۇبىي چى سۇلالىسى يىلنامىسى. ئاۋارلار ھەققىدە قىسسە» قاتارلىق تارىخىي يىل-

ئاساسلىقىدىكى خاتىرىگە ۋە بۇنىڭدىن باشقا مۇناسىۋەتلىك ما-
تېرىياللارغا ئاساسلىنىپ، تۆۋەندىكىچە بايان قىلىش مۇمكىن:

مىلادى Ⅳ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، ئاۋارلار باش كۆتۈرگەندە شەرقىي تۈرالار ئىككى تارماقتىن ئىبارەت 18 قەبىلىگە بۆلۈنەتتى.

ئۇلارنىڭ ئالتە قەبىلىدىن ئىبارەت بولغان بىر تارما-
قى تۆۋەندىكىچە بولغان:

1. قىزىل تۈرالار ⑪ （赤狄 原文：赤狄）
2. ئۇيغۇرلار 袁纥
3. خوغۇرسۇ 斛律
4. جىبىي 解批
5. قىرغىزلار 护骨
6. ئىل تىكىن 异奇斤

شەرقىي تۈرالارنىڭ 12 ئۇرۇقتىن ئىبارەت يەنە بىر تارمىقى تۆۋەندىكىچە بولغان:

1. چىبولى 注伏利
2. تورا 吐卢
3. ئىل جان 乙旃
4. تارلان 大连
5. قوغا 富贺
6. تاربوقان 达薄干
7. ئايرون 阿仑

8. بايان 莫允
9. ئەركىن 依分
10. بوركلى (تۈماغلىق) 副伏罗
11. قىتوي 乞袁
12. يۇشۇپى 右叔沸

ئاۋارلار، شەرقىي تۈرالار ئەنە شۇنداق چوڭ ئىككى تۈركۈم قەبىلە ـ ئۇرۇقتا بۆلۈنۈپ ياشىغان دەۋردە تارىخ سەھنىسىگە چىقتى. دېمەك ئۇ چاغدا شەرقىي تۈرالاردا بىر-لىك يوق ئىدى.

ئاۋارلار ياشتا. مىلادىنىڭ 391 ـ يىلى تۇبالار خانى تۇباغۇينىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تارمار قىلىنغان. مىلادىنىڭ 394 ـ يىلى ئاۋار قاغانى تولۇنخان I موگۇلىيە چۆلىنىڭ شىمالىغا قېچىپ بېرىپ، ئاۋار قاغانلىقىنى قۇردى. تولۇن قاغان I مىلادىنىڭ 402 ـ يىلى شەرقىي تۈرالارغا (بۇ چاغدا ئېگىز ھارۇلىقلار دەپمۇ ئاتالغان) ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى بويسۇندۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئاۋار قاغانلىقى كۈچەيدى. شۇنداق بولسىمۇ، ئاۋار قاغانلىقىنىڭ پايتەختى تۇراقسىز ئىدى. مىلادىنىڭ 402 ـ يىلى شەرقىي تۈرالار تولۇنخان I تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى خوغۇرسۇ قەبىلىسى بەگلىكىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئاۋارلارغا بويسۇنماي دائىم ئۇرۇشۇپ تۇردى. بەگلىكى ناھايىتى باتۇر-خان بولۇپ، بىرنەچچە قېتىم ئاۋارلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلە-غانىدى. بەگلىكى مىلادىنىڭ 430 ـ يىلى ئاۋارلار بىلەن بول-غان بىر ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، تۇبا خانلىقىنىڭ پاناھى-

غا كەلگەن. ئۇ ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۇبالار خانلىقىنىڭ پايتەختىدە ئالەمدىن ئۆتتى. تۇباغۇي بەگقۇلىغا دۆلەت بويىچە ماتەم تۇتۇشنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، دەبدەبىلىك ھالدا دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزدى. شۇ چاغلاردا، شەرقىي تۇرالار بەگقۇلى توغرىسىدا مۇنداق بىر قوشاق توقۇغان:

دۇاي كەلدى بەگقۇلى» دېگەندە ئانا،
توختايدۇ بوۋاقنىڭ يىغىسى شۇئان.
دەيدىگەن ياش قىزلار ئىچىتقاندا ناخشا،
«بولسىدى يىگىتىم بەگقۇلىمان.»

بۇ قوشاق بەگقۇلنىڭ باتۇر، جەڭگىۋار لىقىغا ئوقۇلغان مەدھىيە بولۇپ، قەدىمكى چاغدىن تارتىپ ئۇيغۇرلار باتۇر، جەڭگىۋار ئوغۇللىرىنى ناھايىتى ئىززەتلەيتتى. شۇنىڭدەك، ئۇيغۇر قىزلىرى قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ باتۇر، مەردانە، جەڭگىۋار خىسلەتكە ئىگە يىگىتلەرنى ئۆزىگە جۈپ-جورا قىلىشنى ئارزۇ قىلاتتى.

ئۇيغۇرلار تالان قاغانلىق ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 414 - يىلدىن 431 - يىلىغىچە قاغان بولغان)، مىلادىنىڭ 429 - يىلى ئۇبالار خانلىقىنىڭ ھۇجۇمىغا دۇچ كېلىپ، ناھايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بەگقۇلى دەل شۇ چاغدا (مىلادىنىڭ 430 - يىلى) ئۇيغۇرلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەنىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانى ئوتىيەخان (431 — 444) مىلادىنىڭ 434 - يىلى تۇباخانلىقنىڭ مەلىكە قىزلىرىدىن بىرىگە ئۆيلەنىدى. دەل شۇ يىلى ئوتىيەخان

سىڭلىسىنى تۇباخانى تەيۇۋدىغا ياتلىق قىلدى.

شەرقىي تۇرالار مىلادىنىڭ 430- يىلى بەگقۇلنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئاۋارلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئۇلارغا قاتتىق زەربە بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئاۋار قاغانى ئوتى تەرىپىدىن تارمار قىلىنىدى. شۇ چاغدا، ئىسيانغا باش بولغان بەگقۇلنىڭ قەبىلىسى — خوغۇرسۇلار نىڭ ئاھالىسىنىڭ 80 پىرسەنتى دېگۈدەك قىرىپ تاشلاندى. بەگقۇلى ئەنە شۇنداق قانلىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان بولغاچقا تۇبالار خانلىقىغا قېچىپ كەتكەنىدى.

ئاۋارلار شەرقىي تۇرالارنى، ئالتايدىكى تۇركلەر (تۇركلەر 438 - يىلى بويسۇندۇرۇلغان)نى بويسۇندۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچى، قورال-ياراغلىرىدىن پايدىلىنىپ (تۇركلەر ھەربىي قوراللار ياساشقا ئۇستا ئىدى)، ئۆز قوشۇنلىرىنى تولۇقلىدى ۋە قوراللاندۇرىدى. ئاۋار قاغانلىقى تالان قاغانىنىڭ ۋاقتىدا (414 — 431) ناھايىتى كۈچەيدى. شۇ چاغدا، ئاۋار قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ غەربى ئىلى ۋادىسىنىڭ تېكەس دالاسىغىچە، جەنۇبى قۇمۇل، تۇرپان، قاراشەھەر، كۇچا، ئاقسۇغىچە تۇتاشقانىدى.[34]

ئاۋارلار چۇلۇك قاغان (444 — 464) ۋە يۇچىك قاغان (464 — 485)نىڭ ۋاقتىدا، تارىم ۋادىسىغا بولغان كونترول ھوقۇقىنى كۈچەيتىشكە كىرىشتى. ئاۋارلار مىلادىنىڭ 460 - يىلى ھونلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان قۇتقو ھون دۆلىتى (400 — 460)نىڭ خانى قۇتقو ئارغۇنى تۇرپاندا ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، تۇرپان خانلىقىنى قۇرۇپ، ئۇنىڭغا ئۆزىگە بەگ

مۇ ئىتائەنچان بولغان كەنبەيجۇنى خان قىلىپ تەيىنلىدى.
ئاۋارلار مىلادىنىڭ 470 - يىللىرى ئۇدۇن خانلىقىغا بېسىپ
كىرىپ، ئۇنىڭ پايتەختىنىڭ بوسۇغىسىغىچە يېتىپ كەلدى.
بۇ چاغدا، ئۇدۇن خانى بىر تەرەپتىن قوشۇنتوپلاپ قارشىلىق
كۆرسەتكەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن شىمالىي ۋەي خانلىقى
غىمۇ ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇلاردىن ياردەم سورىدى. شىمالىي
ۋەي سۇلالىسىنىڭ خانى توباخۇك... يولۇنىڭ يىراقلىقى...[33]
قاتارلىق سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ، ياردەم ئەۋەتەلمىدى.
ئاۋارلار ئۆزى ئۈچۈن پايدىلىق بولغان شارائىتتىن پايدىلى-
نىپ تارىم ۋادىسىدىكى خېلى ئۇرغۇن جايلارنى بېسىۋالدى.

مىلادىنىڭ 480 - يىلىغا كەلگەندە، ئاۋارلار ئاساسىي
قىسمىنى بىر دەۋرگە كىردى. بۇنىڭغا ئاق ھونلارنىڭ تارىم ۋا-
دىسىغا بېسىپ كىرىشى، شەرقىي تۇرالارنىڭ ئاۋارلارغا قار-
شى ئىسيان كۆتۈرۈپ مۇستەقىللىق بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈشى
سەۋەب بولدى.

ئاق ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى ئىفتالانوسنىڭ
ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 470 - يىللىرىدىن 496 - يىلىغىچە ئىمپېراتور
بولغان) ئاق ھونلار قاراقۇرۇم تاغلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ
تارىم ۋادىسىغا بېسىپ كىردى، «ئاق ھونلار ئاۋارلار بىلەن
قارشىلىشىپ شەرققە يۈرۈش قىلىپ، ئاۋارلارنىڭ قولىدىن
كۆچما، ئاقسۇ، قەشقەر، ئۇدۇنلارنى تارتىۋالدى.»[34]

مىلادىنىڭ 487 - يىلى ئاۋارلار قاغانى تولۇنخان
II (مىلادىنىڭ 485 - يىللىرىدىن 492 - يىلىغىچە قاغان بولغان)

سىالىي ۋەي سۇلالىسىنىڭ مۇجۇم قىلىدىغان چاغدا، شەرقىي تۇ-
رالارنىڭمۇ قوشۇن چىقىرىشىنى تەلەپ قىلدى. ئاۋارلارنىڭ
شىمالىي ۋەي سۇلالىسىگە قارشى ئېلىپ بارىدىغان ئۇرۇشىغا
قاتنىشىشنى خالىمىغان. شەرقىي تۇرالار ئاۋارلارغا قارشى
ئىسيان كۆتۈرۈپ مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇشقا بەل باغلىدى.
بۇ مۇستەقىللىق ھەرىكىتىگە بوركىلى قەبىلىسىنىڭ خانى
لىرى — ناكا - ئۇكا ئاي ئۇجرۇ بىلەن چونچى يېتەكچىلىك
قىلدى. ئۇلار شەرقىي تۇرالارنىڭ 12 ئۇرۇقىنى باشلاپ، ھا-
زىرقى موڭغۇل دالاسىدىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ، ئالتاي
تاغلىرى بىلەن تەڭرىتاغلىرى ئارىسىدىكى ھازىرقى جۇڭغار
دالاسىغا كەلدى. بۇلار 120 مىڭ ئائىلە (تەخمىنەن 600 مىڭ جان)
دىن ئىبارەت ئىدى. جۇڭغار دالاسىغا كۆچكەن شەرقىي تۇرا-
لار، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىدىكى غەربىي
تۇرالارغا قوشۇلۇپ تېخىمۇ كۈچەيدى. بۇنىڭغا چىدى-
مىغان تولۇنخان II ۋە ئۇنىڭ تاغىسى ئاغايخانلار ئاساسىي
ئۇرۇغۇن سانلىق قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ، ئاي
ئۇجرۇ بىلەن چونچىنىڭ كەينىدىن قوغلاپ كەلدى. ئاي ئۇجرۇ
جەنۇبىي ئالتايدا بولغان قانلىق بىر جەڭدە ئاۋارلار قاغانى
تولۇنخاننى تارمار كەلتۈردى. تولۇنخان قېچىپ كەتتى
ۋە ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي ئاۋار خانزادىلىرى تەرىپىدىن
ئۆلتۈرۈلدى.

ئاي ئۇجرۇ ئاۋارلار ئۈستىدىن قازانغان شۇ غەلىبىدىن
كېيىن، ھازىرقى ماناس ئەترابىدا ئۆز پايتەختىنى بەرپا
قىلىپ، «ئېگىز ھارۋىلىقلار خانلىقى» (高车王国) دەپ
نام ئالغان ئۇيغۇر خانلىقى (مىلادىنىڭ 487 - يىللىرىدىن 546-

يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)نى قوردى. ئاي ئۇجرۇ ــ «ئۇلۇغ تەڭرىقۇت». چونچى بولسا «ئۇلۇغ بەگ» دەپ ئاتالدى. بۇ خانلىق خېلى كۆچلۈك دۆلەت سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىگە چىقتى. بۇ خانلىق ئاز دېگەندە 120 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئىگە ئىدى. بۇ خانلىقنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ غەربى ئىلى ۋادىسىنىڭ شەرقىي قىسمىغىچە، شەرقى قۇمۇلغىچە، شىمالى ئالتايغىچە، شەرقىي جەنۇبى لوپنۇر كۆلىنىڭ جەنۇبىغىچە، غەربىي جەنۇبى قاراشەھەرگىچە تۇتاشقانىدى. ئاي ئۇجرۇ ئاۋار قاغانى تولۇنخان II نى تارمار قىلىپ مۇستەقىل دۆلەت قۇرغاندىن كېيىنلا، تۇرپان خانلىقىنىڭ ئاۋارلارغا سادىق خانى كەنشۇگۈينى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا جاك مىڭمىن(خەنزۇچە خەتتە تەلەپپۇز قىلىنىشى) دېگەن كىشىنى خان قىلىپ تەينە-لىدى. ئاي ئۇجرۇ، تۇرپان ۋە لوۋلان خانلىقلىرىنى ئاۋارلار قولىدىن تارتىۋالغاندىن كېيىن، لوپنۇرنىڭ جەنۇبىدىكى چەرچەن خانلىقىنىمۇ ئۇيغۇنلار (ھازىرقى چىڭخەيدە قۇرۇل-غان تىبەت دۆلىتى)نىڭ قولىدىن تارتىۋالدى.

ئاي ئۇجرۇ يېڭى قۇرۇلغان ئۇيغۇر خانلىقىنى دۈشمەن دۆلەتلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلاش ئۈچۈن، جىددىي، ئۈنۈملۈك بىر قاتار پائالىيەتلەرنى كۆرگەندىن تاشقىرى، دىپلوماتىيە جەھەتتىمۇ بىر قاتار پائالىيەتلەرنى ئېلىپ باردى.

چۈنكى، يېڭى قۇرۇلغان ئۇيغۇر خانلىقى كۈچلۈك ئىككى دۈشمەنگە دۇچ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ بىرى ــ ئاۋار قاغا-نلىقى بولسا، يەنە بىرى ــ ئاق ھونلار ئىدى. ئۇلۇغ ياۋ-چىلار ۋە ھونلار نەسلىدىن بولغان ئابدىللار (ياۋروپالىقلار ئۇلارنى ئەفتالىتلار دەپ ئاتىشىدۇ) مىلادىنىڭ V ئەسىردە

كاسپى دېڭىزىنىڭ شەرقىي شىمالىدا ياشاپ كۆتۈرگەن. ئۇلار شەرقتە يۇرۇپ كوشانلارنى تارمار قىلىدى. ئابدىللار VI ئەسىردە ياشىغان ۋېزانتىيە (شەرقىي روما) تارىخچىسى فروكوفى كىتابىنىڭ ئەسىردە«ئاق ھونلار»دېگەن نام بىلەن تىلغا ئېلىنغان. مانا شۇ ئاق ھونلار مىلادىنىڭ 420 ــ يىلى ئاق سۇارخانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئاق ھون ئىمپېرىيىسىنى قۇردى. ئاق ھون ئىمپېرىيىسى تېررىتورىيىسىگە ئوتتۇرا ئاسىيا (ئاساسەن ماۋەرائۇننەھرى)، ھازىرقى ئافغانىستان، پاكىستانلار تولۇق كىرگەن. ئاق ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ دەسلەپكى پايتەختى ماراكەنت (ھازىرقى سەمەرقەنت) بولغان بولسىمۇ، كېيىنچە ئۇلار ھازىرقى بەلخ (ئافغانىستاندا) نى پايتەخت قىلغان. مانا شۇ ئاق ھون ئىمپېرىيىسى مىلادىنىڭ 480 ــ يىلىدىن باشلاپ تازا كۈچىيىشكە باشلىغانىدى. ئاق ھونلار مىلادىنىڭ 484 ــ يىلى ئىران سا-سانىيلار سۇلالىسى (مىلادىنىڭ 224 ــ يىلىدىن 651 ــ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)نىڭ شاھىنشاھى فىروز I (459 ــ 484) نى مەغلۇپ قىلىپ، ئىرانىنى قارام ھالغا چۈشۈرگەندىن كې-يىن، قاراقۇرۇم تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، خوتەن، يەكەن، قەشقەر، كۇچا، قاراشەھەر قاتارلىق خانلىقلارنى بېسىۋالدى.

يۇقىرىدىكى ئەھۋالنى ھېسابقا ئالغان ئاي ئۇجرۇ ئۇكىسى چونچىنى بىر قىسىم قوشۇنغا باش قىلىپ قاراشەھەر ئەتراپىغا ئەۋەتىپ، ئاق ھونلاردىن مۇداپىئە كۆرۈش تەد-بىرىنى قوللاندى. ئۆزى بولسا نۇرغۇن سانلىق قوشۇنغا باش بولۇپ خانلىقنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدىن كېلىدىغان

خەۋپ ـ ئاۋارلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن شىمالدا تۇردى.

ئۇيغۇر خانلىقى شىمالدا ئاۋارلار، فەرىبىي جەنۇبتا ئاق ھونلار، جەنۇبتا تۇيغۇنلار بىلەن دۈشمەنلىك ھالەتتە تۇردى. ئاي ئۈجرۇ يېڭى قۇرۇلغان ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھەربىي كۈچلىرىنى تولۇقلاپ دۆلەت مۇداپىئەسىنى كۈچەيتكەندىن كېيىن، شۇ مەزگىلنىڭ ئۆزىدىلا تۇبالار خانلىقى (شىمالىي ۋېي خانلىقى) نىڭ پايتەختى لويانغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئالاقە باغلىدى. تۇبالار خانى شاۋۋېندى (471 ـ 499) ئەلچى ئارقىلىق ئەۋالنى بىلگەندىن كېيىن دەرھال جاۋاب ئەلچىلىكى بوللاپ، ئاي ئۈجرۇ بىلەن چونچىگە كىتاب تون ۋە 100 توپ ئايىق مۇڭغا قىلدى. 487 ـ يىلى شىمالىي ۋېي خانلىقى بىلەن ئۇيغۇر خانلىقى ئارىسىدا ئورنىتىلغان دوستانە مۇناسىۋەت ئەمەلىيەتتە ئىككى دۆلەتنىڭ ئاۋار قاغانلىقىغا قارشى ئۆزئالىدىغان ھەربىي ئىتتىپاقى ئىدى. 488 ـ يىلى چاڭجياڭ ۋادىسىدىكى جەنۇبىي چى خانلىقى (479 ـ 502) نىڭ خانى شاۋزى ئاي ئۈجرۇغا ئەلچى ئەۋەتىپ دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتتى.

ئاۋارلار ئاي ئۈجرۇ خانلىق ھۆكۈمىنى يۇرگۈزگەن مەزگىلدە (487 ـ 508) ئۇيغۇر خانلىقىغا ھۇجۇم قىلالمىدى. چۈنكى، ئۇيغۇر خانلىقى ھەربىي كۈچ جەھەتتە قۇدرەتلىك ھالغا كەلگەن بولسا، دىپلوماتىيە جەھەتتە جىلى ئوخۇشلۇق (شىمالىي ۋېي خانلىقى بىلەن جەنۇبىي چى خانلىقى بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتقاندى) شەرتكە ئىگە بولغانىدى.

مىلادىنىڭ 508 ـ يىلى ئاق ھونلار كۈچاتەرەپتىن بېسىپ

كىلىپ، قاراشەھەرگە ھۇجۇم قىلدى. چونچى ئاق ھونلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئۆلدى. ئاق ھونلار چونچىنىڭ باتۇر ۋە ئۇلۇغ ئاتلىق ئىككى ئوغلىنى ئەسىر قىلىپ ئەكەتتى. بۇ ۋەقە يۈز بەرگەندە، قاراشەھەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى تۇرپانغا كۆچتى. بىر قىسمى ئەسىرتاغلىرىدىن ئۆتۈپ جىمسار ئەترابىغا كۆچتى. ئاق ھونلار قاراشەھەرنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر بەگلىرى ئاي ئۈجرۇنى ئۆلتۈرۈپ بارىيان دېگەنىنى خان قىلىپ كۆتۈردى. ئاي ئۈجرۇ خان بولغاندىن باشلاپ ئەس ـ ھوشىنى يوقىتىپ، رەسمىز زالىم خانغا ئايلىنىپ، ئەلنىڭ ئەزەردىن چۈشۈپ كەتكەنىدى.

مىلادىنىڭ 509 ـ يىلى ئاق ھونلار ئۇيغۇر خانلىقىغا يەنە جەنۇب تەرەپتىن ھۇجۇم قىلدى. ئاق ھون قوشۇنلىرى ئارىسىدا چونچىنىڭ ئوغلى باتۇرنىڭ بارلىقىنى ئاڭلىغان ئۇيغۇر بەگلىرى بارىيانىنى ئۆلتۈرۈپ باتۇرنى قارشى ئالدى ۋە ئۇنى خانلىق تەختكە ئولتۇرغۇزدى. مانا شۇ ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئۇيغۇر خانلىقى (تېگىز ھارۇنلىقلار) بىلەن ئاق ھون ئىمپېرىيىسى ئارىسىدا دۈشمەنلىك تۇغقۇق تۇرىنىلغان. ئاق ھونلار ئۆز ئىمپېراتورلىرى ئېفتالانوس، تۇراماناخان (496 ـ 502)، مىھىرىكورا (502 ـ 530) قاتارلىقلارنىڭ ۋاقتىدا، تارىم ۋادىسىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى كېڭەيتىشكە ئۇرۇنغان. لېكىن، مىھىرىكورا نىڭ ۋاقتىدا، ئاق ھونلار مىلادىنىڭ 508 ـ يىلى ۋە 509 ـ يىلى ئىككى قېتىم ئۇيغۇر خانلىقىغا ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، باتۇر خانلىق تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن (مىلادىنىڭ 510 ـ

يىلىدىن كېيىن) ئاق ھونىلار بىلەن بىرلىغان مۇناسىۋەت ياخشىلانغان.

باتۇرخاننىڭ ۋاقتىدا (510 — 516) ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن شىمالىي ۋېي خانلىقى ئارىسىدىكى دوستانە مۇناسىۋەت تېخىمۇ كۈچەيدى. باتۇرخان مىلادىنىڭ 510 - يىلى شىمالىي ۋېي خانلىقىغا ئەلچى يوللاپ، شۆھرىتى بىر كىشىگە ئالتۇن، بىر كىشىگە كۈمۈش، ئىككى دانە ئالتۇن ھاسا، يەتتە تۈياق ئات، ئون باش تۆگە قاتارلىق ئېسىل سوۋغىلارنى ئەۋەتكەن. شۆھرىتى باتۇرخانغا مىننەتدارلىق ئەلچىلىكى يوللاپ، 60 توپ شايى - ئەتلەس سوۋغا ئەۋەتكەن.

ئۇيغۇر خانلىقى ئاق ھونلار بىلەن ياخشى خوپ بولۇۋالغاندىن كېيىن، ئاۋارلارغا قارشى كۈچ توپلاپ، جىددىي ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن ئاۋارلار ئارىسىدا ناھايىتى ئۇزۇنغا سوزۇلغان قانلىق، تارتىشما جەڭلەر باشلىنىپ كەتتى.

مىلادىنىڭ 511 - يىلى ئاۋارقاغانى توقتان (506 — 511) باتۇرخانغا قارشى ئاتلاندى. ئەھۋالنى ئېنىق بايقاپ تۇرغان باتۇرخان بارىكۆلنىڭ شىمالىدا توقتان بىلەن ئۇچراشتى. شۇ چاغدا بولغان جەڭدە، باتۇرخان مەغلۇپ بولۇپ، ئارقىغا 300 چاقىرىمچە چېكىنىپ، جىسمى ئەترايىغا كەلدى. توقتان قۇمۇلنىڭ شىمالىدىكى تاغقا جايلىشىۋالدى. دەل شۇ چاغدا، ئۇيغۇرلار بىلەن ھەربىي ئىتتىپاقى بولغان شىمالىي ۋېي خانلىقى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن بىرنەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇن مىڭ ۋېي ناملىق سانغۇننىڭ

يېتەكچىلىكىدە قۇمۇلغا يېتىپ كەلدى. بۇنىڭدىن ئەنسىرىگەن توقتان ئالدىراپ - تېنەپ قېچىشقا ئۇرۇندى. بۇ پۇرسەتنى قولدىن بەرمىگەن باتۇرخان ناھايىتى تېزلىكتە بېسىپ كىرىپ، توقتان بىلەن بارىكۆلنىڭ شىمالىدا جەڭ قىلدى. جەڭدە ئۇيغۇرلار غەلبىنى قازاندى. باتۇرخان توقتاننى تىرىك تۇتۇۋېلىپ، ئۇنىڭ بېشىنى كېسىپ مىڭ ۋېي ئارقىلىق شىمالىي ۋېي خانلىقىنىڭ خانىي شۆھرىتى ۋۇدىغا سوۋغا قىلىپ ئەۋەتتى. باتۇرخان بارىكۆلنىڭ شىمالىدا ئاۋارلار ئۈستىدىن غەلبىنى قازانغان تەنتەنىلىك كۈنلەردە، شۆھرىتى ۋۇدىغا ئەلچى يوللاپ، ئۇنىڭغا ئالتۇن، كۈمۈش، سۈسەلەرنى ۋە بەش تۈياق ئات سوۋغا قىلدى. باتۇرخاننىڭ ئەلچىلىرىنى ناھايىتى خۇشاللىق بىلەن قارشى ئالغان شۆھرىتى ۋۇدى دەرھال مىننەتدارلىق ئەلچىلىكى يوللاپ، باتۇرخانغا چالغۇ ئەسۋابلىرى ياسايدىغان 80 نەپەر ئۇستا ۋە قىزىل شايىدىن ئون توپ، گۈللۈك شايىدىن 20 توپ سوۋغا ئەۋەتىپ، باتۇرخاننىڭ ئاۋارلارئۈستىدىن قازانغان غەلبىسىنى تەبرىكلىدى.

باتۇرخان شۇ غەلبىدىن ئالتە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 516 - يىلى ئاۋار قاغانى چۇنۇخان (511 — 520) بىلەن بولغان جەڭدە مەغلۇپ بولدى. چۇنۇخان باتۇرخاننى تىرىك تۇتۇۋېلىپ، ئۇنىڭ ئىككى پۇتىنى ئىككى ئاتقا باغلاپ، ئاتقا سۆرىتىپ، ئۇنى ئىككى پارچە قىلىپ تاشلىدى. ئاتسى توقتاننىڭ ئۆچمىنى باتۇرخاندىن ئالغان چۇنۇخان باتۇرخاننىڭ باش سۆڭىكىگە زەر يالتىپ ئۇنى مەي ئىچىدىغان قەدەھ قىلىۋالدى.

مىلادىنىڭ 516 - يىلى، ئاۋارلار تەرىپىدىن ناھايىتى

ئىبنر مەغلۇبىيەتكە يولۇققان ئۇيغۇرلار ئۆز ئىتتىپاقدىشى بولغان ئاق ھونلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆزىنىڭ ئوڭۇشسۇزلۇقىدى. ئاق ھونلار باتۇرخان ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئىنىسى ئىبلىسگىنى ئۇيغۇرلارغا خان بولۇشقا ئەۋەتتىي. ئىبلىسگىخان بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە (517 — 530) ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئەھۋالى ياخشىلىنىشقا قاراپ ماڭدى. ئىبلىسگ دەۋرىدە شىمالىي ۋېي خانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىپ مۇناسىۋەت باغلىدى. ئاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 521 — يىلى، يۈرۈش قىلىپ ئاۋارقاغانى بىراھمانىنى تارمار قىلدى. بىراھمان ھازىرقى گەنسۇدىكى ۋۇۋېيغا قېچىپ كەتتى. مىلادىنىڭ 523 — يىلى شىمالىي ۋېي خانلىقىنىڭ خانى شاۋمىندى ئىبلىسگىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭغا خىلمۇ خىل رەڭدە سىرلانغان ئىسىل يەلپۈگۈچ، كۈنلۈك، داقا — دۇمباق ۋە چېدىرلارنى سوۋغا قىلدى.

ئىبلىسگ مىلادىنىڭ 530 — يىلى ئاۋار قاغانى ئايناغاي (522 — 552) بىلەن بولغان جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ قايتىپ كەلگەندە، ئۇكىسى يوقو (چونچىنىڭ كەنجى ئوغلى) تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئىبلىسگنىڭ ئاۋارلار تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇشى ئۇيغۇرلارنىڭ يېقىن ئىتتىپاقدىشى بولغان ئاق ھونلارنىڭ ئۆ چاغلاردا ئاۋارلارنىڭ تەرىپىنى ئالغانلىقىدىن ئەن ئاھايىتى يېقىن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. ئاۋارلار مىلادىنىڭ 520 — يىللىرىدىن باشلاپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىتتىپاقچىلىرىنى ئۆز تەرىپىگە تارتىپ، ئۇيغۇرلارنى يېتىم قالدۇرۇش ئۈچۈن بىر قاتار دىپلوماتىك ھەرىكەتلەرنى قوللىنىشقا باشلىدى. ئاۋارلار مىلادىنىڭ 520 — يىلى ئاينا غاينىڭ قىزىنى

ئاق ھون ئىمپېراتورى مېھرىبكورا غا ياتلىق قىلىپ، ئاق ھونلارنى ئۆز تەرىپىگە تارتىۋالدى. شۇ يىلى ئاينا غاي يەنە شىمالىي ۋېي خانلىقىنىڭ پايتەختى لويا ڭغا بىرنەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلدى. ئاينا غاي مىلادىنىڭ 522 — يىلى ئاۋارلارغا قاغان بولغاندىن تارتىپ، 552 — يىلىغىچە بولغان مەزگىلدە ئاق ھونلار بىلەن دوستانە ئۆتتى. ئاينا غاي ئاق ھونلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىۋالغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 533 — يىلى شىمالىي ۋېي خانلىقىنىڭ مەلىكىسىگە ۋە مىلادىنىڭ 538 — يىلى شەرقىي ۋېي خانلىقى (534 — 550) نىڭ مەلىكىسىگە ئۆيلەندى. دېمەك، ئاۋارلار شىمالىي ۋېي بىلەن شەرقىي ۋېي خانلىقلىرىنىمۇ ئۆز تەرىپىگە تارتىۋالدى.

يۇقىرىدىكى ئەھۋالغا ئاساسلانغاندا، ئاۋارلار ئاينا غاي خاقانلىق قىلغان مەزگىلدە (522 — 552) ئۇيغۇر خانلىقىنى يالغۇز قالدۇرۇپ، ئاساسىي كۈچلىرىنى ئۆلارغا قارشى ئاتالانغان ئۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 530 — يىلى ئىبلىسگ ئاۋارلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇرۇشلاردىمۇ ئۇيغۇرلار مەغلۇپ بولۇپ تۇردى.

يوقو (530 — 537) مىلادىنىڭ 537 — يىلى ئاينا غاي تەرىپىدىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندا، ئىبلىسگنىڭ ئوغلى بەگچى (537 — 541) تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. بەگچىمۇ ئاۋارلار تەرىپىدىن مەغلۇپ بولدى. تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بەگچىدىن كېيىن، ئۇيغۇر خانلىقىغا يوقونىڭ ئوغلى چوبىنىڭ خان بولغانلىقى تامامەلۇم. چۈنكى، مىلادىنىڭ 537 — يىلى بەگچى ئاۋارلار تەرىپىدىن مەغلۇپ بولغاندا، چوبىن شەر-

قىي ۋېي خانلىقىغا قېچىپ كەتكەن. شۇ يەردە كېسەل بولۇپ ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئۇيغۇر قوشۇنلىرى مىلادىنىڭ 546 - يىلى (بۇ چاغدا كىمىنىڭ خان بولغانلىقى نامەلۇم) ئاۋارلار بىلەن جەڭ قىلىش ئۈچۈن كېتىۋاتقاندا، ئالتايدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان كۆك تۈركلەرنىڭ خانلىرى — ئاكا - ئۇكا تۇمەنخان بىلەن ئىستېمىخانلارنىڭ ئارقا تەرىپىدىن قىلغان ئۇيۇشقىنىڭ ھۆجۇمىغا ئۇچراپ، تارمار بولدى. تارىختا «ئېگىز ھارۋىلىقلار خانلىقى» نامى بىلەن ئاتالىدىغان 60 يىل (مىلادىنىڭ 487 - يىلىدىن مىلادىنىڭ 546 - يىلىغىچە) ھۆكۈم سۈرگەن ئۇيغۇر خانلىقى ئۆز قېرىنداشلىرى بولغان كۆك تۈركلەر تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلدى.

مانا شۇ ئۇيغۇر خانلىقى ئۆز تارىخىدا خېلى مۇھىم رولالارنى ئويناپ، ئۇنىڭ تارىخىي رولى ئىنكىسى تەرەپتىن ئىپادىلىنىدۇ: ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن تارتىپ خۇاڭخې ۋادىسىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان شىمالىي ۋېي خانلىقى بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتتى. بۇ ئىنكىسى دۆلەت ئاۋارلارغا قارشى ئىتتىپاقچى دۆلەتلەردىن بولدى. ئۇيغۇر خانلىقى باشتىن - ئاخىرغىچە 60 يىل دېگۈدەك ئاۋارلار بىلەن توختىماي ئۇرۇشۇپ تۇردى. مىلادىنىڭ 400 - يىللىرىغا كەلگەندە تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقى كورىيېگىچە، غەربىي قازاقىستانغىچە، غەربىي جەنۇبىي قاراشەھەرگىچە تۇتاشقان كۆچلۈك ئاۋار قاغانلىقى باتۇر، ئەرك سۆيەر، ئېگىز ھارۋىلىقلارنى بويسۇندۇرالمىدى. ئۇيغۇرلار ئاۋارلارنى ئورغۇن جايلار (ئالتاي بىلەن تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئارىسىدىن، تۇرپان، قاراشەھەر، لولان، چەرچەن قاتارلىق جايلار)دىن ھەيدەپ چىقىرىپ ئاۋارلارغا ئەجەللىك زەربە بەردى. مىلادىنىڭ 487 - يىلىدىن 546 - يىلىغىچە بولغان 60 يىللىق ئۇزۇن ئېچىگە ئالغان مەزگىلدە، ئاۋارلارنىڭ ئاساسىي كۈچلىرى ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كەتكەن قانلىق ئۇرۇشلارغا جەلپ قىلىنىپ خانلىقتىن، ئاۋارلارسەددىچىن سەپىلىدىن ئۆتۈپ خۇاڭخې ۋادىسىغا ھۇجۇم قىلىشقا زادى پېتىنالمىدى. شۇڭا، بۇ مەزگىلدە، خۇاڭخې ۋادىسىنىڭ ئىقتىسادىي كۈللەپ ياشنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى.

يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاۋارلار بىلەن تىركىشىپ ئۇزۇشۇپ ئۇرۇشى مىلادىنىڭ 440 - يىلى ئاۋارلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان ئالتاي تۈركلىرىنىڭ قەدىمىي قەدىم قۇدرەتلىنىپ، ئاخىردا ئاۋارلار ئۈستىدىن غەلبە قىلىپ، ئۇلۇغ كۆك تۈرك قاغانلىقىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشىگىمۇ پايدىلىق شارائىت يارىتىپ بەردى.

كۆك تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار

كۆك تۈركلەر مىلادىنىڭ VI ئەسىردىن VIII ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىغا قەدەر ئىنكىسى ئەسىر ھۆكۈم سۈرگەن ئۇلۇغ، قۇدرەتلىك كۆك تۈرك قاغانلىقىنى قۇردى. كۆك تۈرك قاغانلىقى تازا گۈللەپ ياشنىغان مەزگىلدە (مىلادىنىڭ 560 - يىللىرىدىن 600 - يىللىرىغىچە)، قاغانلىقنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقى

ساخالىن ئارىلىغا. غەربى قارا دېڭىزنىڭ بويىغا، شىمالى بايقال كۆلى بويلىرى ۋە يەنسەي دەريا سىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىم لىرىغا، جەنۇبى سەددىچىن سېپىلىغا، غەربىي جەنۇبى ھندىستاننىڭ شىمالىغا تۇتاشقانىدى.

كۆك تۈرك قاغانلىقى دۇنيادىكى ئەڭ كۈچلۈك دۆلەت ھې ساپلانغان شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى(مىلادىيىنىڭ 395 ـ يىلىدىن 1451 ـ يىلىغىچە مۆكۈم سۈرگەن)، ئىران ساسانىيلار شاھىنـ شاھلىقىدىنمۇ كۈچلۈك قاغانلىق بولغانىدى. بۇ ھەقتە ئاكا دېمىك بارتولد مۇنداق دەپ يازغان: «تۈرك قاغانلىقى موڭ ھۇللار دەۋرىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ھەمە كۆچمەنچى ئىمپېرىيە لەرنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىكى ئىدى.»① مىلادىيىنىڭ 570 ـ يىللـ ىردىن باشلاپ تۈركلەرنىڭ «تىنچ ئوكيانىدىن، قارا دېڭىزدىـ ن ھەربىي كۈچلىرى بار ئىدى.»② كۆك تۈرك قاغانلىقى تا ـ ڭا كۆچەيگەن چاغدا، تۈرك ئاتلىق قوشۇنلىرىنىڭ سانى 400 مىڭدىن كەم بولمىغان. كۆك تۈرك قاغانلىقى دۇنيا تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. تۈركلەر دەۋرىدە، ئاسىيا خەلقلىرى بىلەن ياۋروپا خەلقلىرى تارىخىدا، سىياسىي، ئىقـ تىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتلەردىكى مۇناسىۋەت بۇرۇنقىغا قا ـ رىغاندا تېخىمۇ قويۇق، تېخىمۇ كەڭ مىقياسدا ئۆلچەش يايدى. تۈركلەر دەۋرىدە، شەرق خەلقلىرى بىلەن غەربتىكى خەلقلەر، ھەر جەھەتتىن بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ، دۇنيا مەدەـ نىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، مەزمۇنى مول، بېيىگى بىر مەدەنىيەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. ئەڭ مۇھىمى، كۆك تۈركلەر دەۋرىدە، قاراخانىلار دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا ـ

دا ۋۇجۇدقا كەلگەن ئويغىنىش دەۋرى ئۇچۇن ئاساس يارـ تىلدى. قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئويغىنىش ياۋروپادىكى ئويـ غىنىش دەۋرىدىن ئۇچ ئەسىر بۇرۇن (XI ئەسىردە) باشلانـ غانىدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرى بولغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇت قەشقەرىلەرـ نىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى، «قۇتادغۇ بىلىك» ۋە «تۈركىي تىلـ لار دىۋانى» قاتارلىق ئۇلۇغ، ئۆلمەس ئەسەرلەرنىڭ مەيدانـ غا كېلىشىمۇ تۈركلەر دەۋرىدىكى مەدەنىيەتكە ۋارىسلىق قى ـ لىشتىن، ئۇرخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقى دەۋرىدىكى مەدەنىيەتـ كە ۋارىسلىق قىلىشتىن، ئىسلام دۇنياسى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيا‌غا تونۇشتۇرۇلغان قەدىمكى ياۋروپا مەدەنىيىتى(ئاسا ـ سەن يۇنان مەدەنىيىتى) نىڭ جەۋھەرلىرىنى قوبۇل قىلىش تىن بولغان.

دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينـ غان ئۇرخۇن مەڭگۈ تاشلىرىغا يېزىلغان تارىخىي ۋە ئەدەبىي يادىكارلىقلارنىڭ ئىجادچىسى بولغان كۆك تۈرك قاغانلىقـ نىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ۋە گۈللەپ ياشنىشىدا ئۇيغۇرلار ناھا ـ يىتى مۇھىم رول ئوينىدى.

«تۈرك» سۆزىنىڭ مەنىسى تۇغرۇلۇق بىرنەچچە خىل چۈشەندۈرۈش بولسىمۇ، ئەڭ ئاساسلىقى، ئەقىلغە مۇۋاپىق كېلىدىغىنى، دۇنيادىكى تارىخچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى بىردەك ئېتىراپ قىلغىنى — «تۈرك» سۆزىنىڭ مەنىسى قۇد ـ رەتلىك، كۈچلۈك، دېگەن بولىدۇ، دېگەن قاراشتۇر. بۇنىڭدىن باشقا، «كۆك تۈرك» دېگەن سۆز، «ئىلاھىي تۈرك» دېگەن بولىدۇ، چۈنكى تۈركلەر كۆك تاسمانىي ئەڭ ئۇلۇغ تەڭرى تۈرىدىغان

ماكان تەرىقىسىدە چۈشەندۈرۈلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن «كۆك» نى ئەڭ ئۈزۈلمىدا ئەمەس، «تەڭرى ــ خۇدا» دەپ بىلەتتى. دېمەك، «كۆكتۈرك» سۆزى «ئىلاھىي تۈرك» دېگەن بولىدۇ.

«تۈرك» دېگەن نام قەدىمكى چاغلاردا، مەلۇم تارىخىي شارائىتتا، مەلۇم تېررىتورىيىدە ياشىغان تۈركلەرنىڭلا نامى بولۇپ، ئۇنىڭ مەنالىغا ئىگە ئىدى. مەسىلەن: بۇ نام مىلادىدىن ئالتە ئەسىر بۇرۇن ئىدىل (ۋولگا)، يايىق (ئورال) دەريالىرىنىڭ بويلىرىدا ياشىغان تۈركلەرنى ۋە كېيىن ئالتايدا ياشىغان تۈركلەرنىلا كۆرسەتتى. «تۈرك» دېگەن نامنى ئەڭ دەسلەپ بۇنان ۋە روما (رىم) تارىخچىلىرى مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ ئۆز ئەسەرلىرىدە تىلغا ئېلىشقا باشلىغان. بۇنان تارىخچىسى ھىرادوت (مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇن ئۆتكەن) تۈركلەرنى «بۇركائى» دەپ يازغان. روما تارىخچىسى فىلنۇس سىچىندوس (مىلادىنىڭ 23 ــ يىلى تۇغۇلۇپ 79 ــ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) ۋە ئومىنىئۇس (مىلادىنىڭ ئەسىرىدە ياشىغان)لار «تۈركائى» دەپ يېزىشقان. ئۇلار تىلغا ئالغان تۈركلەر ــ ئىدىل ۋە يايىق بويلىرىدا ياشىغان تۈركلەر ئىدى. جۇڭگونىڭ تارىخىي يىلنامىلىرىدىن «جۇ سۇلالىسى يىلنامىسى»دا، «تۈرك» دېگەن نام ھىرادوتتىن 1100 يىل كېيىن (Ⅶ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا) تىلغا ئېلىنىدى.

تۈركلەر ئىنتايىن جەڭگىۋار، ئۇۋ خۇمارى، ئاتنى بەك ياخشى كۆرىدىغان خەلق ئىدى. «تۈرك ئانقا مىنگەندە

ئاتىسىنى ئۇنتۇپ قالىدۇ» دېگەن ماقال بىكارغا چىققان ئەمەس. تۈركلەر كۆكتۈرك قاغانلىقىنى قۇرغىچە ھۇنلارغا ۋە ئاۋارلارغا بېقىنىپ ياشىغانىدى.

كۆك تۈرك قاغانلىقى تەشكىل تاپقان چاغدا (Ⅵ ئەسىردە)، تۈرك سۆزى ساپلا ئالتايدىكى تۈركلەرنى كۆرسەتمەيدىغان ئېتنىك مەنىگە ئىگە بولۇشتىن قالدى. چۈنكى، تۈرك قاغانلىقى دەۋرىدە تۈرك دېگەن نام تۈركچە سۆزلىشىدىغان ئىرقى ۋە ئۇرۇپ ــ ئادەت جەھەتتە بىر ــ بىرىنگە ئوخشاش ياكى يېقىن بولغان ئۇيغۇر، ئوغۇز، قىرغىز، قىپچاق، چىگىل، باسمىل، تۈرگەشلەر بىلەن كېيىنچە ئۇركلەشكەن قىتانلارنىڭ ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ ئورتاق مىللەت نامى بولۇپ قالدى، يەنى مانا شۇ چاغدىن باشلاپ، تۈرك دېگەن نام تۈرك قاغانلىقى تېررىتورىيىسىدە ياشايدىغان بارلىق خەلقلەرنىڭ مىللىي ۋە سىياسىي بىرلەشمىسىنى بىلدۈرىدىغان نامغا ئايلاندى.

ئالتايدىكى تۈركلەر قەدىمكى چاغدىن تارتىپ تۆۋۈر تاۋلايتتى. خىلمۇ خىل ھەربىي قوراللار (نەيزە، قىلىچ ساۋۇت، دۇبۇلغا، قالقان، ئوقيالار)نى ياساشقا ناھايىتى ئۇستا ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئالتۇندىن تۈرمۈشقا كېرەكلىك سايمانلاردىن ــ ئالتۇن تەخت، ئالتۇن تۇرۇك، ئالتۇن جام، ئالتۇن قاچا، ئالتۇن قەدەھ، ئالتۇن ئۈزەڭگە، ئالتۇن يۈگەن، ئالتۇن يىگنە، ئالتۇن جۇۋالدۇرۇز، ئالتۇن دەرەش، ئالتۇن ئەينەك، ئالتۇن چۈگۈنلەرنى، زىبۇزىننەت بۇيۇملىرىدىن ــ ئالتۇن تاج، ئالتۇن كەمەر، ئالتۇن ئىوتۇغات، ئالتۇن ساقا، ئالتۇن چىگەگۈل، ئالتۇن ئۈزۈك، ئالتۇن

يىلىزۇك قاتارلىقلارنىمۇ ياساشقا ئۇستا ئىدى.
بىز باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئاۋارلار مىلادىنىڭ
440 - يىلى ئالتايدىكى تۈركلەرنى بويسۇندۇرۇۋالغاندىن
باشلاپ، ئۇلارنى ئاۋار قوشۇنلىرىنى ھەربىي قوراللار بىلەن
تەمىنلەشكە ۋە ئاۋار بەگلىرىنىڭ ھەشىمەتلىك ئەيش -
ئىشرەتلىك تۇرمۇشىنى ھېزىمشكە كېرەك بولىدىغان ئالتۇن
سايمانلار، ئالتۇندىن ياسالغان زىننەت بۇيۇملىرى
قاتارلىق نەرسىلەرنى يەتكۈزۈپ بېرىشكە مەجبۇر قىلغان.
ئاۋار قاغانلىرى ھەتتا ئۇلارنى «تۆمۈرچى قوللىرىم» دەپمۇ
ھاقارەتلىگەن.

ئەنە شۇنداق ئېزىلىش ۋە خورلۇقتا چىدىمىغان
تۈركلەر ئۆزىگە قېرىنداش بولغان ئۇيغۇرلارنى، ئالتايدىكى
سوغاتاردۇشلارنى ئۆزىگە يېقىندۇرۇش ئارقىلىق كۈچىيىپ،
ئاۋارلارنىڭ زۇلۇمىدىن قۇتۇلۇپ، ئۇلۇغ تۈرك قاغانلىقىنى
قۇرۇشقا بەل باغلىدى.

بۇ ئۇلۇغ غايىنى مىلادىنىڭ 535 - يىلى قۇرۇلغان
تۈرك قاغانلىقى(ئاۋارلارغا يېقىنىش شەرتى بىلەن قۇرۇلغان)-
نىڭ خانى تۇرۇم ئۇلۇغ يابغۇنىڭ ئوغۇللىرى تۆمەنخان
بىلەن ئىستەمىخانلار ئەمەلگە ئاشۇردى.

تۆمەنخان مىلادىنىڭ 550 - يىلى ئاۋار خاقانى
ئاينىناغايغا ئەلچى ئەۋەتتىپ، ئاۋار مەلىكىسىگە ئۆيلىنىدىغان
ھاقلىقىنى بىلدۇردى. ئاينىناغاي كۆك تۈرك ئەلچىلىرىدىن
تۆمەنخاننىڭ قويغان تەلىپىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، تۆمەن-
خاننى ھاقارەتلەپ: «ھە، تۆمۈرچى قوللىرىمنىڭ بۇنداق
تەلەپنى قويۇشقا نېمە ھەددى بارئىكەن؟»دېدى. ئاينىناغاينىڭ

بولسۇلقىدىن ھەزەپلەنگەن تۆمەنخان بۇ جاۋابنى ئېلىپ
كەلگەن ئاۋار ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى. ئۇ مىلادى-
نىڭ 551 - يىلى ھەربىي ۋەي خانلىقى (535—555)نىڭ خانى
يەن باۋجۇغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇلارغا كۈيئوغۇل بولىدىغان-
لىقىنى بىلدۈردى. تۈركلەر بىلەن بىرلىشىپ ئاۋارلارغا
تاقابىل تۇرماقچى بولغان ھەربىي ۋەي خانى شۇ يىلى 6 -
ئايدا مەلىكە چاك لۇنى تۆمەنخانغا ياتلىق قىلدى. تۆمەن-
خان ئۇيغۇرلار (تۇرالار)نىڭ قۇرامىغا يەتكەن يىگىتلىرىنى
قوشۇنغا ئېلىپ، تۈرك قوشۇنلىرىنى كۈچەيتتى، تاشقى جەھەت-
تە ھەربىي ۋەي خانلىقى بىلەن ئىتتىپاقلاشتى. ئۇ يۇقىرىدىكى
ئىشلارنى ئورۇنداپ بولغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 552 - يىلى
كۆك تۈرك قوشۇنلىرىغا ئۆزى باش بولۇپ ئاۋارلار ئۈستىگە
ئاتلاندى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئاينىناغاي ئاھايىتى زور غەزەپ
قوشۇنىنى سەپەرۋەر قىلىپ، 2 - ئايدا تۆمەنخان بىلەن ئۇرۇ-
شىدىغان مەيدانغا يېتىپ كەلدى. تۆمەنخان بىلەن ئىستەمى-
خان قوماندانلىقىدىكى كۆك تۈرك قوشۇنلىرى ھازىرقى خېبەي
ئۆلكىسىنىڭ شىمالىدىكى سەددىچىن سېپىلىنىڭ سىرتىغا
كېلىپ سەپ تارتتى. ئىككى ئوتتۇرىدا بولغان قانلىق جەڭدە
تۈركلەر ئاۋار قوشۇنلىرىنى تىرىپەرەن قىلىپ تاشلىدى.
ئەجەللىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ئاينىناغاي ئۆزىنى ئۆلتۈرۈ-
ۋالدى. ئاۋارلار ئۈستىدىن مەلىبە قازانغان تۈركلەر ئۇلۇغ
كۆك تۈرك قاغانلىقىنى قۇردى.

بەزىبىر ئاۋار خانزادىلىرى تۈركلەرگە قارشى ھەرە-
كەت قىلغان بولسىمۇ، مىلادىنىڭ 553 - يىلىغا كەلگەندە،
تۈركلەر تەرىپىدىن تامامەن يوق قىلىندى. ئاۋارلارنىڭ

بىر قىسمى بايانخان يېتەكچىلىكىدە غەربكە قاراپ قاچتى. ئۇلار مىلادىنىڭ 558 - يىلى قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. كېيىن، ئاۋروپا ئاۋار قاغانلىقى (مىلادىنىڭ 565- يىللىرىدىن 835 - يىلىغىچە)نى قۇرۇپ، ئۇ يەردە 330 يىل ھۆكۈم سۈردى.

تۇمەنخان مىلادىنىڭ 552 - يىلى 2 - ئايدا ئاۋار قاغانلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن، ئۆزىنى «ئىلخان» دەپ ئاتىدى. ئۇنۇكۈننى كۆكتۈرك قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قىلىپ بەلگىلىدى. ئۇكىسى ئىستىمخانىنى يابغۇ ئۇنۋاندا كۆكتۈرك قاغانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىدى. ئىستىمخانىنىڭ ئوردىسى تېشكەس دەرياسىنىڭ بويىغا جايلاشتى.

تۇمەنخان مىلادىنىڭ 553 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ قاراخان، مۇقانخان، تاۋارخان ئاتلىق ئۈچ ئوغلى بار ئىدى. ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ تۇنجىسى ئوغلى قاراخان قاغان بولدى. ئۇ بىرەر يىلدىن كېيىن ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا تۇمەنخانىنىڭ ئوتتۇرانچى ئوغلى مۇقانخان قاغان بولدى. تۇمەنخاندىن كېيىن ئۇنىڭدىن تۈرك قاغانلىرى ئىچىدە مۇقانخان ئۇزۇنىڭ كەسكىن، غەيرەتلىك، ئەقىللىق، ھوشيار ۋە ھەربىي دىپلوماتىيە جەھەتتە ئادەتتىن تاشقىرى تەدبىرلىك ئىكەنلىكى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر ئىدى. مۇقانخان قاغانلىق تەختىدە ئولتۇرغان مەزگىللەر (مىلادىنىڭ 554 - يىللىرىدىن 574 - يىلىغىچە) كۆكتۈرك قاغانلىقى قۇدرەتلىك، سەلتەنەتلىك بىر دەۋرگە كىردى. مۇقانخانىنى «تۇركلەرنىڭ ئالتىلاسى» دەپ ئاتاش كېرەك. مۇقانخان

خان، باتۇر تەڭرىقۇتسىن يەتتە ئەسىر، ئالتىلادىن بەش ئەسىر كېيىن دۇنياغا كەلگەن مەشھۇر سەركەردە ئىدى.

مۇقانخان مىلادىنىڭ 554 - يىلى شەرقتە يورۇش قىلىپ، مانجۇ ۋە موڭغۇل خەلقلىرىنىڭ ئەجدادلىرىنى تولۇق بويسۇندۇرۇپ، كۆكتۈرك قاغانلىقىنىڭ شەرقىي چېگرىسىنى ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغا يەتكۈزۈپ، ساخالىن ئارىلىنى ۋە كورىيەنىڭ شىمالىي قىسمىنى ئىگىلىۋالدى.

مۇقانخان شەرقتە قىلغان يورۇشىدىن قايتىقاندىن كېيىن، شىمالغا يورۇش قىلىپ، ئۇرخۇن، توغلا، سېلىنغا دەريالىرىنىڭ بويلىرىدا، بايقال كۆلى ئەتراپلىرىدا ياشايدىغان شەرقىي ئۇيغۇرلارنى، يەنىمۇ دەريانىڭ باش ئېقىمىدا ياشايدىغان قىرغىزلارنى بويسۇندۇردى. دەل شۇ مەزگىلنىڭ ئۆزىدە، ئىستەمى يابغۇ غەربىي ئۇيغۇرلارنىمۇ (تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) بويسۇندۇردى. ئۇرۇكلەر ئۇيغۇرلارنى بويسۇندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ كۆچى (ئادەم ۋە مالدىن كۆچى)دىن پايدىلىنىپ بىرنەچچە يۈزمىلىك جەڭچىدىن تەركىب تاپقان ئاتلىق قوشۇن تەشكىل قىلدى. چۈنكى، ئۇيغۇرلار تۈرك خەلقلىرى ئىچىدىمانىكۆپ، جەڭگىۋارلىقى ئۈستۈن، باتۇر، مەدەنىيەتلىك خەلق ئىدى. ئۇرۇكلەر ئاساسەن ئۆز تەركىبىدىكى ئۇيغۇرلاردىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ شەرقتە ۋە غەربكە قىلغان ھەربىي يورۇشلىرىنى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بارىدى.

مۇقانخان، غەربتىكى ئاق ھون ئىمپېرىيەسىنى يوقىتىش ئۈچۈن جىددىي تەييارلىق قىلىشقا كىرىشتى. مۇقانخان مىلادىنىڭ 554 - يىلى ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ

شاهنشاهی خسراؤ ئانۇشىرۋانغا تەڭچى ئەۋەتىپ، ئىران بىلەن تۈركلەرنىڭ ئاق ھونلارغا قارشى ئىتتىپاقىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. بۇ ئىتتىپاقنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، ئىستىخانىنىڭ قىزى ئاسىنا بىلەن خسراؤ ئانۇشىرۋانغا (531—579) ياتلىق قىلدى. ئاندىن كېيىن، ھەربىي ۋەزىر خانلىقى (535—557) بىلەن بىرلىشىپ، كۆكئوردىكى تۈيغۇنلار خانلىقى (مىلادىنىڭ 317 - يىلىدىن 663 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)غا يۈرۈش قىلىپ، ئۇنى بويسۇندۇردى. تۈركلەرنىڭ تۈيغۇنلارنى بويسۇندۇرۇشى تۈركلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن ھەربىي ئاسىياغا يۈرۈش قىلىشىغا داغدام يول ئاچتى.

مۇقانخانىنىڭ مىلادىنىڭ 554 - يىلى ئىران ساسانىيلار سۇلالىسى بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورنىتىشى ئىراننى ئاق ھونلارغا بولغان قارشىلىقتىن قۇتۇلدۇرۇشتا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدى. كۆكتۈرك قاغانلىقىدەك كۈچلۈك ئىتتىپاقچىغا ئىگە بولغان ئىران، مىلادىنىڭ 554 - يىلىدىن باشلاپ، ھەر يىلى ئاق ھونلارغا تۆلەيدىغان مەلۇم مىقداردىكى كۈمۈش پۇلنى تۆلەشتىن باش تارتتى. شۇ يىلى، ئىران ئاق ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئافغانىستاننى بېسىۋالدى. چۈنكى، شۇ يىلى ئىستىمى يابغۇ مۇقانخانىنىڭ كۆرسەتمىسىگە بىنائەن، ئاق ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى تارىم ۋادىسىدىن قوغلاپ چىقارغانىدى.

مۇقانخان يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بىر قاتار ئىشلارنى ئورۇندىتىپ بولغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 557 - يىلىدىن

باشلاپ ئاق ھونلارغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. ئۇنىڭ قوماندانلىقىدىكى ئورك ئاتلىق قوشۇنلىرى تېكەس دالاسىدىن ھەربىكە قارىتا يورۇش قىلىپ، يەتتەسۇ ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىردى. ئۇركلەر بىلەن ئاق ھونلار ئارىسىدا بولغان قانلىق ئۇرۇشلارنىڭ كۆپى ئافغانستان تېررىتورىيىسىدە بولدى. مۇقانخان بەش يىل ئىچىدە (مىلادىنىڭ 557 - يىلىدىن 562 - يىلىغىچە)ئاق ھونلارنى تارمار قىلىپ، ئاق ھون ئىمپېرىيىسىنى يوق قىلدى. مۇقانخان مىلادىنىڭ 562-يىلى ئاق ھونلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى ئۇزۇل - كېسىل يوقىتىش ۋە باشقا مۇھىم ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشنى ئىستەمى يابغۇغا تاپشۇرۇپ، ئۆزى ئۇتۇكۈنگە قايتىپ كەتتى.

ئىستەمى يابغۇ ئاق ھونلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى يوقىتىپ ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنى كۆك ئورك خاقانلىقىغا قوشۇۋېلىش. ئىران بىلەن بولغان يېڭى كەسكىن مۇناسىۋەتنى (ئىرانمۇ ئاق ھونلار تېررىتورىيىسىنىڭ بىر قىسمىنى بېسىۋالغانىدى) بىر تەرەپ قىلىش، باكالاش كۆلى بىلەن ئارال كۆللىرىنىڭ بويىلىرىدىن تارتىپ. قارا دېڭىزنىڭ بويىلىرىغىچە بولغان ناھايىتى كەڭ تېررىتورىيىدە ياشاپ كېلىۋاتقان خەلقلەر (ئاساسەن تۈركىي خەلقلەر)نى تولۇق بويسۇندۇرۇش قاتارلىق ناھايىتى مۇھىم تارىخىي ۋەزىپىنى مىلادىدىن 565 - يىلىغا قەدەر بولغان ۋاقىت ئىچىدە تولۇق ئورۇندىدى.

مىلادىنىڭ 562 - يىلى ئاق ھونلار بىلەن بولغان ئۇرۇش ئاساسەن ئاياغلاشقاندىن كېيىن، تۈركلەر بىلەن ئىرانىڭ دوستانە مۇناسىۋىتى بۇزۇلۇپ، ئىككى دۆلەت بىر - بىر

ری بىلەن دۇشمەنلىشىپ قالدى. ئاق ھونلار تارمار قىلىنىپ
ماندىن كېيىن، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىدىكى شىمالىي
ھىندىستان، تارىم ۋادىسى، ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلەرنىڭ قو-
لىغا ئۆتكەن بولسا، خوراسان ئىرانىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەت-
تى. بۇنىڭغا تۈركلەر زادى رازى بولمىغانىدى. ئۇنىڭ ئۈس-
تىگە، ئىران ساسانىيلار سۇلالىسى خۇراسانىنى ئىگىلىۋېلىش
بىلەنلا قانائەتلەنمەي، ئاق ھون ئىمپېرىيىسى تېررىتورى-
يىسىدىن يەنە كۆپرەك جايلارنى بېسىۋېلىشقا ئىنتىلدى،
يەنە بىر تەرەپتىن، تۈركلەر ئوتتۇرا دېڭىز بويلىرىدىكى دۆ-
لەتلەردىن ئوتتۇرا ئاسىياغا، ھىندىستانغا ۋە جۇڭگوغا بار-
ىدىغان ئىنتايىن مۇھىم خەلقئارا سودا يولىنى (شەرقىي رىم
بىلەن كېلىشىپ) تىزگىنلىۋالغانىدى. بۇنىڭغا ئىران ئاز-
راقمۇ يول قويۇشنى خالىمايتتى. چۈنكى، بۇ يولنىڭ مۇھىم
تۇگۈنلىرىنىڭ بىر قىسمى ئىران تېررىتورىيىسىدە ئىدى. ئە-
گەر بۇ يول تارقىلىق بولىدىغان سودىدىن تۇرغۇن پايدا ئا-
لالمىتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىران تۈرك قاغانلىقى دۇنياغا كېلىش-
تىن بۇرۇن، غەرب بىلەن شەرق تارىسىدىكى خەلقئارا سودا
يولىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى تالىشىپ، شەرقىي رىم بىلەن
دائىم ئۇرۇشۇپ كەلگەنىدى. ئىران ئەمدى خەلقئارا سودا يو-
لىنى تىزگىنلىۋالغان تۈركلەر بىلەن توقۇنۇشۇشقا باشلىدى.
يۇقىرىدىكى سەۋەبلەرگە كۆرە، بۇرۇن ئاق ھونلارغا قارشى
ئىتتىپاقداش بولغان تۈركلەر بىلەن ئىران ئەمدى بىر - بى-
رىگە دۇشمەن بولۇپ قالدى.

باشتا، ئىستىمى يابغۇ تۈركلەر بىلەن ئىران ئارى-
دىكى مۇناسىۋەت يامانلاشقاندا، ئۆزئارا ياخشى مۇناسىۋەت-

تە بولۇشنى ئۈمىد قىلىپ، ئىرانغا مانىئاخ باشچىلىقىدائەل-
چىلەر ئەۋەتتى. لېكىن، ئىران شاھىنشاھى خىسراۋ ئانۇشىر-
ۋان ۋەزىرلىرىنىڭ مەسلىھىتىنى ئالغاندىن كېيىن، تۈرك
ۋان ۋەزىرلىرىنىڭ مەسلىھىتىنى ئالغاندىن كېيىن، تۈرك
ئەلچىلىرى ئەكەلگەن يېپەك مالىلارنىڭ نۇسخىلىرىنى ئور-
ۇنلاشتۇرۇپ ئەلچىلەرنى ھالدىدا ئوتقا تاشلاپ كۆيدۈردى. ئىرانىنىڭ قىلغان
ۋاتقوپال مۇئامىلىسىدىن نەپرەتلەنگەن تۈرك ئەلچىلىرى ئۇ-
ھىندىستاننىڭ ھالدا قايتىپ كەلدى. شۇنداق بولسىمۇ ئىس-
تىمى يابغۇ ئۆزىنى بېسىۋېلىپ، ئىرانغا ئىككىنچى قېتىم
ئەلچىلەر ئەۋەتتى. شەرقىي رىم تارىخچىسى مىناندىرنىڭ
بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، ئىككىنچى قېتىم ئىرانغا بار-
غان تۈرك ئەلچىلىرى چوڭ بەختسىزلىككە ئۇچرىغان. خىس-
راۋ ئانۇشىروان تۈرك ئەلچىلىرىنى مېھمان قىلىپ بەرگەنىدە
پايتىتىدە، ئالدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان سۇيىقەست بويىچە ئۇلارنى
زەھەر سېلىنغان يېمەك - ئىچمەكلىكلەر بىلەن زەھەرلەپ
ئۆلتۈرگەن. ئەلچىلەردىن پەقەت ئۇچ - تۆت كىشىلا ئامان
قالغان. خىسراۋ ئانۇشىروان سۇيىقەستىنىڭ ئاشكارا بولۇپ قې-
لىشىدىن ئەنسىرەپ: «تۈرك ئەلچىلىرى مۇزلۇق، قارلىق يۇرت-
لاردا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن، ئۇلار سوغۇق يۇرتلىرىدىن ئايرىلىش-
لا ھايات كەچۈرەلمەيدىكەن. تۈرك ئەلچىلىرى ئىرانغا كەلگەن-
دىن كېيىن، ئىرانىنىڭ قۇرغاق ئىسسىق ھاۋاسىغا كۆنەلمەي
ئۆلۈپ كەتتى». دەپ سۆز تارقاتقان.

ئىككى قېتىم ئىرانغا ئەۋەتىلگەن تۈرك ئەلچىلىرى
مۇۋەپپەقىيەتسىزلىككە ئۇچرىغاندىن كېيىن، ئىستىمى يابغۇ
ھىلادىنىڭ 568 - يىلى مانىئاخ باشچىلىقىدا شەرقىي رىم ئىمپې-
راتورى يوستىنىان II (ھىلادىنىڭ 565 - يىلىدىن 578 - يىلى-

غىچە ئىمپېراتور بولغان) نىڭ ھۆزۈرىغا (كونستانتىنوپولغا ھازىرقى ئىستامبۇلغا) ئەلچىلەر ئەۋەتتى. تۈرك ئەلچىلىرى يوستىنيان I بىلەن قىلغان سۆھبەتلىرىدە، ئۇستىگە يۇكلەنگەن ئاساسىي ۋەزىپىنى — تۈركلەر بىلەن شەرقىي رىم ئارىسىدا بىۋاستە سودا مۇناسىۋىتى ئورنىتىش ۋەزىپىسىنى كۆڭۈلدىكىدەك ئورۇندىدى. شەرقىي رىمدىن قايتتى. تۈرك قانلىقىنىڭ ئەھۋالىنى تۈرك ئەلچىلىرىدىن ۋە ئۇلۇغ قاغان مۇقانخان نامىدىن ئۆزىگە يەنسەي — ئۇرخۇن يېزىقىدا يېزىلغان دۆلەت خېتىدىن تەپسىلىي بىلگەن شەرقىي رىم ئىمپېراتورى يوستىنيان I تۈرك ئەلچىلىرى ئۆز ئېلىگە قايتىدىغان چاغدا، ئۇلارغا شەرقىي رىمنىڭ زىمارخ باشچىلىقىدىكى جاۋاب ئەلچىلىكىنىمۇ بىللە قوشۇپ ئۇزاتتى.

تۈرك ئەلچىلىرى بىلەن بىللە ئىستىمى يابغۇنىڭ تېكەس دەريالىق بويىدىكى ئوردىسىغا كەلگەن شەرقىي رىم ئەلچىلىرى تۈركلەرنىڭ بەزىبىر ئادەتلىرى ۋە ئىستىمى يابغۇنىڭ ئوردىسىنى كۆرۈپ ھەيران قالغان. ئىستىمىنىڭ ئۆلارنى ناھايىتى قىزغىن، سەمىمىي كۆتەكەللىكىدىن تولىمۇ خۇشال بولغان. زىمارخ باشچىلىقىدىكى شەرقىي رىم ئەلچىلىرى ئىستىمى يابغۇنىڭ تەتىللا چىدىر — بارگاھى ئالدىدا شەرقە قارىتىپ تىكلەنگەن، ئوتتۇرىسىغا زەر يۈگۈرتۈلگەن بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن تۆت چاسا، كۆك شايى يابراقلىرى چوقۇنغان ۋە لاۋۇلداپ يېنىپ تۇرغان ئوتگۈلخانىلىرى ئارىسىدىن ئۆتۈپ پاكلانغان. ئاندىن كېيىن ئۇلار ئىستىمى قانىنىڭ بارگاھىغا كىرىپ قاغان بىلەن كۆرۈشكەندە، قاغانغا تۈركلەرنىڭ ئادىتى بويىچە سالام بەرگەن ئۇلار يوستىنيان

نىڭ ئىستىمى يابغۇغا يوللىغان سالىمىنى يەتكۈزگەن ۋەقەلەرنى تەقدىم قىلغان. شەرقىي رىم ئەلچىلىرى بارگاھ سۆھبىتىدىكى ئاچايىپ نەرسىلەرنى كۆرۈپ ھەيران قالغان. ئاندىكى قاغانلىقنىڭ قامالىشتۇرىدىغان نەرسىلەر ئىچىدە. ئالتۇن-كۈمۈشتىن ياسالغان تۈرلۈك تاۋاقلار، لېگەنلەر، قەدەھلەر، كوزىلار، كووالار سىلىنغان ھارۇلار، بىر ئات تارتالايدىغان ئىككى چاقلىق ئالتۇن تەخت، ئالتۇن كارىۋات قاتارلىقلارنى سىلەردىن تاشقىرى، ناھايىتى ھەيۋەتلىك بىر ئالتۇن تەخت ئالاھىدە كۆزگە چېلىققان. بۇ ئالتۇن تەختنىڭ تۆت پۇتى توز قۇشى شەكىلدە ياسالغان. ئىستىمى يابغۇ شۇ تەخت ئۈستىدە ئولتۇرۇپ، رىم ئەلچىلىرى بىلەن سۆھبەتلەشكەن.

ئىستىمى يابغۇ شەرقىي رىم ئەلچىلىرىنى قىزغىن ۋە سەمىمىي قوبۇل قىلىپ، تەنتەنىلىك زىياپەت بېرىپ كۆتكەندىن كېيىن، ئۇلار بىلەن ناھايىتى چىددىي مەسىلىلەر ئۈستىدە سۆھبەتلەشكەن. بۇ مەسىلىلەر تۈركلەر بىلەن شەرقىي رىم ئوتتۇرىسىدىكى يىپەك سودىسى، ئىرانغا قارشى بىرلىكتە كۈرەش ئېلىپ بېرىش، ئاۋارلار مەسىلىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. سۆھبەت ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىلەر بويىچە بىتىمنامە تۈزۈلگەن. ئۇنىڭ مەزمۇنىدا تۈرك قاغانلىقى بىلەن شەرقىي رىم ئوتتۇرىسىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن ئىرانغا قارشى ھەربىي ئىتتىپاق ئاساسىي ئورۇنىدا تۇرغان. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار باشلىنىپ كەتكەن.

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مىلادىنىڭ 552 — يىلى ئاۋار قاغانلىقى كۆك تۈركلەر تەرىپىدىن يوقىتىلغاندىن

كېيىن، بىر قىسىم ئاۋارلار شەرقتىن غەربكە قاچقانىدى. ئۇ-
لار مىلادىنىڭ 558 - يىلى قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدا پەيدا
بولدى. مانا شۇ ئاۋارلار مىلادىنىڭ 565 - يىلى بايانخان-يې-
تەكچىلىكىدە ياۋروپا ئاۋار قاغانلىقى(335 — 865)نى قۇرغان.
ياۋروپادىكى بۇ ئاۋارلار شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىگە پات -
پاتلا ھۇجۇم قىلىپ تۇرغان. شەرقىي رىم ئەلچىلىرى ئىستېمى
يابغۇ بىلەن قىلغان سۆھبىتىدە، ئاۋارلار مەسىلىنى ئوت
تۇرغا قويغاندا، ئىستېمى يابغۇ شەرقىي رىم بىلەن بىرلىكتە
ئاۋارلارغا قارشى ھەرىكەت قىلىشنى تەكىتلەپ: «ئەگەر ئۇلار
قۇش بولۇپ ئاسمانىنىڭ قەھرىگە ئۇچۇپ چىقسۇ، بېلىق بو-
لۇپ دېڭىزنىڭ چوڭقۇر تېگىگە مۆكۈنۈۋالسۇ، مېنىڭ قىلە-
چىمدىن قۇتۇلالمايدۇ» دېگەن.

ئىستېمى يابغۇ رىم ئەلچىلىرىنى تۇركلەر يۇرتىدىن ئۇ-
زىتىۋېتىپ چاغدا، ئىمپېراتور يوستىنىان II گە ۋە زىمارخ باش
چىلىقىدىكى 20 نەپەر ئەلچىنىڭ ھەربىرىگە ئالاھىدە قىممەت-
لىك سوۋغىلارنى تەقدىم قىلغان. ئىستېمى يابغۇ زىمارخقا
بەرگەن سوۋغىلىرىغا قوشۇپ قىرغىز ئاتلىق گۈزەل بىر قىز-
نى ھەدىيە قىلغان. تېكەس يايلىقىدىن غەربكە قاراپ يولغا
چىققان رىملىقلار تۇران گۈزىلىنى ئاتقا مىندۈرۈپ، ئۇنىڭ-يې-
راقتىكى كونستانتىنوپولغا ئەكەتكەن.

تۇركلەر شەرقىي رىم بىلەن ئىتتىپاقلىشىۋالغاندىن كېيىن
ئىرانغا ھۇجۇم قىلدى. ئىستېمى يابغۇ مىلادىنىڭ 569 - يىلى
خوراسانغا بېسىپ كىرىپ ئىران قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى.
ئىراننىڭ ئاق ھونلار تېررىتورىيىسى ھېسابىغا بېسىۋالغان
جايلىرىنىڭ ھېرىشىمۇ قوبياي تارتىۋالدى. ئىران سۇلە ئۇزۇش-

كە مەجبۇر بولدى. سۇلە بويىچە تۇركلەر «ھەر يىلى ئىراندىن
40 مىڭ رىم تىللاسى باج ئېلىپ تۇرغان.»[1]

571 - يىلىدىن باشلاپ، ئىران بىلەن شەرقىي رىم
ئارىسىدا ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار داۋام قىلدى. بوندىن
ئەۋۋال ئىراننىڭ ئاجىزلاپ، تۇركلەرنىڭ بارغانسېرى كۈچە-
يىشىگە سەۋەب بولدى. تۇركلەر بىلەن شەرقىي رىم ئارى-سى-
دا ئۇزۇنارا ئەلچىلەر پات - پاتلا كېلىپ - كېتىپ تۇراتتى.

تۇركلەرنىڭ ئۇلۇغ قاغانى مۇقان قاغان بىلەن ئىستە-
مى يابغۇلار ۋاپات بولغاندىن كېيىن (بۇ ئىككىسى مىلادى-
نىڭ 576 - يىلى ۋاپات بولغان) ئۇنىڭدىن چوڭ قاغانلىرى —
تاۋار قاغان (576 — 581)، ساۋارلۇ — باغاتشىارا قاغان
(581 — 587) لار نىڭ ۋاقتىدا، ئىران بىلەن ئۇرۇش بولغان
باكى بولمىغانلىقى مەلۇم ئەمەس. چوربا-غاقاغان (قارا چور)
(587 — 588) نىڭ ۋاقتىدا تۇركلەر بىلەن ئىران ئارىسىدا
بىر قېتىم ئۇرۇش بولغان. ئىران سەركەردىسى بەھرام چو-
بىن چوربا-غا قاغان قومانداناللىقىدىكى 300 مىڭ كىشىلىك
تۇرك قوشۇنلىرىنى ھىرات بىلەن بەلخ ئارىسىدا تارمار
قىلغان. ئۇ ئۇرۇشتا چوربا-غا قاغان ئۆلگەن. بەھرام چوبىن
بۇخارا بېندىكى بايكەنت شەھرىگە بېسىپ كېلىپ، چور-
با-غا قاغانىنىڭ ئوغلى بارمۇداتېكىنى ئەسىر ئالغان. بايكەنت
شەھرىنىڭ خەزىنىسىدىكى نامايىتى ئۇرغۇن ئېسىل بايلىق-
لارنى بىرنەچچە مىڭ تۆگىگە يوكلىتىپ ئىران شاھىنشاھى
ھورمۇزد - تىۋرك زادىگە (ئىستېمى يابغۇنىڭ قىزىدىن تۇ-
غۇلغان) ئەۋەتىپ بەرگەن. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا. ئىران غەرب
تەرەپتىن ھۇجۇم قىلغان شەرقىي رىم قوشۇنلىرىنىمۇ كاۋكاز

ئەتراپىدا تارماڑ قىلغان. تۈركلەر بىلەن شەرقىي رىم مەمـ
لىكىتى بولغان بولسىمۇ، ئىران خەلقىنى سودا يولىغا بولغان
ھۆكۈمرانلىقىنى يەنىلا قولغا كەلتۈرەلمىگەن.

تۈرك قاغانلىقى تارىخىدا، تۈركلەر بىلەن جۇڭگو
ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتمۇ ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ.

جۇڭگو تارىخىدىن خەۋىرى بار كىشىلەرگە ئايان
بولغاندەك، جۇڭگودا خەن سۇلالىسى ئاغدۇرۇلغان
دىن كېيىن، سۇي سۇلالىسىغىچە بولغان (مىلادىنىڭ
580 - يىلىغىچە) جەريان ئىچىدە قۇدرەتلىك بىر سۇلالە
ۋۇجۇدقا كەلمىدى. ئەنە شۇنداق بىر ئۇزاق تارىخىي
مەزگىلدە ئوچ دۆلەت (ۋېي، شوخەن، ۋۇ) دەۋرى (مى
لادىنىڭ 220 - يىلىدىن 280 - يىلىغىچە)، غەربىي ۋە شەر
قىي جىن سۇلالىسى دەۋرى (مىلادىنىڭ 265 - يىلىدىن 420 -
يىلىغىچە)، 16 يەكلىك دەۋرى (مىلادىنىڭ 304 - يىلىدىن
339 - يىلىغىچە)، جەنۇبىي سۇلالىلەر دەۋرى (420 — 589)،
شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى (386 — 581) دەپ ئاتىلىدىغان
بىرقانچە دەۋرلەر ئوتتى. مانا شۇ دەۋرلەردە جۇڭگونىڭ
ئاساسىي تېررىتورىيىسىدە (خۇاڭخې ۋادىسى بىلەن چاڭجىياڭ
ۋادىسىدا) يەزىدە ئوچ، يەزىدە ئون نەچچە دۆلەت بىرلا
ۋاقىتتا مەۋجۇت بولۇپ، بۇ دۆلەتلەر كۆپ ۋاقىتلاردا بىر -
بىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ تۇردى. بۇنداق ئەھۋال جۇڭگونىڭ
شىمالى (سەددىچىن سېپىلىنىڭ تېشى)دىكى قوشنىلىرى
بولغان خەلقلەرنىڭ باش كۆتۈرۈشىگە، ھەتتا يەزىدە ئۇلار -
نىڭ جۇڭگوغا ئېغىر تەھدىت سېلىشىغىمۇ ئوبېيېكتىپ جەھەت

تىن يۈرىسەت ئۇيغۇرۇپ بەردى. تۈرك قاغانلىقى تەشكىل
بولغان چاغدىمۇ، جۇڭگودا مەربىي ۋېي خانلىقى(535 — 557)،
شىمالىي چى خانلىقى (577 — 550)، چىك خانلىقى
(589 — 557) قاتارلىق دۆلەتلەر بار ئىدى. مىلادىنىڭ 557 -
يىلى غەربىي ۋېي خانلىقىنىڭ ئورنىنى شىمالىي جۇ خانلىقى
(557 — 581) ئالدى. بۇ دۆلەتلەر (بولۇپمۇ شىمالىي چى
بىلەن شىمالىي جۇ خانلىقلىرى) بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇ -
شۇپ تۇراتتى. تۈرك قاغانلىقى ئۆز تېررىتورىيىسىنى كېڭەي -
تىپ، قۇدرەتلىك ھالغا كېلىشتە، شەرق (جۇڭگو)تىكى ئۆزى -
گە پايدىلىق بولغان ئەنە شۇنداق شارائىتتىن پايدىلانغان.

تۈركلەر ئۆزىگە بىرەر دۆلەتنى قوشۇۋېلىشتا غەربىي
كۈچكە تايانغاندىن تاشقىرى، باشقا دۆلەتلەرنىڭ ياردىمىنى
قولغا كەلتۈرۈپ، جىددىي، ئۇنۇملۇك بولغان دىپلوماتىيە
تەدبىرلىرىنىمۇ قوللانغاندى. تۈركلەر قەدىمكى چاغ دىپلو -
ماتىيىسىدىكى تەدبىرلەرنىڭ بىرى بولغان قۇدىلىشىش تەد -
بىرىنى قوللانغان. بۇنىڭغا، تۇمەنخانىنىڭ مىلادى 551 -
يىلى غەربىي ۋېي خانلىقىنىڭ خان قىزى مەلىكە چاڭلۇغا
ئۆيلىنىشى، مىلادى 554 - يىلى ئىمتىمى يابغۇ قىزى ئاسنا -
بىكەنىڭ ئىران شاھىنشاھى خىسراۋ ئانۇشىروۋانغا ياتلىق بو -
لۇشى، مىلادى 558 - يىلى موقان قاغانلىق قىزى ئاسنابە -
گەنىڭ شىمالىي جۇخانى جۇ مىڭدىغا ياتلىق بولۇشى، جۇ ۋە
سۇي سۇلالىسى، تاڭ سۇلالىسى مەلىكىلىرىنىڭ تۈرك ۋە
ئۇيغۇر قاغانلىرىغا ياتلىق بولۇشى مىسال بولىدۇ.

قۇدىلىشىش، دۆلەتلەر بىلەن دۆلەتلەر ئارىسىدىكى
دوستلۇقنى ساقلايتتى، زۆرۈر تېپىلغاندا، بىر - بىرىگە ئەس

بەتەن ئىتتىپاقداشلىق مەجبۇرىيىتىنى ئۆتەيتتى. يەنى ئۇرۇش
ھەرىكەتلىرىگە قاتنىشاتتى. ئىككى دۆلەت ھۆكۈمرانلىرى
ئارىسىدىكى قۇدىلىشىش ــ سىياسىي ــ دىپلوماتىيىلىك مەق
سەتلەرنىلا كۆزدە تۇتقانلىقى ئۈچۈن، ئۇنداق قۇدىلىشىنى
خەلقلەر بىلەن خەلقلەر ئارىسىدىكى تارىخىي دوستلۇق دەم
ۋالغىلى بولمايدۇ. تارىخىي پاكىتلار بىزنىڭ ھۆكۈمىزنى
ئىسپاتلايدۇ.

موقان قاغان خۇاڭخې ۋادىسىدىكى شىمالىي چى خان
لىقى (550 ــ 577) بىلەن شىمالىي جۇ خانلىقى (557 ــ 581)
غا نىسبەتەن ئوخشاشمىغان سىياسەت قوللانغان. موقان قاغان
شىمالىي جۇ خانلىقى بىلەن يېقىنلىشىپ، شىمالىي چى خانلىقى
تەھدىت ئاستىغا ئالغان. تۈركلەردىن قورقۇپ قالغان شىمالىي چى
خانلىقى مىلادىنىڭ 555 ــ يىلى 1 مىليون 800 مىڭ كىشىنى
سەپەرۋەر قىلىپ سەددىچىن سېپىلىنىڭ (ئۆز خانلىقىنىڭ
شىمالىي قىسمىدىكى) 900 چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتىكى بىر بۆلە
كىنى ياساپ مۇستەھكەملىگەن.[18] مىلادىنىڭ 556 ــ يىلى
موقان قاغان تۈيغۇنلار خانلىقىنى بويسۇندۇرغاندا، شىمالىي
چى خانلىقى تېخىمۇ قورقۇپ كەتكەن، شۇ سەۋەبىدىن كۆرە،
شىمالىي چى خانلىقىنىڭ خانى گاۇيانىڭنىڭ بۇيرۇقى بىلەن
دىشىنى (جاي ئىسمى) دىن تارتىپ شەرقىدىكى دېڭىزغىچە
بولغان 3000 چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتىكى سەددىچىن سېپىلىنىڭ
بىر بۆلىكى ياسالغان. ھەر ئون چاقىرىم جايدا ئەسكەر تۇر
غۇزۇلغان. مۇھىم ئويلاست ۋە ھەربىي بېكەتلەردە ئىككىدىن
قاراۋۇللىنى ياسالغان.[19] موقان قاغان قىزى ئاسىنا بېكەنى مىلا
دىنىڭ 558 ــ يىلى شىمالىي جۇ خانلىقىنىڭ خانىغا ياتلىق

قىلىغاندا، شىمالىي چى خانلىقى ئۆز دۆلىتىنىڭ شىمالىي
قىسمىدىكى سەددىچىن سېپىلىنى تۆۋەنتۈرۈپ ياساپ، مۇس
تەھكەملەشكە كىرىشكەن. ... بۇ قۇرۇلۇشتا 100 مىڭ جەڭ
چىنى ئۆلۈپ كەتكەن[20]. شىمالىي چى خانلىقىنىڭ مۇنداق
ھەددى ــ ھېسابسىز ئېغىر چىقىملارغا قارىماي سەددىچىن
سېپىلىنى ياساپ مۇستەھكەملىشى تۈركلەردىن مۇداپىئەلىنىش
ئۈچۈن ئىدى. موقان قاغان، مىلادىنىڭ 557 ــ يىلى، غەربىي
ۋېي خانلىقىنىڭ ئورنىنى ئالغان شىمالىي جۇ خانلىقىنى
(557 ــ 581) ئۆزىگە يېقىن تۇتۇپ، شىمالىي چى خانلىقىغا
بۇرۇنقىدەكلا سوغۇق مۇئامىلىدە بولدى. شىمالىي چى خانلى
قى، تۈركلەرنىڭ ئاۋارلارنى تارمار قىلىشىغا ياردەم بېرىش بۇ
يافتا تۈرسۈن، ئاۋارلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى قوللاپ، تۈركلەرگە
قارشى ھەرىكەت قىلدى. شىمالىي جۇ خانلىقى بىلەن شىمالىي چى
خانلىقى خۇاڭخې ۋادىسىنى بىر لىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، بىرى يەنە
بىرىنى بوق قىلىشقا ئىنتىلەتتى. بۇ مەقسەتنى ئەمەلگە ئاشۇ
رۇش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ھەربىرى تۈرك قاغانلىقىنىڭ ياردىمىگە
ئىگە بولماقچى بولۇشاتتى. موقان قاغان بۇنداق ياخشى ۋە
زىيەتنىن پايدىلىنىپ، ھەر ئىككىسى دۆلەت (چىن بىلەن
جۇ) نىڭ دۇشمەنلىشىپ، بىر ــ بىرى بىلەن بوغۇشۇپ تۈرۈ
شىنى توللاپ، شىمالىي جۇ خانلىقىغا يېقىنلىشىپ، شىمالىي
چى خانلىقىغا يامان مۇناسىۋەتتە بولدى.

موقان قاغان مىلادىنىڭ 562 ــ يىلى ئاق ھون ئىمپېرە
يىسىنى تارمار قىلىپ، غەربتىن شەرققە ــ پايىتەختى ئوتۇ
كەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، شىمالىي جۇ خانلىقى بە
لەن بىرلىكتە شىمالىي چى خانلىقىغا قارشى ئۇرۇش باشلە

دى. مۇنداق ئۇرۇش ئىككى قېتىم بولدى، بىر قېتىملىق مىلادىنىك 563 - يىلى بولغان بولسا، يەنە بىر قېتىملىق مىلادىنىك 564 - يىلى بولدى. ئىككى قېتىملىق ئۇرۇش تۈركلەر ئۈچۈن مۇۋەپپەقىيەتسىز چىقتى. چۈنكى، تۈركلەر شىمالىي چى خانلىقىنىڭ پۈتۈنلىيى تارمار بولۇشىنى ئىزدىمىگەن بولسا كېرەك. شۇنداق بولغاندا، ئىككى دۆلەت مەن دۆلەت (چى بىلەن جۇ) مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋېرەتتى. بۇ تۈركلەر ئۈچۈن پايدىلىق ئىدى. ئەمما ئۇرۇش ھەربىكەتلىرى شىمالىي چى خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىدە بولغانلىقى ئۈچۈن، چى خانلىقى ئېغىر زىيانغا ئۇچراپ ئاجىزلاپ كەتتى. دەل شۇ مەزگىلدە، جۇڭگونىڭ جەنۇبىدا چېن خانلىقى دېگەن بىر دۆلەتمۇ (557 — 589) بار ئىدى. چېن خانلىقى جۇڭگونىڭ جەنۇبىي قىسمىنى بىرلىككە كەلتۈرگەنىدى. ئۇنىڭ شىمالىدىكى چى خانلىقى بىلەن جۇ خانلىقى بىر - بىرى بىلەن دۇشمەنلىك ھالەتتە تۇرغانلىقى ئۈچۈن، جۇڭگودا تۈركلەرگە قارشى تۇرغۇدەك بىرلىككە كەلگەن كۈچ يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مىلادىنىك 558 - يىلى شىمالىي جۇ خانلىقىنىڭ خانى موۋان قاغانىنىڭ قىزى ئاسىنا بىكەگە ئۆيلەنگەندىن تارتىپ، شىمالىي جۇ تۈركلەرگە «ھەر يىلى 100 مىڭ توپ تاۋار - دوردۇن، كىمخاب، يىپەك مال بېرىپ تۇرغان، شىمالىي جۇ خانلىقىنىڭ پايتەختى (چاڭئەن)دە تۇرغانلىقتىن تۈركلەر ناھايىتى ھۇرمەتلىك ئىدى. ئۇلاردىن كىمخاب تونلارنى كىيىپ، گۆش يەپ يۇرىدىغانلار ھەر دائىم نەچچە مىڭغا يېتەتتى. شىمالىي چى خانلىقىمۇ تۈركلەرنىڭ ھۆجۇم قىلىشىدىن قورقۇپ، ئۇلارغا خەزىنىدىكى بايلىقلىرىنى، تويماي دېگۈدەك بېرىپ تۇراتتى.»[41]

مىلادىنىك 574 - يىلى تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغ قاغانى موقان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا تۇمەنخانىنىڭ كەنجى ئوغلى تاۋارخان قاغان بولدى. ئۇنىڭ ۋاقتىدا (574 — 581) تېخىمۇ كۈچەيگەن تۈركلەر جۇڭگونى بۇرۇنقىغا قارىغاندا تېخىمۇ دەھشەتلىك ئەندىشىگە سېلىپ قويدى. شىمالىي جۇ خانلىقى بىلەن شىمالىي چى خانلىقى تۈركلەرگە خۇشامەت قىلاتتى. گويا قارام بىر ھالغا چۈشۈپ قالغاندى. ناھايىتى مەغرۇرلىنىپ كەتكەن تاۋارخان ئوردىسىدىكى بەگلەرگە: «جەنۇبتا ماڭا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ تۇرىدىغان سادىق ئىككى ئوغلۇم بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەرقانداق ئاپەت يۈز بەرسىمۇ، دۇنيا دەپنەمنىك ئۆكسۈپ قېلىشىدىن ئەنسىرىمەيمەن» دەپ ماختانغانىدى.[42] تاۋارخانىنىڭ يۇقىرىدىكى سۆزىدىن، شىمالىي جۇ خانلىقى بىلەن شىمالىي چى خانلىقىدىن ئىبارەت ئىككى دۆلەت خانلىرىنىڭ تۈركلەرنىڭ نەزەرىدە بالا خانلار دەرىجىسىگە چۈشۈپ قالغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. جۇ بىلەن چى ئەمەلىيەتتىمۇ تۈركلەرگە بېقىندى بولۇپ قالغانىدى. جۇ خانلىقى بىلەن چى خانلىقىدىن ھەر يىلى تۈرك قاغانلىقىنىڭ پايتەختى ئۆتۈكۈنگە ئەۋەتىلىدىغان نەچچە يۈزمىڭ توپ تاۋار - دوردۇن، يىپەك ماللار ئەمەلىيەتتە تۈرك قاغانلىقىغا تۆلىنىۋاتقان ياساق - سېلىقىدىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى.

شىمالىي جۇ خانلىقى تاۋارخانىنىڭ ئادەتتىن تاشقىرى مەغرۇرلىنىپ بىخەستەلىك قىلىشىدىن پايدىلىنىپ، شىمالىي چى خانلىقىغا ئومۇمىيۈزلۈك ھۆجۇم باشلىدى. شۇ چاغدا (مىلا-

دىنىڭ 577 ـ يىلى) شىمالىي چى خانلىقى تۈركلەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئەھۋالنى تاۋارخانغا مەلۇم قىلدى. لېكىن، ئۇلار كېچىككەنىدى. تۈرك قوشۇنلىرى يارىدەم ئۈچۈن يولغا چىقىشقاتەبيارلىنىۋاتقاندا، شىمالىي چى خانلىقى شىمالىي جۇ خانلىقى تەرىپىدىن يوقىتىلغانىدى. شىمالىي چى خانلىقىنىڭ شاھزادىسى گاۋ شاۋيې تاۋارخانىنىڭقېشىغا قېچىپ بارىدى. تۈركلەر مىلادىنىڭ 577 ـ يىلىدىن تارتىپ 579 ـ يىلىغىچە گاۋ شاۋيېنى يۆلەپ شىمالىي جۇ خانلىقىغا قارشى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بارىدى. تاۋارخان شىمالىي چى خانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئۇرۇندى. جۇڭگودا بىرقانچە دۆلەتنىڭ بىرلا ۋاقىتتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى تۈركلەر ئۈچۈن پايدىلىق ئىدى. شىمالىي جۇ خانلىقى مىلادىنىڭ 579 ـ يىلى چېەنجىن (千金) ئاتلىق مەلىكىنى تاۋارخانغا يات قىلىق قىلىش ئارقىلىق ۋەزىيەتنى ئوڭشۇالدى. بىر مەلە كە قىزنى دەپ شىمالىي چى خانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش نىيىتىدىن يانغان تاۋارخان گاۋ شاۋيېنى شىمالىي جۇ خانلىقىنىڭ پايتەختى چاڭئەنگە ئەۋەتىپ بەردى.

مىلادىنىڭ 580 ـ يىللىرىدىن تارتىپ شەرقىي ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدا ناھايىتى جىددىي ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىشكە باشلىدى. مىلادىنىڭ 581 ـ يىلى شىمالىي جۇ خانلىقىنىڭ ئورنىنى سۇي سۇلالىسى (581 ـــ 618) ئالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، جۇڭگودا ئۇزاق داۋام قىلغان بۆلۈنۈش ھالىتى ئاياغلىشىپ، بىرلەشكەن كۈچلۈك دۆلەت ـــ سۇي سۇلالىسى ۋۇجۇدقا كەلدى. تۈرك قاغانلىقى تۇمەنخاندىن تارتىپ تۇران

قاغانلىك ۋاپاتىغىچە بولغان 50 يىل ئىچىدە (مىلادىنىڭ 550 ـ يىللىرىدىن 600 ـ يىلىغىچە) پارىغانسىزى كۈچىيىپ مىلى كۆرۈلمىگەن ھالدا گۈللىنىش باسقۇچىغا كىرگەنىدى. جۇڭگودا قۇدرەتلىك سۇي سۇلالىسى ۋۇجۇدقا كېلىپ كۈچەيگەن چاغدا (سۇي سۇلالىسى 589 ـ يىلى چىلىك خانلىقىنىمۇ يوقاتقانىدى)، تۈرك قاغانلىقىدا بۆلۈنۈش، ئاجىزلىشىشلىك سىگنالى چېلىنىشقا باشلىغانىدى.

مىلادىنىڭ 581 ـ يىلى تۈركلەرنىڭ چوڭ قاغانى تاۋارخان ئالەمدىن ئۆتكەنىدىن كېيىن، موقان قاغانلىك ئوغۇللىرى بىلەن تاۋار قاغانلىك ئوغۇللىرى ئارىسىدا قاغانلىق تەختىنى تالىشىش يۈز بەردى. ئاخىر تاۋار قاغانلىك ئوغلى ساۋارلو قاغان بولدى. ئۇ ئېل قۇلۇق سادباغا ئىشپارا قاغان، دەپ ئاتالدى. قاغانلىق تەختىنى تالاشقان ئاپا قاغان (موقان قاغانلىك ئوغلى) ۋاقتىنچە تىنچىغان بولسىمۇ، يەنە ئىچىدە خەنجەر ساقلاپ، پەيت كۈتۈپ تۇرۇش يولىنى تۇتتى.

تۈرك ھۆكۈمرانلىرى ئىچىدە كەسكىن زىددىيەت پەيدا بولغانلىقىدىن ناھايىتى خۇشال بولغان سۇي ۋېنىدى (يانگ جيەن) تۈركلەرگە يۇمشاق مۇئامىلە قىلىشتىن باش تارتتى. يالاڭجيەن سەددىچىن سېپىلىنى ئېگىزلىتىشكە ۋە قوشۇن توپلاشقا كىرىشتى.

سۇي ۋېنىدى تۈركلەرنىڭ ئۆز ئىچىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىغا ئاداۋەت ئۇرۇقىنى چېچىپ، ئۇلارنى بىر ـ بىرى بىلەن سوقۇشتۇرۇپ، ئاخىردا بىراقلا يوقىتىش تەدبىرىنى قوللىنىش قارارىغا كەلدى. مۇنداق تەدبىرنى سۇي ۋېنىدىغا ئۇنىڭ ناھايىتى ھىيلىگەر ۋە ئەقىل

لىق قوماندانى بولغان جالۇ سۈڭشىك كۆرسەتكەنىدى. ئۇ مۇنداق «بگەنىدى: «ھازىرقى ئەھۋالدىن قارىغاندا، تۈرك لەرنىڭ يىراقتىكىسى بىلەن دوستلىشىپ، يېقىندىكىلىرىگە ھۇجۇم قىلساق، كۈچلۈكلىرىنىڭ ئارىسىنى بۆزۈپ، ئۇلارنى بۆلۈپ تاشلاپ، ئاجىزلىرى بىلەن بىرلەشسەك ... ئون نەچچە يىلدىن كېيىن پۈرسەت تېپىپ، تۈركلەرگە يۈرۈش قىلساق، بىراقلا ھۇجۇم بىلەن ئۇلارنىڭ دۆلىتىنى يوق قىلىۋېتىمىز.»[9]

سۇي ۋەندى ئۆز مەقسىتىنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن جالۇ سۈڭشىك كۆرسەتكەن تەدبىر بويىچە، تۈركلەرگە نىسبەتەن بۆلگۈنچىلىك سىياسىتىنى قوللىنىپ، ئىغۇا تارقىتىپ تۈرك خانلىرىنىڭ ئارىسىنى بۇزۇش، ئۇلارنى بىر - بىرى بىلەن سوقۇشتۇرۇش، بەزىلىرىنى ئۆز يېنىغا تارتىپ ئۇلارغا مەلىكە قىزلىرىنى ياتلىق قىلىش، ئېسىل سوۋغا - سالاملارنى تەقدىم قىلىش، پۇل - مال، بايلىق بېرىپ سېتىۋېلىش، زۆرۈر تېپىلغاندا، ھەربىي كۈچ بىلەن ھۇجۇم قىلىش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللاندى. مەسىلەن: سۇي سۇلالىسى ساۋارلو قاغانىنىڭ ئوغلى كىمسن تۇرىخانىنى يېنىغا تارتىپ، ئۇنى چولۇ قاغان توڭگا تۇران قاغانغا (588 — 599) قارشى ئاتلاندۇرۇش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ئەنىيى (مىلادىنىڭ 597 - يىلى)، يېچىك ئاتلىق ئىككى مەلىكىنى ياتلىق قىلدى.

بۇنىڭدا تىلغا ئېلىنغان سەۋەبلەرگە كۆرە، مىلادىنىڭ 582 - يىلىدىن باشلاپ، تۈركلەر بىلەن جۇڭگو ئارىسىدا ئۇرۇش بۇز بەردى.

مىلادىنىڭ 582 - يىلى ساۋارلو قاغان 400 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنىنى ئاتلاندۇرۇپ جۇڭگوغا ھۇجۇم قىلدى. سۇي سۇلالىسى

ئىمپېر خەۋپ ئاستىدا قالدى. تۈرك ئاتلىق قوشۇنلىرى چاڭ ئەنگە يېقىنلاپ كەلدى. دەل شۇ چاغدا يۈرۈشكە قاتناشقان تاردۇ قاغان (تۈرك قاغاتلىقىنىڭ غەرب تەرىپىنى باشقۇرۇدىغان قاغان) چولۇ قاغان ساۋارلونىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنماي، ئۆز قوماندانلىقىدىكى قوشۇنلارنى چېكىندۈرۈپ كەتتى. قورسىقىدا ئادا ۋەت ساقلاپ يۈرگەن ئاپاخانمۇ (بۇمۇ يۈرۈشكە قاتناشقان) سۇي سۇلالىسى دىپلوماتلىرىنىڭ ئالدام خالىنىسىغا چۈشۈپ، چاڭئەنگە بېرىپ يالغۇچىلىقنى زىيارەت قىلدى. مانا شۇ ۋەقە يۈز بەرگەندە، جالۇ سۈڭشىك ساۋارلو قاغانىنىڭ قول ئاستىدىكى زامانغا ئەلچى ئەۋەتىپ، «تۇرالار (شەرقىي ئۇيغۇرلارنى دېمەكچى) ساۋارلو قاغانغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى. ئۇلار قاغانلىق ئوردىسىنى بېسىۋالماقچى»[10] دەپ يالغاندىن ئىغۇا تارقاتتى. زامان ئارقىلىق بەتكۈزۈلگەن بۇ ئىغۇاغا ئىشەنگەن ساۋارلو قاغان تۈرك قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرۈپ قايتىپ كەتتى. سۇي سۇلالىسى خەتەردىن قۇتۇلۇپ قالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، تۈرك ھۆكۈمرانلىرى ئارىسىدا ئىچكى ئۇرۇش باشلاندى. ئاپاخان ساۋارلودىن بېكىنىپ، تاردۇ قاغانلىقىنىڭ قېشىغا قېچىپ كەتتى. تاردۇ قاغانلىقى بارىدىمگە ئىگە بولغان ئاپاخان بىلەن ساۋارلو قاغان ئارىسىدا بىرنەچچە قېتىم ئۇرۇش بولدى.

تۈرك قاغانلىقى ساۋارلو قاغان (581 — 587)دىن تارتىپ چورباغا قاغان (587 — 588)، توڭگا تۇران قاغان (588—600)غىچە بولغان 20 يىل ئىچىدە ئۇزۇنارا داۋام قىلغان ئۇرۇشلار ۋە سۇي سۇلالىسىنىڭ بۆلگۈنچىلىك سىياسىتى قاتار-

لنق سەۋەبلەر تۈپەيلى ئاخىر شەرقىي تۈرك ۋە غەربىي تۈرك قاغانلىقلىرىغا بۆلۈنۈپ كەتتى.

سۇي ۋېندى مىلادىنىك 600 - يىلى كىسىن تۆرى قاغانغا ئۇرغۇن قوشۇن بىلەن يارەم بېرىپ، ئۇنى چوك ئاتان توران قاغانغا قارشى كۈشكۈرتۈپ قويدى. كىسىن تۆرى قاغان توران قاغانىنى مەغلۇپ قىلدى. شۇ چاغدا، تاردۇقامان ئۆزىنى چوك قاغان ھېسابلاپ، بىلگە تاردۇ قاغان دەپ ئاتىدى. مىلادىنىك 603 - يىلى سۇي سۇلالىسىنىڭ يارەمىنى ئالغان كىسىن تۆرى قاغان بىلگە تاردۇ قاغانىنى تارمار قىلدى. تاردۇ قاغان كۆكنۇرغا قاچتى ۋە شۇ يەردە بولغان ئۇرۇشتا ئۆلدى. كىسىن تۆرى قاغان تۈركلەرنىڭ چوك قاغانى بولغان يىلى (603 - يىلى) غەرب قاغانلىرى مۇستەقىللىق ھالىتىنى شەكىللەندۈرۈپ، شەرقتىكى چوك قاغانغا بويسۇنۇشتىن باش تارتتى. شۇنىڭدىن تارتىپ غەربىي تۈرك قاغانلىقىغا ئاپاقاغانىڭ ئەۋلادلىرى قاغان بولۇشقا باشلىدى. غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىگە ئىلى ۋادىسى، ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا، ئافغانىستانلار كىرەر بولدى. شەرقىي تۈركلەرنىڭ تېررىتورىيىسىگە ھازىرقى موڭغۇلىيىنىڭ غەربىدىكى قوبدو رايونىدىن غەربتە ئۇلۇغ ئوكيانىغىچە بولغان جايلار كىرەتتى. شەرقىي تۈرك قاغانلىقىغا مىڭۇلاق (ھازىرقى قىرغىزىستاندا) پايتەخت بولغانىدى.

مىلادىنىك 600 - يىللىرى، تۈركلەر بۆلۈنۈپ كەتكەن

بولسىمۇ، سۇي سۇلالىسى تۈركلەرنى بىر يولى يوقىتىشقا يېتەلمىدى.

مىلادىنىك 609 - يىلى شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ (600 — 630) تۇنجى قاغانى كىسىن تۆرى قاغان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ سۇلارخان، چۆلۈكخان، قاراخان ئاتلىق ئوچ ئوغلى بار ئىدى. كىسىن تۆرى قاغان ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوچ ئوغلى ئارقا - ئارقىدىن شەرقىي تۈركلەرگە قاغان بولدى.

شەرقىي تۈرك قاغانلىقى سۇلارخانىنىڭ ۋاقتىدا (609—619) كۈچەيىپ، شەرقىي ئاسىيادىكى خېلى قۇدرەتلىك دۆلەتكە ئايلاندى. سۇلارخان 1 مىليوندىن ئارتۇق ئاتلىق قوشۇن تەشكىل قىلدى. سۇلارخان مىلادىنىك 615 - يىلى جۇڭگونىڭ پادىشاھى سۇي ياڭدىنىڭ سەپىلە قىلىش ئۈچۈن جۇڭگونىڭ شىمالىي چېگرىسىغا يېقىن بولغان جايلارغا كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇنى تىرىك تۇتۇۋېلىش ئۈچۈن بىرنەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلاندى. سۇلارخاننىڭ مەلىكىسى يېچىك (تۈركلەرگە ياتلىق بولغان خەنزۇ مەلىكىسى) ئوغرىلىقچە ئادەم ئەۋەتىپ بۇ خەتەرلىك ئەھۋالنى سۇي ياڭدىغا مەلۇم قىلدى. ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان سۇي ياڭدى ئالاقزادە بولغان ھالدا ئالدىراپ - تېنەپ ئارقىغا قاراپ قېچىپ، يەنمېن شەھىرىگە كېلىۋالدى. ھايال ئۆتمەي سۇلارخانمۇ يەنمېن شەھىرىگە بېسىپ كېلىپ، شەھەرنى قورشىۋالدى. يەنمېن ۋىلايىتىگە قاراشلىق 41 شەھەردىن ئوتتۇزتوققۇزنى تۈركلەر بېسىۋالدى. قورشاۋدا قالغان سۇي ياڭدىنېمە قىلىشنى بىلمەي، بوۋاق ئوغلى ياڭگاۋنى قۇچاقلاپ

كېچە ـ كۈندۈز يەلاپ، كۆزلىرى ئىششىپ كەتتى. ئۇ ئۇيداق تېخىر هالما چۈشۈپ قالمايدا، ئۇنىڭ ۋەزىرى شايۇ سۈيارخان ئىلگىنسى بېچىنىڭ ئالدىغا مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىپ، مەلىكىگە ئۇرمۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش پارا بېرىپ، ئۇنىڭغا پادىشاھ سۇي يانىدىن قورشاۋدىن قۇتۇلدۇرۇشنىڭ تەدبىرىنى ئۆگىنۈردى. ئىغۋاگەر ۋە هىيلىگەر بولغان مەلىكە بېچىنىڭ شا ياۋنىڭ تەدبىرى بويىچە، سۈيارخانغا ئادەم ئەۋەتىپ، يالغان دىن ئىغۋا تېپىپ، «هازىر ئارقا تەرەپىمىزدە (شىمال تەرەپتە دېمەكچى) جەدىي ئەھۋال ئۆمۈلۈپتۇ» دېگەن. مەلىكە بېچىنىڭ ئىغۋاسىغا ئىشەنگەن سۈيارخان ئۇركلەر ئىلىدە قورغىلاڭ كۆتۈرۈلگەن ئوخشايدۇ دەپ ئەنسىرەپ، يەنىمۇ قورشاۋنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ قايتىپ كەتتى. سۇي يانىدى ئۇركلەرگە ئەسىر بولۇشتىن قۇتۇلۇپ قالدى.[65]

جۇڭگودىكى سۇي سۇلالىسى مىلادىنىڭ 618 ـ يىلى دەل شەنلىك دېگىز دولقۇنىدا كۆمۈرۈلۈپ مەرق بولغان قېتىمقى، ئىچكى ئاسىيالارنىڭ شىددەتلىك زەربىسىدە ئاغدۇرۇلدى. تۈنىڭ ئورنىنى تاڭ سۇلالىسى ئالدى. ئەمىلىدىن 300 يىل مۇقۇم سۈرگەن تاڭ سۇلالىسى (618 ـ 907) نىڭ ئۇنچە پادىشاھى لى يەن (618 ـ 626) تاڭ سۇلالىسىنى قۇرۇشتا سۈيار قاغاندىن ياردەم ئالغاندى، ئۇركلەر لى يەنگە چاقىنلىق بېسۈپلىشتا ھەربىي كۈچ بىلەن ياردەم بەرگەن. شەرقىي ئۇركلەرنىڭ چاقىنگە كەلگەن ئەلچىلىرى ئۆزىنى ئولۇغ ئەمەس دەپ ئويلاپ، يېڭى قۇرۇلغان تاڭ سۇلالىسىنى گويا ئۆزىگە قارام دەلەت قانۇنىدا كۆرۈپ، زادى كۆزىگە ئىلمىغان، دېگەن

سۆزلى يەن باشتا ئۆزىنىڭ سۈيار قاغانغا بېقىندىغانلىقىنى بىلدۈرگەنىدى.

مىلادىنىڭ 619 ـ يىلى سۈيار قاغان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا چۈلۈكخان قاغان بولدى. ئۇرك قاغانلىرىنىڭ ئادىتى بويىچە ئۇمۇ چۈگگو مەلىكىسىگە ئۆيلەنىدى. مەلىكە بېچىڭ چۈلۈك قاغانى مىلادىنىڭ 621 ـ يىلى زەھەرلەپ ئۆلتۈردى. چۈلۈك قاغاندىن كېيىن قاغان بولغان قاراخانىنىڭ ۋاقتىدا (621 ـ 630)، چۈگگو ئۇركلەرگە بول قويۇش سىياسىتىنى قوللىنىشقا مەجبۇر بولدى. بېگىدىن قۇرۇلغان تاڭ سۇلالىسى ئۆز هاكىمىيىتىگە قارشى بۆلگۈنچى كۈچلەرنى تېخى بوشتالمىغانىدى. قاراخان چۈگگونىڭ تېچكى ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ ئۇلارغا تەھدىت سېلىپ تۇردى. قاراخان مىلادىنىڭ 622 ـ يىلى بىرنەچچە يۈزمىڭ قوشۇن بىلەن جۇڭگوغا ھۇجۇم قىلدى. لى يەن قاراخانىنىڭ ھۇزۇرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ تىنچلىق پىتىمنامىسى تۈزۈشنى تەلەپ قىلدى. تەلەپ قوبۇل قىلىندى. تۈزۈلگەن پىتىمنامە بويىچە، جۇڭگو ھەر يىلى ئۇركلەرگە كۆپ مىقداردا ماددىي نەرسىلەر (ئاۋار ـ دۇردۇن، چاي قاتارلىقلار)نى بېرىپ تۇرۇش مەجبۇرىيىتىنى ئۆز ئۈستىگە ئالدى. قاراخان ئۆز ئېلىگە قايتتى. تاڭ سۇلالىسى قاراخانىنىڭ پەيلىدىن قورقۇپ، مىلادىنىڭ 624 ـ يىلىسى پايتەختىنى چاڭئەندىن بۆتكەپ كەتمەكچىمۇ بولدى. بۇنداق ئەھۋىنى ئونئۇرىغا قويمانلار، چاڭئەندىكى دۆلەت خەزىنىسىدە بايلىق ئاھايىتى كۆپ، ئەگەر ئورىغا ئوت قويۇپ، كۈل قىلىپ ئاشلىساق، ئۇركلەر چاڭئەنگە بېسىپ كىرمەيدۇ، پايتەختىنى مۇۋاپىقراق بىر جايغا بۆتكەپ كېتىش كېرەك، دەپ

يىشكەن. بۇنداق تەشەببۇسنى لى يەن قوللىغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئۆزلى لى شىمىن (626 — 649) قارشى چىققانلىقتىن، پايتەختتىن يۆتكەپ كېتىش تەشەببۇسى ئەمەلگە ئاشمىغان.

مىلادىنىڭ 626 - يىلى قاراخان بۇرۇن تۇزۇلگەن تىنچ-لىق بىتىمنامىسىنى چۆرۈپ تاشلاپ، جۇڭگوغا ھۇجۇم قىلىپ چاڭئەنگە 40 چاقىرىم كېلىدىغان جايغىچە بېسىپ كەلدى. پادىشاھ لى شىمىن قاراخانغا ئاھايىتى ئۇرغۇن ئالتۇن-كۈمۈش، كىمخاب، تاۋار - دۇردۇن بېرىش ھېسابىغا چاڭ ئەننى ساقلاپ قالدى. لى شىمىن ئۆ يىلى دۆلەتنىڭ ئىچ كى قىسمىدىكى بۆلۈنمە كۈچلەرنى يوقىتىپ، جۇڭگونى ئاسا-سەن بىرلىككە كەلتۈردى. شۇنىڭدىن باشلاپ، لى شىمىن بىر تەرەپتىن قاراخانىنىڭ تەلەپلىرىنى قاندۇرۇپ ئۇنى ئالدىغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن تۈركلەرگە قارشى ئۇرۇشقا جىددىي تەييارلىق كۆردى.

مىلادىنىڭ 627 - يىلىدىن باشلاپ شەرقىي تۈركلەرنىڭ ھاياتىدا ئاھايىتى ئىبرەت بولغان قارا كۈنلەر باشلاندى. تەبىئىي ئاپەت ئۈستىدا بىرنەچچە يىل داۋام قىلىپ، ئاھايىتى ئۇرغۇن چارۋا مال قىرىلىپ كەتتى، خەلق ئاچارچىلىقتا قېلىپ، ئۆ-ڭۈك تالقىنىنى يەپ كۈن كەچۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىسيان-لار كۆتۈرۈلدى. بۇنداق ئىسيانىنى شەرقىي تۈركلەرنىڭ ئاسا-سىي تايانچى بولغان شەرقىي ئۇيغۇرلار كۆتۈردى. شۇ چاغدا شەرقىي ئۇيغۇرلار، ئۇيغۇرلار، سۇرتاردۇشلار، چىبىنلار، تۇبىسالار، قۇرىقانلار، تىلەڭگۇتلار، بۆكۈلىەر، بايىر-قۇلار، توغرالار، خۇنلار، ئىزگىللەر، قۇمۇرسۇلار، قومۇقلار،

تاردىزلار، بولسارلار (بايسارلار) قاتارلىق 15 قەبىلىدىن ئىبارەت ئىدى. بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى شەرقىي تۈرك قا-غانلىقىنىڭ ئاساسىي خەلقى ئىدى. ئۇلار شۇ چاغدا، ھازىرقى موڭغۇلىيەدە ۋە بايقال بويلىرىدا ياشايتتى.

مىلادىنىڭ 600 - يىللىرىدىن باشلاپ، شەرقىي ئۇيغۇر-لار كۈچىيىشكە باشلىغانىدى. شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ياغلاقار ئۇرۇقىدىن چىققان خانلاردىن تىكىن ئەركىن(؟ — 605)، يوسا (؟ — ؟) ئاتلىق خانلار شەرقىي تۈركلەرگە ئىتائەت قىلغانى-دى. 628 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلار ئىسيان كۆتۈرگەندە، شەر-قىي تۈرك قاغانى قاراخان ئىسيانىنى باستۇرۇش ئۈچۈن سۇار-خانىنىڭ ئۇغلى تۇرىخان بىلەن ئۆز ئوغلى يوغۇقساد باشچىلىق-دا، 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن ماڭدۇردى. مانا شۇ تۈرك قوشۇنلىرىنى ئۇيغۇر خانى يوسا تارمار قىلدى. قاراخان ئۆز ۋەزىپىسىنى ئورۇندىيالماي مەغلۇپ بولغان تۇرىخاننى جازالاپ، ئۇنى بىرنەچچە كۈن سولاپ قويدى. بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان لى شىمىن تۇرىخاننى يېنىغا تارتىپ، ئۇنى قارا-خانغا قارشى ئاتلاندۇردى. دەل شۇچاغدا (مىلادىنىڭ 628 - يىـ-لى)، شەرقىي تۈرك قاغانلىقىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ مە-لۇم قىلغان ئۇيغۇرلار بىلەن سۇرتاردۇشلار سۇرتاردۇش قا-غانلىقىنى قۇردى. تاڭ سۇلالىسى يېڭى قۇرۇلغان سۇرتاردۇش قاغانلىقى (628 — 646)نى قوللاپ - قۇۋۋەتلەپ، ئۇنىڭ قاغا-نى ئىنەنگە ئەلچىلەر ئەۋەتىپ سوۋغا - سالام ۋە ئۇنۋان تەقدىم قىلدى. شەرقىي تۈركلەر ئىچكى جەھەتتىن ئەنە شۇنـ-داق ئىبرەتلەرنى چۈشۈپ قالغاندا، لى شىمىن شەرقىي تۈركلەرگە قارشى ئۇرۇش باشلىدى. لى چاڭ قاتارلىقلارنىڭ

قوماندانلىقىدىكى 100 مىڭدىن ئارتۇق جەڭچىدىن تەركىب تاپقان جۇڭگو قوشۇنلىرى تۈركلەرگە تۆت يۆنىلىش بويىچە ھۇجۇم قىلىپ، تۈركلەر دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسىگە بېسىپ كىردى. مىلادىنىڭ 629 - يىلى 11 - ئايدا چوغاي تاغلىرىنىڭ باغرىدا بولغان ئۇرۇشتا قاراخان مەغلۇپ بولۇپ غەربكە - نىگشىيا تەرەپكە قاچتى.

مىلادىنىڭ 630 - يىلىنىڭ بېشىدا، قاراخانىنى ئاسسىنا سۈنىش ئاتلىق بىر خائىن بەگ جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى لى جىڭغا تۆتۈپ بەردى. ئەينى ۋاقىتتا، جۇڭگو قوشۇنلىرى ئەر - ئايال بولۇپ 100 مىڭدىن ئارتۇق تۈركنى ئەسىرگە ئالدى. ئەسىرگە ئېلىنغان تۈركلەر سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىدىكى جۇڭگو تېررىتورىيىسىگە كۆچۈرۈلدى. قاراخان باشلىق بىر تۈركۈم تۈرك بەگچەكلىرى (ئاسسىنا ئۇرۇقىدىنىڭ جەمەتلىرى) چاكىنەنگە ئەكېلىندى. 630 - يىلىدىكى بۇ مەغلۇبىيەتتە ئەسىر چۈشمەي قالغان تۈركلەرنىڭ بىر قىسمى ئوتتۇرا ئاسىياغا كەتكەن بولسا، بىر قىسمى شەرقىي ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ كەتتى. قاراخان مىلادىنىڭ 634 - يىلى چاكىنەدە ئالەمدىن ئۆتتى.

لى شىمىن 639 - يىلى شەرقىي تۈركلەرگە (ئەسىر چۈشكەن تۈركلەرنى ئاساس قىلىپ تۈرۈپ) ئاسسىنا سوبا دېگەن كىشىنى قاغان دەپ جاكارلىدى. ئۇ، خەنزۇچە لى سىما 李思摩 دېگەن ئاتنى قوبۇل قىلدى. جۇڭگوغا ئىتائەت قىلغان بۇ قورچاق ھۆكۈمدار - ئاسسىنا سوبانى ئەزەلدىن تارتىپ مۇستەقىل ياشاپ ۋاقىتتىن تۈركلەر قاغان دەپ ئېتىراپ قىلە

مەدى. ئۇلار ئىلگىرى ئاردىسىدا، مۇستەقىل تۈرك قاغانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، جۇڭگوغا ئەسىر بولۇپ قالغان تۈركلەرنى ئازاد قىلىش ئۈچۈن مەخپىي ھالدا ھەرىكەت باشلاندى. بۇنداق مەقسەتنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ھەرىكەتكە يېتەكچىلىك قىلغۇچى سۈلار قاغانىنىڭ كىچىك ئوغلى كورشاد ئىدى. كورشاد مىلادىنىڭ 630 - يىلى چاكىنەنگە مەجبۇرىي كەلتۈرۈلگەن تۈرك بەگچەكلىرىدىن 40 يىگىتنى ئەترايىغا توپلاپ بىر مەخپىي تەشكىلات قۇردى. تەشكىلاتنىڭ مەخپىي كېڭىشىدە ئۇلۇغ مەقسەت ئەمەلگە ئاشۇرۇلسا كورشاد قاغان بولىدۇ دەپ ماقۇللاندى. لېكىن كورشاد، بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلماي، قاغان نامزاتلىقىغا ئۆز جىيەنلىرىدىن بىرىنى كۆرسەتتى. ئۇنىڭ تەكلىپى قارارىدىن ئۆتتى.

شەرقىي تۈركلەرنىڭ كورشاد باشچىلىقىدىكى ئازادلىق ھەرىكىتى مىلادىنىڭ 639 - يىلى 4 - ئايدا باشلانماقچى ئىدى. بۇ چاغدىكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى لى شىمىن ئىدى. باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مىلادىنىڭ 630 - يىلى تاڭ قوشۇنلىرىغا ئەسىر چۈشكەن 100 مىڭدىن ئارتۇق تۈرك شىمالىي جۇڭگودا مەھكۇملۇقتا ياشايتتى.

كورشاد باشچىلىقىدىكى ئىسيانچىلار ئەترايلىق پۈختا كېڭەشكەندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ ھەرىكەت پىلانىنى ئاساسەن ئىككى باسقۇچقا بۆلۈپ ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولدى. بىرىنچى باسقۇچتا، پادىشاھ لى شىمىننى تىرىك تۇتۇۋېلىپ، ئۇنى تۈركلەر يۇرتىغا ئەكىتىپ كۆرۈگە تۇتۇۋېلىش. ئاندىن كېيىن لى شىمىننى قايتۇرۇپ بېرىش بەدىلىگە تاڭ سۇلالىسى پايتەختىدە ئەزەربەند بولۇپ تۇرغان تۈرك بەگچەك

لىرىنى قايتۇرۇۋېتىلىش، ئىككىنچى باسقۇچتا بولسا، تۈرك لەرنى سەپەرۋەر قىلىپ، شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش پىلانلاندى. كورشاد لى شىمىنىڭ يۇقىراچە ياسىنىپ كېچىسى چاڭنەن كوچىلىرىغا چىقىپ يۇقىرىلار تارىمسىدىكى شەھۋالىنى تىنچ تىنچلايدىغان ئادەتتىدىن پايدىلىنىپ ئۇنى ئۇتۇۋېتىپ كەتمەكچى بولدى. لى شىمىنىڭ ئۇتۇش پىلانلانغان ئاخشىمى ھاۋا بۇزۇلۇپ بوران چىقتى. لى شىمىن ئوردىدىن چىقمىدى. بۇنىڭدىن گۇمانلانغان كورشاد، سىر مەلۇم بولۇپ قالغان ئوخشايدۇ دەپ ئويلاپ، خان ئوردىسىغا بېسىپ كىرىپ، لى شىمىنى شۇ يەردىن ئۇتۇۋېتىپ چىقىرىۋەتكەنچى بولدى.

شۇ كېچىسى كورشاد باشچىلىقىدىكى 40 نەچچە نەپەر لاشىن ئوردىسىغا بېسىپ كىردى. ئوردىدا قاتتىق جەڭ بۇز بەردى. ئىسيانچىلارنىڭ ئانچە-مانچە ئوقى ۋە چاپقان قىلىچىدىن بۇزۇلگەن ئوردا مۇھاپىزەتچىلىرى تۆلدى. كورشاد ئوردا مۇھاپىزەتچىلىرىنىڭ باۋغانىرى كۆپىيىپ قارا قىياندەك كۆرۈنگەنلىكىنى كۆرۈپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ لى شىمىنى ئۇۋلاشقا كۆزى يەتمەي، بولداشلىرىغا ئوردىدىن چېكىنىش بۇيرۇقىنى بەردى. كورشاد باشچىلىقىدىكى ئىسيانچىلار ناھەق ئوردىسىنىڭ ئانچانىسىدىكى ئانلارنى قولغا چۈشۈرۈپ، ئانلىرىنى ئېلىپ دەرياسىنىڭ نېرىغا قاراپ ماڭدى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن يەر يۈتۈن تارىمىدىن قوغلاپ كەلدى. دەريانىڭ بويىدا بولغان جەڭدە ئىسيانچىلارنىڭ بىرمۇ نەرسىسىلىك قىلىچىدى، مەغلۇبىيەتچە جەڭ قىلىپ، قىزىل قانغا بويىلىپ شەھىد بولغان قۇربان بولدى.

كورشاد ۋە ئۇنىڭ بولداشلىرىنىڭ جەسىتى ۋېنخې دەرياسىنىڭ سېرىق توپىلىق قىرغىقىدا قالدى. بىز كورشاد ھەققىدىكى بۇ مەلۇماتنى جۇڭگونىڭ تارىخىي يىلنامىلىرىدىن ئالدۇق.[40]

تۈركلەرنىڭ مىللىي قەھرىمانى كورشادنىڭ ئىسيانى مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن شەرقىي تۈركلەر ئىچىدە ئاتاۋادلىق، مۇستەقىللىق كەيپىياتى بېسىلمىدى. شەرقىي تۈركلەرنىڭ مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئارزۇسى تېخىمۇ ياغا ئۆزمىنى ئۇرغان دەھشەتلىك دولقۇندەك داۋالغۇشقا باشلىدى. ئالىيجاناب خىلەتلىك، شىر يۈرەك قەھرىمان كورشادنىڭ نامى خەلق ئارا دائىقى ۋە مۇستەقىللىكى بولىدا كۈرەشكەن ۋە كۈرىشۋاتقانلارنىڭ قەلبىدىن مەڭگۈ ئورۇن ئالدى ۋە ئالقۇسى (46 ـ ئىزاھتىكى تارىخىي مەلۇماتنىڭ ئەسلى خەنزۇچە نۇسخىسىنى ئۆزىدىكى قىرناق ئېچىدە بەردۇق).

（原文：）初，突利可汗之弟结社率入朝，历位中郎将。居家无赖，厉突利斥之，乃诬告其谋反，上由是薄之，久不进秩。结社率思结阙部落，得四十余人，谋因晋王治四鼓出宫，开门斩关，驰入宫门，直指御帐，可有大功。甲申，拥突利之十骑逆鹏夜伏于宫外，会大风，晋王亲出，结社率悉驱，逆犯行宫，跨回重幕，弓矢乱发，卫士死者数十人。折卫孙武开等外众奋击，久之，乃退，驰入御厩，盗马二十余匹，北走，遵渭，掠奔其部落，追获，斩之，原景冥逆鹏，投于幕表。）

ئىزاھلار:

① سىما چېھن، «تارىخنامە» دىن بەگنىڭ تەرجىمھالى.

② «ھىدىمىن چاغدا جۇگونىڭ شىمالىدا ياشىغان مىللەتلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى» خەنزۇچە 3 - بەت.

③ ④ ۋاڭ يۈشەن: «ھىمىيە جۇ سۇلالىسى ھەققىدە قىسقە خەنزۇچە 172 - 81 - 82 - بەتلەر.

⑤ «جۇگونىڭ مىللىي تارىخى» خەنزۇچە 28 - بەت.

⑥ سىما چېھن، «تارىخنامە» لىۋ ھەققىدە قىسقە.

⑦ «موڭغۇل تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىدىغان مۇھىم ماتېرىياللار» نىڭ خەنزۇچە 1981 - يىل 2 - ئاي نەشرى، 18 - ئويغىنىش، 14 - بەت.

⑧ ۋېن تارىخنامە داشىر ماقالىلەر ئويغىنىش» خەنزۇچە 223 - بەت.

⑨ مولارنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقىچە ئىسىر يۇرۇن يەرلىرى - ئۇرخۇن بويىدىن قولالغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان پاكىتلار تار ئىلمىسى. يېقىنقى يىللاردا رۇس ئارخېئولوگلىرى ئىسسىقكۆلنىڭ جەنۇبىدىن بىر ئۇرۇق شاھزادىسىنىڭ قەبرىسىنى تاپقان. قەبرىدىن ئېچىلغان بۇرۇلغان بۇرۇلغان ئىچىدە يەر كۆمۈش ئۇقۇملۇ چىققان. ئۇنىڭدا، يەنىمۇ - ئۇرخۇن يۇرتىنىڭ مەسىلەپكى ئەكسى يىلغان بۇرۇلغان خانىرىلەر كۆرۈلگەن. بۇ مىلادىدىن بۇرۇنقى بىر ئەسىر بۇرۇنقى چاغدا ئەتىلگەن ئىكەن. بۇنىڭدىن باشقا، مون ئەلپ رىقۇنلىرى ھەم پادىشاھلىرىمۇ بۇرۇنقىچە قېتىم مەكتۇپ يازغان. بۇ مەكتۇپلار ئاساسەن يەنىمۇ - ئۇرخۇن بويىغا يىلغان بۇرۇلغان ئاپتور.

⑩ يەن گۇ، ۋەن سۇلالىسى يىلنامىسى. مولار ھەققىدە قىسقە.

⑪ يەن گۇ، ۋەن سۇلالىسى يىلنامىسى. مولار ھەققىدە قىسقە.

⑫ يەن گۇ، ۋەن سۇلالىسى يىلنامىسى. مولار ھەققىدە قىسقە.

⑬ يەن گۇ، ۋەن سۇلالىسى يىلنامىسى. مولار ھەققىدە قىسقە.

⑭ لىۋ گەن، «مولار تارىخى» خەنزۇچە 53 - بەت.

⑮ لىۋ گەن، «مولار تارىخى» خەنزۇچە 33 - بەت.

⑯ يەن گۇ، ۋەن سۇلالىسى يىلنامىسى. مولار ھەققىدە قىسقە.

⑰ زەكى ۋەلىدى توغان، «تۈركىي تۈرك تارىخىغا كىرىش» تۈركچە 48-بەت.

⑱ يەن گۇ، ۋەن سۇلالىسى يىلنامىسى. مولار ھەققىدە قىسقە.

⑲ ⑳ يەن گۇ، ۋەن سۇلالىسى يىلنامىسى. مولار ھەققىدە قىسقە.

㉑ ئۇخۋاڭ، ۋەن سۇلالىسى قىزلىرى ئۈستىدىكى خەنزۇچە 71 - بەت.

㉒ يەن ۋېنلەن، «جۇگو ئومۇمىي تارىخى» خەنزۇچە 192 - بەت.

㉓ رىمىي گروسىت «فرانسوز تارىخچىسى»، «بوز - فىر ئىمپېراتورلۇقى» تۈركچە 62 - بەت.

㉔ يەن ۋېنلەن، «جۇگو ئومۇمىي تارىخى» خەنزۇچە 192 - بەت.

㉕ «كېيىنكى خەن يىلنامىسى. سىيانبىيلار ھەققىدە قىسقە.

㉖ ماچالىئۇ، «ئوغۇزلار ۋە سىيانبىيلار» خەنزۇچە 173 - بەت.

㉗ ماچالىئۇ، «ئوغۇزلار ۋە سىيانبىيلار» 183 - بەت.

㉘ لىۋ گەن، «مولار تارىخى» 181 - بەت.

㉙ «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى. ئېگىز ھارۇنلىقلار ھەققىدە قىسقە

㉚ رىيسوبى (ۋېنگىرىيە تارىخچىسى)، «دونای كۆۋرۈكلىرى» تۈركچە.

㉛ ياۋ ۋېيەن، «شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى خۇلارنىڭ قانۇنسىز توقۇلما مۇلاھىزە» خەنزۇچە 182 - بەت.

㉜ «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» خەنزۇچە 85 - بەت.

㉝ «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» خەنزۇچە 88 - بەت.

㉞ ۋاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى. ئەنالىلار ھەققىدە قىسقە.

㉟ «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» I تۇم، ئۆزبېكچە 95 - بەت.

㊱ «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» I تۇم ئۆزبېكچە 136 - بەت.

㊲ «شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى» 1982 - يىل 1 - سان، 33 - بەت.

㊳ «فامۇسنامە» 16 - جىلد.

㊴ «فامۇسنامە» 18 - جىلد.

㊵ «فامۇسنامە» 187 - بەت.

㊶ «شىمالىي جۇ سۇلالىسى يىلنامىسى» 50-جىلد. «ئۆركلەر ھەققىدە قىسقە

㊷ «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى» 94 - جىلد.

㊸ «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى» 31 - جىلد. «ۋاڭ» دېگەن سۆزنىڭ ھەققىدە قىسقە.

㊹ «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى. ۋاڭ سۆزنىڭ ھەققىدە قىسقە

㊺ ياڭ زىجۇ، «ۋېي، ۋاڭ دەۋرى سۇلالە تارىخىنىڭ ئېزىلىشى» خەنزۇچە 18 - بەت

㊻ سىما گۇاڭ، «يىلنامە» 193 - بەت. چېگىۋىنىڭ 13 - يىلى.

تۆتىنچى باب ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ تەشكىل تېپىشى

تۇمىد ئۇلۇغ ئىلتەبىر

مىلادىنىڭ 639 - يىلىى كورشادىنىڭ ئىسيانى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى شەرقىي ئۇيغۇرلارنى ئاساسى قىلىپ قۇرۇلغان سورتاردۇش قاغانلىقىغا (628 — 646) قارىتا بۇرۇنقى سىياسەتىنى ئۆزگەرتىپ (تاڭ سۇلالىسى بۇرۇن سورتاردۇشلارنى قارا خانغا قارشى كۈشكۈرتكەندى)، ئۇنىڭ بىلەن دوشمەنلىشىش بولغا ئۆتتى. بۇ مەقسەتتە، 629 - يىلى ئەسىر چۈشكەن 100 مىڭ تۈركنى سەددىچىن سېپىلىنىڭ سىرتىغا كۆچۈرۈپ، بىر باشتا ئېيتقاندەك 639 - يىلىى ئاسىيا-سىرىانى ئۇلارغا قاغان قىلدى ۋە ئۇنى سورتاردۇشلارغا قارشى قىلىپ قويدى. ئۇنىڭدىن باشلاپ، تاڭ سۇلالىسى تۈرگۈزغان قورچاق قاغانلاردىن بىرنەچچىسى ئۆتتى.

تاڭ سۇلالىسى سورتاردۇش قاغانلىقىنى يوقىتىش ئۈچۈن، قورچاق قاغانلاردىن پايدىلانغاندىن تاشقىرى يەنە، شەرقىي ئۇيغۇرلاردىنمۇ پايدىلىنىشقا ئۇرۇندى. شۇ چاغدا، ھازىرقى

كورىيە خەلقىنىڭ ئەجدادلىرى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاجاۋۇزانە تاقابىل ئۇرۇش ئۇچۇن، شەرقىي ئۇيغۇرلارنى ئۆزىگە ئىتتىپاقچى قىلىشقا ھەرىكەت قىلغاندى. مىلادىنىڭ 643 - يىلىى كورىيەخەلقىنىڭ ۋەتەنپەرۋەر خانى يەنگەي سۇۋېن تاڭ سۇلالىسىنىڭ تاجاۋۇزانە تاقابىل ئۇرۇش ئۇچۇن، بورگلى خانى ئارقىلىق سورتاردۇشلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، تاڭ سۇلالىسىگە قارشى بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. بۇنىڭ دىن خەۋەر تاپقان لى شىمىن سورتاردۇش قاغانلىقىنى ئوق قىلىشقا يەل باغلىدى. لى شىمىن ئۇيغۇر خانى تۇمىد ئۇلۇغ ئىلتەبىر بىلەن بىرلىشىپ، مىلادىنىڭ 646 - يىلى سورتاردۇش قاغانلىقىنى يوقاتتى. ئاندىن كېيىن، شەرقىي ئۇيغۇرلارنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلدى. لېكىن، مىلادىنىڭ 646 - يىلى ئۇيغۇر خانى تۇمىد ئۇلۇغ ئىلتەبىر ئۆزىنى «ئۇيغۇر قاغانى» دەپ ئاتاپ، تارىختا 200 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ تارىخىنى باشلاپ بەردى. لى شىمىن ئىلاج قىلالماي، ئېچىدىن تەشكىل تاپقان سۇ ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى. لېكىن ئۇ چىدىياسلىق قىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ ئۇنىجى قاغانىنى ئۆلتۈرۈشنىڭ كويىغا چۈشتى. لى شىمىن ئۆز ئادەملىرى ئارقىلىق تۇمىد قاغانىنىڭ جىيەنى بولغان ئۇيغۇرنا تلىق بىر يەكىنى ئالداپ (ئۇنىڭ ئۇيغۇرلارغا قاغان بولۇشىنى قوللاشقا ۋەدە بېرىپ)، ئۇنىڭ قولى بىلەن تۇمىد قاغانىنى ئۆلتۈردى. ئۇيغۇر، تۇمىد قاغانىنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، كېچىسى بىرنەچچە ئاتلىق كىشىنى ئەگەشتۈرۈپ لى شىمىنىڭ ئادىمى يەن لىچىنىڭ قېشىغا كېلىپ، ئۇنىڭ

ھا ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى. يەن لىچىن ئۇيغۇرلارنى ئالداش ئۈچۈن ئۇيغۇرنى ئۆلتۈرۈپ بۇ سەرنى يوشۇرۇشقا ئۇرۇندى. بۇ چاغدا، بۇ سۇيىقەستتىن ئېنىق خەۋەر تاپقان ئۇيغۇرلار تۇمىد قاغانىنىڭ ئوغلى بايانىخانىنى قاغان قىلىپ كۆتۈردى بېگى قاغان ۋەزىيەتنى تىزگىنلىۋالدى.

ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ تۈركلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

دېمەك مىلادىنىڭ 646 - يىلى شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىدە ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى قۇرۇلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ جەنۇبىدا، تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن يۆلەپ تۇرغۇزۇلغان قورچاق تۈرك قاغانلىقىمۇ مەۋجۇت ئىدى. بىز باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، تۈركلەر ئۆزلىرىگە تېگىشلىك قورچاق قاغانلارنى ئېتىراپ قىلماي، كۆزگە ئىلماي، ئۇلارنى يوق قىلىشقا بەل باغلىغانىدى. تۈركلەر شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنى كەلتۈرۈش ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 679 - يىلى ئىيان كۆتۈرۈپ، تاسىنا ئىزۇق بەگنى قاغانلىق تەختىگە چىقاردى. تاسىنا ئىزۇق بەگ 680 - يىلى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، قول ئاستىدىكىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. تۈركلەر ئۇنىڭ ئورنىغا تاسىنا ئىنىسىنى قاغان قىلىپ كۆتۈردى. تاسىنا ئىنىسى قاغان 681 - يىلى تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن تەرىك قولغا چۈشۈرۈلۈپ چاقىرىندا ئۆلتۈرۈلدى. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئىككى قاغان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، تاسىنا قۇتلۇق ئاتلىق تۈرك شەجىرىسى مىلادىنىڭ 682 - يىلى شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنى

قايتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. ئۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ بىرنەچچە يۈز مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان قوشۇنلىرىنىڭ بىرنەچچە قېتىملىق ھۇجۇمىنى تارمار قىلىپ، شۆھرەت قازاندى. تۈركلەر ئۇنىڭغا، ئېلتىرىش قۇتلۇق (ئەلنى تىرىلدۈرگۈچى قۇتلۇق) قاغان ئۇنۋانىنى بەردى. ئېلتىرىش قۇتلۇق مىلادىنىڭ 862 - يىلى ئىنىسكىلىرى كۆلى (كالىلار كۆلى) بويىدا ئۇيغۇرلارنى تارمار قىلىپ، ئۇنۇكۈنىنى بېسىۋالدى.

ئېلتىرىش قۇتلۇق (682 — 692)، قاپاغان قاغان (692—716)، بىلگە قاغان(716 — 734)لەرنىڭ دەۋرىدە، شەرقىي تۈرك قاغانلىقى ئاھايىتى كۈچەيدى. شۇ چاغدا، ئاسىيا قىتئەسىدە، شەرقىي تۈرك قاغانلىقى (682 — 744)، تاڭ سۇلالىسى (618 — 907)، ئەرەب خەلىپىلىكىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ دۆلەت قەد كۆتۈرگەنىدى.

كېيىن قۇرۇلغان شەرقىي تۈرك قاغانلىقى مىلادىنىڭ 682 - يىلىدىن باشلاپ ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنى قىسمەن ھالدا قارام ھالغا چۈشۈرۈپ قويغان بولسىمۇ، ئۇيغۇرلار مۇستەقىللىق ھالىتىنى ئاساسەن ساقلاپ قالدى.

شەرقىي تۈركلەر مىلادىنىڭ709 - يىلىدىن مىلادىنىڭ711 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادا قوشۇن ئەۋەتىپ، ئەرەبلەرنى ئوتتۇرا ئاسىيادىن قوغلاپ چىقىرىشقا ھەرىكەت قىلدى. مانا شۇ تۈرك قوشۇنلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا قىلغان ئىككىنچى قېتىملىق يۈرۈشىگە ئېلتىرىش قۇتلۇقنىڭ كىچىك ئوغلى كۆل تېگىن قوماندانلىق قىلدى. كۆل تېگىن بۇخارا ئەتراپىدا بولغان ئۇرۇشتا ئەرەبلەرگە قارىتا قوتەيبى ئىبنى مۇسلىم بىلەن توقتۇشتى. تۈرلۈك سەۋەبلەرگە كۆرە، شەرقىي تۈركلەرنىڭ ئەرەبلەرنى ئوتتۇرا

ئاسىيادىن قوغلاپ چىقىرىش نىيىتى ئەمەلگە ئاشمىدى.

شەرقىي ئۇيغۇرلار 682 - يىلىدىن باشلاپ شەرقىي تۈرك لەرگە قىسمەن ھالدا قارام بولۇپ قالغان بولسىمۇ، ئۇيغۇرلار شەرقىي تۈرك قاغانلىقىدىن ھاكىمىيەتنى ساقىتىۋېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلەش ئۈچۈن تىنماي ئۇرۇشۇپ تۇردى. مۇنداق ئۇرۇشلار 715 - يىلىدىن باشلاپ كۈچەيدى. مىلادىنىڭ 716 - يىلى شەرقىي تۈرك قاغانى قاپاغان قاغان قۇرۇلۇن دەريا سىنىڭ بويىدىكى ئورمانلىقتا مۆكۈنۈپ تۇرغان ئۇيغۇر قەبىلىسى — بايىرقۇلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

قاپاغان قاغاندىن كېيىن، شەرقىي تۈركلەرگە قاغان بولغان بىلگە قاغان، ئاسىنا بىلگە قۇتلۇق قاغان (734 — 741) نىڭ ۋاقتىدا، شەرقىي تۈركلەر يەنىلا ئاسىيادىكى كۈچلۈك دۆلەتلىك ئورنىنى ساقلاپ قالدى. شۇ چاغدا، شەرقىي تۈرك قاغانلىقى 220 مىڭ كىشىلىكتىن ئارتۇق ئاتلىق قوشۇنغا ئىگە ئىدى. شىمالدىكى كۈچلۈك قوشنىسى بولغان شەرقىي تۈركلەردىن كېيىن - كۈندۈز ئەنسىرەپ تۇرىدىغان تالاي مۇلاڭسىز مىلادىنىڭ 735 - يىللىرىمۇ تۈركلەرنىڭ ھۆجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن جۇڭگونىڭ شىمالىي چېگرىسىغا 400 مىڭ كىشىلىكتىن ئارتۇق قوشۇن تۇرغۇزدى.①

مىلادىنىڭ 745 - يىلى شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى ئۇيغۇر-ئۇرخۇن قاغانلىرىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى.

بىز بۇقىرىدىكى بايانلىرىمىزدا، مىلادىنىڭ 600 - يىلى

تۈركلەر شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك قاغانلىقلىرىغا بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن شەرقىي تۈركلەر بىلەن ئۇيغۇرلار نىڭ قانداق مۇناسىۋەتتە بولغانلىقى توغرىسىدا قىسقىچە توختالدۇق.

تۆۋەندە، غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى (ئاساسەن ئۇيغۇر-ئۇرخۇن قاغانلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى) توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتىمىز.

مىلادىنىڭ 576 - يىلى تۈرك قاغانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىنى چوڭ قاغانغا ۋەكالىتەن باشقۇرىدىغان يابغۇ ئۇنۋاندىكى ئىستىمى قاغان ئالەمدىن ئۆتكەندە، ئۇنىڭ ئورنىغا بىلگە تاردۇ قاغان 24 يىل (مىلادىنىڭ 576 - يىلىدىن 600 - يىلىغىچە) سەلتەنەت سۈردى. مۇقان قاغانىنىڭ ئوغلى ئاپاخان ئۇنىڭ بىلەن بىللە 17 يىل (576 — 593) ئورتاق قاغان بولدى. ئاپاخاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى ئىنال قاغان يەتتە يىل (593 — 600) بىلگە تاردۇ قاغانلىق يېتىدا ئورتاق غەربىي قاغان بولدى. مىلادىنىڭ 600 - يىلى تۈرك قاغانلىقى شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك قاغانلىقىغا بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن، غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانلىق قىلدى. غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ تۇنجى قاغانى ئاپا قاغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى ئىنال قاغانىنىڭ نەۋرىسى چۆلو قاغان (600 — 611) قاتارلىقلار نىڭ ۋاقتىدا، غەربىي تۈركلەر بىلەن شەرقىي تۈركلەر ئارىسىدا ئۇرۇش بولدى. بۇ ئۇرۇشتا شەرقىي تۈرك قاغانى سىۋار قاغان غەربىي تۈرك قاغانى چۆلو قاغاننى ئۆلتۈردى.

غەربىي تۈرك قاغانلىقى چۆلو قاغانىنىڭ ئاغىسى

شخوي قاغان (611 — 618) نىڭ ئوغلى توزيابغۇ قاغانىڭ ۋاقتىدا (618 — 630) ئاسىيادىكى ئەڭ كۈچلۈك دۆلەتكە ئايلانغاندى. شۇ چاغدا، غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىسى شەرقىي شىمالدا ئالتاي تاغلىرىدىن تارتىپ جەنۇبتا ئامو دەرياسى بىلەن ئىرانغىچە، شەرقتە بارىسكۆلدىن تارتىپ غەربتە كاسپى دېڭىزىنىڭ بويلىرىغىچە تۇتاشقاناندى.

غەربىي تۈركلەرنىڭ قاغانى شخوي قاغانىڭ ۋاقتىدا تۈركلەر بىلەن ئىران ئارىسىدىكى بۇرۇنقى دۈشمەنلىك تۈگەپ، دوستلۇق ئورنىتىلدى. ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ شاھىنشاھى خىسراۋ پەرۋىز II (589 — 628) غەربىي تۈركلەر بىلەن ئورناتقان دوستلۇق مۇناسىۋىتىدىن پايدىلىنىپ، مىلادىنىڭ 609 - يىلىدىن 619 - يىلىغىچە بولغان ئون يىل ئىچىدە مىسىر، يەمەن، پەلەستىن، رودوس، ئوسكودارلارنى (كىچىك ئاسىيادا) شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ قولىدىن تارتىۋالدى. ئىران قوشۇنلىرىنىڭ غەلىبىلىك بۇرۇشلىرى ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىگە قارشى ھالەتتە تۇرغان ئەرەبلەرنى ناھايىتى قاتتىق ئەندىشىگە سېلىپ قويدى. شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ئۇرغۇنچايلىرىنى ئىرانغا تارتۇرۇپ قويغان ئىمپېراتور ھىراكلى I (610 — 641) تۈركلەر بىلەن بولغان بۇرۇنقى دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ئۆز ھالىغا كەلتۈرۈۋالدى. مىلادىنىڭ 576 - يىلى تۈركلەرنىڭ غەربىي قاغانى بىلگە تاردۇ قاغان بىلەن رىم ئىمپېراتورىنىڭ ئارىسىغا سوغۇقچىلىق چۈشكەنىدە، تۈركلەر بىلەن رومالىقلار ئۇرۇشقاناندى. شۇنىڭدىن باشلاپ تۈركلەر بىلەن شەرقىي رىم ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇق بۇزۇلغان.

تون يابغۇ قاغان تۈركلەرنى تارىخىدا ئۆتكەن ئۇلۇغ قاغانلار مۇقان قاغاندىن زادى قېلىشمايدىغان ئەقىللىق، تەدبىرلىك، باتۇر، ئۇرۇشنىڭ ستراتېگىيە ۋە تاكتىكىسىغا ماھىر قاغان ئىدى. ئۇ تۈركلەر بىلەن شەرقىي رىم ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى دوستلۇقنى ئەسلىگە كەلتۈرگەندىن كېيىن، غەربىي تۈركلەرنىڭ پايتەختىنى يۇلتۇزدىن تالاس دەرياسىنىڭ بويىدىكى سۇياۋلاققا يۆتكىگەن. تون يابغۇ قاغان شەرقىي رىم ئىمپېراتورى ھىراكلى I بىلەن كېلىشىپ، مىلادىنىڭ 624 - يىلى شەرق (خۇراسان) تەرەپتىن ئىرانغا ھۇجۇم قىلدى. تون يابغۇ قاغان خوراسانداكىران قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ، تېھران ۋە ئىسپاھاننى ئالغاندىن كېيىن، تېخىمۇ ئالغا ئىلگىرىلەپ، ئىرانىنىڭ پايتەختى كتېسىفۇن (ھازىرقى باغداد) قاراپ يۈرۈش قىلدى. ئۇ ۋاقتىتا، شەرقىي رىم ئىمپېراتورى ھىراكلىي I غەرب (سۇرىيە) تەرەپتىن ئىرانغا ھۇجۇم قىلدى. شۇ چاغدا غەربىي تۈرك قاغانلىقىغا قارايدىغان ھازار قاغانلىقى(486 — 960)نىڭ قاغانى ئۇ باچا قاغان قوماندانلىقىدىكى 40 مىڭكىشىلىك ھازار قوشۇنلىرى ئەزەربەيجان (جەنۇبىي كاۋكاز) تەرەپتىن ئىرانغا ھۇجۇم قىلدى. ئىنتىپاقداشلار (تۈركلەر بىلەن شەرقىي رىم) نىڭ قوشۇنلىرى كتېسىفۇننى ئالدى. ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئەھۋالىنى ئوڭشۇپ لىش ئۈچۈن، خىسراۋ پەرۋىز II نى تەختتىن چۈشۈرۈپ قويبات II نى تەختكە چىقاردى. تون يابغۇ قاغان ئىراندىن تارتىۋالغان خوراسانغا ئىلتەبەر، تۈدۈن قاتارلىق تۈرك بەگلىرىنى ۋالىي قىلىپ تەيىنلىدى.

هراكلى [بولسا، بۇرۇن ئىرانغا تارتتۇرۇپ قويغان يەرلىرىنى قايتۇرۇۋېلىپ، شەرقىي رىمنىڭ شان - شەرىپىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. شۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ئىران ھەر جەھەتتىن ئاجىزلاپ كەتتى. بۇنداق ئەھۋال ئەرەبلەرنىڭ ئىراننى ئاسانلا بېسىۋېلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى.

تون يابغۇ قاغان مىلادىنىڭ 624 - يىلى(يەنى مەلۇماتلاردا 628 - يىلى دېيىلىدۇ) ئىرانغا قىلغان غەلىبىلىك يۈرۈشىدىن كېيىن،شۇھرەت ۋە تەنتەنەسىگە مەپتۇنلاقما قايتىپ كەلدى. تون يابغۇقاغان ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي ـ مىلادىنىڭ 630 - يىلى ـ بىلگەتاردۇقاغانىنىڭ كىچىك ئوغلى باغاتۇر قاغان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. بۇ ۋەقە ئىستېمى ئوغۇللىرىنىڭ تۈمەن قاغان ئوغۇللىرىدىن قاغانلىق تەختىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن قىلغان ئۇرۇنۇشى ئىدى. لېكىن تون يابغۇ قاغاننىڭ ئوغلى سى يابغۇ قاغان باغاتۇر قاغاننى مەغلۇپ قىلىپ، غەربىي تۈركلەرگە قاغان بولدى. ئۇلۇغ قاغان تون يابغۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، غەربىي تۈركلەردە ئىچكى ئۇرۇشنىڭ ئاپەتلىك يانغىنلىرى لاۋۇلداشقا باشلىدى. سى يابغۇ قاغان مىلادىنىڭ 633 - يىلى ئاپا قاغاننىڭ كىچىك ئوغلى ئۇلۇغ سادنىڭ چوڭ ئوغلى باغاشا تۇلۇ قاغان بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ قاچلىغا قېچىپ كەتتى. باغاشا تۇلۇ قاغان ئۇزۇن ئۆتمەي، 634 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئوكسى ئىشبارا تېرىش ئۆچۈگا قاغان (634 ـ 639) ئۈركلەرنىڭ ئاساسىي قەبىلىلىرىنى ئىككى چوڭ تارماققا بۆلدى. ھەربىر تارماق تا بەشتىن قەبىلە بار ئىدى. بۇلارنىڭ بىر تارمىقى بەش

نوشىي دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلار قىرغىزىستاندىكى چۇ دەرياسى بىلەن تالاس دەرياسىنىڭ ئارىسىدىكى جايلاردا ياشايتتى. ئىشبارا تېرىش ئۆچۈگا قاغان بۇ بەش قەبىلىنىڭ ھەر بىرىگە ئۇلۇغ ئەركىن ئۇنۋاندا بىرىدىن خان تەينىلىدى. يەنە بىر تارمىقى بەش تولىس دەپ ئاتالدى. بۇلار ئىلى دەرياسى بىلەن چۇ دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدا ياشايتتى. تۈركەشلەر مانا بۇبەش تولىس دەپ ئاتىلىدىغان قەبىلىلەرنىڭ تەركىبىدە ئىدى. بۇ بەش قەبىلىنىڭ ھەربىرىگە ئۇلۇغ چۆر ئۇنۋاندا بىرىدىن خان تەينىلەندى. يەغما ئېيتقاندا، بەش نوشىبى قەبىلىلىرى ئىسقىكۆلنىڭ غەربىدە، بەش تولىس قەبىلىلىرى ئىسقىكۆلنىڭ شەرقىدە ياشىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى نوشۇلۇپ «ئون ئوق» دەپمۇ ئاتىلاتتى.

باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، جۇڭگو مىلادىنىڭ 630 - يىلى شەرقىي تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، 680 - يىلى شەرقىي تۈركلەر مۇستەقىللىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرگىچە بولغان 50 يىل ئىچىدە، ئۇيغۇرلاردىن ئۇنۇماۋك ھالدا پايدىلىنىپ غەربىي تۈركلەرنىمۇ ئارقا - ئارقىدىن بىرنەچچە قېتىم ئېغىر ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى.

لى‌شىمىن 630 - يىلى شەرقىي تۈرك قاغانى قاراخانىنى ئەسىر ئالغاندىن كېيىن، جۇڭگونىڭ شەرق ۋە غەربتىكى قوشنىلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ زېمىنلىرىنى بېسىۋېلىش ھازىرلىقىغا كىرىشتى. لى شىمىننىڭ تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرىگە باھانە تېپىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ۋەزىرى ۋېي‌جىڭ ئۇنىڭغا مۇنداق دېگەنىدى. «جۇڭگو ئارامخۇدا، خاتىر-

جەم پاشماقچى بولمىدىكەن، ئۆز ئەتراپىدا ئۆزىدىن كۈچلۈك بىرمۇ دۆلەتنىڭ بولۇشىغا يول قويماسلىقى، ئۆزىنىڭ تۆت ئەتراپىدىكى يات دۆلەتلەرنى بويسۇندۇرۇشى لازىم». ②

لىشىمىن ئۆزىنىڭ ئەقىللىق ۋەزىرى ۋېيجىڭ كۆرسەتكەن بۇ ستراتېگىيە بويىچە ھەرىكەت قىلدى.

باشتا ئىپتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، تونيابغۇ قاغان ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، غەربىي تۈرك قاغانلىقىدا ئىچكى ئۇرۇش بىر نەچچە يىل داۋام قىلدى. جۈڭگو ئۆزىگە ناھايىتى پايدىلىق بولغان بۇ ياخشى شارائىتتىن پايدىلىنىپ، غەربىي تۈركلەرنى بوقتىشقا بەل باغلىدى. جۈڭگو غەربىي تۈركلەرنىڭ تۈرك قاغانلىقىنىڭ بۆرۈنغى سەلتەنەتلىك دەۋرىدىكى شان - شەرىپىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىنمۇ ئىگىلىۋېلىپ، بىرلىككە كەلگەن، قۇدرەتلىك تۈرك قاغانلىقىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشىدىن بەكمۇ قورقاتتى. دېمىسىمۇ، غەربىي تۈرك قاغانلىرىدا ئەنە شۇنداق مەقسەت بار ئىدى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۆزى ئۈچۈن ناھايىتى قورقۇنچلۇق بولغان غەربىي تۈرك قاغانلىقىنى يوقىتىش ئۈچۈن، بىرىنچى قەدەمدە، غەربىي تۈركلەردىن تەخىرتاغ لىرىنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ۋادىسىنى، ئىككىنچى قەدەمدە تەخىرتاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى جايلارنى تارتىۋالماقچى بولدى. تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى بۇنداق چوڭ ۋە قىيىن ئىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، كۆپ قېتىم سىناقتىن ئۆتكەن «يانالارنىڭ قولى بىلەن يانالارنى بويسۇندۇرۇش ئۇنۇمى لۈك تەدبىر» دېگەن ستراتېگىيىنى قوللاندى. لىشىمىن 630 -

يىلى شەرقىي تۈركلەرنى تارمار قىلغاندا، ئەسىرگە چۈشكەن يۈز نەچچە مىڭ تۈركنىڭ ئىچىدىكى ئەسكەرلىككە يارايدىغانلارىدىن قوشۇن تەشكىل قىلدى. بۇ ئىشنى ئۇ تاڭ سۇلالىسىگە جان - دىلى بىلەن خىزمەت قىلغان تۈرك بەگچىكى ئاسىناتۇر قاتارلىقلار ئارقىلىق ئورۇنلىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بولغان جېبىنى ئالدىغا بەگچىكى جېبىنى ئالىپ ئارقىلىق ئۇيغۇرلاردىن قوشۇن تەشكىل قىلدى. ئاسىناتۇر بىلەن جېبىنى ئالىپ قاتارلىقلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي تۈركلەرگە قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدى.

ئاسىناتۇر غەربىي تۈرك قاغانى چۆلو قاغانىنىڭ ئوتتۇرانچى ئوغلى بولۇپ، 636 - يىلى تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولغانىدى. شۇنىڭدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 655 - يىلى ئۆزى ئۆلگەنگە قەدەر ئۇ تاڭ سۇلالىسىگە خىزمەت قىلىپ، غەربىي تۈركلەرگە قارشى ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشلاردا باش قوماندانلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىدى. جېبىنى ئالىپ بولسا مىلادىنىڭ 632 - يىلى ئۆز قەبىلىسىدىن بىرنەچچە مىڭ كىشىنى باشلاپ تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان ئۇيغۇر ئىدى. ئۇمۇ ئۆزى ئۆلگەنگە قەدەر — مىلادىنىڭ 676 - يىلىغىچە تاڭ سۇلالىسى ئۈچۈن ئەرزىگۈدەك خىزمەتلەرنى ئىشلەپ بەردى.

لىشىمىن مىلادىنىڭ 640 - يىلىدىن باشلاپ غەربىي تۈركلەرگە قارشى ئۇرۇش باشلىدى. خۇ جۇنجى قوماندانلىقىدىكى جۈڭگو قوشۇنلىرى(ئاسىناتۇر بىلەنجېبىنى ئالىپ قوماندانلىقىدىكى تۈرك ۋە ئۇيغۇر قوشۇنلىرىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە ئىدى) غەربىي تۈرك قاغانلىقى زېمىنىغا تاجاۋۇز قىلىپ كى-

ومپ، تۇربان خانلىقى (460 — 640) نى ھەربىي تۇركلەردىن تارتىۋالىدى. بۇ چاغدا ھەربىي تۇرك قاغانى ئىبى تۇلۇ قاغان (638 — 651) نىڭ بەشبالىقتىكسى يابغۇسى تۇربان خانلىقىغا يارىدەم بېرىپ تاڭ قوشۇنلىرىغا قارشى چىقىش ئورنىغا خۇ جۇنجىگە تەسلىم بولدى. مىلادىنىڭ 644 - يىلى، جۇڭگو قوشۇنلىرى قاراشەھەرنى بېسىۋالىدى. مىلادىنىڭ 648 - يىلى جۇڭگو قوشۇنلىرىغا باش قوماندانبولغان ئاسىنا خاتۇر، 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇن (ئاساسەن تۇرك ۋە ئۇيغۇرلاردىن تەركىب تاپقان قوشۇن)غا يېتەكچىلىك قىلىپ، كۇچا، قەشقەر، خوتەن خانلىقلىرىنىڭ بېسىۋالىدى. مانا شۇ چاغدا، ھەربىي تۇركلەرنىڭ ئاردىسىدىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرى نى قوغداپ، جۇڭگو قوشۇنلىرىنى ئۇيەردىن قوغلاپ چىقىرىش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ھەرىكىتى ئۇنۇم بەرمىدى. تارىم ۋادىسى مىلادىنىڭ 650 - يىلى ھەربىي تۇركلەرنىڭ قولىدىن چىقىپ كەتتى.

لى شىمىن مىلادىنىڭ 640 - يىلىدىن باشلاپ ھەربىي تۇركلەرنىڭ تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى تېررىتورىيىسىگە ھۇجۇم قىلىشقا باشلىغان چاغلىرىدىلا، شەرقتىكى كوۋىنگسىمۇ تاجاۋۇز قىلىشقا ھازىرلانماقتىدى. بۇ ۋەقە توغرىسىدا باشقا توختالمايمىزدۇق.

تاڭ سۇلالىسى ئون يىل (640 — 650) ۋاقىت سەرپ قىلىپ تارىم ۋادىسىنى ھەرب تۈركلەردىن تارتىۋالغاندىن كېيىن، جۇڭخار دالاسىنى بېسىۋېلىشقا كىرىشتى. مانا شۇ چاغدا، ئاسىنا ئالىپ ئۇلۇغ ئىشبارا قاغانىنى مەغلۇپ قىلىپ، ھەربىي تۈركلەرنى بىرلىككە كەلتۈردى. ئاسىنا ئالىپ مىلادى 652 -

يىلى شەرقىي يۇرۇش قىلىپ، خەلقئارا سودا يولىدا ئاھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتقان بەشبالىق (640 - يىلى تاڭ سۇلالىسى بېسىۋالغان)نى قايتۇرۇۋالدى.

بۇنىڭدىن ئەنسىرىگەن تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ قاغانى بايانخانغا 50 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن قىلغان يارىدىمىنى ئاساس قىلىپ، ئايال جىيەنخاڭ قوماندانلىقىدىكى 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ماڭدۇرۇپ، ھەربىي تۈرك قاغانى ئاسىنا ئالىپنى مەغلۇپ قىلدى. بەشبالىق تۈركلەرنىڭ قولىدىن يەنە تاڭ سۇلالىسىنىڭ قولىغا ئۆتتى. ئاسىنا ئالىپ مىلادىنىڭ 657 - يىلى قوشۇن تارتىپ كېلىپ، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى قولدىن كەتكەن جايلارنى قايتۇرۇۋالماقچى بولدى. ئۇنىڭ مەقسىتىدىكى ۋە ھەربىي تۈركلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىدى. ئۇ چاغدا، ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانى بايانخان 50 مىڭكىشىلىك ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنىغا قوماندانلىق قىلىپ، سۇدىنىڭ قوماندانلىقىدىكى 30 مىڭ كىشىلىك جۇڭگو قوشۇنىغا (بۇلار يېڭىدىن قوشۇن ئىدى)ماسلىشىپ، ھازىرقى بورتالا ئەترابىدا، ئاسىنا ئالىپ قوماندانلىقىدىكى 100 مىڭ كىشىلىك تۈرك ئاتلىق قوشۇنى بىلەن ئۇرۇشتى. ئۇرۇشتا ئاسىنا ئالىپ مەغلۇپ بولدى. ئۇ بىر قىسىم قوشۇنلىرىنى باشلاپ غەرب تەرەپكە چېكىندى. بايانخان، شياۋسې بىلەن بىللە، ئۇنىڭ كەينىدىن قوغلاپ، ھازىرقى تاشكەنتنىڭ غەربىي شىمالىدىكى كېش دېگەن جايغىچە بارىدى. كېش شەھىرىنىڭ بېگى ئىنال تارقان ئۇنى يالغاندىن قارشى ئالغان بولۇپ ئالدىنقا چىقتى ۋە ئۇنى شەھەرگە باشلاپ كىردى. ئاسىنا ئالىپ شەھەرگە كىرگەندىن كې-

يين، شىنال تارقان ئۇنى باغلاپ دۇشمەنگە تۇتۇپ بەردى.

تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلارنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ غەربىي تۈركلەر ئۈستىدىن قازانغان بىر قاتار غەلىبىلىرى ئاساسىدا، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆز مەۋرىيىتىنى يۈرگۈزۈش ئۈچۈن، ھەرخىل نامدىكى مەھكىمىلەرنى تەسىس قىلىپ، ئۇنىڭغا تۈرك بەگلىرىنى ئەمەلدار قىلىپ تەينىلەپ، ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنى ئىتائەت قىلدۇرماقچى بولدى. ئەمما ئۇ ئەمەلىيەتتە غەربىي تۈرك قاغانلىقى تېررىتورىيىسىدە ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزەلمىدى. مىلادىنىڭ 657 - يىلى ئاسىنا ئالپ ئەسر چۈشكەندىن كېيىن قاغان بولغان غەربىي تۈرك قاغانلىرىدىن ئاسنامىش (657 — 662)، ئاسىنا بورگىن (666 — 668)، ئاسناتۇرچى (671 — 679)، ئاسنانىزوق بەگ (679 — 680)، ئاسنايالچىن (685 — 693)، ئاسناخوجىلو (686 — 690)، ئاسنائۇن ئوق قاغان (694 — ؟)، ئاسناخوجىلو (2 - قېتىم) قاتارلىق قاغانلار غەربىي تۈركلەرنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالدى، پەقەت غەربىي تۈركلەردىن ئاسناقايدۇ بىلەن ئاسنا شان قاتارلىق ئىككى قاغانلا (704 - يىلىدىن 711 - يىلىغىچە بەتتە يىل) تاڭ سۇلالىسىگە ببقىنغانىدى. 711 - يىلىدىن باشلاپ غەربىي تۈركلەرنىڭ قاغانلىق ھوقۇقى ئاسنا ئۇرۇقىدىن تۇرگەشلەر قولىغا ئۆتتى. تۇرگەش قاغانلىرى 742 - يىلىغىچە غەربىي تۈركلەرگە قاغان بولدى. 742 - يىلىدىن كېيىن قاغانلىق ھوقۇقى يەنە ئاسنا ئۇرۇقىنىڭ قولىغا ئۆتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي تۈركلەرنى تىزگىنلەپ - كېسىل تارمار قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزەلمەسلىكىگە يەنە باشقا سەۋەبلەرمۇ بار ئىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ئا-

سىيانى ئۆز تەسىرىگە ئېلىشىغا تىبەت خانلىقى (629 — 846) مىلادىنىڭ 682 - يىلى قايتىدىن قوزغىلغان شەرقىي تۈرك (قۇتلۇق ئېلىتەرىش) قاغانلىقى، مىلادىنىڭ 651 - يىلدىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرگەن ئەرەبلەر بولدى قويىدى. مىلادىنىڭ 670 - يىلى تىبەت خانلىقى قارا-شەھەر، كۇچا، قەشقەر، خوتەننى بېسىۋالدى. مىلادىنىڭ 692 - يىلى تاڭ سۇلالىسى قاراشەھەر، كۇچا، قەشقەر، خوتەننى تىبەتلىكلەرنىڭ قولىدىن تارتىۋالغان بولسىمۇ، ئەرەبلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىۋالغان تىبەت خانلىقى مىلادىنىڭ 720-يىلىدىن باشلاپ تارىم ۋادىسىنى تاڭ سۇلالىسىدىن تارتىۋېلىش ئۈچۈن ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلارنى ئېلىپ باردى. مىلادىنىڭ 751 - يىلى قىرغىزستاندىكى تالاس دەرياسىنىڭ بويىدا ئەرەبلەر بىلەن جۇڭگو ئارىسىدا ئوتتۇرا ئاسىيانى تالىشىش يۈزىسىدىن ناھايىتى قاتتىق ئۇرۇش بولدى. بۇ ئۇرۇشتا سالىھىئىنى زىياد قوماندانلىقىدىكى ئەرەب قوشۇنلىرى گاۋشەنزى قوماندانلىقىدىكى جۇڭگو قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈردى. گاۋشەنجى ئامان قالغان 3000 كىشىنى باشلاپ قېچىپ كەتتى. تالاس ئۇرۇشى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەسىرىنى سۇيۇرۇپ تاشلىدى. تالاس ئۇرۇشىدىن كېيىن، تارىم ۋادىسى ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ قولىغا ئۆتتى.

193 يىل ھۆكۈم سۈرگەن كۆكتۈرك قاغانلىقىنىڭ دەۋرى ئۇچ باسقۇچقا بۆلۈنۈش مۇمكىن. بىرىنچى باسقۇچ، 50 يىل ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مانا شۇ 50 يىل (مىلادىنىڭ 552-يىلىدىن 600 - يىلغىچە) كۆكتۈرك قاغانلىقىنىڭ قۇدرەت تاپقان ئاجايىپ سەلتەنەتلىك دەۋرى ئىدى. شۇ چاغدا، كۆك

تورك قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقتە ساغالىن ئارىلىدىن غەربتە قارا دېڭىز بويلىرىغىچە، شىمالدا بايكۆل، بالقاش، ئارال كۆللىرىدىن تارتىپ جەنۇبتا ئىراننىڭ سوزۇلغانلىدى، ئافغانستان، كەشمىر، تىبەت، گەنسۇنىڭ قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىدە ئىدى.

كۆكتۈرك تارىخىنىڭ ئىككىنچى باسقۇچى ميلادىنىڭ 600-يىللىرىدىن — كۆك تۈرك قاغانلىقى شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك قاغانلىقىغا بۆلۈنۈپ كەتكەندىن تارتىپ باشلىنىدۇ. بۇ باسقۇچ شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتكۈچە بولغان 145 يىلنى (600 — 745) ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شەرقىي تۈركلەر مانا شۇ 145 يىللىقنىڭ 50 يىلىدا (630 — 680) قارام‌لىقتا ياشىدى. ميلادىنىڭ 682 - يىلى شەرقىي تۈرك بەگلىكى ئاسنا قۇتلۇق شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئۆز ھالىغا كەلتۈردى. مانا شۇ ئىلتىرىش قۇتلۇق ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى دەۋرى (682 — 745) كۆك تۈرك تارىخىنىڭ ئۈچىنچى باسقۇچى بولۇپ بۇ باسقۇچ 63 يىل داۋام قىلدى.

غەربىي تۈرك قاغانلىقى (600 — 742) ئۇيغۇرلارنىڭ قوشۇنلىرىنى ئىتتىپاقچى قىلىۋالغان تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن بىرنەچچە قېتىم مەغلۇپ بولۇپ، تېررىتورىيىسىنىڭ بىر قىسمىدىن ئايرىلىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن 742-يىلىغىچە ئاساسەن مۇستەقىل ياشىدى.

بۇ ۋاقىتقا كەلگەندە، تۈركلەر نېمە ئۈچۈن جۇڭگو بىلەن بولغان ئۇرۇشلارنىڭ تولىسىدا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى؟

بۇنىڭ بىرقانچە سەۋەبلىرى بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئاساسلىقى ئىككى سەۋەب بار:

بىرىنچى سەۋەب — تۈركلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا بۆلۈنۈپ كېتىشى. ئەگەر بىر پۈتۈن كۆك تۈرك قاغانلىقى ميلادىنىڭ 600 - يىلى شەرقىي ۋە غەربىي قاغانلىقلارغا بۆلۈنۈپ كەتمىگەن بولسا، ئۇلارنىڭ مەغلۇپ بولۇشى ناتايىن ئىش ئىدى. جۇڭگو خانلىرىنى (مەيلى سۇي سۇلالىسىنىڭ ياكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ بولسۇن) تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلىشتا، ھەر-بىر كۈچ ئىشلىتىشتىن كۆرە، باشقا تەدبىر ئىشلەتتى، دېگەن تۈزۈك. ئۇلار تۈركلەرنى بۆلۈپ پارچىلاپ، بىر - بىرى بىلەن سوقۇشتۇرۇپ ئاجىزلاشتۇردى. تۈركلەرنىڭ قولى بىلەن تۈركلەرنى يوقاتتى. بۇ توغرۇلۇق سۇي سۇلالىسىنىڭ ۋەزىرى جاڭ سۈئىشىنىڭ ميلادىنىڭ 582 - يىلى سۇي ۋېنىدىغا كۆرسەتكەن تەدبىرىنى ئەسكە ئېلىش يېتەرلىك.

كۆكتۈرك قاغانلىقىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى توغرىسىدا جۇڭگو تارىخچىسى پەن ۋېنلەن بۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئەگەر تۈركلەر شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك قاغانلىقىغا بۆلۈنۈپ كەتمەي، بىرلىكىنى ساقلىغان بولسا، تاڭ سۇلالىسى تۈركلەرنى يوقىتالمايتى. غەربىي تۈرك قاغانلىقى شەرق ۋە غەربتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنمەي بىرلىكىنى ساقلىغان بولسا، تاڭ سۇلالىسى غەربىي تۈركلەرنىمۇ يوقىتالمايتى. غەربىي تۈركلەرنىڭ ئۆز ئىچىدە توپلاڭ تۇغۇلغاندا، تاڭ سۇلالىسى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ كەتتى.»③

ئىككىنچى سەۋەب — تاڭ سۇلالىسى، شەرقىي تۈرك قاغانلىقى بولسۇن، غەربىي تۈرك قاغانلىقى بولسۇن، ئۇلارنى

مەغلۇپ قىلىشتا ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى زىددىيەتلەردىن پايدىلاندى، بولۇپمۇ تۈرك قاغانلىقى تەركىبىدىكى ئۇيغۇرلاردىن ئۈستىلىق بىلەن پايدىلاندى. ئۇيغۇرلار تۈرك خەلقلىرى ئىچىدە ئەينى ۋاقىتتا سانى ئىنتايىن كۆپ، جەڭگىۋارلىقى ناھايىتى ئۈستۈن بىر خەلق ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن تۈركلەرنىڭ دۈشمەنلىرى تۈرلۈك چارە - ئامالالارنى ئىشقا سېلىپ، ئۇيغۇرلارنى تۈركلەرگە قارشى كۈشكۈرتتى.

ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ قاغانى بايان قاغان تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلىشىدا نېمە ئۈچۈن بىرنەچچە قېتىم قوشۇن چىقىرىپ تاڭ سۇلالىسىگە ياردەم قىلغان؟ دېگەن سوئال تۇغۇلىدۇ. بايان قاغانىنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە غەربىي ياردەم كۆرسىتىشىدە مەلۇم مەقسىتى بار ئىدى. بايان قاغان غەربىي تۈركلەر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ تىرىتورىيىسىنى ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ تىرىتورىيىسىگە قوشۇۋالماقچى ياكى ھېچبولمىغاندا، غەربىي تۈرك قاغانلىقى زېمىنى ھېسابىدىن مەلۇم پايدىغا ئىگە بولماقچى ئىدى. لېكىن، ئاقىۋەتتە، غەربىي تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلغان بۇ ئىتتىپاقداشلار (جۈڭگو بىلەن ئۇيغۇر-ئۇرخۇن قاغانلىقى) نىڭ ھېچقايسىسى ئۆز مەقسىتىگە يېتەلمىدى.

كۆك تۈرك قاغانلىقىدا، ئۇيغۇرلار بۇ قاغانلىقنىڭ قۇدرەت تېپىپ، كۈللەپ ياشنىشىدىمۇ ھەل قىلغۇچ ئىجابىي رول ئوينىدى. شۇنىڭدەك، ئاخىر يىرىپ، ئۇنىڭ مەغلۇپ بولۇشى ۋە يوقىلىشىدىمۇ ھەل قىلغۇچ سەلبىي رول ئوينىدى.

تۈركلەر بىلەن جۈڭگو ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشلارنىڭ خاراكتېرى توغرىسىدىمۇ بىرنەچچە ئېغىز سۆز قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئىككى دۆلەت ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشلارنىڭ خاراكتېرى ھەر خىل بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى بىر تاياقتا ھەيدەپ قارىغا ھۆكۈم چىقارغىلى بولمايدۇ. گاھىدا تۈركلەر سەددىچىن سېپىلىدىن ئۆتۈپ جۈڭگو تېررىتورىيىسىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن، گاھىدا جۈڭگو قوشۇنلىرى سەددىچىن سېپىلىدىن چىقىپ، تۈركلەر تېررىتورىيىسىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن، بەلكى ئۇلارغا ھەربىي زەربە بېرىشنىلا كۆزلىمەي، ئەكسىچە يىراقنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇلارنىڭ تېررىتورىيىسىنى بېسىۋېلىشنى مەقسەت قىلغان. تاجاۋۇزچىلىق مەقسىتىدە قىلىنغان ھەرقانداق ئۇرۇش ئەلۋەتتە ئادالەتلىك ئۇرۇش بولمايدۇ.

بۇ ئىككى قوشنا دۆلەتنىڭ تىنچ ئۆتكەن مەزگىللىرىدە مۇ، ئۆزئارا قىلىشقان «دوستانە» مۇئامىلىلىرىدىمۇ سەممىيەت بولمىغان.

مىلادىنىڭ 697 - يىلى شەرقىي تۈرك قاغانى قاپاغان قاغان(692 — 716) تاڭ سۇلالىسىنىڭ قىرالچىسى (ئايال پادىشاھى) ۋۇ زېتىيەنگە ئەلچى ئەۋەتىپ: جۈڭگوغا ئەل بولۇپ كەتكەن بىرنەچچە مىڭ ئائىلە تۈركلەرنى قايتۇرۇپ بېرىشنى، 1000 كىزە ئۇرۇقلۇق ئاشلىق، 50 مىڭ توپ تاۋار - دۇردۇن، 3000 دانە دېھقانچىلىق سايمانى، 40مىڭ جىڭ تۆمۈر بېرىشنى تەلەپ قىلغان.④ ۋۇ زېتىيەن قاپاغان قاغانىنىڭ تەلىپىنى ئورۇندىشىغا مەجبۇر بولغان بولسىمۇ، ئەمما مۇئامىلىدە سەممىي بولمىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، قاپاغان قاغان

مىلادىنىڭ 698 - يىلى ۋۇ زېتىيەنگە يوللىغان مەكتۇپىدا: «بىرىنچىدىن، ماڭا ئەۋەتىلگەن ئۇرۇقلۇق دانلارنى قورۇپ ئەۋەتىپسىلەر، يەرگە تېرىغاندىن كېيىن بىر تالمۇ ئۇنمىدى. ئىككىنچىدىن، ئەۋەتكەن ئالتۇن - كۈمۈش جابدۇقلىرىڭىز جا چىقتى ... ئۈچىنچىدىن، تاۋار - دۇردۇنلىرىڭىزنىڭ ھەممىسى قوپال، ناچار ئىكەن. تۆتىنچىدىن... بىزگە ياتلىق قىلىندىغان (قاپاغانىڭ ئوغلىغا ياتلىق قىلىدىغان تاڭ مەلىكىسى) ۋۇ جەمەتىدىن بولغان مەلىكە قىز بىزنىڭ لايىقسىز ئەمەس ئىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇستىڭىزگە قوشۇن تارتىپ بارىمەن»⑤ دەپ يازغان.

يۇقىرىدىكى پاكىتقا قارىغاندا، ۋۇ زېتىيەنده سەلتەنەت بولسىغان، قاپاغان قاغانىنىڭ ئوغلىغا ياتلىق قىلىدىغان مەلىكە قىز تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ لى فامىلىلىك خان جەمەتىدىن بولماي، بەلكى ۋۇ فامىلىلىك(ۋۇ زېتىيەنىنىڭ تۇغقانلىرى) جەمەتىدىن بولغان.

ئىزاھلار:

①②③ بۇ ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى قۇتلۇق بىلگە قاغانىنىڭ ۋاقتىدا (742 — 747) قۇدرەتلىك باسقۇچقا كىردى. شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ياغلاقار قەبىلىسى باش بولۇپ قۇرغان ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى باشتا ئىپتىپ ئۆتكىنمىزدەك، كېيىنكى شەرقىي تۈرك قاغانلىقى (682 — 744) بىلەن چىقىشالماي دائىم ئۇرۇشۇپ تۇرغانىدى. قۇتلۇق بىلگە قاغان 742 - يىلىدىن باشلاپ، قارلۇقلار ۋە باسمىلار بىلەن بىرلىشىپ شەرقىي تۈركلەرگە قارشى كەسكىن ئۇرۇشلارنى ئېلىپ باردى.

قارلۇقلار تۈرك قەبىلىلىرى ئىچىدە سانىنىڭ كۆپلۈكى، جەڭگىۋارلىقى ۋە تارىخىنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىلەن مەشھۇر ئىدى. «ئوغۇزنامە» داستانىدىكى رىۋايەتكە قارىغاندا، «قارلۇق» دېگەن نامنى ئوغۇزخان قويغانىكەن. ئۇ رىۋايەتتە مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: ئوغۇزخان غەربكە قىلغان يۈرۈشىدىن

بەشىنچى باب ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى ۋە تاڭ سۇلالىسى

قۇتلۇق بىلگە قاغان

ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى قۇتلۇق بىلگە قاغانىنىڭ ۋاقتىدا (742 — 747) قۇدرەتلىك باسقۇچقا كىردى. شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ياغلاقار قەبىلىسى باش بولۇپ قۇرغان ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى باشتا ئىپتىپ ئۆتكىنمىزدەك، كېيىنكى شەرقىي تۈرك قاغانلىقى (682 — 744) بىلەن چىقىشالماي دائىم ئۇرۇشۇپ تۇرغانىدى. قۇتلۇق بىلگە قاغان 742 - يىلىدىن باشلاپ، قارلۇقلار ۋە باسمىلار بىلەن بىرلىشىپ شەرقىي تۈركلەرگە قارشى كەسكىن ئۇرۇشلارنى ئېلىپ باردى.

قارلۇقلار تۈرك قەبىلىلىرى ئىچىدە سانىنىڭ كۆپلۈكى، جەڭگىۋارلىقى ۋە تارىخىنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىلەن مەشھۇر ئىدى. «ئوغۇزنامە» داستانىدىكى رىۋايەتكە قارىغاندا، «قارلۇق» دېگەن نامنى ئوغۇزخان قويغانىكەن. ئۇ رىۋايەتتە مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: ئوغۇزخان غەربكە قىلغان يۈرۈشىدىن

قايتىپ كېلىۋاتقاندا، ئۇنىڭ بوز ئايغىرى تاغ ئىچىگە قېچىپ كېتىدۇ. ئوغۇزنىڭ بەگلىرىدىن بىرى بۇ بوز ئايغىرنى ئىزدەپ كېتىپ ئۇچ كۈندىن كېيىن ئۇنىسى تاغ ئىچىدىن تېپىپ كېلىدۇ. شۇ چاغدا ھېلىقى بەگنىڭ ئۇستىبېشىنى قار قاپلاپ كەتكەنىكەن. بۇنى كۆرگەن ئوغۇزخان بۇ بەگگە «قارلىق بەگ»دېگەن نامنى قويۇپ قويىدۇ ۋە ئۇنى شۇ يەردىكى قەبىلىگە بەگ قىلىپ تەيىنلەيدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇ بەگنىڭ قەبىلىسى ئۆزلىرىنى «قارلۇق» دەپ ئاتايدىغان بولىدۇ.①

قارلۇق دېگەن نام Ⅷ ئەسىردە ئورنىتىلغان ئۇرخۇن ئابىدىلىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ. قارلۇقلار ئۇيغۇر قەبىلىدىن — بويلا، سابەگ، تاشلى (تاشلىق) لاردىن ئىبارەت ئىدى. قارلۇقلار ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا ياشايتتى. كېيىن ئۇلارنىڭ تۆكۈن تاغلىرىغىچە سىلجىپ كېلىپ، شەرقىي ئۇيغۇرلار بىلەن يېقىن ئالاقىدە بولغان. قۇتلۇق بىلگە قاغان 742 - يىلى قارلۇقلار ۋە باسمىللار بىلەن بىرلىشىپ، شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنى ئۆزمىش قاغانىنى (740 — 742) ئۆلتۈردى. لېكىن، باسمىللار ئۇستۈن كېلىپ قاغانلىق ئورنىنى ئىگىلىۋالدى. باسمىل خانى ئاسىناس قاغان بولدى. ئۇيغۇرلار بىلەن قارلۇقلارنىڭ خانلىرى سول ۋە ئوڭ قول يابغۇلۇق مەنسەپلىرىدە قالدى. قۇتلۇق بىلگە قاغان بۇ ئىشقا زادى رازى ئەمەس ئىدى. ئۇ باسمىللارنىڭ ئۇستۈنلۈكىنى يوق قىلىپ تاشلاش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلدى.

باسمىللار ئەڭ قەدىمكى چاغدىن تارتىپ ئۇتۇكەن تاغلىرىدا، بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدا، قىرغىزلارنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا ياشىغان. ئۇلار، قەدىمكى چاغدا، «بەدە ئاتلار»

دەپمۇ ئاتالغان. تۈرك قاغانلىقى ۋاقتىدا، تۈركلەر، تۇدۇنلارنى ئەۋەتىپ باسمىللارنى ئىدارە قىلغان. باسمىللار كېيىنكى چاغلاردا ئاستا - ئاستا غەربكە كۆچۈپ كەتكەن، باسمىللار ئاساسەن ھازىرقى جىمسار ئەتراپلىرىغا كۆچكەن، قۇتلۇق بىلگە قاغان مىلادىنىڭ 744 - يىلى شەرقىي تۈرك قاغانى بولمىش قاغان (742 — 744) نى ئۆلتۈرۈپ ئۆزىنى قۇتلۇق بىلگە قاغان دەپ ئاتىدى. ئارقىدىنلا، باسمىللاردىن بولغان ئاسىناس قاغانغا ھۆجۇم قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈردى ۋە باسمىللارنى تولۇق بويسۇندۇرۇۋالدى.

قۇتلۇق بىلگە قاغان 744 - يىلى شەرقىي تۈركلەرنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، ئۆزىگە بويسۇنمىغان شەرقىي ئۇيغۇرلارنى ئىككى چوڭ تارماقتىن ئىبارەت 19 قەبىلىگە بۆلىدى. ئۇلار — ئون ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇزلاردىن ئىبارەت ئىدى.

ئون ئۇيغۇرلار:

1. ياغلاقار 药罗葛
2. قوتۇرغۇر 胡咄葛
3. بوقاسقىر 貊歌息
4. ئاۋ چاغ 阿勿嘀
5. ھازار - قاسار 葛萨
6. خوغورسۇ 斛瑟素
7. ياغما 药勿葛
8. ئاياۋىر 奚耶勿

9. تورلام ۋىيۇر	咄罗勿
10. ئادىز	阿跌

توققۇز ئوغۇزلار:

1. ئۇيغۇر	回纥
2. بايىرقۇ	拔野古
3. خون	浑
4. بوكو	仆固
5. توڭرا	同罗
6. چىنى	契芯
7. ئىزگىل	思结
8. قارلۇق	葛逻禄
9. باسمل	拔悉蜜

ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ تارىخىنى ئۇچ باسقۇچقا بۆلۈپ بايان قىلىش مۇمكىن:

بىرىنچى باسقۇچ—مۇستەقىللىقنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى بولۇپ، بۇ باسقۇچ توپتوغرا 100 يىل(646 — 744)نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مانا شۇ باسقۇچتا يۇز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ (ئۇيغۇرلار بىلەن تۈركلەرنىڭ مۇناسىۋىتى بايىدا) بىر قەدەر تولۇق بايان قىلىندى.

ئىككىنچى باسقۇچ— ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ قۇدرەتلىك بىر ئىمپېرىيە قىياپىتىدە شەرقىي ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدا قەد كۆتۈرگەن دەۋرى بولۇپ، بۇ باسقۇچ قۇتلۇق بىلگە قاغان

دىن (مىلادىنىڭ 744 - يىللىرىدىن) تارتىپ ئالىپ بىلگە تەڭرى ئۇيغۇر قاغانغىچە (825 — 832) بولغان 80 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مانا شۇ مەزگىلدە ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ ھەربىي كۈچى مۇستەقىللىق باسقۇچىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى 50مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنىدىن 221مىڭ كىشىلىك مۇنتىزىم ئاتلىق قوشۇنغا كۆپەيگەنىدى. بۇ قوشۇن 17 ئاتلىق دىۋىزىيە(ھەربىر دىۋىزىيە 13 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان)-دىن ئىبارەت ئىدى. ئەنە شۇ مەزگىلدە، ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقتە ھازىرقى ھېنگان تاغلىرىنىڭ شەرقىغىچە، شىمالدا بايقال كۆلى ۋە يەنىسەي دەريا سىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىملىرىغىچە، جەنۇبتا سەددىچىن سېپىلىغىچە، غەربىي جەنۇبتا ئالتۇنتاغقىچە، غەربتە پەرغانە ۋادىسى ۋە يەتتەسۇغىچە تۇتاشقانىدى.

شەرقىي ئۇيغۇرلار شەرقتىكى قىتان قومۇقلارنى، شىمالىدىكى قىرغىزلارنى، غەربتە تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرىنى ۋە پەرغانە، يەتتەسۇدىكى تۈرك خەلقلىرىنى بويسۇندۇرغانىدى.

قۇتلۇق بىلگە قاغان 646 - يىلى تۇمىد قاغان ئورناتقان دۆلەت تەشكىلىي تۈزۈمىنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈردى. پايتەخت قارابالغاسۇن بولدى.

ئۇچىنچى باسقۇچ — ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ تۈرلۈك سەۋەبلەرگە كۆرە تاجىزلىشىپ، قاغانلىقنىڭ سىياسىي مەركىزىنى ئۇتۇكۇندىن تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىگە يۆتكىگەن چاغدىكى ئون يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تۆۋەندىكى بابلاردا، بۇ قاغانلىقنىڭ تارىخىنىڭ

ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى باسقۇچلىرىدا يۇز بەرگەن تارىخىي ۋەقەلەرنى بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

ئۆتلۈك ئىسيانى

ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى قۇتلۇق بىلگە قاغاندىن باشلاپ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن دوستانە، ئىناق ئۆتۈش يولىغا ئاساس سالدى. بۇرۇن تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەت ئونچىۋالا مۇقىملاشقان شەكىلدە ئەمەس ئىدى.

قۇتلۇق بىلگە قاغان 747 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئورنىغا ئوغلى بايانچۇر تەختىدا بولمىش ئىل تۇتمىش بىلگە قاغان ئۇنۋانىدا قاغان بولدى. بايانچۇرنىڭ ۋاقتىدا (759 — 747) ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىگە يارەم قىلىپ، ئۆز ئۈك ۋە سۆيگۈملەرنىڭ ئىسيانىنى باستۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناندى.

تاڭ سۇلالىسى (618 — 907) پادىشاھ تاڭ شۇەنزۇڭ ئىلىك ۋاقتىدا (712 — 756) تاشقى ۋە ئىچكى جەھەتتىن ناھايىتى ئېغىر ئەھۋالغا دۇچ كەلدى.

تاڭ شۇەنزۇڭ مىلادىنىڭ 740 - يىللىرىغىچە شەرقىي تۈركلەر بىلەن تىبەت خانلىقىنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، جۇڭگونىڭ شىمالى ۋە غەربىي شىمال چېگرىلىرىدا 400 مىڭ كىشىدىن ئارتۇق قوشۇننى مۇداپىئەدە تۇرغۇزۇشقا مەجبۇر بولدى. بۇنىڭ بىلەن باشتا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، بۇ بىر تەرەپچە بۇز مىڭ كىشىلىك قوشۇننى تەمىنلەش تاڭ دۆلىتىگە ناھايىتى

ئېغىر مالىيە قىيىنچىلىقى پەيدا قىلىپ بەردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، تاڭ دۆلىتى بىلەن تىبەت خانلىقى ئارىسىدا بولغان ناھايىتى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلارمۇ تاڭ دۆلىتىنىڭ قىيىنچىلىقىنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇردى. تىبەت خانلىقى كەنسۇغا كۆز تالايتىپ، مىلادىنىڭ 670 - يىللىردىن 730 - يىللىرىغىچە نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇننى سەپەرۋەر قىلىپ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن تەختىماي ئۇرۇشۇپ تۇردى.

بۇنى ئاڭ دېگەندەك، مىلادىنىڭ 750 - يىلى تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئەرەبلەر ئارىسىدا يۈز بەرگەن تالاس (ھازىرقى قىرغىزىستاندا) ئۇرۇشىدا گاۋ شەنزى باشچىلىقىدىكى جۇڭگو قوشۇنلىرى پاجىئەلىك ھالدا مەغلۇپ قىلىندى. گاۋ شەنزى ئامان قالغان بىرنەچچە مىڭ كىشىنىلا ئەگەشتۈرۈپ ئوتتۇرا ئاسىيادىن قېچىپ كەتتى.

جۇڭگو مىلادىنىڭ 750 - يىلى تالاس ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، تاكى مىلادىنىڭ 1757 - يىلىغىچە بولغان مەزگىلگىچە (1000 يىل) ئوتتۇرا ئاسىيا ئاساسەن تەسىر كۈرسىتەلمىدى.

تالاس ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى ئوتتۇرا ئاسىيا (ئاساسەن تارىم ۋادىسى)غا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىۋالدى. چۈنكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەسىرى سۇپۇرۇپ تاشلانغانىدى.

يۇقىرىدىكى سەۋەبلەرگە كۆرە، تاڭ سۇلالىسى ئاجىزلاپ، ئاشقى ۋە ئىچكى جەھەتتىن خەتەرلىك ئەھۋالغا دۇچ كەلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، تاڭ شۇەنزۇڭ پادىشاھلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا تولىمۇ چېرىكلىشىپ، ئەيش - ئىشرەتكە بېرىلىپ،

دۆلەتنىڭ ئىشى بىلەن كارى بولمىدى. ئۇ دۆلەتنى باشقۇرۇش ئىشىنى يالغۇجۇق ئاتلىق ۋەزىرگە تاپشۇرۇپ قويدى. ئۆزى بولسا پۈتۈن ۋاقتىنى يالغۇجۇقنىڭ سىكلىسى — يالغۇيفېي ئاتلىق گۈزەل مەلىكە بىلەن ئەيش ـ ئىشرەتتە ئۆتكۈزدى. مانا شۇنداق بىر ئەھۋال يۈز بەرگەندە، خېبىي بىلەن شەنشىنىڭ شىمالىي چېگرا رىسىدا مۇداپىئەدە تۇرىدىغان جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى ئۆڭلۈك (كېلىپ چىقىشى تۈرك، ئەن لۇشەن) پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ تالاسۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۆزى خان بولۇش نىيىتىگە كەلدى. ئۆڭلۈك، كۆرۈنۈشكە ناھايىتى سادىدا بولغان بىلەن ھىيلىگەر، تالانتلىق قوماندان ئىدى. ئۇ يالغۇيفېينىڭ كۆڭلىنى ئۆزىگە مايىل قىلىۋېلىپ، پادىشاھ تالاشۇەنزۇڭنىڭ ئەنچىسىگە ئىگە بولۇۋالدى. ئۆڭلۈك ئۆز قوماندانلىقىدىكى قوشۇننى ئاساسەن تۈرك، قومۇق، قىتان، شىبە قاتارلىق خەنزۇ بولمىغان مىللەتلەردىن تەشكىل قىلدى. ئۇنىڭ بۇ ئىشىدىن گۇمانلانغان تالاشۇەنزۇڭ كۈنلەرنىڭ birىدە ئۆڭلۈكتىن بۇنىڭ سەۋەبىنى سورىغاندا، ئۆڭلۈك: «خۇلار ساددا، جەڭگىۋار كېلىدۇ. ئۇلارنى باشقۇرماق ئاسان. ئۇرۇشتا كارغا كېلىدۇ» دەپ جاۋاب بەرگەن. ئۆڭلۈك ئۆز قوماندانلىقىدىكى قوشۇنلارنى ئوبدان قورالاندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 755 ـ يىلى ئىسيان كۆتۈردى. ئۆڭلۈككە تالاسۇلالىسىنىڭ ھەربىي ۋالىيلىرىدىن سۆيگۈم (كېلىپ چىقىشى تۈرك) مۇقۇشۇلدى. ئۆڭلۈك 150 مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ خېبېيدىن شەرققە قاراپ يۈرۈش قىلدى. ئۇ لوياڭنى كەلگۈچە، قارشىلىق كۆرسەتكەن تالاسۇلالىسى قوشۇنلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن تارمار قىلىپ، لوياڭنى ئالدى. ئۇ

سۆيگۈمنى خېبېينى ساقلاشقا قالدۇرۇپ قويدى. ئۆڭلۈك لوياڭنى ئالغاندىن كېيىن، ئۆزىنى ئۇلۇغ يەن پادىشاھى دەپ جاكارلىدى.

لوياڭدىن چېكىنگەن تالاسۇلالىسى قوشۇنلىرى چاڭئەنىنىڭ شەرقىدىكى تۇڭگۈەنگە كېلىپ مۇداپىئەدە تۇردى. مانا شۇ قوشۇنلارنىڭ مەشھۇر ئىككى قوماندانى ـ يۈن چاڭچىلىق بىلەن گاۋشەنزى پادىشاھ تالاشۇەنزۇڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. پادىشاھ يۈن چاڭچىڭغا «دۇشمەننىڭ كۈچىنى كۆككە كۆتۈرۈپ، كىشىلەرنى ئەندىشىگە سالدى» دېگەن گۇناھنى قويغان بولسا، گاۋشەنزىگە «شەنشىدىكى نۇرغۇن جايلارنى قولدىن بەردى، لەشكەرلەرنىڭ ھەربىي تەمىناتىنى قىسىپ ئۆز يانچۇقىغا سالدى» دېگەن گۇناھنى قويدى. تۇڭگۈەندىكى قوشۇنلارغا قوشۇخان (كېلىپ چىقىشى قارلۇق)نى قوماندان قىلىپ تەيىنلىدى. ئۆڭلۈك ئارقا تەرەپلىرىدە چىققان قالايمىقانچىلىقنى بېسىقتۇرغاندىن كېيىن، بىرنەچچە يۈنلۈش بويىچە تۇڭگۈەنگە ھوجۇم قىلىپ، قوشۇخان قوماندانلىقىدىكى تالاسۇلالىسى قوشۇنلىرىنى ئۆزۈل ـ كېسىل تارمار قىلدى. قوشۇخاننى بولسا ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكىلىرىدىن بىرى تىرىك تۇتۇپ، ئۆڭلۈككە ئاپىرىپ بەردى. تۇڭگۈەندىكى مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، تالاشۇەنزۇڭ پايتەختى چاڭئەندىن چېكىنىپ، سىچۈەندىكى چېڭدۇغا قاراپ قاچتى.

ئۆڭلۈك چاڭئەنگە كىرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ كۆچمە ناھايىتى جانلىنىپ كەتتى. تالاشۇەنزۇڭ شەنشىدىكى شىنمىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىگە كەلگەندە، ئۆزى بىلەن مىللەت كېڭەشكەن باش ۋەزىرى يالغۇجۇقنى ئۆلتۈردى. كىشىلەر

يەنە پادىشاھنى يالاڭ كۆيغىنىمۇ ئۆلتۈرۈشكە قىستىدى. چۈنكى، ئۇلار بۇ ئىككىسىنى دۆلەتنىڭ بىخەتەرلىكىگە بالايىئاپەت ئەكېلىدىغان دەپ ھېسابلايتتى. ئىككىسى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، تاڭ شۇەنزۇڭ بىلەن بىللە كېتىۋاتقانلارنىڭ ئۇنىڭغا بولغان ھۆرمىتى پەسەيدى. پادىشاھ شۇ جايدىن چېگىدۇغا قاراپ يولغا چىققاندا، شاھزادە لىخېڭ ئاتىسىدىن ئايرىلىپ قېلىپ، گەنسۇدىكى لىڭشۇ دېگەن جايغا كەلدى. ئۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر دۆلەت ئەربابى گۇۋىسىنىڭ مەسلىھەتچى ۋە قوللىشى بىلەن ئۆزىنى تاڭ سۇزۇڭ دېگەن نامدا پادىشاھ دەپ ئېلان قىلدى. دەل شۇ پەيتتە، ئىسيانچىلار ئارىسىدا جېدەل چىقىپ، ئۇيغۇلۇكنى ئۆز ئوغلى ئۆلتۈردى. سۆيگۈم ئۆتۈلۈكنىڭ ئوغلىغا بويسۇنمىدى. بۇنداق ئەھۋالنىڭ بۇز بېرىشى تاڭ سۇزۇڭ ئۈچۈن پايدىلىق ئىدى. يېڭى پادىشاھ ئىسيانىنى باستۇرۇپ ئەيش - ئىشرەتلىك تۇرمۇشنى تېزرەك ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىدىن ھەربىي ياردەم ئېلىش قارارىغا كەلدى. تاڭ سۇزۇڭ مىلادىنىڭ 757 - يىلى كو زىيى باشچىلىقىدا، تاڭ ئوردىسىدا چوڭ ئەمەلدار بولۇپ ئىشلەيدىغان ئۇيغۇر بوكوقەبىن ھەمراھلىقىدا قارا بالغاسۇنغا دىپلوماتىك ئەلچىلەر ئەۋەتتى. جۇڭگو ئەلچىلىرى ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانى بايانچور بىلەن سۆھبەت ئېلىپ بېرىپ، تاڭ دۆلىتىگە ھاقارەت كەلتۈرىدىغان ئىبنى شەرتلەرگە ئىلاجسىز ماقۇل بولۇپ، ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ھەربىي ياردىمىگە ئېرىشتى. تۇزۇلگەن بىتىمنامىگە كۆرە، ئۇيغۇرلار چاڭئەن بىلەن لويادىكى ئىسيانچىلاردىن قايتۇرۇۋالغاندا، شەھەردىكى زىمىن، ئىس

جادەتخانىلار تاڭ سۇلالىسىگە تەۋە بولىدىغان، ئالتۇن - كۈمۈش، تاۋار - دۇردۇن، قىز - چوكانلار بولسا ئۇيغۇرلارغا تەۋە بولىدىغان، ئۇنىڭدىن باشقا، تاڭ پادىشاھى ئۆزىنىڭ مەلىكە قىزلىرىدىن بىرىنى ئۇيغۇر قاغانىغا ياتلىق قىلىدىغان بولدى. چېرىكلەشكەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەيش - ئىشرەتلىك تۇرمۇشىنىڭ تېزرەك ئەسلىگە كېلىشىنى كۆزدە تۇتۇپ، بۇ بىتىمنامىدىكى مەزمۇنلارنىڭ دۆلىتىنىڭ ئىززەت - ئابرويىنى ئايىغ ئاستى قىلىدىغانلىقى ۋە خەلقىگە بالايىئاپەت ئەكېلىدىغانلىقىنى بىلەن ھېسابلاشمىدى.

تۇزۇلگەن بىتىمنامىگە كۆرە، بايانچور مىلادىنىڭ 757 - يىلى ئوغلى يابغۇتېكىن قوماندانلىقىدا 50مىڭ كىشىلىك تاتلىق قوشۇننى جۇڭگوغا ئەۋەتتى. ئۇيغۇر تاتلىق قوشۇنلىرى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا ماسلىشىپ، ئىسيانچىلارغا قارشى جەڭ قىلدى. شۇ يىلى كۈزدە، ئىتتىپاقداش قوشۇنلار چاڭئەنىڭ غەربىدە بولغان ئۇرۇشتا ئىسيانچى قوشۇنلارنى تارمار قىلدى. ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان ئىسيانچىلار چاڭئەننى تاشلاپ چېكىنىپ تۇڭگۇەنگە چېكىندى. بىرلەشمە قوشۇن چاڭئەنگە كىرگەندىن كېيىن، يابغۇتېكىن بىتىمنامە بويىچە ئىش كۆرمەكچى بولدى. بۇ ۋاقىتتا تاڭ پادىشاھى ئۇنىڭغا ئەگەر چاڭئەندە بىتىمنامە بويىچە ئىش قىلىنسا، لويادىكىلەرگە تەسىرى ياخشى بولمايدۇ، ئۇ چاغدا، لويادىكىلار ئىسيانچىلار تەرىپىنى تالىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن، لوياڭ قايتۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن، ئاندىن ھەر ئىككى شەھەردە بىتىمنامە بويىچە ئىش كۆرسەتىلار، دەپ يالۇردى. بۇنىڭغا يابغۇتېكىن ئۇ-

نسمدی. ئاخىر تاڭ ھۆكۈمرانلىرى يابغۇتبكسىنىڭ ئانىسى
ھا يالۋۇردى. يابغۇ تېكىن ئانىسىنىڭ سۆزىنى يىراقماي،
بىتىمنامىنى لويالڭ ئېلىسىنغاندىن كېيىن ئىجرا قىلىشقا ماقۇل
بولدى. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي يابغۇتبكىن لويانىنى ئىيانچى
لاردىن تارتىۋالدى ۋە چاڭئەن بىلەن لويانىدا بىتىمنامە بو-
يىچە ئىش كۆردى.

ئىيانچىلار چاڭئەن بىلەن لويانىدىن قوغلاپ چىقىرىۋە-
تىلگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ روھى چۈشۈپ ھەربىي ئىنتىزامى
بوشىشىپ كەتتى. 759 - يىلى سۆيگۈم ئۆگلۈكنىڭ ئوغلى (ئەن
چىڭشۇي)نى ئۇلتۇرۇپ ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنى تىزگىنلىۋالدى.
ئۇزۇن ئۆتمەي، سۆيگۈمۇ، ئۆز ئوغلى سى چاۋيى تەرىپى-
دىن ئۆلتۈرۈلدى. سى چاۋيى ئۆزىنى «سېرىق پادىشاھ» دەپ
جاكارلاپ، لويانىنى بېسىۋالدى. تاڭ سۇلالىسى يەنە خەۋپ
ئاستىدا قالدى.

بۇ چاغدا، ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىغا بوگۇخان قا-
غان بولغانىدى. چۈنكى، مىلادىنىڭ 759 - يىلى بايانچور
ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئورنىغا كىچىك ئوغلى بوگۇخان
ئاي تەخىرىدە قۇت بولمىش ئېل تۇتمىش قوچ قولۇق
بىلگە قاغان ئۇنۇۋاندا قاغان بولغانىدى. بوگۇخان-
نىڭ يەنە بىر ئىسمى ئېل تېكىن ئىدى. تارىخىي
ھەلۋاتلارغا ئاساسلانغاندا، يابغۇتبكىن چاڭئەن بىلەن لويانى
ئىيانچىلاردىن تازىلانغاندىن كېيىن، ئۇرخۇنغا - قارا بالغا-
سۇنغا قايتىپ كەتكەن، ئۇ ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي، ئىغىر جە-
ھەتتە ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن (ئېھتىمال بايانچورنى ئۆلتۈر-
ھەكچى بولغان بولسا كېرەك) ئۆلتۈرۈلگەنىدى.

بوگۇخان تاڭ سۇزۇڭنىڭ ئەركە ئوغلى تاڭ دەيزۇڭ
(762 — 779)نىڭ ئەلچى ئارقىلىق قىلغان تەكلىپىگە بىنائەن
مىلادىنىڭ 762 - يىلى ئىيانىنى باستۇرۇشقا ياردەم بېرىش
ئۈچۈن جۇڭگوغا كەلدى. بۇ چاغدا، تاڭ دەيزۇڭ ئۆزىنىڭ تۇنۇ-
جى ئوغلى لىشى (كەلگۈسىدىكى پادىشاھ تاڭ دېزۇڭ)نى
تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا باش قوماندان قىلىپ تەيىنلەپ،
بىرقانچە قوماندانلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا، بوگۇخاننى قارشى
ئېلىشقا ئەۋەتتى. بوگۇخان تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئادەملىرىنى
كۆزگە ئىلمىدى، ناھايىتى مەغرۇرانە قىياپەتتە تۇردى.
بوگۇخانىنىڭ ھۆزۈرىغا كەلگەن تاڭ شاھزادىسى لىشى ۋە
ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇرۇپ - ئادەتتىگە ھۇرمەت
قىلىپ، قائىدە بويىچە، ئۇنىڭ ئالدىغا كەلگەندە ئۇيغۇرچە
ئۇسۇل ئويناشى كېرەك ئىدى. شۇ قائىدىگە كۆرە، تاڭ قو-
ماندانلىرى ئۇيغۇرچە ئۇسۇل ئويناندى. لېكىن لىشى ئۇس-
ۇل ئويناشمىدى. بوگۇخانىنىڭ قوماندانلىرىدىن بىرى لىشىنى
ئۇسۇل ئويناشقا قىستىغاندا، ئۇنىڭ ھەمراھلىرى شاھزادە
لىشى تېخى ياش، گۆدەك، ئۇيغۇرچە ئۇسۇلنى تېخى ئۆگ-
نىشكە ئۈلگۈرەلمىگەن، دەپ تۇرۇۋالدى. بۇنىڭغا ئاچچىقى
كەلگەن ئۇيغۇر سەركەردىسى تاڭ قوماندانلىرىدىن بىرنەچ-
چىسىنى باغلىتىپ ھاۋا تاپان قىلىپ ئېسىپ قويۇپ، ھەربىرىگە
يۈزدىن كالتەك ئۇرغۇزدى. شۇ كېچىسى تاڭ قوماندانلىرىدىن
ۋۇجۇي قاتارلىق بىرنەچچىسى كالتەك زەربىسىدىن ئۆلدى.
ئۇيغۇرلارنىڭ قىلمىشىدىن نارازى بولغان شاھزادە لىشى
ئىتتىپاقنى بۇزۇپ، ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇرۇشماقچىمۇ بولدى.

لېكىن، بۇنداق قىلىشنىڭ ياخشى ئاقىۋىتى ئەكەلمەيدى-
غانلىقىنى سېزىپ، ئۆزىنى بېسىۋالدى.

مىلادىنىڭ 762 - يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ ياردىمىنى قولغا
كەلتۈرگەن تاڭ سۇلالىسى لويانىنى ئىسيانچىلاردىن تارتى-
ۋالدى. سىچاۋىي خېبېيگە قېچىپ كەتتى. ئۆتۈكۈك - سۆيىگۈم
باشچىلىقىدىكى بۇ ئىسيان ئاساسەن بېسىقتۇرۇلدى. ئۇيغۇر-
لار لوياڭغا كىرگەندە، ئۇرغۇن بايلىقلارنى قولغا چۈشۈردى.
لوياڭ ئىسيانچىلاردىن تازىلىنىدىغان چاغدا، شەھەرگە ئوت
قويۇلدى. شەھەردىكى ئۆي - ئىمارەتلەر 20 كۈنگىچە كۆيۈپ
تۇردى. بوگوخان مىلادىنىڭ 763 - يىلى جۇڭگودىن ئۆز ئىلى-
گە كېتىدىغان چاغدا، ئاھايىتى ئۇرغۇن بايلىقلارنى ئې-
كەتتى. بۇنداق بايلىقلار خەلقتىن يىغىۋېلىنغانىدى. ئۆتۈكۈك-
سۆيىگۈم باشچىلىقىدىكى ئىسيانىنى باستۇرۇشتا، تاڭ سۇلالى-
سىگە ياردەمگە كەلگەن ئۇيغۇرلار ئاغدۇرۇلۇپ كېتىشكە يۈز-
لەنگەن تاڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنى قوغداپ قالدى. جۇڭ-
گونىڭ شەرقىدىكى تېرىدىن ئېسىلگە كەلدى. ئىشلەپچىقىرىش
ئىزىغا چۈشۈپ، خەنزۇ خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرۈشكە باشلا-
دى. مانا مۇشۇ جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇيغۇرلار ئۆتۈكۈك ئىسـ
يانىنى باستۇرۇشتا ئىجابىي رول ئوينىدى.

يەتتە يىل داۋام قىلغان (755 — 762) ئۆتۈكۈك
ئىسيانىنى خەنزۇ خەلقى ئۇچۇن تورتۇنچىلىق با-
لايىتاپەتلەرنى كەلتۈردى. ئۆتۈكۈك ئىسيانى باشلىنىش
ھارپىسىدا (مىلادىنىڭ 754 - يىلى) تاڭ سۇلالىسىدىكى ئاھا-
لىنىڭ سانى تەخمىنەن 53 مىليون ئىدى. ئىسيان باستۇرۇل-
غاندا بولسا، بۇ سان 17 مىليونغا چۈشۈپ قالدى. يەتتە يىل

داۋام قىلغان ئۇرۇشتا، ئاچارچىلىقتا ۋە خىلمۇ خىل يۇقۇم-
لۇق كېسەللەر بىلەن 36 مىليون ئادەم ئۆلدى.

تەبەت خانلىقى بىلەن بولغان ئۇرۇش

ئىسيان باستۇرۇلغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى يەنە
بىر ئىغىر خەۋپلىك ئەھۋالغا دۇچ كەلدى. تاڭ سۇلالىسى
قوشۇنلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئىسيانىنى باستۇرۇشقا سەپەرۋەر قىلىنـ
غانلىقىدىن، جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىدا مۇداپىئەدە
تۇرىدىغان قوشۇنلىرى يۆتكەپ كېتىلگەنىدى. چېگرا مۇداپىـ
ئەسىدە قالدۇرۇلغان قوشۇنلارنىڭ بولسا، سانى ئاز ھەم سۈ-
پىتى ناچار (قېرى، ئاجىز) بولۇپ قالدى. تىبەت خانلىقى
مانا شۇنداق پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، گەنسۇنىڭ خېشى كا-
رىدورىنى بېسىۋالدى. تىبەت خانلىقى مىلادىنىڭ 763 - يىلى
200 مىڭ كىشىدىن ئارتۇق قوشۇننى سەپەرۋەر قىلىپ، گەنسۇ-
نىڭ ئوتتۇرا ھالىسىدىن شەرققە قاراپ يۈرۈپ، شەنشىگە
بېسىپ كىرىپ، پايتەخت چاڭئەنگە يېقىنلاپ كەلدى. ئىچكى
ئۇرۇشلاردا ھالسىدىن كەتكەن تاڭ سۇلالىسى چاڭئەننى مۇداپىـ
ئە قىلىشتا ئاجىز ئىدى. پادىشاھ تاڭ دەيزۇڭ پايتەختنى
تاشلاپ چىقىپ شەنجۇ دېگەن جايغا قېچىپ كەتتى. تىبەت قو-
شۇنلىرى چاڭئەنگە بېسىپ كىرىپ، شەھەرگە ئوت قويدى. تە-
بەتلىكلەر شەھەر ئىچىدىكى باشلار، قىزلار، ھۈنەرۋەنلەرنى
ئېلىپ ئۆز ئېلىگە قايتىشقا ھازىرلىق قىلدى. شۇ چاغدا،
تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى ئېنىق بىلمە-

گەن تىبەتلىكلەر ئۆزىچە ئەندىشىگە چۈشۈپ، چاكىنىنى تاش لاپ چىقىپ، تىكشيانىك گويەن ناھىيىسى، گەنسۇنىك چېگىدىن، تېڭىلياق قاتارلىق جايلىرىغا چېكىنىپ، باشقىدىن ھۇجۇم قىلىش پەيتىنى كۈتۈپ تۇردى. دەل شۇ چاغدا، تاڭ سۇلالىسىنىك مەشھۇر قوماندانلىرىدىن بىرى بولغان ئۇيغۇر بوكوقەيسەن بىلەن پادىشاھ تاڭ دەيزۇڭ ئارىسىدا كېلىشمەسلىك يۈز بەردى. بوكوقەيسەن ئىسيانىنى باستۇرۇشتا كۆزگە كۆرۈنگۈدەك خىزمەت كۆرسەتكەن بولسىمۇ، پادىشاھ تەرىپىدىن قىلىنغان ئىلتىپات بىتەرلىك بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ پادىشاھقا نارازى بولدى. پادىشاھ ئۇنى پايتەختكە چاقىرغاندا بوكوقەيسەن ئوردىغا بارمىدى. بۇ ئىشتىن گۇمانلانغان پادىشاھ تاڭ دەيزۇڭ گو زىسىنى ئۇنىڭ ئورنىغا ھەربىي ۋالىيلىققا تەيىنلىدى. بۇنى ئاڭلىغان بوكوقەيسەن بىرنەچچە يۈز كىشىنى ئەگەشتۈرۈپ تىكشيا تەرەپكە قېچىپ بېرىپ، قوشۇن توپلىدى. ئاندىن كېيىن، ئۇيغۇر قاغانلىقىنىمۇ ئۆزىگە يار-دەم بېرىشكە چاقىردى ۋە تىبەتلىكلەر بىلەنمۇ ئالاقە باغلاپ، تاڭ سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا بەل باغلىدى. ئۇيغۇر قاغانى بوگو قاغان بوكوقەيىنگە ئالپ قولۇق تۇتۇق ياغلا-قارتېكىن قوماندانلىقىدا 10 مىڭ كىشىگە يېقىن ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنىنى يارەمگە ئەۋەتتى. مىلادىنىڭ 764 - يىلى بوكوقەيسەن ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تىبەت خانلىقىدىن يار-دەمگە ئالغان ۋە ئۆزى توپلىغان بولۇپ بىرنەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى باشلاپ چاكىنىگە ھۇجۇم قىلدى. پايتەخت لالىسىنىڭ قوماندانى گو زىيى ئالپ قولوق تۇتۇق ياغلاقارتې-

كسىنىڭ قارارگاھىغا بېرىپ، ئۇنىڭ بىلەن سۆزلىشىپ، ئۇيغۇرلارنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، تىبەت قوشۇنلىرىغا قارشى ئۇرۇش قىلىشقا ئېرىشتى. بۇ ئەھۋال يۈز بەرگەندىن كېيىن، پايتەخت چاكىنىنىڭ بوسۇغىسىغىچە كەلگەن 100 مىڭ كىشىلىك تىبەت قوشۇنلىرى ئارقىغا چېكىنىپ، تىكشيادىكى لىكۈۋ دېگەن جايغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئۇيغۇر سەركەردىسى ئالپ قولوق تۇتۇق ياغلاقارتېكىن مىلادىنىڭ 765 - يىلى ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنى باشلاپ قاتتىق سوغۇقتا (1 - ئاي ئەتراپىدا) تىبەت قوشۇنلىرى جايلاشقان لىكۈۋ دېگەن جايغا يېقىنلاپ كەلدى. ئالپ قولوق تۇتۇق ياغلاقارتېكىن دەھشەتلىك قار - شىۋىرغان بولۇپ تۇرغان كېچىسى تىبەت قوشۇنلىرىنىڭ چېدىرلاردا ئۇخلاۋاتقانلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، تاڭ ئاتقۇچە تىبەت قوشۇنلىرىدىن 50 مىڭ كىشىنى ئۆلتۈرۈپ، قالغان قىسمىنى ئەسىر ئالدى. بۇ ئۇرۇشقا تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئۇيغۇر قوشۇنلىرىغا ماسلىشىپ جەڭ قىلدى. ئۇيغۇرلار تىبەتلىكلەر ئۈستىدىن قازانغان بۇ غەلىبىسىدە 1 مىليوندىن ئارتۇق چارۋا مال (تۆگە، ئات، كالا، قوي قاتارلىقلار)نى غەنىيمەت ئالدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى تاڭ دەيزۇڭ ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ ئۇرۇشتا ياراتقان تۆھپىسىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇلارغا 100 مىڭ توپ شايى - دۇردۇن ھەدىيە قىلدى.

تاڭ سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن ئىسيان كۆتۈرگەن بوكوقەيسەن مىلادىنىڭ 764 - يىلى ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تىبەت خانلىقىنىڭ يارىمىگە ئىگە بولۇپ، بىرنەچچە

يۇزمىلىك جەڭچىدىن تەركىب تاپقان قوشۇنىنى ئاتلاندۇرۇپ چاكىنەنگە مۇجۇم قىلىش ئۈچۈن كېتىۋاتقانىدا، يولدا ئوشتۇمتۇت كېسەل بولۇپ ئۆلگەنىدى.

جۇڭگو مەلىكە قەزلەرنىڭ ئۇيغۇر قاغانلىرىغا ياتلىق بولۇشى

مىلادى VIII ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدا، شەرقىي ئاسىيادا ئۇيغۇر-ئۇرخۇن قاغانلىقى، تاڭ سۇلالىسى، تىبەت خانلىقى قاتارلىق ئۈچ چوڭ دۆلەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىر - بىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ناھايىتى جىددىي ۋە مۇرەككەپ ئىدى. بۇ چاغدا تاڭ سۇلالىسى بۇرۇنقى سەلتەنەتلىك، قۇدرەتلىك ئەھۋالىنى يوقىتىپ، ئاجىزلىشىپ قالغانىدى. ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى بولسا قۇتلۇق بىلگە قاغانىنىڭ ۋاقىتىدىن تارتىپ (مىلادىنىڭ 744 - يىلىدىن) كۈچىيىشكە باشلاپ، ناھايىتى قۇدرەتلىك بىر دۆلەتكا ئايلانغا كەلگەنىدى. تىبەت خانلىقىمۇبىرنەچچە يۈزمىلىك كىشىلىك قوشۇنغا ئىگە دۆلەت بولۇپ، ئۆز قوشنىلىرىغا بولۇپمۇ جۇڭگوغا ئات - پاتلا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى قورقۇتۇپ تۇراتتى. جۇڭگونىڭ ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تىبەت خانلىقىغا تۇتقان مۇناسىۋىتى بىردەك ئەمەس ئىدى. تىبەت خانلىقى بولسا، جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ جۇڭگونىڭ ھەربىي ۋە ھەربىي شىمالىدىكى تېررىتورىيىسىنى بېسىۋېلىشقا ئىنتىلەتتى. ئۇيغۇر قاغانلىقىدا بولسا، جۇڭگو تېررىتورىيىسىدىن ھەرقانداق بىسىۋېلىش نىيىتى يوق ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى

بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ تىبەت خانلىقىغا قارشى تۇرۇش يولىنى تۇتتى.

تاڭ سۇلالىسى ئۆزىنىڭ ۋە سۈيگۈم ئىمپراتىرى باستۇرۇشنى قانا تىبەت خانلىقىدىن ياردەم ئالماي (تىبەت خانلىقىنىڭ قارا نىيىتىدىن قورقاتتى) ئۇيغۇر قاغانلىقىدىن ياردەم ئالغانىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارىسىدىكى ئىناق قوشنىچىلىق مۇناسىۋىتى سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىسادىي جەھەتلەردىلا بولۇپ قالماستىن، يەنىكى قۇدىلىشىش جەھەتتىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. مىلادىنىڭ 756 - يىلى، ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارىسىدا تۇزۇلگەن بىتىمنامىدە، تاڭ سۇلالىسى مەلىكە قەزلەرنىڭ ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ قاغانلىرىغا ياتلىق قىلىنىشى بەلگىلەنگەنىدى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، ئۆزىنىڭ ئىسيانى باستۇرۇلغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى ھەر يىلى ئۇيغۇر قاغانلىقىغا 20 مىڭ توپ تاۋار - دۇردۇن ئەۋەتىپ تۇرۇش مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالغان. ② تاڭ سۇلالىسى بۇ مەجبۇرىيىتىنى تەخمىنەن 100 يىل (مىلادى 757 - يىلىدىن 840 - يىلىغىچە) ئۆتىدى. ئۇ ئولپانىنى جۇڭگونىڭ ساراي تارىخچىلىرى «سۇۋغا - سالام» دېگەن چىرايلىق سۆزلەر بىلەن پەردازلاپ يېزىپ قويغان. ئەمەلىيەتتە بولسا ھەر يىلى ئۇيغۇر قاغانلىقىغا ئەۋەتىلىدىغان 20 مىڭ توپ تاۋار - دۇردۇن سېلىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى.

ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا تۇزۇلگەن بىتىمنامىگە كۆرە، مىلادىنىڭ 759 - يىلى تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى تاڭ سوزۇڭ ئۆز قىزى مەلىكە دىڭگونى ئۇيغۇر قاغانى بايانچۇرغا

یاتلىق قىلدى. بايانچۇر تاغ سۇلالىسى مەلىكىسىنىڭ تويلۇقى ئۇچۇن يارامليق ئاتتىن ئىككى مىڭنى ئەۋەتتى. بۇنىڭدىن باشقا، باش ۋەزىر ئادىز باشچىلىقىدا 2000 كىشىدىن تەركىب تاپقان قارشى ئېلىش ئۇممىكىنى تەشكىللەپ مەلىكىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. مانا شۇ ئۇممەكنىڭ تەركىبىدە، قاغان بايانچۇرنىڭ سىڭلىسى قۇتلۇق بىلگە بىكە باشچىلىقىدا 56 نەپەر بىكە قىزلار (ئۇيغۇر يەگلىرىنىڭ ئايالىرى، قىزلىرى)دىن تەشكىل تاپقان ئايال - قىزلار ئۇممىكىمۇ بار ئىدى.

مەلىكە نىگگونىڭ ئۆز ئارزۇسى بويىچە بولغاندا، ئۇ ھېچقاچان ئۆزىگە يات بولغان يېراق جايدىكى بىر دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانىغا ياتلىق بولۇشنى خالىمىغان بولاتتى. شۇڭا مەلىكە نىگگو ئۆزىنىڭ تاغ سۇزۇكابىلەن خوشلىشىپ، قارا بالغاسۇنىغا ماڭىدىغان چاغدا، ھەسرەتلىك تىنىپ، كۆز ياشلىرىنى ئاققۇزۇپ تۇرۇپ: «دۆلەت ئىشلىرى مۇھىم، ئۆلسەمۇ بۇنىڭغا ئۆكۈنمەيمەن» دېگەن. دېمەك، بۇنىڭدىن، مەلىكە نىگگونىڭ ناھايىتى مۇھىم سىياسىي مەسئۇلىيەتنى ئۆز ئۈستىگە ئالغانلىقىنى بىلىش تەس ئەمەس. شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، مەلىكە نىگگو قىز بولماستىن بايانچۇرغا ياتلىق بولۇشتىن بۇرۇن ئىككى قېتىم ئەرگە تەككەن چوكان ئىدى، بايانچۇر ئۇنىڭ ئۈچىنچى كۈيۈسى بولاتتى.

مەلىكە نىگگو بايانچۇرغا ياتلىق بولۇپ بىر يىلدىن كېيىن، مىلادىنىڭ 759 - يىلى قاغان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇيغۇرلار ئۆز قائىدىسى بويىچە، مەلىكە نىگگونى مەرھۇم قاغانلارنىڭ خەنزۇلارنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىغا ھۆرمەت قىلىشىنى ئۆتۈنۈپ سوراپ تۇرۇك پېتى دەپنە بولۇپ كېتىشتىن ئىلگىرى قۇتۇلۇپ قالدى. ئەمما ئۇ چېكىنىشنى تىلىپ قان ئاققۇزۇپ ئېيەدەپ يىغلاپ، بايانچۇرنىڭ ۋاپاتىغا ماتەم تۇتتى. مەلىكە نىگگو بايانچۇردىن بالا تۇغمىغانىدى، شۇڭا ئۇ جۇڭگوغا قايتۇرۇلدى.

بايانچۇر ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ كىچىك ئوغلى بوگوخان قاغان بولدى. بوگوخان (759 — 779) مەلىكە نىگگو بىلەن قارابالغاسۇنغا بىللە كەلگەن تاغ سۇلالىسىنىڭ خان قىزلىرىدىن بىرى بولغان مەلىكە شاۋنىگگوغا ئۆيلەندى. بۇ مەلىكە قارابالغاسۇندا 33 يىل (758 — 791) تۇردى. ئۇ شۇ مەزگىلنىڭ ئىچىدە، 20 يىل بوگوخان بىلەن ھايات كەچۈردى. 779 - يىلى بوگوخان ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن بولسا، 13 يىل (791 - يىلىغىچە) ئۇللۇقتا ئۆتتى. ئاخىر، 791 - يىلى قارابالغاسۇندا ئالەمدىن ئۆتتى. مەلىكە شاۋنىگگو بوگوخاندىن ئىككى بالا تۇغقاندى. بۇبالىلار، مىلادىنىڭ 779 - يىلى تون باغا تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

بوگوخان قاغانلىق قىلغان ۋاقىتدا ناھايىستى ھەقۇرلىنىپ، قېنى - قېنىغا پاتماي ئۇيغۇرلارنىڭ ئادەتلىرى - سادا ھايات كەچۈرىدىغان ئادەتلىرىنى تاشلاپ، ئاجايىپ ھەيۋەتلىك ئوردىلارنى سالدۇرۇپ، راھەتپەرەسلىككە بېرىلىپ كەتتى. ئۇ مىلادىنىڭ 778 - يىلى جۇڭگونىڭ ھازىرقى تەييۈەن شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى. تاغ پادىشاھلىقىنىڭ دەبى ئوبلاستىنىڭ ۋالىسى جاڭگۇاڭشىن قوشۇن تارتىپ كېلىپ ئۇيغۇرلارنى چېكىندۈردى. تاغ سۇلالىسى بوگوخانىنىڭ بۇتداق بولسىزلىقىنىمۇ سۆزۈشتە قىلماي، بۇرۇنقىدەكلا ئوبدان

مۇئەسسىسە بولدى. بوگۇخان مىلادىنىڭ 779 - يىلى جۇڭگوغا يەنە ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. شۇ چاغدا باش ۋەزىر تون باغا تارقان (بەزى مەلۇماتلاردا، تون باغا بوگۇخاننىڭ تاغىسى دېيىلسە، بەزى مەلۇماتلاردا ئۇكىسى دېيىلىدۇ.) بوگۇخانغا نەسىھەت قىلىپ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن دوستانە ئۆتۈشنى تەشەببۇس قىلدى. ئالدىنقى يىللىرى تەييۇەنگە ھوجۇم قىلىپ، ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغانلىقىنىمۇ ئەسلىتىپ ئۆتتى. لېكىن، بوگۇخان تون باغا تارقاننىڭ گەپلىرىگە قۇلاق سالمىدى. خېلى ئۇزۇندىن بېرى قاغانلىق ئورنىنى تارتىۋېلىشنى ئويلاپ يۈرگەن تون باغاتارقان بوگۇخاننىڭ گەپكە كىرمىگەنلىكىنى باھانە قىلىپ، بوگۇخاننى ھەم ئۇنىڭ يېقىنلىرىدىن بولۇپ 2000 كىشىنى ئۆلتۈرۈپ ئۆزى قاغان بولدى.

تون باغا تارقان قاغان بولغاندا، ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى ياماناشتى. بۇ چاغدا، جۇڭگوغا تاڭ دىزۇڭ پادىشاھ بولغانىدى. تاڭ دىزۇڭ (780—805) مىلادىنىڭ 762 - يىلى بوگۇخاننىڭ ئالدىدا بارغاندا، ئۇسۇل ئويۇنىسىغان شاھزادە لى شى بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ شۇ چاغدا قىلغان ئۆكتەملىكى (تاڭ قوماندانلىرىدىن بىرنەچچىسىنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرگەنلىكى) نى يادىدىن چىقارمىغانىدى.

تاڭ دىزۇڭمۇ تاڭ شۇەنزۇڭ تاڭ سۇزۇڭ (756 — 779) غا ئوخشاشلا كالىسىنى ئايلىنىپ قالغان ھۆكۈمران بولۇپ، ئۇيغۇرلارغا دۈشمەنلىك پوزىتسىيەسىنى تۇتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭ ۋاقتىدا، ئىچكى جەھەتتە بۆلۈنمە كۆچلەر باش كۆتۈرۈپ ئىيان ھەرىكەتلىرى يۈز بەردى. تاڭ دىزۇڭ تىبەت خانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، بەزى مۇھىم

جايلارنى تىبەت خانلىقىغا ئۆتۈنۈپ بېرىش شەرتى ئاستىدا، تىبەت خانلىقىدىن ھەربىي ياردەم تەلەپ قىلدى.③

مىلادىنىڭ 780 - يىلى ئۇيغۇر بېگى تودون مىگدىن ئارتۇق سوغدىلارنى باشلاپ چاڭئەندىن قارا بالغاسۇنغا قايتىپ، تودون ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ سودا ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ باشلىقى بولۇپ، ئۇ جۇڭگودىكى سودا ئىشلىرىنى تۈگىتىپ ئەچچە مىڭلىغان تۆگە بىلەن ئاتقا يۈك - تاق ئارتىپ ماڭماندى. ئۇ دۆلەت چېگرىسىدىن ئۆتۈۋاتقاندا، تاڭنىڭ چېگرا مۇداپىئە قوشۇنلىرىنىڭ سەركەردىسى جاڭ گۇاڭشىن تۆگىگە ئارتىلغان ئۇرغۇنلىغان ساندۇقلارنىڭ ئىچىگە چاڭئەنلىك خەلۋە قىزلىرىنىڭ قاچىلانغانلىقىنى سېزىپ قالدى. جاڭ گۇاڭشىن بۇ ئىشنى باھانە قىلىپ، تودون باشلىق مىگدىن ئارتۇق ئۇيغۇر سوغدىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، بىرنەچچە مىڭ ئات، تۆگە، 100 مىڭ توپ تاۋار - دۇردۇن قاتارلىق نەرسىلەرنى مۇسادىرە قىلدى. ساندۇق ئىچىگە يوشۇرۇپ ئېلىپ مېڭىلغان قىز-لارنى چاڭئەنگە قايتۇرۇۋەتتى. مانا شۇ ۋەقە سەۋەبىدىن، ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى دوستانە مۇناسىۋەت بۇزۇلۇپ، دوستلۇق ئورنىنى دۈشمەنلىك ئالدى.

تاڭ دىزۇڭنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن دۈشمەنلىشىپ، تىبەت خانلىقى بىلەن دوستانە ئۆتۈش سىياسىتى جۇڭگو ئۈچۈن ئىنتايىن خەتەرلىك ئەھۋالنى پەيدا قىلدى. تىبەت خانلىقى تاڭ دىزۇڭنىڭ خاتا يولىدىن پايدىلىنىپ تاڭ سۇلالىسىنى بىرق قىلىشقا ئۇرۇندى. ئىچكى بۆلۈنمە كۈچلەرنىڭ كاساپىتىدىن مىلادىنىڭ 781 - يىلى پايتەخت چاڭئەن-دىن چېكىنىپ كەتكەن تاڭ دىزۇڭ مىلادىنىڭ 784 - يىلى

چاغىشىپ‌نگە قايتىپ كەلدى. ئۇنىڭ ۋەزىرلىرىدىن بىرى بولغان لى مى«شىمالدىكى ئۇيغۇر قاغانلىقى،جەنۇبتىكى نەنـ شاۋ خانلىقى(ھازىرقى يۈننەندە)،غەربتىكى ئەرەب خەلىپىلـ كى ۋە ھىندىستان دۆلىتى بىلەن بىرلىشىپ»، تىبەت خانلىقـ نى ئىسكەنجىگە ئېلىش پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويدى.④ تاڭ دىنىڭ ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن دوستانە ئۆتۈشنى زادىلا خالىمايدىغان بولسىمۇ، لى مىنىڭ قايتا ـ قايتا نەسىھەت قىلىشى نەتىجىسىدە، ئۇيغۇرلارغا تۇتقان دۈشمەنلىك سىياـ ستىدىن ۋاز كەچتى.

تاڭ دىنىڭ مىلادىنىڭ 787 ـ يىلى ئۇيغۇر قاغانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتتى. قاتتىق قار ياغقان پەسلىدە قارا بالغاـ سۇنغا بارغان تاڭ سۇلالىسى ئەلچىلىرى قاغان تون باغا تارقانىنىڭ چېدىرىنىڭ سىرتىدا قېلىن ياغقان قار ئۈستىدە خېلى ئۇزۇن ئۆرە تۇرۇپ قېلىشقا مەجبۇر بولدى. ئاخىر تون باغا تارقانىنىڭ ۋەزىرى قاغان نامىدىن جۇڭگو ئەلچىلـ رىگە«سىلەر تودون باشلىق مىڭدىن ئارتۇق ئادەمىمىزنى ئۆلتۈردۈڭلار... ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزدىن قالغان ئادەت بويىچە قانىنى قان بىلەن يۇيۇش كېرەك ئىدى. لېكىن مەن بۇ قېتىم قانىنى سۇ بىلەن يۇماقچى بولدۇم»⑤ دېدى. ۋەزىر ئارـ قىلىق بەتكۈزۈلگەن ئۇيغۇر قاغانىنىڭ بۇ سۆزىنى ئاڭلىغان تاڭ سۇلالىسى ئەلچىلىرى چوڭقۇر تىنىشىپ خاتىرجەم بولدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارـ سىدىكى دۈشمەنلىك مۇناسىۋىتى بۇرۇنقىدەك دوستانە مۇناـ سىۋەتكە ئۆزگەردى.

مىلادىنىڭ 787 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئۇيغۇر قاغانى تون

باغا تارقان بەگچۇر تارقان باشچىلىقىدىكى دىنزۇڭغا ئەلچى ئەۋەتىپ تاڭ مەلىكىسىگە ئۆيلىنىش تەلىپىنى قويدى. تاڭ دىنزۇڭ ئۇيغۇر قاغانىنىڭ تەلىپىنى قوبۇل كۆرۈپ، مەلىكە شۇەنئەنني قاغانغا ياتلىق قىلدى. ئۇيغۇرلار مەلىكىنىڭ تويلۇقى ئۈچۈن جۇڭگوغا 10 مىڭ ئات ئەكەلدى. تاڭ پادىشاھى مەلىكىنى ئاھايىتى ئۇرغۇن سەرەمجانلار بىلەن قارا بالغاسۇنغا ئۇزاتتى. مەلىكە شۇەنئەن قاغان بىلەن ئىككى يىل جاھاندارچىلىق قىلغاندىن كېيىن، تون باغا مىلادىنىڭ 789 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. مەلىكە شۇەنئەن ئۇيغۇر قاغانلىرىغا ياتلىق قىلىنغان مەلىكىلەرنىڭ ئۈچىنچىسى بولۇپ، ئۇنىڭ مىلادىنىڭ 808 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەنلىكى مەلۇم. لېكىن مەلىكە جۇڭگودا ئالەمدىن ئۆتتىمۇ ياكى قارا بالغاسۇندا ئالەمدىن ئۆتتىمۇ، بۇ ئانچە ئېنىق ئەمەس.

تارىختا، ئالپ قۇتلۇق بىلگە قاغان ئۇنۇڭانىنى ئالـ غان تون باغا تارقان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى تاراس قاغان بولدى. ئۇ تەخىرسىز بولمىش قۇلۇق بىلگە قاغان ئۇنۇڭانىدا ئاتالدى. تاراس مىلادىنىڭ 790 ـ يىلى كىچىك بىكەسى (كىچىك خانىشى) تەرىپىدىن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلدى. ئۇيغۇر بەگلىرى تاراسنىڭ ئوغلى ئايچورنى قۇتلۇق بىلگە قاغان ئۇنۇڭانىدا تەختكە چىقاردى. ئايچۇر كۆزەك بولغىنى ئۈچۈن، ھاكىمىيەتنى ئېل ئۆگەسى (باش ۋەزىرى) يۈرگۈزدى. ئايچۇر قاغانلىق تەختىدە ئولتۇرـ غان مەزگىلدە (790 ـــ 795)، ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ تاشقى مۇناسىۋىتى خېلى دەرىجىدە ياخشىلاشتى. بۇ چاغدا، ئۇيغۇرلار

تىبەت خانلىقى بىلەن بولغان تۈرۈشلاردا ئوخۇشسىزلىقلار ئۈچە-
رىدى. بۇ تەرەپتىكى ئەھۋاللار ئۆز نۆۋىتىدە سۆزلىنىدۇ.

ئايچۇر مىلادىنىڭ 795 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ
باش ۋەزىرى قۇتلۇق قاغان بولدى. قۇتلۇق قاغان بولغان
مەزگىلدىن باشلاپ ئۇ مىلادىنىڭ 805 - يىلى ئالەمدىن ئۆتە-
كەنگە قەدەر بولغان ئون يىل ئۇيغۇر قاغانلىقىدا ھۆكۈمران
ئۇرۇق بولغان ياغلا قارلارنىڭ تەسىرى تازىلىنىپ، ئادىزلار-
نىڭ (قۇتلۇق ئادىز قەبىلىسىدىن ئىدى) ھۆكۈمرانلىقى مۇستەھ-
كەملەنگەن ئون يىل بولغان بولۇشى مۇمكىن.

805 - يىلى قۇتلۇق ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئوغلى
قاغان بولدى. ئۇ ئاي تەگرىداقۇت بولسىش قۇلۇق بىلگە قاغان
دەپ ئاتالدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، مىلادىنىڭ 808 - يىلى جۇڭگو
تارىخچىلىرى بويىن قاغان دەپ ئاتىغان كىشى ئاي تەگرىدە
قۇت بولسىش قۇچ بىلگە خاقان ئۇنۇۋاننى ئالدى. بىز بۇ قاغان-
نى ئاي تەگرىخان، دەپ ئاتايمىز. ئاي تەگرىخان(808 -- 821)
ئۇيغۇر قاغانلىرى ئىچىدە ناھايىتى باتۇر، مەشھۇر قاغان
بولدى. ئۇ مىلادىنىڭ 819 - يىلى تاڭ مەلىكىسىگە ئۆيلىنىش
تەلىپىنى قويدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى تاڭ شىيەنزۇڭ
(806 - 820) مەلىكە يۈنشەننى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلىشقا ماقۇل
بولدى. لېكىن تاڭشىيەنزۇڭ ئوردا ۋەزىرلىرى بىلەن ئۇزۇن
كېڭەشكەندىن كېيىن، ئاي تەگرىخانغا ياتلىق قىلىدىغان
مەلىكە يۈنشەننىڭ توي مۇراسىمىنى بىرنەچچە يىل كېچىك
ئۆتكۈزۈش توغرىسىدا قاغانغا تەكلىپ بەردى. ئاي تەگرىخان
بۇ تەكلىپكە قوشۇلدى. چۈنكى، تاڭ پادىشاھى شىيەنزۇڭ
ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ ئۇلۇغى، شۆھرەتلىكى بولغان ئاي

تەگرىخانغا ياتلىق قىلىدىغان مەلىكە يۈنشەننى ئاي تەگرىخان-
نىڭ شەنىگە مۇناسىپ كەلگۈدەك سەرەمجان، سۇغا - سالام-
لار بىلەن ئۇزىتىش ئۇچۇن، دۆلەت خەزىنىسىدىكى پۇلنىڭ
بىرنىمنى دېگۈدەك سەرپ قىلىشقا تۇغرا كېلىدىغانلىقىنى
نەزەردە تۇتقانىدى. چۈنكى، بۇ چاغدا تاڭ سۇلالىسى مالىيە
جەھەتتە ئېغىر قىيىنچىلىققا بولۇققانىدى. ئەپسۇسكى، ئاي
تەگرىخان مىلادىنىڭ 821 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ
مەلىكە يۈنشەنگە ئۆيلىنىش ئارزۇسى ئەمەلگە ئاشمىدى. ئاي
تەگرىخاننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، مەلىكە يۈنشەن تەركى-
دۇنيا بولۇپ، راھىبە بولۇپ كەتتى.

ئاي تەگرىخان ۋاپاتىدىن كېيىن، جۇڭگو تارىخچىلىرى
چۇڭدى قاغان دەپ ئېزىشقان كىشى قاغان بولدى. بۇ كىشى
تەگرىدە ئۇلۇغ بولسىش قۇچ كۈچلۈك بىلگە قاغان دەپ ئا-
تالدى. بۇنىڭ ۋاقتىدا(821 -- 824) تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادە-
شاھى تاڭمۇزۇڭ 821 - يىلى سىڭلىسى مەلىكە تەيخۇنى
ئۇنىڭغا ياتلىق قىلدى. بۇ توي مۇراسىمى توغرىسىدا «تاڭ
سۇلالىسى يىلنامىسى» ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسەبابىدا خېلى
تەپسىلىي مەلۇمات بېرىلگەن. شۇ مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا،
پادىشاھ تاڭ مۇزۇڭ (821 -- 824)مەلىكە تەيخۇنى چاڭئەندىن
قارىباغاسۇنغا ئۇزىتىدىغان چاغدا، بايراملىق كىيىملىرىنى
كىيىپ، ئۇنى چاڭئەن شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى تۇڭخۇاميىن
دەرۋازىسىغىچە ئۇزىتىپ چىققان. تاڭسۇلالىسىنىڭ يۇزلىگەن
ھەربىي مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن چاڭجىڭ
نىسبەتخانىسى ئالدىدا ئۇزىتىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈپ،
مەلىكە تەيخۇ بىلەن خوشلىشىش ئىشلىرى ئورۇندالغان. تاڭ

پادىشاھى مىزۇك چېگرىغا بارغۇچە بولغان يول بويىدىكى ئۇيغۇرلاشقان قەبىلىلەرنىڭ ئەمەلدارلىرىغا يارلىق چۈشۈرۈپ، مەلىكە تەيخۇ ئۇلارنىڭ تەۋەلىكىدىن ئۆتكەندە، ئۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ 300 مىڭدىن ئەسكەر چىقىرىپ ئۆزىنى ئازىملىقىنى ئۇقتۇرغان. ئۇيغۇر قاغانىنى چۆچەدىخان، ئىنانچۇ، ئۇلۇغ ئۇتۇق ئىزگىل، تاشقى ئىشلار تارقانىسى، يابغۇ، بىكە، تارقان قاتارلىق سەككىز كىشى باشلىق چوڭ ئۆمەكنى تەشكىل قىلغان. چۆچگو مەلىكىنىڭ قارشى ئالدىغان بۇ ئۆمەك مىڭدىن ئارتۇق ئات، تۆگە ۋە ھارۋا قاتارلىق قاتناش ۋاستىلىرىنى ئېلىپ، «سىبرىق قومۇش بۇلىقى» (بۇ جاي ئۇيغۇر قاغانلىقى تېررىتورىيىسىدە) دېگەن جايغىچە مەلىكىنىڭ ئالدىغا كەلگەن. مەلىكە تەيخۇ ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇنغا يېتىپ كەلگەندە، ئۇيغۇر ئادىتى بويىچە توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلگەن. مۇراسىم ئۆتكۈزۈلىدىغان كۈنى «قاغان ئېگىز بىناغا چىقىپ، بىنانىڭ شەرقىي يېشايۋانىدا كۈنچىقىشقا قاراپ ئولتۇرغان. بىنانىڭ ئالدىغا كىگىز ئۆي تىكىلگەن. بۇ ئۆيدە مەلىكە ئولتۇرغۇزۇلغان. ئۇيغۇر راھىبلىرى مەلىكىگە ئۇيغۇرلارنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرى توغرىسىدا چۈشەنچە بەرگەن. مەلىكە تەيخۇ خەنزۇچە كىيىملىرىنى سېلىۋېتىپ، ئۇيغۇرچە كىيىم كىيگەن. ئاندىن كېيىن، مەلىكە ياشانغان بىر ئۇيغۇر يەڭگىنىڭ ھەمراھلىقىدا بىنانىڭ ئالدىغا چىقىپ، كۈنپېتىشقا قاراپ چوقۇنغان. مەلىكىنىڭ ھەربىتىگە قاغان ئولتۇرغان جايدىن نەزەر سالغان. مەلىكە قاغانغا بىناش ئېگىپ چوقۇنغانلىقىدىن كېيىن، چېدىرغا كىرىپ،

بۇ ئىشنىڭ ئالدىدا كىيگەن كىيىملىرىنى سېلىپ تاشلاپ، خاتۇنلۇق كىيىمىنى كىيگەن. بېشىغا خوددى مۇڭگۇزدەك ئالدىغا قاراپ تۇرىدىغان ئالتۇن ئوتۇغاتلىق تاج كىيگەن. ئاندىن كېيىن، بىنانىڭ ئالدىغا چىقىپ ئېگىلىپ تۇرۇپ قاغانغا تەزىم قىلغان. ئۇيغۇر قاغانىنىڭ ۋەزىرلىرى ئالدىن تەييارلانغانچوك تەختىراۋاننىڭ ئالدى تەرەپىدە ئالاھىدە راسلانغان كىچىك بىر ئورۇنغا مەلىكە تەيخۇنىى ئولتۇرغۇزغان. ئۇيغۇر «توققۇز تارقانلىرى» (ئىچكى ئىشلار تارقانى ئۈچ نەپەر، تاشقى ئىشلار تارقانى ئالتە نەپەر) تەختىراۋانىنى ئۆتەپ، كۆتۈرۈپ، ئەردا ئىچىگە كىرىپ، كۈنچىقىشقا قاراپ ئوخدىن بۇرۇلۇپ، ئوردىنى توققۇز قېتىم ئايلانغان. بۇ ئىشلار ئورۇندىلىپ بولغاندىن كېيىن، مەلىكە تەيخۇ تەختىراۋاندىن چۈشۈپ بىناغا چىققان. ئۇ كۈنچىقىشقا قاراپ قاغان بىلەن يانمۇ يان ئولتۇرغان. ۋەزىرلەر مەلىكىنى تەبرىكلەشكەن.⑥

چۆچەدىخان مىلادىنىڭ 824 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىنمۇ مەلىكە تەيخۇ قارابالغاسۇندا 20 يىل (821 — 840) تۇرغان. شۇ مەزگىلدە، ئۇنىڭ چۆچەدىخاندىن باشقا ئۇيغۇر قاغانلىرىغا ياتلىق بولغان - بولمىغانلىقى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق.

چۆچگو بىلەن ئۇيغۇر قاغانلىقى ئارىسىدىكى قۇدىلىشىشلارنىڭ سىياسىي رولىنى توغرىسىدا بىرئاز چۈشەنچە بېرىشكە توغرا كېلىدۇ.

تارىختىكى قۇدىلىشىشلار نوقۇل سىياسىي مەقسەتتىن بولىدۇ. چۆچگو خانلىرى ئۆز قىزلىرىنى باشقا دۆلەتنىڭ ھۆ-

كۆمرانلىرىغا ياتلىق قىلىشتا مۇنۇ ئۇچ مەقسەتنى كۆزدە تۇتقان: بىرىنچى، ئۆزى بىلەن باشقا دۆلەت ئارىسىدا تۇزۇلگەن بىتىمنامىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش. تالاڭ سۇلالىسى مەلىكىلىرىنىڭ ئۇيغۇر قاغانلىرىغا ياتلىق قىلىنىشى ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تالاڭ سۇلالىسىنىڭ تىبەت خانلىقىغا قارشى تۇرۇلگەن ئىتتىپاقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىشنى نەزەردە تۇتاتتى. مىلادىنىڭ 758 - يىلى مەلىكە ئىگىگونىڭ قارايالاغا سۇنغا ماڭىدىغان چاغدا، «دۆلەت ئىشى مۇھىم، ئۆلىمۇ ئۆكۈنمەيمەن» دەپ يىغلىغانلىقىنى ئەسكە ئېلىش كېرەك. ئىككىنچى، جۇڭگو خانلىرى باشقا دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانلىرىغا ياتلىق بولغان قىزلىرى ئارقىلىق شۇ دۆلەتنىڭ ئىچكى ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولالايدۇ. مەلىكە ئۆزىگە ھەمراھ بولۇپ بارغان تەجرىبىلىك سىياسەتچىلەرنىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن جاسۇسلۇق ھەرىكىتىنى ئېلىپ بارىدۇ. ھەتتا ئۆز دۆلىتىنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزلەپ، ئىغۇا توقۇپ، ئەرلىرىنى ئالدايدۇ. مەسىلەن: مىلادىنىڭ 615 - يىلى شەرقىي تۈرك قاغانى سۇيارخان سۇي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى سۇي يانىدىنى يەنجىندە قورشىۋالغاندا، ئۇنىڭ ئايالى مەلىكە يېجىنىڭ ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇنىڭغا دەرمەن ئارقا تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ (شىمالىي تەرەپتە دېمەكچى) جىددىي ئەھۋال تۇغۇلۇپتۇ» دېگەن ئىغۋانى يەتكۈزىدۇ. بۇ ئىغۋاغا ئىشەنگەن سۇيارخان، تۈركلەر ئېلىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەن ئوخشايدۇ دەپ ئەنسىرەپ، يەنمەن قورشاۋىنى ئەمدىن قالدۇرۇپ قايتىپ كېتىدۇ. سۇي يانىدى تېرىكلەرگە ئەسىر بولۇپ قېلىشتىن قۇتۇلۇپ قالىدۇ. ئۇچىنچى، جۇڭگونىڭ خانلىرى باشقا دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانلىرىغا ياتلىق بولغان مەلىكە

قىزلىرىدىن تۇغۇلغان بالىلىرىنىڭ ۋارىسلىقى ئارقىلىق كەلگۈسىدە شۇ دۆلەتكە ھۆكۈمران بولۇشنى، ئۇ دۆلەتنى ئۆزىگە بېقىندۇرغان ھالغا چۈشۈرۈشنى نەزەردە تۇتقان. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۆز قىزلىرىدىن تۇغۇلغان شاھزادىلەرنىڭ شۇ دۆلەتنىڭ پادىشاھلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىشى توغرىسىدا دەۋا قوزغاپ، شۇ دۆلەت ھۆكۈمرانلىرى ئىچىدە ئىتتىپاقسىزلىق تۇغدۇرۇپ، بىر پۈتۈن دۆلەتنى پارچىلاپ ئاجىزلاشتۇرۇشنى، ئاخىردا ئۇنى يوق قىلىشنى كۆزلىگەن. مەسىلەن: مىلادىدىن 100 يىل بۇرۇن ئۇيغۇن خانىغا ياتلىق بولغان مەلىكە جەيۇ ئۇيغۇن خانلىقىدا 50 يىل تۇرغان مەزگىلدە، ئارقا - ئارقىدىن ئۇيغۇنلارنىڭ كۈن بەگلىرىدىن قۇنشۇمى (93—104)، ئۇنغۇمى (60—93)، نىمى (52—60) قاتارلىق ئوچ خانغا ياتلىق بولغان. مەلىكە جەيۇ شۇ مەزگىلدە ئۆزى بىلەن بىللە بارغان ھەمراھلىرى بىلەن بىرلىكتە، خەن پادىشاھلىقىنى تەرىپىدىن تاپشۇرۇلغان سىياسىي ۋەزىپىلەرنى ساداقەت بىلەن ئورۇندىغان. ئۇنىڭ ئۇنغۇمىدىن تۇغۇلغان ئوغلى يانغۇمى مىلادىدىن 53 يىل بۇرۇن ئۇيغۇنلارنىڭ خانلىق تەختىنى تالىشىپ مەيدانغا چىققان، ئەتىجىدە، بىر پۈتۈن ئۇيغۇن دۆلىتى ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن. خەنزۇ مەلىكىسىدىن تۇغۇلغان يانغۇمىچوك كۈن بەگ، ھون بىكەسىدىن تۇغۇلغان ئۇيغۇت كىچىك كۈن بەگ بولغان. يانغۇمىغا ئۇيغۇن ئاساسىدىن 60 نەچچە مىڭ ئائىلە (350 مىڭ كىشى)، ئۇيغۇتقا 50 نەچچە مىڭ ئائىلە (250 مىڭ كىشى) قارىغان. بۇ ئىككى خان ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان جايلارنىڭ چېگرىسىمۇ ئېنىق ئاجرىتىلغان.

ئۇيغۇر قاغانلىرى تارىخىي تەجرىبىلەردىن ساۋاق ئېلىپ، جۇڭگو مەلىكىلىرىنىڭ بۇزغۇنچىلىق مەيدانىغا ئايلىنىپ قېلىشىدىن ساقلانغان بولسا كېرەك. مەسىلەن، مىلادىيىنىڭ 779 - يىلى تون باغا تارقان بوگوخانىنى تۇلتۇرغەندە، ئۇنىڭ جۇڭگولۇق مەلىكىسى شاۋنىڭگودىن تۇغۇلغان ئىككى بالىسىنىمۇ ئۆلتۈرۈپ تاشلىغان. ئۇ بۇ بالىلارنىڭ كەلگۈسىدە ئۇيغۇر قاغانلىقىغا تەختىگە ۋارىسلىق دەۋاسىنى قىلىشىدىن ئەنسىرىگەن بولۇشى مۇمكىن.

مەلىكە شاۋنىڭگودىن كېيىن ئۇيغۇر قاغانلىرىغا ياتلىق بولغان مەلىكە شۇەنىڭەن، مەلىكە تەيخۇلار ئۇيغۇر قاغانلىرىدىن بالا تۇغمىغان. ئېھتىمال قاغانلار بالا بولماسلىقنىڭ ئامىللىرىنى قىلغان بولسا كېرەك.

ئۇيغۇر قاغانلىرىغا ياتلىق بولغان جۇڭگو مەلىكىلىرى ئوبېيكتىپ جەھەتتە ئىككىسى دۆلەت ئارىسىدىكى ئىناقلىق ئۈچۈن نىسبەتەن ئۇزاقراق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا كاپالەتلىك قىلغان.

ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارىسىدا بولغان ئات ۋە يىپەك مال سودىسى

ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ئىقتىسادىدا، چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ ئاھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. ئاتلىق قوشۇنىنىڭ جەڭدىدە ئۈنۈمىدىغان ئاھايىتى مۇھىم رولىنى ئەزەردە تۇتۇپ، ئۇيغۇر قاغانلىقى چارۋىچىلىقتا ئات ئۆستۈرۈشنى

مۇھىم ئورۇنغا قويغانىدى. ئۇ زامانداا، ئاتلىق قوشۇن ئورۇنىشا غەلبە قازىنىشىنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك شەرتى ئىدى. شەرقىي ئۇيغۇرلار ئات ئۆستۈرۈشكە بەكمۇ كۆڭۈل بۆلەتتى. ئۇلار بىرنەچچە مىليون ئاتنىڭ ئىچىدىن جەڭگە يارامليق بىرنەچچە يۈز مىڭ ئاتنى تاللاپ، 221 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەشكىل قىلغانىدى. ھونلار، تۈركلەر، ئۇيغۇرلارنىڭ مۇنتىزىم قوشۇنلىرى دېگۈدەك ئاتلىق بولۇپ، پىيادە قوشۇنلىرى يوق ھېسابىدا ئىدى. ھون، تۈرك، ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنلىرى جەڭگە ماڭغانداا، 100 مىڭلاپ ۋاپاس جەڭ ئاتلىرىنىمۇ بىللە ئېلىپ ماڭاتتى.

ئات يەنە ئىنتايىن مۇھىم قاتناش قورالىمۇ ئىدى. شەرقىي ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئۆستۈرگەن ئاتلىرىغا باسىدىغان ئايرىم تامغىلىرى ۋە ئۆز يايلاقلىرى بار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر ئاتلىرى «تامغىلىق ئاتلار» دەپ ئاتىلاتتى.

جۇڭگو خانلىرىمۇ قەدىمكى چاغدىن تارتىپ ئۆزىنىڭ شىمالىدىكى جەڭگىۋار، ئۇرۇشقاق قوشۇنلىرىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، ئاتلىق قوشۇن تەشكىل قىلىشقا كۆڭۈل بۆلگەن. بولۇپمۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرىنىڭ ئاتقا ئىنتايىن بىر بېرىشى ئالاھىدە بولغان. تاڭ سۇلالىسى پادىشاھلىرى كەڭسۇدىكى لۇڭيۇ، لەنجۇ، فېڭلىياڭ، تىەنشۇي قاتارلىق تۆت ئۇلايەت بىلەن خېشى كارىدورىدا ئوت، سۇيى مول كەڭتاشا يايلاقلارنى ئىچىپ، بۇ يايلاقلارنى باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئورگان تەسىس قىلىپ، ئۇ ئورگانلارغا ھەربىي مول ئەمەلدارلارنى باش قىلىپ تەيىنلىگەن.⑦ بۇنىڭ بىلەن،

مىلادىنىڭ 630 - يىلىدىن 670 - يىلىغىچە بولغان 40 يىل
ئىچىدە بۇ يايلاقلاردا ببقىلغان ئاتلارنىڭ سانى 700 مىڭدىن
ئاشقان. مىلادىنىڭ 670 - يىلىدىن باشلاپ تىببەت خانلىقى
بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارىسىدا كەسكىن ئۇرۇشلار باشلاندى.
بۇ ئۇرۇشلار كەڭىيىكى ئات ئۆستۈرۈلىدىغان يايلاقلارنىڭ
ئامانلىقىغا ئېغىر دەرىجىدە خەۋپ يەتكۈزدى. ئۇنىڭ ئۈستى-
گە، ئات ئۆستۈرۈشكە مەسئۇل بولغانلارنىڭ مەسئۇلىيەتسىز-
لىكىدىن يايلاقلار چۆلدەرەپ. كۆپلىگەن ئاتلار ئۆلۈپ كەتتى.
مىلادىنىڭ 754 - يىلىغا كەلگەندە ئاتنىڭسانى 320 مىڭغا چۈشۈپ
قالدى. بۇنىڭدىن كارغا كېلىدىغان ئات 200 مىڭچە بار ئىدى.
ماما شۇنداق ئەھۋال ئۈستىدە، تاڭ سۇلالىسى ئۇرغۇن كىشى-
لىك ھەربىي قوشۇنىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن قاتناشنى
ئات بىلەن تەمىنلەشتە ناھايىتى ئېغىر ئەھۋالدا قالدى. بولۇپمۇ
مىلادىنىڭ 755 - يىلى ئىسيان كۆتۈرۈلۈپ ئۆكلۈك لوياڭ بە-
لەن چاڭئەننى بېسىۋېلىپ، پادىشاھ تاڭ شۈەنزۇڭ سىچۈەنگە
قېچىپ كەتكەندە، جۇڭگوچوك قالايمىقانچىلىق ئىچىدە قېلىپ،
پادىشاھقا قاراشلىق ئاتلار بىرنەچچە تۈمەنگىلا چۈشۈپ قال-
دى.[8] مىلادىنىڭ 756 - يىلى تاڭسۇزۇڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ
تەختىگە چىققاندا، تىببەت خانلىقى كەڭسۇنىڭ كۆپ قىسمىنى
بېسىۋالدى. كەڭسۇدىكى ئات ئۆستۈرۈلىدىغان يايلاقلار-
نىڭ قولدىن كېتىشى تاڭ سۇلالىسىنى ئات مەنبەسىدىن
يۇتۇنلەي مەھرۇم قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تاڭ سۇلالىسى
ئۇيغۇر قاغانلىقىدىن كۆيلەپ ئات سېتىۋېلىشقا مەجبۇر بولدى.
تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ كۆپ قىسمى پىيادە بولۇپ، ئىس-
پانچىلار بولسا ئاساسەن ئاتلىق ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتلىق

قوشۇنلىرى يازدەمگە كەلمىگەن بولسا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ
ئىسپانچىلارنى مەغلۇپ قىلىپ، دۆلىتىنىڭ بىرلىكىنى ئەسلە-
گە كەلتۈرەلمىشى ناتايىن ئىدى. ئۆكلۈك ئىسيانى ۋاقىتىدا
تۈزۈلگەن بېتىمنامىگە كۆرە، تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇر
قاغانلىقى ئارىسىدا ئات ۋە يىپەك مال سودىسى يولغا قو-
يۇلدى. تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتلىرىغا موھتاج بولغان
بولسا، ئۇيغۇرلار جۇڭگونىڭ ئېسىل يىپەك مالىلىرىنى قولغا
چۈشۈرۈشكە قىزىقاتتى. چۈنكى ئۇيغۇرلار جۇڭگودىن ئالغان
يىپەك مالىلارنىڭ بىر قىسمىنى ئۆز ئېھتىياجى ئۈچۈن ئىشلە-
تىپ، بىر قىسمىنى خەلقئارا بازارلارغا ئاپىرىپ يۇقىرى
باھادا ساتاتتى. بۇ سودىدا، ئۇيغۇرلار بىر ئاتنى جۇڭگونىڭ
50 توپ يىپەك تاۋىرىغا تېگىشتى. جۇڭگودا يىپەك توقۇمچى-
لىقى تەرەققىي تاپقانىدى. تاڭ سۇلالىسى ئاتقا بولغانجىد-
دىي ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن، بۇ خىل نىسبەتتە مال تېگ-
شىشكە رازى بولدى.

ئۇيغۇرلار ئۆكلۈك ئىسيانى باشلانغان ۋاقىتتىن باشلاپ
100 يىل ئىچىدە جۇڭگوغا ھەر يىلى دېگۈدەك ئاز دېگەندە
بىرنەچچە مىڭ. كۆپ دېگەندە بىرنەچچە ئون مىڭدىن 100
مىڭغا قەدەر ئات ئەكىلىپ ساتتى. مەسىلەن: ئۇيغۇر قاغانلىقى
مىلادىنىڭ 773 - يىلى جۇڭگوغا 10 مىڭ تۇياق، مىلادىنىڭ
782 - يىلى 100 مىڭ تۇياق ئات ئەكىلىپ ساتتى. بىر ئات
40 توپ يىپەك تاۋارغا تېگىشىلگەندە، مىلادىنىڭ 782 - يىلى
ھېتۇالغان 100 مىڭ ئات ئۈچۈن جۇڭگو ئۇيغۇرلارغا 4 مىل-
يون توپ يىپەك تاۋار تۆلىشى لازىم ئىدى. لېكىن، جۇڭگودا
ئىچكى ئىسيانلار يۈز بېرىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئېغىر دەرىجە-

ده ۋەيران بولغانلىقتىن، تاڭ سۇلالىسى بىۋ مالنى ۋاقتىدا تۆلىيەلمەي، ئۇيغۇرلارغا قەرزگە بوغۇلۇپ قالدى. شۇ يىلى بۇ مال ھېسابىغا پەقەت 100 مىڭ توپ يىپەك تاۋار بىلەن 100 مىڭ سەر ئالتۇن - كۈمۈشلا تۆلىيەلىدى.⑨ تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلارغا تۆلەيدىغان بۇ قەرزنى تاكى 840 - يىلىغا قەدەر، يەنى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ تامامەن ۋەيران بولۇپ چولۇ كۆچۈشكە مەجبۇر بولغىنىغا قەدەر تۆلەپ تۈگىتەلمىدى.

ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا بولغان ئات ۋە يىپەك مال سودىسىدا ئاخىرىغا بېرىپ، يەنى IX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ھەر ئىككى تەرەپتە سەمىمىيەت بولمىدى. سان ۋە سۈپەتكە ئېتىبار بەرمەيدىغان ساختىپەزلىك ھادىسىسى ئېغىر ھالدا پەيدا بولدى. مۇنداق ئەھۋالنى ئىككى دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ مەنپەئەتپەرەسلىكى كەلتۈرۈپ چىقاردى. تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى، ئۇيغۇرلارغا تۆلەيدىغان قەرزنى تۆلەش ئۈچۈن نوقۇل دۆلەت ئىگىلىكىدىكى يىپەك توقۇمىچىلىقىغىلا تايانغان بىلەن بولماي دىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىدى. ئۇلار خەلق ئىچىگە ئەمەلدارلارنى ئەۋەتىپ، خەلقتە بېسىم ئىشلىتىپ، ئۇلاردىن قاقتى - سوقتى قىلىش يولى بىلەن كۆپ مىقداردا يىپەك مال يىغىشقا ئۇرۇندى. ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرى بولسا، چۆگۈدىن تېخىمۇ نۇرغۇن يىپەك مالغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن، نۇرغۇنلىغان كېسەل، ئورۇق، يارىماس ئاتلارنىمۇ چوڭگوغا ساتىدىغان ئاتلارنىڭ قاتارىغا ئارىلاشتۇرۇۋەتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ بويى قىسقا، توقۇلۇشى قوپال بولۇشقا باشلىدى. ئاخىرىغا

بېرىپ ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە ساتقان ئاتلىرىنىڭ 60 - 70 پىرسەنتى كارغا كەلمەيدىغان، ئورۇق، ئاغرىق ئاتلاردىن ئىبارەت بولۇپ قالدى. ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى بۇ سودىدا ئېغىر زىيانغا ئۇچرىغۇچى تەرەپ يەنىلا تاڭ سۇلالىسى بولدى. بۇ خىل ئەھۋالنى تاڭ دەۋرىدە ئۆتكەن شائىر بەيجۈيى (772 — 846) «چوغاي يوللىرى» ناملىق شېئىرىدا مۇنداق تەسۋىرلىگەن:

شېئىرنىڭ ئەسلى نۇسخىسى:

阳山道，阳山道，纥逻敦肥水泉好。
每至戎人送马时，道傍十里无纤草，
草尽泉枯马病羸，飞麦但印骨与皮。
五十匹缣易一匹，缣去马来无了日。
养无所用去非宜，每岁死伤十六七，
缘丝不足女工苦，疏织短截充匹数。
藕丝蛛纠三丈余，回鹘诉称无用处。
咸安公主号可敦，运为可汗频奏论。
元和二年下新敕，内出金帛酬马值。
仍诏江淮马价厥，从此不令疏短织。

تەرجىمىسى:

چوغاي، يولى چوغاي يولى — بۇ ئۇزۇن يوللار...
قارا دۆڭنىڭ سۈيى ئەلۋەك، بۇلاق قايناپدۇ.
ئۇيغۇر ئەھلى ئات ساتقىلى كەلسە ھەر قېتىم،
بۇ يوللارنىڭ بويلىرىدا كىياھ قالماپتۇ.

چۆپ تۆگەيدۇ، بۆلاق قۇرۇپ، ئاتلاردۇر كېسەل،
باسقان تامغا كىرىپ كەتكەن ئۇستىخانغىچە.
بىر ئات ئۈچۈن تېگىشىدۇ شايى ئەللىك توپ،
قارارى يوق، كەلتۈرۈلەر ئات قاچانغىچە.
باقاندىنمۇ كارغا كەلمەس بۇ ئورۇق ئاتلار،
يىلقا توشماي ئۆلۈپ قالار ئوندىن بەتتىسى.
مەشۇت كەمچىل، قمز - ئايالار قالدى جاپادا،
شايىلارنى قول ئۈچمدا توقمدى قوپال،
توپ سانىنى توشقۇزماقنى ئويلاپ ھەممىسى،
شايىلىرى ئۈمۈچۈكتىك توردەك شالاڭ.
ئۈيغۇرلار كۆپ خاپا بولدى بۇنداق شايمغا،
قاغانلىق مەلىكىسى خاتۇن — شېھنشەن.
بۇ ئەھۋالنى ئوتتاڭ دېدى جۇڭگو خانىغا،
يۈەنخېنىڭ ئىككىنچى يىلى * قىلدى شاھ پەرمان،
خەزىنىدىكى كىمخابلارنى تولىدى ئاتقا.
ياخشى شايى كەلتۈرۈلدى جىياڭنەن تەرەپتىن،
شايىلارنى ناچار توقۇش بولمەدى باشقا.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ 782 - يىلىدىن باشلاپ ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ئاتلىرى ئۈچۈن تۆلىگەن بىر قېتىم يېپەك تاۋارلىرىنىڭ ئېنىق ھېسابى تۆۋەندىكىچە ⑩ :

ۋاقتى:	تاۋارنىڭ توپ سانى
782 - يىلى	100 مىڭ توپ
787 - يىلى	50 مىڭ توپ

* يۈەنخېنىڭ ئىككىنچى يىلى — مىلادى 808 - يىلى.

790 - يىلى	300 مىڭ توپ
792 - يىلى	70 مىڭ توپ
815 - يىلى	167 مىڭ توپ
816 - يىلى	85 مىڭ توپ
822 - يىلى	200 مىڭ توپ
827 - يىلى	460 مىڭ توپ
829 - يىلى	230 مىڭ توپ

جەمئىي: 1 مىليون 662 مىڭ توپ

تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، جۇڭگو مىلادىنىڭ 782 - يىلى ئۇيغۇرلاردىن سېتىۋالغان 100 مىڭ ئات ئۈچۈن 4 مىليون توپ يېپەك تاۋار تۆلىشى لازىم ئىدى. ئەمەلىيەتتە 100 مىڭ توپ تۆلىگەن. 821 - يىلى سېتىۋالغان 20 مىڭ ئات ئۈچۈن 800 مىڭ توپ يېپەك تاۋار تۆلىشى لازىم ئىدى. ئەمەلىيەتتە 200 مىڭ توپ تۆلىگەن. ئەھۋالدىن قارىغاندا، تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر قاغانلىقىغا قاتمۇقات قەرزگە بوغۇلۇپ قالغان.

780 - يىلى ئۇيغۇر قاغانلىقى تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ قەرزنى سۆيلىگەن. تاڭ سۇلالىسى مالىيە جەھەتتە قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، قەرزنى كېيىن تۆلەپ بېرىشنى ئۆتۈنگەن. تاڭ سۇلالىسى بىرتەرەپتىن بۇ خىل قەرزدارچىلىقنىڭ دەردىنى تارتقان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن تاڭ سۇلالىسى پايتەختىگە ئۇزۇلمەي كېلىپ -

كېتىپ تۇرىدىغان ئۇيغۇر ئەلچىلىرىگە تەقدىم قىلىدىغان سوۋغا - سالاملارنى تەييارلاشنىڭمۇ جاپاسىنى چەككەنىدى. ئۇيغۇر ئەلچىلىرى ئۆزىمىكى ئادەتتە ئازدېگەندە بىرنەچچە يۈز، كۆپ دېگەندە مىڭدىن ئارتۇق كىشىدىن ئىبارەت بولاتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختىگە كەلگەن ئۇيغۇر ئەلچىلىرىگە ۋە ئۇلار ئارقىلىق قارا بالغاسۇندىكى ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرىغا تەقدىم قىلىنغان سوۋغا - سالاملار بەزىدە 1000 ھارۋىغىمۇ يەتكەنىدى. مىلادىنىڭ 773 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلارغا تەقدىم قىلغان خىلمۇ خىل سوۋغىلىرى پېتەرلىك دەرىجىدە مول بولغان.[11]

ئالتىنچى باب ئۇيغۇر قاغانلىقى ۋە تىبەت خانلىقى

تىبەت خانلىقىنىڭ ئۇيغۇر قاغانلىقىغا بولغان مۇناسىۋىتى

مۇڭزەن كانېۋ مىلادىنىڭ 630 - يىلى تىبەت بىلەن كۆكنۇر تېررىتورىيىسىدە ياشايدىغان چاڭ. دى (تە-بەتلىكلەرنىڭ ئەجدادلىرى) قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇپ تىبەت خانلىقىنى قۇردى. بۇ خانلىق 210 يىلچە (630 — 845) ھۆكۈم سۈردى. مۇڭزەن كانېۋ ھازىرقى لاسانى تىبەت خانلىقىنىڭ پايتەختى قىلدى. ئۇ مەمۇرىي تۈزۈم ۋە ھەربىي تۈزۈمنى تۈرغۇزدى، قانۇن تۈزۈپ چىقتى. خوتەنگە ئادەم ئەۋەتىپ، خوتەن ئۇيغۇرلىرى قوللانغان يېزىقنى (ئىھتىمال سانسكرىت يېزىقى بولسا كېرەك) قوبۇل قىلىپ، دۆلەت ئىشلىرىدا يېزىق قوللاندى. تاڭ سۇلالىسى دەسلىپىدە تىبەت خانلىقىنى يېنىغا تارتىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ باشقا دۈشمەنلىرىگە قارشى سېلىش ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 641 - يىلى مۇڭزەن كانېۋغا مەلىكە ۋېنچىڭنى يات‍لىق قىلدى. مۇڭزەن كانېۋ مىلادىنىڭ650 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى بىلەن تىبەت خانلىقىنىڭ مۇناسىۋىتى ئانچە ياخشى بولمىدى.

بولۇپمۇ تېبەت خانى ماگزۇك ماگزەننىڭ ۋاقتىدىن باشلاپ (650 — 679) تېبەت خانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارىسىدا ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار باشلاندى. تېبەت خانلىقى ئۆز تېررىتورىيىسىنىڭ تەبىئىي شارائىتىنىڭ يامانلىقى (تاغلىق ئىكەنلىكى، ئىقلىمنىڭ ناچارلىقى)نى باھانە قىلىپ قوشنا دۆلەتلەرنىڭ تېررىتورىيىسىگە تاجاۋۇز قىلىشقا كىرىشتى. ئۇيغۇر خانلىقىدا بولسا ئەكسىچە قوشنا دۆلەتلەرنىڭ تېررىتورىيىسىنى بېسىۋېلىش نىيىتى يوق ئىدى. مىلادىنىڭ 830 — يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ سەركەردىسى لىيۇ يەنشىڭ تېبەت سەركەردىسى شاڭ چىشىڭغا مۇنداق دېگەنىدى: «ئۇيغۇرلار دۆلىتىمىزنىڭ بېشىغا بالايىئاپەت كەلگەندە ياردەم بېرىپ بىزنى قۇتۇلدۇردى. ئۇلاردا تاجاۋۇز قىلىپ بىر غېرىچ يەرنى بېسىۋېلىش نىيىتى يوق، شۇنداق تۇرسا، ئۇلارغا رەھمەت ئېيتماي بولامدۇ!»⑫

بىز باشتا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن ئۇتتۇراقلاشقان تېبەت خانلىقىغا قارشى تۇرۇش تەدبىرىنى قوللانغانلىقىنى ئېيتقانىدۇق.

تېبەت خانلىقى مىلادىنىڭ 760 — يىلىدىن باشلاپ ناھايىتى كۈچەيدى. تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بېرىپ، ھازىرقى سىچۇەن ئۆلكىسىنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنى ۋە گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ھەممە زېمىنىنى دېگۈدەك بېسىۋالدى. تاڭ سۇلالىسى مىلادىنىڭ 783 — يىلى تېبەت خانلىقى بىلەن تىنچلىق بىتىمنامىسى تۈزدى. بىتىمنامىگە كۆرە، چېرىكلىشىپ ئاجىزلاپ كەتكەن تاڭ سۇلالىسى تېبەت خانلىقى بېسىۋالغان زېمىنلارنىڭ ۋاز كېچىشكە مەجبۇر

بولدى ۋە تېبەت خانلىقىغا قارشى ئۇرۇش ھەرىكىتىنى توختاتتى. كەڭسۇنىڭ قولدىن كېتىشى تاڭ سۇلالىسىنىڭغەرب ئەللىرى بىلەن بولىدىغان ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. شۇنىڭ بىلەن باشلاپ جۇڭگو «ئۇيغۇرلار يولى» دەپ ئاتالغان يولنىڭ قىلىقلا غەرب ئەللىرى بىلەن ئالاقە قىلىدىغان بولدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىلىرى، سودىگەرلىرى چاڭئەندىن شىمالغا قاراپ يۈرۈپ، سەددىچىن سېپىلىدىن ئۆتۈپ، ئۇيغۇرلار دۆلىتىنىڭ زېمىنىغا كىرەتتى. ئاندىن داۋاملىق ھالدا شىمالغا يۈرۈپ قارابالغاسۇنغا باراتتى. ئۇ يەردىن غەربكە يۈرۈپ ئالتايدىن ھالقىپ ئۆتۈپ بەشبالىققا كېلەتتى. ئاندىن بەشبالىق تىنغەربكە مېڭىپ، ئىلى ۋادىسى، يەتتەسۇ ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىياغا باراتتى. مانا شۇ يولنىڭ ئاساسىي تۈگۈنلىرى ئۇيغۇر-ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىدە بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ يول تارىختا «ئۇيغۇرلار يولى» دەپ ئاتالغان.

تېبەت خانلىقى 783 — يىلى تۈزۈلگەن بىتىمنامە ئارقىلىق تاڭ سۇلالىسىنى پاسسىپ ھالغا چۈشۈرۈپ قويۇپ، ئۇيغۇر — ئۇرخۇن قاغانلىقىغا قارشى ئۇرۇش ھەرىكىتىنى يۈرگۈزۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. تېبەت خانلىقى 790 — يىلىغا كەلگەندە، ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ قوشۇنلىرىغا بىرنەچچە قېتىم جىددىي زەربە بەردى ۋە تارىم ۋادىسىنى بېسىۋالدى. ئاياچۇرنىڭ ۋاقتىدا، ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ئەھۋالى ياماناللاشتى. دەسلەپتە توققۇز ئوغۇز دەپ ئاتالمىدىغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدىكى قاراۋۇللار 756 — يىلى باغا قارلارنىڭ بەزىبىر يولسىزلىقلىرىدىن ئاغرىنىپ، يۇز

ئۆرۈپ، غەربكە — بەشبالىق. يەتتەسۇ ئەتراپلىرىغا كەتـ
تى. شۇنىڭدىن باشلاپ، قارلۇقلار بەزىدە ئۇيغۇرلارنىڭ دۈشمەـ
لىرى تەرىپىدىن پايدىلىنىپ كېتىلدى، يەنى تىبەت خانلىقى
بەشبالىق ئەتراپىدىكى قارلۇقلارنى ئۇيغۇرلارغا قارشى تۇرغۇزغا
كۈشكۈرتۈپ تۇردى. مىلادىنىڭ 791 — يىلى تىبەتلىكلەر بەشـ
بالىققا ھۇجۇم قىلىپ، شەھەرنى ئىگىلىۋالدى. بەشبالىق
قولدىن كەتكەندىن كېيىن ئىل ئۆگەسى ئۇنۇڭانى بىلەن ئالـ
تىلىدىغان ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ باشۇەزىرى 50 مىڭ كىشىلىك
ئاتلىق قوشۇنغا ئۆزى قوماندان بولۇپ، بەشبالىقنى تىبەتـ
لىكلەر قولىدىن تارتىۋېلىش ئۈچۈن ئاتلاندى. ئۇرۇشتا،
ئۇيغۇرلار مەغلۇپ بولدى. ئىل ئۆگەسى قارا بالغاسۇنغا قايـ
تىپ كېلىپ، دۆلەتنى باشقۇرۇش ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ
بولغاندىن كېيىن، دەرھال يەنە 50 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنى
ئاتلاندۇرۇپ بەشبالىققا قارىتا يولغا چىقتى. بەشبالىقنى قولـ
دىن بېرىپ قويۇش ئۇيغۇر قاغانلىقى ئۈچۈنلا ئەمەس، تاڭ
سۇلالىسى ئۈچۈنمۇ ناھايىتى ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپچى
قىراتتى. چۈنكى بەشبالىق غەرب ئەللىرى بىلەن ئالاقە
قىلىشىدا «ئۇيغۇرلار يولى» دەپ ئاتىلىدىغان خەلقئارا يولـ
دىكى ئەڭ مۇھىم مەركەزلەرنىڭ بىرى ئىدى. ئىل ئۆگەسى
ئىككىنچى قېتىمقى ئۇرۇشتا يەنە مەغلۇپ بولدى. بۇ ئۇرۇشتا،
ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ يېرىمى دېگۈدەك ھالاك بولدى. ئۇيغۇرـ
لارنىڭ بەشبالىق ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ئىككى قېتىملىق ئۇـ
رۇشىغا تاڭ سۇلالىسى ئېغىرغا ئالغۇدەك دەرىجىدە بەرھەرـ
مى يارەدەم بەرمىدى. چۈنكى، شۇ چاغدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ
ئىچكى ئەھۋالى ئېغىر ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، تاڭ ھۆكۈمـ

رانلىرىدا بۇ ئىككى دۆلەت ئۇرۇش بىلەن ئاجىزلاشسا، جۇڭـ
گو ئۈچۈن پايدىلىق شارائىت تۇغۇلىدۇ. دەيدىغان قاراشمۇ
بار ئىدى. مىلادىنىڭ 791 — يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ تىبەتلىكـ
لەر تەرىپىدىن ئىككى قېتىم مەغلۇپ بولۇشى ئۇيغۇر — ئۇرـ
خۇن قاغانلىقىنىڭ ئەھۋالىنى تېخىمۇ يامانلاشتۇردى.

ئاي تەگرىخاننىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى

تارىخىي پاكىتلارغا قارىغاندا، بەشبالىق شۇ قېتىم تىـ
بەتلىكلەرنىڭ قولىدا 17 يىل (791 — 808) قالدى. ئاي تەگرىدا
قۇت بولمىش قۇلۇق بىلگە قاغانىنىڭ ۋاقتىدا (805 — 808)،
ئۇيغۇر — ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ ئەھۋالى ياخشىلىنىشقا باشـ
لىدى. ئۇ مىلادىنىڭ 808 — يىلى تىبەتلىكلەرنى بەشبالىقتىن
قوغلاپ چىقاردى ۋە كەڭ ئۇدۇلىدىكى ئۇۋۇنسىمۇ ئىگىلىۋالدى.
بولۇپمۇ جۇڭگو تارىخچىلىرى بۇيۇك قاغان (保印) دەپ ئاـ
تىغان ئاي تەگرىخاننىڭ ۋاقتىدا (808 — 821) ئۇيغۇر-ئۇرخۇن
قاغانلىقى يەنە كۈچەيدى. «توققۇز ئۇيغۇر ئاي تەگرىدا قۇت
بولمىش ئالپ بىلگە قاغان يادىكارلىقى» ۋە «يىلنامەدىكى
مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ئاي تەگرىخان (ئۇنىڭ نامىنى
قىسقارتىپ شۇنداق ئاتىدۇق) تارىختا داستان بولغۇدەك
غەلىبىلىك ھەربىي يۈرۈشلەرنى ئېلىپ بارغان.

ئاي تەگرىخان 200 مىڭ كىشىدىن ئارتۇق ئاتلىق قوشۇنىنى
سەپەرۋەر قىلىپ. ئىتتائەتتىن باش تارتقانلارنىڭ ۋە تىـ
بەتلىكلەرنىڭ ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى. ئاي تەگرىخان مىلاـ

دىنىك 810 ـ يىللىرى يەنسەي دەريا سىنىك يۇقىرىقى ئېقىم صدا ياشايدىغان قىرغىزلار ئۇستىگە باستۇرۇپ باردى. قىرغىزلار باشتا ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغانلىقىغا ئىتائەت قىلغان بولسىمۇ، كېيىن ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئۆز ئالدىغا ئايرىم بولۇپ ۋالغانىدى. قىرغىزلارنىڭ ئۆز ئالدىغا ئايرىم بولۇۋېلىشىغا يول قويمىغان ئۇيغۇرلار ئۇلارنى قايتا ـ قايتا بويسۇندۇرغان بولسىمۇ، مىلادىنىڭ 790 ـ يىللىرى ئۇيغۇرلار تىبەتلىكلەرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغانىدا، ئۇلار يەنە مۇستەقىل بولۇۋالغانىدى. ئاي تەگرىخان يەنسەي دەريا سىنىڭ بويىغا يېتىپ كەلگەندە، جەڭگىۋار قىرغىزلارنىڭ ناھايىتى قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. لېكىن ئاي تەگرىخان باتۇر قىرغىزلارنى ناھايىتى قاتتىق باستۇردى. نۇرغۇن قان تۆكۈلدى.

ئاي تەگرىخان مىلادىنىڭ 815 ـ يىلى ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئۆزىنىڭ مەشھۇر ھەربىكە بۇرۇشنى باشلىدى. ئۇ بەشبالىقنى قايتا بېسىۋالغان تىبەتلىكلەر ئۈستىگە بېسىپ كېلىپ، ھازىرقى جىمسار ئەتراپىدا تىبەت قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. ئارقىدىنلا كۆچاغا قاراپ يولغا چىقتى. شۇ چاغدا، تىبەتلىكلەر كۆچانى قوغداۋاتقانىدى. كۆچا ئۇچۇن بولغان قانلىق جەڭدە مەغلۇپ بولغان تىبەتلىكلەر قاراشەھەرگە قاراپ قاچتى. ئاي تەگرىخان شەرقتە قاراپ قاچقان دۈشمەنلىك كەينىدىن بوراندەك تېزلىكتە قوغلاپ كېلىپ، تىبەتلىكلەرنى ھازىرقى ئەشمە ياكى چەرچى ئەتراپىدا تارمار قىلىپ، ناھايىتى چوڭ غەلىبىگە ئېرىشتى. بەشبالىق، كۆچا، قاراشەھەر ئەتراپلىرىدا، ئاي تەگرىخانىنىڭ تىبەتلىكلەر ئۈستىدىن قازانغان

غان شانلىق تارىخىي غەلىبىسى، شەرق بىلەن غەرب تارىخىدىكى خەلقلارا قاتناش يولىنىڭ ئاماناتلىقىنى كاپالەتلەندۈردى.

ئاي تەگرىخان قاراشەھەر ئەتراپىدا تىبەت قوشۇنلىرىنى تولۇق تارمار قىلغاندىن كېيىن، غەربكە بۇرۇلۇپ قەشقەر ئارقىلىق پەرغانە ۋە يەتتەسۇدىكى قارلۇق، تۇرگەشلەرنى قايتىدىن بويسۇندۇرۇپ، ئۇلارنى باشقۇرىدىغان تۇتۇق، تۇدۇنلارنى تەيىنلىدى. ئاندىن كېيىن، ئۇرخۇن دەريا سىنىڭ بويىدىكى پايتەختى ـ قارابالغاسۇنغا شۆھرەت ۋە تەنتەنە بىلەن قايتىپ كەلدى. ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغانلىرىنىڭ ئەڭ مەشھۇر لىرىدىن بىرى بولغان ئاي تەگرىخان مىلادىنىڭ 818 ـ يىلى تالاسۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەنگە ئەلچى ئەۋەتىپ، جۇڭگو مەلىكىسىگە ئۆيلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. مىلادىنىڭ 819 ـ يىلى ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغانلىقى بىلەن تالاسۇلالىسى ئارىسىدا تۈزۈلگەن بىتىمنامىگە كۆرە، تالاس مەلىكىسى بۇنىڭدىن ئاي تەگرىخانغا ياتلىق قىلىنىدىغان بولدى. بىر ياشتا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، توي مۇراسىمىنىڭ ۋاقتى ئارقىغا سۈرۈلگەچكە، مىلادىنىڭ 821 ـ يىلى ئاي تەگرىخان ئالەمدىن ئۆتۈپ بۇ قۇدىلىشىش ئەمەلگە ئاشمىدى.

تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىنىڭ 815 ـ يىلىدىن تارتىپ 848 ـ يىلىغىچە (33 يىل) تىبەتلىكلەر ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغانلىقى تېررىتورىيىسىگە قەدەم باسالمىدى. 840 ـ يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ، قاغانلىقتا قالايمىقانچىلىق يۈز بەرگەندە، تىبەتلىكلەر 848 ـ يىلى بەشـ

يالىق، تۇرپان قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالغان بولسىمۇ، 865 - يىلى بۇيۇك تىبكىن تەرىپىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى. بۇ ئەھۋالنى ئۆز ئۆزىتى كەلگەندە تەپسىلىيرەك بايان قىلىمىز.

مىلادىنىك 821 - يىلى كۈن تەڭرىدا ئۇلۇغ بولمىش قاغان دەپ ئاتالغان قاغانىنىك ۋاقتىسىدا (821 — 825) تاڭ سۇلالىسى مەلىكە تەيخۇنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلدى، ئۇيغۇر قاغانى جۇڭگو مەلىكىسىنى قارا بالغاسۇنغا كۆچۈرۈپ كېلىدىغان چاغدا (821 - يىلى) تىبەت خانلىقىنىك بۇزغۇنچىلىق سېلىشىنىك ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، كۈچا، بەشبالىق قاتارلىق شەھەرلەردە تۇرۇشلۇق ئۇيغۇر قوشۇنلىرىدىن 20 مىڭ (ھەربىر شەھەردىن10مىڭ) كىشىلىك ئاتلىقنى يۆتكەپ، مۇداپىئە ئىشلىرىنى كۈچەيتتى. بىز باشتا مەلىكە تەيخۇنىڭ قارا بالغاسۇنغا كەلگەنلىكى، ئۇيغۇرلار ئوردىسىدا تەنتەنىلىك توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلگەنلىكى توغرىسىدا بايان قىلىپ ئۆتكەنىدۇق.

شۇ قاغانىنىك ۋاقتىدا، ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تىبەت دۆلىتى ئارىسىدا بىر قېتىم ئۇرۇش بولدى. تىبەت قوشۇنلىرى قارا بالغاسۇنغا بەش كۈنلۈك كېلىدىغان جايغىچە بېسىپ كەلدى. لېكىن ئۇرۇشنىڭ ئاخىردا ئۇيغۇرلار تىبەت قوشۇنلىرىنى چېكىنىدۈردى.

ئۇيغۇر قاغانلىقى، چۆڭدى قاغان ۋە ھازار تېكىنىنىڭ ۋاقتىدا (821 — 832) ئۆزىنىڭ قۇدرەتلىك ياسقۇچىنىڭ (744 — 830) ئاخىرقى كۈنلىرىگە يېقىنلاشقان، ئەمما تېخى ئاجىزلاشمىغانىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇلارغا تۆلەيدىغان قەرز ھېسابىغا 822 - يىلى 200 مىڭ توپ، 827 - يىلى 460 مىڭ

توپ، 829 - يىلى 230 مىڭ توپ بىلەك مال ئەۋەتكەنلىكى بۇنى ئىسپاتلايدۇ.

IX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، كۈچلۈك تىبەت خانلىقى ئاجىزلاپ كەتتى. تىبەت خانلىقىنىڭ ھەربىي كۈچ - قۇدرىتى، ئۆز قوشۇنلىرى بىلەن، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان ناھايىتى ئۆزۈنغا سوزۇلغان قانلىق ئۇرۇشلاردا خوراپ، تۆگەپ كېتىشكە تاس - تامامسلا قالغانىدى. لېكىن شۇنداق بولسىمۇ، تىبەت خانلىقى مىلادىنىك 845 - يىلىغىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا ئۆزىنىڭ ئاساسىي دۈشمەنلىرىدىن بىرى بولغان ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ 830 - يىللىرىدىن باشلاپ ئاجىزلاپ كەتكەنلىكى سەۋەب بولدى.

يەتتىنچى باب شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈشى

كۆچۈشنىڭ سەۋەبلىرى

مىلادىنىڭ 830 ـ يىللىرىدىن 840 ـ يىللىرىغىچە بولغان ئون يىل ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغانلىقى تارىخىنىڭ ئوچىنچى باسقۇچى بولۇپ، ئۇ مەزگىلدە شەرقىي ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ، قاغانلىقنىڭ پايتەختىنى قارابالغاسۇندىن تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئىچەكلىرىگە يۆتكەپ كەتتى.

ئالپ بىلگە تەڭرى ئۇيغۇر قاغان ئۇنۇڭاندا ئاتالغان ھازار تېكىننىڭ ۋاقتىدا ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرى ئىچىدە قاغانلىق تەختىنى تالىشىش يۈز بېرىپ، ئىچكى ئۇرۇشنىڭ ئاپەتلىك يانغىنلىرى لاۋۇلداشقا باشلىدى. ئەزەلدىن تارتىپ ئۇيغۇر قاغانلىقىدا قاغانلىق تەختىگە ئۇيغۇرلارنىڭ ياغلاقار قەبىلىسىدىن بولغان قاغانلار ئولتۇرۇپ كەلگەنىدى. مىلادىنىڭ 795 ـ يىلى ئايچۇر ئالەمدىن ئۆتۈپ كەتكەندە، ئۇنىڭ ئورنىغا ياغلاقار قەبىلىسىدىن ئەمەس، ئون ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ بىرى بولغان ئادىزلار قەبىلىسىدىن بولغان قۇتلۇق قاغان بولدى. ئايچۇر ۋاپات بولۇشتىن بۇرۇن

ئوغۇل ئورنىغا ۋارىس تەيىنلىمىگەنىدى. ئۇنىڭ ئورنىغا قاغان بولغان قۇتلۇق باش ۋەزىر ئىدى. قاغانلىق ئورنىنىڭ ياغلاقارلاردىن ئادىزلار قولىغا ئۆتۈشى، ئۇيغۇرلاردىكى قەبىلە ئىتتىپاقلىرى تەسىرىنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىدىن، بىر پۈتۈن ئۇيغۇر گەۋدىسىنىڭ ئاساسىنىڭ تۈرغۇزۇلۇۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. مىلادىنىڭ 795 ـ يىلى ئادىزلاردىن بولغان قۇتلۇق قاغان بولغاندا، ياغلاقارلار بىلەن ئادىزلار ئارىسىدا قاغانلىق تەختىنى تالىشىش يۈزىسىدىن جېدەل بولىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئادىزلار قەبىلىسىدىن بولغان قاغانلارنىڭ ۋاقتىدا ئۇيغۇر قاغانلىقى ئۆزىنىڭ سەلتەنەتلىك، قۇدرەتلىك ھالىتىنى ساقلاپلا قالماستىن، بەلكى ئۆز تېررىتورىيىسى (بەشبالىق، كۆچا قاتارلىق جايلار)گە بېسىپ كىرگەن تىبەتلىكلەرنى تارمار قىلدى ۋە ئىسيان كۆتۈرۈپ ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتقان قىرغىزلار، قارلۇقلار، تۇرگەشلەرنى قايتىدىن بويسۇندۇردى.

ئادىزلاردىن بولغان قاغانلاردىن ھازارتېكىن بىلەن خۇتېكىنلارنىڭ ۋاقتىغا كەلگەندە (824 ـ 839)، بەزىبىر ئۇيغۇر بەگلىرى قاغان بولۇش نىيىتىگە كېلىپ، ئۆز مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، قەبىلە باينىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، ياغلاقارلار بىلەن ئادىزلار ئارىسىدا قانلىق ئۇرۇشلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولدى.

مىلادىنىڭ 832 ـ يىلى ھازارتېكىن ئىچكى ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا قاغان بولغان خۇتېكىننىڭ ۋاقتىدا (832 ـ 839) ئىچكى ئۇرۇش ئەۋجىگە چىقتى. مىلادىنىڭ 839 ـ يىلى ئالپ قۇلۇق بىلگە قاغان ئۇنۇڭاندا ئاتالغان

خوتبكىنىڭ ۋەزىرى تارچۇن تالپ بىلەن شۇڭقار تېكىن بىر-
لىشىپ خوتبكىنىنى ئۆلتۈرمەكچى بولدى. بۇنى سېزىپ قالغان
خوتبكىن تارچۇن تالپ بىلەر شۇڭقار تېكىنىنى ئۆلتۈردى.
بۇنىڭدىن نارازى بولغان قارابۇلۇق تاتلىق تارقان (ۋەـ
زىر) خوتبكىنگە قارشى ئىسيان كۆتۈردى. قارابۇلۇق چۆل
تۈركلىرىگە مۇراجىئەت قىلىپ، ئۇلاردىن ھەربىي ياردەم سو-
رىدى. چۆل تۈركلىرى تەڭرىتاغلىرىنىڭ كۈنگەي تەرەپلە-
رىدە ياشايتتى. ئۇلار چۈمۈل ۋە چىگىل قاتارلىق ئىككى قە-
بىلىگە بۆلۈنەتتى. چۈمۈللار (密 处) ھازىرقى ئۇرۇمچىنىڭ
شەرقىدىن تارتىپ قۇمۇلغىچە بولغان جايلاردا ياشايتتى. چى-
گىللار بولسا ئۇرۇمچىنىڭ غەربىدىن تارتىپ ماناسنىڭ غەر-
بىگىچە بولغان جايلاردا ياشايتتى. قەدىمكى چاغدىكى جۇڭ
گو تارىخچىلىرى چۆل تۈركلىرى ياشىغان جايلارنىڭ چۆل -
دالادىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇلارنى چۆل
تۈركلىرى دەپ ئاتىغان. «چۆل تۈركلىرى» دېگەن نام ئەنە
شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان. تۇرلۇك سەۋەبلەرگە كۆرە، كېيىـ
كى ۋاقىتلاردا چىگىللار غەربكە سىلجىپ، يەتتەسۇ، تالاس
ۋادىلىرىغا بېرىپ ماكانلاشقان، چۈمۈللار بولسا مىلادىنىڭ
790 - يىلى ھازىرقى جىمسار ئەتراپلىرىدىن كۆچۈپ گەنسۇ-
دىكى ۋۇۋېي، ئىگشيادىكى لىڭۇ دېگەن جايلارغا يۆتكىلىپ،
تاڭ سۇلالىسىگە بېقىنغانىدى. تاڭ سۇلالىسى ئۇلارنىڭ
خانلىرىغا لى فامىلىسىنى بەرگەن. مانا شۇ چۆل تۈركلىرى
جۇڭگو تېررىتورىيىسى (خۇاڭخې ۋە چاڭجياڭ ۋادىسىدىكى
بىر قىسىم جايلار)دە، «كېيىنكى تاڭ» دەپ ئاتالغان بىر دۆ-
لەتنى قۇرغان. چۆل تۈركلىرى قۇرغان بۇ دۆلەت 14 يىل

(923 — 936) ھۆكۈم سۈرگەن. چۆل تۈركلىرى كېيىن خەنـ
زۇلارغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتكەن.

مىلادىنىڭ 839 - يىلى چۆل تۈركلىرىنىڭ ھەربىي يار-
دىمىگە ئىگە بولغان قارابۇلۇق بىلەن قاغان خوتبكىن
ئارىسىدا ئۇرۇش بولۇپ، ئۇرۇشتا خوتبكىن مەغلۇپ بولىدى
ۋە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. ئۇرۇشتا غالىب بولغان قارابۇلۇق
ئادىزلاردىن كېچىك تېكىن ئاتلىق شاھزادىنى قاغانلىق تەخ-
تىگە چىقاردى ۋە ياغلاقار قەبىلىسىدىن بولغان بىر قىسىم
تېكىنلەرنى نەزەربەند قىلدى. قارابۇلۇقنىڭ قوشۇنىدىن
ئاراۋى بولغان ھەربىي تارقان (ھەربىي ۋەزىر) قۇلۇق ياغا
(ياغلاقار قەبىلىسىدىن) قاغانلىق تەختىنى تارتىۋېلىش كويىغا
چۈشتى. دەل شۇچاغدا، ئۇيغۇر قاغانلىقى تېررىتورىيىسىدە
تەبىئىي ئاپەت پەيدا بولۇپ، ئۇلمەك ئوستىگە تەپمەك دې-
گەندەك ئىش بولدى. خەلق ئىچىر ئىھتىلالدا قالدى.
«كونا تاڭ يىلنامىسى» ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسـ
قىچە خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، مىلادىنىڭ 839 - يىلى
ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ يايلاقلىرىغا ناھايىتى قېلىن قار چۈ-
شۈپ، قاتتىق جۇدۇن بولۇپ نۇرغۇنلىغان ئات، كالا ۋە ئوش
شاق مالىلار مۇزلاپ ئۆلدى. ئۇنىڭ ئوستىگە ئەلدە ۋابا كېسـ
لى تارقىلىپ، نۇرغۇن خەلق ئۆلدى. يېزا ئىگىلىك ۋە چار-
ۋىچىلىق ئىگىلىكى ۋەيران بولۇپ، ئەلنى ئاچارچىلىق قاپ-
لىدى. خەلق ئۆيـ - ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ سەرسانلىققا قال-
دى. ئىچكى ئۇرۇش، ۋابا ۋە تەبىئىي ئاپەتنىڭ زەربىسـ
دىن خاراب بولغان خەلق دەھشەتلىك كۈنلەرگە قالدى.

ئۇيغۇر قاغانلىقى مانا شۇنداق ئىچىر ئەھۋالىدا دۇچ

كەلگەندە، ياغلاقار قەبىلىسىدىن بولغان قۇلۇق باغا قىرغىز-
لاردىن يارەدەم ئېلىپ، قاغانلىق ئورنىنى ئادىزلار قولىدىن
تارتىۋېلىش ئۈچۈن، 840 - يىلى يەنسەي قىرغىزلىرىنىڭ قېشىغا
قاچتىن ۋە قاغانلىقىنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى قىرغىز خانىغا
مەلۇم قىلدى. خېلى بۇرۇنلا ئىسيان كۆتۈرۈپ مۇستەقىل بو-
لۇۋالغان قىرغىزلارنىڭ خانى قۇلۇق باغانىڭ تەكلىپىگە جان
دەپ قوشۇلۇپ، بۇ ياخشى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇر-
ئۇرخۇن قاغانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، قارلارباغاسۇندىكى
قاغان ئوردىسىنىڭ خەزىنىسىگە توپلانغان ھەددى - ھېسابسىز
قىممەتلىك بايلىقلارنى قولغا چۈشۈرمەكچى بولدى. قىرغىز
خانى 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنىنى ئاتلاندۇرۇپ، ئاپا
باشچىلىقىدا قارلارباغاسۇنغا بولغا سالدى.

«كونا تاڭ يىلنامىسى. قىرغىزلار ھەققىدە قىسسە» با-
يانىدىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارغا قېرىنداش بول-
غان يەنسەي قىرغىزلىرىنىڭ تېل ۋە يېزىقى ئۇيغۇرلار بىلەن
ئوخشاش بولۇپ، قىياپەت جەھەتتىن چاچلىرى قىرغۇچ، كۆز-
لىرى كۆك، چىرايلىرى ئاق سۈزۈك كېلىدىكەن. ئۇنىڭدىن بۈ-
رۈن قىرغىزلار ھونلارغا، تۈركلەرگە ۋە ئۇيغۇرلارغا تەۋە بو-
لۇپ ياشىغانىدى. ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى دەۋرىدە،
كۆپ جاغلاردا ئۇيغۇرلارغا بېقىنىپ ياشىغان بولسىمۇ، ئەما
يات - پاتلا ئىسيان كۆتۈرۈپ تۇرغان. ئاخىر 830 - يىللىرى
ئەتراپىدا يەنە ئىسيان كۆتۈرۈپ مۇستەقىل بولۇۋالغانىدى.
مىلادىنىڭ 840 - يىلى ئاپا باشچىلىقىدىكى 100 مىڭ
كىشىلىك قىرغىز ئاتلىق قوشۇنى ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ پايتەختى
قارابالغاسۇنىنى بېسىۋالدى. قىرغىزلار ئۇيغۇر قاغانى كەچىك تې-

كىن بىلەن قارابۇلۇقنى ئۆلتۈردى. قاغان ئوردىسىغا ئوت قويۇپ،
كۈلىنى كۆكىكە سورۇدى. ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ خەزىنىسىدىكى
دۇنيادەپىنىنى بۇلاپ - تالىدى. تارىختا ئاسىيانىڭ تارىخىي
سەھنىسىدە ئىككى ئەسىر قەدكۆتۈرۈپ تۇرغان قۇدرەتلىك ئۇيغۇر
قاغانلىقى يۇقىرىقىدەك ئىچكى ئۇرۇش، تەبىئىي ئاپەت، ۋابا
ۋە قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمى بىلەن ۋەيران بولدى. ئۇلار قىر-
غىزلارنىڭ ھۇجۇمىغا بەرداشلىق بېرەلمىدى. شۇڭا، شەرقىي ئۇي-
ۇرلارنىڭ ناھايىتى كۆپ قىسمى غەرب (تەڭرىتاغلىرىنىڭ
شىمالى ۋە جەنۇبى)كە، يەنە بىر قىسمى جەنۇب (جۇڭگونىڭ
شىمالىي قىسمىدىكى خېبېي بىلەن شەنشىنىڭشىمالى)قا قاراپ
كۆچتى. خانىن قۇلۇق باغا قاغان بولۇش نېسىپىگە يېتەلـ
مىدى.

جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ تەقدىرى

«كونا تاڭ يىلنامىسى» نىڭ «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسـ
سە» ۋە «لى دېيۇ ھەققىدە قىسسە» قاتارلىق بايانلىرىدا ۋە
ئۇنىڭدىن باشقا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللاردا جەنۇبقا كۆچ-
كەن ئۇيغۇرلار توغرىسىدا مەلۇمات بار.

ئۇيغۇر قاغانلىقى 840 - يىلى دەھشەتلىك يوسۇندا
ۋەيران بولغاندا، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى ئۇرغۇن
قىسمى پان تېكىن باشچىلىقىدا غەربكە قاراپ كۆچكەنىدى.
پان تېكىن باشچىلىقىدا غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ كۆ-
چۈش يوللىرى، ماكانلاشقان جايلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تارىخىدا

ئوبنىغان رولى توغرىسىدا نۆۋەتتى كەلگەندە توختىلىمىز.

جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئالدىنقى قىسمى مىلادىنىڭ 840 - يىلى 8 - ئايلاردا، ھورموزد تېكىن باشچىلىقىدا، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ داتۇڭ شەھىرى ئەتراپىغا يېتىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ ناھايىتى كۆپ قىسمى بولسا، مىلادىنىڭ 841 - يىلى ئەتىيازدا، خېبەي، شەنشى ئۆلكىلىرىنىڭ شىمالىغا يېقىنلاپ كەلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ جەنۇبقا كۆچكەن قىسمىغا ئادىز نۆگى قاغان باشچىلىق قىلغانىدى. ئۇيغۇرلار پايتەخت قارابالغاسۇن قولدىن كەتكەندىن كېيىن نۆگى تېكىننى قاغان قىلىپ كۆتۈرگەنىدى. نۆگى قاغان ئۇيغۇرلارنى ھالاكەتتىن قۇتۇلدۇرۇپ، قاغانلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بولدى. ئۇ، بۇ نىيەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا تاڭ سۇلالىسىدىن ھەربىي ياردەم ئالماقچى بولدى. ئۇ، 11 تېكىن (شاھزادە)، سەككىز تارقان (تاشقى ئىشلار تارقانى ۋە ئىچكى ئىشلار تارقانىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە)، ئىككى بىكە (ئۆز بىكەسى ۋە سىگلىسى)، ئون نەچچە سانغۇننى ئېلىپ، قارابالغاسۇنغا يېقىن جايلاردا ياشايدىغان 13 قەبىلىنى باشلاپ جەنۇبقا كەلگەنىدى. نۆگى قاغان ئېل نۆگەسى ئۇنۇڭانىدا ئاتىلىدىغان باش ۋەزىرلىك بېتەكچىلىكىدە، تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەنگە ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتتى. ئۇيغۇر ئەلچىلىرى نۆگى قاغانىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە، ئۇيغۇر قاغانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن تاڭ سۇلالىسىدىن ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي ياردەم سورىدى. جۇڭگونىڭ پادىشاھى تاڭ ۋۇزۇڭ (841 — 846) نۆگى قاغانىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلدى. پەقەت ۋەزىر لى دېيۇ چىڭ تۇرۇۋالغانلىقتىن، ئۇ ئۇيغۇرلارغا ئۇ-

زۇق - تۇلۇك ياردەم قىلىشقا ماقۇل بولدى. بۇ ياردەمنىمۇ تارىختىن بېرى تۆۋەپ تۇگىتەلمىگەن ئات سودىسىدىكى قەرزى ھېسابىغا يېزىدىغان بولدى. ئېل نۆگەسى باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر ئەلچىلىرى چاڭئەندىن ئۇمىدسىزلەنگەن ھالدا قايتتى. سانداا، غەيرەتلىك، بەختسىز قاغان نۆگى تېكىن بۇ قېتىم ئۇيغۇرلارنىڭ بېشىغا ئېغىر كۈن چۈشتى. تاڭ سۇلالىسى قاغانلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە چوقۇم ھەربىي ياردەم بېرىدۇ، دەپ ئۈمىدلەنگەنىدى. چۈنكى، ئۇيغۇرلار مىلادىنىڭ 756 - يىللىدىن 762 - يىللىغىچە داۋام قىلغان ئۆڭلۈك - سۆيگۈم ئىسيانىنى باستۇرۇپبېرىپ تاڭسۇلالىسىنى ئۆزۈل - كېسىل ھالاك بولۇشتىن قۇتۇلدۇرۇپ قويغان، ئەينى چاغدا جۇڭگوغا نۇرغۇنھەربىي ياردەم بەرگەنىدى. تاڭ سۇلالىسى بولسا ۋاپاسىزلىق قىلىپ، چوتنى باشقىچە سوقۇپ، نۆگى قاغانلىقنى تەلىپىنى رەت قىلىدى. ئەتىجىدە، ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن دۈشمەنگەن تاغدا كېبىك ياتماپتۇ دېگەندەك بىر ئىش بولدى.

نۆگى قاغان باشچىلىقىدا جەنۇبقاكۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ سانى 300 مىڭدىن كەم ئەمەس ئىدى. ئۇلارنى ئۇزۇق - تۇلۇك، كىيىم - كېچەك، تۇرالغۇ جاي بىلەن تەمىنلەش ناھايىتى قىيىن مەسىلە ئىدى. تاڭ سۇلالىسى 841 - يىلى 12-ئايدا، ئۇيغۇرلارغا ئات ئۈچۈن تۆلەيدىغان قەرزلىرى ھېسابىغا 20 مىڭ خىز ئاشلىق بەردى. شۇنى ئېيتىش كېرەككى، شۇ چاغنىڭ ئۆزىدىمۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلارغا تۆلەيدىغان قەرزى ئونىچىۋالا ئازمۇ ئەمەس ئىدى.

نۆگى قاغان باشچىلىقىدا جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار ھەر جەھەتتىن ئېغىر ئەھۋالدا قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مىلا-

دىنىك 841 ـ يىلى، ئۆگى قاغانغا بويسۇنمىغان هورموردتېكىن ئۇچ قەبىلىنى باشلاپ كېتىپ، تالاس سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. تالاسۇزۇك هورموزدتېكىن قاتارلىق ئۇيغۇر شاهزادىلىرىگە لى فامىلىسى ئاساسىدا تۆۋەندىكىچە ئىسىملارنى قويدى:

هورموزدتېكىن	(لى سىجۇڭ)	李思忠
ئاروچى	(لى سىجېن)	李思贞
سارۇچور	(لى سىخۇي)	李思惠
ئاياۋىر (تارقان)	(لى خۇڭشۈن)	李弘顺

ئۆز ئېلىدىن ۋە ئۆز خەلقىدىن يۈز ئۆرۈگەن بۇ خانىن لارنىڭ قىلمىشىغا چىدىمىغان ئۆگى قاغان مىلادىنىڭ 842-يىلى تالاس سۇلالىسىدىن ئۇلارنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. لېكىن تالاسۇزۇك قاغانلىقى تەلىپىنى رەت قىلدى. ئۆگى قاغان هورموزد تېكىن باشلىق خانىنلارنى قاتتىق جازالىماقچى بولغانىدى. بۇنىڭدىن باشقا، جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇر ئۆرلارنىڭ ئىچىدىكى شاهزادىلەردىن نائىل چورتېكىنمۇ ئۆگى قاغانغا بويسۇنماي، ئۆز ئارا ئۇرۇشنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەبچى بولدى. ئۆگى قاغان نائىل چورتېكىنگە هۇجۇم قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈردى. جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار تۇرمۇش جەهەتتىن ناھايىتى قىينىلىپ كەتكەنلىكتىن، تالاس سۇلالىسىگە تەسلىم بولغانلارنىڭ چارۋىلىرىنى بۇلاپ كەتتى. دەل شۇ چاغدا، شىمال تەرەپتىن قىرغىزلار هۇجۇم قىلدى. جەنۇب تەرەپتىن بولسا، تالاس سۇلالىسىنىڭ خېبېي، سەنشى ئۆلكىلىرىنىڭ چېگرا مۇداپىئەسىدە تۇرغان قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى لىۋكودى ۋە جالاڭ

جۇنۇلار هۇجۇم قىلدى. قىرغىزلار 821 ـ يىلى ئۇيغۇر قاغانغا ياتلىق بولغان مەلىكە تەيخۇنى چاڭئەنگە ئۇزىتىپ كېلىشۋاتقاندا، ئۆگى قاغان ئۇنى قىرغىزلاردىن ئېلىپ قالغانىدى. مەلىكە ئۆز رازىلىقى بىلەن قالغانمۇ ياكى ئۆگى قاغانغا بۇزكېلەلمەي ماقۇل بولغانمۇ، ئىشقىلىپ ئۆگى قاغانىنىڭ قېشىدا قالغانىدى. 843 ـ يىلى لىۋكۇي ئۆگى قاغانغا هۇجۇم قىلغاندا، مەلىكە تەيخۇنى ئەكەتتى.

مىلادىنىڭ 846 ـ يىلى ئۆگى قاغانىنى ئۇنىڭ تارقانى مەيىن ئۆلتۈردى. ئىنەن‌تېكىن (ئۆگى قاغانىنىڭ ئوكىسى) قاغان بولدى. لېكىن ئىنەن قاغانىنىڭ تەقدىرىمۇ قورقۇنچلۇق بىر خەۋپ ئاستىدا قالدى. ئۇ ئۇيغۇر قاغانلىقىغا بېقىنغان شىرويلار ئارىسىغا بارغانىدى. شىرويلار ئۇنى دۈشمەنلىرىگە تۇتۇپ بەرمەكچى بولدى. بۇ چاغدا، جەنۇبقا كۆچكەن 300 مىڭ ئۇيغۇردىن ئىچكى ئۇرۇش، دۈشمەنلىرىنىڭ شىمالدىن ۋە جەنۇبتىن قىلغان هۇجۇملىرى ۋە ئاچارچىلىق قاتارلىق سەۋەبلەر نەتىجىسىدە، ئارانلابەش يۈزچە كىشى قالغانىدى. جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى (بىرنەچچە ئون مىڭ كىشى) تالاس سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان بولسا، يەنە بىر قىسمىنى قىرغىزلار ئەسىر قىلىپ ئەكەتكەنىدى. ئىنەن قاغان ماناشۇنداق ئېغىر ئەهۋال ئاستىدا شىرويلار ئارىسىغا بارغانىدى. ئۇ شىرويلارنىڭ ئۆزىنى تالاس سۇلالىسىگە تۇتۇپ بېرىش نىيىتىنى بايقاپ قالغاندىن كېيىن، بېكەسى قارلۇق ئوغلى دوستېكىن قاتارلىق تۇققۇز كىشىنى ئېلىپ كېچىسى خۇپىيانە هالدا شىرويلار ئارىسىدىن چىقىپ غەربكە يۈرۈپ كەتتى. تارىخىي خاتىرىلەردە، ئىنەن‌قاغانىنىڭ كېيىنكى تەقـ

دىرىنىڭ قانداق بولغانلىقى ھەققىدە ئېنىق بىر مەلۇمات يوق. بەزى خاتىرىلەردە ئېيتىلغانقاغانىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەرھەدلىرىدە بارغانلىقى ئېيتىلىدۇ.

ئۆگى قاغان باشچىلىقىدا جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈمىدىنىڭ ئەمەلگە ئاشىمغانلىقى ۋە ئۆزلىرىنىڭ تامامەن ۋەيران بولغانلىقىدا ئاساسلىق ئىككى سەۋەب بار. ئۇنىڭ بىرى، جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقلىشالمايلا ئۆزئارا ئۇرۇشتى، بىر قىسىم خانىنلارغا ئەگىشىپ تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۈچىنى بۆلۈۋەتتى. مانا مۇشۇ سەۋەب ئىنتايىن ياماق رول ئويناندى. يەنە بىرى، تاڭ سۇلالىسى ئۆگى قاغانىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىپ، ئۇلارغا ھەربىي جەھەتتىن ياردەم بەرمىدى. ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ئۆز ۋاقتىدا تاڭ سۇلالىسىگە قىلغان ھەربىي ياردىمىگە ۋاپاسىزلىق قىلدى. ئەگەر ئۇيغۇرلار ئېغىر ئەھۋالدا قالغاندا ئوبدان ئىتتىپاقلاشقان بولسا، تاڭ سۇلالىسى ئۇلارغا ھەربىي جەھەتتىن ياردەم بەرگەن بولسا، ئۇلار كۈچ توپلاپ قىرغىزلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇيغۇر قاغانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن ۋە ئۆزلىرىمۇ تامامەن يوقالمىغان بولاتتى.

يانتېكىن باشچىلىقىدا ھەربىكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئۆزئارا ئۇرۇشۇپ بىر - بىرىنى قىرمىدى. ئۇلار ئامال قىلىپ ھاياتقالىشنى، دەرھال يېغىپ كۈچ توپلاشنى، ئاندىن قاغانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى نىيەت قىلغانىدى. شۇڭا، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى يەنىلىق، قاراشەھەر، كۇچا ئەتراپلىرىغا كېلىپ شۇ يەردىكى قەبىلىداشلىرى بىلەن قوشۇلدى. يەنە بىر

قىسمى بولسا كەشۇغا كۆچۈپ بېرىپ، كەشۇ ئۇيغۇر خانلىقى (870 — 1125). ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى قاتارلىق دۆلەتلەرنى قۇردى. ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى جەڭگىۋار قەبىلىسى ھېسابلانغان ياغمىلار بولسا غەربكە سىلجىپ، ئۇيغۇر قارلۇق خانلار دۆلىتىنى قۇرۇشتا باشلامچىلىق قىلدى.

سەككىزىنچى باب ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى دەۋرىدىكى ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت

ئىجتىمائىي تۈزۈم ۋە دۆلەت تەشكىلى

ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقتىنى بەزى تارىخچىلار 100 يىل (744 — 845) دەپ ھىسابلىسا، بەزى تارىخچىلار 200 يىل (646 — 845) دەپ ھىسابلايدۇ. ئۇيغۇر قاغانى بايانچورنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان مەڭگۈ تاشتا: «...قالغان خەلق ئون ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇزلارنى 100 يىلدىن ئوشۇقراق بىزلەر ئىدارە قىلدۇق» دەپ يېزىلغان. بايانچورنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان مەڭگۈ تاش مىلادىنىڭ 757 - يىللىرى قويۇلغانلىقىنى نەزەرگە ئالغاندا، ئۇيغۇر قاغانلىقى مىلادىنىڭ 646 - يىلى قۇرۇلغان بولىدۇ. جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخىي يىلنامىلىرىدىكى ئۇيغۇرلار ھەققىدە («كونا تاڭ يىلنامىسى» ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» ۋە باشقىلار) يېزىلغان خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر قاغانلىقى مىلادىنىڭ 646 - يىلى قۇرۇلغان. شۇ چاغدا، تۈمىد ئۇلۇغ ئىلتەبىر قاغان ئاتالغان.

ئەگەر بۇ تارىخىي پاكىتلارغا ھۆرمەت قىلىنسا، ئۇيغۇر-ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقتى 200 يىل بولىدۇ.

شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىدىن قۇلۇق تۈزۈمىگە ئۆتكەن - ئۆتمىگەنلىكى ھەققىدە مەلۇمات يوق. ئۇيغۇرلار باشقا تۈركىي خەلقلەرگە ئوخشاشلا خېلى بۇرۇنلا فېئودالىق تەرەققىيات باسقۇچىغا كىرگەنىدى. بەزى ئالىملارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ھونلار مىلادىدىن بۇرۇنلا ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ پاترىئارخاللىقنى ساقلىغان يېرىم فېئودالىق تۈزۈمىدە بولغان. تۈركلەر بولسا مىلادىنىڭ IV ئەسىرىدىلا فېئودالىق تۈزۈمىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا ياشايتتى. ئۇيغۇرلار مىلادىنىڭ 744 - يىلى شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ئورنىنى باسقاندىن كېيىن، فېئودالىق جەمئىيەت تۈزۈمى تېخىمۇ مۇكەممەللىشىشكە باشلىغان.

VII ئەسىردىن باشلاپ، شەرقىي ئۇيغۇرلاردا قاغانلىقنىڭ ۋۇجۇدقا كەلگەنلىكى، قاغانلىقنىڭ ئاتىدىن بالىغا مىراس قالدىغان بولغانلىقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەرەققىياتىدا ۋە سىياسىي تەرەققىياتىدا يېڭى دەۋرنىڭ باشلانغانلىقىنى كۆرسەتتى.

«ئېتنىك ۋە سىياسىي بىرلىكنىڭ زۆرۈرلۈكىنى توغۇش تەرەققىياتىدىكى مۇئەييەن بىر باسقۇچنىڭ ئىپادىسى— ئۇيغۇر دېگەن يېڭى نامنى قوبۇل قىلىشتىن ئىبارەت بولدى. ئۇيغۇرسىزكى، بۇرۇنقى ئۇرۇقداشلىق ئاساسىدىكى بىرلىشىشلەر، ۋاقىتلىق تۈزۈلگەن ئىتتىپاقلار — ئۇيغۇرلار تەرەققىياتىنىڭ مۇشۇ باسقۇچتىكى مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن كەلمەي قالغانىدى. يېڭى بىرلىشىش بىر قەدەم مۇئىيەنلەشتۈرۈلگان

ئېتنىك تەشكىللىنىش بولدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە قاغانلىق پەيدا بولدى ۋە ھەممىگە ئورتاق «ئۇيغۇر» دېگەن نام قوبۇل قىلىندى. مانا بۇ ئەھۋالنى ئۇرۇق - قەبىلە ئېتنىپا-دۆ. جەمئىيەت تەرەققىياتى نۇقتىسىنەزەردىن قارىغاندا، بۇ ئۇرۇقداشلىق مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئورنىغا فېئودالىق مۇ-ناسىۋەتلەرنىڭ دەسسىگەنلىكى ئىدى.»⑬

V ئەسىردىن باشلاپ شەرقىي تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئېتنىپاقىدا ئاساسىي رول ئويناشقا باشلىغان ئۇيغۇر قەبىلە-سىنىڭ نامى Ⅶ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، شەرقىي تۈركىلارنىڭ ئورتاق نامىغا ئايلاندى. چۈنكى، Ⅷ ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدىكى ئون ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇز دەپ ئاتالـ غان ئېتنىك ۋە سىياسىي بىرلىكىگە كىرگەن قەبىلىلەر ئېتنىك جەھەتتىن بىر - بىرىدىن ئانچە پەرق قىلمايدى-غان قەبىلە - ئۇرۇقلار ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇلار ناھايىتى چاپ-سالا «ئۇيغۇر» دەپ ئاتالغان بۇ بىر پۈتۈن گەۋدىنى تەش-كىل قىلالىدى.

ئۇيغۇرلار بۇ دەۋردىكى فېئودالىق باسقۇچتىكى ئىج-تىمائىي تۈزۈمىدە ئاساسەن قارا بۇدون (ئاددىي ئاۋام خەلق) ۋە بەگلەردىن ئىبارەت ئىككى تەبىقىگە بۆلۈنەتتى. ئاۋام خەلق بەگلەر ئۈچۈن ئاشلىق ۋە تۇرالغۇ جاي قاتار-لىق تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى تەيىارلايتتى. ئۇلاردىن تاشقىرى، ھەربىي خىزمەت ئۆتەيتتى. ئۇرۇشقا بارىدىغان چاغلاردا، ھەربىي قورال (قىلىچ - ئوقيا، نەيزە، قالقان قاتارلىقلار) ھەم جەڭ ئاتلىرىنى تەيىارلايتتى. ئۇرۇشتا قولغا چۈشۈرۈلگەن

ئولجىلارنىڭ كۆپ قىسمىنى بەگلەر ئالاتتى. بەگلەر قاغانلىـ قىدىكى ئاقسۆڭەكلەر بولۇپ، ھۆكۈمران تەبىقە ئىدى. ئاق-سۆڭەكلەرنىڭ ئائىلە ئىشلىرىنى جۇڭگودىن كەلتۈرۈلگەن قىز دېدەكلەر ئىشلەيتتى. قاغان ئالىي ھۆكۈمران ئىدى. ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىدا، ھونلار ۋە تۈركلەر دەۋرىدىكىدەك «ھەر-بىي دېموكراتىيە تۈزۈمى» بولغان بولسىمۇ، ئەمما قاغانىنى قۇرۇلتاي چاقىرىپ تەيىنلەش ئەھمىيىتىنى قالغانىدى. ئۇيغۇر قاغانلىرى ئۆزلىرى ھايات ۋاقتىدىلا ئوغۇللىرىدىن بىـ رەرىنى ئۆزىنگە ۋارىس قىلىپ تەيىنلەپ قويۇاتتى. مۇشۇنداق بولغاندا، قاغان ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئانچە كۆپ تالاش - تار-تىش بولماي بەرمەيتتى.

ئۇيغۇر قاغانلىقىدا دۆلەتنى ئىدارە قىلىش دەرىجىسى دەرىجە ئورنىتىلغان ئەمەلدارلىق تۈزۈمى تارقىلىق بولاتتى.

ئۇيغۇر قاغانلىقىدا ئەمەلدارلىق مۇنداق دەرىجىلەرگە بۆلۈنگەنىدى:

1. قاغان
2. خاتۇن
3. ئىل ئۆگەسى (باش ۋەزىر)
4. توققۇز تارقان (ئۇچ نەپىرى ئىچكى ئىشلار تار-قانى، ئالتە نەپىرى تاشقى ئىشلار تارقانى)
5. يانغۇنتار (خەلق رايىنى سىناش ئەمەلدارى)
6. تېكىن
7. تۇتۇق
8. تۇدۇن

9. ئەرگىن
10. باش سانغۇن
11. بۆيرۇق (سوت ئىشلىرى تارقانى)
12. چور
13. ئىلتەبىر
15. سانغۇن

قاغاندىن قالسا، قاغانىنىڭ خانىشى (خاتۇن دەپ ئاتىلاتتى) ناھايىتى چوڭ ھوقۇققا ئىگە ئىدى. خاتۇنلار دۆلەتنىڭ ئەڭ مۇھىم ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا مۇھىم ھوقۇقلۇق ھۆكۈمران سۈپىتىدە رول ئوينايتتى. بۇنداق ئادەت ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن تارتىپ ئەنئەنىگە ئايلانغان — ئانىغا ھۆرمەت قىلىش ئادىتىدىن كەلگەن بولسا كېرەك. خاتۇنلار ئۇرۇشقا بېرىپ قوماندانلىق قىلىشتىن تاشقىرى، ئۆزلىرىمۇ ئۇرۇشقا قاتنىشاتتى. مىلادىنىڭ 762 — يىلى ئۇيغۇر قاغانى بوگو ئۆگلۈك ئىسيانىنى باستۇرۇش ئۈچۈن جۇڭگوغا كەلگەندە ئۇنىڭ خانىشى — بىلگە خاتۇنمۇ بىللە كەلگەن. بىلگە خاتۇن ئىسيانچىلار بىلەن بولغان ئۇرۇشلارغا قاتنىشىپ، ئالاھىدە قەھرىمانلىق كۆرسەتكەن.

ئۇيغۇر قاغانلىقىدا ئېل ئۆگەسى ئۇنۇقانىدا ئاتىلىدىغان ئاپا تارقان قاغانغا ۋەكالىتەن دۆلەتنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتىكى ناھايىتى مۇھىم ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. ئېل ئۆگەسى زۆرۈر تېپىلغاندا بەرەر دۆلەت بىلەن بولىدىغان ئۇرۇشقا ئۆزى باراتتى. ئۇنىڭ رەھبەرلىكىدىكى توققۇز تارقان دۆلەتنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى ئىشلىرىنى باشقۇ-

راتتى. تاشقى ئىشلار تارقانىنىڭ ئالتە نەپەر بولغانلىقىغا قارىغاندا، ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ تاشقى دىپلوماتىيە ئىشلىرى ناھايىتى كەڭ دائىرىدە بولغان بولسا كېرەك. ئۆتۈك، تۇدۇن ئۇنۇقاندا ئاتىلىدىغان ئەمەلدارلار تارقانلاردىن قالسىلا ناھايىتى مۇھىم ئىشلارنى باشقۇراتتى. تۆتىئۇقلار كۆپىنچە ھەربىي ئىشلارنى باشقۇراتتى. تۇدۇنلار بولسا ئۇيغۇر قاغانلىقىغا بويسۇنغان يات خەلقلەرنى باشقۇراتتى. مەسىلەن: ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ شەرقتىكى (جۇڭگونىڭ ھازىرقى شەرقىي شىمالىدىكى ئۆلكىلىرىگە توغرا كېلىدۇ) قىتانلار ئىلەن شۇ يەرلەرنى ئۇيغۇر تۇدۇنلىرى (نازارەتچى ۋالىيلار) باشقۇرغانىدى. قانۇن ئىشلىرىغا مەسئۇل ۋەزىرلەر، «بۇيرۇق»، قوماندانلار، سانغۇن خاقانىنىڭ ئوغۇللىرى بولسا «تېكىن» دەپ ئاتىلاتتى. تېكىنلەر كۆپىنچە قاغانلىق ئوردىغا ۋارىس بولاتتى.

ئىقتىساد

ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمى(ھازىرقى موڭغۇلىيە ۋە ئىچكى موڭغۇل)دا چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان بولسا، قاغانلىقنىڭ غەربىي قىسمى (ئوتتۇرا ئاسىيا) دېھقانچىلىق ئىگىلىكى ئاساسىي ئورۇندا تۇرغانىدى. قاغانلىقنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى تاغلار (ھازىرقى ھىنگان تاغلىرى، خانگەي تاغلىرى، چوغاي تاغلىرى-شەرقىي ئالتاي تاغلىرى) ۋە يايلاقلار، دالالار، چۆللەر چارۋ-

ۋىنچىلىق ئىگىلىكى ئۈچۈن شارائىت يېقىندىن باب كېلەتتى. ئۇيغۇرلار چارۋىچىلىقتا ئاساسەن، ئات، كالا، تۆگە ۋە قوي باقاتتى. ھەربىي يۈرۈشلەردە ۋە قاتناش ئىشلىرىدا ناھايىتى ئېھتىياجلىق بولىدىغان ئات چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن نەچچە مىليون ئاتنى يايلىتىپ بېقىشقا ئىمكانىيەت بېرىدىغان چەكسىز كەتكەن يايلاقلارغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەنىدى. بىز باشتا ئۇيغۇرلارنىڭ تاغ سۇلالىسىگە ئات سېتىپ، جۇڭگودىن يېپەك ماللارنى ئالغانلىقىنى ئېيتقانىدۇق. ئات يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ تاشقى سودا ئىشلىرىدىمۇ مۇھىم تاۋار ھېسابلىناتتى.

چارۋىچىلىق ئىگىلىكى قاغانلىقنىڭ غەربىي قىسمى (ئاساسەن تارىم ۋادىسى) قوشۇمچە ئورۇندا تۇرغان بولسا، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى (ھازىرقى جۇڭغارىيە)دا ئاساسىي ئورۇندا تۇرغانىدى. تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىدىكى تارىم ۋادىسىدا دېھقانچىلىق ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى، تارىم ۋادىسىدا شال، بۇغداي، ئارپا، تېرىق، قوناق، پۇرچاق قاتارلىق زىرائەتلەر ۋە كېۋەز تېرىلاتتى. تارىم ۋادىسىدا باغۋەنچىلىك (جۈملىدىن ئۈزۈمچىلىك) دېھقانچىلىقنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغانىدى. شۇ چاغلاردا، 20 تۇپىتىن تارتىپ، ئاز بولغاندا ئون نەچچە تۇپكىچە مېۋىلىك دەرىخى بار باغلار كۆپ ئىدى. مانا شۇنداق باغلاردا، ياڭاق، ئانار، بادام، شاپتۇل، ئەنجۈر، ئۈزۈم قاتارلىق مېۋىلەر ئۆستۈرۈلەتتى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، تارىم ۋادىسىدا يەنە ئىقتىسادىي زىرائەتلەردىن پاختا، كەندىر، زىغىر، كۈنجۈت، قىچا قاتارلىقلارمۇ تېرىلاتتى.

يېزا ئىگىلىكى قاغانلىقنىڭ شەرقىدىمۇ مەلۇم دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانىدى. شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي مەشغۇلاتى چارۋىچىلىقتىن ئىبارەت بولسىمۇ، سىلىنغا، ئۈرخۇن، تۇغلا، قۇرۇلون قاتارلىق دەريالىرىنىڭ بويلىرىدا دېھقانچىلىق ئىگىلىكىمۇ مەيدانغا كەلگەنىدى.

سوۋېت ئارخېئولوگلىرى ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇن ۋە باشقا شەھەرلەرنىڭ خارابىلىرىدا ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا، خامان تېپىدىغان تاش تۈلۈق ۋە ئۇن تارتىدىغان ياغۇنچاقلارنى تاپقان. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، قارابالغاسۇنىنىڭ ئەتراپىدىن سۇغىرىش قانالىرى ۋە ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنىڭ ئىزلىرى بايقالغان.

«سۇ باشلاپ سۇغىرىدىغان دېھقانچىلىقنىڭ تەرەققىياتى مۇقەررەر ھالدا بىر قىسىم كۆچمەن ئۇيغۇرلارنى ئولتۇراقلاشقان ھاياتقا ئەكىرگەن. بۇنداق ئەھۋال يېزا ـ كەنتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولغان. شەھەرلەردە ۋە يېزا ـ كەنتلەردە ئولتۇراق تۇرمۇشقا كۆچۈش ـ ئۈرۈقداشلىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ بۇزۇلۇشىنى تېزلەتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا تېررىتورىيىلىك مۇناسىۋەتلەرنى دەسسەتكەن.» ⑭

شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇشقا كۆچۈپ، دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا ـ سېتىق ئىشلىرى بىلەنمۇ شۇغۇللانغان.

ئىچكى ئېھتىياج ۋە تاشقى سودىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىش ئۈچۈن، قول ھۈنەرۋەنچىلىكىمۇ ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان. ئۇيغۇر قاغانلىقى بەرنەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنىنى قوراللاندۇرۇش ئۈچۈن، تۆمۈرگە موھتاج ئىدى. سو-

ۋېت ئارخېئولوگلىرى قارا بالغاسۇن خارابىسىدىن تۆمۈرچىلىك دۇكانلىرى، مىس ـ تۇنج پارچىلىرى، دېۋىرقاي قاتارلىق نەرسىلەرنى تاپقان. تارىم ۋادىسى ھونلار دەۋرىدىن ئارتىپلا ئاشلىق چىقىدىغان ئەڭ مۇھىم رايونلارنىڭ بىرى ھېسابلانغان بولسا، ئالتاي تېغى ۋە تەڭرىتاغلىرى تۆمۈر ۋە ئالتۇن چىقىدىغان جايلار بولغان. ئۇيغۇر قاغانلىقى دەۋرىدە، رۇدا قېزىپ تۆمۈر تاۋلاش، ھەربىي قوراللارنى، دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە تۆرمۇشقا لازىملىق ئەسۋاب ـ جابدۇقلارنى ياساش ئىگىلىكتە ئالاھىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن.

قاغانلىقنىڭ ھەربىي قىسمىدا، گىلەمچىلىك، يىپەك توقۇمىچىلىقى (ئاساسەن خوتەندە)، زەرگەرچىلىك، پاختىلىق توقۇمىچىلىقى (قەشقەر، يەكەن، خوتەن، كۇچا، تۇرپان لاردا) ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان.

ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ئىقتىسادىدا سودا بەكمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. بىر باشتا ئۇيغۇرلار بىلەن جۇڭگو ئارىسىدىكى ئات ۋە يىپەك مال سودىسى توغرىسىدا توختالغاندۇق. ئۆزەندە ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ تاشقى سودىسى توغرىسىدا يەنە بىرئاز توختىلىپ ئۆتىمىز.

ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى سودىنى كۆپىنچە سودا ئىشلىرىغا ناھايىتى ئۇستا بولغان سوغدىلىق ئۇيغۇرلار ئېلىپ بارااتتى. ئۇلار قاغانلىققا ۋەكالىتەن، چاكىنەن، لوياك، داتۇك، خېياك، جىڭياك، ياكجۇ قاتارلىق مۇھىم شەھەرلەردە سودا سارايلىرى ئېچىپ، سودا ـ تىجارەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. ئادەتتە، جۇڭگونىڭ مەشھۇر شەھەرلىرىنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك ئۇيغۇر سودىگەرلىرى بار

ئىدى. ئۇلارنىڭ سانى كۆپ دېگەندە بىرنەچچە مىڭ، ئاز دېگەندە بىرنەچچە يۈز كىشىدىن كەم بولمايتتى. ئۇيغۇرلار بىلەن جۇڭگو ئارىسىدىكى سودا ئىشلىرىدا ئۇيغۇر سودىگەرلىرى بىلەن خەنزۇ سودىگەرلىرى بىۋاستە سودا قىلاتتى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن جۇڭگو ئارىسىدا سودا ئىشلىرى ئاساسەن ئەلچىلەر ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلاتتى. ئىككى دۆلەت ئارىسىدا ئۆزئارا بېرىپ ـ كېلىپ تۇرىدىغان ئەلچىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپىنچىلىكى سودا ئىشلىرىنى قوشۇمچە بۇرگۈزەتتى.

ئۇيغۇرلار جۇڭگوغا ئات سېتىپ، ئۇنىڭ ھېسابىغا جۇڭگودىن ئالغان كىمخاب، تاۋار ـ بۇرۇن، شايى ۋە چاي قاتارلىق نەرسىلەرنىڭ كۆپ قىسمى (ئاساسەن يىپەك مال لار)نى تېھران، دېھلى، قاھىرە، باغداد، دەمەشق، كونىستانتىنوپول قاتارلىق شەھەرلەرگە ئاپىرىپ ساتاتتى. ئۇيغۇرلار بۇ مالالارنى ئۇ شەھەرلەردە ئۆز باھاسىدىن بىرنەچچە ھەسسە ئارتۇق باھادا سېتىپ نۇرغۇن پايدا ئالاتتى. ئۇيغۇر ـ لار ئاسىيا ۋە ياۋروپادىكى دۆلەتلەرگە ئاپارغان گىلەم، كىمخاب، تاۋار ـ دۇردۇن، شايى قاتارلىق مالالارنى ئالـ تۇنغا ۋە تۆرمۇشقا كېرەكلىك خىلمۇ خىل مالالار (مەرۋايىت، ياقۇت، يىل چىشى، چىنە، ئەينەك، دورا ـ دەرمان قاتارلىقلار)غا تېگىشەتتى.

مەدەنىيەت

ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى دەۋرىدە، ئۇيغۇرلار ناھايىتى يۇكسەك مەدەنىيەت يارىتتى.

جۇڭگو تارىخىدىكى شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 386 - يىلىدىن 581 - يىلىغىچە) مۇزىكا مەكتىپىنى توپلاپ رەتلىگەن خەلق قوشاقلىرى توپلىمىغا شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ قوشاقلىرىدىنمۇ بىرنەچچىسى تەرجىمە قىلىپ كىرگۈزۈلگەن. شەرقىي ئۇيغۇرلار ئۇ زامانىدا ناھايىتى نۇرغۇن قوشاقلارنى يارىتقان بولسىمۇ، يازما خاتىرە قالدۇرمىغاچقا، يوقىلىپ كەتكەن.

شۇنداق بولۇشىغا تارىمىي بىرنەچچە قوشاق «شىمالىي سۇلالىلەر»نىڭ مۇزىكا مەكتىپى شېئىرلار توپلىمى»غا تەرجىمە يولى بىلەن كىرىپ قالغاچقا، ساقلىنىپ قالغان:

1

قالدىم ھەسرەت ئىچىدە⑮

قەلبىم تولدى قايغۇغا، قالدىم ھەسرەت ئىچىدە،
ماڭسالا ئەگەر يۇرۇشكە، ئات قامچىسى تەن بولاي.
قورغان تېشى ئۇستىدە ساقا يېقىن يانداشىپ،
بىللە تۇراي يىگىتىم، بىلمەكلىك بولۇپ تۇراي.

ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىنىڭ قەدىمكى چاغلاردىن تارتىلا باتۇر، مەردانە ۋە جەڭگىۋار ئىكەنلىكىنى. مۇداپىئە

قورغانلىرىنىڭ ئۇستىدە يىگىت بىلەن يانداشىپ تۇرۇپ دۈشمەنگە قارشى جەڭگە قاتنىشىدىغانلىقىنى بۇ قوشاقتىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

بەگقولى ھەققىدىكى قوشاق

«شىمالىي خانلىقلار تارىخى» ئېگىز ھارۋىلىقلارھەققىدە «سىز» دېگەن مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، شەرقىي ئۇيغۇرلار ۷ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئۆزىنىڭ باتۇرخانى بەگقولى ھەققىدە قوشاق توقۇغان. بەگقولى شەرقىي ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدىكى خوغۇر سۇ قەبىلىسىنىڭ خانى ئىدى. مىلادىنىڭ 402 - يىلى ئاۋار قاغانى تولۇنخان [توبالار خانى توباغۇي (386 — 409) تەرەپتىن مەغلۇپ قىلىنغان. تولۇنخان مۇڭغۇلىيە چۆلىنىڭ شىمالىغا چېكىنىپ كېلىپ، ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلغان. بۇ ئۇرۇشتا بەگقولى ئاۋارلارنى تارمار قىلغان. كېيىن، بىخەستەلىك قىلىپ تولۇنخان بىلەن بولغان بەتە بىر ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان ۋە توبالار خانلىقىنىڭ پاناھىغا كەتكەن. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇ توبالار خانلىقىنىڭ پايتەختىدە ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇ ئۆلگەندە، توبالار خانى توباغۇي، ئۇنىڭغا دۆلەت بويىچە ماتەم تۇتۇشنى ئورۇنلاشتۇرۇپ دەبدەبىلىك دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزگەن.

بەگقولى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، شەرقىي ئۇيغۇرلار ئۇنىڭغا بېغىشلاپ مۇنداق بىر قوشاق توقۇغان:

ۋاي كەلدى بەگقولى دېگەندە ئاناسى
توختايدۇ بوۋاقنىڭ يىغىسى شۇنان،
دېيىشەر ياش قىزلار ئېيتقاندا ناخشا:
«بولسىدى يىگىتتىم بەگقولىسىمان».

ئۇيغۇرلاردا قەدىمكى چاغدىن تارتىپ باتۇر ئەر – يىگىتنى ھۆرمەتلەش ئۇمۇملاشقان بىر ئادەتكە ئايلانغانىدى. بۇ ئاسادىپىي ئەمەس. قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ ھازىرغىچە، ھەرقانداق بىر خەلق ئۆز ۋەتىنىنى دۈشمەن ھۇجۇمىدىن ساقلاپ قېلىشقا، باتۇر ئەر – يىگىتلەردىن تەركىب تاپقان جەڭگىۋار قوشۇنغا تايىنىپ كەلدى. ئۇيغۇرلار قەدىمكى چاغلاردا جەڭگىۋارلىقى ناھايىتى ئۇستۇن بولغان ئاتلىق قوشۇنغا ئىگە ئىدى. ئۇلار سان جەھەتتىن ئۆزىدىن كەم دېگەندە بەش ھەسسە، ھەتتائۇن ھەسسە ئارتۇق دۈشمەن قوشۇنلىرى ئۈستىگە تەپ تارتماستىن بېسىپ باراتتى ۋە ئۇلارنى تارمار قىلاتتى. مىلادىنىڭ 756 – يىلىدىن 762 – يىلىغىچە داۋام قىلغان ئۆڭ ئۈك – سۆيگۈم ئىسيانىنى باستۇرۇشتا، جۇڭگوغا بىرنەچچە قېتىم ياردەمگە كەلگەن ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ سانىنىڭ 50 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىسىنى ئەسلەش يېتەرلىك. قەدىمكى چاغلاردا ئۇيغۇر قىزلىرى ئۆزلىرىگە جورا تالاشتا ئاساسەن يىگىتنىڭ باتۇر – باتۇر ئەسكىسىنى ئۆلچەم قىلغان. بۇ جەڭگىۋار ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان ئادەت. ئەلۋەتتە.

تۇرا قوشىقى

مىلادىنىڭ VI ئەسىردە، شەرقىي ئۇيغۇرلاردىن چىققان خوغۇرسۇر ئالتۇن(مىلادىنىڭ 487 – يىلى تۇغۇلۇپ، مىلادىنىڭ 587 – يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) تۇرا قوشىقى نامىلىق بىر شېئىر يازغان. شېئىر مۇنداق:

چوغاي⑯ نىڭ تاغلىرى باغرىدىن ئاقار،
تۇرالار دەريالىرى ئويناپ – دولقۇنلاپ.
ئاسمانىنىڭ گۈمبىزى بارگاھىمىز،
تۇرىدۇ پايانسىز دالانى قاپلاپ.

شۇنچە كۆك، غۇبارسىز سامانىڭ ئاسمان،
دالالار بىپايان، كۆرۈنمەيدۇ قاش.
كۆرۈنۈپ قالىدۇ سانسىز چارۋا مال،
ئەسكەندە ئاماللار، ئوتلار ئەگمەباش.

«تۇرا قوشىقى»دا يايلاقتىكى ئاجايىپ ھەيۋەتلىك گۈزەل مەنزىرە تەسۋىرلەنگەن. چوغاي تاغلىرىنىڭ باغرىدا ياپ-يېشىل ئېگىز ئۆسكەن ئوتلار بىلەن قاپلانغان چەكسىز كەتكەن يايلاقلارنىڭ چېتى ئۇپۇق بىلەن سۆيۈشۈپ تۇراتتى. قەدىمكى چاغلاردا ئۇيغۇرلار چوغاي تاغلىرىنىڭ باغرىدىكى ئوردۇس يايلىقىدا چارۋىچىلىق قىلاتتى. ئوردۇس يايلىقى —

شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ مەشھۇر يايلاقلىرىدىن بىرى ئىدى. شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي يايلاقلىرى، سېلىنغا دەريا سى ۋە ئۇنىڭ ئاساسىي تارماقلىرى بولغان ئۇرخۇن، توغلا دەريالىرى بىلەن قۇرۇلۇن دەريا سىنىڭ بويلىرىدا ئىدى. مانا شۇ دەريا ۋادىلىرىدا. يەر مەيدانى ناھايىتى كەڭ بولغانلىقتىن دائىمى ئورمانلار، سۇيى ۋە ئوت - چۆپى مول يايلاقلار بار ئىدى.

خوغورسۇر ئالتۇن، «تۇرا قوشقى»نى VI ئەسىردە يازغانىدى. بۇ قوشاقنى «تۇرا قوشقى» دېگەندىن كېيىن، «ئۇيغۇر قوشقى» دېگەن ناھايىتى مۇۋاپىق. خوغورسۇر ئالتۇننىڭ «تۇرا» دېگىنى دەل شەرقىي ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ. شائىرنىڭ ئىسمى ئالتۇن بولۇپ، فامىلىسى خوغورسۇر ئىدى. خوغورسۇر شائىر كېلىپ چىققان ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ نامى بولۇپ، شائىر ئۆزىنىڭ قايسى ئۇيغۇر قەبىلىسىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى ئۆز ئاتا - بوۋىسى فامىلە قىلىپ كەلگەن ئۆز قەبىلىسىنىڭ نامىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈنمۇ ئۆزىنى خوغورسۇر ئالتۇن دەپ ئاتىغان.

ئۇيغۇر تارىخىدىن ئازدۇر - كۆپتۇر خەۋىرى بار كىشىلەرگە مەلۇم بولغاندەك، خوغورسۇر قەبىلىسى ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى دەۋرىدىكى ئون ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ بىرى ئىدى.

«شىمالىي چى سۇلالىسى تارىخى. خوغورسۇر ئالتۇن ھەققىدە قىسسە»دىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا. خوغورسۇر ئالتۇن دۆلەت ئەربابى بولغان.

خوغورسۇر ئالتۇن «تۇرا قوشقى»نى قەدىمكى ئۇيغۇر

تىلىدا، ئېھتىمال قەدىمكى ئۇرخۇن يېزىقىدا يازغان بولۇپ شېئىر كېيىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان.

مىلادىنىڭ 840 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ 200 يىللىق ئۇزۇن تارىخىي دەۋرىدىكى ۋەقەلىرىنى ئاساس قىلىپ، «كۆچ - كۆچ داستانى»نى يارىتتى. «كۆچ - كۆچ داستانى»نىڭ مەزمۇنى مۇنداق:

«... قاراقۇرۇم تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىدىغان تۇغلا، سېلىنغا دەريالىرىنىڭ قوشۇلىدىغان جايىدا «قۇملانجۇ» دېگەن جاي بار ئىكەن. شۇ جايدا بىر - بىرىگە يانداشىپ ئۆسكەن ئىككى تۇپ دەرەخ بولۇپ، بىرىنىڭ نامى قىستوق ئىكەن. ئۇنىڭ تۈرقى قارىغايغا ئوخشىشىپ كېتىدىكەن. ئارىچىدەك ھەمىشە كۆپكۆك ياشىرىپ تۇرىدىكەن. قارىغايدەك پۇختا ئىكەن. دەرەخنىڭ يەنە بىرى ياۋا قارىغاي ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە مانا شۇ ئىككى تۇپ دەرەخنىڭ ئارىسىدا ئۇشتۇمتۇتلا بىر دۆڭ پەيدا بولۇپ قاپتۇ. بۇ دۆڭ كۈن ئۆتكەنسېرى ئېگىزلەشكە باشلاپتۇ. دۆڭنىڭ ئۈستىدە تاڭ ئاتقۇچە شامدەك بىر نەرسە يورۇپ تۇرىدىكەن. ئۇيغۇرلار دۆڭنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئېھتىرام بىلدۈرىدىكەن. دۆڭنىڭ ئىچىدىن خۇددى ناخشا ئېيتقاندەك ئاۋازلار ئاڭلىنىپ تۇرىدىكەن. ھەر كېچىسى ئەھۋال شۇنداق بولىدىكەن. دۆڭنىڭ ئۈستىدىكى يورۇق بارغانسېرى چاقناپ دۆڭدىن 30 قەدەمچە كېلىدىغان دائىرىنى يورۇتىدىغان بوپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە دۆڭدىن ئۇشتۇمتۇتلا بىر ئادەم ئېچىلىپتۇ. ئۇنىڭتىن قارىغىدەك بولسا، خۇددى ئۇتاۋ (يۇمىلاق كىگىز ئۆي)غا ئوخشىپ كې-

تمدىغان بەش تۆي كۆرۈنۈپتۇ. ھەربىر ئۆيگە كۈمۈش سەگەنچۈكلەر ئېسىلغان. سەگەنچۈكنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىردىن ئوغۇل بالا ئولتۇرغان. بۇۋاقلارنىڭ ئاغزىدا سۈت ئېمىدىغان ئېمىزگە بار ئىكەن. ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بەگلىرى بۇ ئاجايىپ بۇۋاقلارنى كۆرۈپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا كېلىپ بۇۋاقلارغا ھۆرمەت بىلدۈرۈشۈپتۇ. بەش بۇۋاق ئوغۇل بالا ھاۋا بىلەن نەپەسلەنگەندىن كېيىنلا ھەركەتلىنىپ، بۇ ئۆيلەردىن چىقىشىپتۇ. ئۇيغۇرلار ئىمكانلارنى تەينلەپ ئۇلارنى ئەمگۈزۈپتۇ. بالىلار تىلى چىققاندا، ئۆز ئاتا - ئانىلىرىنى سۈرۈشتە قىپتۇ. ئۇيغۇرلار بالىلارغا ھېلىقى ئىككى تۈپ دەرەخنى كۆرسىتىپتۇ. بۇ بەش ئوغۇل دەرەخقە قاراپ چوقۇنۇپتۇ. دەرەخ ئادەمدەك تىلغا كىرىپ، ئۇلارغا ئەخلاقلىق، پەزىلەتلىك بولۇش ھەققىدە نەسىھەت قىپتۇ ۋە ئۇلارغا ئۆزۈن ئۆمۈر تىلەپتۇ. شۇ يەردىكى كىشىلەر بۇ بەش ئوغۇلغا خۇددى خانلارغا ئىتائەت قىلغاندەك ئىتائەت قىپتۇ. بۇ بەش ئوغۇلنىڭ چوڭىنىڭ ئىسمى ئوڭقارتېكىن، ئىككىنچىسىنىڭ كولچورتېكىن، ئۈچىنچىسىنىڭ بۇقاتېكىن، تۆتىنچىسىنىڭ ئورتېكىن، بەشىنچىسىنىڭ بوگوتېكىن ئىكەن. ئۇيغۇرلار ئەڭرى ئاتا قىلغان بۇ ئوغۇللارنىڭ ئىچىدىن بىرىنى ئۆزلىرىگە قاغان قىلىشنى قارار قىلىشىپتۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بوگوتېكىن چىرايلىق، ئەقىللىق، تالانتلىق ئوغۇل بولۇپ، ئۇرغۇن ئەللەرنىڭ تىلىنى بىلىدىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلار بوگوتېكىننى ئۆزلىرىگە قاغان قىپتۇ. بوگوتېكىن قاغان بولغاندىن كېيىن، دۆلەتنى ئوبدان ئىدارە قىپتۇ. دۆلەتنىڭ ئاھالىسى ئاۋۇپ كۆپىيىپتۇ. ئەڭرى بوگو قاغانغا ئۇچ

قۇش ئەقدەم قىلغانىكەن. ئۇ قۇشلار ئۇرغۇن ئەللەرنىڭ تىلىنى بىلىدىكەن. بوگو قاغان مانا شۇ قۇشلارنى ھەردائىم دۇنيانىڭ تۆرلۈك تەرەپلىرىگە ئەۋەتىپ دۇنيادىكى ئىشلاردىن خەۋەردار بولۇپ تۇرىدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە بوگوقاغان كېچىسى بارگاھ ئىچىدە ياتقاندا، بىر ئىلاھى جان باش قىز قىياپىتىدە كۆرۈنۈپ قېپتۇ. بوگوقاغان قورقۇپ كېتىپ، يالىڭاندىن ئۇخلىغان بولۇپ، گەپ قىلىشقا پېتىنالماپتۇ. ئىككىنچى كېچىسىمۇ يەنە شۇنداق ئەھۋال يۈز بېرىپتۇ. ئۈچىنچى كېچىسى بوگو قاغان بۇ ئەھۋالنى باش تارقاتقا ئېيتىپ قويۇپ، ئۆزى بۇ پەرى قىزغا ئەگىشىپ «قۇتستاغ» (بەخت تېغى ھەنىسىدە) دېگەن تاغنىڭ ئىچىگە بېرىپتۇ. ئۇ يەردە تاڭ ئاتقۇچە پەرى قىز بىلەن مۇڭدىشىپتۇ. شۇنىڭدىن ياشلاپ ھەركىچە شۇنداق ئەھۋال يۈز بېرىپ تۇرۇپتۇ. مۇنداق ئەھۋال يەتتە يىل ئالتە ئاي 22 كۈنگىچە داۋام قىپتۇ. بوگوقاغان پەرى قىز بىلەن خوشلىشىدىغان چاغدا، قىز مۇنداق دەپتۇ: «كۆنلىچىقىشتىن كۈنپاتارغىچە پۈتۈن دۇنيا ساڭا بويسۇنىدۇ. سەن بۇ ۋەزنى ئورۇنداپ ئەلنى ياخشى باشقۇرغىن» پەرى قىز بۇ گەپنى قىلىپ بولغاندىن كېيىن، غايىب بولۇپتۇ. بوگوقاغان قوشۇن تەبىلاپ، چوڭ ئاكسى شۇڭقارتېكىنگە يۈزمۇڭ چۇشۇرۈپ، ئۇنى 100 مىڭكىشىلىك قوشۇنغا باش قىلىپ، موڭغۇل ۋە قىرغىزلار ئېلىگە ماڭدۇرۇپتۇ. ئىككىنچى ئاكسى كولچور تېكىننى 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا باش قىلىپ، تاغئۇتلار ئۈستىگە ماڭدۇرۇپتۇ. ئۈچىنچى ئاكسى بوقاتېكىننى 100 مىڭكىشىلىك قوشۇنغا باش قىلىپ جۇڭگوما ماڭدۇرۇپتۇ. تۆتىنچى ئاكسى

ئورتىكىنى ئۆز ئىلىمى ساقلاشقا قالدۇرۇپتۇ. يۇرۇشكە ماڭغان قوشۇنلار ئۇرغۇن ئەللەرنى بويسۇندۇرۇپ، كۆپلىگەن ئەسىر ۋە ئولجىلارنى ئىلىپ ئۇرخۇن دەريا سىنىڭ بويىغا قايتىپ كېلىشىپ تۇ. شۇ يەردە ئوردۇ بالىق دېگەن بىر شەھەرنى بىنا قىلىشىپتۇ. شۇ چاغدا، بوگۇ قاغانغا كۈنچىقىشتىكى دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى بويسۇنۇپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر كىچىسى بوگۇ قاغان ئاجايىپ بىر چۈش كۆرۈپتۇ. ئۇ چۈشىدە ئاپئاق چاپان كىيگەن، ئاق ھاسا تۇتقان ئەۋلىيا سۈپەت بىر كىشىنى كۆرۈپتۇ. ئۇ كىشى بوگۇقاغانغا بىرپارچە قاشتېشىنى تەقدىم قىلىپ تۇرۇپ مۇنداق دەپتۇ: «سەن مۇشۇ تاشنى ھەڭگۇ ساقلىيالىساڭ، پۈتۈن دۇنيا ساڭا باش ئېگىدۇ.» بوگۇقاغان سىڭلىسىغا خۇددى شۇنداق چۈش كۆرۈپتۇ. ئەتىسى بوگۇقاغان ھەربىي ھازىرلىقىنى باشلاپ، كۈنپېتىش تەرەپكە قوشۇن باشلاپ مېڭىپتۇ. بۇ قوشۇنلار تۇركىستانغا يېتىپ كەلگەندە، تۆپتۇزلەك، بۇلاق سۇلىرى شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇرغان، سېمىز مالالار سەكرىشىپ ئوينىقلاپ يايلاپ تۇرغان بىر يايلاقنى كۆرۈشۈپتۇ. قوشۇن شۇيەردە توختاپتۇ. ئۇلار شۇ يەرە بالاساغۇن دېگەن شەھەرنى بىنا قىلىپتۇ. قوشۇنلار بۆلۈنۈپ تەرەپ - تەرەپلەرگە يۇرۇش قىلىپتۇ. 12 يىل ئىچىدە كۆپ ئەللەرنى ئېلىپ، ياۋايى ئادەملەر ياشايدىغان جايلىرىچە بېرىپتۇ ... ئۇرغۇنلىغان دۆلەتلەرنىڭ خانلىرى بوگۇقاغانغا بېقىنىپ كۆرۈشۈپتۇ. ئۇلار بوگۇقاغانغا سوۋغىلار تەقدىم قىلىپ ھۆرمەت بىلدۈرۈپتۇ ... بوگۇقاغان ئۇلارنى ئۆز ئەللىرىگە قايتۇرۇپتۇ. چوڭ ھەلىمىگە ئېرىشكەن بوگۇقاغان بالاساغۇندىن ئۆزى تۆرىلغان جايغا قايتىپ كەپتۇ.

بوگۇقاغان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن بىرى قاغان بوپتۇ ... ئۇيغۇرلار ئۇنىڭ ۋاقتىدا ئاجايىپ بىر ۋەقەگە دۇچ كەپتۇ. شۇچاغدا بارلىق باقما ھايۋانلار بىلەن ياۋايى ھايۋانلاردىن ۋە بوۋاق بالىلاردىن «كۆچ - كۆچ» دېگەن ئاۋاز ئاڭلىنىپتۇ. ئۇيغۇرلار باشقا جايلارغا كۆچۈپتۇ. قەيەرگىلا بارمىسۇن، يەنە شۇ ئاۋاز ئاڭلىنىپ تۇرۇپتۇ. ئۇيغۇرلار كۆچۈپ بىر تۈزلەڭلىككە كەلگەندە، «كۆچ-كۆچ» دېگەن ئاۋاز توختاپتۇ. ئۇيغۇرلار شۇ يەرگە بەش شەھەر بىنا قىپتۇ. ئۇ شەھەرلەرگە بەشبالىق، دەپ ئات قويۇپتۇ.»

«كۆچ - كۆچ داستانى»نى XII ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر تارىخچىسى ئالائۇددىن ئاتامولك جوۋەينى ئۆزىنىڭ «دۇنيانى بويسۇندۇرغۇچىنىڭ تارىخى» (تارىخى جاھانگۇشاي») ناملىق ئەسىرىدە خاتىرىلەپ قالدۇرغان.

«كۆچ - كۆچ داستانى»نىڭ سيۇژېتى فانتازىيە (خىياللىي) خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، قەھرىمان بوگۇقاغان ئىلاھىيلاشتۇرۇلغان. بۇ قىسقىغىنا داستاندا، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ جەڭگىۋار تارىخى بەدىئىي شەكىل بىلەن ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

«تالاس يىلنامىسى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بابىدىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا «كۆچ - كۆچ داستانى» ھەقىقىي، ۋېتال تارىخىي ۋەقەلەر ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. داستاندىكى قەھرىمان بوگۇقاغان ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنى دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، بايانچۇرنىڭ كىچىك ئوغلى ئىدى. بوگۇقاغانىنىڭ

ئەسلى ئىسمى ئىل تېكىن بولۇپ ئۇ قاغانلىق سەلتەنىتىنى سۈرگەن ۋاقتىدا (759 — 779) ئاي تەخرىندە قۇت بولمىش ئىل تۇتمىش ئالپ قۇلۇق بىلگە قاغان دەپ ئاتالغان.

«كۆچ - كۆچ داستانى»دا. بوگو قاغان«پەرىقىز بىلەن يەتتە يىل ئالتە ئاي 22 كۈن سۆزلەشكەن...» ۋە «بالاساغۇن شەھرىنى بىنا قىلىپ، 12 يىل ئىنچىكە كۆپ ئەللەرنى ئېلىپ...» دېگەن سۆزلەر بار. داستاندىكى بىللارنى ھىسابلىغاندا 20 يىل بولىدۇ. بوگوقاغان ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ قۇدرەتلىك باسقۇچىدا (745 — 830) ئۆتكەن قاغانلىرىنىڭ مەشھۇرلىرىدىن بىرى بولۇپ. توپتوغرا 20 يىل سەلتەنەت سۈرگەن. داستاندا بوگو قاغان بەش ئوغۇلنىڭ ئەڭ كىچىكى دېيىلىدۇ. ئوغۇللارنىڭ ئىسىملىرى، ئۇلارنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى بايان قىلىنىدۇ. بىز يۇقىرىدا تىلغا ئالغان «تاڭ يىلنامىسى»دىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا. قاغان بايانچۇرنىڭ ھەقىقەتەن يابغۇ تېكىن، كولچورتېكىن، ئالپ قولۇق تۇتۇق ياغلاقار تېكىن، تون‌باغا (بەزى مەلۇماتلاردا، تون‌باغا بوگوخاننىڭ تاغىسى دېيىلگەن)، بوگو تېكىنلەردىن ئىبارەت بەش ئوغلى بولغان.

ئۇلارنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرىنى «تاڭ يىلنامىسى»دىكى تارىخىي پاكىتلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندە، «كۆچ - كۆچ داستانى»دىكى ھەقىقەتەن تارىخىي ۋەقەلەر زېمىنىدا مەيدانغا كەلگەنلىكى ئايدىڭلىشىدۇ.

باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مىلادىنىڭ 756 - يىلىدىن 762 - يىلىغىچە داۋام قىلغان ئۆگلۈك ئىسيانىنى باستۇرۇش

ئۈچۈن ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىگە ياردەم قىلىپ، بىرنەچچە قېتىم جۇڭگوغا قوشۇن ئەۋەتكەنىدى.

ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى بىلەن جۇڭگو ئارىسىدا ئۇزۇلگەن دىپلوماتىك كۆرەڭ، ئۆگلۈك ئىسيانىنى باستۇرۇش ئۈچۈن مىلادىنىڭ 757 - يىلى بايانچورنىڭ چوڭ ئوغلى يابغۇ تېكىن ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنلىرىغا قوماندانلىق قىلىپ جۇڭگوغا كەلگەن بولسا، مىلادىنىڭ 761 - يىلى بوگو قاغان ئۆزى جۇڭگوغا كېلىپ، بىرنەچچە يىل داۋام قىلغان ئۆگلۈك - سۆيگۈم ئىسيانىنى ئۇزۇل - كېسىل باستۇرۇپ بەرگەن.

بوگو قاغانىنىڭ يەنە بىر ئاكىسى ئالپ قولۇق تۇتۇق ياغلاقار تېكىن تاڭ سۇلالىسىگە غەرب تەرەپتىن تەھدىت سېلىپ ئۇرغان 100 مىڭ كىشىلىك تىبەت قوشۇنلىرىنى (داستاندا، تاڭغۇتلار دېيىلگەن) ھازىرقى نىڭشيا زېمىنىدا تارمار كەلتۈرۈپ. شانلىق غەلبىگە ئېرىشكەن.

بوگو قاغان سەلتەنەت سۈرگەن ۋاقتىدا، يەنىمۇ دەرىجىسىنىڭ باش ئېقىمىدا ياشايدىغان قىرغىزلار بويۇنىدۇرۇلغان. ئېنىسەي پاكىتلارغا ئاساسلاندا، قىرغىزلار مىلادىنىڭ 758 - يىلى بويۇندۇرۇلغانىكەن. قانداق بولمىسۇن، قىرغىزلار بوگو تېكىن قاغان بولۇش ھارپىسىدا بويۇندۇرۇلغان.

داستاندىكى شۇڭقار تېكىن يابغۇ تېكىنىنى، كولچور تېكىن كولچور تېكىننى بوقا تېكىن تون باغانى، ئورتېكىن ياغلاقار تېكىنىنى كۆرسەتسە كېرەك.

داستاندا، بوگو قاغانىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلىپ بالاساغۇن شەھرىنى بىنا قىلغانلىقى تەسۋىرلەنگەن.

بوگو قاغانلىك قىرغىزستاندىكى چو دەريا سىستىك بويىدىكى بالاساغۇن شەھرىنى بىنا قىلغانلىقى ھەققىدە ئىشەنچلىك تارىخىي مەلۇماتلار بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر-ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ قاغانى ئاي تەگرىخانىنىڭ مىلادىنىڭ815 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلىپ يەتتەسۇدىكى قارلۇقلار ۋە تۈركەش لەرنى (بۇلار قاغانلىققا بويسۇنۇشتىن باش تارتقانىدى) قايتىدىن بويسۇندۇرغانلىقى توغرىسىدا «توققۇز ئۇيغۇر قاغانلىقى يادىكارلىقى»دا ھەققىي ئىشەنچلىك مەلۇمات بار. ئىھتىمال بوگو قاغانىنىڭ غەربكە قىلغان يۈرۈشلىرى، ئاي تەگرىدە قۇۋەت بولمىش ئالىپ بىلگە قاغانىنىڭ مىلادىنىڭ 815 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان يۈرۈشلىرىنى ئەسلەتسە كېرەك.

داستاندا: «تەگرى بوگو قاغانغا ئوچ قوش تەقدىم قىلغانىكەن. بۇ قوشلار ئۇرغۇن ئەللەرنىڭ تىلىنى بىلمەيدىكەن...» دېگەن سۆزلەر بار. ئوچ قوش ئۇيغۇر- ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ قاشقى دىپلوماتىيىسىدە ئىشلەتكەن ئۇرغۇن ئەللەرنىڭ تىلىنى بىلمەيدىغان دىپلوماتلارنى ياكى دۇنيانىڭ تەرەپ - تەرەپلىرىگە ئەۋەتكەن جاسۇسلىرىنى كۆرسەتسە كېرەك.

«كۆچ - كۆچ داستانى»نىڭ ئاخىردا. شەرقىي ئۇيغۇر- لارنىڭ ئۇرلۇك سەۋەبلەرگە كۆرە غەربكە كۆچكەنلىكى، بىر تۈزلەڭلىككە كېلىپ (جۇڭغارىيە كۆزدە تۇتۇلىدۇ). بەشبالىق شەھرىنى بىنا قىلغانلىقى سۆزلىنىدۇ.

«كۆچ - كۆچ داستانى» ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئەسرە- دە ياراتقان مەنىۋى بايلىقلىرى ئىچىدىكى ئەڭ ياخشىسى

بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تىلى، تارىخى ۋە ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىشتە تەڭداشسىز قىممەتلىك مىراس ھېسابلىنىدۇ.

شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى دەۋرىدە ياراتقان شانلىق مەدەنىيىتىنى ئىپادىلەيدىغان يا- دىكارلىقلار ئۇرخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدىن ئىبارەت.

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن تارتىپ XX ئەسىر- نىڭ 60 - يىللىرىغىچە بولغان 70 يىل ئىچىدە، چەت ئەللىك ئالىملار تەرىپىدىن ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم بىر قىسمى بولغان ئۇرخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدىن بىرمۇنە چىسى تېپىلدى ۋە ئېلان قىلىندى.

ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىرىنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان مەڭگۈ تاشلاردىن ھازىرغىچە تېپىلغانلىرى خېلى كۆپ بولۇ- سىمۇ، ئۇلاردىن پەقەت بىرنەچچىسى ئۇستىدىلا توختىلىپ ئۆتىمەن.

1. «توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈ تېشى» 1890 - يىلى ئۇيغۇر-ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ ئۇرخۇن دەريا بويىدىكى يا- تەختى قارابالغاسۇن شەھرىنىڭ خارابىسىدىن تېپىلدى.

2. 1909 - يىلى فىن ئالىمى رامستىت ھازىرقى موڭ- غۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ سېلىنگا دەرياسى ۋە شىنى ئو- سو كۆلىنىڭ بويىدىن «بايانچۇر مەڭگۈ تېشى»نى تاپتى.

3. رۇس ئارخېئولوگى ب.يا. ۋلادىمىرتسوۋ موڭغۇلى- يىنىڭ غەربىي شىمالىغا قىلغان سایاھىتىدە تەس دەريا- سى ۋادىسىغا (خانگەي تاغ تىزمىلىرىنىڭ ئورمانلىق تارماق- لىرى بىلەن كرانت تاشلىق تۆپىلىكىنىڭ ئوتتۇرىسىدا) بار- غان. ئۇ شۇ يەردىن ئۇرخۇن يېزىقىدىكى بىر تاش پوتۇكنى

تاپقان بۇ تاش يادنكارلىققا «تەس مەڭگۈ تېشى» دەپ نام بېرىلگەن.

4- 1957 - يىلى موڭغۇلىيە تارىخىئولوگىيە س. دورجى سورون چاغاننۇر كۆلىگە يېقىن جايدىكى تىرخىن دەرياسى ۋادىسىدىن (خانگەي تاغلىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا) بىر مەڭگۈ تاش يادنكارلىقىنى تاپقان. بۇ مەڭگۈ تاش تىرخىن دەرياسىنىڭ بويىدىن تېپىلغانلىقىنى ئۈچۈن، تىرخىن مەڭگۈ تېشى دەپ ئاتالدى.

«توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈ تېشى» 821 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن ئۇيغۇر قاغانى ئاي تەگرىدە قۇت بولمىش ئالپ بىلگە قاغان (بويۇق قاغان) نىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان. بۇ مەڭگۈ تاشتا، ئۇيغۇرلارنىڭ مەشھۇر قاغانلىرىدىن بىرى بولغان ئالپ بىلگە قاغانىنىڭ بەشىنچىلىق، كۆچا، قاراشەھەر ئەترايلىرىدا تېمەتلىكلەرنى تارمار قىلىپ، ئۇيغۇرلارنى ئوتتۇرا ئاسىيا (ئاساسەن تارىم ۋادىسى بىلەن جۇڭغارىيە)دىن قوغلاپ چىقارغانلىقى، قاغانلىق غەربكە سۈرۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيا (پەرغانە ۋە يەتتەسۇ)غا بارغانلىقى ئەسۇرلەنگەن.

«بايانچۇر مەڭگۈ تېشى» غا جەمئىي 49 قۇر خەت ئۇيغۇپ بېرىلغان. بۇ مەڭگۈ تاش مىلادىنىڭ 759 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن ئۇيغۇر قاغانى بايانچۇرنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان. «تەس مەڭگۈ تېشى» بولسا، مىلادىنىڭ 761 - يىلى، بايانچۇرنىڭ ئوغلى بۇگۇ قاغان تەرىپىدىن ئاتىسىنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان. «تەس مەڭگۈ تېشى» نىڭ تۆت يۈزى (شىمال، جەنۇب، شەرق، غەرب يۈزلىرى) گە 22

قۇر خەت ئۇيۇپ بېرىلغان. «تىرخىن مەڭگۈ تېشى» غا 10 قۇر خەت ئۇيۇپ بېرىلغان. بۇ مەڭگۈ تاش مىلادىنىڭ 759 - يىلى بايانچۇرنىڭ ۋارىسى بۇگۇ قاغان تەرىپىدىن ئاتىسى بايانچۇرنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان. مەڭگۈ تاشتا، بايانچۇرنىڭ قاغانلىق تەختىنى ئۇنكۈزۈۋۈپلىش ۋاقتىدا ئۇنكۈزلۈكەن مۇراسىم، قانۇنلارنىڭ تۈزۈلۈشى، دۆلەت چېگرىلىرىنىڭ بەلگىلىنىشى، بايانچۇر قاغان بولغاندىن كېيىن ئىسيانكار قەبىلىلەرنىڭ بويسۇندۇرۇلغانلىقى قاتارلىق ۋەقەلەر بايان قىلىنغان.

«تەس مەڭگۈ تېشى» يىلەن «تىرخىن مەڭگۈ تېشى»دىكى خاتىرىلەرنى بۇگۇ قاغان تۈزۈپ يازغان. بۇنىڭغا قارىغاندا، بۇگۇ قاغان مەشھۇر، باتۇر قاغان بولۇپلا قالماستىن، خۇددى بۇلۇڭ تېكىنىڭە ئوخشاش تالانتلىق يازغۇچىمۇ بولغان.

ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى دەۋرىگە ئائىت بولغان مەڭگۈ تاشلار ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى چاغدا باراقتان كۆمۈش يەتلىك، ئالتۇن ھەرپلىك يازما يادنكارلىقى بولۇپ، ئۇ ئاھايىتى بۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. چەنكى ئۇيغۇر-ئۇرخۇن مەڭگۈ تاشلىرى ئۇيغۇر تارىخىنى، ئەدەبىياتىنى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەينى چاغدىكى دۆلەت تۈزۈلمىسىنى تەتقىق قىلىشتا باھاسىز مەنبە ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر - ئۇرخۇن مەڭگۈ تاشلىرى كۆك تۈرك يېزىقى (ئۇرخۇن - يەنسەي يېزىقى) يىلەن يېزىلغان.

ئۇيغۇرلاردا ساز - چالغۇ ۋە ئۇسسۇل سەنئىتى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. قاغانلىقنىڭ غەربىي قىسمىدىكى قەشقەر، كۇچا، تۇرپانلارنىڭ چالغۇ ئەسۋابلىرى قاغانلىقنىڭ

شەرقىي قىسمىغىمۇ ئومۇمىي هالدا تارقىلىپ. قاغان ئوردىسىدا دائىم چېلىنىپ تۇرۇلىدىغان بولغان. بۇنىڭدىن تاش قىرى، ئادەتتە ئاددىي خەلقمۇ ساز چېلىپ، ئۇسۇل ئويناش-نى ياخشى كۆرەتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا - ئۇسۇل سەنئىتى خەنزۇلارنىڭكىدىن ناھايىتى يۇقىرى تۇراتتى. شۇڭلاشقا، خەنزۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا - ئۇسۇل سەنئىتىنى قوبۇل قىلىشقا بەكمۇ قىزىققان.

ئۇيغۇرلارنىڭ ساز - چالغۇ سەنئىتىنىڭ خەنزۇلارغا بولغان تەسىرى شۇنچىلىك بولغانكى، ھەتتا Ⅶ ئەسىردە جۇڭگونىڭ تاڭ سۇلالىسى ئۆزىنىڭ ئوردىسىدا ئورۇن-دىلىدىغان توققۇز تۈرلۈك مۇزىكىسىنى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكىسىنى ئاساسىي گەۋدە قىلىپ قۇراشتۇرغان. تاڭ سۇلا-لىسى ئوردىسىنىڭ مۇزىكا ئۆمىكى ئورۇندايدىغان توققۇز تۈرلۈك مۇزىكا يەن مۇزىكىسى، غەربىي لياڭ مۇزىكىسى، ھىندى مۇزىكىسى، كورىيە مۇزىكىسى، كۇچا مۇزىكىسى، بۇ-خارا مۇزىكىسى، قەشقەر مۇزىكىسى، سەمەرقەند مۇزىكىسى، تۇرپان مۇزىكىسى دەپ ئاتىلاتتى. بۇنىڭ ئىچىدە يەن مۇزە-كىسى خەنزۇلارنىڭ ئۆزىنىڭمىللىي مۇزىكىسى بولۇپ، ئۇنىڭ-دىن باشقا ھىندى، كورىيە مۇزىكىسىدىن تاشقىرى بولغان ئالتە تۈرلۈك مۇزىكا — ئۇيغۇر ۋە ئۇلارغا قېرىنداش بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مۇزىكىلىرى ئىدى.

ئۇسۇل سەنئىتى تەڭرىسىدا گەپ ئاچقاندا، شۇنى ئېيتىش لازىمكى، ئۇسۇل ئۇيغۇرلاردا سەنئەتنىڭ بىر تۈرىلا بولماستىن، بەلكى دىپلوماتىيە پائالىيەتلىرىدىمۇ كەم بولسا بولمايدىغان بىر مۇراسىم ۋاستىسى بولۇپ قالغان. ئۇيغۇر

قاغانلىقىغا كېلىدىغان چەت ئەل ئەلچىلىرى، پادىشاھ ۋە خانلىرىنىڭ ئۇيغۇر قاغانلىرى بىلەن كۆرۈشۈشىدىن ئىلگىرى قاغان ئوردىسىنىڭئالدىدىكى كىمخاب چېدىر ئالدىغا قادالـ غان ئالتۇن بوۋرە بېشى چۈشۈرۈلگەن كۆك شايى بايراقنا چوقۇنۇشى، ئۇيغۇرچە ئۇسۇل ئويىنىشى، تاش ئوچاقتا تۈتەپ تۇرغان ئىسرىقتىن ئاتلاپ ئۆتۈشى شەرت بولغان. بۇ شەرتلەر-نىڭ بىرى ئورۇندالمىسا، چەت ئەللىكلەر كايىشقا ئۇچرىغان. ئۇيغۇر قاغانى بوگونىڭ قارارگاھىغا كەلگەن تاڭ سۇلالـ سىنىڭ شاھزادىسى لى شى (تاڭدىزۇڭ) ئۇيغۇرچە ئۇسۇل ئويىنىمىغاندا ئاچچىقى كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سەركەر-دىلىرىدىن بىرنەچچىنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ تاشلىغانلىقى بۇ-نىڭغا مىسال بولالايدۇ.

ئۇيغۇر قاغانلىقى دەۋرىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا - ئۇسۇللىرىنىڭ خەنزۇلارغا قانچىلىك چوڭقۇر تەسىر قىلغانـ لىقى توغرىسىدا، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان رېئالىست شائىرلارنىڭ بىرمۇنچىسى زوق - شوقا تولغان ھالدا ئاجايىپ لىرىك شېئىرلارنى يېزىپ قالدۇرغان.

مەسىلەن: ۋالۇجيەن «لياڭجۇغا سايا هەت» شېئىرىدا:

تاڭ سەھەر ئاڭلاپ خورازنىڭ چىللىغان ئاۋازىنى
شەھىرى لوياڭدا جىمى ئۆي مەشق قىلار خۇ ⑰ سازىنى،

دەپ يازغان بولسا، شائىر يۇەن جېك بىر شېئىرىدا:

تۇن يېرىپ تاڭ-تاڭچى لياڭجۇدا قىلار سەيلاسىنى،
ئاڭلىماچ ئۇ زەن قويۇپ دەل كۇچا نىڭ سازىنى.

دەپ يازغان.

يۇەن‌جېك بىر شېئىرىدا مۇنداق دەپ يازغانىدى:

بولدى ئۇيغۇرچە ياسانماق قىز - ئايالالار ئادىتى،
زور ماھارەت بولدى چالماق سازنى ئۇيغۇرلارسىمان.

ئىيال شائىر خۇا رۇي «قەسىر نەزمىسى» ناملىق شېئىرىدا، تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىدىكى كىشىلەرنىڭ (بۇلارنىڭ ئارىسىدا گۈزەل خېنىملار كۆپ ئىدى) 12 - ئايدىكى چىللە بايرىمىغا ئۇيغۇرچە ياسىنىپ چىققانلىقىنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن:

ممنگىنى ئۇيغۇر ئېتى، ئۇيغۇر لىباسى كىيگىنى،
بۇ لىباسنا جىلۋە قىلدى تال چىۋىقىمك بەللىرى ⑱

بۇ پاكىتتىن قارىغاندا، خەنزۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا - ئۇسۇل سەنئىتىنىلا قوبۇل قىلىپ قالماستىن، يەلكى ئۇلارنىڭ كىيىم - كېچەك شەكىللىرىنىمۇ قوبۇل قىلغان.

ئۇيغۇر قاغانلىقى دەۋرىدە، جەمئىيەت ئىقتىسادىدا گۈللەپ ياشناش مەنزىرىسى مەيدانغا كەلدى. يېزا ئىگىلىكى ۋە كەڭ كۆلەمدە تەرەققىي قىلغان سودا - تىجارەت ئىشلىرىنىڭ نېھتىياجى سەۋەبىدىن، يېزا-كەنتلەر ۋە كۆلىمى چوڭ شەھەرلەر مەيدانغا كەلدى. ئۇيغۇر قاغانى بايانچۇر سېلىنغا دەرياسىنىڭ بويىغا باپالىق ناملىق شەھەر سېلىپ قىلدى. بۇ شەھەرنى قۇرۇشقا سەمەرقەند ئۇستىلىرى ۋە

خەنزۇ بىناكارلىرى كېلىپ قاتناشتى. بوگو قاغانىنىڭ ۋاقتىدا (759 — 779) ئۇرخۇن دەرياسىنىڭ بويىغا بوگو قاغان باليق، ئۇيغۇر باليق، قارابالغاسۇن قاتارلىق شەھەرلەرمۇ قىلىندى. بوگو قاغان ئۆز بىكەلىرى ئۈچۈنمۇ مەخسۇس ئوردىلارنى سالدۇردى. بۇ ئوردىلار گۈللۈك نەقىشلەر بىلەن زىننەتلەنگەن بولۇپ، ھەشەمەتلىك ئىدى.⑲ بۇنىڭدىن تاشقىرى، ھازىرقى زىگشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ مەركىزىي شىمالىدىكى ئىن-سىن دەرياسىنىڭ بويىغا خاتۇنباليق (مەلىكە شەھىرى) ناملىق شەھەرمۇ بىنا قىلىندى، خانىگەي تاغ تىزمىلىرىنىڭ مەركىزىي جەنۇبىدىكى ئۈتۈكۈن تېغىنىڭ باغرىدىن ئاققان ئۇرخۇن دەرياسىنىڭ بويىغا جايلاشقان قارابالغاسۇن شەھىرى ناھايىتى چوڭ ئىدى. سوۋېت ئارخېئولوگىيە ئالىملىرىنىڭ تەكشۈرۈپ ئېنىقلىشىچە، شەھەر خارابىسىنىڭ ئىگىلىگەن ئورنى 25 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، شەھەر سېپىلىنىڭ پۈتۈن ئايلانمىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 20 كىلومېتر كېلىدىكەن. قارابالغاسۇن سېپىلىنىڭ ئېگىزلىكى ئون مېتردىن ئارتۇق (سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئېگىزلىكى سەككىز مېتر كېلىدۇ) بولغان بولسا، قاراۇۋۇلغانىلارنىڭ ئېگىزلىكى 13 مېتردىن يېقىن بولغان. شەھەر سېپىلىنىڭ سىرتىنى ئاھانە ئولتۇراقلاشقان رايونلار ۋە يېراق - يېراقلارغا سوزۇلۇپ كەتكەن كەنتلەر باغلىق رايونلارنىڭ ئوراپ تۇرغانلىقى مەلۇم بولغان. شەھەر ئىچىدىكى ئالاھىدە سېپىل بىلەن ئورالغان قورغانلىقى مەركىزىدە ئەتراپىنى كۆزىتىدىغان بايقاش مۇنارىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى 14 مېتر ئۆپچۈرىسىدە بولغان. مانا شۇ بايقاش مۇنارىسىغا قارىغاندا، ناھايىتى يېراقتىكى چەكسىز

گەتكەن يايلاقنىڭ مەنزىرىسىنى ئېنىق كۆرۈشكە بولىدىكەن.
شەھەر كوچىلىرىنىڭ ھەم بىنالىرىنىڭ ساقلىنىپ قالغان قال
دۇق خارابىسىنىڭ ئورنىدىن ھېسابلىغاندا، ئۇنىڭ ئۇزۇن
لۇقى 24 كىلومېتر كېلىدىكەن. ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ بۇ پاي
تەختى Ⅷ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن Ⅸ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى
غىچە تازا ئاۋاتلاشقان شەھەر بولۇپ، ئوتتۇرا ئەسىردە تاق
سۇلالىسىنىڭ پايتەختىچا ئىئەندىن قالسىلا. ئاسىيادا ئىككىنچى
ئورۇندا تۇرغان. شۇ چاغدا چاڭئەن شەھىرىنى ئوراپ تۇرغان
سېپىلنىڭ پۈتۈن ئايلانمىسى 35 كىلومېتر كېلەتتى.

ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇن دۆلەتنىڭ
سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى. شۇڭا،
قارابالغاسۇن ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئەلچىلىرى كېلىپ
سىياسىي پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان، شەرق ۋە غەرب ئەلـ
لىرىنىڭ سودىگەرلىرى كېلىپ، سودا ـ سېتىق ئىشلىرى بىلەن
شۇغۇللىنىدىغان، شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى خەلقئارا
قاتناشنىڭ ئاساسىي تۈگۈنلىرىدىن بىرى بولغان ھەمدە
شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدا مەدەنىيەت ئالماشتۇرىدىغان
مۇھىم كۆۋرۈك بولغان.

ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالـ
غاسۇن توغرىسىدا ئەرەب جۇغراپىيە ئالىمى ئوبۇلقاسىم ئە
بەيدۇللا بىننى ھۇرداذبىھ مىلادىنىڭ 846 ـ يىلى يېزىپ
ئاماملىغان «كىتاب ئەل مەسالىك ۋە ئەل ممالىك» ئاتلىق
ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئۇيغۇر قاغانى تۇرىدىغان
شەھەرنىڭ (قارابالغاسۇننى دېمەكچى) خەلقى تۇركتۇر. ئۇ
لارنىڭ ئىچىدە ئوتقا چوقۇنىدىغان مەجۇسىلەر، زىنديىكلەر

(مانىي دىنىغا ئېشىنىدىغانلار) بار. قاغان 12 تۈمۈر دەرۋا
زىلىق بۆيۈك بىر شەھەردە (قارابالغاسۇننى دېمەكچى) تۇ
رىدۇ. بۇ شەھەرنىڭ خەلقى مانىي دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ...
توقتۇز ئوغۇز قاغانلىقىنىڭ ئوردىسى (سارىيى) ئۈستىدە بەش پەر
سەھ (ھەربىر پەرسەھ تەخمىنەن يەتتە كىلومېتر) يىراقتىن
كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان ۋە 100 ئادەم سىغىدىغان بىر ئالتۇن
چېدىر بار.»

ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى ئۆزگىچە بولۇپ، شەرقىي
ئۇيغۇرلار شامان دىنىغا، غەربىي ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا ئېتە
قاد قىلاتتى. شامان دىنى ئىپتىدائىي دىنلارنىڭ بىرى ئىدى.
شامان دىنىنىڭ ئەقىدىسىگە كۆرە، پۈتۈن ئالەمگە تەڭرى ھۆ
كۈمرانلىق قىلاتتى. تەڭرى ئاسمانىنىڭ يۇقىرى قەۋىتىدىكى
تۆت قات ئالتۇن تاغنىڭ ئۈستىدىكى كۈمۈش سارايىنىڭ ئىچـ
دە تۇرىدۇ، ئىنسانلار بولسا يەرنىڭ ئۈستىدە تۇرىدۇ. يامان
ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن زۇلمەتلىك دوزاخقا كىرىدۇ، كىشـ
لەر ئاسمانغا چىقماقچى بولسا، بۇ ئىش شامان پېرىخۇنلىرى
ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. شامان دىنى كۆپ تەڭرىلىك دىن
بولۇپ، ئەڭ ئۇلۇغ مۇقەددەس تەڭرى ـ «كۆك تەڭرى» بو
لۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، يەر، سۇ تەڭرىلىرى ۋەئانا
بالىلار ھامىيسى بولغان ئوماي ئاتلىق ئايال تەڭرىمۇ بار.
شامان ئەقىدىسىگە كۆرە، ئۇيغۇرلار ئۇرۇشقا ماڭغاندا، ئاق
بوز ئاتنى قوشۇننىڭ ئالدىدا يېتىلەپ ماڭاتتى. بوز ئاتقا
زەر ئالتۇندىن جىيەك تۇتۇلغان قىپقىزىل دۇخاۋا يوپۇق
ئارتىلغان بولاتتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، مانا شۇ ئاق بوز
ئاتقا جەڭ تەڭرىسى سۇلدى مىنىپ ماڭارىكەن، بەزى رۇۋا

يەتلەرگە قارىغاندا، مانىس ئاتاللىق غەلىبە تەنتەنىسىمۇ بولۇ
ماتىكەن. شۇنىڭغا بىنائەن 840 - يىلى ئىسيان كۆتۈرۈپ ئۆيۈ
غۇر-ئۇيغۇن قاغانلىقىنى ۋەيران قىلغان قىرغىزلار شۇ غەلى
يە شەرىپىگە ئۆزىنىڭ خانىغا مانىس ئۇنۋانىنى بەرگەن.

مىلادىنىڭ 762 - يىلى ئۇيغۇر قاغانى بوگو ئۆگەلۈك
ئىسيانى ئۇزۇل - كېسىل باستۇرۇلغاندىن كېيىن، جۇڭگودىن
ئۆز ئىلىگە قايتىپ كېتىدىغان چاغدا، لويانىدا تۆت نەپەر
مانىي راھىبى بىلەن ئۇچرىشىپ قالغان. بوگو قاغان ئۇلارنى
ئۆز ئىلىگە ئەكەتكەن. بوگو قاغان ئۇلارنىڭ تەسىرى
بىلەن شامان دىنىنى تەرك ئېتىپ، مانىي دىنىغا كىرگەن.
شۇنىڭدىن باشلاپ شەرقىي ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مانىي دىنى تا
قىلىشقا باشلىغان. ئۇنىڭدىن بۇرۇن مانىي دىنى Ⅳ، Ⅴ ئەسىر
لەردە تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي قىسمى (قەشقەر)دا تا
قىلىشقا باشلىغانىدى. مانىي دىنى شەرقىي ئۇيغۇرلار ئارىسى
دا، شامان دىنى بىلەن بىر مەزگىل ئېلىشتى ۋە بوگو قاغا
نىڭ يار - يۆلىكىگە تايىنىپ، شامان دىنى ئۈستىدىن غەلىبە
قىلىپ، ئاخىر دۆلەت دىنىغا ئايلاندى.

مانىي دىنىنى Ⅲ ئەسىردە ئىرانلىق مانى ئاتلىق كە
شى ئىجاد قىلغان. بۇ دىن ئاتەشپەرەسلىك (زاروئاستروددىن)
بۇددىزم، خرىستىئان دىنى قاتارلىق ئوچ ئۇلۇق دىنىنىڭ
بەزى ئەقىدىلىرىنى قوبۇل قىلىش ئاساسىدا مەيدانغا كە
لگەن ئاردىلاشما بىر دىن ئىدى. «يورۇقلۇق» بىلەن «قاراڭغۇ
لۇق» نىن ئىبارەت ئىككى كۈچ ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش بۇ
دىنىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى تەشكىل قىلاتتى. مانىنىڭ نامى
بىلەن ئاتالغان مانىي دىنى سۇرىيە، ئىران ۋە باشقا جايلار-

دا تارقىلىپ، خرىستىئان دىنىنىڭ ئابرويىغا قاتتىق زەربە
بېرىشكە باشلىغانلىقىنى كۆرگەن خرىستىئانلار مىلادىنىڭ270-
يىلى مانىنى كونىستانتىنوپولدا دارغا ئاستى. شۇ ۋەقەدىن
كېيىن سەلجۇقلارنىڭ ئۇچرىغان مانىي راھىبلىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا
قاراپ قاچتى ۋە شۇ جايلاردا پاناھ تېپىپ، دىن تارقىتىش
ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى.

Ⅴ ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن «مۇقەددەس قەبرە»
ناملىق قەسىدە ئۇيغۇر مانىلىرى تەرىپىدىن يېزىلغان.

مانىي دىنى شەرقىي ئۇيغۇرلار ئارىسىدا چوڭقۇر يىلە
تىز تارتىپ دۆلەت دىنىغا ئايلانغاندىن كېيىن، ناھايىتى
نۇرغۇنلىغان مانىي راھىبلىرى ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ مەسلىھەت
چىلىرىگە ئايلىنىپ، دۆلەتنى باشقۇرۇش ئىشلىرىدا مۇھىم
روللارنى ئويناغان. مانىي راھىبلىرى سودا ئىشلىرى بىلەن
شۇغۇللىنىش ئۈچۈن جۇڭگودىكى چوڭ شەھەرلەرگە كەلگەن
پۇرسەتلىرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە دىن تارقىتىش ئىشلە
رىنى ئېلىپ بارغان. ئۇيغۇر مانىلىرىنىڭ دىن تارقىتىش پا
ئالىيىتى خۇاڭخې ۋادىسى بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىغان، ئۇ
لار چاڭجياڭ ۋە جۇجياڭ ۋادىلىرىدىمۇ دىن تارقاتقان. ئۇيغۇر
مانىلىرى چاڭئەن، لويانى، جىڭجۇ، ياڭجۇ، خۇاڭجۇ قاتارلىق
شەھەرلەردە مانىي ئىبادەتخانىلىرىنى بىنا قىلغان.

«ئۇ چاغلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىمۇ ئۆز-
گىچە ئىدى. ئۇيغۇرلار چاقماق چوشكەنىنى ياخشى كۆرەتتى.
چاقماق چوشكەندە، چوقان كۆتۈرۈپ ئاسمانغا ئوقيا ئاتاتتى.
كېيىن چاقماق چوشكەن جايىنى تاشلاپ كېتەتتى. كېلەركى
يىلى كوزدە ئات سەمرىگەندە يەنە شۇ چاقماق چوشكەن يەر-

گه يىغىلاتتى. ئۇ جايغا قوي كۆمەتتى ۋە پىچاقنى ئورنىتىل
خان مەشئەل يېقىشاتتى. ئايال پېرىخۇن دۇئا ئوقۇيتتى.
ئەرلەر ئاتلارغا مىنىپ، چاقماق چوشكەن يەرنى كۆپ قېتىم
ئايلىناتتى. كېيىن بىر ئەر بىر تۇتام تال چۈنقىنىڭ باكى
قارا تېرەك چۈنقىنىڭ ئۈچىنى يەرگە قارىتىپ، چۈنقىنىڭ
كېسىلگەن تەرىپىگە قىمىز قۇياتتى... ئاياللار چاچلىرىنى
خۇددى تاج شەكلىدىكى قىممەتلىك باش كىيىمى كىيىۋالـ
غاندەك، يۆگەپ بۇدۇرلەپ يانلىرىغا ئاگىلىتىپ قويۇاتتى... »[19]

ئۇيغۇرلار ئادەم ئۆلسە، گۆرنىڭ ئوتتۇرىسىغا قويۇاتتى،
مەرھۇمنىڭ قولىغا تارتىقلىق ئوقيا تۇتقۇزۇپ، بېلىگەقىلىچ،
قولتۇقىغا نەيزە قىستۇرۇپ قويۇاتتى.»[20] مەرھۇمنىڭ بالاـچاـ
قىلىرى، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنىڭ ھەممىسى كالا، ئات ئۆلتۈـ
رۈپ چېدىر ئالدىغا قويۇپ، ماتەم تۇتاتتى. ئەرـئاياللار چېـ
كىنىپ پىچاق بىلەن تىلىپ، قان چىقىرىپ يىغلىشاتتى.

شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ توي ـ نىكاھ ئىشلىرىمۇ ناھاـ
يىتى قىزىقارلىق ئىدى. مىلادىنىڭ 821 ـ يىلى ئۇيغۇر قاغاـ
نى چۆڭدى بىلەن جۆڭگو مەلىكىسى تەيخۇنىڭ قارابالغاـ
سۇندا ئۇيغۇر قائىدىسى بويىچە بولۇپ ئۆتكەن توي مۇراسـ
مىنى ئەسكە ئېلىش لازىم. ئاددىي خەلقنىڭ توي ـ نىكاھ
ئىشلىرى ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ توي مۇراسىملىرىدىن باش
قىچىرەك بولاتتى. ئاددىي ئاۋام خەلق توي ـ نىكاھ ئىشلـ
رىدا ئۆزئارا ئات ۋە كالىلارنى تەقدىم قىلىشاتتى. ۋەدە
قىلىشقاندىن كېيىن، دەرھال توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلەتتى.
بىگىت تەرەپنىڭ تۇغقانلىرى ئاتلارنى ھارۋىلار بىلەن ھاـ
سىل بولغان توسۇق ئىچىگە سولاپ، قىز تەرەپنىڭ تۇغقانلىـ

رىغا: توسۇق ئىچىدىكى ئاتلاردىن خالىغانلىرىنى تاللىۋېـ
لىشنى، تاللانغان ئاتنى ئوبدان ئېگەرلەپبولغاندىن كېيىن،
ئاتقا مىنىپ توسۇق ئىچىدىن چىقىپ كېتىشنى ئېيتاتتى.
ئاتنىڭ ئىگىلىرى توسۇقنىڭ تېشىدا تۇرۇپ، ئالغانلىرىنى
چاۋاكلاپ ئاتلارنى ئۇركۈتەتتى. شۇ چاغدا، ئاتنى تاللاپ،
ئېگەرلەپ مىنگەن كىشى ئاتتىن يىقىلماي توسۇقتىن چىقىپ
كېتەلسە، ئات شۇ مىنگەن كىشىنىڭ بولاتتى. ئەگەر ئاتتىن
يىقىلىپ كەتسە، شۇ كىشى يەنە باشقا ئاتنى تاللايتتى. قىز
تەرەپنىڭ تۇغقانلىرىنىڭ ھەممىسى ئاتقا ئىگە بولغاندىن
كېيىن، بۇ قائىدە ـ يوسۇن ئايغاقلاشتى... توي كۈنى قىز بـ
لەن يىگىت مېھمانلارنى قىمىز ۋە پىشۇرۇلغان ئىسسىق گۆش
بىلەن كۈتەتتى. تويغا كەلگەن مېھمانلار داستىخاندا ئولـ
تۇرۇشقاندا، يۇقىرى ـ تۆۋەن (تۆر، تۆشۈك، پەگاھ) دەپ ئايـ
رىلمايتتى. مېھمانلار كىگىز ئۆيىنىڭ ئالدىدىلا، ئوتلاقتا توپـ
توپ بولۇشۇپ ئولتۇراتتى. كۈن بويى قىمىز ئىچىپ گۆش يې
يىشەتتى. خالىغانلار كېچىچە كۆڭۈل ئېچىشاتتى. توينىڭ
ئىككىنچى كۈنى قىز ئۆز ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئۆيىگە باراتتى.
يىگىتنىڭ تۇغقانلىرى قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئۆيىگە بىر
ئۆيۈر يىلقا ھەيدەپ كېلەتتى. قىزنىڭ تۇغقانلىرى ئاتلارنىڭ
ئىچىدىن خالىغانلىرىنى تاللىۋالاتتى. قىزنىڭ ئاتا ـ ئا
نىسى، ئاكا ـ ئۇكا، ئاچا ـ سىڭىللىرى، قىزنىڭ ياتلىق بو
لۇپ، تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئۆيىدىن كېتىپ قالغانلىقىغا ئېچىنـ
سىمۇ، ئەمما دەردىنى ئىچىدە بىلەتتى.»[21]

بۇ تەپسىلات شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ چارۋىچىلىق ئىگـ
لىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قەبىلىنىڭ بازدا، يايلاقتا ئۆتـ
كۈزۈلىدىغان توي مۇراسىملىرىغا تەئەللۇقى، ئەلۋەتتە.

① مەمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى» تۈزگۈچە 454 - 455 - بەتلەر.
② «تالا سۆلالىسى پەلىنامىسى» تۈزگۈچىلار ھەققىدە قىسقىچە.
③ پەن ژېنلەن، «جۇڭگو تۇمۇمى تارىخى» ۋ - قىسىم، 1 - كىتاب خەنزۇچە نۇسخا 154 - بەت.
④ پەن ژېنلەن، «جۇڭگو تۇمۇمى تارىخى» ۋ - قىسىم، 1 - كىتاب خەنزۇچە نۇسخا 154 - بەت.
⑤ «تالا سۆلالىسى پەلىنامىسى» تۈزگۈچىلار ھەققىدە قىسقىچە.
⑥ «تالا سۆلالىسى پەلىنامىسى» تۈزگۈچىلار ھەققىدە قىسقىچە 193 - جىلد.
⑦ «يېڭى تالا پەلىنامىسى» غوشۇلار توغرىسىدا بايان.
⑧ «تالا پارلامېنتى توپلىمى» 72- جىلد.
⑨ سىما گۇاڭ «پەلىنامە» 227 - جىلد.
⑩ «شىنجاڭ تارىخى ماتېرىياللىرى» 1985 - يىل 1 - سان خەنزۇچە 28 - بەت.
⑪ «تالا پارلامېنتى توپلىمى» 72- جىلد.
⑫ «كونا تالا پەلىنامىسى» 196 جىلد. «ئەدەبىيات ھەققىدە قىسقىچە».
⑬ ف. ئې. تىخونوف، «تۈركۈر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ھەمئىيەت تۈزۈمى».
⑭ ف. ئې. تىخونوف «تۈركۈر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ھەمئىيەت تۈزۈمى».
⑮ ماۋزېدۇن «ئون تۆرىدۇم — ئاپتور».
⑯ چوقاي تاغلىرى — ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى بېلتەن تاغلىرى، ئەدەبىكى چاغدا ئۇيغۇرلار «چوقاي تاغلىرى» دەپ ئاتىغان.
⑰ خۇ — ئۇيغۇرلارنى دېمەكچى.
⑱ «شىنجاڭ تارىخى ماتېرىياللىرى» 1985 - يىل 1 - سان خەنزۇچە 32 - بەت.
⑲ سىما گۇاڭ «پەلىنامە» 226 - جىلد.
⑳ «ۋېي سۆلالىسى پەلىنامىسى ئېگىز ھارۋىلىلار ھەققىدە قىسقىچە».
㉑ «ۋېي سۆلالىسى پەلىنامىسى ئېگىز ھارۋىلىلار ھەققىدە قىسقىچە».

نەسەبنامە

ھون تەگرىقۇتلىرى

مىلادىدىن بۇرۇنقى يىللار

1. چۈگۈي — 1800

بۇ ھونلارنىڭ يازما مەلۇماتلىرىدا خاتىرىلەنگەن ئەڭ قەدىمكى بوۋىسى بولۇپ، ھازىرقى كۈندىن 3800 يىل بۇرۇن ياشىغان.

2. × × × تەگرىقۇت (؟؟) 270 — 240

بۇ تەگرىقۇتنىڭ نامى تارىختا مەلۇم ئەمەس.

3. تۇمەن تەگرىقۇت 240 — 210

4. باتۇر تەگرىقۇت (ئوغۇزخان) 210 — 174

5. كۆكخان 174 — 161

6. كۈنخان 161 — 126

7. ئىل چىشى 126 — 114

8. ئۇۋى 114 — 105

9. ئۇيشىلار 102 — 105
10. قۇلىغۇ 101 — 102
11. قۇتىغۇ 96 — 101
12. غۇلىقۇ 85 — 96
13. غۇيا ندى 68 — 85
14. شۇلۇي قانقۇي 60 — 68
15. ئۇيانقۇتى 58 — 60
16. قوغوشار (خۇخەيىي I) 31 — 58
17. قۇتىئوش 36 — 56
18. پوجۇلونۇتى 20 — 31
19. شۇجۇنوتى 12 — 20
20. قىيانوتى 8 — 12
21. ئۇجىلونوتى (مىلادىنىڭ 13 - يىلىغىچە) 13 — 8

مىلادىدىن كېيىنكى يىللار

22. ئۇلۇنوتى 13 — 18
23. غۇدۇئارشى داۋگانوتى 18 — 46
24. ئۇداتقۇ 21 — 46

شەرقىي ھون تەگرىقۇتلىرى

25. يەي (خۇخەنيى II) 48 — 56
26. چۇپۇنوتى 56 — 57

27. ئىلغا ئۇلۇتى 57 — 59
28. شىتوگىسى سۇيغۇتى 59 — 63
29. قۇچى قىلىندى ؟ — 63
30. غۇشى شىۋقۇتى 63 — 85
31. ئىلتۇ ئۇلۇتى 85 — 88
32. شۇلان شىۋ قۇتى 88 — 93
33. ئارقۇ 93 — 94
34. تىندۇشىۋ قۇتى 94 — 98
35. ۋانچى شىۋ قۇتى 98 — 124
36. ئۇجىقۇشىۋ قۇتى 124 — 128
37. قۇتىنو شىۋقۇتى 128 — 140

قۇتىنوشىۋ قۇتى تەگرىقۇت مىلادىنىڭ 140 - يىلى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغاندىن كېيىن، 140 - يىلىدىن 143 - يىلىغىچە شەرقىي ھونلارنىڭ تەختى بوش قالغان. تەگرىقۇت تەيىنلەنمىگەن.

38. غورانىو شىۋ قۇتى 143 — 147
39. ئىللىن شىۋ قۇتى 147 — 172
40. ئۇتىنو شىۋ قۇتى 172 — 178
41. غۇجىن 178 — 179
42. قانقۇي 179 — 188
43. قىزى شىۋ قۇتى 188 — 195
44. غۇچۇقان 195 — 216

غەربىي ھون تەگرىقۇتلىرى

45. پانو
46. سانمولو ئوتزى 46 — 83
47. ئۇلۇغ 83 — 84
48. شىمالىي تەگرىقۇت(بۇئىسىم ئەمەس) 84 — 89
49. ئىل تېكىن 89 — 91
50. پانغۇ 91 — 93
93 — 118

مۇشۇتەگرىقۇتتىن باشلاپ، غەربىي ھون تەگرىقۇتلىرى نىڭ نامى مەلۇم ئەمەس.

ئۇيغۇن كۆن بەگلىرىنىڭ نەسەبنامىسى

مىلادىدىن بۇرۇنقى يىللار

1. ناندومى ؟ — 197
2. راغومى 197 — 104
3. قۇنشۇمى 104 — 93
4. ئۇنغۇمى 93 — 60
5. نىمى 60 — 53
6. ئۇيغۇت 53 — 33
7. يانغۇمى 53 — 51

(بۇ خەنزۇ مەلىكىسىدىن تۇغۇلغان)

8. شىن مى 51 — 33
(بۇ يانغۇمىنىڭ ئوغلى)
9. جىسومى 33 — 16
10. ئىل قومى (مىلادى) 16 — 10

سايىمىلارنىڭ نەسەبنامىسى

A — سىيانپىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ قاغانلىرى

(مىلادىدىن كېيىن)

1. تانشىخۇي 148 — 181
2. خوران 181 — 216
3. قۇيتۇ 216 — 233
(ئورتاق قاغانلار)
4. بۇدوقىن 216 — 233
5. قىبەنىن 233 — 235

B — تۇبا سايىمى خانلىرى

1. قىپان 235 — 261
2. لىۋى 261 — 277
3. لىغۇ، چاۋ، فۇ 277 — 297
بۇ ئۇچ قاغانلىق ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقتى 20 يىل
4. ئۇتا (يىتۇ) 297 — 310
5. سىلۇ 310 — 316
6. لوگۇەن 310 — 316

(بۇ ئورتاق قاغان)

7. يۈلۈ 316 — 325
8. غوئو 325 — 330
9. قبقىنا 330 — 335
10. يىغۇي 335 — 337
11. قبقىنا (تەكرار قاغان بولغان) 337 — 338
12. يىغۇي (تەكرار قاغان بولغان) 338 — 376
13. تېكىن 378 — 380
14. فۇگىن 380 — 386
15. كېيى 386 — 394

توبا قاغانلىرى

1. توباغۇي 386 — 409
2. توباسى 409 — 423
3. توباتاۋ 423 — 452
4. توبايۇ 452 — ؟
5. توبازى 452 — 465
6. توباخۇن 465 — 471

ئاۋار قاغانلىرى

(مىلادىدىن كېيىن)

1. تولۇن قاغان I 394 — 410
2. خولىتۇ قاغان 410 — 414

3. تالان قاغان 414 — 429
4. ئۆتى 429 — 444
5. توغاچىن 444 — 464
6. ئۇچىن 464 — 485
7. تولۇن II 485 — 492
8. ناغاي 492 — 506
9. توقتاخان 506 — 508
10. چۇنۇ 508 — 520
11. بىراھمان 520 — 521
12. ئاي ناغاي 521 — 552
13. توبا 552 — 553
14. دېڭخو 553 — 553
15. قۇت 553 — 553
16. دېڭشۇزى 553 — 555
17. يانلوچىن 553 — ؟

ئۇيغۇر قاغانلىرى (高车王国)

(ئېكىز ھارۇللىقلار قاغانلىقىغا قاغانلىرى)

1. ئاي ئۇجرۇ 487 — 508
2. باربيان 508 — 510
3. باتۇر 510 — 516
4. ئىل بەگ 516 — 520

5. يۇقۇ 230 — 537
6. بەكچى 537 — 541

تۈرك قاغانلىرى

(مىلادىدىن كېيىن)

1. تۈمەنخان 552 — 553
2. قاراخان 553 — 554
3. مۇقان خان 554 — 574
4. تاۋارخان 574 — 581
5. ساۋار لوخان 581 — 587
6. چور باغا قاغان 587 — 588
7. تۇڭا تۈران قاغان 588 — 600
8. كىمىن تۈرى قاغان 600 — 603

شەرقىي تۈرك قاغانلىرى

1. كىمىن تۈرى قاغان 603 — 609
2. سىۋارقاغان 609 — 619
3. چۈلۈك قاغان 619 — 621
4. قاراخان 621 — 630
5. سىر باقاغان 639 — 646

(بۇ قاغاندىن باشلاپ تۈچى قاغانغىچە بولغان قاغانـ
لار قورچاق قاغانلار ئىدى)

6. چىبى قاغان 646 — 647
7. ئىبى تولوقاغان 647 — 653
8. چېنجۇ يابغۇ قاغان 653 — 659
9. ئاسىناتورچى قاغان 659 — 676
10. تۈچى قاغان 676 — 678
11. ئاسىنا نىزۇق قاغان 679 — 680
(ئاسىنانىزۇق قاغان بولغاندىن تارتىپ شەرقىي
تۈركلەر مۇستەقىللىقنى ئۆز ھالىغا كەلتۈرگەن)
12. ئاسىنا ئىنەن قاغان 680 — 681
13. ئاسىنا قۇتلۇق قاغان 682 — 692
14. قاپاغان قاغان 692 — 716
15. بىلگە قاغان 716 — 734
16. ئاسىنا بىلگە قاغان 734 — 739
17. بىلگە قۇتلۇق قاغان 739 — 741
18. پان كۆل قاغان 742 — 774
19. سۈيىن قاغان 742 — 742
20. ئۆزمىش قاغان 742 — 744
21. بولمىش قاغان 744 — 745

غەربىي تۈرك قاغانلىرى

1. ئىستەمى قاغان 552 — 576
2. بىلگە تاردۇقاغان 567 — 600
3. ئاپاقاغان (بۇئورتاق قاغانئىدى) 576 — 593
4. ئىنال قاغان 593 — 600

5. چولۇقاغان 600 — 611
6. شىغۇي قاغان 611 — 618
7. تون يابغۇ قاغان 618 — 630
8. سى يابغۇ قاغان 630 — 633
9. باغاشا تولىس قاغان 633 — 634
10. ئىشپارا تىرىش تۇڭگا قاغان 634 — 639
11. ئىپپى تولوقاغان 639 — 651
12. ئاسىنا ئالپ قاغان 651 — 658
13. ئاسىنامىش قاغان 658 — 662
14. ئاسىنا بوركىن 658 — 666
15. ئاسىنا تورچى 679 — 671
16. ئاسىنا نىزۇق بەگ 679 — 680
17. ئاسىنا يالچىن 686 — 693
18. ئاسىناخۇجىلۇ(2-قېتىم قاغان بولغان)686—690
19. ئاسىنا قەيدۇ 699 — 704
20. ئاسىنا شان 704 — 711
21. ئۇجىلى 700 — 710
22. سوگى 710 — 718
24. سۇلۇخان 718 — 738
25. ئاسىنا ئون ئوق قاغان 738 — 742

	قاغانلىق ئىسمى	ئۇنۋانى	قاغانلىق قىلغان ۋاقتى
1	تېكىن ئەركىن		؟ — 605
2	پۇسا		؟ — 646
3	تومىد		646 — 648
4	بايان		648 — 661
5	بازخان		661 — 681
6	توغزچى		681 — 715
7	ئۇتمىشەگ		715 — 719
8	چىنرون		؟ — 719
9	ئۇتمىنان		؟ — 727
10	غوشۇ		؟ — 727
11	ئىتمىمىش بىلگە	قۇتلۇق بىلگە قاغان تەخرىدا بولمىش ئىل	742 — 747
12	بايانچۇر	تۇتمىش بىلگە قاغان ئاي تەخرىدە قۇت بولمىش	747 — 759
13	ئىل تېكىن	ئىل تۇتمىش ئالپ قۇتلۇق بىلگە قاغان	759 — 779
14	تون باغا	ئالپ قۇتلۇق بىلگە قاغان تەخرىدە بولمىش قۇتلۇق بىلگە قاغان	779 — 789
15	تاراس		789 — 790

16	ئايجۇر	قۇتلۇق بىلگە قاغان	790 — 795
17	قۇتلۇق	ئاي‌تەگرىدائۇلۇغ بولمىش ئالپ قۇلۇق بىلگە قاغان	795 — 803
18		ئاي‌تەگرىدا قۇت بولمىش قۇلۇق بىلگە قاغان	805 — 808
19		ئاي‌تەگرىدا قۇت‌بولمىش ئالپ بىلگە قاغان	808 — 821
20		كۈن‌تەگرىدائۇلۇغ‌بولمىش قۇچ كۈچلۈك بىلگە قاغان	821 — 824
21	ھازارتېكىن	ئاي‌تەگرىدا قۇت‌بولمىش قوچ بىلگە قاغان ئاي	824 — 832
22	خوتېكىن	تەگرىدا قوت بولمىش كۈچلۈك بىلگە قاغان	832 — 839
23	كىچىك‌تېكىن		839 — 840
24	ئوگى تېكىن		841 — 845
25	ئىنەن تېكىن		845 — 846

II بۆلۈم

قاراخانىلار دۆلىتى

كىرىش سۆز

ئۇيغۇرلارنىڭ تەجىدادلىرى ئۆز تارىخىدا، 500 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇلۇغ مون تەگرىقۇتلۇقى، ياۋروپا مون ئىمپېرىيىسى، تەخمىنەن 200 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇلۇغ كۆك تۈرك قاغانلىقى، ئۇيغۇر-ئۇرخۇن قاغانلىقى، قاتارلىق قۇدرەتلىك دۆلەتلەرنى قۇرۇپ، ئوتتۇرا ئەسىرلەردە شەرق بىلەن غەربنى ھەيرەتتە قالدۇرغانىدى. ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ قېرىنداشلىرى مىلادى IX ئەسىرنىڭ بېرىمىدىن باشلاپ XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئۇزاق بىر تارىخىي مەزگىلدە يەنە، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا يانداش بولغان جايلاردا ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى، ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسى قاتارلىق دۆلەتلەرنى قۇرۇپ، تۈرك، پارس، ھىندى خەلقلىرىنىڭ تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىدى.

بۇ دەۋرلەردە ئۇيغۇر ۋە تاجمك خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيىتى گۈللىنىپ، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ خەزىنىسىگە شانلىق تۆھپىلەرنى قوشتى. ئۇيغۇر قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئويغىنىش دەۋرى مارلىققا كەلدى.

توققۇزىنچى باب ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇنقى تارىخى توغرىسىدا قىسقىچە بايان

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەبىئىي شارائىتى

ئوتتۇرا ئاسىيا ــ ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزى ھىسابلىنىدۇ. ئاسىيا دۇنياسىدىكى ئەڭ چوڭ قىتئە بولۇپ، شەرقىي يېرىم شارنىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان. يەر مەيدانى 44 مىليون كۋادرات كىلومېتر. دۇنيا قۇرۇقلۇقىنىڭ تەخمىنەن 30 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئاسىيا قىتئەسى غەربىي ئاسىيا، ئوتتۇرا ئاسىيا، شەرقىي ئاسىيا، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا قاتارلىق بۆلەكلەرگە بۆلۈنىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيا شەرقىي ئاسىيانىڭ غەربىگە، غەربىي ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىغا توغرا كېلىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيا دائىرىسىگە جۇڭغارىيە ئويمانلىقى، تارىم ۋادىسى، غەربىي تۈركىستان ــ ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى قازاقىستان، ئۆزبېكىستان، تاجىكىستان، قىرغىزستان، تۈركمەنستان قاتارلىق يەرلىرى ئىتتىپاقداش جۇم-

مۇرىيەتنىڭ تېررىتورىيىسى ۋە ئافغانىستاننىڭ بىر قىسمى كىرىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ پۈتۈن تېررىتورىيىسى 5 مىل يون 752 مىڭ كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ تەخمىنەن يەتتىدىن بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئېگىز تاغلار، دەريالار، كۆللەر، ئورمانلار، يايلاقلار، دالالار، چۆللەر خىلمۇ خىل تەبىئىي مەنزىرىلەرنى شەكىللەندۈرگەن.

تارىم ۋادىسى بولسا، شىمالدىكى تەڭرىتاغلىرى، جەنۇبتىكى ئالتۇنتاغ، قاراڭلىق تاغلىرى، غەربىي جەنۇبتىكى قاراقۇرۇم تاغلىرى، غەربتىكى قىزىلئويۇرت ۋە كۆكچال تاغلىرى تارىسىغا جايلاشقان. ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا دۇنياغا مەشھۇر بولغان تەكلىماكان قۇملۇقى بار.

تەڭرىتاغلىرىنىڭ شەرقىدىن غەربىگىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى 2500 كىلومېتر بولۇپ تارىم ۋادىسى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنى ئايرىپ تۇرىدۇ. جۇڭغارىيە ئويمانلىقى بولسا ئالتاي تاغلىرى بىلەن تەڭرىتاغلىرىنىڭ تارىسىغا جايلاشقان. جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ شىمالىدا ئالتاي تاغلىرى، جەنۇبىدا تەڭرىتاغلىرى قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىن جەنۇبىغىچە بولغان كەڭلىكى 250 — 300 كىلومېتر كېلىدۇ. تەڭرىتاغلىرىدىكى تۆمۈر چوققىسى دېڭىز يۈزىدىن 7435 مېتر ئېگىز، خانتەڭرى چوققىسى 6995 مېتر ئېگىز كېلىدۇ. تەڭرىتاغلىرىدىكى مۇزلۇقلارنىڭ ئومۇمىي يەر مەيدانى 10 مىڭ كۋادرات كىلومېتر كېلىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىر دەريالىرى، چۇ دەريالىرى، ئىلى دەريالىرى قاتارلىق ۋە دەريالىرىنىڭ سۇ مەنبەلىرى تەڭرى

تاغلىرىدىكى مۇزلۇقلاردىن ئىبارەت. تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئاساسىدا پەرغانە، قاراشەھەر، تۇرپان ئويمانلىقلىرى بىلەن ئىلى جىلغىسى بار. تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي قاپتاللىرىدا ئارچا — قارىغاي ئورمانلىقلىرى، جەنۇبىي ئېتەكلىرىدىكى تاغ تىزمىلىرى ئىنچىدە بولسا يايلاقلار بار. تەڭرىتاغلىرى غەربتە ھازىرقى قىرغىزىستان تېررىتورىيىسى ئىچىگىچە، شەرقتە بولسا گەنسۇغىچە سوزۇلىدۇ.

پەرغانە ۋادىسىنىڭ جەنۇبىنى ئالاي تاغلىرى ئوراپ تۇرىدۇ. ئېگىزلىكى 7000 مېتر كېلىدىغان بۇ تاغلار تاجىكىستان بىلەن قىرغىزىستاننىڭ تارىسىدا، پەرغانە ۋادىسىنىڭ ئوچ تەرىپى تاغلار بىلەن ئورالغان، پەقەت غەرب تەرىپىلا ئوچۇق. پەرغانە ۋادىسىنى سىر دەرياسى قاق ئوتتۇرىدىن ئىككىگە بۆلۈپ تۇرىدۇ. تاجىكستان بىلەن قىرغىزستان تاماەن تاغلىق. نارىن دەرياسى قىرغىزستاننى غەربتىن شەرقىچە قاراپ ئوتتۇرىدىن ئىككىگە ئايرىپ تۇرىدۇ.

ئۆزبېكستان، تۈركمەنستان، قازاقىستانلاردا ئېگىز تاغلار بار. تۈركمەنستاننىڭ غەربىدىكى كاسپى دېڭىزىغا يېقىن جايدا، بۈيۈك بالقان تېغى بولۇپ، ئۇ دېڭىز يۈزىدىن 1634 مېتر ئېگىز. قازاقىستاننىڭ شەرقىدىكى تارباغاتاي تاغلىرى جۇڭغارىيىگىچە سوزۇلىدۇ.

ئالتاي تاغلىرى ئاسىيانىڭ ئوتتۇرىسىدىكىچولاق تاغلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئالتاي دېگەن سۆز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئالتۇن دېگەن بولىدۇ. ئالتاي تاغلىرى جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي قىسمى بىلەن موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ غەربىگەجايلاشقان بولۇپ، غەربىي شىمالدا ھازىرقى

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەۋەسىگە قەدەر سوزۇلۇپ بارىدۇ. شەرقتىن غەربكىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى 2000 كىلومېتر كېلىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى قىسمىنىڭ ئەڭ ئېگىز چوققىسى بەلوخا بولۇپ، ئۇ دېڭىز يۈزىدىن 4500 مېتر ئېگىز. ئالتاي تاغلىرىدا مۇزلۇقلار كۆپ. ئومۇمىي يەر مەيدانى 800 كۋادرات كىلومېتر كېلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدىكى كاتون بىلەن چوي مۇزلۇقلىرىنىڭ دائىرىسى سەككىز - ئون كىلومېتر كېلىدۇ. ئالتاي تاغلىرىدا، ئالتۇن، مىس، تۆمۈر، سىنىك، قوغۇشۇن قاتارلىق يەر ئاستى بايلىقلىرى ۋە ئورمان بايلىقلىرى ناھايىتى كۆپ. چارۋىچىلىق ئىگىلىكىگە كەڭ ئىمكانىيەت بېرىدىغان كەڭرى، مۇنبەت يايلاقلىرى بار.

ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبى جۇڭغارىيە ئويمانلىقى بىلەن قازاقىستانني ئايرىپ تۇرىدۇ. چوڭ ئالتاي تاغلىرى غەربىي تۇركستان بىلەن موڭغۇلىيىنى ئايرىپ تۇرىدۇ. كىچىك ئالتاي تاغلىرى بولسا غەربىي تۇركستان بىلەن سىبىرىيىنى ئايرىپ تۇرىدۇ. چوڭ ئالتاينىڭ ئەڭ چوڭ قىسمى دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ ئۈۋا بولغان سىبىرىيە ئۈۋىسىنىڭ جەنۇبىغىچە سوزۇلىدۇ.

پامىر تاغلىرى (پامىر پارىچە سۆز بولۇپ، دۇنيانىڭ ئۆگزىسى دېگەن مەنىدە) ئاسىيادىكى ئەڭ چوڭ تاغ تىزمىلىرىدىن بىرى، ئۇ تارىم ۋادىسىنىڭ غەربىي جەنۇب قىسمى، سوۋېت ئىتتىپاقى تاجىكىستانىنىڭ شەرقىي جەنۇب قىسمى بىلەن ئافغانىستانىنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىغا جايلاشقان. ئۇ تەڭرىتاغلىرى، قاراقۇرۇم تاغلىرى (قارا تاشلىق تاغلار) بىلەن ھىندۇقۇش تاغلىرى قاتارلىق تاغلارنىڭ بىر - بىرىگە قوشۇ

لۇشىدىن ھاسىل بولغان چوڭ تاغ تىزمىسى. پامىرنىڭ ئېگىز چوققىلىرى — قوڭۇردۆڭە بىلەن مۇزتاغ ئاتا بولۇپ، قوڭۇردۆڭە دېڭىز يۈزىدىن 7719 مېتر ئېگىز، مۇزتاغ ئاتا 7546مېتر ئېگىز. پامىر تاغلىرىنىڭ ئارىسىدا كەڭتاشا يايلاقلار ۋە ئويمانلىقلار بار. ئىقلىمى سوغۇق. تاغ چوققىلىرىدىن ئىل بويى قار كەتمەيدۇ. غەربىي شىمال بۇرجىكىدىكى مۇزلۇقنىڭ ئۇزۇنلۇقى 77 كىلومېتر كېلىدۇ. بۇ دۇنيادىكى ئەڭ ئۇزۇن مۇزلۇقلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىدىكى مەشھۇر دەريالىرىنىڭ بىرى تارىم دەرياسىدۇر. بۇ دەريانىڭ سۈيى قاراقۇرۇم تاغلىرىنىڭ شەرقىدىكى تاغلاردىن چىقىدۇ. بۇ سۇ تارىم ۋادىسى بىلەن كەشمىر ئارىسىغا بىر چېگرا سىزىپ تارىم ۋادىسىغا ئېقىپ كىرىدۇ. بۇ دەريا غەربتىن شەرقە قاراپ ئېقىپ ئالتۇنتاغنىڭ شىمالىدىكى لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. تارىم دەرياسىنىڭ بويلىرىدا، قەشقەر، يەكەن، خوتەندىن ئىبارەت ئۈچ شەھەر ۋە ئۈچ مۇھىم ۋادا بار. خوتەن دەرياسى قارانلىق تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىدۇ. يەكەن دەرياسى بولسا تارىمنىڭ غەربىدىن توپتوغرا شەرقە قاراپ ئاقىدۇ.

جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىكى مۇھىم دەريا — قارا ئىرتىش دەرياسى بولۇپ، ئۇنىڭ جەنۇبىدا ھورونگو دەرياسى بار. شەرقىي شىمال تەرەپتىكى قوبدو دەرياسى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنى ئايرىپ تۇرىدىغان تەبىئىي چېگرا.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىدىكى مۇھىم دەريالار — ئامۇ دەريا سىستېمىسىدىن ئىبارەت. بۇ

ئىككى دەريا غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا قاراپ بىر-
بىرى بىلەن ياندىشىپ ئاقىدۇ. بۇ ئىككى دەريانىڭ ئارىلىـ
قىنى VII ئەسىردە ئەرەبلەر «ماۋەرەئۇننەھرى» (ئىككى دەريا
ئارىلىقى) دەپ ئاتىغان. سىر دەريا‌سى بىلەن ئامو دەريا‌سى
ئارال كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. ئامو دەريا قاراقۇرۇم تاغلىرىنىڭ
شىمالىدىكى قىزىلسۇرت تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىدۇ. بۇ
دەريا ئافغانىستان بىلەن تاجىكىستان ۋە ئۆزبېكىستان ئار-
قىلا تەبىئىي چېگرا سىزىپ، غەربىي شىمالغا قاراپ يۆنىلـ
دۇ. ئاندىن كېيىن، ئۆزبېكىستان بىلەن تۈركمەنىستان ئار-
قىلا بىر چېگرا سىزىپ ئارال كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. سىر دەريا
ئالتاي تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىدۇ، پەرغانە ۋادىسىنى قاپ
ئوتتۇرىسىدىن ئىككىگە ئايىرىپ، شەرقتىن غەربكە قاراپ
ئېقىپ ۋادىدىن چىققاندىن كېيىن، غەربىي شىمالغا قاراپ
بۇرۇلىدۇ، ئاندىن ئارال كۆلىنىڭ شەرقىي شىمال بويىغا
ئېقىپ كېلىپ، كۆلگە قۇيۇلىدۇ. نارىن دەريا‌سى كۆكچال
تاغلىرىدىن چىقىدۇ ۋە قىرغىزىستاننى شەرقتىن غەربكە قاراپ
ئىككىگە بۆلىدۇ.

كاسپى دېڭىزىنىڭ جەنۇبىغا قۇيۇلىدىغان ئىتتېك دەر-
يا‌سىنىڭ ئاساسىي قىسمى ئىرانىنىڭ خۇراسان ئۆلكىسىدە
قالىدۇ. بۇ دەريا تۈركمەنىستان بىلەن ئىران ئارىسىدا تەبـ
ئىي چېگرا ھاسىل قىلىدۇ. كاسپى دېڭىزىنىڭ شىمالىي قىر-
غىقىغا كېلىپ قۇيۇلىدىغان ئىمبا دەريا‌سى قازاقىستاندا.
كاسپى دېڭىزىنىڭ شىمالىدا دېلتا ھاسىل قىلىپ دېڭىزغا
قۇيۇلىدىغان يانىق دەريا‌سىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى
قازاقىستاندىن ئاقىدۇ. ئورال تاغلىرىدىن چىققان بۇ دەريا

ئاسىيا بىلەن ياۋروپانىڭ قىتئە چېگرا سىزىقى ھېسابلىنىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىچكى دەريا ھېسابلانغان زەرەپ-
شان دەريا‌سى (ئۆزبېكىستاندا) ئالتاي تاغلىرىدىن ئېقىپ
چىقىدۇ. سەمەرقەند بىلەن بۇخارا زەرەپشان دەريا‌سىنىڭ
جەنۇبىغا جايلاشقان. چۆ دەريا‌سى ئىستىقلالنىڭ بىرىنچى
غەربىي جەنۇبىدىكى تاغلاردىن ئېقىپ چىقىدۇ. چالكار كۆلـ
گە قۇيۇلىدىغان تورغاي دەريا‌سى، نورا كۆلگە قۇيۇلىدىغان
نورا دەريا‌سى قازاقىستانىنىڭ ئىچكى دەريالىرى ئىچىدە ئەڭ
ئەھمىيەتلىك دەريالىرىدىندۇر.

ئىرتىش دەريا‌سى شىمالىي قازاقىستانىدىكى مۇھىم
دەريا ھېسابلىنىدۇ. زايسان كۆلىدىن ئېقىپ چىقىدىغانئىر-
تىش دەريا‌سىنىڭ زايسان كۆلىنىڭ شەرقىدىن جۇڭغارىيە
ئويمانلىقىغا قاراپ ئاقىدىغان قىسمى قارا ئىرتىش دەپ
ئاتىلىدۇ. ئىرتىش دەريا‌سىنىڭ ئىشىم ۋە توبۇل دەپ ئاتىلـ
دىغان تارماقلىرى قازاقىستانىنىڭ ئەڭ شىمالىدا قالىدۇ. ئىر-
تىش دەريا‌سى ئوپ دەريا‌سىنىڭ بىر تارمىقى ھېسابلىنىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىدا باغراش كۆلى
بار، دائىرىسى 960 كۋادرات كىلومېتر، چوڭقۇرلۇقى 896
مېتر كېلىدۇ. باغراشنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى لوپنۇر كۆلـ
نىڭ كۆلىمى 2000 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، چوڭقۇرلۇقى
790 مېتر كېلىدۇ. جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ مۇھىم كۆلى ئې-
نۇر كۆلىدۇر. دېڭىز يۈزىدىن 210 مېتر ئېگىزلىكتە جايلاشقان
بۇ كۆل جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا، ئالاتاۋ
نىڭ شەرقىي جەنۇبىدا، يەتتەسۇغا يېقىن جايدا.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرىچە پۈتۈن يىللىق ھاۋا -

يېغىن مىقدارى 50 مىللىمېتر. چۆللەردە بولسا ھۆل ـ يېغىن يوق ھېسابىدا. تاجىكىستان بىلەن قىرغىزىستاندىكى تاغلاردا يىللىق يېغىم ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 70 مىللىمېتر بولىدۇ، قازاقىستاننىڭ شىمالىدا بولسا 65 مىللىمېتر. تارىم ۋادىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان تەكلىماكان چۆلى، تۇرپىنىڭ تاننىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگىلەپ تۇرىدىغان قاراقۇم چۆلى، قارا قالپاقىستاننىڭ چوڭ قىسمىنى ئىگىلەپ تۇرىدىغان ۋە يەر قىسمى قازاقىستانغا سوزۇلغان قىزىلقۇم چۆللىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەشھۇر چۆللەردۇر.

ئوتتۇرا ئاسىيادا ياز كۈنلىرىدىكى ئىسسىقلىق ئوتتۇرىچە 30°C ئەتراپىدا، قىشتا بولسا 5°C ئەتراپىدا بولىدۇ. ئىسسىقلىق دەرىجىسى جەنۇبتىن شىمالغا بارغانسېرى ئازلايدۇ. تارىم ۋادىسى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدا، يازدا 30°C ئەتراپىدا ئىسسىق بولىدۇ. ئافغانىستاندا ئىسسىقلىق قىشتا 13°C، يازدا 16°C بولىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ناھايىتى كۆپ قىسمى چۆللۈك بولۇپ، قۇرغاق چۆل ئىقلىمى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

تارىم، ئىلى، ئامۇ، سىر، چو دەريالىرىنىڭ ۋادىلىرى دۇنيادىكى ئەڭ مۇھىم دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك رايونلىرىدىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەبىئىي بايلىقى ناھايىتى مول. كۆمۈر، نېفىت، تۆمۈر، ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، گۈڭگۇرت، تۇز، قەلەي زاپاسلىرى دۇنيا بويىچە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

ئەمانلار سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا

ئوتتۇرا ئاسىيا تېررىتورىيىسىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مىلادىيىدىن 1000 يىل بۇرۇنلا ئاممىۋى ھالدا ئولتۇراقلاشقان ھاياتقا كۆچۈپ، سۇنئىي سۇغىرىشنى ئاساس قىلغان دېھقانچىلىق ئىگىلىككە ئۆتكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. مانا شۇنىڭدىن باشلاپ، ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار جەمئىيەت تەرەققىياتىدا قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى دۆلەتلەرنى تەشكىل قىلىش دەۋرىگە كىردى.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمى ھېسابلانغان تارىم ۋادىسىدا ئەجدادلىرىمىزنىڭ مىلادىدىن 5000 يىل بۇرۇنلا دېھقانچىلىق قىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان پاكىتلارغا ئىگە بولدۇق. 1979 ـ يىلى قىشتا، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئەترىتى كۆنچى دەريا سىنىڭ بويىدىن بىر ئېپتىدائىي قەبرىستانلىقىنى تاپتى. قەبرىستانلىقتىن چىققان ئىككى جەسەتنىڭ بىرى ياش ئايال، يەنە بىرى كىچىك بالا بولۇپ، نەنجىڭ داشۇسى جۇغراپىيە فاكۇلتېتىنىڭ كاربون 14 تەجرىبىخانىسى قەبرىستانلىقتىن چىققان ياغاچلارنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق جەسەتلەرنىڭ بۇنىڭدىن 6414 يىل(±117) ئىلگىرى دەپنە قىلىنغانلىقىنى دەسلەپكى قەدەمدە ئېنىقلاپ چىقتى. جەسەتلەر بىلەن بىللە قېزىۋېلىنغان ئاخىرەتلىكلەر ئىچىدە ناھايىتى نەپ

پس توقۇلغان چىغ سېۋەتلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىگە زىرائەت دانلىرى سېلىنغان. ئەما بۇ دانلار چىرىپ ئۇنغا ئايلىنىپ كەتكەن. بالا جەستى بىلەن بىللە كۆمۈلگەن چىغ سېۋەتتىن ئۆز پېتى ساقلانغان بۇغداي چىقتى.① مانا بۇ پاكىت تارىم ۋادىسىدا دېھقانچىلىقنىڭ ناھايىتى قەدىمكى چاغلاردىلا بارلىققا كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

تارىم ۋادىسىدا سۇنئىي سۇغىرىش ئىشلىرىنىڭ قاچان دىن تارتىپ ئومۇملاشقانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. قانداق بولمىسۇن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمى بولغان تارىم ۋادىسىنىڭ مەدەنىيىتى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىدا پەيدا بولغان ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەتنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى، بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ بۇكسەكرەك ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى مەدەنىيىتىنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى، ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن ئاسورىيە ۋە مىسىر ئارىسىدىكى سودا ئالاقىلىرىنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن بولغان تارىخى بىلەنمۇ ئىسپاتلاش مۇمكىن. تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ قەدىمكى بۆشۈكلىرىنىڭ بىرى بولغان نىل ۋادىسىدا قەدىمكى مىسىرمەدەنىيىتى يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلانغانچاغدا، ھازىرقى ئىراقتىكى دىجلى ۋە فىرات دەريالىرى (قەدىمكى يۇنان تارىخچىلىرى بۇ جايىنى مىسوپوتامىيە — ئىككى دەريا ئارىلىقى دەپ يېزىشقان) بويىدا ئاسورىيە دۆلىتى قۇرۇلغان. بۇ دۆلەت مىلادىدىن 4000 يىل بۇرۇن (ھازىرقى كۈندىن 6000 يىل بۇرۇن) قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ تېررىتورىيەسى مىسوپوتامىيەنىڭ شىمالىي قىسمى (دىجلى دەريا-سىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمى)دا بولغان. مانا شۇ ئاسورىيە دۆلىتى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىدا مىلادىدىن 4000 يىل بۇرۇن سودا ئالاقىلىرى بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان پاكىتلار بار. مىسوپوتامىيەدە مىلادىدىن 4000 يىل بۇرۇن ياشىغان مەلىكە شۇباتنىڭ قەبرىسىدىن بەدەخشاننىڭ ھاۋا رەڭ تېشىدىن ئىشلەنگەن بۇيۇملار تېپىلغان. مىسىردىن تېپىلغان مىلادىدىن 2000 يىل بۇرۇنقى ھاۋارەڭ تاشلارمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن مىسوپوتامىيە ۋە مىسىر ئارىسىدا بولۇپ ئۆتكەن سودا ئالاقىلىرى توغرىسىدا سۆزلەپ ئۆچۈن ئىمكان بېرىدۇ.»② چۈنكى، ھاۋارەڭ تاشلار، پەقەت ئوتتۇرا ئاسىيادىلا چىقاتتى.

مىلادىدىن سەككىز ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر باكتىرىيە («باكترا» — يۇنانچە سۆز بولۇپ، شەھەرلەرنىڭ ئانىسى مەنىسىدە، كېيىنچە بۇ يەر بەلخ، دەپ ئاتىلىدىغان بولدى)، خارەزىم(قۇياشلىق يەرمەنىسىدە)،سوغدى(بەزى ئالىملار، «سوغدى» سۆزى قەدىمكى تۈركچە سۆز بولۇپ، «سۇغىرىلىدىغان يەر» مەنىسىنى بېرىدۇ دەيدۇ) قاتارلىق دۆلەتلەرنى قۇردى. مانا شۇ چاغدا، تارىم ۋادىسى ۋە جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدا ئەجدادلىرىمىز قۇرغان دۆلەتلەر مەۋجۇت ئىدى.

مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىدا كۈچلۈك ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسى قۇرۇلدى.

تاجىك ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ ئۇلۇغ شائىرى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى (مىلادىنىڭ 934 - يىلى تۇغۇلۇپ مىلادىنىڭ

1020 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) «شاھنامە» ناملىق داستانىدا، تاجىك ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ تەخمىنەن 5000 يىللىق تارىخىنى (بۇ ئەپسانىۋى تارىخ بىلەن ھەقىقىي تارىخنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بەدىئىي تىل ۋە ئوبرازلار ئارقىلىق بايان قىلغان. فىردائوسىنىڭ «شاھنامە» داستانىدا، ئىرانىنىڭ پىشدادىيلەر ۋە كىيانىلار سۇلالىلىرى (مىلادىدىن 3200 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 780 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە بولغان 2400 يىللىق ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) توغرىسىدىكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر ئۆز ئەكسىنى تاپقاندىن تاشقىرى، ئەڭ مۇھىمى، ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسى (مىلادىدىن 700 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن) دەۋرىدە، بۇ سۇلالە بىلەن ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۇرانىلار دەپ ئاتالغان ئەجدادلىرىمىز ئوتتۇرىسىدا بولغان مۇناسىۋەتلەر ئۆز ئەكسىنى تاپقان.

ھەقىقىي تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىدىن سەككىز ئەسىر بۇرۇن ھازىرقى ئىرانىنىڭ غەربىي شىمال قىسمى بىلەن ھازىرقى ئەزەربەيجان تېررىتورىيىسىدە مىدىيە ئاتلىق دۆلەت بار ئىدى. مىدىيە دۆلىتىنىڭ پايتەختى ئېكباتانا (ھازىرقى ھەمىدان) ئىدى. ئۆز زامانىسىغا يېتىشا خېلى كۈچلۈك بولغان مىدىيە دۆلىتى ئىران ئېگىزلىكىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا ياشايدىغان پارس قەبىلىلىرىنىمۇ بويسۇندۇرغان.

مىلادىدىن 700 يىل بۇرۇن پارسلارنىڭ ئەھمان ئاتا-

لىق خانى ئىسيان كۆتۈرۈپ، مىدىيە دۆلىتىدىن ئايرىلىپ، مۇستەقىللىق جاكارلىغان.

ئىراندا ئەھمانىلار سۇلالىسى ھۆكۈم سۈرۈشكە باشلىغان چاغدا، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇنىڭغا يانداش بولغان جايلاردا تۇران دۆلىتى (يۇنانلىقلار «سكىف ئىمپېرىيىسى» دەپ ئاتىغان) ھۆكۈم سۈرەتتى. تۇران دۆلىتى (مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ II ئەسىرگىچە ھۆكۈم سۈرگەن) بىلەن ئىرانلىقلار ئارىسىدا ناھايىتى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار بولغان.

ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ شاھنشاھلىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆز ئالايتىپ، تۇرانلار ئۇستىگە كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلغان. ئۆزبېكنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، تۇرانلار تۇر، پىشەك، ئەفراسىياپ ئارجاسىپ، تۇمارىس قاتارلىق قاغانلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئەھمانىلار سۇلالىسىگە قارشى قانلىق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغان.

ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۆزى ئېلىپ بارماقچى بولغان تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشلىرىنى ئاساسلاش ئۈچۈن، سىرلىق، كارامەتلىك چۈشلەرنىمۇ توقۇپ چىققان. كەيخىسراۋنىڭ ئانىسى كۆنلەرنىڭ بىرىدە مۇنداق بىرچۈش كۆرۈپتۇ: «چۈشىدە ئۇنىڭ قورسىقىدىن بىر تۇپ ئۈزۈم دەرىخى ئۇنۇپ چىقىپتۇ. بۇ بىر تۇپ ئۈزۈم دەرىخى ناھايىتى چاپسان شاخلاپ، بۇك ـ باراقسان ھالغا كېلىپ، پۈتۈن ئاسىيانى چۈمكىۋاپتۇ.» ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى بۇ چۈش ئارقىلىق ياش كەيخىسراۋ (قومبۇز I)نى

ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۇجۇم قىلىشقا ئىلھاملاندۇرۇپ، «سەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەڭرى تەرىپىدىن يارىتىلغان ھۆكۈمرانى بولىسەن» دېيىشكەن.

«شاھنامە»دا تىلغا ئېلىنغان تۇران قاغانلىرىدىن تۇرئەمانلار سۇلالىسىنىڭ شاھنشاھى تىسفىس (مىلادىدىن 675 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 640 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە شاھنشاھ بولغان) بىلەن، پىشەك بولسا ئارىئارامۇنىس (مىلادىدىن 640 يىل بۇرۇنقى چاغدىن 615 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە شاھنشاھ بولغان) بىلەن ئۇرۇشقان. بۇ بايانلار تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇنده‌ك تۇرىدۇ.

مىلادىدىن 625 يىل بۇرۇن، تۇران خاقانلىرىنىڭ ئەڭ مەشھۇرى بولغان ئەفراسىياپ ئارىئارامۇنىس بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئەزەربەيجاندا ھالاك بولغان. ئەفراسىياپ ئىران ئەھمانلار سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ تۇرانلارغا قارشى يۈرگۈزگەن كۈچ قېتىملىق يۇرۇشلىرىنى تارمار قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيانى باسقۇنچىلاردىن ساقلاپ قالغان.

ئىران ئەھمانلار سۇلالىسى كەيخىسراۋنىڭ ۋاقتىدا كۈچەيىشكە باشلىدى. كەيخىسراۋ (529 — 558) باشتا مىدىيە دۆلىتىنى تارمار قىلدى، ئاندىن كېيىن كىچىك ئاسىيانى بېسىۋالدى. ئۇزۇن ئۆتمەي ۋىنكا بىلەن پەلەستىننىمۇ بېسىۋالدى. ئۇ، مىلادىنىڭ 538 - يىلى بابىل شەھرىنى ئالدى. ئۇ بابىلنى ئەھمانلار سۇلالىسىنىڭ پايتەختى قىلدى. ئۇنىڭ ئوغلى قومبىز I (521 — 529) مىسىرنى بويسۇندۇردى. ئۇنىڭ ۋاقتىدا، پۈتۈن قەدىمكى شەرق ئەھمانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشتى.

كەيخىسراۋ مىلادىدىن 529 يىل بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىياغا يېتىپ كېلىپ كەندە. تۇران ئىلىنىڭ خانى (ماساگېتلار خانى) تۇمارىس تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئىران ئەھمانلار سۇلالىسى گىستاسپ دارا I نىڭ ۋاقتىدا (مىلادىدىن 521 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 486 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە شاھنشاھ بولغان) مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە قۇدرەت تاپتى. ئۇ چاغدا، ئەھمانلار سۇلالىسىنىڭ دائىرە سىگە پۈتۈن ئىران، ئەزەربەيجان، ئافغانىستان، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىي قىسمى، بەلۇجستان، كىچىك ئاسىيا، بابىل، ئەرمەنىستان، سۇرىيە، پەلەستىن، مىسىر قاتارلىق جايلار كىرگەنىدى.

دارا I نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرغانلىقى توغرىسىدا بېھىستون قىيا تېشىغا ئويۇپ يېزىلغان خاتىرىلەردە مەلۇمات بار.

مىلادىدىن 519 يىل بۇرۇن دارا I ئۆزىگە بويسۇنغان خەلقلەر(ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە)ئۈستىدىن قازانغان غەلىبىسى خاتىرىسىگە ھازىرقى ئىرانىنىڭ ھەمداندىن شەھرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 65كىلومېتر يىراقلىققا جايلاشقان بېھىستون تېغىدىكى قىيا تاشقا يادىكارلىق ئويدۇرغان.

بۇ يادىكارلىق تارىختا «بېھىستون يېزىقلىرى» دەپ ئاتىلىدۇ. مانا شۇ بېھىستون قىياسىنىڭ يېنىدىن بابىل بىلەن ئىكباتانانى تۇتاشتۇرىدىغان يول ئۆتەتتى. بېھىستون يېزىقلىرى 500 مېتر ئېگىزلىكىدىكى قىيا

تاشقا ئويۇپ يېزىلغان. بەستون قىيا تېشىغا تۇرلۇك قىيا-
پەتلەرمۇ ئويۇپ چۈشۈرۈلگەن. قىيا تاشنىڭ مەركىزىي قىسمى
دىكى ئېگىز جايغا ئاتەشپەرەسلەر (ئوتپەرەسلەر) دىنىدىكى
لەۋىنىڭ يورۇقلۇق خۇداسى — هورمۇزدنىڭ تەسۋىرى نەقىش
لەپ چۈشۈرۈلگەن. سول تەرەپتىكى ئىككىنچى چوڭ رەسىم-
ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ شاھىنشاھى دارا I نىڭ ئۆزى بو-
لۇپ، ئۇ ئوڭ قولىنى خۇدا — هورمۇزدغا قارىتىپ كۆتۈرگەن
ۋە تەسلىم بولغانلارنى سول پۇتى بىلەن دەسسەپ تۇرغان
هالدا تەسۋىرلەنگەن. دارا I نىڭ ئالدىدا تۇرغان، قوللا-
رى باغلانغان، بويىنىغا ئارغامچىدىن سىيرتماق سېلىنغان توق-
قۇز نەپەر ئەسىرنىڭ قىيا پەتلىرىمۇ ئاجايىپ بىر مەنزىرىنى
هاسىل قىلغان.

بەھىستون قىيا تېشىغا ئويۇپ يېزىلغان خاتىرىلەردە،
ئوتتۇرا ئاسىيالىقلاردىن — ساكلار، سوغدىلار، خارەزىملىق-
لار تىلغا ئېلىنغان. ابكىن، ئۇلۇغ ساكلار (ماساگىتلار) تىلغا
ئېلىنمىغان. بۇنىڭغا قارىغاندا، بىزنىڭ يىراق ئەجدادلىرى-
مىزنىڭ بىر قىسمى بولغان ئۇلۇغ ساكلار مۇستەقىللىقىنى
ساقلاپ قالغان بولسا كېرەك.

گىستاسپ دارا I ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىر قىس-
مىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، شۇ جايلاردا، ئىران
دۆلىتىنىڭ تەۋرۈمى بويىچە ساتراپ (دۆلەتنى قوغداش
مەنسىدە) تەرتىپىنى ئورنىتىپ، مۇنداق ساتراپلارغا
(ئۆلكە مىقياسىدا) ساتراپلارنى تەيىنلىدى. ئىران
ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ هۆكۈمرانلىقىغا چۈشكەن ئوتتۇرا
ئاسىيا تېررىتورىيىسىدە ئۇچ ساتراپ (ئۇچ ئۆلكىگە تەڭ

قۇرۇلدى. «پىتولېمىنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، سىر
دەريانىڭ جەنۇبىدىكى سوغدى قەبىلىلىرىدىن بىرى ياشى-
غان جايلار 12 - ساتراپ دېيىلسە، بۇ ساتراپ هەر يىلى
360 تالانت (تەخمىنەن 860 مىڭ سوم) سېلىق تۆلىگەن. ساكلار
ۋە كاسپىلار ياشىغان جايلار 15 - ساتراپ ئاتىلىپ، بۇ ساتـ
راپ هەر يىلى 250 تالانت (600 مىڭ سوم ئەترافىدا) سېلىق
تۆلىگەن. پارپىيە، خارەزىمى، سوغدى زېمىنلىرى 16 - ساتـ
راپ ئاتىلىپ، بۇ ساتراپقا قارايدىغان جايلار هەر يىلى 300
تالانت (700 مىڭ سوم ئەترافىدا) سېلىق تۆلىگەن.»③دېمەك،
ئوتتۇرا ئاسىيا ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسىگە هەر يىلى ناھا-
يىتى چوڭ قىممەتتە پۇل تاپشۇرۇپ تۇرغان. بۇنداق سېلىق
تۆلەيدىغان قارامليق مۇناسىۋىتى مىلادىدىن 520 يىل بۇ-
رۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە
190 يىل داۋام قىلغان.

ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئىران ئەھمانىلار سۇلالە-
سىنىڭ هۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ياشىغان چاغلاردا، ناھايىتى
قىيىن ئەھۋالدا قالغان. چۈنكى ئىرانغا هەر يىلى تۆلەي-
دىغان سېلىقىنىڭ ئېغىرلىقى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنى
چىدىغۇسىز كۈلپەتكە قالدۇرغان. ئەزەلدىنلا ئەركىنلىك ۋە
مۇستەقىللىقنى سۆيىدىغان ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئىران
ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ زۇلۇمىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن كۆپ قې-
تىملاپ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن. گىستاسپ دارا I بۇنداق
قوزغىلاڭلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن ناھايىتى چوڭ كۈچ سەرپ
قىلىشقا مەجبۇر بولغان. مىلادىدىن 513 يىل بۇرۇن، ئوتتۇرا
ئاسىيا ساكلىرى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن. گىستاسپ دارا I قوز-

غىلاڭنى باستۇرۇش ئۇچۇن چوڭ قوشۇننى باشلاپ ئۆزى ئوتتۇرا ئاسىياغا كەلگەن. شۇ چاغدا ئۇنىڭ ھەربىي شتاـ بىدا شىراق ئاتلىق بىر ساك پادىچى پەيدا بولغان. شىراق ئىنتايىن ئىغىر دەرىجىدە ناكا ئىدى. ئۇنىڭ پۇتۇن بەدىـ نىنى تارتۇق قاپلاپ كەتكەن. بۇرنى ۋە قۇلاقلىرى كېسىپ تاشلانغان. شىراق ئۆزىنىڭ ئۇرۇقداشلىرى تەرىپىدىن شەپـ قەتسىزلەرچە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغانلىقىنى جاكارلىغان ۋە ئۆزىگە زىيانكەشلىك قىلغانلاردىن قىساس ئېلىش ئارزۇسىدا ئىكەنلىكىنى بىلدۇرگەن. ئۇ پارس قوشۇنلىرىنى ئۆزىگە تونۇش بولغان بىر چىغىر يول بىلەن باشلاپ ماڭغان. ئاخىر پارسلار ئويلاپمۇ كۆرمىگەن ھالدا ساكلارنىڭ ئارقا تەرەـ پىگە چىقىپ قالغان. يەتتە كېچە ـ كۈندۈز يول يۈرۈپ دەرـ مانىدىن كەتكەن پارس قوشۇنلىرى قىلچە گىياھ ئۇنمەيدىغان بىر چۆلگە كېلىپ قالغان. شۇ چاغدىلا ئۇلار شىراقنىڭ تۇـ زىقىغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى سەزگەن. ئۇلار، شىراقنى ئۆلۈم تەھدىتى بىلەن قورقۇتقاندا، شىراق مەغرۇرانە ھالدا مۇنداق دەپ جاۋاب بەرگەن: «مەن غەلىبە قىلدىم. قېرىنداشلىرىمنى بالايىتاپەتتىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، سىلەرنى ـ پارسـ لارنى ئاچلىق ۋە ئۇسۇزلۇقتىن ئۆلىدىغان يەرگە باشلاپ كەلدىم.»① پارسلار شىراقنىڭ بېشىنى كەسكەن. شۇنداق قىلىپ، بۇ جايدا گىستاسپ دارا I نىڭ قوشۇنلىرى ساكلار تەرىپىدىن تارمار قىلىنغان.

ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسى ئېچكى ۋە تاشقى سەۋەبلەر نەتىجىسىدە مىلادىدىن ئىلگىرى ئەسىر بۇرۇنقى چاغقا كەلگەندە ئاجىز لىشىپ كەتتى.

۲. يۇنان ئىستىلاچىلىرى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا

ماكىدون يۇنان پادىشاھى فىلىپنىڭ ئوغلى ئالـ ېكساندىر ماكىدونىسكى (ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن) ئاتىسى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن (ئۇنىڭ ئاتىسى ئىرانلىقلار قۇۋۋەتـ لىگەن سۇيىقەستتە ئۆلتۈرۈلگەن)، ئۇنىڭ شەرق ئەللىرىنى بويسۇندۇرۇش نىيىتىگە ۋارىسلىق قىلدى.

ئىسكەندەر مىلادىدىن 356 ـ يىل بۇرۇن تۇغۇلغان. ئۇنى ئاتىسى فىلىپ ناھايىتى ياخشى تەربىيىلەپ، ھەر جەـ ھەتتىن قابىلىيەتلىك قىلىپ يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن، يۇنان پەيلاسوپى ئارىستوتېل (مىلادىدىن 384 يىل بۇرۇن تۇغۇلۇپ مىلادىدىن 322 يىل بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەن)دىن تەلىم ئالدۇرغان.

ئىسكەندەر ئىنتىزامچانلىقى ناھايىتى پۇختا. ئۆز زامانىسىدىكى ئەڭ ياخشى قوراللار بىلەن قوراللانغان جەڭـ گىۋار قوشۇن تەشكىل قىلدى. ئۇ مىلادىدىن 334 يىل بۇرۇن (22 يېشىدا) 30 مىڭ پىيادە، 5000 ئاتلىق قوشۇنغا باش بولۇپ، شەرققە يۈرۈش باشلىدى. ئىسكەندەر ئون يىل يۈـ رۈش قىلىپ مىلادىدىن 324 يىل بۇرۇنقى چاغقا كەلگەندە، كىچىك ئاسىيا، سۇرىيە، فىنىكىا، مىسىر، ئىران، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھىندىستان قاتارلىق ئەللەرنى بېسىۋالدى.

ئىسكەندەر، ئىرانىنى بېسىۋېلىشتا، ئەھمانىلار سۇلالـ سىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى شاھىنشاھى دارا III (مىلادىدىن 336 يىل

بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇنقى چاغ قىچە شاھنشاھ بولغان.) بىلەن بىر دەچچە قېتىم ئۇرۇشتى. ئىسكەندەر كىچىك ئاسىيانى بېسىۋالغاندىن كېيىن، سۇرىيىگە يۇرۇش قىلدى، ئۇ سۇرىيىدىكى ئىسسس دېگەن جايدا بولغان ئۇرۇشتا دارا III نى تارمار قىلدى. دارا قېچىپ كەتتى. دارا نىڭ ئائىلىسى ۋە بايلىقلىرى ئىسكەندەرنىڭ قولىغا چۈشتى. دارا III ئىسس يېنىدىكى مەغلۇبىيەتتىدىن كېيىن، ئىسكەندەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئۆز قىزلىرىدىن بىرىنى ئىسكەندەرگە ياتلىق قىلىش ئارقىلىق ياخشىچاق بولۇشقا ئۇرۇندى. ئىسكەندەر دارا III نىڭ تەلىپىنى رەت قىلىپ، ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇردى. ئىسكەندەر ئىران ئەمانلار سۇلالىسىنىڭ غەربىي تېررىتورىيىسى (كىچىك ئاسىيا، فىنىكىا، پەلەستىن، مىسىر)نى ئانچە كۆپ كۈچ سەرپ قىلمايلا بويسۇندۇرۇۋالدى. ئىسكەندەر مىلادىدىن 331 يىل بۇرۇن دىجلى ۋە فىرات دەريالىرىدىن ئۆتۈپ ئىرانىنىڭ شەرقىي قىسمىغا يۇرۇش باشلىدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 331 - يىلى گاۋگامىل دېگەن يەنزا (ھازىرقى ئىراقنىڭ بابىل شەھرى يېنىدا)دا ماكىدون قوشۇنلىرى بىلەن ئىران قوشۇنلىرى ئارىسىدا ھەل قىلغۇچ جەڭ بولدى. ئىسكەندەر قوماندانلىقىدىكى 47مىڭ(40مىڭى پىيادە، يەتتە مىڭى ئاتلىق) كىشىدىن تەركىب تاپقان ماكىدون قوشۇنلىرى دارا III باشچىلىقىدىكى 92 مىڭ(سەكسەن مىڭى پىيادە، ئون ئىككى مىڭى ئاتلىق)كىشىدىن تەركىب تاپقان ئىران قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. دارا III ئىرانىنىڭ شەرقىگە قاراپ قاچتى. دارا III يولدا كېتىۋاتقاندا، ئەمانلارنىڭ خان جەمەتىدىن بولغان بىسسس (ئۇ باكتىرىيىنىڭ ساتراپى ئىدى) ئۇنى ئۆلتۈرۈپ،

ئۆزىنى ئەمانلار سۇلالىسىنىڭ شاھنشاھى دەپ جاكارلىدى. مىلادىدىن خەۋەر تاپقان ئىسكەندەر 229 يىل بۇرۇن 15 كۈن داۋام قىلغان ئىنتايىن قىيىن يۇرۇشتىن كېيىن، ھىندىقوش تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، باكتىرىيىگە بېسىپ كىردى. بىسس باكتىرىيىنىڭ باش شەھرى باكترانى تاشلاپ چىقىپ، ئامو دەريانىڭ شىمالىغا قاراپ چېكىنىدى. ئىسكەندەر ئۆز قوشۇنلىرىنى بەش كۈن ئىچىدە ئامو دەريادىن ئۆتكۈزۈپ، بىسسنى ئىزىدىن قوغلاپ بېرىپ ئۆتۈۋالدى. ئىسكەندەر ئەمانلار سۇلالىسىنى ئۆز ھالىغا كەلتۈرۈش نىيىتىدە بولغانلارغا ئىبرەت بولسۇن دەپ بىسسنى ئىكباتاناغا ئەكىلىپ، مىدىيەلىكلەر ۋە پارسلارنىڭ ئالدىدا ئۆلتۈردى.

ئىسكەندەر بىسسنى بىر تەرەپ قىلىپ بولغاندىن كېيىن، سەمەرقەنت (ماراكەنت) قاراپ ماڭدى. قەھرىمان سەمەرقەنتلىكلەر باسقۇنچىلارغا قارشى جان تىكىپ كۈرەشتى. ئىسكەندەر ماۋرەئۇننەھرىنى چوڭ كۈچ سەرپ قىلىپ بويسۇندۇردى. ئىسكەندەر ئۇ قېتىمقى يۇرۇشىدە، ھازىرقى تاجىكىستانىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئارىتۆپىدەناھايىتى قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىدى. ئۇ ماۋرەئۇننەھرىنى بويسۇندۇرۇشتا 22 مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈردى.

ئىسكەندەر ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئاساسىي قىسمى (ماۋرەئۇننەھرى بىلەن باكتىرىيە)نى بويسۇندۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئۇ جايلارنى ئىدارە قىلىدىغان باش ۋالىيلارنى تەيىنلىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ماكىدون - يۇنان ئىمپېراتورلۇقىنىڭ قىلىچ ۋە قان بىلەن ئورناتقان ھۆكۈمرانلىق

لىقىنى تەن ئالىمدى. ئەركىنلىك ۋە مۇستەقىللىقىنى جېنىدىنمۇ ئەزىز كۆرىدىغان ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ماكىدون-يۇنان ئىستىلاچىلىرىغا قارشى ئازادلىق تۇغىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئارقا - ئارقىدىن قوزغىلاڭ كۆتۈردى. بۇنداق قوزغىلاڭلارنىڭ ئەڭ چوڭى سىغتامىن باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭ ئىدى. سىغتامىن مىلادىدىن 328-يىل بۇرۇن سەمەرقەنتنى ئىشغال قىلىپ، شەھەردىكى ماكىدون - يۇنان قوشۇنلىرىنىڭ كۆپىنى قىرىپ تاشلىدى. ئامان قالغان ماكىدون - يۇنان قوشۇنلىرى سەمەرقەنتتىكى قورغانغا بېكىنىۋالدى.

سەمەرقەنتنىڭ قولدىن كەتكەنلىكىنى ئاڭلىغان ئىسكەندەر ئاساسىي قوشۇنلىرىنى باشلاپ ماراكەنتكە قاراپ يولغا چىقتى. ئىسكەندەر قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىنقى قىسىملىرى سەمەرقەنتكە يېقىنلاپ كەلگەندە، سىغتامىن قورغان مۇھاسىرىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ چېكىندى. سىغتامىن بىرنەچچە قېتىم چۆلگە چېكىنىپ، پۇرسەت تېپىپ، كۆچلىرىنى توپلاپ سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلغان بولسىمۇ، ئاخىر ئۆز ئىچىدىن چىققان خائىنلار ئۇنىڭ بېشىنى كېسىپ ئىسكەندەرگە تەقدىم قىلدى. يەزدىگىر تارىخىي مەلۇماتلاردا سىغتامىننى ئۆز ئايالى ئۆلتۈرۈپ، بېشىنى ئۆز قولى بىلەن ئىسكەندەرگە ئاپىرىپ بەرگەن، دېيىلىدۇ.

سىغتامىننىڭ يېتەكچىلىدىكى قوزغىلاڭ تەخمىنەن ئۈچ يىل داۋام قىلىپ، مىلادىدىن 327 بۇرۇن ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئايىغىلاشقان. سىغتامىن باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭدا، ئوتتۇرا ئاسىيا ساكلىرى (ماساگېتلارمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) ئاساسىي رول ئويناغان. سىغتامىن ئوغۇشسىزلىققا ئۇچرىغاندا، چار-

ۋىچى ساكلار ياشايدىغان دالا - چۆللەرگە چېكىنىپ، ئەجەل-لىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچراشتىن قۇتۇلۇپ قالاتتى. چۈنكى ما-كىدون - يۇنان قوشۇنلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى دالا - چۆل-لەرگە بېسىپ كىرىشتىن قورقاتتى. ساكلار قوزغىلاڭ سەپى-دە كۆپ بولغاندىن تاشقىرى، باسقۇنچىلارغا قارشى كۈرەشتە باتۇرلۇق كۆرسەتكەنىدى.

ئىسكەندەر مىلادىدىن 334 يىل بۇرۇن شەرققە يۈرۈش باشلاپ، مىلادىدىن 324 يىل بۇرۇنقى چاغقا كەلگەندە، غەر-بىي ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىدىن تارتىپ، شەرقىي ھىندىس-تاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان چەكسىز تېررىتورىيىنى ئىشغال قى-لىپ، ماكىدون - يۇنان ئىمپېرىيىسىنى قۇردى. بۇ ئىمپېرىيە 22 يىل (310 - 332) ھۆكۈم سۈردى.

ئەسكەندەر سىغتامىن قوزغىلىڭىنى باستۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، مىلادىدىن 327 يىل بۇرۇن ھىندىستانغا يۈرۈش قىلدى. ئۇ ھىندىستاننىڭ پەنجاب ۋادىسىنمۇ بېسىۋالدى. لېكىن ما-كىدون - يۇنان قوشۇنلىرى ھىندىستاننىڭ ئىقلىمىغا كۆنەل-مىدى. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇلار ئۇرۇشتىن زېرىكىپ، ئۆز ۋە-تىنى — يۇنانىستانغا قايتىپ كېتىشنىمۇ تەلەپ قىلدى. ئەنە شۇنداق سەۋەبلەرگە كۆرە، ئىسكەندەر يۇنانلىقلارنى سۈ ۋە قۇرۇقلۇق يولى بىلەن ھىندىستاندىن ئىرانغا قايتىشقا بۇيە-رۇق بەردى. ئۆزى بولسا مىلادىدىن 324 يىل بۇرۇن بابىل (تەڭرىنىڭ ئىشكى مەناسىدا) غا قايتىپ كەلدى. ئىسكەندەر-نىڭ شەرققە قىلغان يۈرۈشى تاجاۋۇزچىلىق خاراكتېرىدە بولـ-سىمۇ، ئوبېيكتىپ جەھەتتىن ئالغاندا، شەرق بىلەن غەرب ئا-رىسىدىكى ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيەتنىڭ ئالمىشىشىنى ئالغا

سۈرگەنىدى. بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن ھىندىستاننىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى، يۇنان مەدەنىيىتىنىڭ تەسىر قىلىشى بىلەن يۈكسەك، يېپىيېڭى بىر باسقۇچقا كىرگەنىدى.

ئىسكەندەر، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنى بويسۇندۇرۇش تا ناھايىتى قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىغاندا، بىرلىك ئاق سۆڭەكلەرنىڭ ساقۇنلۇقىدىن پايدىلاندى. خەلق كۆپچىلىكىگە بولسا قانلىق جازا قوللاندى. ماكىدون - يۇنان ئىمپېرىيىسىگە كىرگەن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى 150 يىلىدىن كېيىن (مىلادىدىن 180 يىل بۇرۇن) بۇ يېڭى باسقۇنچىلارنىڭ زۇلۇمىدىن قۇتۇلالمىدى. باكتىرىيە بولسا 180 يىلدىن كېيىن (مىلادىدىن 150 يىل بۇرۇن) قۇتۇلدى.

مىلادىدىن 223 يىل بۇرۇن، ئىسكەندەر (33يېشىدا) باللىدا ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، ماكىدون - يۇنان ئىمپېرىيىسى بۆلۈنۈپ كەتتى. ماكىدون - يۇنان ئىمپېرىيىسى ئورنىدا، يۇنانستان (ماكىدونىيە بىلەن يۇنانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، سىلىۋكىلار دۆلىتى (بۇنىڭ ئىچىگە سۈرىيە، ئىران، ئوتتۇرا ئاسىيا كىرەتتى)، مىسىر قاتارلىق ئۈچ دۆلەت پەيدا بولدى. ئىسكەندەرنىڭ قوماندانلىرىدىن بىرى بولغان سىلىۋكقا ناھايىتى چوڭ تېررىتورىيە تەگدى. ئۇنىڭ زېمىنى ئۆز نامى بىلەن سىلىۋكىلار دۆلىتى دەپ ئاتالدى. ئوتتۇرا ئاسىيا بولسا سىلىۋكىلار دۆلىتىنىڭ تەركىبىدە قالدى. دۆلەتنىڭ پايتەختى دىجلى دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىمىدىكى سىلىۋكىيە (يۇنانلىقلار قۇرغان) شەھىرى ئىدى. بۇدۇلەت 248 يىل (مىلادىدىن 312 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلا-

ددىن 64 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) ھۆكۈم سۈردى. 17 پادىشاھ ئۆتتى.

مىلادىدىن 250 يىل بۇرۇن، سىلىۋكىلار دۆلىتىدە ناھايىتى چىدىدىي ۋەقەلەر يۈز بەردى. ئىمپېراتور ئانتىئوخ II (246 — 261) نىڭ ئوغۇللىرى سىلىۋىك II (226 — 246) بىلەن ئۇنىڭ ئۆكىسى ئانتىئوخ ھىراكىس ئارىسىدا تەختنى تالىشىش ئۇرۇشى باشلاندى. شۇ ۋەقەدىن پايدىلانغان باكتىرىيە بىلەن پارىيە (ئىران ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىي شىمال قىسمى) مۇستەقىللىق جاكارلىدى. باكتىرىيە باش ۋالىيسى دىئودات ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكارلىدى. ئىرانىنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىنى ئافغانىستاندىكى تېجەن دەرياسىنىڭ بويىدا ياشايدىغان داھلار قەبىلىسىنىڭ خانى ئارشاك ئېگىلىۋالدى. ئۇپار-پىيە دۆلىتىگە ئاساس سالدى. ئارشاك قۇرغان پارىيە دۆلىتىنى جۇڭگو تارىخچىلىرى، ئارشاكنىڭ نامى بىلەن ئەنشى (安西) دەپ يېزىشقان. «ئەنشى» «ئارشاك» سۆزىنىڭ خەنزۇچە تەلەپپۇزىدا يېزىلىشى ئىدى.

سىلىۋكىلار دۆلىتى مىلادىدىن 64 يىل بۇرۇن رىم ئىمپېرىيىسى تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

ئوتتۇرا ئاسىيا بولسا ئانتىئوخ III نىڭ ۋاقتىدا (183 — 223)، مىلادىدىن 180 يىل بۇرۇن ماكىدون - يۇنان ئىستىلاچىلىرى ھاكىمىيىتىدىن قۇتۇلغانىدى.

باكتىرىيە مىلادىدىن 250يىل بۇرۇن سىلىۋكىلار دۆلىتىدىن ئايرىلىپ چىقىپ مۇستەقىل بولغان بولسىمۇ، باكتىرىيىنىڭ مۇستەقىللىقىغا ئاساس سالغانلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يەرلىك ئاھالىلىرىدىن كېلىپ چىققانلاردىن بولماستىن، بەلكى

سلىۋكىلار تەرىپىدىن باكتىرىيىگە قويۇلغان يۇنانلىق باش ۋالىي تىئودات ئىدى. 110 ھۆكۈم سۈرگەن بۇ دۆلەت تارىختا يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقى (مىلادىدىن 250 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 140 يىل بۇرۇنقى چاغقىچەھۆكۈم سۈرگەن) دەپ ئاتالدى.

يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقى ئىۋتىدىم (214 — 190) ۋە دىمىترىئىك ۋاقتىدا (مىلادىدىن 190 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 167 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) ناھايىتى كۈچەيگەنىدى. شۇ چاغدا ئۇنىك تېررىتورىيىسى ئىچىگە ئافغانىستاننىك ھىرات ۋە قەندىھار ئوبلاستلىرى، سوغدىيانا، شەرقىي ئىراننىك خامون كۆلى ئەتراپلىرى (دارانغىيانا)، ھىندىقۇش تاغلىرىنىك جەنۇبىي ئېتەكلىرى، ھىندىستاننىك غەربىي شىمال قىسمى (سىند ئۆلكىسىمۇ بۇنىك ئىچىدە) كىرگەن.

يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقى تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ئالاقىلەر ئورناتقان. دىمىترىئىك ۋاقتىدا (167 — 190)، يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقى دۆز چېگرىلىرىنى سىرىلار (تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ—ئا) ۋە ھونلار مەملىكەتلىرىگچە كېڭەيتكەن» ئىدى.⑥

يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقىغا تىئودات I (مىلادىدىن250 يىل‌بۇرۇنقى‌چاغدىن‌تارتىپ مىلادىدىن 230يىل‌بۇرۇنقى چاغقىچە پادىشاھ بولغان)، تىئودات II (214 — 220)، ئىۋتىدىم دىمىترى ئىۋكىراتىت (174 — 155)، گىلىئوكىل (155 — 140) قاتارلىق كىشىلەر پادىشاھ بولغان.

تىئودات I (230 — 250) قوشنىسى پارىيە بىلەن كۆپ قېتىم ئۇرۇشقان. پارىيىنىك تۇنجى پادىشاھى ئارشاك I (مىلادىدىن 250 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 248 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە پادىشاھ بولغان) يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقى بىلەن بولغان ئۇرۇشلارنىك بىرىدە ئۆلگەن. تىئودات I مىلادىدىن 239 يىل بۇرۇن سىلىۋكىلار پادىشاھلىقىنىك پادىشاھى كالىلىنوس II (226 — 246) نىڭ پارىيىگە قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشىغا قاتناشقان. پارىيە پادىشاھى تىرىدات (214 — 248) ئۆز تېررىتورىيىسىدىكى چارۋىچىلىق رايونىغا چېكىنگەن. ئۇ، كۆچ توپلاپ دۈشمەنگە قايتۇرما زەربە بەرگەن.

تىئودات II (320 — 214) سىلىۋكىلار پادىشاھلىقى پارىيىنى بېسىۋالىدىغان بولسا، يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقىغىمۇ خەۋپ تۇغۇلىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، سىلىۋكىلار پادىشاھلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئۈزۈپ، پارىيە بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن. شۇنىڭدىن كېيىن، يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقى بىلەن پارىيىنىك بىرلەشكەن قوشۇنلىرى سىلىۋكىلەرگە قاتتىق زەربە بەرگەن. پارىيە پادىشاھى ئارتابان (196 — 294) سىلىۋكىلار پادىشاھلىقىدىن مىدىيەنىك كۆپ قىسمىنى ۋە پايتەخت ئېكباتاناني تارتىۋالغان. دەل شۇ چاغدا، يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقىدا ئىچكى ئۇرۇش يۈز بەرگەن. كېچىك ئاسىيالىق ئىۋتىدىم (يۇنان نەسلىدىن) تىئودات II نىڭ قولىدىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغان. ئىۋتىدىم ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشتا،

سوغدیانانىڭ تىئودات Ⅱ گە بولغان نارازىلىقىدىن پايدىلانغان.

ئۈتىدىمىنىڭ ۋاقتىدا يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقى بىلەن سىلىۋىكىلار ئارىسىدا ئۇرۇش يۈز بەردى. مىلادىدىن 208 يىل بۇرۇن سىلىۋىكلار پادىشاھى ئانتىئوخ Ⅲ يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقىغا ھۇجۇم قىلدى ۋە باكتىرىيىنىڭ پايتەختىنى زايى ئاسپ شەھىرىنى قورشىۋالدى. قورشاۋ ئىككى يىل داۋام قىلدى. «ئۈتىدىم. كۆچمەنلەرنى يارىدەمگە چاقىرىمەن» دەپ تەھدىت سالغاندىن كېيىنلا. ئانتىئوخ Ⅲ شەھەرقورشاۋىنى بىكار قىلدى.» ⑧ مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇن ئۈتىدىمنىڭ ئوغلى دىمىترى ئاتىسى نامىدىن ئانتىئوخ Ⅲ بىلەن سۆھبەتلىشىش ئۈچۈن تەپ تارتمايتىن دۇشمەن قارارگاھىغا كېلىدۇ. ئانتىئوخ Ⅲ سۆھبەت جەريانىدا، دىمىترىنىڭ باتۇر ۋە ئەقىللىق ئىكەنلىكىنى سېزىپ ھەيران قالىدۇ. شۇ يىلى ئىككى دۆلەت ئارىسىدا ئەھدىنامە تۈزۈلىدۇ. ئەھدىنامىگە بىنائەن، ئانتىئوخ Ⅲ ئۈتىدىمنىڭ پادىشاھلىق ئۇنۋانىنى تەن ئالىدۇ ۋە ئۆز قىزلىرىدىن بىرىنى دىمىترىگە ياتلىق قىلىشقا ۋەدە بېرىدۇ.

ئۈتىدىمدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى دىمىترى ۋاقتىدا، يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقىنىڭ ئاھايىتى كۈچەيگەنلىكىنى باشتا پازىلاندۇق. لېكىن، ئۇنداق بولمىسا، مىلادىدىن 174 يىل ئىلگىرى، دىمىترىنىڭ قوشۇن باشلاپ ھىندىستانغا كەتكەن پۇرسىتىدىن پايدىلانغان ئۈكراتىت (دىمىترىنىڭ ھەربىي باشلىقلىرىدىن بىرى) ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى. مىلادىدىن 174 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 167 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە بولغان يەتتە يىل ئە-

چىدە يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقىغا ئىككى پادىشاھ (ھىندىستان قىسمىغا دىمىترى، ئوتتۇرا ئاسىيا قىسمىغا ئۈكراتىت) ھۆكۈمرانلىق قىلدى. مىلادىدىن 167 يىل بۇرۇنقى چاغقا كەلگەندە، ئۈكراتىت يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقىغا يەككە - يېگانە ھالدا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. ئۈكراتىت مىلادىدىن 155 يىل بۇرۇن ھىندىستانغا قىلغان ھەربىي يۈرۈشىدىن قايتىپ كەلگەندە، ئوغلى ئاپاللودوت تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا، ئاپاللودوتنى ئۆكسىي كىلىئوكىل ئۆلتۈردى.

يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا بولغان ھۆكۈمرانلىقى مىلادىدىن 140 يىل بۇرۇن ئۇلۇغ ياۋچىلار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدى.

گىلىئوكىلنىڭ ۋاقتىدا يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقى يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقىنى ۋە يۇنان ھىندى پادىشاھلىقىدىن ئىبارەت ئىككى دۆلەتكە ئايرىلىپ كەتتى. ئۇلۇغ ياۋچىلار يۇنان باكتىرىيە دۆلىتىنىڭ ئىككىنچى بۆلۈنۈپ ئاجىزلاپ كەتكەن ۋاقتىدا ئافغانستانغا بېسىپ كىرىپ، 110 يىل ھۆكۈم سۈرگەن بۇ دۆلەتنى يوقاتتى.

ئۇلۇغ ياۋچىلار ئەڭ قەدىمكى چاغدا ھازىرقى گەنسۇ-نىڭ خېشى كارىدورىدا ياشايتتى. ئۇلار مىلادىدىن 209 يىل بۇرۇن قۇرۇلغان ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ ئۇلۇغ ھۆكۈمرانى باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ۋاقتىدا بويسۇندۇرۇلغان.

ئۇلۇغ ياۋچىلار، ھون تەڭرىقۇتلۇقىغا تەۋە بولۇشتىن بۇرۇن (مىلادىدىن ئۇچ ئەسىر بۇرۇن) مۇستەقىل خانلىق بولۇپ، 150 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئىگە ئىدى. مانا شۇنىڭغا

ئاساسلانغاندا. ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ ئاھالىسى ا مىليونغا يېقىن بولسا كېرەك. ئۇلار ئاساسەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى.

ئۇلۇغ ياۋچىلارئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ ھونلار، ئۈيسۈنلار بىلەن بىر - بىرىگە يان قوشنا بولۇپ ياشىغان. ئۇلۇغ ياۋچىلار ئۈيسۈنلار بىلەن خېشى كارىدورىدا ياشىغان بولسا. ھونلار ئۇلارنىڭ شەرقى (ھازىرقى موڭغۇلىيە ۋە ئىچكى موڭغول)دا ئىدى.

ئۇلۇغ ياۋچىلار مىلادىدىن ئۇچ ئەسىر بۇرۇن ئۈيسۈنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ خانى ناندۇمنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ يايلاقلىرىنى بېسىۋالغان. ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ئۈيسۈنلار شەرققە قېچىپ، ھونلارنىڭ قانىتى ئاستىدا ئامانلىق تاپقان. ھونلارغا قېچىپ بارغان ئۈيسۈن يابغۇسى تۇغۇلغىنىغا بىرنەچچە ئاي بولغان خانزادە راغومنى (نان دۇمنىڭ ئوغلى) مۇ بىللە ئېلىپ قاچقان. ئۇنىڭ باتۇر تەڭرىقۇت تەرىپىلەپ چوڭ قىلغان. راغومى، ھونلارنىڭ قوشنا لىرىغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىدا خىزمەت كۆرسەتكەن. باتۇر تەڭرىقۇت ئۇنى ئۈيسۈنلارغا خان قىلىپ تەيىنلەپ، يۇ ئۇن ئۈيسۈن ئاھالىسىنى ئۆز يۇرتىغا قايتۇرغان. ئاندىن ئۇ زۇن ئۆتمەي، ئۈيسۈنلار بىلەن ئۇلۇغ ياۋچىلار ئارىسىدا يەنە ئۇرۇش بوز بەرگەن. بۇ قېتىمقى ئاھايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە يولۇققان ئۈيسۈنلار ئىرسىن ۋادىسىدىن (نىڭشيادا) ۋە خېشى كارىدورىدىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ ئىلى ۋادىسىغا بېرىپ ماكانلاشقان.

مىلادىدىن 176 يىل بۇرۇن ئۇلۇغ ياۋچىلار ھونلارغا

قارشى ئىسيان كۆتۈردى. باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 175 يىل بۇرۇن ئوغلى كۆكخان (كايۇق تەڭرىقۇت) قوماندانلىقىدا ھون قوشۇنلىرىنى ياۋچىلارنى جازالاشقا ماڭدۇردى. كۆكخان قوماندانلىقىدىكى ھون قوشۇنلىرى ئۇلۇغ ياۋچىلارنى تارمار قىلىپ، ئۇلارنىڭ خانىنى ئۆلتۈردى. قانلىق جازاغا يولۇققان ئۇلۇغ ياۋچىلار مىلادىدىن 175 يىل بۇرۇن مەرھۇم خانىنىڭمەلىكىسى باشچىلىقىدا غەربكە قاراپ كۆچۈپ، دەسلەپ كۆچاغا كەلدى. ئۇلار بۇ يەردىن ئىلى ۋادىسىغا ئۆتۈپ، ئورۇنلاشقىنىغا ئانچە ئۇزۇن بولمىغان ئۈيسۈنلارنى ماكانلىرىدىن قوغلاپ چىقاردى. ئۇلۇغ ياۋچىلار ئىلى ۋادىسىدا يەرلەشكىنىگە 25 يىل بولغاندا(مىلادىدىن 150 يىل بۇرۇن)،ھونلارنىڭ ياردىمىنى ئالغان ئۈيسۈنلارنىڭھۇجۇمىغائۇچراپ،ئىلىۋادىسىدىنمۇ كۆچتى.ئۇلۇغ ياۋچىلار غەربىي جەنۇبقا سىلجىپ قەشقەرگە كەلدى. بۇ يەردە ئانچە ئۇزۇن تۇرمايلا. يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقىنىڭ شىمالىي قىسمى (ئافغانىستاننىڭ شىمالى)غا بېسىپ كىرىپ گېلئوكىل ھۆكۈمرانلىقىنى خەۋپ ئاستىدا قالدۇردى. تارىخي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇلۇغ ياۋچىلار مىلادىدىن 140 يىل بۇرۇن يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقىنى بوقتىپ، تاريختا «توخارىستان» دەپ ئاتالغان دۆلەتنى قۇرغان. «توخار» سۆزىنىڭ قانداق كېلىپ چىققانلىقى ۋە ئۇنىڭ قانداق مەنىنى ئىپادىلەيدىغانلىقى ھېلىغىچە ئېنىق بىر مەلۇمات يوق.

مىلادىدىن 126 يىل بۇرۇن ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ ئالدىغا بارغان جالۇ چىيەن ئۇلارنى ھونلارغا قارشى تۇرۇشقا كۈشكۈرتكەن. ئۇلارنىڭ كۆچى بىلەن ھونلارنى ئاجىزلاشتۇرۇپ،

خەن سۇلالىسىنىڭ ئورنىنى كۆچەيتىش ئۈچۈن. ئۇلاردىن ھەر-
بىر ياردەم تەلەپ قىلغان. ئۇلۇغ ياۋچىلار جالا چېدىنى ئو-
چۇق چىراي قارشى ئالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ پادىشاھ
خەن ۋۇدى ئامىدىن قويغان تەلىپىنى رەت قىلغان.

ھونلار، كوشانلار، ئاق ھونلار دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا

باتۇر تەخمىقۇت مىلادىدىن 177 يىل بۇرۇن غەربكە يۇرۇش قىلىپ كاسپى دېڭىزىنىڭ بويىدىن قايتىپ كەلگەن-دىن كېيىن، مىلادىدىن 176 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن ۋۇدىنىڭ يازغان مەكتۇپىدا مۇنداق دېگەن-دى: «لولان، ئۇيغۇن خانلىقى، ئوغۇزلار (ئوغۇزلار شۇ چاغدا چۆچەك ۋە زايسان ئەتراپلىرىدا ياشايتتى ــ ئا) نى ۋە ئۇ-لارنىڭ ئەتراپىدىكى 26 خانلىقنى ھۆكۈمرانلىقىم ئاستىغا ئالدىم. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ھونلار دۆلىتى تەركىسىگە كىر-دى. ئوقيا كۆتۈرگەن خەلقلەرنىڭ ھەممىسى بىر ئائىلە بو-لۇپ بىرلەشتى.»⑦

يۇقىرىدا بايان قىلىنغىنىدەك، باتۇر تەخمىقۇت مىلا-دىدىن 177 ــ يىل بۇرۇن يەتتەسۇ، ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيادىكى دۆلەتلەرنى بويسۇندۇرغان. ھونلارنىڭ تەخمىقۇت-لىرى ئۆز تېررىتورىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى خانلىقلارنى باشقۇرۇش ئۈچۈن باتىس خان دەپ ئاتىلىدىغان ھون خانىنى تەيىنلىگەن. ھونلارنىڭ باتىس خانلىرىنىڭ ئوردىسى كورلا

تەتراپىدا ئىدى. ئۇلار تەخمىقۇتقا ۋەكالىتەن ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن غەربىي ئاسىيانى باشقۇراتتى. ھونلارنىڭ ئوتتۇرا ئا-سىيادا بولغان ھۆكۈمرانلىقى ناھايىتى ئۇزۇن داۋام قىلغان. بۇنداق ھۆكۈمرانلىقنىڭ ۋاقتىنى مىلادىدىن 177 يىل بۇرۇن-قى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 200 ــ يىللىرىغىچە ھېسابلاش مۇمكىن.

كوشانلار دەۋرىدە (مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 420 ــ يىللىرىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ خېلى قىسمى ئۇلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغانىدى.

بىز باشتا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، ئۇلۇغ ياۋچىلار قۇرغان توخارىستان دۆلىتى بەش يابغۇ تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغان بەش خانلىققا بۆلۈنگەن. بۇلار تۆۋەندىكىچە:

1. ۋاخان يابغۇسى (ئافغانىستاننىڭ شەرقىي شىمالىدا).
2. ماستۇج يابغۇسى (شىمالىي پاكىستاندىكى ماستۇج).
3. كوشان يابغۇسى (ۋاخانىنىڭ غەربىدە).
4. فەرۋان يابغۇسى (كابولنىڭ شىمالىدا).
5. كابول يابغۇسى.

تەخمىنەن 100 يىلچە ھۆكۈم سۈرگەن (مىلادىدىن 140 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغ-چە) توخارىستان دۆلىتى مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ، بىرلەشكەن، كۈچلۈك كوشان ئىمپېرىيىسى بولۇپ قو-رۇلۇشقا باشلىدى. مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇن كوشان يابغۇسى قەنىشقا I (مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مە-

لادىندىن 30 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە قاغان بولغان) باشقا بايە
غۇلارنى بويسۇندۇرۇپ، كوشان دەپ ئاتىلىدىغان يەر نامى
بىلەن تارىخقا يېزىلغان كوشان ئىمپېرىيىسىگە ئاساس سالـ
دى. ئۇ پارىيە بىلەن ئۇرۇش باشلاپ، پارىيە قوشۇنلىرىنى
ھىندىقۇش تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدا، كابول رايونى ئەتراپـ
ىدا تارمار قىلدى. قەدىشقا I شۇ ئۇرۇش ئارقىلىق پارىيە
تېررىتورىيىسىنىڭ بىر قىسمىنى كوشان ئىمپېرىيىسىگە
قوشۇۋالدى.®

تەخمىنەن 500 يىل ھۆكۈم سۈرگەن كوشان ئىمپېرىيىسـ
ىنىڭ تارىخىنى قىسقىچە قىلىپ تۆۋەندىكىچە بايان قىلىش
مۇمكىن: قادفىس I (مىلادىنىڭ 40 ـ يىللىرىدىن 75 ـ يىللىرىچە
ئىمپېراتور بولغان) ۋە قادفىس II (75 ـ 95) قاتارلىق
ئىمپېراتورلارنىڭ ۋاقتىدا، كوشانلارنىڭ پائالىيىتى ئاساـ
سەن ئوتتۇرا ئاسىيا تېررىتورىيىسى بىلەنلا چەكلەنگەنىدى.
قوجۇلا قادفىس I (40 ـ 75) ۋاقتىدا، كوشان ئىمپېرىيىسـ
ىنىڭ تېررىتورىيىسى، خاۋەزمى، سوغدىيانادىن تارتىپ ھىنـ
دىستانغىچە، پامىردىن پارىيەگىچە سوزۇلدى. قادفىس
II (75 ـ 95) ھىندىستانىنى بانارىسقىچە بېسۋالغانىدى.

كوشانلارنىڭ پايتەختى ھىندىستانىنىڭ غەربىي شىمالـ
ىدىكى پىشاۋۇر ئىدى. كوشانلار قەدىشقا II (مىلادىنىڭ 110ـ
يىللىرىدىن 123 ـ يىللىرىچە ئىمپېراتور بولغان) ۋە ئۇنىڭ ۋارىـ
لىرى دەۋرىدە، ناھايىتى كۈچلۈك بىر دۆلەت ھالىغا كەلدى.

كوشان ئىمپېرىيىسى «شاھلار شاھى» نامىنى ئالغان
قەدىشقا II (بەزى تارىخچىلار ئۇنى مىلادىنىڭ 78 ـ يىللىرىدىن

123 ـ يىللىرىچە ئىمپېراتور بولغان، دەپ يازىدۇ) دەۋرىدە،
ئاسىيادىكى ئەڭ كۈچلۈك ۋە مەدەنىيەتلىك بىر دۆلەت سۈپىـ
تىدە دۇنياغا تونۇلغانىدى.

كوشان ئىمپېراتورى قەدىشقا II مىلادىنىڭ 89 ـ يىلى
خەن سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، خەن مەلىكىسىگە ئۆيلىنىـ
دىغانلىقىنى بىلدۈردى. لېكىن پادىشاھ خەنخېدى ئىران بىـ
لەن بولغان دوستلۇققا دەخلى يېتىشتىن ئەنسىرەپ، قەدىشقا
II نىڭ تەلىپىنى رەت قىلىپ، كوشان ئەلچىلىرىنى قاماققا
ئالدى. بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان قەدىشقا II مىلادىنىڭ 90ـ
يىلى 60 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى پامىر ئارقىلىق تارىم ۋاـ
دىسىغا ماڭدۇردى. شۇ چاغدا خەن سۇلالىسىنىڭ قەشقەردە
تۇرۇشلۇق ئەلچىسى بولغان بەنچاۋ، خوتەن، ياركەنت، قەشـ
قەر قاتارلىق ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ بىرلەشمە قوشۇنىغا يول
كۆرسىتىپ تۇردى. بۇ قوشۇنلار كوشان قوشۇنلىرىنى مەغلۇبـ
يەتكە ئۇچراتتى. خەن سۇلالىسى مىلادىنىڭ 103 ـ يىلى غەرـ
بىي ھونلار (شىمالىي ھونلار)نىڭ بېسىم ئىشلىتىشى بىلەن،
بەنچاۋنى قەشقەردىن چاقىرىۋېلىشقا مەجبۇر بولدى. بۇنىڭ
ئارقىسىدىنلا خەن سۇلالىسى بىلەن غەرب ئەللىرى ئارىسىدىكى
مۇناسىۋەت ئۈزۈلدى. قەدىشقا II تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر
خانلىقلىرى بىلەن مەخپىي سۆھبەتلەر ئېلىپ بارىدى. ئۇ مىلا ـ
دىنىڭ 120 ـ يىللىرى خوتەن، ياركەنت، قەشقەر قاتارلىق
خانلىقلارنى كوشان ئىمپېرىيىسى تەركىبىگە قوشۇۋالدى.

قەدىشقا II دەۋرىدە، كوشانلار شەرق ئەللىرى بىلەنلا
ئەمەس، غەرب ئەللىرى بىلەنمۇ ئالاقە ئورناتقان. مىلادىنىڭ
99 ـ يىلى كوشان ئەلچىلىرى رىمغا بېرىپ، رىم ئىمپېرىيىسى

بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتتى. كوشان ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسى بولغان جايلاردىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا ناھايىتى كۆپ مىقداردا رىم ئىمپېراتورى بىرون (54 — 68) ۋاقتىدىكى تەڭگىلەرنىڭ تېپىلىشىمۇ شۇنى ئىسپاتلايدۇ. كوشانلار رىم بىلەنلا ئەمەس، شەرقىي ياۋروپادىكى باشقا دۆلەتلەر بىلەنمۇ ئالاقىدە بولغان.⑨

كوشانلار تارىخىنىڭ ئاخىرقى دەۋرى ھەققىدە يېتەرلىك ئېنىق مەلۇمات يوق. بەزىبىر تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىنىڭ III ئەسىرىگە كەلگەندە، كوشانلار ئاجىزلىشىشقا باشلىغان. شۇ چاغدا كوشان ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسى تارىيىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا، كابول ۋادىسى، كەشمىر، ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمال قىسمى بىلەنلا چەكلەنگەن. كوشانلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى بارا - بارا سۇسلاشقان (كوشانلار دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا، خارەزىمى، سوغدىيانا مۇستەقىل بولۇۋالغان). ئۇلار ھىندىستان مۇھىتىدا ياشىغانلىقتىن، كوشان ئىمپېراتورلىرى ھىندىشاھلىرىغا ئايلانغان. كوشانلار ھىندىلارغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتكەن.

كوشان ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە (مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 420 - يىلىغىچە)، شەرق ئەللىرى بىلەن غەرب ئەللىرى ئارىسىدىكى سودا ئىشلىرى ناھايىتى راۋاجلانغان. كوشانلار غەرب مەدەنىيىتى (ئاساسەن يۇنان مەدەنىيىتى) ئاساسىدىكى مەزمۇنى مول، يۇكسەك بىر مەدەنىيەتنىڭ يارقىلىشىدا ناھايىتى چوڭ رول ئويناغان. ھازىرقى ئۆزبېكىستاننىڭ تېرمىز شەھىرىگە يېقىن بولغان «ئايرتام» دېگەن جايدا ئىسادەتخانىسىنىڭ خارابىسىدىن تېپىلغان چالغۇچىلارنىڭ تاشتىن ياسالغان ھەيكىلىدىكى تەسۋىرلەر بۇنى ئىسپاتلايدۇ.⑩

كوشان سەئىتى ھىندىستان مەدەنىيىتىدە (ھىندىستاندىكى تاكسىلار ۋە مادۇرا شەھەرلىرىنىڭ يادىكارلىقلىرى)، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدە (كۇچا ۋە قەشقەردىن تېپىلغان ھەيكەللەر) ۋە شەرقىي ياۋروپا مەدەنىيىتىدە (ئالاتاۋ مۇھىتى ئارقىلىق) چوڭقۇر ئىز قالدۇرغان.⑪

كوشان ئىمپېرىيىسى تەركىبىدىكى خەلقلەر ھەرخىل تىللاردا (تۇركىي، پارس، ھىندى تىللىرىدا) سۆزلەشكەن، خارەزمى يېزىقى، قاروشتى يېزىقى (بۇ يېزىقلار سۇرىيە يېزىقى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن)، كوشان يېزىقى (بۇ يېزىقى يۇنان يېزىقى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن) قاتارلىق يېزىقلارنى قوللانغان.

كوشان ئىمپېرىيىسى تەركىبىدىكى خەلقلەر ئاتەشپەرەسلىك، شامانىزم، مانىخەي دىنلىرىغا ئېتىقاد قىلغاندىن تاشقىرى، بۇددا دىنىغىمۇ ئېتىقاد قىلغان. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە يەتتەسۇدىن تېپىلغان بۇددا ئىبادەتخانىلىرى بۇنىڭدىن گۇۋاھلىق بېرىدۇ.

بىز كوشان ئىمپېرىيىسىنىڭ مىلادى 420 - يىلى ئاق ھونلار تەرىپىدىن يوقىتىلغانلىقىنى، كوشان ئىمپېرىيىسىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان توققۇز ئىمپېراتورنىڭ نامىنى يىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگىمىز. كوشان ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورلىرىنىڭ نامىلىرى، ئۇلارنىڭ ئىمپېراتورلۇق تەختىنە ئولتۇرغان يىللىرى تۆۋەندىكىدەك:

مىلادىدىن بۇرۇنقى يىللاردا:

1. قەنىشقا I (58 — 31) 28 يىل ئىمپېراتور بولغان.
2. خۇيىشقا (مىلادىدىن بۇرۇنقى 31 - يىلىدىن مىلادى 10 - يىلىغىچە) 40 يىل ئىمپېراتور بولغان.

مىلادىدىن كېيىنكى يىللار:

3. ۋاسودىۋا (10 — 40) 30 يىل ئىمپېراتور بولغان.
4. قوجولا قادفىس I (40 — 75) 35 يىل ئىمپېراتور بولغان.
5. ۋىما قادفىس II (75 — 98) 23 يىل ئىمپېراتور بولغان.
6. ۋېيىشقا (95 — 110) 15 يىل ئىمپېراتور بولغان.
7. قەنىشقا II (110 — 129) (يەنە بەزى تارىخىي مەلۇماتلاردا، قەنىشقا II مىلادىنىڭ 78 - يىلىدىن 123 - يىلىغىچە 45 يىل ئىمپېراتور بولغان دېيىلىدۇ.)
8. ۋاسودىۋا (— 250).
9. كىتارا (بۇ ئىمپېراتور مىلادىنىڭ V ئەسىردە تۇغۇلغان).

كوشان ئىمپېراتورلىرىنىڭ نەسەبنامىسىنى تولۇق يېزىشقا ئىمكانىيەت بېرىدىغان ماتېرىياللار بۈگۈنگە قەدەر تېخى تولۇق تېپىلغىنى يوق. تېپىلغانلىرى بۇقىرىقىدەك.

كوشان ئىمپېراتورلىرىنىڭ مىلادىنىڭ II ئەسىرىگە كەلگەندە

ئاجىزلاپ كەتتى. بۇ چاغدا ئىران ساسانىيلار سۇلالىسى (مىلادىنىڭ 225 - يىلىدىن 651 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) كۈچىيىشكە باشلاپ، ئاخىر ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئافغانىستاننى بېسىۋالدى. IV ئەسىرگە كەلگەندە، ھىندىستاندىكى گوپتا پادىشاھلىقى (مىلادىنىڭ 320 - يىلىدىن 445 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) كۈچىيىپ ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمال قىسمىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىۋالدى. كوشانلار ھىندىقۇش تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى تەررىتورىيىگىلا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قالالىدى.

مىلادى V ئەسىرنىڭ بېشىدا (مىلادىنىڭ 420 - يىللىرى) ئارال كۆلىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدىن كەلگەن ئاق ھونلار ياكتېرىيىنى بېسىۋېلىپ، ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمال قىسمىغا ھۇجۇم قىلىپ، كوشانلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى يوقاتتى.

ئاق ھونلار — ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، ئۇلارنىڭ چىرايى ئاق - سۆزۈك بولغانلىقتىن ئۇچۇن. VI ئەسىردە ياشىغان شەرقىي روما تارىخچىسى فروكوفىس ئۇلارنى، ئاق ھونلار دەپ يازغان. V ئەسىردە ياشىغان ئەرمەن تارىخچىلىرى «كوشانلار بىلەن ئىفتالىتلار (ئاق ھونلار) بىر - بىرىدىن پەرق قىلمايدۇ.»[12] چۈنكى، كوشانلارمۇ ئاق ھونلارمۇ ئۇلۇغ ياۋچىلاردىن ئىدى. بۇنى «ئاق سۆڭەكلىرى يىلنامىسى. ئىفتالىتلار ھەققىدە قىسسە» دېگەن مەلۇماتمۇ ئىسپاتلايدۇ. يىلنامىدە بۇنداق دېيىلگەن: «ئىفتالىتلار خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇلۇغ ياۋچىلاردىن كېلىپ چىققان.»

بەزىبىر شەرق ئالىملىرىمۇ يۇقىرىدىكى قاراشنى قۇۋ-

ۋەتلەيدۇ. لېكىن شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ئاق ھونلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى بۇ مەسىلىنى تېخىمۇ ئىلگىرى لىگەن ھالدا تەتقىق قىلىش لازىم.

ئاق ھونلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خارەزىمى ۋە سوغدىنى يانادىكى ھۆكۈمرانلىقىنى چىڭىتىۋالغاندىن كېيىن، كۈشانلارنىڭ ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىگە تارتقۇزۇپ قويغان تېررىتورىيىسىنى ئۆزلارنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىشقا بەل باغلىدى. بۇ سەۋەبتىن، ئاق ھونلار بىلەن ئىران ئارىسىدا ناھايىتى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار باشلاندى.

ئاق ھونلارنىڭ تۇنجى پادىشاھى ئاق سۇيارخان (مىلادىنىڭ 420 ـ يىلىدىن 470 ـ يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) بىلەن ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ شاھىنشاھى بەھرامگور (418 ـ 438) ئارىسىدا ئۇرۇش بولدى. مەزكى شاھ جاھان يېنىدا بولغان ئۇرۇشتا ئىران غەلبە قىلدى. ئاق ھونلار بىلەن ئىران ئارىسىدىكى چىگرا ـ تالقان شەھىرى (مەزكى شاھ جاھان بىلەن بەلىخ ئارىسىدىكى شەھەر) يېنى قىلىپ بەلگىلەندى. ئاق سۇيارخان مىلادىنىڭ 457 ـ يىلى بەدەخشان، توخارىستان، چىغانىيان، گوزگان (مورغاب دەريا سىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىدا) نى بېسىۋالدى. ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ شاھىنشاھى فىروزنىڭ ۋاقتىدا (459 ـ 484) ئاق ھونلار بىلەن ئىران ئارىسىدا ئۈچ قېتىم ئۇرۇش بولدى. بىرىنچى قېتىملىق ئۇرۇشتا ئاق ھونلارنىڭ پادىشاھى ئاق سۇيارخان فىروزنى تارمار قىلدى. فىروز ئاق ھونلارغا ئەسىرگە چۈشتى. لېكىن، فىروز ئىرانىنىڭ ئىنتىپاقدىشى شەرقىي رىم (مىلادىنىڭ 394 ـ يىلىدىن 1451 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم

سۈرگەن) ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى زىنون تەرىپىدىن ئاق ھونلارغا ئەۋەتىلگەن ئولپان ھېسابىغا ئەسىرلىكتىن قۇتۇلۇپ قالدى. شۇ ئۇرۇشتىن كېيىن، ئىران ساسانىيلار سۇلالىسى ئاق ھونلارغا چىگرىدىكى تالقان شەھىرىنى بېرىش ۋە بەھرام گور ۋاقتىدا (418 ـ 438) بەلگىلەنگەن چىگرىدىن ئۆتمەسلىك مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالغان بولسىمۇ، بۇ مەجبۇرىيەتلەر ئورۇندالمىدى. مىلادىنىڭ 475 ـ يىلى فىروز شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ساسانىيلار پايتەختىدە تۇرۇشلۇق ئەلچىسى ئۈستىگە ھەمراھلىقىدا (شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى ئىرانغا ئالتۇن يارىدەم قىلىپ، ئىرانىنى ئاق ھونلارغا قارشى ئۇرۇشقا كۈشكۈرتكەن) ئاق ھونلارغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا، ئەفتالانوس (مىلادىنىڭ 470 ـ يىلىدىن 496 ـ يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) قوماندانلىقىدىكى ئاق ھون قوشۇنلىرى ئىران قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. فىروز ئەسىرگە چۈشتى. فىروز ئەسىرلىكتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، ئاق ھونلارغا كۈمۈش دىنار (ئىران پۇلى) بىلەن تولدۇرۇلغان قاپلار يۈكلەنگەن 30 قېچىر بېرىش مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالدى. ئەمما فىروز 20 قېچىر كۈمۈش دىنارنى ئاران بېرەلىدى. شۇڭا ئۇ قۇباد ئاتلىق ئوغلىنى ئاق ھونلارغا گىرۇگە قويۇپ، خىراج تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. فىروز بۇنىڭ بىلەنلا توختاپ قالماستىن، ئۆز سىڭىللىرىدىن بىرىنى ئەفتالانوسقا ياتلىق قىلىپ، ئاق ھونلار بىلەن ئىناق ئۆتۈشكە ئۇرۇندى. ئەمما فىروز ئالدامچىلىق قىلىپ، ئەفتالانوسقا ئۆز سىڭلىسىنى ئەمەس، بەلكى ياشقا بېرىلغان مەلىكىنى ياتلىق قىلدى. بۇنداق ئالدامچىلىقنى ئۆز ۋاقتىدا سەزگەن ئەفتالانوس ئىراندىن

كەلگەن ھەربىي مۇتەخەسسىسلەرنىڭ بىر قىسمىنى ئۆلتۈرۈش
كە ۋە بىر قىسمىنى ئۇرۇپ ناكا قىلىۋېتىشكە بۇيرۇق بەردى. ⑬

ئاق ھونلار فىروز بىلەن بولغان ئىككى قېتىملىق ئۇ-
رۇشتا غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، ئىرانىنى ئاساسەن قارام ھالغا
چۈشۈرۈپ قويدى. فىروز ئىككى قېتىم ئېغىر مەغلۇبىيەتكە
ئۇچرىغاندىن كېيىن، يەنەشەرقىي رومانىڭ ياردىمىنى ئېلىپ مە-
لادىنىڭ 484 - يىلى ئاق ھونلارغا قارشى ئۈچىنچى قېتىم
ئۇرۇش باشلىدى. فىروز قوماندانلىقىدىكى ئىران قوشۇنلى-
رى ئاق ھونلار تېررىتورىيىسىگە قەدەم قويغان ھامان، ئېف-
تالانوسنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە ئالدىن تەييارلاپ قويۇل-
غان ئۇستى نىقابلانغان چوڭقۇر ئورەكلەرگە چۈشۈپ ھالاك
بولدى. شۇ ئۇرۇشتا فىروز ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرى ئۆلدى.
ئاق ھونلار مەرۋى شاھ جاھانىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان نۇرغۇن
جايلارنى بېسۋېلىپ، ئىرانغا ناھايىتى ئېغىر سېلىق سالـ
دى. يۇقىرىدىكى غەلىبىدىن كېيىن ئېفتالانوس كابولنى ۋە
ھىندىستاننىڭ پەنجاپ ۋادىسىنى بېسۋالدى. ئارقىدىنلا
ئېفتالانوس قاراقۇرۇمدىن ئۆتۈپ، خوتەن، ياركەنت، قەش-
قەر، كۇچا قاتارلىق ئۇيغۇر خانلىقلىرىنى ئاۋارلار-
نىڭ قولىدىن تارتىۋالدى. ⑭ ئېفتالانوسنىڭ ۋاقتىدا،
ئاق ھونلار دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىگە ئوتتۇرا
ئاسىيا (تارىم ۋادىسىنىڭ بىر قىسمى بولمىغان ئىچـ
دە)، ئىرانىڭ شەرقىي قىسمى، ھىندىستاننىڭ بىر قىسمى
كىرەتى.

ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ شاھىنشاھلىرى قۇباد
(484 — 530)، نۇشىروان (530 — 580) نىڭ ۋاقتىدا، ئې-

ران ئاق ھونلارغا سېلىق تۆلەپ تۇردى. ئىران مىلادىنىڭ
459 - يىلىدىن باشلاپ (فىروز شاھىنشاھ بولغاندىن تارتىپ)
554 - يىلىغىچە ئاق ھونلارغا قارام بولۇپ ياشىدى. Ⅵ ئە-
سىردە ياشىغان ئەرمەن تارىخچىسى لازىر پاربىسكى
«فىروزنىڭ ئىرانىنى ئېفتالىتلارغا (ئاق ھونلارغا دېمەكچى)
ساتقانلىقىنى ۋە ئۇنىڭقۇللۇقتىن ھېچقاچان قۇتۇلماسلىقىنى
غەمكىنلىك بىلەن تەكىتلىگەن». ⑮

ئاق ھونلارغا ئېفتالانوستىن كېيىن تورامانخان
(496 — 510)، مېھرىكورا (510 — 540) قاتارلىق كىشىلەر-
نىڭ پادىشاھ بولغانلىقى مەلۇم. ئۇنىڭدىن كېيىنكى پادىشاھى
كاتپارا بولسا كېرەك.

ئاق ھونلار مېھرىكورانىڭ ۋاقتىدا (510 — 540)،
قاراشەھەر ئەتراپىدا ئۇيغۇر خانلىقى (487 — 546) بىلەن
بىر نەچچە قېتىم ئۇرۇشقان. لېكىن جۇڭگو تارىخچىلىرى
«ئىگىز ھارۇنلىقلار خانلىقى» (高车王国) دەپ ئاتىغان
ئۇيغۇر خانلىقى كۆپ چاغلاردا ئاق ھونلارنىڭ مەدەت بە-
رىشىگە ئىگە بولۇپ، ئاۋارلارغا قارشى ئۇرۇش ھەر-
كەتلىرىنى ئېلىپ بارغان.

مېھرىكورا، ئاۋار قاغانلىقى (396 — 551) نىڭ قا-
غانى ئايناغاي (521 — 551) نىڭ سىڭلىسىغا ئۆيلىنىپ،
ئاۋارلار بىلەن بولغان دۈشمەنلىك ھالىتىگە خاتىمە بەرگەن.
بۇنداق مۇناسىۋەتنىڭ ئورنىشىدىن تولىراق ئاۋارلار مەنپە-
ئەتدار ئىدى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، مېھرىكورا مىلادىنىڭ 516 -
يىلى چاڭجياڭ ۋادىسىدىكى لياڭ سۇلالىسى (502 — 557)
غا ئەلچى ئەۋەتىپ دوستلۇق ئورناتقان. ⑯

ئىران پەقەت مىلادىنىڭ 554 - يىلىدىن باشلاپ ئاق هونلارغا بولغان قارامليقتىن قۇتۇلۇپ تولۇق مۇستەقىل ياشاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان. بۇنىڭغا مىلادىنىڭ 551 - يىلى قۇرۇلغان كۆك‌تۈرك خاقانلىقى (551 — 744) سەۋەب بولغان. چۈنكى، كۆك‌تۈركلەر مىلادىنىڭ 554 - يىلى ئاق هونلارغا هۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى ناھايىتى ئېغىر هالغا چۈشۈرۈپ‌قويغاندى. ئىران ساسانىيلار سۇلالىسى ئوتتۇرا ئاسىيادا بولغان بۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئاق هونلارغا بولغان قارامليقتىن قۇتۇلۇپ چىقىش بىلەن بىرگە، توخارىستاننى ئاق هونلارنىڭ قولىدىن تارتىۋالغان. كۆك‌تۈركلەر ئىران بىلەن ئىتتىپاق لىشىپ، مىلادىنىڭ 560 - يىللىرى 140 يىل هۆكۈم سۈرگەن ئاق هون دۆلىتى (420 — 565) نى تارمار قىلىپ ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگىلىۋالغان.

ئاق هونلار باشتا ماراكەنتنى پايتەخت قىلغان بولسا، مېهرىكورا پادىشاھ بولغاندىن باشلاپ (مىلادىنىڭ 510 - يىلى) پەنجاب ۋادىسىدىكى ساركوت شەهرىنى پايتەخت قىلغان.

ئاق هونلار ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىدىن كۆپ مىقداردا باج - سېلىق ئېلىپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ باشقۇرۇشىغا يول قويغان.

ئاق هونلار تولىراق شەھەرلەردە ياشىغان. ئۇلار ئۇيغۇر بىلەن قوراللانغان باتۇر ۋە شەپقەتسىز قوشۇنغا ئىگە ئىدى. ئاق هونلاردا ئاساسەن غەربىي هون تىلى يېتەكچى تىل سۈپىتىدە رول ئويناغان. ئاق هونلار دۆلىتى تەركىبىدە

تۈرلۈك خەلقلەر (تۈركىي، پارس، هىندىلار) ياشىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار تۈرلۈك دىنلار (بۇددا، ئاتەشپەرەسلىك، مانىي دىنلىرى)غا ئېتىقاد قىلغان.

ئاق هونلار ناھايىتى يۈكسەك مەدەنىيەت ياراتقان. ئاق هونلار دەۋرىدە، جۇڭگو رەڭلىك ئېشە ياساشنى ئاق هونلاردىن ئۆگەنگەن. «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى. غەرب ئەللىرى مەققىدە قىسسە» بابىنىڭ «ئۇلۇغ ياۋچىلار» تارمىقىدا بۇنداق دېيىلگەن: «ياۋچىلارنىڭ پايتەختكە (ۋېي خانلىقىنىڭ پايتەختى داتۇڭ شەھىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) كەلگەن سودىگەرلىرى، بىز تاشنى ئېرىتىپ ئۇنىڭدىن هەر خىل رەڭدىكى ئېشەلەرنى ئىشلەشنى بىلمىز، دەپ جاكارلىغان. ئۇلار تاغلاردىن رۇدا كەلتۈرۈپ پايتەختتە رەڭلىك ئېشە قۇيۇش ئۇستىدە تەجرىبە قىلغاندا، نەتىجىلىك چىققان. ئۇلار ياسىغان ئېشەلەر ئۇنچىلىك پارقىراق چىققانكى، هەتتا غەربىي مەملىكەتلەردىن كەلتۈرۈلگەن ئېشەلەردىن ھۆ چىرايلىق بولغان. شۇڭا، پادىشاھ (ۋېي پادىشاھى تو باتاۋ كۆزدە تۇتۇلىدۇ) ئۇلار ياسىغان ئېشەلەردىن ئوردىدىكى تەختلەرنى ياساشنا پايدىلىنىش توغرۇلۇق بۇيرۇق بەردى. يۇزدىن ئارتۇق ئادەم ئېشە قۇيۇشنى ئۆگىنىشكە كىرىشتى. ئېشەلەر ناھايىتى پارقىراق بويىقلارغا ئىگە بولغاندىن تاشقىرى، سۇزۇك چىققان. بۇنداق ئېشەلەرنى كۆرگەن كىشىلەر هەيران قېلىشىپ، ئۇلارنى ئىلاهىي ئېشەلەر دەپ هېسابلىغان.» بۇ ۋەقە مىلادىنىڭ 424 - يىلى بولغان. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان غەربىي مەملىكەتلەرنىڭ ئېشەلىرى رەڭسىز ياكى سۇرىيىنىڭ ئېشەلىرى بولسا كېرەك.[17] چۈنكى، ئۇنىڭ

دىن بۇرۇن جۇڭگو رەڭلىك شېشىلەرنى روما ياكى سۇرىيە دىن ئالاتتى.

ئاق ھونلار دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يېزا ئىگىلىكى، قول ھۈنەرۋەچىلىكى، سودا ئىشلىرى ۋە مەدەنىيىتى خېلى يۇكسەك سەۋىيىگە يەتكەن.

ئاق ھونلار دۆلىتىگە پادىشاھ بولغانلار تۆۋەندىكىلەر:

1. ئاق سۇارخان	420 — 470
2. ئېفتالانوس	470 — 496
3. تورامانخان	496 — 510
4. مېھرىكوراخان	510 — 540
5. گاتپارا	540 — 556

ئاق ھونلار دۆلىتىنىڭ مىلادىنىڭ 565 - يىلى كۆك-تۈركلەر تەرىپىدىن يوقىتىلغانلىقىنى يۇقىرىدا ئېيتقانىدۇق.

ئەرەب خەلىپىلىكى ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا

ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بېسۇۋېلىشى، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەرەبلەرگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى توغرىسىدا سۆز ئېچىشتىن بۇرۇن، ئىسلام دىنىنىڭ پەيدا بولۇشى، ئەرەبلەرنىڭ سۈرىيە، ئىراق ۋە ئىرانىنى بېسۇۋېلىشى توغرىسىدا بىرئاز توختىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئىسلام دىنى، خرىستىئان ۋە يەھۇدا دىنلىرى بىلەن

بىر قاتاردا دۇنيادا ئەڭ كۆپ تارقالغان دىنلار قاتارىغا كىرىدۇ. بۇ دىنلارنىڭ پەيدا بولۇشى خەلقلەر ھايات-لىقىدىكى ئۈلۈغ ئۆزگىرىشلەرگە باغلىق ئىدى.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئۈچ چوڭ دىننىڭ ئەڭ قەدىمكىسى يەھۇدا دىنى ئىدى. يەھۇدا دىنى مىلادىدىن ئالدە ئەسىر بۇرۇن ھىندىستاندا پەيدا بولغان. خرىستىئان دىنى يەنىكىدىن 2000 يىل بۇرۇن پەيدا بولغان. ئىسلام دىنى بولسا مىلادىنىڭ VII ئەسىرىدە پەيدا بولغان. ھازىرقى ۋاقىتتا ئىسلام دىنى ئاساسەن ئەرەب مەملىكەتلىرىدە، تۈركىيە، ئىران، ئافغانىستان، ھىندىستان، پاكىستان، ھىندونېزىيە، مالايشىيا، شىمالىي ئافرىقا ۋە ھازىرقى جۇڭگودىكى، ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى بىرمۇنچە مىللەتلەر ئارىسىغا تارقالغان.

ئەرەبىستان يېرىم ئارىلى ئىسلام دىنىنىڭ ۋەتىنى ئىدى. ئەرەبىستان يېرىم ئارىلى ئاسىيانىڭ غەربىي جەنۇب قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، شىمالدا ئىراق، سۈرىيە بىلەن جەنۇبتا ھىندى ئوكيان بىلەن، شەرقتە پارس قولتۇقى بىلەن تۇتىشىدۇ، غەربتە قىزىل دېڭىز ئارقىلىق ئافرىقا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ.

ئەرەبىستان يېرىم ئارىلىنىڭ يەر مەيدانى 3 مىل-يون كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، ھازىرقى ھىندىستاننىڭ زېمىن كۆلىمىگە توغرا كېلىدۇ. ياۋروپا قۇرۇقلۇقىنىڭ بولسا تەخمىنەن تۆتتىن بىرىگە باراۋەر كېلىدۇ. ئەرەبىستان يېرىم ئارىلىنىڭ كۆپ قىسمى قۇرۇق دەشت - باياۋانلار ۋە يېرىم سەھرالار-

دين ئىبارەت. ئەرەبستان يېرىم ئارىلىنىڭ ئىقلىمى قۇرغاق، ھاۋاسى ئىسسىق. ھۆل ـ يېغىن ناھايىتى ئاز ياغقان لمقتىن، دېھقانچىلىق قىلىشقا لايىق جايلار ناھايىتى ئاز، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا باب كېلىدىغان جايلار كۆپسىرەك ئىدى. دەشت ـ باياۋانلاردا ۋە يېرىم سەھرالاردا ئوت ـ چۆپلەر خېلى مول ئۆسەتتى. خورما بىلەن تۆگە سوتى ئەرەبستان يېرىم ئارىلىدا ياشايدىغان ئەرەبلەرنىڭ ئاساسىي ئوزۇقى ئىدى. سۇ بولسا ھايات ۋە پاراۋانلىقنىڭ مەنبەسى ئىدى. ئەرەبلەرنىڭ تەسىللىرىدە: «ھەممە نەرسە سۇ بىلەن تىرىك»، «سۇ يوق جايدا يەر ھەم يوق» دېيىلىدۇ.

يەقەت ئەرەبستان يېرىم ئارىلىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان يەمەن رايونىلا تروپىك ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ ساپ، ھوسۇلدار جاي ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەردە ھەر يىلى ئىككى قېتىم ھۆل ـ يېغىن پەسلى بولىدۇ، يەمەندە قەدىمدە دېھقانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ئىمكانىيەت كەڭ بولغان. يەمەندە مىلادىدىن بۇرنەچچە مىڭ يىل بۇرۇنلا ئولتۇراقلاشقان ئەرەب لەر دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا ـ سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۆزىنىڭ خاس خۇسۇسىيەتىكە ئىگە بولغان يۇكسەك ئەرەب مەدەنىيىتىنى ياراتقان.

ئەرەبستان يېرىم ئارىلىنىڭ يەمەن رايونىدىن باشقا جايلىرىدا ياشايدىغان ئەرەبلەر، ئارپا، بۇغداي قاتارلىق زىرائەتلەرنى تېرىغاندىن تاشقىرى، خورما دەرەخلىرىنى ئۆستۈرەتتى. ئۇلار يەنە ساپال قاچىلارنى ياساش، رەخت توقۇش (ئاساسەن تۆگە تېتىدىن يۇڭ رەخت توقۇش)، مېتال ئېرىتىپ ئۇرۇش قوراللىرىنى ياساش قاتارلىق قول

ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەنمۇ شۇغۇللىناتتى. ئەرەبلەرنىڭ ناھايىتى كۆپ قىسمى چۆللەردە چېدىر تىكىپ ياشاپ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى، پەقەت ئەرەبلەرنىڭ قۇرەيىش قەبىلىسىلا دېگۈدەك مەككە، مەدىنە قاتارلىق شەھەرلىرىدە ئولتۇراقلاشقانىدى. قۇرەيىشلەردىن بىر قىسىم كىشىلەر سودىگەرچىلىك قىلىپ ھايات كەچۈرەتتى. ئەرەبلەر ئىسلام دىنى پەيدا بولۇشتىن بۇرۇن بۇتپەرەس بولۇپ، خىلمۇ خىل بۇتلارغا چوقۇناتتى، بەزىلىرى يەھۇدىي، خرىستىئان دىنلىرىغىمۇ ئېتىقاد قىلاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئەرەب قەبىلىلىرىنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەرەققىياتىمۇ تەكشى ئەمەس ئىدى. يۇقىرىدىكى سەۋەبلەرگە كۆرە، ئەرەبلەردە مۇستەھكەم بىرلىك يوق ئىدى. بۇ ئەھۋال ئەرەبلەردە بىرلىككەكەلگەن ھاكىمىيەتنىڭ شەكىللىنىشىگە توسقۇنلۇق قىلاتتى. ھەتتا قەبىلىلەر بىلەن قەبىلىلەر ئۆزئارا ئۇرۇشۇپ تۇراتتى. ئەڭ دەسلەپ دۆلەت پەيدا بولغان يەمەن رايونىدا. مىلادىنىڭ دەسلەپكى ئەسىرلىرىدە بىرقانچەدۆلەت پەيدابولۇپ ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا قانلىق ئۇرۇشلار بولۇپ تۇردى.

مىلادىنىڭ VI ئەسىرىدە، ئەرەبستان يېرىم ئارىلىغا ھەبەشلەر ۋە ئىرانلىقلار ھۇجۇم قىلىشقا باشلىدى. شۇنىڭ نەتىجىسىدە، ھىجاز ئارقىلىق ئۆتىدىغان سودا يولى توسقۇنلۇققا ئۇچرىدى. ھەبەشلەر ئەرەبستان يېرىم ئارىلىنىڭ جەنۇبىدىكى گۇللەپ ياشنىغان شەھەرلەرنى يەر بىلەن يەكسان قىلدى. كارۋان سودىسىنىڭ كېمىيىپ كېتىشى ئەرەبستان ئاھالىسىگە ناھايىتى قاتتىق زەربە بولدى. بۇنىڭ بىلەن ئىقتىسادىي رەقابەت (كرىزىس) يۈز بېرىپ، ئەرەبلەر ئىچىگە ئەھۋالدا قالدى.

ئەرەبلەرنىڭ ھىجازدىكى ئاقسۆڭەكلىرى مەملىكەتنى مۇداپىئە قىلىش، يېڭى ئۆلكىلەر ۋە يېڭى رايونلارنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن، ئەرەبلەرنى بىرلەشتۈرۈش زۆرۈرلۈكىنى چۈشىنىشكە باشلىدى.

بۇ غايىنى مىلادىنىڭ VII ئەسىرنىڭ كەلگەندە، مۇھەممەت پەيغەمبەر ئەمەلگە ئاشۇردى. ئۇ ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئارقىلىق ئىجتىمائىي جەھەتتىن تارقاق، ئىقتىسادىي جەھەتتە نامرات، مەدەنىيەت جەھەتتە قالاق ھالەتتە ياشاۋاتقان ئەرەب قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئەرەبستان يېرىم ئارىلىدا ئەرەب ئىسلام دۆلىتىنى قۇردى.

دۇنيادىكى ئەھلى مۇسۇلمانلارنىڭ پەيغەمبىرى، قۇرئان ئەقىدىسى بويىچە ئېيتقاندا، ئاللانىڭ مۇسۇلمان بەندىلىرىگە ئەۋەتكەن ئەلچىسى بولغان مۇھەممەت پەيغەمبەر مىلادىنىڭ 570 - يىلى مەككىدە تۇغۇلغان. ئۇ كىچىكىدىنلا ئاتا - ئانىسىدىن يېتىم قېلىپ، تاغىسى ئەبۇتالىپ (ئىمام ئەلىنىڭ ئاتىسى) نىڭ تەربىيىسىدە ئۆسكەن. مۇھەممەت پەيغەمبەر ياش ۋاقتىدا مەككىدىكى ئەڭ باي سودىگەر خەدىچە ئاتلىق ئايالنىڭ سودا كارۋانلىرىغا ئەگىشىپ، پەلەستىن، سۈرىيە قاتارلىق جايلارغا بارغان. ئۇ دەسلەپ خەدىچەگە ئۆيلەنگەن. قۇرئان ھۆكۈمى بويىچە ئېيتقاندا، ئۇنىڭغا پەيغەمبەرلىك ۋەھىيسى كەلگەندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 610 - يىلى (شۇچاغدا مۇھەممەت پەيغەمبەر 40 ياشتا ئىدى) مەككىدە ئىسلام دىنىنى تەرغىب قىلىشقا باشلىغان. مەككىدىكى قورەيشلەرنىڭ ئاقسۆڭەكلىرى مۇھەممەت پەيغەمبەرگە زىيانكەشلىك قىلىشقا ئۇرۇنغان. شۇ سەۋەبتىن، مۇھەممەت پەيغەمبەر ۋە ئۇنىڭ

ئەمەلدارلىرى مىلادىنىڭ 622 - يىلى يېرىم كېچىدە مەككىدىن چىقىپ، مەدىنىگە كەتكەن. بۇ ۋەقە ئىسلام تارىخىدا، ھىجرەت (سەپەر مەسىلىسى) دەپ ئاتىلىپ، دۇنيادىكى مۇسۇلمانلار ئۈچۈن يېڭى مىلادىنىڭ - ھىجرىيە مانا شۇ چاغ (مىلادىنىڭ 622 - يىلى) دىن باشلىنىدۇ.

مۇھەممەت پەيغەمبەر مەدىنىگە كەلگەندىن كېيىن، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار ناھايىتى تېز كۆپەيگەن، مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ ئابرويى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، ئىجتىمائىي ئورنى مۇستەھكەملىنىشكە باشلىغان. ئۇ قوشۇن باشلاپ مەككىگە يۈرۈش قىلغان. شۇنىڭدىن باشلاپ، مۇسۇلمان ئەرەبلەر بىلەن كاپىر ئەرەبلەر ئارىسىدا كۆپ قېتىم ئۇرۇش بولغان. مىلادىنىڭ 630 - يىلى مۇھەممەت پەيغەمبەر مەككىنى ئالغاندىن كېيىن، ئىسلام دىنى پۈتۈپ ئەرەب قەبىلىلىرى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان. مۇھەممەت پەيغەمبەر مىلادىنىڭ 632 - يىلى 62 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. دەل شۇ چاغدا، پۈتۈن ئەرەبستان يېرىم ئارىلى ئىسلام بايرىقى ئاستىدا بىرلىككە كەلگەندى.

ئىسلام تارىخىدا، «خۇلەفايى راشىدىن» دەۋرى دەپ ئاتىلىدىغان دەۋردىكى (مىلادىنىڭ 632 - يىلىدىن 661 - يىلىغىچە) خەلىپە ئابۇبەكرنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 632 - يىلىدىن 634 - يىلىغىچە خەلىپە بولغان) ئەرەبلەر ئىسلام دىنىنى قوشنا ئەللەرگە تارقىتىش تەييارلىقىنى پۈختا ئىشلىدى.

ئەرەبلەر خەلىپە ئۆمەرنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 634 - يىلىدىن 644 - يىلىغىچە خەلىپە بولغان) غەرب ۋە شەرقتىكى قوشۇنلارغا شىددەت بىلەن ھۇجۇم باشلىدى.

خەلىپە ئۆمەر دەسلەپ ئۆزىنىڭ غەربتىكى قوشۇنى شەرقىي روما ئىمپېرىيەسىگە ھۇجۇم باشلىدى. مىلادىنىڭ 635-يىلى 9 - ئايدا، خالىد قوماندانلىقىدىكى ئەرەب قوشۇنلىرى شەرقىي روما قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈرۈپ، دەمەشقنى بېسىۋالدى. مىلادىنىڭ 636 - يىلى 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، خالىد ئىبنى ئۇۋەيدىكى يامۇق دەريا سىنىڭ بويىدا، روما ئىمپېراتورى ھىراكلىنىڭ(610 — 641) 200 مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان چوڭ قوشۇنىنى تارمار كەلتۈرۈپ، پەلەستىننى بېسىۋالدى. شەرقىي روما قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى تىئودوروس شۇنۇرۇشتا ئۆلدى.

خەلىپە ئۆمەر، سۈرىيە بىلەن پەلەستىننى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئىراننى بېسىۋېلىشقا بەل باغلىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، مىلادىنىڭ 628 - يىلى مۇھەممەت پەيغەمبەر ئىران پادىشاھى خىسراۋپەرۋىزگە مەكتۇپ يوللاپ، ئۇنى مۇسۇلمان بولۇشقا دەۋەت قىلغان. خىسراۋ پەرۋىز مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ مەكتۇپىنى يىرتىپ تاشلىغانىكەن.

خەلىپە ئۆمەر مىلادىنىڭ 637 - يىلى مۇھەممەتئەلەيھىسالامنىڭ سەپدىشى سەئىد ئىبنى ئەبۇۋاققاس قوماندانلىقىدا خىللانغان، جەڭگىۋار ئەرەب قوشۇنلىرىنى ئىرانغا ماڭدۇردى. قەدىشىيە دېگەن جايدا (ئىراقتا)، ئەرەبلەر بىلەن ئىرانلىقلار ئارىسىدا ناھايىتى قاتتىق ئۇرۇش بولدى. ئىران قوشۇنلىرىدا 30 دانە جەڭ پىلى بارئىدى. ئەرەبلەر نەيزە تىقىپ، پىللارنىڭ كۆزىنى كور قىلدى، قىلىچ بىلەن خارتۇملىرىنى كېسىپ تاشلىدى. بۇ ۋەقە ئۇرۇشنىڭ ئۇچىسىچى كۈنى يۈز بەرگەنىدى. قەدىشىيە ئۇرۇشىدا، ئەرەبلەر ئىران قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. شۇ

گۈرۈشتا، ئىرانلىنىڭ مەشھۇر جەڭ بايرىقىمۇ باشقا غەنىمەتلىرى قاتارىدا ئەرەبلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. بۇ جەڭ بايرىقى ئىرانلىنىڭ ئەپسانىۋى قەھرىمانى — تۆمۇرچى كاۋىنىڭ پەرتۇقى (پەشتامالى) بولۇپ، ئۇنىڭغا خىلمۇخىل رەڭلىك گۆھەر، ياقۇتلار قادالغانىكەن. «شاھنامە»دىكى رىۋايەتكە ئاساسلانغاندا، قەدىمكى چاغدا، تۆمۇرچى كاۋى زالىم پادىشاھ زۇھاكقا قارشى كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭدا، ماانا شۇ پەرتۇقنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئۇنى قوزغىلاڭنىڭ بايرىقى قىلغانىكەن.

ئىران شاھىنشاھى يەزدىگىرد III (634 — 651) خوراسان تەرەپ (ئىرانلىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپى)كە قېچىپ بېرىپ، قوشۇن توپلاشقا كىرىشتى. يەزدىگىرد III ئىران شاھىنشاھى ھورمۇزد IV (579 — 590)نىڭ ئوغلى مەردان شاھ قوماندانلىقىدىكى 150 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى شەرقتە بېسىپ كېلىۋاتقان ئەرەبلەرگە قارشى ماڭدۇردى. مىلادىنىڭ 642 - يىلى نىخاۋەند دېگەن جايدا ئەرەبلەر بىلەن ئىران لەشكارلىرى ئارىسىدا ھەل قىلغۇچ ئاخىرقى جەڭ بولدى. نومان بىننى مۇكاۋىن قوماندانلىقىدىكى 30 مىڭ كىشىلىك ئەرەب قوشۇنى، مەردانشاھ قوماندانلىقىدىكى150 مىڭكىشىلىكئىران قوشۇنىنى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىدى. يەزدىگىرد III ئىرانلىقلار شەرقىغە قاراپ قاچتى. نىخاۋەند جېڭىدە ئەرەبلەرنىڭ غالىب كېلىشى ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھالاك بولۇش سىگنالىنى چالدى، ھەزرىتى ئۆمەرنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن تەشكىل قىلىنغان قوشۇنلار مىلادىنىڭ 642 - يىلىدىن 644 - يىلىغىچە، ئىرانلىقلار ئىسفاھان، تەبەرىستان، ئەرمەنىستان،

پارس، كىرمان، سىجىستان، خوراسان ۋىلايەتلىرىنى ئارقا-ئارقىدىن بويسۇندۇرىدى. ئەرەبلەر مىلادىيە 651 - يىلى، باي ۋە مەدەنىي شەھەر - مەرۋنى بويسۇندۇرۇپ، ئۇنىڭ بىلەن 427 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئىران ساسانىيلار دۆلىتى تارىخ سەھنىسىدىن يوقالدى.

ئىران نېمە ئۈچۈن ئەرەبلەرنىڭ قولىغا ئاسانلا چۈشۈپ كەتتى؟

ئىران مىلادىيە 628 - يىلى غەربىي تۈرك خاقانى تون يابغۇ، شەرقىي روما ئىمپېراتورى ھېراكلى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئىغىر مەغلۇبىيەتكە يولۇققاندىن كېيىن، تون يابغۇ قاغان ئىرانىيلار پايتەختى كېتېسىفون (ھازىرقى بېغداد)غا بېرىپ كىرىپ، خىراۋ پەرۋىزنى تەختتىن چۈشۈرگەن. ئۇنىڭ ئوغلىغا قۇباد پادىشاھ بولغاندىن كېيىن، ئىران تەۋرىنى بىلەن بولغان شۇ ئۇرۇشتا ئىغىر زىيانغا ئۇچراپ خېلى ئاجىزلاپ قالغانىدى. بۇ ئەھۋال ئەرەبلەرنىڭ ئىرانغا 15 يىل ئىچىدە (مىلادىيە 636 - يىلىدىن 651 - يىلىغىچە) تولۇق بېسىپ ياتىلاشتۇرىدى.

شۇنداق قىلىپ، ئەرەبلەر خەلىپە ئۆمەرنىڭ ۋاقتىدا (634 - 644)، شەرقىي روما ئىمپېرىيەسىنىڭ پەلەستىن، ئىسكەندىرىيە، لۇبنان، سۈرىيە، مىسىرنى ئىگىلەش ئۈلگىسىنى بويسۇندۇرىدى. ئەرەبلەر خەلىپە ئوسمان ۋاقتىدا (644 - 651)، ئىرانىنى تولۇق بويسۇندۇرىدى. خەلىپە ئەلىنىڭ ۋاقتىدا بولسا (651 - 661)،

ئەرەبلەردە ئىتتىپاقسىزلىق تۇغۇلۇپ، بىرمەزگىل قالايمىقانچىلىق بىلەن ئۆتتى.

خولىغاي راشىدىن دەۋرىدىكى (632 - 661) خەلىپىلەر ئىچىدە، خەلىپە ئۆمەر ناھايىتى كەسكىن، باتۇر، ئەقىللىق، تالانتلىق، ئادىل كىشى بولغانىكەن.

خەلىپە ئۆمەر مىلادىيە 640 - يىلى بابىل شەھىرىنى قورشاۋغا ئالغاندا، شەھەرنى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان قوماندان ھامۇنداق دېگەن: «ئەگەر سەن ئىسلام دىنىغا كىرىشنى خالىساڭ، ئۇ چاغدا سەن بىلەن سېنىڭ خەلقىڭ بىزگە قېرىندىش بولىدۇ. ئەگەر سەن ئۇنداق قىلىشنى خالىمىساڭ، بىز سېنى زادى مەجبۇر قىلمايمىز. سەن تەسلىم بولۇپ، سېلىق تۆلەشكە رازى بولساڭلا بولدى. سەن بىلەن سېنىڭ خەلقىڭ زادى زىيانكەشلىككە ئۇچرىمايدۇ. ئەگەر سىلەر بۇنىڭغىمۇ ئۇنىمىساڭلار، ئۇ چاغدا بىز بىلەن ئۇرۇشۇڭلار، تەقدىرنىمۇزنى ئاللا بىر تەرەپ قىلسۇن!»

خەلىپە ئۆمەر مىلادىيە 636 - يىلى پەلەستىننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، قوددۇسنىڭ يەھۇدىي ۋە خرىستىان ئىبادەتخانىلىرىغا ھېچقانداق دەخلى يەتكۈزمىگەن. يەھۇدىي ۋە خرىستىان راھىبلىرى بىلەن پوپلىرىغا خەلىپە ئۆمەر تەرىپىدىن كۆپ ئىلتىپات، ھۆرمەت كۆرسىتىلگەن. شۇنىڭدىن كېيىن، خېلى مەزگىلگىچە قوددۇسنىڭ ھەممە دىنلارغا تولۇق ئەركىنلىك بېرىلگەن. ياۋروپانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ھەر يىلى قوددۇسنى تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن كەلگەن خرىستىانلار ئەركىن ھالدا كېلىپ-كېتىپ تۇرالىغان.

مىلادىيە 661 - يىلى خەلىپە ئەلىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن

يمن خەلىپىلىك ھوقۇقى قۇرەيش قەبىلىسىنىڭ قولىدىن ئۇمەۋىلەر قەبىلىسىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. خولىغاي راشىدىن دەۋرىدىكى تۆت خەلىپە قۇرەيش قەبىلىسىدىن بولغانىدى.

ئۇممەۋىلەر دەۋرى (مىلادىنىڭ 661 ـ يىلىدىن 751 ـ يىلىغىچە) دە پايتەخت كۈفىدىن دەمەشقكە كۆچۈرۈلدى.

ئەرەبلەر ئۇممەۋىلەر خەلىپىلىكىدىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇشقا جىددىي ھەرىكەت قىلدى. ئەرەبلەرنىڭ شۇنچىلىك بولغان غەلىبىسىنى تەمىن ئەتكەن ئاساسىي سەۋەب ئەرەبلەر تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى جەھەتتىكى ئاجىزلىقى ۋە سىياسىي ـ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى تارقاقلىقى ئىدى.

ئەرەبلەر، شەرقىي روما ۋە ئىران بىلەن قىلغان ئۇرۇشلىرىدا ھەربىي جەھەتتىن خېلى مول تەجرىبىلەرنى توپلىغانىدى.

ئەرەبلەر ئىغىر ۋە يەڭگىل قوراللار بىلەن قوراللانغان ئاتلىق قوشۇن تۈزدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇلاردا پىيادە قىسىملار ھەم بار ئىدى. ئىغىر قوراللار بىلەن قوراللانغان ئاتلىقلارنىڭ ئۆزىلا ئەمەس، بەلكى ئۇلار مىنىدىغان ئاتلارمۇ ساۋۇت ۋە باشقا خىلدىكى قوغدىنىش قوراللىرى بىلەن تەمىن ئېتىلگەنىدى. ئەرەب ئاتلىقلىرى ئاساسەن ئەرەب ئاقسۆڭەكلىرىدىن، پىيادىلىرى بولسا كۆپىنچە بويسۇندۇرۇلغان خەلقلەردىن تەشكىل قىلىناتتى. ئەرەب قوشۇنىدىكى ئاتلىقلار بىلەن پىيادىلەرنىڭ سانى باپباراۋەر ئىدى.

ئەرەبلەر مىلادىنىڭ 651 ـ يىلى ھەرۋىنى بىسىۋالغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆز تىكىشكە باشلىدى.

ئەرەبلەرنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھوسۇلدار، باي يەرلىرى قىزىقتۇرغان بولسا كېرەك.

ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرىشنىڭ ھارپىسىدا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىچكى ئەھۋالى ئانچە ياخشى ئەمەس ئىدى.

شۇ چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيا غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا ئىدى. تۈرك قاغانلىقى ئىچكى ئۇرۇشلار ۋە تاشقى دۈشمەنلەرنىڭ قىلغان ھۇجۇملىرى سەۋەبىدىن خېلىلا ئاجىزلاپ قالغانىدى. بولۇپمۇ مىلادىنىڭ 630 ـ يىلى تون يابغۇ قاغان ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئىچكى ئۇرۇشلار قورغىلىپ، غەربىي تۈرك قاغانلىقىنى ھالسىزلاندۇردى. تون يابغۇ قاغاندىن كېيىن غەربىي تۈركلەرگە سى يابغۇ (630 ـ 633)، تولوقاغان (633 ـ 634)، ئىشبارا تىرىش توڭگا قاغان (634 ـ 639)، باغاتور ئىپى قاغان (639 ـ 640)، ئىپى تولۇ قاغان (640 ـ 653) قاتارلىق قاغانلار ھۆكۈم رانلىق قىلدى.

ئىراننىڭ شاھىنشاھى يەزدىگىرد III مىلادىنىڭ 642 ـ يىلى نىخاۋەند دېگەن جايدا بولغان ئۇرۇشتا ئەرەبلەر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، مەرۋگە كېلىپ، غەربىي تۈرك قاغانى ئىپى تولوقاغانغا سېغىندى. لېكىن ئاجىزلاپ قالغان غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ قاغانى ئىپى تولۇ قاغان يەزدىگىرد III كە ياردەم بېرىپ، ئەرەبلەرگە قارشى چىقىشقا پېتىنالمىدى.

ئۇنىڭ ئۈستىگە، مىلادىنىڭ 640 ـ يىلىدىن باشلاپ تاڭ سۇلالىسى غەربىي تۈركلەرگە بىر نەچچە يىل تىنىملىش بو-

يىچە ھۇجۇم باشلىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ كۈچلۈك ياردەمگە ئىگە بولغان تاڭ سۇلالىسى مىلادىنىڭ 659 - يىلى بورتالا ئەتراپىدا بولغان ئۇرۇشتا غەربىي تۈرك قاغانى چىنچۇ باب ھۇ قاغان (جۇڭگو تارىخچىلىرى ئاسىنا خالۇ دەپ يازغان) نى مەغلۇپ قىلدى. مانا شۇ مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، غەربىي تۈركلەر بۇرۇنقى شان - شۆھرىتىنى يوقىتىشقا باشلىدى.

يۇقىرىدىكى ئەھۋاللار، ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرىشى ئۈچۈن ناھايىتى ئوبدان شارائىت يارىتىپ بەردى.

مىلادىنىڭ 674 - يىلىي خەلىپە مۇئاۋىيە (661 — 680) تەرىپىدىن ئۆزىگە ئەڭ ئىشەنچلىك زىياد ئىسمىنى ئەرەبلەر يادىن ئۆتۈپ، ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىردى. ئۇ يايكەنت ۋە بۇخارانى ئالدى. بۇ شەھەرلەردىن ناھايىتى نۇرغۇن بايلىق (ئالتۇن - كۈمۈش) ۋە ئەسىرلەرنى ئېلىپ، مەرۋگە قايتتى.

مىلادىنىڭ 676 - يىلى سەئىد ئىبنى ئوسمانىنىڭ بۇخارا ۋە سوغدىيانانىڭ باشقا شەھەرلىرىگە قىلغان يۈرۈشلىرى ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بېسىۋېلىش ئۈچۈن باسقان جىددىي قەدىمى بولدى. سەئىد ئىبنى ئوسمان بۇخارانى بېسىۋالغاندىن كېيىن، سەمەرقەندكە قاراپ ماڭدى. بۇ ئۇرۇش غەلىبە بىلەن ئاياغلاشتى. ئۇ ناھايىتى نۇرغۇن قىممەت باھالىق ئولجىلارنى قولغا چۈشۈرگەندىن تاشقىرى 30 مىڭ كىشىنى ئەسىر قىلىپ ئەكەتتى.

ئەرەبلەر يەزىد (680 — 683)، مۇئاۋىيە II

683 — 684)، مەرۋان I (684 — 685)، ئابدۇلمولك (685 — 705) قاتارلىق خەلىپىلەرنىڭ دەۋرىدە، ئوتتۇرا ئاسىيانى ئۆزىگە كېسىل، تولۇق بېسىۋېلىشنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىدى. بۇ ئىشنى ئەرەبلەرنىڭ خوراسان (ئىراننىڭ شەرقىي شىمالى قىسمى)غا تەيىنلىگەن نائىبلىرى (باش ۋالىلىرى) ئورۇندىشى لازىم ئىدى. زابى ئىبنى زىياد (مىلادىنىڭ 671 - يىلى) ئابدۇللا ئىبنى ھازىم (683 — 691)، ئۇمەييان ئىبنى ئابدۇللا (692 — 697)، يەزىد ئىبنى مۇخالىپ (701 — 704) قاتارلىق نائىبلارنىڭ ھېچبىرى ئۇ ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىدى. بۇنىڭغا بويسۇندۇرۇلغان خەلقلەرنىڭ ئەرەبلەرگە قارشى كۈتۈرگەن قوزغىلاڭلىرى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەرەبلەرگە قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكى، شۇنىڭدەك، ئەرەبلەر ئىچىدە يۈز بەرگەن كەسكىن ئىچكى زىددىيەتلەرمۇ سەۋەب بولغانىدى.

ئەرەبلەر، ۋەلىد I (705 — 715)، سۇلايمان (715 — 717)، ئۆمەر II (717 — 720)، يەزىد II (720 — 724)، ھىشام (724 — 743)، ۋەلىد II (743 — 744)، ئىبراھىم (744 —)، مەرۋان II (744 — 750) قاتارلىق خەلىپىلەر دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 705 - يىللىردىن 750 - يىللىغىچە) تەخمىنەن 50 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇۋالدى.

ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇشى ناھايىتى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار ئارقىلىقلا بولدى.

مىلادىنىڭ 682 - يىلى شەرقىي تۈرك قاغانلىقى قايتىدىن ۋۇجۇدقا كەلدى. غەربىي تۈرك قاغانلىقى مىلادىنىڭ 700 - يىللىرىغا كەلگەندە، خېلى جانلىنىپ قالدى. شەرقىي

تۈرك قاغانلىقى بولسۇن. غەربىي تۈرك قاغانلىقى بولسۇن، ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بېسىۋېلىشىغا يول قويماپتتى. ئەگەر ئوتتۇرا ئاسىيا ئەرەبلەر تەرىپىدىن بېسىۋېلىنىدىغان بولسا، تۈركلەر (بولۇپمۇ غەربىي تۈركلەر)نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىياسىي ئورنى يوق بولاتتى ياكى ئۆزلىرىمۇ ئەرەبلەرگە قارام بولۇپ قالاتتى. بۇنداق ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشىدىن ئەنسىرىگەن تۈركلەر ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەرەبلەرگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىنىڭ ئالدىنقى قاتارىدا تۇردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەرەب لەر ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇشتا ناھايىتى قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىدى.

خەلىپە ۋەلىد (مىلادىنىڭ 705 ـ يىلىدىن 715 ـ يىلىغىچە خەلىپە بولغان) قۇتەيبى ئىبنى مۇسلىمنى خۇراسانغا نائىب قىلىپ تەيىنلىدى. ئۇنىڭغا يۈكلەنگەن ۋەزىپە ـــ ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇش ئىدى.

مىلادىنىڭ 709 ـ يىلى قۇتەيبى بۇخارانى بېسىۋېلىش ئۈچۈن چوڭ قوشۇننى باشلاپ مەرۋىدىن يولغا چىقتى. دەل شۇ چاغدا، شەرقىي تۈرك قاغانى قاپاغان (مىلادىنىڭ 692 ـ يىلىدىن 716 ـ يىلىغىچە قاغان بولغان) ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ ياردەم تەلەپ قىلغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ، كۆل تېگىن قوماندانلىقىدىكى شەرقىي تۈرك قوشۇنلىرىنى قۇتەيبەگە قارشى ماڭدۇردى.

كۆل تېگىن (مىلادىنىڭ 687 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 732 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) قۇتلۇق ئېلتىرىش قاغان (مىلادىنىڭ 682 ـ يىلىدىن 692 ـ يىلىغىچە قاغان بولغان)نىڭ ئوغ-

لى، قاپاغان قاغانىنىڭ جىيەنى بولۇپ، تارىختا ناھايىتى بۈيۈك شۆھرەت ۋە ئابرۇي قازانغان ئاتاقلىق قەھرىمان ئىدى، 22 ياشلىق كۆل تېگىن شەرقىي تۈرك قوشۇنلىرىنى باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىياغا قاراپ يولغا چىققاندا، ئۇنىڭغا قېيىن ئاتىسى، ئاتاقلىق ھەربىي سەركەردە، شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ باش قوماندانى تونيۇقوق ھەمراھ بولغانىدى.

كۆل تېگىن قوماندانلىقىدىكى شەرقىي تۈرك قوشۇنلىرى قۇتەيبىنى باشچىلىقىدىكى ئەرەب قوشۇنلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولدى. كۆل تېگىن قايتىپ كەتتى. قۇتەيبى بۇخارانى بېسىۋالدى.

مىلادىنىڭ 712 ـ يىلى كۆل تېگىن قوماندانلىقىدىكى شەرقىي تۈرك قوشۇنلىرى ئىككىنچى قېتىم ئوتتۇرا ئاسىياغا كەلدى. بۇ چاغدا، قۇتەيبى سوغدىيانانىڭ يۆرىكى بولغان سەمەرقەندنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن ئۇرۇش باشلىغانىدى. باشتا، شەرقىي تۈرك قوشۇنلىرى بىلەن ئەرەبلەر ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشتا قۇتەيبى مەغلۇپ بولۇپ چېكىنىدى، دەل شۇ پەيتتىدە، قاپاغان قاغان، كۆل تېگىننى ئوتتۇرا ئاسىيادىن چاقىرتىۋالدى. بۇ ۋەقەگە شەرقىي تۈركلەرنىڭ تاغ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ ناھايىتى يېقىنلاشقانلىقى سەۋەب بولغانىدى.

كۆل تېگىننىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىن كېتىشى قۇتەيبىنىڭ سوغدىيانانى بېسىۋېلىشىدا ھەل قىلغۇچ رول ئويناندى.

قۇتەيبى مىلادىنىڭ 712 ـ يىلى سوغدىلارنىڭ پايتەختى سەمەرقەندنى ئالغاندىن كېيىن، يەرغانىدا ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ باردى. ھەتتا قەشقەرغىچە يېتىپ

باردى، لېكىن قەشقەرنى ئالالماي مەغلۇپ بولۇپ قايتتى.

قۇتەيبىي ميلادىنىڭ 715 - يىلىغا كەلگۈچە، ئەرەب لەشكىرى ئوتتۇرا ئاسىيانى ئۆزۈل - كېسىل بېسىۋېلىشنىڭ ئاساس سالدى. ئەرەبلەر، ماۋەرەئۇننەھرنى پۈتۈنلەي ئىسلام ئۆلكىسىگە بولسىمۇ، ئەمما بۇ ۋاقىتقا كەلگەندە، زەرەپ شان، قاشقا دەريا ۋادىلىرىنى ۋە خارەزمنى بەكمۇ ئالغانىدى.

خەلىپە ۋەلىد (705 — 715) ئۆلگەندىن كېيىن، خەلىپە بولغان سۈلايمان (715 — 717) يىلىدىن قۇتەيبىنىڭ مۇناسىۋىتى يامانلاشتى. سۈلايمان ئۆزىگە قارشى بولغان ھۈججاجنىڭ تەرەپدارلىرىنى يوقىتىشقا كىرىشكەنىدى. ھۈججاج تەرەپدارى بولغان قۇتەيبىنى سۈلايمانغا يېقىنلاشتۇرۇشتىن باش تارتتى. لېكىن ئۆزى ميلادىنىڭ 715 - يىلى پەرغانىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن ئەرەب قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

ئەرەبلەر قۇتەيبىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، سۈلايمان (715 — 717)، ئۆمەر II (717 — 720)، يەزىد II (720 — 724) ھىشام (724 — 743)، ۋەلىد II (743 — 744)، ئىبراھىم (744 —)، مەرۋان III (744 — 750) قاتارلىق كىشىلەر خەلىپىلىك تەختىدە ئولتۇرغان 35 يىل ئىچىدە (715 — 750)، غەربىي تۈركلەر باشچىلىقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى بىلەن ئاھايىتى ئۆزۈنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلارنى ئېلىپ باردى. ئەرەبلەر ئاخىر غەلىبە قىلدى، ئۇ مەزگىلدە يۈز بەرگەن تارىخىي ھادىسىلەرنىڭ قىسقىچە تەسۋىرى مۇنداق:

ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇشتا، قىلىچ ۋە قامچىدىن ئىبارەت بولغان زور لۇق ۋاستىلىرىدىن پايدىلانغاندىن تاشقىرى، باشقا ۋاستىلەرنىمۇ قوللانىدى، بۇ

باشقا ۋاستە — مۇسۇلمان بولغان يەرلىك ئاھالىدىن سېلىق (يۇ جان سېلىقى بىلەن بىر سېلىقنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئالماسلىق سىياسىتى ئىدى. بۇنداق سىياسەتنى يۈرگۈزۈپ ئەرەب خەلىپىلىرى ئىجرا قىلماقچى بولسىمۇ، بۇ ۋاسانغا قوبۇلغان ئەرەب ئامىلىرى ئۇنى ئىجرا قىلمايدى.

ئەرەبلەرنىڭ سېلىق سىياسىتىدىن نارازى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار ئۆز مىنۇتە قىلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن غەربىي تۈركلەرنىڭ قاغانى بولوخانغا بېتەكچىلىك كىشىدە ئەرەبلەرگە قارشى كەسكىن كۈرەشلەرنى ئېلىپ باردى.

ميلادىنىڭ 717 - يىلىدىن باشلاپ غەربىي تۈركلەرنىڭ داۋامى بويىتىدە، تۈركەش قاغانلىقى قۇرۇلغانىدى. تۈركەشلەر ئەسلىدە غەربىي تۈركلەرنىڭ ئون ئوق قەبىلىسىنىڭ بىر قەبىلە بولۇپ، ئۇلار سىيۇق تۈركەشلەر ۋە قارا تۈركەشلەردىن ئىبارەت ئىككى ئاساقا ئايرىلاتتى. بولوخان سىيۇق تۈركەشلەردىن بولۇپ، ئۇ ميلادىنىڭ 717 - يىلىدىن 738 - يىلىغىچە غەربىي تۈركلەرگە قاغان بولغانىدى.

بولوخان قاغانلىق تەختىدە ئولتۇرغان مەزگىلدە (717—738)، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەرەبلەرگە قارشى بولغان كۈچلىرىگە بېتەكچىلىك قىلىپ بىرنەچچە قېتىم غەلىبە قىلدى. ۋە ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بېسىۋېلىشىنى نەچچە ئون يىل ئارقىغا سۈردى. بۇ ۋەقە توغرىسىدا ئىككىلا مىسال كەلتۈرۈش بىتەرلىك:

ميلادىنىڭ 728 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ بولوخان بېتەكچىلىكىدىكى بىرلەشكەن كۈچلىرى ئەرەب

قوشۇنلىرىنى ئاھايىتى كۆپ جايلاردىن قولغا چۈشۈردى. يەقەت سەمەرقەنت قاتارلىق جايلارلا ئەرەبلەرنىڭ قولىدا قالدى.

مىلادىنىڭ 737 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەرەبلەرگە قارشى كۈرىشى ئاھايىتى كەسكىن ۋە كەڭ كۆلەمدە بولدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش خوتتالىيان (ھازىرقى تاجىكستاندا) يېنىدا بولدى. شۇ ئۇرۇشقا قاتناشقان ئەرەب قوشۇنلىرىغا خوراسان ۋالىسى مۇۋەھھىنىڭ ئىككىنچى قېتىم نائىب بولغان ئەسىدە ئىبنى ئابدۇللا يېتەكچىلىك قىلدى. ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ بىرلەشكەن كۈچلىرىگە سولوخان يېتەكچىلىك قىلدى. سولوخان يېتەكچىلىكىدىكى قوشۇندا تۈرگەشلەر، قارلۇقلار ۋە سوغدى، تاشكەنت، ھۇتتالىيان خانلىرى باشچىلىقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار بار ئىدى. باشتا سولوخان باشچىلىقىدىكى بىرلەشكەن قوشۇن ئۈستۈن كەلدى. ئۇرۇشنىڭ ئاخىردا ئەرەبلەر غالىب كەلدى.

ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇشتا، غەربىي تۈرك قاغانى سولوخانىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىغان ئەرەبلەرنىڭ تارىخچىلىرى، سولوخاننى «ئوسۇگەك، سوقۇشقاق» دەپ يېزىشقان.

ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنى بويسۇندۇرۇپ مۇسۇلمان قىلىش ئۈچۈن، ئاھايىتى ئۇزۇنغا (مىلادىنىڭ 651 - يىلىدىن 751 - يىلىغىچە توپتوغرا 100 يىل) سوزۇلغان ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارىدى. ئەرەبلەرنىڭ غالىب كېلىشىگە ئەرەبلەرنىڭ كۈچلۈكلۈكى ئەمەس، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيا

خەلقلىرىنىڭ مۇستەھكەم ئارقا تىرەككە ئىگە بولالمىغانلىقى ۋە ئىتتىپاقسىزلىقى سەۋەب بولدى.

تېخىمۇ ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كەلگەندە، شەرقىي تۈرك قاغانلىقىمۇ، غەربىي تۈرك قاغانلىقىمۇ ئىنتايىن ئېغىر ئەھۋالدا قالغانىدى. بۇنداق ئەھۋالنى ئۇلارنىڭ ئىچكى جەھەتتىن ئىتتىپاقسىزلىقى، تاشقى جەھەتتىن ئالغاندا، تالاڭ سۇلالىسىنىڭ تۈرك لەرنىڭ ئىچىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى يوقىتىش ئۈچۈن ئەسلەر بويىي توختىماي ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىنىڭ نەتىجىسى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، شەرقىي تۈركلەرمۇ، غەربىي تۈركلەرمۇ ئوتتۇرا ئاسىيانى ئەرەبلەرنىڭ بېسۇپلىشىدىن ساقلاپ قېلىشى ئۈچۈن جىددىي ۋە ئۇنۇملۇك ھالدا كۈچ چىقىرالمىدى.

ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىسلام دىنىنى كۈچەپ تەرغىب قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنى مۇسۇلمان قىلدى.

ئەسەبنامە

ئىران ئەھمانىلەر سۇلالىسىنىڭ ئەسەبنامىسى

مىلادىدىن بۇرۇنقى يىللار

1. ئەھمان	675 — 700
2. تىسفىس	640 — 675
3. ئارىئارامۇنىس	615 — 640
4. قومبىز I	559 — 600
5. كەيخىسراۋ	529 — 559
6. قومبىز II	521 — 529
7. دارا I	485 — 521
8. شۇسىس	465 — 485
9. ئاتا شۇسىس I	425 — 465
10. دارا II	404 — 425
11. ئاتا شۇسىس II	358 — 404
12. ئاتا شۇسىس III	338 — 358
13. دارا III	330 — 336

ئىزاھلار

① 1981 - يىل 2 - ئايدىكى 24 - كۈنى چىققان ئۇيغۇرچە «شىنجاڭ گېزىتى»دە ئېلان قىلىنغان.

② «ئۇيغۇرىستان س س ر تارىخى» ئۇيغۇرچە I - توم 42 - بەت.

③ «ئۇيغۇرىستان س س ر تارىخى» ئۇيغۇرچە I - توم 43 - بەت.

④ ب. ك. غاپوروۋ «ئۇرتئوزا ئاسىيا تاجىكلىرىنىڭ تارىخى» II - قىسىم، III - باب، ھەزرىچە 49 - بەت.

⑤ «ئۇيغۇرىستان س س ر تارىخى» I - توم، ئۇيغۇرچە، 89 - بەت.

⑥ «ئۇيغۇرىستان س س ر تارىخى» I - توم، ئۇيغۇرچە 85 - بەت.

⑦ بەن گۇرىئون «ئىسرائىل پەلەستىن مىللىي ھەرىكىتى تارىخى».

⑧ «ئۇيغۇرىستان س س ر تارىخى» ئۇيغۇرچە I - توم 105 - بەت.

⑨ «ئۇيغۇرىستان س س ر تارىخى» ئۇيغۇرچە 109 - بەت.

⑩ «ئۇيغۇرىستان س س ر تارىخى» ئۇيغۇرچە 114 - بەت.

⑪ «ئۇيغۇرىستان س س ر تارىخى» ئۇيغۇرچە 116 - بەت.

⑫ «ئۇيغۇرىستان س س ر تارىخى» ئۇيغۇرچە 118 - بەت.

⑬ «ئۇيغۇرىستان س س ر تارىخى» ئۇيغۇرچە 121 - بەت.

⑭ «ئىسرائىل سۇلالىسى پەلەستىنلىقلار ھەققىدە» قىسىم.

⑮ «ئۇيغۇرىستان س س ر تارىخى» ئۇيغۇرچە I - توم، 120 - بەت.

⑯ يۇنەنجىك (ياپون تارىخچىسى) «ئەرەب ئىمپېرىيىسى ھەققىدىكى تارىخ» ھەزرىچە 49 - بەت.

⑰ «ئۇيغۇرىستان س س ر تارىخى» ئۇيغۇرچە I - توم 123 - بەت.

ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئەسەبنامىسى

مىلادى يىللار

1. ئەردەشىر 225 — 240
2. شاپور I 240 — 275
3. بەھرام 275 — 282
4. نارىسى 283 — 337
5. شاپور II 337 — 379
6. بەھرام IV 388 — 399
7. يەزدىگىرد I 399 — 420
8. بەھرام گور 420 — 440
9. يەزدىگىرد II 440 — 457
10. فىروز 458 — 485
11. كەيقۇباد I 487 — 531
12. نوشىرىۋان 531 — 579
13. ھورمۇزد IV 579 — 590
14. خىسراۋپەرۋىز 590 — 628
15. كەيقۇباد II 629 — 634
16. يەزدىگىرد III 634 — 651

ئەرەب خەلىپىلىرى

خولىفاي راشىدىن دەۋرى (632 — 661)
1. خەلىپە ھەزرىتى ئەبۇبەكرى 632 — 634

2. خەلىپە ھەزرىتى ئۆمەر 634 — 644
3. خەلىپە ھەزرىتى ئوسمان 644 — 656
4. خەلىپە ھەزرىتى ئەلى 656 — 661

ئەرەب ئۆممەۋىلەر خەلىپىلىرى (661 - 750)

1. مۇئاۋىيە بىننى ئەبوسۇفيان 661 — 680
2. يەزىد 680 — 683
3. مۇئاۋىيە II 683 — 684
4. مەرۋان 684 — 685
5. ئابدۇلمەلىك 685 — 705
6. ۋەلىد 705 — 715
7. سۇلايمان 715 — 717
8. ئۆمەر 717 — 720
9. يەزىد II 720 — 724
10. ھىشام 724 — 743
11. ۋەلىد II 743 — 744
12. يەزىدIII — 744
13. ئىبراھىم — 744
14. مەرۋان II 744 — 750

ئونىنچى باب قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ تەشكىل تېپىشى

ياغمالار

مىلادىنىڭ 840 ـ يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپ قىسمى تۇرلۇك سەۋەبلەرگە كۆرە، پان تېكىن باشچىلىقىدا غەرب (ئاساسەن تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىي)گە كۆچۈپ كەتتى. «تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى. ئۇيغۇرلارغە قىققىدە قىسمى» دە مۇنداق كۆچكەن ئۇيغۇرلارنى قارلۇقلار ئاردىسىغا كەتكەن، دېگەن خاتىرىلەر بار. بەزى تارىخچىلار بۇنىڭ مۇنداق خاتىرىلەرگە ئاساسلىنىپ، قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ تەشكىل تېپىشىنى مۇشۇ ئۇيغۇرلارغا باغلايدۇ. مېنىڭچە بۇ خىل قاراش بەزىبىر ئىشەنچلىك تارىخىي پاكىتلار تەرىپىدىن رەت قىلىنىدۇ. «تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى. تۇرگەشلەر ھەققىدە قىسمى»دە، پان تېكىن باشچىلىقىدا مۇرىكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ قاراشھەر ۋە كۇچالارغا بېرىپ ماكانلاشقانلىقى بايان قىلىنىدۇ. پان تېكىن قاراشھەر ۋە كۇچادا بىر مەزگىل تۇرۇپ ئۆزىنى ئوغۇشۇ ئالغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 850 ـ

يىللىرىدىن باشلاپ، تۇرپان، بەشبالىق قاتارلىق جايلارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى تەكلەپ، ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى قۇرغانىدى. ئىشەنچلىك پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، مۇرىكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى (مىلادىنىڭ 850 ـ يىللىرىدىن 1335 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئۇيغۇر كەنجۇ خانلىقى (مىلادىنىڭ 870 ـ يىللىرىدىن 1036 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) قاتارلىق ئىككى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تەشكىل تېپىشىدا يېتەكچىلىك رول ئويناپتۇ. بۇ توغرىدا، ئۆز نۆۋىتىدە كەلگەندە تەپسىلىي توختىلىمىز.

كۆپچىلىك تارىخچىلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان كۆز قاراش بويىچە ھۆكۈم قىلغاندا، ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىنى تەشكىل قىلىشتا ئۇيغۇرلارنىڭ ياكى ئاتلىق قەبىلىسى بېتەكچى رول ئويناغان.

مۇنى تەكتىلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، ئەجدادلىرىمىز تەشكىل قىلغان ھەرقانداق بىر دۆلەتكە ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى بىر قەبىلە ياكى بىر ئۇرۇقىدىن چىققان خانلار ھۆكۈمرانلىق قىلغانىدى.

ئۇلۇغ ھون تەگرىقۇتلۇقىدا، لاتىنى، غوبىيان، شابو ئاتلىق ئۈچ ئۇرۇق ھون قەبىلىلىرى ئىچىدە ئېسىل ئۇرۇق ھېسابلىناتتى. ھون تەگرىقۇتلىرى لاتىنى ئۇرۇقىغا مەنسۇپ ئىدى. يۇقىرىدىكى ئۈچ ئۇرۇق ھون تەگرىقۇتلۇقىدا ھۆكۈمران تەبىقە ئىدى. ھون تەگرىقۇتلىرى ئۆز ئوغۇللىرىنى غوبىيان، شابو ئۇرۇقلىرىنىڭ قىزلىرىغا ئۆيلەندۈرەتتى. قىزلىرىمۇ ئەنە شۇ ئىككى ئۇرۇقنىڭ ئوغۇللىرىغا ياتلىق قىلاتتى. باشقا قەبىلە ـ ئۇرۇقلار بىلەن زادى قۇدا ـ باجىلىق مۇناسىۋىتىدە

بولمايتتى. چەت ئەل ھۆكۈمرانلىرى بىلەن سىياسىي مەقسەت لەرنى ئاساس قىلغان قۇدىلىشىش ئالاھىدە بىر ئەھۋال ئىدى.

ئۇلۇغ كۆك تۈرك قاغانلىقى (مىلادىنىڭ 551 ـ يىلىدىن 744 ـ يىلىغىچە)نى ئالتاي تۈركلىرى ئىچىدىكى ئاسسىنا ئۇرۇقى تەشكىل قىلغانىدى. 200 يىل ھۆكۈم سۈرگەن كۆك تۈرك قاغانلىقىنىڭ تەختتە ئاسسىنا ئۇرۇقىدىن چىققان قاغانلار ئولتۇرغانىدى. تۈرك قاغانلىرىنىڭ فامىلىسى ئاسسىنا بولۇپ، ئۇلار ئۆز ئىسمىنىڭ بېشىغا «ئاسسىنا»نى قوشۇپ قوللىناتتى. مەسىلەن: ئاسسىنا تۇمەن، ئاسسىنا مۇقان، ئاسسىنا قۇتلۇق دېگەندەك ئوخشاش.

ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغانلىقىنى ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدىكى ياغلاقار قەبىلىسىنىڭ خانلىرى تەشكىل قىلغانىدى. مىلادىنىڭ 795 ـ يىلىدىن باشلاپ قاغانلىق قىلىش ھوقۇقى ياغلاقارلار قەبىلىسىدىن ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدىكى ئادىز قەبىلىسىگە ئۆتكەن.

ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ 17 ـ قاغانى بولغان ئاي تەگرىدە ئۇلۇغ بولمىش ئالپ قۇلۇق بىلگەقاغانى ئادىز قەبىلىسىدىن قاغانلىققا ئولتۇرغان تۇنجى كىشى ئىدى. مىلادىنىڭ 795 ـ يىلىدىن باشلاپ 845 ـ يىلىغىچە ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ تەختتە ئادىز قەبىلىسىدىن چىققان قاغانلار ئولتۇردى. بۇنىڭغا قارىغاندا، شەرقىي ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى قەبىلە ۋە ئايرىمىلىقلار ئاساسەن يوقىلىپ، ئىچكى جەھەتتىكى بىرلىك كۈچەيگەنلىكى مەلۇم. جەمئىيەت تەرەققىياتى نۇقتىسىدىن ئالغاندا، ئۇنداق ئەھۋال ئىلگارىلىق ئىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تەختتە ئولتۇرغانلىرىمۇ ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدىكى ئادىز قەبىلىسىگە مەنسۇپ شاھزادىلەر ئىدى.

ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ قاغانلىرى (ياغلاقار ۋە ئادىز قەبىلىسىدىن چىققان قاغانلار) ئوغۇللىرىنى ئۆيلەندۈرۈش، قىزلىرىنى ياتلىق قىلىشتا، توققۇز ئوغۇز دەپ ئاتىلىدىغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدىكى بۆكۈ قەبىلىسى بىلەن قۇدىلىشاتتى.

ئۇيغۇر كەگۈخانلىقىنى(870ـ1036)مىلادىنىڭ 840 ـ يىلى غەربىكەكۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى ياغلاقار قەبىلىسىدىن بولغان شاھزادىلەر تەشكىل قىلغانىدى. ھازىر كەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ سۇنەن ناھىيىسىدە ياشايدىغان سېرىق ئۇيغۇرلار ئىچىدە ياغلاقار دېگەن ئادەم ئىسمى ساقلىنىپ قالغان. ئەنە شۇ پاكىت سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادى 840 ـ يىلى غەربىكە كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

تۆۋەندە، ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىنى تەشكىل قىلىش تا يېتەكچى رول ئويناغان، قاراخانىلار دۆلىتىگە ياشتىن ئاخىرىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ياغمىلار توغرىسىدا قىسقىچە چۈشەنچە بېرىمىز.

ياغمىلار ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدىكى ناھايىتى چەكلىگۈار قەبىلە بولۇپ، ئۇلارنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن.

ياغما دەپ ئاتىلىدىغان ئۇيغۇر قەبىلىسى غەربىي ھونلار (شىمالىي ھونلار)نىڭ ئەۋلادى ئىدى.

مىلادىنىڭ 90 ـ يىلىدىن باشلاپ يەتتەسۇدا باشقا

پاشلىغان هونلارنىڭ يۇئېبان (柔然) دەپ ئاتىلىدىغان بىر قەبىلىسى مىلادىنىڭ 450 - يىللىرىدىن باشلاپ تارىخىي يىلنامىلەردە تىلغا ئېلىنمايدۇ. يۇئېبانلار ئىلى دەريالىرىدىن تارتىپ تالاس دەريالىرى، بالقاش ۋە ئىسسىقكۆل ئەتراپلىرىغىچە بولغان جايلاردا ياشىغانىدى.

V ئەسىردىن باشلاپ، يۇئېبانلار تارىخىي يىلنامىلەردە تىلغا ئېلىنمىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا ياغما دېگەن نام تىلغا ئېلىنىشقا باشلايدۇ. مىلادىنىڭ 620 - يىلى مانا شۇ ياغمالارنىڭ بىر قىسمى غەربىي تۈرك قاغانى تون يابغۇ قاغاندىن رەنجىپ، شەرقتە - شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ قېشىغا (هازىرقى موڭغۇلىيەگە) كۆچكەن، شۇنداق بولسىمۇ ياغمالارنىڭ ئاساسىي قىسمى ئىسسىقكۆلنىڭ ئەتراپلىرىدا (قەشقەرنىڭ شەرقىي قىسمىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) قالغان.

شەرقىي ياغمالار مىلادىنىڭ 750 - يىللىرى ئۇرخۇن مەڭگۈ تېشىدا تىلغا ئېلىنىدۇ.①

مىلادى X ئەسىردە ئۇتكەن نامەلۇم تارىخچى تەرىپىدىن يېزىلغان «هودودول ئالەم» («دۇنيادىكى دۆلەتلەر» نىڭ چېگرىلىرى») ناملىق ئەسەردە، X ئەسىردە (مىلادىنىڭ 960 - يىللىرى) ياغمالارنىڭ يۇلتۇز، تېكەس، كۇنەس، ئىسسىقكۆل قەشقەر ئەتراپلىرىغىچە بولغان جايلاردا ياشايدىغانلىقى، ئۇلارنىڭ قاراخانىلارنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسى بىلەن بىر ئۇرۇقتىن ئىكەنلىكى ئېنىق يېزىلغان.

مىلادىنىڭ 840 - يىلى ياغمالارنىڭ شەرقىي تارمىقى موڭغۇلىيەدىن غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ پان تېگىن يېتەكچىلىكىدىكى قىسمى بولماستىن، بەلكى باشقا بىر تارمى

قى بولۇپ، ئۇلار ئىلى ۋادىسى، يەتتەسۇدىكى غەربىي ياغمالارغا قوشۇلغان. مىلادىنىڭ 840 - يىلى غەربىي ياغمالارغا قوشۇلغان شەرقىي ياغمالار تېخىمۇ كۆچەيگەن.

ياغمالار IX ئەسىردە، يەتتە سۇنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا سىلجىپ، ئىسسىقكۆلنىڭ جەنۇبى، قەشقەرنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي تەرەپلىرىگە جايلاشقان.

«ياغمالار باشقا تۈرك قەبىلىلىرىگە قارىغاندا ئۆزلىرىنىڭ ئىنتايىن جەڭگىۋارلىقى بىلەن مەشھۇر ئىدى.»② دېمىسىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ ياغما قەبىلىسى يەكمۇ ئۇرۇشقاق، باتۇر ناھايىتى قەيسەر قەبىلە ئىدى، «ياغما» دېگەن سۆزىنىڭ «بۇلاڭچى» دېگەن مەنادا ئىكەنلىكىمۇ تاسادىپىي ئەمەس.

مانا شۇ ياغمالار مىلادىنىڭ 850 - يىلى قارلۇقلار بىلەن جەڭلىلارنى بىرلەشتۈرۈپ، ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىنى قۇردى.

كۆل بىلگە قاراخان ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى

قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ تۇنجى قاغانىنىڭ كىملىكى توغرىسىدا تارىخچىلارنىڭ كۆز قاراشلىرى ھەر خىل بولسىمۇ، تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇنراق بولغان قاراش بويىچە ئېيتقاندا، تۇنجى قاغانىنىڭ كۆل بىلگە قاراخان ئىكەنلىكى مەلۇم.

كۆل بىلگە قاراخان مىلادىنىڭ 850 - يىللىرىدىن 880 - يىلغىچە بولغان 30 يىل ئىچىدە، ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ئاساسىنى قۇرۇپ، بىرقەدەر مۇكەممەل بولغان تەشكىل

لمي ۋە ھەربىي تۈزۈملەرنى ئورناتقاندى.

ئۇيغۇرلار يېڭى قۇرۇلغان دۆلەتنىڭ قاۋاللىرىنى «قاراخان» دەپ ئاتىغان بولسا، دۆلەتنى «قاراخانىلار» دەپ ئاتىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ «قاراخان» دېگەن نامىنى ئەزەلدىن تارتىپ، ناھايىتى يۇقىرى ھۆرمەتلىك، ئەزىز، مۇقەددەس نام سۈپىتىدە قوللىنىپ كەلگەنلىكىنىڭ ئالاھىدە سەۋەبى، ئىلاھىي مەزمۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ.

قەدىمكى چاغدا، ئەجدادلىرىمىز شامان دەپ ئاتىلىدىغان كۆپ تەڭرىلىك دىنغا ئېتىقاد قىلغانىدى. شامان دىنىنىڭ ئەقىدىسى بويىچە باش تەڭرىنىڭ نامى «باي ئولكېن» (باي چوڭ) دەپ ئاتىلاتتى. «باي چوڭ» توققۇز قات ئالتۇن تاغنىڭ تۆپىسىدىكى كۆك سارايدا تۇرىدىكەن، شامان دىنىنىڭ باش تەڭرىسى «باي چوڭ» نىڭ ياشىغان، قارىشىتىغان، باختاگان، قاراخان، قوشخان، قاينىمخان، يابىقخان قاتارلىق يەتتە ئوغلى بار ئىكەن. بۇ ئوغۇللارنىڭ ئىچىدىكى قاراخان ئاتالمىش ئوغۇل ئاتىسىنىڭ نۇر چاقناپ تۇرىدىغان سارىيىدىن قېچىپ كەتكەنىكەن. قاراخان — يۇلتۇز تەڭرىسى بولۇپ، ئۇنىڭ چىرايى ئىلىەن قىياپىتى ياۋروپالىقلار «ساتۇرن»، ئەرەبلەر، «زۇھەل». تۈركلەر «سىكىندىر» دەپ ئاتايدىغان يۇلتۇزغا ئوخشىشىدىكەن. قەدىمكى چاغدا، بابىللىقلار زۇھەل يۇلتۇزىنى «قارا يۇلتۇز» دەپ ئاتىغان.③

مانا شۇ دىنىي رىۋايەتكە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانلىرىنى «قاراخان» دەپ ئاتىشى يېڭىدىن قۇرۇلغان دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنى باش تەڭرى — «باي چوڭ»،

نىڭ ئوغلى، يۇلتۇز تەڭرىسى — قاراخانغا ئوخشىتىپ، ئۇلارنى ئىلاھىيلاشتۇرغانلىقىدىن بولغان بولسا كېرەك.

مىلادىدىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇن ھونلار قاغانلىرىنى «تەڭرىقۇت» دەپ ئاتىغان، «تەڭرىقۇت» ئاتالغۇسىدىكى تەڭرى — ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا، «خۇدا» دەپ ئاتىلىدۇ، «قۇت» بولسا، تەڭرىنىڭ ئوغلى، تەڭرى ئاتا قىلغان بەختسائادەت، تەڭرى بەرگەن دۆلەت مەنىسىغا ئىگە ئىدى. «تەڭرىقۇت» دېگەن ئاتالغۇنىڭ مەنىسىنى يېغىنچاقلىساق «خۇدانىڭ ئوغلى، خۇدانىڭ بەختلىك، دۆلەتمەن ئوغلى» دېگەن بولىدۇ.

ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ تەڭرىقۇتلىرىدىن كۆكخان (كىيۈك تەڭرىقۇت دەپمۇ ئاتىلىدۇ) مىلادىدىن 162 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن ۋېندىغا يازغان مەكتۇپىدا مۇنداق دېگەن:

«كۆك تەڭرى بىلەن يەرتەڭرى تەرىپىدىن ھايات بەرلىگەن، كۇن تەڭرى بىلەن ئاي تەڭرى تەرەپتىن تەختكە چىقىرىلغان ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتى خەن پادىشاھىنىڭ سالامەتلىكىنى ئېچىنىرام ئىلە سورايدۇ.»

ھون تەڭرىقۇتى ھولىقۇ تەڭرىقۇت مىلادىدىن 89 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن ۋۇدىغا يازغان مەكتۇپىدا مۇنداق دېگەن: «جەنۇبتا ئۇلۇغ خەن، شىمالدا بولسا قۇدرەتلىك ھونلار ياشايدۇ. ھونلار تەڭرىنىڭ مەغرۇر ئوغلانلىرىدۇر.»

دېمەك، ھونلارمۇ قەدىمكى چاغدا، ئۇيغۇرلارغا ئوخشاشلا شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھونلار

ئۆزلىرىنىڭ قاغانلىرىنى «تەڭرىقۇت» دەپ ئاتاشقان.

ئۇلۇغ كۆك تۈرك قاغانلىقىنىڭ قاغانى ساۋارلو مىلادىنىڭ 584 - يىلى جۇڭگودىكى سوي سۇلالىسى (مىلادى 581 - يىلىدىن 618 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ پادىشاھى سوي ۋېندىغا يازغان مەكتۇپىدا مۇنداق دېگەن:

«تەڭرى يارىتقان ئۇلۇغ تۈركلەرنىڭ دۇنياسىدىكى دانىشمەن تەڭرىقۇتى (تەڭرىنىڭ ئوغلى) ئىل قۇلۇق شادىباغا ساۋارلو قاغاندىن يېتىپ مەلۇم بولغاي!»

(原文：《从天生大突厥天下賢圣天子伊利居虔设莫何沙钵略可汗》)

سۆك دەۋرىدە ئۆتكەن تارىخچى سىماگۇاڭنىڭ «يىلنامە»سىنىڭ 176 - جىلدىدىدا خاتىرىلەنگەن مەزكۇر مەكتۇپ كۆك تۈرك بىزنىڭىدا بىزىلغانىدى.

ئۇيغۇر-ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ قاغانلىرىنىڭ نامىلىرىدىمۇ «ئاي تەڭرىخان»، «كۈن تەڭرىخان» دېگەن ئىلاھىيلاشقان ئۇنۋانلار بىلەن ئاتالغانىدى.

قەدىمكى جاغدا، ھونلار، تۈركلەر، ئۇيغۇرلارنىڭ ھەممىسى شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغانىدى.

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن پاكىتلارغا ئاساسلىنىپ ھۆكۈم قىلغانداء، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ قاغانلىرىنى ئىلاھىيلاشتۇرۇپ ئۇلارنى تەڭرىنىڭ ئوغلى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ، ئىبنىيىن يۈكسەك ئورۇنغا قويۇشقان.

قاراخانىلار دۆلىتىنى قۇرغان ئۇيغۇرلارنىڭمۇ قاغانلىرىنى «قاراخان». دۆلەتنى «قاراخانىلار» دەپ ئاتىغانلىقىمۇ تاسادىپىي ئەمەس.

بەزى تارىخچىلار «قاراخان» دېگەن ئىسىم توغرىسىدا يۇقىرىقىدىن باشقىچىرەك چۈشەنچىلەرنىمۇ ئالغا سۈردى، مەسىلەن: ھازىرقى زامانىدىكى بەزى تارىخچىلار: «ئۇيغۇرلار ئاددىي خەلقنى قارا بۇدۇن» دەيتتى. «قاراخان» دېگەن — «خەلقنىڭ خانى» دېگەن مەنانى بېرىدۇ. دېيىشىدۇ. يەنە بەزى تارىخچىلار ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى جاغدا. «ئۇلۇغ» ئاتالغۇسىنى «قارا» سۆزى بىلەن ئىپادىلىگەنلىكە قاراپ. «قاراخان» دېگەن «ئۇلۇغ خان» دېگەن ئۇقۇمغا ئىگە دېيىشىدۇ. مانا شۇ يۇقىرىدىكى ئوچ خىل قاراشنىڭ ئىككىنچىسى (خەلقنىڭ خانى). ئۇچىنچىسى (ئۇلۇغ خان) كۆرۈنۈشتە باشتىكى بىرىنچى خىل قاراشتىن (تەڭرىنىڭ ئوغلى دېگەن قاراشتىن)پەرقلىنەتكى كۆرۈنسىمۇ. لېكىن مەزمۇن جەھەتتىن ئانچە كۆپ پەرق ئەتمەيدۇ. بىر ئىغىز سۆز بىلەن ئېيتقاندا. «قاراخان» ئىلاھىيلاشقان مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ. تەڭرىنىڭ ئوغلى. دېگەن بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار يەنە. قاراخانىلار دۆلىتىگە كىرگەن قاغانلار بولسا. ئۇنىڭ نامىنىڭ ئايىغىغا «قاراخان» دېگەن ئۇنۋانىنى قوشۇپ ئاتىغاندىن تاشقىرى. «بوغرا» ۋە «ئارسلان» قاتارلىق ئۇنۋانلارنىمۇ قوشۇپ ئاتىغان. مەسىلەن: كۆل بىلگە قاراخان (بوقا قاراخان؟). توغرۇل قاراخان. ستۇق بوغراخان. ھارون بوغراخان. ئەلى ئارسلان خان. مۇلايىمسان ئارسلان دېگەنلەر ئوخشاش. ئۇيغۇرلارنىڭ قاراخانىلار قاغانلىرىنىڭ

نامىنىڭ ئايىغىغا «بوغرا» ۋە «ئارسلان» ئۇنۋانلىرىنى قوشۇپ ئاتىشى تاسادىپىي ئەمەس ئىدى. ئۇيغۇرلار قەدىمكى چاغدىن تارتىپ ھازىرغىچە تۆگىنىڭ ئەركىكىنى «بوغرا»، شىرنى بولسا ئارسلان دەيدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ قاراخانىلار قاغانلىرىنى «بوغراخان» ۋە «ئارسلانخان» دەپ ئاتىشى ئۇلارغا كۈچلۈك، باتۇرلۇق سۈپەتلىرىنى بەرگەنلىكىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

ئەجدادلىرىمىز ئەزەلدىن تارتىپ باتۇر ئوغۇل-قىزلىرىنى ئادەتتىن تاشقىرى ھۆرمەتلەيدىغان ئەنئەنىگە ئىگە ئىدى. قەدىمدە، ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ سۆيگۈ - مۇھەببەتتە يىگىتكە قويىدىغان بىردىنبىر شەرتى باتۇرلۇق ئىدى. چۈنكى قەدىمدىن تارتىپ باتۇر جەڭچىنىڭ ۋەتەننى قوغداشتا ياخشى رول ئوينايدىغانلىقى ھەممىگە مەلۇم. قەدىمكىچاغدا، ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ باتۇر يىگىتكە ياتلىق بولۇشىنى جان - دىلى بىلەن ئارزۇ قىلىشى، ناھايىتى كۈچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك خىسلىتىنى كۆرسەتكەنلىكىدىن ئالامەت ئىدى.

قاراخانىلار دەۋرىدە، ئۇيغۇرلار شامان دىنى ۋە بۇددا دىنىنى تەڭ ئېتىپ، ئىسلام دىنىغا كىرگەندىن كېيىنمۇ، يالىلىرىغا ئات قويۇشتا، قەدىمكى مىللىي ئەنئەنىنى تاشلىمىدى. مەسىلەن: ستۇق بوغراخاننىڭ ئەسلى ئۇيغۇرچە ئىسمى ستۇق تېكىن بولۇپ، مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، ئابدۇكېرىم دەپ ئات قويۇلدى. ستۇق بوغراخان ئىككى ئوغلىغا ئۇيغۇرچە بايىتاش (مۇسۇلمانچە نامى مۇسا)، تۆگا ئىلىك (مۇسۇلمانچە نامى سۇلايمان) دەپ ئات قويغان.

قاراخانىلار قاغانلىرى ئۆز ئوغۇللىرىغا باتۇرلۇق، قەيسەرلىك خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ ئىگەسىدىن ياكى قوشۇلارنىڭ نامى

نى قوللىنىپ، ئات قويۇشنى ياخشى كۆرەتتى. مەسىلەن: قاراخانىلارنىڭ قاغانى يۈسۈپ قادىرخان (مىلادىنىڭ 1026 - يىلىدىن 1032 - يىلىنىچە قاغان بولغان) نىڭ بوغراتېكىن (مۇسۇلمانچە ئىسمى سۇلايمان)، ياغان تېكىن (مۇسۇلمانچە ئىسمى مۇھەممەت)، توغرول قاراخان (مۇسۇلمانچە ئىسمى مەھمۇت) قاتارلىق ئوغۇللىرى بار ئىدى. مانا شۇنىڭغۇللارنىڭ ئۇيغۇرچە «بوغراتېكىن»، «ياغان تېكىن»، «توغرول قاراخان» ئاتىلىشى، باتۇر، قەيسەر، كۈچلۈك دېگەن سۈپەتلەرنى بىلدۈرەتتى. «بوغرا» «قاراخان» ئاتالغۇسى توغرىسىدا يۇقىرىدا چۈشەنچە بەرگەنىدۇق، بۇ يەردە پەقەت «ياغان» «تېكىن»، «توغرول» قاتارلىق ئاتالغۇلار توغرىسىدلا چۈشەنچە بېرىلمەز. ئۇيغۇرلار قەدىمكى چاغدا پىلنى ياغان دەيتتى، «تېكىن» ئەسلىدە قول مەنىسىنى بېرىدىغان سۆز بولۇپ، كىيىنگە كېلىپ، «شاھزادە»، «خانزادە» ئۇقۇمىنى بېرىدىغان بولدى. دېمەك «ياغان تېكىن» — «پىل تېكىن» دېگەن بولىدۇ، ھەممىگە مەلۇم بولغاندەك پىل ناھايىتى كۈچلۈك، باتۇر ھايۋان ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار قەدىمكى چاغداشۇڭقارنى «توغرول» دەيتتى. «توغرول» دېمەك، شۇڭقاردەك ئالغۇر، قەيسەر، باتۇر دېمەكتۇر. دېمىسىمۇ، يىرتقۇچ قۇشلار ئىچىدە شۇڭقاردەك تېز ئۇچىدىغان، قەيسەر، چاققان باتۇر قۇش بولمىسا كېرەك.

ئۇيغۇلار قەشقەرنى قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ پايتەختى قىلىپ بەلگىلىدى. قەشقەر شۇنىڭدىن باشلاپ «ئوردۇكەنت» دەپ ئاتالدى. قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرى يازدا چو دەريا-سىنىڭ بويىدىكى بالاساغۇنغا كېلىپ يازلايتتى. بالاساغۇن

نامىنىڭ ئايىغىغا «بوغرا» ۋە «ئارسلان» ئۇنۋانلىرىنى قوشۇپ ئاتىشى تاسادىپىي ئەمەس ئىدى. ئۇيغۇرلار قەدىمكى چاغدىن تارتىپ ھازىرغىچە تۆگىنىڭ ئەركەكلىنى «بوغرا»، شىرنى بولسا ئارسلان دەيدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ قاراخانىلار قاغانلىرىنى «بوغراخان» ۋە «ئارسلانخان» دەپ ئاتىشى ئۇلارغا كۈچلۈك، باتۇرلۇق سۈپەتلىرىنى بەرگەنلىكىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

ئەجدادلىرىمىز ئەزەلدىن تارتىپ باتۇر ئوغۇل-قىزلىرىنى ئادەتتىن تاشقىرى ھۆرمەتلەيدىغان ئەنئەنىگە ئىگە ئىدى. ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ سۆيگۈ - مۇھەببەتتە يىگىتكە قويىدىغان بىردىنبىر شەرتى باتۇرلۇق ئىدى. چۈنكى قەدىمدىن تارتىپ باتۇر جەڭچىنىڭ ۋەتەننى قوغداشتا ياخشى رول ئويناىدىغانلىقى ھەممىگە مەلۇم. قەدىمكىچاغدا، ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ باتۇر يىگىتكە يات‌لىق بولۇشىنى جان - دىلى بىلەن ئارزۇ قىلىشى، ناھايىتى كۈچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك خىسلىتىنى كۆرسەتكەنلىكىدىن ئالامەت ئىدى.

قاراخانىلار دەۋرىدە، ئۇيغۇرلار شامان دىنى ۋە بۇددا دىنىنى تەڭ ئېتىپ، ئىسلام دىنىغا كىرگەندىن كېيىنمۇ، يالغۇزلىرىغا ئات قويۇشتا، قەدىمكى مىللىي ئەنئەنىنى تاشلىمىدى. مەسىلەن: ستۇق بوغراخاننىڭ ئەسلى ئۇيغۇرچە ئىسمى ستۇق تېكىن بولۇپ، مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، ئابدۇكېرىم دەپ ئات قويۇلدى. ستۇق بوغراخان ئىككى ئوغلىغا ئۇيغۇرچە بايتاش (مۇسۇلمانچە نامى مۇسا)، تۇڭگا ئىلىك (مۇسۇلمانچە نامى سۇلايمان) دەپ ئات قويغان.

قاراخانىلار قاغانلىرى ئۆز ئوغۇللىرىغا باتۇرلۇق، قەيسەرلىك خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە ھايۋان ياكى قۇشلارنىڭ نامى

نى قوللىنىپ، ئات قويۇشنى ياخشى كۆرەتتى. مەسىلەن: قارا خانىلارنىڭ قاغانى يۈسۈپ قادىرخان (مىلادىنىڭ 1026 - يىلىدىن 1032 - يىلىنغىچە قاغان بولغان) نىڭ بوغراتېكىن (مۇسۇلمانچە ئىسمى سۇلايمان)، ياغان تېكىن (مۇسۇلمانچە ئىسمى مۇھەممەت)، توغرول قاراخان (مۇسۇلمانچە ئىسمى مەھمۇت) قاتارلىق ئوغۇللىرى بار ئىدى. مانا شۇنىڭغا-رىنىڭ ئۇيغۇرچە «بوغراتېكىن»، «ياغان تېكىن»، «توغرول قارا-خان» ئاتىلىشى، باتۇر، قەيسەر، كۈچلۈك دېگەن سۈپەتلەرنى بىلدۈرەتتى. «بوغرا» «قاراخان» ئاتالغۇسى توغرىسىدا يۇقىرىدا چۈشەنچە بەرگەنىدۇق، بۇ يەردە پەقەت «ياغان» «تېكىن»، «توغرول» قاتارلىق ئاتالغۇلار توغرىسىدىلا چۈشەنچە بېرىمىز. ئۇيغۇرلار قەدىمكى چاغدا يىلنى ياغان دەيىتتى، «تېكىن» ئەسلىدە قول مەنىسىنى بېرىدىغان سۆز بولۇپ، كىيىنگە كېلىپ، «شاھزادە»، «خانزادە» ئۇقۇمىنى بېرىدىغان بولدى. دېمەك «ياغان تېكىن» — «پىل تېكىن» دېگەن بولىدۇ، ھەممىگە مەلۇم بولغاندەك پىل ناھايىتى كۈچلۈك، باتۇر ھايۋان ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار قەدىمكى چاغداشۇقارنى «توغرول» دەيىتتى. «توغرول» دېمەك، شۇقار دەك ئالغۇر، قەيسەر، باتۇر دېمەكتۇر. دېمىسىمۇ، يىرتقۇچ قۇشلار ئىچىدە شۇقار دەك تېز ئۇچىدىغان، قەيسەر، چاققان باتۇر قۇش بولمىسا كېرەك.

ئۇيغۇلار قەشقەرنى قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ پايتەختى قىلىپ بەلگىلىدى. قەشقەر ئۇنىڭدىن باشلاپ «ئوردۇكەنت» دەپ ئاتالدى. قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرى يازدا چو دەريا-سىنىڭ بويىدىكى بالاساغۇنغا كېلىپ يازلايتتى. بالاساغۇن

مۇ، قاراخانىلار نىڭ پايتەختى ھېسابلىنىاتتى. لېكىن ھەقىقىي پايتەخت — قەشقەر ئىدى.

ئۇيغۇر شەھەرلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكىسى، دۇنياغا ئاجايىپ تالانتلىق، دانىشمەن ئوغۇللىرىنى يېتىشتۈرۈپ بەرگەن قەشقەرنىڭ قاچان بىنا بولغانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بولمىسىمۇ، قەشقەرنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان پاكىتلار بار.

مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئالپئەر-تۇڭا (ئىران شاھىرى فېرداۋسى ئۇنى ئەفراسىياپ دەپ يازغان) ھاۋاسى ئوبدان، مەنزىرىسى چىرايلىق بولغان قەشقەرده تۇرغان، دېگەن مەلۇماتنى بېرىدۇ. ئالىپ ئەرتۇڭا قەدىمكى چاغدىكى تۇران ئېلىنىڭ مەشھۇر باتۇر قاغانى بولۇپ، مىلادىدىن 625 يىل بۇرۇن (ھازىرقى كۈندىن 2600 يىل بۇرۇن) ئەزەربەيجاندا، ئىرانلىقلار بىلەن بولغان بىر تۇرۇشتا ئۆلگەن. مانا مۇشۇ تارىخىي پاكىتقا قارىغاندا، قەشقەرنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. چۈنكى، ئالىپ ئەرتۇڭا تارىختا ئۆتكەن ئەڭ قەدىمكى قاغانلىرىمىزنىڭ بىرى ئىدى.

بەزىبىر تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، قەشقەر ھونلار دەۋرىدە (مىلادىدىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇن) بىلادھون («ھون شەھىرى») دەپ ئاتالغانىكەن. مىلادىدىن Ⅱ ئەسىر بۇرۇن، (مىلادىدىن 176 يىل بۇرۇن) ھون تەڭرىقۇتى باتۇر تەڭرى-قۇت (ئوغۇزخان) ئوتتۇرا ئاسىيانى ۋە غەربىي ئاسىيانى بويسۇندۇرۇۋالغان مەزگىللەردە، قەشقەرنىڭ ھونلار تېررىتورىيىسىدىكى ئەڭ مەشھۇر شەھەر بولغانلىقى مەلۇم.

قەشقەرنىڭ ھونلار دەۋرىدە بىلاد ھون دەپ ئاتالغانلىقىنى ئېيتتۇق، ئەمما ئۇنىڭ ئالىپ ئەرتۇڭا ۋاقتىدا نېمىدەپ ئاتالغانلىقى مەلۇم ئەمەس. قاراخانىلار قەشقەرنى پايتەخت قىلىشتىن بۇرۇن، قەشقەر «قاش قىياھ» دەپ ئاتالغانىكەن. قەشقەرنىڭ جۇغراپىيىۋى ئەھۋالى ئۇنىڭ «قاش قىياھ» دەپ ئاتالغانلىقىغا ماس كېلىدۇ. قەشقەرنىڭ ھازىرقى تەبىئىي شارائىتىغا قاراپ ھۆكۈم قىلغاندا، ھەقىقەتەنمۇ قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمالى (ئاتۇشنىڭ جەنۇبى) دىكى تاغ ۋە تۆمەن دەريالىرىنىڭ شىمالىدىكى يار — قىيالار، خۇددى قاشقا ئوخشىشىدۇ. دېمەك ھازىرقى «قەشقەر» دېگەن سۆز، «قاش قىياھ» سۆزىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن كېلىپ چىققان.

قاراخانىلارنىڭ دۆلەت بايرىقى تۆت چاسا قىزىل شايى بايراق ئىدى. بايراقنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر تەرەپتە ئالتە، بىر تەرەپتە ئۈچ شېخى بولغان ئالتۇن رەڭلىك ئارچا دەرىخى چۈشۈرۈلگەن.

قاراخانىلارنىڭ تۇنجى قاغانى كۆل بىلگە قاراخانىنىڭ ۋاقتىدا قاراخانىلارنىڭ تېررىتورىيىسىگە يەتتەسۇ، ئىلى ۋادىسى ۋە تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى جايلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى (قەشقەر رايونى) كىرگەن بولسا كېرەك.

بەزىبىر تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىنىڭ 880 — يىلى كۆل بىلگە قاراخان ئالەمدىن ئۆتكەندە، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى بازىرخان (بارخان؟) قاغان بولغان. ھازىرقى زامانداشلىرىمىز بەزىبىر تارىخچىلارمۇ بازىرخانىنىڭ ئۇيغۇر

قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ئىككىنچى ھۆكۈمرانىي بولغانلىقىنى ئىسپاتلاۋاتىدۇ. بازىرخان بىلەن بارخان بۇ ئىككىسى بىر كىشىنىڭ ئىككى خىل ئىسمى ئىكەنلىكى ھەققىدە ئۇيغۇر تارىخچىسى جامال قەرشىنىڭ «سورراھە لۇغىتىنىڭ تولۇقلانمىسى» ناملىق ئەسىرىدە XI ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر تارىخچىسى ئابدۇجاپپار قەشقەرىنىڭ «قەشقەر تارىخى» ناملىق ئەسىرىدىن بەزىبىر ئۇزۇندىلەر كەلتۈرۈلگەن. مانا بۇ ئۇزۇندىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ئىككىنچى ھۆكۈمرانى بازىرخان ئىكەنلىكى بىزدە گۇمان قالدۇرمايدۇ. ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى كۈچەيىپ، تېررىتورىيىسى كېڭەيگەن چاغدا (مىلادىنىڭ 1010 - يىللىرى)، ئۇنىڭ شەرقىي كەشمىرگە، غەربىي خارەزىمگە، شىمالىي بالقاش كۆلى، ئارال كۆللىرىگە، جەنۇبىي مەرۋى شاھ جاھانغا تۇتاشقان بولۇپ، يەر مەيدانى 5 مىليون كۋادرات كىلومېتر يەتكەن. دېمەك ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسى ھازىرقى فرانسىيە دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسىدىن (فرانسىيە تېررىتورىيىسى 500 مىڭ كۋادرات كىلومېتر) بەش ھەسسە چوڭ ئىدى.

جامال قەرشىنىڭ مەلۇماتىغا كۆرە، كۆل بىلگە قاراخان (جامال قەرشى، كۆل بىلگە قادىرخان، دەپ يازغان)-نىڭ، بازىر ۋە ئوغۇلچاق ئاتلىق ئىككى ئوغلى بولغان. بازىرخان تەخمىنەن مىلادىنىڭ 880 - يىلى قاراخانىلارنىڭ تەختكە چىققان بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ ئۆكسى ئوغۇلچاق بىلەن ساماڭلار پادىشاھى ئىسمائىل سامانى (مىلادىنىڭ

874 - يىللىدىن 907 - يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) ئوتتۇرىسىدا قانلىق ئۇرۇشلار بولغان.

مىلادىنىڭ 893 - يىلى (3 - ياكى 4 - ئايدا)، ئىسمائىل سامانى قاراخانىلارنىڭ يەتتە سۈدىكى مۇھىم شەھىرى بولغان تاراز‌غا ھۇجۇم قىلغان. ئىسمائىل سامانى شەھەرنى خېلى ئۇزۇن مۇددەت قورشۇۋالغان. ئاخىر بېسىۋالغان. ئۇرۇشتا غالىب چىققان ئىسمائىل سامانى قاراخانىي قوشۇنلىرىدىن 10 مىڭنى ئۆلتۈرگەن، ئوغۇلچاقنىڭ بېكەسى (خاتۇنى) ۋە 15 مىڭ جەڭچىنى ئەسىر ئالغان. ئىسمائىل سامانى تاراز شەھىرىدىكى خىرىستىئان ئىبادەتخانىسىنى باشقىدىن ياساپ، ئۇنى مەسچىتكە ئايلاندۇرغان. ئوغۇلچاق ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، قەشقەرگە كەتكەن. ئۇ مىلادىنىڭ 907 - يىلى قەشقەردىن قوشۇن تارتىپ كېلىپ، ساماڭلارنىڭ تېررىتورىيىسىگە ھۇجۇم قىلغان.

ساماڭلارنىڭ يەتتەسۈدا بولغان ھۇجۇملىرى 840 - يىللىرىدىلا باشلانغانىدى. ئۇلار شۇ يىلى ئىسفىجابنى بېسىۋالغان. بۇ چاغ ئوتتۇرا ئاسىيادا ساماڭلار باش كۆتۈرۈشكە باشلىغان پەيت ئىدى. ساماڭلار دۆلىتىنىڭ تۇنجى پادىشاھى ناسىر ئىبنى ئەھمەت دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 865 - يىللىردىن 893 - يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) ساماڭلارنىڭ قوشۇنلىرى شاۋگار شەھرىگىچە بېسىپ كەلگەن. قاراخانىلار بىلەن ساماڭلار ئارىسىدىكى دەسلەپكى مۇناسىۋەتلەر توغرىسىدىكى پاكىتلار مانا‌شۇلاردىن ئىبارەت.

«ئەگەر يەتتەسۈدا ساماڭلارنىڭ تەڭگە پۇل قۇيىدۇرۇمغانلىقىنى ۋە يەتتەسۈ... غا سامانى ھاكىملىرى ۋە باشقا

ئەمەلىدارلارنىڭ قويۇلمىغانلىقىنى ھېسابقا ئالغاندا يەتتە سۇ سامانىلارغا قارام بولمىغان دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىش مۇمكىن.⑤ مانا شۇ ئەھۋالغا قارىغاندا، مىلادىنىڭ 893 - يىلى ئوغۇلچاق ئىسمائىل سامانىيدىن مەغلۇپ بولغاندىن كېيىنمۇ، يەتتەسۇ يەنىلا قاراخانىلارنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا قالغان.

بازىر ئارسلانخان مىلادىنىڭ 910 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن قاراخانىلارنىڭ تەختكە ئوغۇلچاق ئولتۇرغان. بۇ چاغدا، مەرھۇم بازىر ئارسلانخاننىڭ ئوغلى ستۇق تېكىن كىچىك ئىدى. جىمەنگە ۋەكالىتەن قاراخانىلار تەختكە چىققان ئوغۇلچاق ستۇق تېكىننىڭ ياش تۇرۇپلا تۇل قالغان ئانىسىغا ئۆيلەنگەنلىكەن. ئوغۇلچاق قاراخانىلار تەختكە چىقىپ ئون يىل ئۆتكەندىن كېيىن (مىلادىنىڭ 920 - يىلى بولسا كېرەك)، 23 ياشلىق ستۇق تېكىن ئۇنىڭدىن تەختنى تارتىۋالغان. ستۇق تېكىن تەختنى تارتىۋېلىشتىن بۇرۇن مۇسۇلمان بولغانىدى.

ستۇق بوغراخان ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ شامال دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ كەلگەنىدى. بۇ دىن، كۆك تەڭرىچىلىك دىنى دەپمۇ ئاتىلىپ، ھونلار دەۋرىدىن تارتىپ (مىلادىدىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇنلا) مىلادىنىڭX ئەسىرگىچە پۈتۈن تۈركىي خەلقلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئېتىقاد

قىلىپ كەلگەن دىن بولغان.

شەرقىي ئۇيغۇرلار (ھازىرقى موڭغۇلىيە ۋە ئۇيغۇرىستانغا قوشنا بولغان جايلاردا ياشىغان ئۇيغۇرلار) مىلادىنىڭ VIII ئەسىردە ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ قاغانى بوگو قاغاننىڭ تەشەببۇسى بىلەن شامان دىنىدىن چىقىپ، مانىي دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان. غەربىي ئۇيغۇرلاردىن تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبى (تارىم ۋادىسى)دا ياشىغانلىرى مىلادىنىڭ I ئەسىردىن باشلاپ شامان دىنىدىن چىقىپ، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان.

مىلادىنىڭ 840 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ كەتكەندىن كېيىن قىسقا بىر مۇددەت مانىي ئېتىقادىدا قالغان بولسىمۇ (تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىغا كۆچكەنلىرى) غەربىي ئۇيغۇرلار ئارىسىدا (بولۇپمۇ تارىم ۋادىسىدا) چوڭقۇر يىلتىز تارتقان بۇددا دىنىنىڭ تەسىرىدە، مانىيدىنىدىن چىقىپ بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان.

مىلادىنىڭ X ئەسىردە (ستۇق بوغراخان مۇسۇلمان بولۇشتىن بۇرۇن) ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپچىلىك قىسمى بۇددا دىنىدا ئىدى.

بۇددا دىنى مىلادىدىن VI ئەسىر بۇرۇن ھىندىستاندا پەيدا بولۇپ، مىلادىنىڭ II ئەسىرىگە كەلگەندە ئاسىيادىكى نۇرغۇنلىغان دۆلەتلەرگە تارقالغان.

«بۇددا» دېگەن سۆز «ئاڭ - سېزىم، ئەس - ھوش» دېگەن مەنادا ئىگە ئىمىش. بۇددا دىنىنى تارقاتقان كىشى ساكيامۇنى (ئۇ مىلادىدىن 565 يىل بۇرۇن تۇغۇلۇپ مىلادىدىن 485 يىل بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەن) بولۇپ، ئۇ ھىمالايا تېغى

ملك باغرىدا ياشىغان (هازىرقى نېپالدىكى) شاكى قەبىلە سىنىڭ بەگچىكى ئىدى. ساكيامۇنى ياش چېغىدىلا ئۆزىنى قىينىغان مەسىلىلەر (ئىنسانلارنىڭ تۇغۇلۇشى، قېرىشى، ئاغرىشى، ئۆلۈشى ۋە خىلمۇ خىل دەرد- ئەلەملەرنى تارتىشى قاتارلىق مەسىلىلەر)گە توغرا جاۋاب تېپىپ، ئىنسانلارنى قانداق قىلغاندا ئازاب - ئوقۇبەتتىن قۇتۇلدۇرغىلى بولىدىغانلىقىنى تونۇرىسىدا ئويلانغان. ئۇ ئاخىر، 29 ياشقا كىرگەندە، يېرىم كېچىدە ئاتقا مىنىپ باشقا بىر قەبىلىنىڭ ئورمانلىقىغا كەتكەن. ئۇ ئورمانلىقتا ئالتە يىل دەرۋىش بولۇپ ياشىغان. ئۇ بىر لىپا دەرىخىنىڭ تۈۋىدە چاڭا قۇرۇپ ئولتۇرۇپ:«ئەگەر مەن ئۆزۈل - كېسىل ئەقلى - هوشۇمغا كەلسەم (ئويغانسام)، ئۇستىخانلىرىم پارە - پارە بولۇپ كەتسە كېتىدۇكى، ئورنۇمدىن قوپمايمەن» دەپ قەسەم ئىچكەن.

ئۇ 35 ياشقا كىرگەن يىلى، كېچىدە بىر يورۇق يۇلتۇز شەرق تەرەپتە كۆرۈنۈش بەرگەنىدىن، ئۇ چاغدا ئۇ تۇيۇقسىزلا ئىشىنىك بولىنى تېپىپ، بۇددا دىنىنى ئىجاد قىلغانىدىن.

ئۇنىڭدىن باشلاپ ساكيامۇنى ھىندى يېرىم ئارىلىنىڭ نۇرغۇن جايلىرىغا بېرىپ بۇددا ئەقىدىلىرىنى تارقاتقان.

بۇددا دىنى، ھىندىستاندىكى ماۋرىيە خانلىقىنىڭ (مىلادىدىن 230 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 185 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن)خانى ئاسۇكا دەۋرىدە(مىلادىدىن بۇرۇنقى 273- يىلىدىن مىلادىدىن بۇرۇنقى 237- يىلىغىچە)كەشمىر، كاندارا(هازىرقى پاكىستانىنىڭ پىشاۋۇر ئۆلكىسىگە توغرا كېلىدۇ)قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. ئاسۇكا ھىندىستاننىڭ جەنۇبىي قىسمى بىلەن شىمالىي قىسمىنى ئاساسەن بىرلىككە كەلتۈر-

گەن. ئۇ مىلادىدىن 260 يىل بۇرۇن بۇددا دىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بەلگىلىگەن ۋە ئاسىيادىكى دۆلەتلەرگە ئەۋەتكەن ئەلچىلىرى ئارقىلىق بۇددا دىنىنى تەشۋىق قىلغان.

بۇددا دىنى كوشان ئىمپېرىيىسى (مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىنىڭ 420 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) دەۋرىدە، ھىندىستاندىن باشقا جايلارغا خېلى جىددىي سۈرەتتە تارقىلىشقا باشلىغان. ئۇيغۇرلار ئارىسىغا بولسا، كوشان ئىمپېراتورى قەنىشقا II نىڭ ۋاقتىدا (ئۇ مىلادىنىڭ 75 - يىلىدىن مىلادىنىڭ 125 - يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان دەك تۇرىدۇ)ئۇنىڭ تەشەببۇسى بىلەن تارقىلىشقا باشلىغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، قەنىشقا II بىر بۆلۈم مەشھۇر بۇددا سىرا-مانلىرى (راھىبلىرى)نى باشلاپ، ئۆزى خوتەنگە كەلگەنىكەن.

بۇددا دىنى مىلادىنىڭ I ئەسىرىدىن VI ئەسىرگىچە بولغان مەزگىلدە، خوتەن، قەشقەر، كۇچا، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىغا تارقىلىپ ھۆكۈمران دىن سۈپىتىدە ئورۇن ئالغان.

بۇددا دىنى ئاۋۋال خوتەنگە تارقالغان بولسىمۇ، ئەمما كۇچا VI ئەسىردە بۇددىزمنىڭ ئىككىنچى ۋەتىنىگە ئايلانغان. شۇ چاغدا كۇچادا يۈزلىگەن بۇددا ئىبادەتخانىلىرى، 10 مىڭ راھىب ۋە راھىبە بولغان. ياپونىيە تارىخچىسى يۈشى لياۋتى «غەربتە بۇددىزم» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «كۇچادا بۇددانىڭ راۋاجلىنىپ يۈكسەك پەللىگە يېتەلىشى بىر تەرەپتىن ئۇنىڭ جۇغرافىيىلىك ئورنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇنىڭ پەزىلەتلىك

ئالىي مۇقام راھىبلىرىنىڭ بولغانلىقى. يەنە بىر تەرەپتىن بۇ راھىبلارنىڭ خان تەرىپىدىن ھىمايە قىلىنغانلىقى سەۋەبىدىن بولغان ... قايتىپ كەلگەندە (كوماراجىۋا ھىندىستاندىن قايتىپ كەلگەندە ــ ت) كۈچا خانى بەگ چوڭ ئاقۇغا بېرىپ ئۇنى قارشى ئالغان. خان كوماراجىۋا ئۈچۈن شەھەر سالدۇرۇپ ئالتۇن تەختە ياستىپ، تەخت ئۈستىنى رەڭ دۇخابا ۋە سىلەن قاپلاتقان. خان كوماراجىۋانىڭ تەختكە چىقىپ ئولتۇرۇشىنى ئۆتۈنگەن.»⑥

ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىنى خەنزۇلارغا تونۇشتۇرۇشتا نايەتتى چوڭ رول ئويناغان. بۇنىڭدا، كۈچالىق مەشھۇر بۇددىست، شائىر، ئۇلۇغ تەرجىمان كوماراجىۋا(بۇ ئىسىم ھىندىچە)نىڭ مىلادىنىڭ V ئەسىردە چاڭئەنگە كېلىپ ناھايىتى نۇرغۇن بۇددا نوملىرىنى ھىندىچىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغانلىقىنى ئەسكە ئېلىشى يېتەرلىك.

بۇددا دىنى نېمە ئۈچۈن ئاسىيادىكى نۇرغۇنلىغان دۆلەتلەرگە تارقىلىپ كەتتى؟ بۇنىڭ ئالاھىدە سەۋەبلىرى بار.

بۇددا دىنىدا: بۇ دۇنيادا ياخشىلىق قىلغانلار ئۇ دۇنيادا ھالاۋىتىنى كۆرىدۇ، يامانلىق قىلغانلار ئۇدۇنيادا ئازابئوقۇبەتتە قالىدۇ، دېگەن قاراش تەرغىپ قىلىنغان. لېكىن بۇددا دىنى كىشىلەرنى ئازاب ـ ئوقۇبەتتىن قۇتۇلدۇرۇشنى مەقسەت قىلسىمۇ، كۆرەشنى ئىنكار قىلمىدۇ. شۇڭا، ھىندىستاندىكى بولۇش ياكى ئاسىيادىكى بەزى دۆلەتلەردىكى ھۆكۈمرانلار ئەزگۈچىلەر بولۇش تولا چاغلاردا بۇددا دىنىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى چىڭىتىش ۋە ئۇنىڭ ئۈمرىنى ئۇزارتىشقا تىرىشقان. شۇڭا، بۇددا دىنى ئەڭ دەسلەپ ھۆكۈمـ

ران خانلار ۋە بەگلەرنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئۇچرىشكەن. ئۇلار ئاۋام خەلقنى شۇ دىنغا ئىشەندۈرۈش ئۈچۈن بارلىق چارىتەدبىرلەرنى قوللانغان.

بۇددا دىنى پەيدا بولغاندىن كېيىنلا بىرنەچچە ئېقىم غا ئايرىلغان. ئۇنىڭ بىرى ماخىيانا (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئۇلۇغ كولۇڭگو دەپ ئاتىلىدۇ) ئېقىمى بولسا، يەنە بىرى خىنايانا (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا كىچىك كولۇڭگو دەپ ئاتىلىدۇ) ئېقىمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ياپونىيە تارىخچىسى يۇشى لياۋتىنىڭ «غەربتە بۇددىزىم»نامليق ئەسىرىدىكى پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلار ماخىيانا ئېقىمىغا ئېتىقاد قىلغانىكەن.

ئۇيغۇرلار مۇسۇلمان بولۇشتىن بۇرۇن ئېتىقاد قىلغان بۇددا دىنى توغرىسىدا ئېنىق ئەپكارلارمۇ ھازىرچەشۇنچىلىك.

تۆۋەندە سىتۇق بوغراخاننىڭ مۇسۇلمان بولۇشى ۋە ئۇنىڭ ئىسلام دىنىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقىتىش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى توغرىسىدا توختىلىمىز.

سىتۇق بوغراخاننىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ مۇسۇلمان بولغانلىقى توغرىسىدا بەزى رىۋايەتلەر مەۋجۇت. بۇ توغرىدا گەپ قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق. بىرقەدەر ئىشەنچلىك بولغان تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، سىتۇق بوغراخانىڭ مۇسۇلمان بولۇشىدا ئەبۇ نەسرساماني رول ئويناغان.

ئەبۇ نەسرساماني ئەسلىدە سامانىلار پادىشاھلىقى (مىلادىنىڭ 870 ـ يىلىدىن مىلادىنىڭ 1000 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)نىڭ شاھزادىسى ئىدى. ئۇ سامانى پادىشاھى نەسىر II نىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 914 ـ يىلىدىن

943 ـ يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) سامانىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا تەبىئىي ئىچىدە يوز بەرگەن ئىچكى كۈرەشتە ئوكۇشسىزلىققا ئۇچراپ، قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەرگە قېچىپ كەلگەنلىكەن. ئۇنى ئوغۇلچاق قانىتى ئاستىغا ئېلىپ، قەشقەرنىڭ شىمالىدىكى ئاتۇشقا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغان. بەزى تارىخچىلار ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ قەشقەرگە كېلىشتىكى سەۋەبىنى يۇقىرىقىدەك چۈشەندۈرىدۇ.

بەزى تارىخچىلار بولسا بۇنىڭ ئەكسىچە، ئەبۇنەسىر سامانىنى سامانى پادىشاھى ناسىر I ستۇق بوغراخانىنى مۇسۇلمان قىلىش مەقسىتىدە بۇخارادىن قەشقەرگە يولغا سالغان، دەپ چۈشەندۈرىدۇ.

يۇقىرىدىكى ئىككى تۈرلۈك قاراشنىڭ قايسى توغرا ياكى توغرا ئەمەسلىكىدىن قەتئىينەزەر، ستۇق بوغراخاننى مۇسۇلمان قىلغان كىشى بەرىسىر ئەبۇ نەسىر سامانى بولۇپ چىقىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىنى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى مۇكەممەل بىلىدىغان ئەبۇ نەسىرسامانى كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئاتۇشنىڭ ئارقا ئۇ دېگەن يۇرتنىڭ شىمالىدىكى تاغلارغا ئوۋغا چىققان ياش شاھزادە ستۇق بوغراخانغا يولۇقىدۇ، ئۇنىڭ بىلەن تونۇشىدۇ. بۇ ئىككى شەخس ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت بارغانسېرى قويۇقلىشىدۇ، ئاخىر ستۇق بوغراخان ئەبۇنەسىر سامانىنىڭ تەسىرىدە مۇسۇلمان بولىدۇ. ستۇق بوغراخان مۇسۇلمان بولۇشتىن بۇرۇن، قەشقەردە ئىسلام دىنىغا كىرىپ (يوشۇرۇن ھالدا بولسا كېرەك) مۇسۇلمان بولغانلارمۇ ئانچە ئاز بولمىسا كېرەك. ستۇق بوغراخان مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، قاتتىق كۈرەش

لەردىن كېيىن تاغىسى ئوغۇلچاقنى يېڭىپ (ئوغۇلچاقنىڭ ئۆلۈمۈركەن بولۇشى مۇمكىن) قاراخانىلار تەختكە چىقىدۇ. مانا شۇ ۋەقە مىلادىنىڭ 920 ـ يىلى يۈز بەرگەن.

ئىسلام دىنى ستۇق بوغراخاننىڭ بۇددىست ئۇيغۇرلارغا قارشى توختىماي ئېلىپ بارغان قانلىق كۈرەشلىرى ئارقىلىق قەشقەر، يەركەن، ئاقسۇ، بالاساغۇن، بارسخان (ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقى) قاتارلىق جايلاردا، يەتتەسۇدىكى شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان قارلۇقلار ئارىسىدا يىلتىز تارتىشقا باشلايدۇ.

بۇددىست ئۇيغۇرلار ستۇق بوغراخانغا ئاساسىي قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىدۇ. ستۇق بوغراخان مىلادىنىڭ 943 ـ يىلى بالاساغۇننى ئىسلام دىنىغا قارشىلىق كۆرسەتكەن دۈشمەنلىرى قولىدىن تارتىۋالىدۇ.

ستۇق بوغراخان مىلادىنىڭ 920 ـ يىلى مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، قاراخانىلار بىلەن سامانىلارنىڭ مۇناسىۋىتى خېلى يېقىنچىلىق تەرەپكە قاراپ تەرەققىي قىلغان. مىلادىنىڭ 921 ـ يىلى سامانىلارنىڭ خوراسان ئۆلكىسىدە كۆتۈرۈلگەن ئىسيانىنى باستۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن، ستۇق بوغراخان خوراسانغا كەلگەن.⑦ قاراخانىلاردا ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى ۋە ستۇق بوغراخاننىڭ سامانىلار ئىچىدىكى ئىسيانلارنى باستۇرۇشتا كۈچ چىقارغانلىقىدىن خۇشال بولغان سامانىلار پادىشاھلىقى ستۇق بوغراخانغا كۆپ جەھەتتە ياردەم قىلدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ماۋەرائۇننەھرى، خۇراسان، ئافغانستان قاتارلىق جايلاردىن قەشقەرگە ۋە بالاساغۇنغا ئۇرغۇن ئالىملار كەلدى. مانا شۇ مۇسۇلمان

ئالسلىرى ستۇق بوغراخانغا «ئابدۇكېرىم» دەپ ئات قويۇش قان. ستۇق بوغراخان دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 920 ـ يىلىدىن 956 ـ يىلىغىچە) قۇيدۇرۇلغان تىللا پۇلدا «قاراخان ستۇق ئابدۇكېرىم» دېگەن خەتلەر بار. بۇنداق تىللا پۇللار ھازىر لېنىنگراد مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

ستۇق بوغراخان نېمە ئۈچۈن بۇددا دىنىنى تەرك ئېتىپ مۇسۇلمان بولدى؟ دۇنيادا سەۋەبسىز بىرەر ئىش بولماغاندەك. X ئەسىردە ئۇيغۇرلارنىڭ مۇسۇلمان بولۇشىدا ناھايىتى مۇھىم سەۋەبلەر بار. كۆچمىلىكى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرى بۇددا دىنىدىن پايدا لىنىپ، خەلق ئۈستىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى چىڭىتىش ۋە ئۆزارتىشنى ئويلىغان. ئەمما يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، بۇرۇنقى جەڭگىۋارلىقىنى يوقىتىشقا باشلىغان. چۈنكى، بۇددا دىنى تەركىدۇنياچىلىقنى تەرغىپ قىلىپ، كۈرەش قىلىشنى تەشەببۇس قىلمايتتى. ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنىڭ بۇددا دىنىغا قارىغاندا جەڭگىۋار روھقا ئىگە ئىكەنلىكىنى بايقاپ قالدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، ئۇيغۇرلاردا ئىسلام دىنىغا كىرىش تۇيغۇسى ئويغاندى. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرى شامان، بۇددا، زارۇ ئاسترۇ، مانىي، خرىستىئان قاتارلىق دىنلارغا ئىشىنىدىغان ئۇيغۇرلارنى دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىن بىرلا دىنغا ئىشىنىدىغان قىلغاندا، ئۇلارنىڭ تارىخىدىكى دىنىي ئايرىمچىلىق ئاساسىدا پەيدا بولغان زىددىيەتنى تۈگىتىپ، بىرلىككە كەلگەن، كۈچلۈك دۆلەت قۇرۇشقا بولىدىغانلىقىنىمۇ چۈشەنگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە،

ئەرەبلەر ئىسلام دىنىنى ئاسىيادىكى خەلقلەر ئارىسىدا ئومۇميۈزلۈك، چوڭقۇر يىلتىز تارتقۇزۇش ئۈچۈن، قورال كۈچى ئىشلىتىشتىن كۆرە، دىپلوماتىيە تەدبىرلىرىنى قوللىنىشقىمۇ ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن. VIII ئەسىردە، ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنى مۇسۇلمان قىلىشقا كۈچەپلا قالماستىن، شەرقىي ئاسىيادا ياشايدىغان شەرقىي تۈركلەرنىمۇ، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىمۇ مۇسۇلمان قىلىشقا ئۇرۇندى. مەسىلەن: ئەرەب ئۆمەۋىلەر خەلىپىلىكىنىڭ خەلىپىسى ھىشام (724 ـ 743) مىلادىنىڭ 730 ـ يىللىرى شەرقىي تۈركلەرنىڭ پايتەختى ئوتتوكونگە ئەلچى ئەۋەتىپ، شەرقىي تۈرك قاغانى بىلگە قاغاننى شامان دىنىدىن چىقىپ ئىسلام دىنىغا كىرىشكە دەۋەت قىلغان بولسا، ئەرەب ئابباسىلەر خەلىپىلىكى (750 ـ 1258) نىڭ تۇنجى خەلىپىسى ئابدۇللا ئابباس مىلادىنىڭ 750 ـ يىلى تامام بىنىنى بەھرئەل مۇتاۋۇددىنى ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغاناتلىقىنىڭ پايتەختىنى قارابالغاسۇنغا ئەۋەتىپ، قاغان بايانچۇرنى مۇسۇلمان بولۇشقا ئۈندىگەن. شەرقىي تۈركلەرمۇ، شەرقىي ئۇيغۇرلارمۇ ئەرەب ئەلچىلىرىنىڭ ئۆزىنىڭ ھاكىمىيەت ئېبېتىپ، تۈرلۈك سەۋەبلەرگە كۆرە شامان دىنىنى تەرك ئېتىپ، ئىسلام دىنىغا كىرەلمەيدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن.⑧

X ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئىسلام دىنى دۇنياۋى دىنغا ئايلىنىپ، ئاسىيا، ئافرىقا، ياۋروپادا ناھايىتى چوڭ تەسىر ۋە ئابرويغا ئىگە بولغانىدى.

يۇقىرىدىكى تۈرلۈك سەۋەبلەرگە كۆرە، ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارغا قېرىنداش بولغان خەلقلەر شامان ۋە بۇددا دىنلىرىنى

تەرك ئېتىپ، ئىختىيارىي ھالدا ئىسلام دىنىغا كىرىشكە بەل باغلىدى. ستۇق تېكىن مىلادىنىڭ 920 - يىلى مۇسۇلمان بولغاندىن تارتىپ، ئىسلام دىنىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقىتىش ئۈچۈن 36 يىل (مىلادىنىڭ 920 - يىلىدىن 956 - يىلىغىچە) كۈرەشكەن بولسا، ئىدىل بولغار خانلىقى (770 — 1400) - نىڭ خانى ئالماسخان (900 — 925) مىلادىنىڭ 920 - يىلى ھازار مۇسۇلمانلىرىدىن ئايدۇللا باشچىلىقىدا ئەلچىلەر ئۆمىكى تەشكىللەپ، ئۇلارنى ئەرەب ئابباسىلەر خەلىپىلىكىنىڭ (750 — 1258) خەلىپىسى مۇقتەدىر (908 — 932) نىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتىپ، ئۆزىدىنىڭ مۇسۇلمان بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن ۋە خەلىپىدىن ئىسلام ئەقىدىلىرىنى بۇلغارلارغا ئۆگىتىش ئۈچۈن ئالىملارنى ئەۋەتىپ بېرىشنى ئۆتۈنگەن. خەلىپە مۇقتەدىر ئالماسخاننىڭ ئەلچىلىرىنى قىزغىن ۋە خۇشال قارشى ئالغان. خەلىپە مۇقتەدىر ئىدىل بۇلغارلىرىنىڭ پايتەختى بولغار شەھىرىگە — ئالماسخاننىڭ ھۇزۇرىغا سۇسون ئارىسىغا ئاتلىق كىشىنىڭ باشچىلىقىدا ناھايىتى چوڭ ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ئەۋەتكەن. بۇ ھەقتە مۇنداق مەلۇمات بار:

«مىلادىنىڭ 922 - يىلى خەلىپە مۇقتەدىر نىڭ بۇلغار پادىشاھىغا ئەۋەتكەن كارۋانى بىزگە مەلۇم بولغان سودا كارۋانلىرىنىڭ ئەڭ چوڭى ئىدى. بۇ كارۋان 5000 كىشى بىلەن 3000 ئات ۋە تۆگىدىن تەركىب تاپقانىدى.» بۇ ئاددىي پاكىت ئەمەس، ئەلۋەتتە. بۇنداق كارۋانلار سودا جەھەتتىنلا ئەمەس، بەلكى سىياسىي جەھەتتىنمۇ چوڭ ۋەقە ئىدى. ئۇزاق مۇساپىنى بېسىپ يىراقلارغا بارىدىغان كارۋانلار ئادەتتە 200 - 300 تۆگە ياكى ئاتلار بىلەن تەخمىنەن شۇنچىلىك كىشىلەردىن

ئىبارەت بولاتتى. كارۋانىنى پەقەت سودا ئۆمىكىلا دەپ قاراش ناتوغرا بولىدۇ. كارۋان تەركىبىگە سودىگەرلەر، ساقچىلار، كارۋانغا قارايدىغان كىشىلەرلا ئەمەس، بەلكى يەنە ھاكىملارنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ياكى ئۆز ئىختىيارىي بىلەن يېڭى جايلارغا بارىدىغان ھۈنەرۋەنلەر، شۇنىڭدەك ئالىملار، رەسساملار، ئۇستىلار، ساياھەتچىلەر، دىپلوماتنىڭ ئەلچىلەر ھەم كىرەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە سودىگەرلەرگە كۆپىنچە دىپلوماتنىڭ تاپشۇرۇقلارمۇ بېرىلەتتى.»⑥

مىلادىنىڭ 922 - يىلى سۇسون ئارراسىس باشچىلىقىدا، ئىبنى پازلاننىڭ كاتىپلىقىدا، مۇقتەدىر تەرەپتىن ئالماسخانغا نىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتىلگەن چوڭ كارۋان، يالغۇز سودا مەقسىتى ئۈچۈنلا ئەمەس، ئەڭ مۇھىمى دىپلوماتىيە، ھەربىي تېخنىكا ۋە دىنىي ۋەزىپىلەرنى ئورۇندىتىش ئۈچۈنمۇ بۇلغار شەھىرىگە بارغانىدى.

باغداتتىن يولغا چىققان چوڭ ئەلچىلەر ئۆمىكى خوراسان، بۇخارا، خارەزىمى قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ، ئىدىل بۇلغارلىرىنىڭ پايتەختى بۇلغار شەھىرىگە كەلگەن.

مانا شۇ ئەرەب ئەلچىلىرى ئىدىل بۇلغارلىرىنىڭ خانى ئالماسخانغا كاسپى دېڭىزىنىڭ ئەرقىي شىمالىدىن تارتىپ قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغىچە بولغان جايلاردا ياشايدىغان ھازارلارنىڭ (968 — 965) قاغانى ھارون II (931 —)گە، ئارال كۆلى بىلەن كاسپى دېڭىزىنىڭ ئارىلىقىدا ياشايدىغان ئوغۇزلارنىڭ خانى سالجۇق بەگگە، خەلىپە مۇقتەدىر تەرەپتىن ئەۋەتىلگەن مەكتۇپ ۋە ئېسىل سوۋغىلارنى ئەكەلگەن.

مىلادىنىڭ 922 - يىلى ئەھمەت بىننى پازلان ئىدىل

بۇلغار خانلىقىدىن باغداتقا قايتىقاندىن كېيىن، بۇلغارلار، هازارلار، ئوغۇزلار توغرىسىدا ياخشى مەلۇمات بېرىدىغان سايياھەتنامە يازغان. بۇ قىممەتلىك ئەسەر بىزگىچە يېتىپ كەلگەن بولۇپ، بولغار، هازار، ئوغۇزلار تارىخىنى تۆگىنىشتە مۇھىم ماتېرىيال بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

زەكى ۋەلىدى توغان بۇلغار خانى ئالماسخاننىڭ مۇسۇلمان بولغان ۋاقتىدىكى ئەھۋالى توغرىسىدا مۇنداق دەپ يازغان: «ئەرەب ئابباسىلار خەلىپىسى مۇقتەدىرنىڭ ئەلچىسى بۇلغار شەھىرىگە كىرىشكە بىر كۈنلۈك يول قالغاندا، ئالماسخاننىڭ ۋەزىرلىرى، ئوغۇللىرى هەم قېرىنداشلىرى ئەلچىلەرنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئالدىغا كېلىشتى. ئەلچىلەرنى يېمەك-ئىچمەك، تۇز ۋە تارى بىلەن مېهمان قىلدى. بۇلغار شەھىرىگە 15 چاقىرىم قالغاندا، ئالماسخان ئۆزى ئەلچىلەرنىڭ ئالدىغا كەلدى. ئاتا - بوۋىلارنىڭ ئادىتى بويىچە، ئالماس خان ئاتتىن چۈشۈپ، ھۆرمەتلىك مېهمانلارغا قاراپ سەجدە قىلدى. ئۇ يېڭىنى تۇرۇپ ئۆزى ئەكەلگەن ئالتۇن ۋە كۈمۈش پۇللارنى چاچتى ۋە مېهمانلار بىلەن كۆرۈشتى. ئەلچىلەر ناھايىتى چوڭ شۆھرەت ۋە دەبدەبە بىلەن بۇلغار شەھىرىگە كىردى. ئالماسخان ئۇلار ئۈچۈن كېگىز ئۆيى قۇرغۇزۇپ، شۇ ئۆيدە مېهمانلارغا زىياپەت بەردى. تۆت كۈن ئىچىدە بۇلغار خانلىقىنىڭ مەشھۇر شەھەرلىرىدىن مۆتىۋەر كىشىلەر، ئاقسۇلۇق خانلارنى يىغىپ ناھايىتى چوڭ دەبدەبە بىلەن دىنىي ئىسلامنى قوبۇل قىلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزدى. ناھايىتى چوڭ ۋە مۇقەددەس بولغان بۇ تويى ئاچايىپ قىزغىن مۇھەببەت ۋە

تەنتەنە بىلەن ئۆتتى. ئالماسخان پۈتۈن مۆتىۋەر كىشىلىرى بىلەن بىرلىكتە ئەلچىلەر ئالدىدا ئىمان ئېيتتى. ئالماس دېگەن ئىسمىنى جەپەرگە ئۆزگەرتتى. ئۇ، مەسچىتلەر سالدۇرۇپ، ئۆز نامىنى قۇتبىدا ئوقۇشقا ئەمر قىلدى. بۇ ۋەقە هىجرىيىنىڭ 310 - يىلى 16 - مۇھەررەمدە (مىلادىنىڭ 922 - يىلى 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدە بولغانىدى.»[10]

ئىدىل بۇلغارلىرى مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، ئالماسخاننىڭ ئوغلى ئەھمەتخان مىلادىنىڭ 944 - يىلى نۇرغۇن ئېسىل هەدىيىلەرنى ئېلىپ، ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىسى مۇتتەقى (940 — 944)نى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن باغدادقا بارغان. بۇلغار خانى مۇھەممەتخان مىلادىنىڭ 986 - يىلى رۇس كىيېۋ دۆلىتىنىڭ مەشھۇر كىنەزى (خانى) ۋىلادىمىرغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنى مۇسۇلمان بولۇشقا دەۋەت قىلغان. مۇھەممەتخاننىڭ ئىسلام دىنىنى رۇسلار ئارىسىدا تارقىتىش ئۈچۈن قىلغان هەرىكىتى ئۇنۇم بەرمىگەن. ۋىلادىمىر(980—1015) نىڭ شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى يېقىن ئىدى. ئۇ شەرقىي روما ئىمپېراتورى ۋاسىلىئوس II (976—1025) نىڭ سىڭلىسىغا ئۆيلەنگەنىدى. ۋىلادىمىر خرىستىئان دىنىنى قوبۇل قىلىش ۋە شەرقىي روما ئىمپېراتورىغا قېرىنداش بولۇش ئۈچۈن هاكىمىيىتىنى مۇستەهكەملەيدۇ دەپ ئويلايتتى. ۋىلادىمىر شەرقىي رومانىڭ تەسىرى بىلەن ئىسلام دىنىغا كىرمەي، 998 - يىلى خرىستىئان دىنىغا كىردى. ئۇ كىيېۋدىكى مەجۇسى دىنىنىڭ بۇتلىرىنى چېقىپ تاشلىدى. كىيېۋ ئاھالىسىنى دىنىپىر دەرياسىدا چۆمۈلدۈرۈپ يۇيۇندۇردى ۋە خرىستىئان دىنىغا كىرگۈزدى.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، X ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئىسلام دىنىنىڭ زەپەر مارشى جاراڭلاپ، دۇنيانىڭ كۆپ جايلىرىنى لەرزىگە كەلتۈرگەنىدى.

مىلادىنىڭ 920 - يىلى ستۇق بوغراخان مۇسۇلمان بولۇغاندىن كېيىن، خوتەن، كۇچا خانلىقى ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار ئىسيان كۆتۈرۈپ (ئۇلار كۆل بىلگە قاراخان ۋاقىتىدا بويسۇندۇرۇلغان) مۇستەقىللىق جاكارلىغان. بۇنىڭدىن باشقا، ئالتاي، ئىلى ئەتراپىدىكى شامان، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇيغۇرلارمۇ ئىسيان كۆتۈرگەن. مانا شۇنداق ئېغىر ئەھۋال يۈز بەرگەندە، ستۇق بوغراخان قىلچە ھودۇقماي ناھايىتى سالماقلىق بىلەن ئىسيانىنى باستۇرۇشقا كىرىشكەن. ئۆزى مۇسۇلمان ئۇيغۇرلاردىن تۇزۇلگەن قوشۇنغا باش بولۇپ خوتەنگە يۈرۈش قىلغان. ئۇ، قاتتىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن، خوتەن خانىنى مەغلۇپ قىلىپ، شەھەرنى قورشىۋالغان. شەھەر ئىچىدىكى مۇسۇلمان ئۇيغۇرلارنىڭ ماسلىشىپ ياردەم بېرىشى ئارقىلىق شەھەر ئوڭۇشلۇق ئىگىلىنغان. ستۇق بۇغراخان خوتەننى بويسۇندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، كۇچادىكى بۇددىست ئۇيغۇرلارغا قارشى يۈرۈش قىلغان. شۇ چاغدا ھىندىستاندىن قالسىلا بۇددا دىنىنىڭ ئىككىنچى يۈرتى دەپ ئاتالغان كۇچا ناھايىتى قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ مەغلۇپ بولۇپ باش ئېگىشكە مەجبۇر بولغان. بۇددىست ئۇيغۇر خانلىقلىرى ئىچىدە كۇچا يايى، مەدەنىيەتلىك، كۇچلۇك خانلىق ئىدى. ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىگە، ھازىرقى كۇچا، بۇگۇر، شايار، يايى، ئاقسۇ، توقسۇ ناھىيىلىرى كىرەتتى. كۇچانىڭ مەركىز قىلغان كۇچا خانلىقى جە-

نۇبىتا خوتەن بىلەن مەۋبتە قەشقەر بىلەن (مارالبېشىدىكى تۇمشۇق چېگرا قىلىنغان)، شەرقتە قاراشەھەر بىلەن چېگرىداش بولۇپ، شىمالدا تەڭرىتېغىغا يانداشقان.

ستۇق بوغراخاننىڭ شۇ قېتىمقى يۈرۈشلىرىدە (مىلادىنىڭ 935 - يىللىرى بولسا كېرەك) خوتەن بىلەن كۇچا بويسۇندۇرۇلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئاھالىسىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مۇسۇلمان بولماي، بۇددا دىنى ئېتىقادىدا قالغان.

ستۇق بوغراخان خوتەن بىلەن كۇچاغا قىلغان يۈرۈشلىرىدىن قايتىپ كېلىپ، ئۇيغۇر ئىدىقۇت قاغانلىقىنى بويسۇندۇرۇش تەييارلىقىنى قىلغان. ئۇ ئۇيغۇر ئىدىقۇت قاغانلىقىنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن، قاراخانىلار قوشۇنلىرىنى ئىككى يۆنىلىش بويىچە - شىمال (ئىلى تەرەپ) ۋە جەنۇب (قاراشەھەر تەرەپ) تەرەپتىن ئاتلاندۇرغان. بۇ چاغدا، ئۇيغۇر ئىدىقۇت قاغانلىقىنىڭ تەختىدە كىشىنىڭ ئولتۇرغانلىقى نامەلۇم. ئەگەر ستۇق بوغراخاننىڭ ئۇيغۇر ئىدىقۇت قاغانلىقىنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن قوشۇن مانىدۇرغان ۋاقتى مىلادىنىڭ 940 - يىلىغا توغرا كېلىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا، ئۇيغۇر ئىدىقۇت قاغانلىقىنىڭ قاغانى ئىردىمىن قاغان (مىلادىنىڭ 940 - يىلدىن 948 - يىلغىچە قاغان بولغان) بولغان بولىدۇ.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت قاغانلىقىنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن يولغا چىققان قاراخانى قوشۇنلىرى بىر قانچە قېتىملىق قاتتىق ئۇرۇشلار ئارقىلىق ئىدىقۇت بۇددىستلىرى ئۈستىدىن غەلبە قىلغان. لېكىن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت قاغانلىقىدىكى بۇددىست

ئۇيغۇرلار بۇددا ئېتىقادىدا قېلىش شەرتى بىلەن قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ مەركىزى قەشقەرگە بويسۇنغان.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت قاغانلىقىنى قايتىدىن بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشلاردا ئەبۇنەسىر سامانىنىڭ ئوغلى ئابدۇلپەتتاھ ناھايىتى ئۇنۇملۇك خىزمەت كۆرسىتىپ، يۈكسەك شۆھرەتكە ئىگە بولغان. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ستۇق بوغراخان، ئۇنىڭغا «ئالپ تېكىن» (قەھرىمان شاھزادە) ئۇنۋانىنى بەرگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ مۇسۇلمان بولۇشىدا ئۆمرىنى كۆرەش بىلەن ئۆتكۈزگەن، قاراخانىلار دۆلىتىنى قۇدرەتلىك ھالغا كەلتۈرۈشنىڭ ئاساسىنى سالغان، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەپ ياشنىپ، شانلىق بىر باسقۇچقا قەدەم قويۇشى ئۈچۈن كەڭ شارائىت يارىتىپ بەرگەن تالانتلىق ھەربىي يولباشچى، دانىشمەن سىياسەتچى. ئاتاقلىق مەربىپەتپەرۋەر قەتئىي ئىرادىلىك بولغان ستۇق بوغراخان مىلادىنىڭ 956 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ جەسىتى ئۆز ۋەسىيتى بويىچە، ئۇنى مۇسۇلمان قىلغان ھۆرمەتلىك ئۇستازى ئەبۇنەسىر سامانىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلىنغان. ئاتۇشتىكى ھەزرىتى سۇلتان مازارى ستۇق بوغراخانىنىڭ جەسىتى دەپنە قىلىنغان جايىنىڭ دەل ئۆزى. مانا شۇ ھەزرىتى سۇلتان مازارىدا ئەبۇنەسىر سامانىنىڭمۇ قەبرىسى بار.

مۇسا بوغراخان ۋە سۇلايمان ئارسلانخان

ستۇق بوغراخانىنىڭ بايىتاش (مۇسۇلمانچە ئىسمى مۇسا)، توڭگائىلىك (مۇسۇلمانچە ئىسمى سۇلايمان) ئاتلىق ئىككى ئوغلى بولغان. ستۇق بوغراخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، مۇسا بوغراخان قاراخانىلارغا قاغان بولغان، مۇسا بوغراخان (956 — 958) ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي ئالەمدىن ئۆتتى.

سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ ۋاقتىدا (958 — 970؟)، ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا كەڭ ۋە چوڭقۇر ھالدا يىلتىز تارتتى. مىلادىنىڭ 960 - يىلى يەتتەسۇ ۋە تارىم ۋادىسىدا ئولتۇراقلاشقان 200 مىڭ ئۆيلۈك ئۇيغۇر مۇسۇلمان بولدى. شۇ يىلى سۇلايمان ئارسلانخان ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى دەپ جاكارلىدى.

خۇددى شۇ مەزگىلدە خوتەن ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى ئىسيان كۆتۈردى. سۇلايمان ئارسلانخان خوتەن بۇددىستلىرىنى بويسۇندۇرغان بولسىمۇ، ئۇلار يەنە ئىسيان كۆتۈردى. تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، خوتەندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان ئۇرۇش مىلادىنىڭ 975 - يىللىرىدىن تارتىپ، 998 - يىلىغىچە (20 يىل) سوزۇلغان.

سۇلايمان ئارسلانخان مىلادىنىڭ 965 - يىلى قاراخانىي قوشۇنلىرىنى ئالپ تېكىن باشچىلىقىدا ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى مىڭلاق (ھازىرقى مۇلجا) غا ماڭدۇرغان. ئالپ تېكىن مىڭلاقتىكى

ئۇيغۇرلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىۋەتكەن. مانا شۇ ئۇرۇش توغرىسىدا توقۇلغان قوشاقلار ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە:

كېمە ئىچىگە ئولتۇرۇپ،
ئىلى سۇيىنى كەچتۇق بىز.
ئۇيغۇر تەرەپكە يۈزلىنىپ،
مىڭلاق ئېلىنى ئاچتۇق بىز.⑪

تۆن بىلەن باستۇق،
ھەرتەرەپتىن بۆكتۈرمە قويدۇق،
ئاتلىرىنىڭ كوكۈلالىرىنى كەستۇق،
مىڭلاق ئەرلىرىنى سويدۇق.⑫

بەلگە تاقاپ ئاتلارغا،
ئۇيغۇرىدىكى تاتلارغا،
ئوغرى ياۋۇز ئىتلارغا
خۇددى قۇشلاردەك ئۇچتۇق.⑬

قاراخانىلارنىڭ خوتەنىدىكى ئۇيغۇر بۇددىستلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى توغرىسىدىمۇ قوشاقلار توقۇلغان، مەسىلەن:

كەلكۈن بولۇپ ئاقتۇق،
كەنتلەرنىڭ ئۈستىگە چىقتۇق،
بۇتخانىنى يەمىتتۇق،
بۇ، ئۈستىگە چىچتۇق.⑭

سۇلايمان ئارسلانخان مىلادىنىڭ 970 ـ يىلى ئالپ تېگىننى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى بويسۇندۇرۇپ، ئۇلارنى مۇسۇلمان قىلىشقا ئەۋەتكەن، ئالپ تېگىن ئاقسۇ، كۇچادىن ئۆتۈپ قاراشەھەرنى ئىشغال قىلغان. ئاندىن كېيىن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خاقانلىقىنىڭ قىشلىق پايتەختى ـ قاراغوجىغا ھۇجۇم قىلغان. قانلىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خاقانلىقىنىڭ خاقانى ئارسلان تېگىن (مىلادىنىڭ 948 ـ يىلىدىن 980 ـ يىلىغىچە خاقان بولغان) مەغلۇپ بولۇپ بەشبالىققا چېكىنگەن، ئالپ تېگىن ھازىرقى تۇرپان ۋەئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، بەشبالىققا قاراپ يۈرۈش قىلغان. لېكىن ئارسلان تېگىن بەشبالىقنىڭ جەنۇبىدىكى تەڭرىتېغىنىڭ قاراغوجىغا ياردىغان يولدىكى تاغ ئېغىزىغا ئۇرغۇن قوشۇن توپلاپ، ھەل قىلغۇچ ئۇرۇشقا تەييارلىنىپ تۇرغان. ئالپ تېگىن ئەنە شۇ جايدا بولغان ئۇرۇشتا ئۇلگەن. ئېغىر مەغلۇبىيەتكە يولۇققان قاراخانىي قوشۇنلىرى تەرەپ ـ تەرەپكە تاراپ كەتكەن. ئارسلان تېگىن قاراغوجا بىلەن قاراشەھەرنى قاراخانىلاردىن تارتىۋالغان.

رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئالپ تېگىننىڭ جەسىتى ئۇرۇش بولغان جاي (تەڭرىتېغىنىڭ قاراغوجىغا ياردىغان يولدىكى تاغ ئېغىزى)غا دەپنە قىلىنغان. XIV ئەسىردە، تۇرپاندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار تولۇق مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، ئالپ تېگىننى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن ھازىرقى تۇرپان ئاستانىدا «ئەلپەتتا» ناملىق مازارنى بىنا قىلغان. «ئەلپەتتا» ـ ئالپ تېگىننىڭ ئەسلى ئىسمى ئابدۇلپەتتاھنىڭ ئۆز-

كىرىشىدىن كېلىپ چىققان.

تۇرپاندىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا، «قاراغوجا» دېگەن ئىسىم توغرىسىدا مۇنداق بىر رىۋايەت ھازىرغىچە ساقلانغان. ئېيتىلىشىچە، ئالپ تېكىن ئۇيغۇر ئىدىقۇت قاغانلىقىنىڭ قىشلىق پايتەختىكە ھۇجۇم قىلغاندا، قارارگاھىنى ھازىرقى سىڭگىم ئېغىزىغا چايلاشتۇرغانىكەن. ھەركۈنى تاڭ ئاتقاندا، ئالپ تېكىن ئاتقا مىنىپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن سىڭگىم ئېغىزىدىن چىققاندا، شەھەر سىپىلى ئۈستىدە تۇرغان بۇددىست ئۇيغۇرلار «قاراغوجا كەلدى»، «قاراغوجا كەلدى» دەپ ۋارقىرىشىدىكەن. مانا شۇ «قاراغوجا» دېگەن ئىسىم كېيىنگە كېلىپ شەھەرنىڭ ۋە شۇ شەھەر يېنىدىكى يېزىنىڭ نامى بولۇپ قالغان. ھازىر تۇرپان ئاستانىدىكى كونا شەھەرنى «ئىدىقۇت شەھىرى» ۋە «قاراغوجا» دەپ ئاتىشىدۇ. يەنە «قاراغوجا» دەپ ئاتىلىدىغان ناھايىتى چوڭ بىر يېزىمۇبار.

تارىختا، قەدىمكى چاغلاردا، ھازىرقى تۇرپان ئاستانىدىكى كونا شەھەرنى «ئىدىقۇت شەھىرى» دەپ ئاتىغانلىقى توغرىسىدا تازا ئېنىق مەلۇمات يوق.

نېمە ئۈچۈن، بۇددىست ئۇيغۇرلار ئالىپ تېكىنىنى «قاراغوجا» دېگەن؟ رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە: ئالپ تېكىن قاراخانىلارنىڭ شاھزادىلىرى قاتارىدىكى قەھرىمان بولغانلىقى ئۈچۈن، «قاراخانىلار»دىكى «قارا»نى نەزەرگە ئېلىپ، ئۇنى «قاراخوجا» دەپ ئاتىغانىكەن. يەنە شۇ رىۋايەتنىڭ باشقىچىرەك خىلىمۇ بار. ئۇنىڭدا ئالپ تېكىن، ئەرەب بولغانلىقى ئۈچۈن («ئەلپەتتا» مازاردىكى نەسەبنامىدە ئالپ تېكىننى پەيغەمبر ئەۋلادى قىلىپ كۆرسەتكەن ــ ئا)

چىرايى قارا ئىكەن، شۇڭا ئۇنى «قاراغوجا» دەپ ئاتىغان، دېيىلىدۇ. بىزنىڭچە، بۇ رىۋايەت ئەھمىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس. چۈنكى ئالپ تېكىن ئەرەب بولماستىن، بەلكى ئىران نەسلىگە مەنسۇپ بولغان تاجىكلاردىن كېلىپ چىققان سامانىلارنىڭ ئەۋلادى ئىدى. بىز رىۋايەتنىڭ باشقىسىنى قوبۇل قىلىشىمىز لازىم. چۈنكى ئالپ تېكىننىڭ «قاراغوجا» دەپ ئاتىلىشى «قاراخانىلار»دىكى «قارا» سۆزىگە مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. بۇ ئەھمىيەتكە ئۇيغۇنداك تۇرىدۇ.

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ھازىرقى سىڭگىم ئېغىزىدا، «ئاتالاشغوجام» دېگەن بىر جايمۇ بار. تۇرپان خەلقى ئارىسىدا ھېلىغىچە ساقلىنىپ قالغان رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە: ئالپ تېكىن تاڭ ئاتقاندا، شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ماڭىدىغان چاغدا، شۇ جايدىن ئاتقا مىنىدىكەن. كېيىنكىلەر مانا شۇ ۋەقەنىڭ خاتىرىسى ئۈچۈن ئاشۇ جايغا «ئاتالاشغوجام» دەپ نام بەرگەن.

ئەزا ھالار:

① مىلادىنىڭ 754 - يىلى باباپچورىنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان «تاڭنامە» نىڭ 14 - 15 - قۇرلىرىغا قارالسۇن.
② «ئۇزبېكىستان س س ر تارىخى» I توم ئۇزبېكچە 261 - بەت.
③ ئا. ئىمىتاچار: «ئۇيغۇرلارنىڭ تەتقىقاتى» ئورگچە، 13 - بەت.
④ «ئۇزبېكىستان س س ر تارىخى» I توم، ئۇزبېكچە 266 - بەت.
⑤ «ئۇزبېكىستان س س ر تارىخى» I توم ئۇزبېكچە 267 - بەت.
⑥ بۇشى ئاۋۇتى (ياپون تارىخچىسى) «غەربتە مۇددەتزم خەۋرۇچە» 283 - بەت.
⑦ «تۈرك ئومۇمىي تارىخىغا كىرىش» ئورگچە 78 - بەت.
⑧ «تۈرك ئومۇمىي تارىخىغا كىرىش» ئورگچە 52 - بەت.
⑨ «ئۇزبېكىستان س س ر تارىخى» I توم 223 - بەت.
⑩ ئەھمەت زەكى ۋەلىدى تۇغان «تۈرك - تاتار تارىخى» تاتارچە، 17 - بەت
⑪ «مەنبۇت قەشقەرى» «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە III توم 324 - بەت.
⑫ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە I توم 365 - بەت.
⑬ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە I توم 430 - بەت.
⑭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە I توم 448 - بەت.

ئون بىرىنچى باب سامانىلار ۋە قاراخانىلار

سامانىلار پادىشاھلىقى

مىلادىنىڭ 730 - يىللىرىدىلا، مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ تاغىسى ئابباسنىڭ ئەۋرىسى مۇھەممەت ئىبنى ئەلى ئۆممەۋىلەرگە قارشى ھەرىكەت باشلىدى. ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى مۇھەممەت پەيغەمبەر بىلەن بىۋاستە قان قېرىنداشلىقى بولمىغان ئۆممەۋىلەرگە قارىغاندا، مۇھەممەت پەيغەمبەر بىلەن بىۋاستە قان قېرىنداشلىقى بولغان ئابباسلار تەختنى ئىگىلەشكە تولىمۇ ھەقلىق دېگەن قاراشنى تارقىتىشتى.

ئابباسلار ھەرىكىتىگە ئابامۇسلىم يېتەكچىلىك قىلدى. ئۇنىڭ تەرىپىنى ئالغانلار چاپانلىق بىلەن كۆپىيىپ كەتتى. مىلادىنىڭ 748 - يىلى ناسىر ئىبنى سەييار ئابامۇسلىمگە تاقابىل تۇرالماي، خۇراسانىنى تاشلاپ قاچتى. مىلادىنىڭ 750 - يىلى ئۆممەۋىلەر خەلىپىلىكى ئۇزۇل-كېسىل ئاغدۇرۇلدى. ئابباسلار ئۆممەۋىلەر خاندانلىقىنىڭ ئەزالىرىنى رەھىمسىزلەرچە جازالاپ ئۆلتۈردى.

ئابباسلارنىڭ خەلىپىلىرىدىن سەففاھ (مىلادىنىڭ

750 ـ يىلىدىن 754 ـ يىلىغىچە خەلىپە بولغان) ۋە مەنسۇر (775 ـ 754)، مەھدى (785 ـ 775)لەرنىڭ دەۋرىدە، ئابباسىلار خەلىپىلىكى ناھايىتى ئىغىر ئەھۋالدا قالدى. 750 ـ يىلى شارىك بۇخارادا، 755 ـ يىلى سۇنباد تېھراندا، 775 ـ يىلى مۇقەننا ئوتتۇرا ئاسىيادا ئابباسىلارغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. بۇ قوزغىلاڭلار ئىچىدە مۇقەننا قوزغىلىڭى ئون يىل (مىلادىنىڭ 775 ـ يىلىدىن 785 ـ يىلىغىچە) داۋام قىلدى.

ئابباسىلار تەختىنامى داۋام قىلغان قوزغىلاڭلارنىڭ زەربىسىدىن ئاجىزلاپ كەتتى. ئۇلار بويسۇندۇرۇلغان خەلقلەرنى ئىداره قىلغىنىدا، ئەرەبلەردىن نائىب قويغانغا قارىغاندا، يەرلىك خەلقنىڭ يۇقىرى تەبىقىسىدىن ئۆزىگە سادىق بولغانلاردىن نائىب قويۇشنىڭ ئەۋزەللىكىنىمۇ تەجرىبىلەردىن چۈشەنگەن.

ئابباسىلار ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىداره قىلىشتا، يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرگە يۆنىلىشكە قارار قىلدى. باشتا، خۇراسانلىق خالىدئىبنى بارماقنىڭ ئەۋلادلىرى ئابباسىلار خەلىپىلىكى تەشكىل بولغان كۈندىن باشلاپلا يۇقىرى مەنسەپلەرنى ئىگىلىۋالغانىدى. لېكىن، ھارۇن رەشىدنىڭ ۋاقتىدا (786 ـ 809) بارماقلەرگە قاقىناتقۇچ زەربە بېرىلدى. ئۇلارنىڭ ئورنىنى ھىراتنىڭ بوشاڭ دېگەن يېرىدىن چىققان تاھىر ئىگىلىدى، تاھىر ھارۇن رەشىدنىڭ ئوغۇللىرى ئىمىن (809 ـ 813) بىلەن مۆمىن (813 ـ 833) ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشتە، مۆمىنگە ياردەم بەردى. ئۇ، مۆمىننىڭ باغدادنى ۋە تەختنى ئىگىلىشىدە رول ئوينىغانلىقى ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 821 ـ يىلى

خوراسانغا نائىب قىلىپ تەيىنلەندى. شۇنىڭدىن باشلاپ، تاھىر مۇستەقىل بولۇۋالدى. ئەسلىدە خوراسانغا نائىب بولغانلار ماۋرەئۇننەھرىنىمۇ نائىبلىق قىلاتتى. تاھىر ئىبنى ھۈسەيىن (821 ـ 822) تەلھە ئىبنى تاھىر (822 ـ 828)، ئابدۇللا ئىبنى تاھىر (830 ـ 844)، تاھىر ئىبنى ئابدۇللا (844 ـ 862) قاتارلىقلار كۆرۈنۈشتە ئابباسىلارغا بويسۇنغان دەك بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە مۇستەقىل تاھىرىلەر دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى بولغانىدى.

تاھىرىلەر دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 820 ـ يىلىدىن 870 ـ يىلىغىچە) نائىبلار سۈپىتىدە تاھىرىلەرگە بويسۇنغان سامانلار باش كۆتۈرۈشكە باشلىدى.

سامان ئەسلىدە خوراسانلىق تاجىك بولۇپ، ئاتەشپەرەس ئىدى. ئۇ خەلىپە مۆمىننىڭ ۋاقتىدا مۇسۇلمان بولغان. ئۇ تاھىر تەرىپىدىن مەرۋىگە نائىب قىلىپ تەيىنلەنگەندىن باشلاپ، مۆمىننىڭ كۆزىگە ئىسسىق كۆرۈنۈپ قالغان.

تاھىر مىلادىنىڭ 821 ـ يىلى سامانىنىڭ ئوغلى ئەسەدنىڭ ئوغۇللىرىدىن نۇھنى سەمەرقەندگە (مىلادىنىڭ 821 ـ يىلىدىن 840 ـ يىلىغىچە نائىب بولدى)، ئەھمەدنى پەرغانىگە (821 ـ 864)، يەھيانى تاشكەنتكە (821 ـ 856) نائىب قىلىپ تەيىنلىگەن.

مىلادىنىڭ 870 ـ يىلى، تاھىرىلەر خاندانى يىقىلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن سامانلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىر قىسمى، ئافغانىستان ۋە خوراسانىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تېرىتورىيىدە باش كۆتۈرۈپ سامانلار پادىشاھلىقىنى تەشكىل

قىلدى. ئۇلار بۇ يېڭى تەشكىل تاپقان دۆلەتكە بىۋاسىتە ساماننىڭ نامىنى قويۇپ، ئۆزى سامانىلار پادىشاھلىقى دەپ ئاتىدى.

ئابباسىلار خەلىپىلىكىنىڭ مۇھىم مۇتەسسىم I (833 — 842)، ۋاسىق I (842 — 847)، مۇتەۋەككىل I (847 — 861)، مۇنتاسىر (861 — 862)، مۇستائىن I (862 — 866)، مۇتەئىز (866 — 869)، مۇھتەدى (869 — 870) قاتارلىق خەلىپىلىرى تاھىرىلەرنىڭمۇ، سامانىلارنىڭمۇ مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرىگە قىلچە چەك قويالمىدى. ئابباسىلار خەلىپىلىكى تەخت ئۇچۇن بولغان كۈرەشلەردە ۋە بويسۇندۇرۇلغان خەلقلەرنىڭ قوزغىلاڭلىرىنىڭ قاقشاتقۇچ زەربىلىرىدە ئاجىزلاپ كەتكەنىدى.

قاراخانىلارنىڭ سامانىلارغا قىلغان يۈرۈشلىرى

مىلادىنىڭ 970 ـ يىلى سۇلايمان ئارسلانخان ئالەمدىن ئۆتتى. قاراخانىلارغا مۇسا بوغراخاننىڭ ئوغلى ئەلى ئارسلانخان قاغان بولدى. ئەلى ئارسلانخاننىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 970 ـ يىلىدىن 998 ـ يىلىغىچە)، قاراخانىلار سامانىلار پادىشاھلىقىنى يوقىتىش ئۈچۈن ئاساسەن ئۇرۇشتى. سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ئوغلى ھارون بوغراخان ئەلى ئارسلانخاننىڭ ئورۇنباسارى ئىدى. ھارون بوغراخان ئەلى ئارسلانخاننىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى ۋە ئۇنىڭدىن باشقا بويسۇنۇشتىن باش تارتقان خانلىقلارنىڭ

ھەممىسىنى بويسۇندۇردى. شۇ دەۋردە، قاراخانىلار دۆلىتى ئىچكى جەھەتتە تولۇق بىرلىككە كەلدى ۋە خاتىرجەملىككە ئېرىشتى. ھارون بوغراخان سىياسىي جەھەتتە تەدبىرلىك، ھەربىي جەھەتتە ستۇق بوغراخاندىن قېلىشمايدىغان باتۇر ئادەم ئىدى. ئۇ قاراخانىلار دۆلىتىدىكى مۇسۇلمان ۋە غەيرىي مۇسۇلمانلاردىن ناھايىتى ئىنتىزاملىق، جەڭگىۋارلىقى ئۇستۇن، قۇدرەتلىك قوشۇن تەشكىللەپ، دۆلەتنىڭ ھەربىي كۈچىنى مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە كۈچەيتتى. ئۇ مانا شۇ كۈچكە تايىنىپ تۇرۇپ، سامانىلار پادىشاھلىقىنى يوقىتىپ، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنى قاراخانىلار دۆلىتىگە قوشۇۋالماقچى بولدى.

ھارون بوغراخاندىن بۇرۇن قاراخانىلار بىلەن سامانىلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ناسىر ئىبنى ئەھمەد (مىلادىنىڭ 865 ـ يىلىدىن 893 ـ يىلىغىچە ھۆكۈمران بولغان)، ئىسمائىل ئىبنى ئەھمەد (874 — 907)، ئەھمەد ئىبنى ئىسمائىل (907 — 914)، ناسىر (Ⅱ) ئىبنى ئەھمەد (914 — 943)، نوھ ئىبنى ناسىر (943 — 954)، ئابدۇلمالىك (954 — 961)، ناسىر Ⅱ (بۇ تەختتە بىر كۈنلا ئولتۇرغانىكەن)، مەنسۇر ئىبنى نوھ (961 — 976) قاتارلىق سامانى پادىشاھلىرى دەۋرىدە، ھەم دۇشمەنلىك، ھەم دوستانىلىق بىلەن ئۆتكەن. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئىسمائىل ئىبنى ئەھمەد بىلەن ئوغۇلچاق ئارىسىدا ئۇرۇشلار داۋام قىلغان بولسا، ستۇق بوغراخان ۋاقتىدىن باشلاپ قاراخانىلار بىلەن سامانىلار دوستانە ئۆتۈشكە باشلىغان. بۇنداق مۇناسىۋەت خېلى ئۇزۇن داۋام قىلغان.

سامانىلار پادىشاھلىقى نوھ ئىبنى مەنسۇرنىڭ ۋاقتىدا (976 ــ 997) ناھايىتى خەتەرلىك ئەھۋالغا دۇچ كەلدى. شۇ چاغدا، سامانىلار پادىشاھلىقى ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرىشى، يەرلىك فېئودالларنىڭ توپىلاڭلىرى سەۋەبىدىن ھالسىراشقا باشلىغانىدى. ئىچكى توپىلاڭنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن ئادەم كۈچى ۋە ماددىي كۈچىلەر كۆپلەپ سەرپ قىلىنغانىدىن تاشقىرى، مالىيە جەھەتتىمۇ ناھايىتى نۇرغۇن بايلىق سەرپ قىلىنغانىدى. مالىيە قىيىنچىلىقىغا يولۇققان سامانى ھۆكۈمرانلىرى پۈقرالار ئۈستىدىكى خىلمۇ خىل ئالۋان ــ ياساق لارنى ئېغىرلاتتى. بۇنداق قىلىش ئامىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك نارازىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. يەنە بىر تەرەپتىن، سامانىلار قوشۇنىنىڭ ئاتلىق قىسىملىرى تولىراق تۈركىي خەلقلەردىن بولۇپ، بۇ قىسىملار ئۇلارغا نىسبەتەن ئىشەنچسىز ئىدى. ھەمىدىن خەتەرلىكى سامانىلارنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ھەربىي باشلىقلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئوغۇزلاردىن ئىدى. ئۇلار سامانىلارنىڭ ھەربىي كۈچلىرىنى تىزگىنلەپ تۇراتتى. سامانىلارنىڭ خۇراسان نائىبلىرىمۇ ئوغۇزلاردىن ئىدى.

ھارون بوغراخان ئەلى ئارسلانىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە سامانىلارنىڭ ئىچكى جەھەتتىكى ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ، مىلادىنىڭ 990 ــ يىلى ئىسفىجابنى سامانىلار قولىدىن تارتىۋالدى. سامانىلار مىلادىنىڭ 890 ــ يىلى (بۇ چاغدا ئۇلار ئەرەبلەرنىڭ نائىبى ئىدى) ئىسفىجابنى بېسىۋالغانىدى.

ھارون بوغراخان ئىسفىجابنى بېسىۋالغاندىن كېيىن،

قاراخانىلارنىڭ نۇرغۇن سانلىق قوشۇنلىرىنى يەتتەسۇغا توپىلىدى. ئۇ سامانىلار بىلەن بولىدىغان ئۇرۇشقا پۈختا تەييارلىق قىلدى.

ھارون بوغراخان سامانىلارنىڭ پايتەختى بۇخارانى ھۇجۇم قىلىشتىن بۇرۇن، سامانىلارنىڭ خۇراسانغا قويغان نائىبى ئەبۇ ئەلى سىمجورى (كېلىپ چىقىشى ئوغۇزلاردىن) بىلەن مەخپىي سۆھبەت ئېلىپ بارىدى. سۆھبەت ئارقىلىق ئۇزۇلگەن بىتىمنامىگە كۆرە، ماۋەرائۇننەھرى قارا خانىلارنىڭ قولىغا ئۆتكەندىن كېيىن، ئامۇ دەريانىڭ جەنۇبىدىكى جايلار ئەبۇ ئەلى سىمجورنىڭ باشقۇرۇشىغا بېرىلىدىغان بولدى.

ھارون بوغراخان ھەر تەرەپلىمە پۈختا تەييارلىق قىلغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 992 ــ يىلى قاراخانى قوشۇنلىرىغا ئۆزى باش بولۇپ، يەتتەسۇدىن يولغا چىقىپ، سامانىلار پادىشاھلىقىغا شىددەت بىلەن ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم باشلىدى. بۇنداق خەتەرلىك ئەھۋالغا يولۇققان سامانىلار پادىشاھى نوھ ئىبنى مەنسۇر ئومۇمىي سەپەرۋەرلىك يۈرگۈزۈپ، قارشىلىق كۆرسەتمەكچى بولىدى. ھارون بوغراخان ناھايىتى كۆپ سانلىق قوشۇن بىلەن بۇخارانى قاراپ ماڭدى. تارىخىي خاتىرىلەردە، قاراخانىلارنىڭ بۇخارانى ھۇجۇم قىلغان قوشۇنلىرىنىڭ ئېنىق سانى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق. نوھ ئىبنى مەنسۇرنىڭ ئومۇمىي سەپەرۋەرلىك بويىرۇقى ئانچە ئۇزۇم بەرمىگەن بولسا كېرەك. ئۇنىڭ ئۈستىگە، سامانى قوشۇنلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىدىغان ھەربىي بولباشچىلار (تولىسى ئوغۇزلاردىن كېلىپ چىققان) نوھ ئىبنى مەنسۇرنى

قوللىمىدى. ئەنە شۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ھارون بوغراخان باشچىلىقىدىكى قاراخانى قوشۇنلىرى ئانچە قارشىلىققا ئۇچرىمايلا ئالغا ئىلگىرىلىدى.

ھارون بوغراخان بىرىنچى قەدەمدە، نوھ ئىبنى مەنسۇر-نىڭ ئايانچ تېكىن باشچىلىقىدىكى قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. ئايانچ تېكىننى ئەسىر ئالدى. مەغلۇبىيەت خەۋىرىنى ئاڭلىغان نوھ ئىبنى مەنسۇر ناھايىتى غەيرەتلىك ۋە قەتئىي ئادەم بولۇشىغا قارىماي، تەمتىرەپ قالدى. بىز يۇقىرىدا ئېيتقاندەك، ئۇنىڭ ئەھۋالى ئېغىر ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ نوھ ئىبنى مەنسۇر ناھايىتى قابىلىيەتلىك، لېكىن تولىمۇ ئىشەنچسىز بولغان ھەربىي يولباشچىلىرىدىن بىرى بولغان پايىق تېكىننىڭ نۇرغۇن سانلىق قوشۇن بىلەن ھارون بوغراخانغا قارشى ماڭدۇردى. پايىق تېكىن بۇخارا ئەتراپىدا بولغان ئۇرۇشتا سامانىلارغا خائىنلىق قىلدى، سامانى قوشۇنلىرى مەغلۇپ بولدى. پايىق تېكىننىڭ خائىنلىقى شۇنىڭدىن مەلۇم بولدىكى، ئۇ چاپسانلا ھارون بوغراخان تەرىپىدىن تىرىسىز ۋە بەلخەنائىب قىلىپ تەيىنلەندى.

پايىق تېكىننىڭ خائىنلىق قىلىشى ۋە بۇخارا ئەتراپىدىكى مەغلۇبىيەت نوھ ئىبنى مەنسۇرنى پايتەختتىنى تاشلاپ قېچىشقا مەجبۇر قىلدى. ھارون بوغراخان مىلادىنىڭ 992-يىلى تەختىنىڭ ھالدا سامانىلار پادىشاھلىقىنىڭ بۇخارادىكى ئوردىسى — جويىمولكىنى كىردى. لېكىن، ھارون بوغراخان بۇخارادا ئۇزۇن تۇرالمىدى. چۈنكى ئۇنىڭ كېسىلى (گېموررويى كېسىلى) قوزغىلىپ قالغانىدى. شۇڭا، ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كۈزەل شەھەرلىرىنىڭ بىرى

بولغان — سەرمەقەندكە بېرىپ، ئۇ يەردىكى ئاھايىتى ھاۋالىق چىرايلىق، شاھانە بىر باغدا ئارام ئالدى. ئۇ سەمەرقەندتىمۇ ئۇزاق تۇرالمىدى. كېسىلى بارغانسېرى ئېغىرلاشقانلىقتىن، سەمەرقەندتىن چىقىپ قەشقەرگە ماڭدى. ھارون بوغراخان يولدا كېتىۋېتىپ، ئاتېبشى (ھازىرقى قىرغىزستان تېررىتورىيىسىدە) دېگەن جايغا كەلگەندە ئالەمدىن ئۆتتى. جەسىتى قەشقەرگە كەلتۈرۈلۈپ ھازىرقى قەشقەر شەھىرىنىڭ ئەتراپىدىكى بەشكېرەمنىڭ قارىسىقال دېگەن كەنتىگە دەپنە قىلىندى. ھازىر قەشقەر خەلقى قىلىچ بوغراخان دەپ ئاتايدىغان مازار دەل مانا شۇ ھارون بوغراخانىڭ مازىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ھارون بوغراخان بۇخارانى ئالغاندىن كېيىن، ئەلى ئارسلانخان قاراخانىلار دۆلىتىنى ياخشى باشقۇرۇش ئۈچۈن «ئىلىكخان» ئۇنۋانىدا ئىككى باش ۋالىي بەلگىلىدى. ئۇنىڭ بىرى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە سىر دەريانىڭ شەرقىدىكى جايلارنى قاراخانىلارنىڭ قەشقەردىكى قاغانىغا ۋەكالىتەن باشقۇرىدىغان ئىلىكخان ئىدى. بۇنىڭ تۇرىدىغان شەھىرى بالاساغۇن قىلىپ بەلگىلەندى. ئىلىكخانلارنىڭ يەنە بىرى ماۋەرائۇننەھرنى باشقۇردى. بۇنىڭ باش شەھىرى ئۇزكەنت بولدى. ھارون بوغراخان بالاساغۇنغا قاراخانىلارنىڭ شاھزادىلىرىدىن توغانخان I نى باش ۋالىي قىلىپ تەيىنلىدى. بۇ شىمالىي ئىلىكخان دەپ ئاتالدى. ئۇز كەنتىگە باش ۋالىي قىلىپ ئەلى ئارسلانخان ئۇز ئوغلى ناسىرنى تەيىنلىدى. بۇ غەربىي ئىلىكخان دەپ ئاتالدى.

ھارون بوغراخانىنىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى قىسقا بىرمەزگىل

دەت بولسۇ، نوھ ئىبنى مەنسۇرنىڭ ئەھۋالىنى ياخشى
بىلمەيدۇ. ھارون بۇغراخان بوخارانى ئالغاندىن
كېيىن، ئۇنىڭ ئەيۇ ئەلىسەمجورى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى
ياماناشقاندى. ئەيۇ ئەلى سەمجورى باشتا سامانىلارغا قار-
شى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ھارون بوغراخان تەرىپىنى ئالغان،
ھارون بوغراخان بۇخارانى ئالغاندىن كېيىن، ئەبۇئەلى
سەمجورى ھارون بوغراخانغا بەرگەن ۋەدىسىدىن يېنىۋېلىپ
(ئۇ سامانىلار تەرىپىتورىيىسىنى ھارون بوغراخان بىلەن بۆ-
لۈشۈۋېلىشقا كېلىشكەنىدى) نوھ ئىبنى مەنسۇر تەرىپىگە
ئۆتۈپ كەتتى.

نوھ ئىبنى مەنسۇر ھارون بوغراخاننىڭ ئالەمدىن ئۆ-
تۈشى ۋە ئەبۇئەلى سەمجورنىڭ يارەم بېرىشىدىن پايدا-
لىنىپ، مىلادىنىڭ 992 - يىلى 8 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدە بۇخارانى
كىردى. نوھ ئىبنى مەنسۇر ھارون بوغراخاننىڭ بۇخارانى
قويغان ھاكىمى ئەزىزنى ئۆلتۈردى. ئەزىز نوھ ئىبنى مەن-
سۇرنىڭ ئۆز ئۇكىسى ئىدى.

نوھ ئىبنى مەنسۇر بۇخارانى بىسىۋالغان بولسىمۇ
ئۇنىڭ ئەھۋالى ياخشىلىنىشقا قاراپ ماڭمىدى. چۈنكى، نوھ
ئىبنى مەنسۇر بۇرۇن ئۆزىگە بېقىن بولغان كىشىلەر ئىچىدىن
ئىشەنچلىك ۋە قابىلىيەتلىك بولغانلىرىدىن بىرنىمۇ تا-
پالمىدى. ئەيۇ ئەلى سەمجورىغا ئەمدى ئىشەنچ قىلغىلى
بولمايتتى. نوھ ئىبنى مەنسۇر مىلادىنىڭ 977 - يىلى ئۆزى-
دىن رۇخسەتسىزلا غەزنەنىڭ ھاكىمى بولۇۋالغان سەبۈق
تېكىندىن يارەم ئېلىشقا مەجبۇر بولدى. شۇ چاغدا، سەبۈق
تېكىن غەزنە ۋە ھىندىستاننىڭ مۇستەقىل دۆلەت قۇ-

رۇپ، سامانىلارغا قارشى تۇرغانىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە سەبۈق
تېكىن ئىسمائىلىنىڭ بويىدىكى بارىسخان شەھىرىدە تۇ-
غۇلغان بولۇپ، كېلىپ چىقىشى قارلۇقلاردىن ئىدى. ئۇمىلا-
دىنىڭ 960 - يىلى مۇسۇلمان بولغان. كېلىپ چىقىشى تۈ-
ۈزلاردىن بولغان ئالپ تېكىن (سامانىلارنىڭ غەزنىگە ھۆ-
كۈمرانلىق قىلغان ۋالىيسى)نىڭ تەربىيىسىدە ئۆسكەن ۋە
ئالپ تېكىنگە كۈيئوغۇل بولغانىدى. سەبۈق تېكىننىڭ سا-
مانىلارنىڭ پادىشاھى نوھ ئىبنى مەنسۇرغا ساداقەتلىك بە-
لەن مۇئامىلە قىلىشى ناتايىن ئىدى. كېيىنكى تارىخىي ۋە-
قەلەرمۇ شۇنى ئىسپاتلىدى.

نوھ ئىبنى مەنسۇرنىڭ سامانىلار پادىشاھلىقىنى ھا-
لاك بولۇشتىن ساقلاپ قېلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ
ئىچكى ئەھۋالىنىڭ ئوڭۇشسىزلىقىدىن باشقا، ھەممىدىن يا-
مىنى تاشقى ئەھۋالىنىڭ ناھايىتى خەتەرلىك ئىكەنلىكى
ئىدى. ئەلى ئارسلانخاننىڭ تاپشۇرۇقىنى ئالغان غەربىي
ئىلىكخانى ناسىر ئىبنى ئەلى مىلادىنىڭ 996 - يىللىدىن
باشلاپ سامانىلار پادىشاھلىقىنى يوقىتىپ ئۇنىڭ تېررىتورىيە-
سىنى تولۇق بېسۇۋېلىش مەقسىتىدە جىددىي تەييارلىق باشلىدى.

قاراخانىلارنىڭ سامانىلار پادىشاھلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىشى

قاراخانىلار شەرقتە خوتەن خانلىقىنى قايتىدىن
تولۇق بويسۇندۇرۇشقا، غەربتە بولسا سامانىلار پادىشاھلە-

قىنى ئۇزۇل - كېسىل ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا بەل باغلىدى.

تارىخىي ۋەقەلەر قاتارىغا كىرىدىغان بۇنداق مۇھىم ئىككى ئىش، ئەلى ئارسلانخان (مىلادىنىك 990 - يىلىدىن 998 - يىلىغىچە ھۆكۈمران بولغان)نىڭ ۋاقتىدا ياشىلىنىپ، ئەھمەت تۇغانخان (مىلادىنىك 998 - يىلىدىن 1018 - يىلىغىچە ھۆكۈمران بولغان)نىڭ ۋاقتىدا ئورۇندالغان. ئەلى ئارسلانخانلىق ۋاقتىدا، خوتەندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلارنى قايتىدىن بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن قانلىق ئۇرۇشلار باشلاندى. خوتەن بۇددىستلىرى ستۇق بوغراخان، مۇسا بوغراخان، مۇلايمان ئارسلانخانلىق ۋاقتىدا، بىرنەچچە قېتىم بويسۇندۇرۇلۇپ، بىرنەچچە قېتىم ئىنىيان كۆتۈرۈپ، مۇستەقىل بولۇپ قالغانىدى. تارىخىي پاكىتلارغا قارىغاندا، خوتەن بۇددىستلىرى مىلادىنىك 970 - يىلى مۇلايمان ئارسلانخانغا بويسۇنماي مۇستەقىل بولۇۋالغان. خوتەن بۇددىستلىرى مىلادىنىك 975 - يىلىدىن باشلاپ مىلادىنىك 1000 - يىلىغىچە بولغان 25 يىل ئىچىدە، قاراخانىلار بىلەن ئۇزلۇكسىز ئۇرۇش ئېلىپ بارغان. مانا شۇ ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشقا خوتەن خانى ياغلا قالقالۇ بېتەكچىلىك قىلغان. ئەلى ئارسلانخان مىلادىنىك 998 - يىلى ياغلاقالقالۇ بىلەن بولغان ئاخىرقى كەسكىن قانلىق بىر ئۇرۇشتا قۇربان بولغان. تارىخىي رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇ ئۇرۇش ھازىرقى يېڭسار بىلەن يېڭىشەھەر ئارىلىقىدىكى چۆلدە بولغان. مانا شۇ ئۇرۇش بولغان چۆلدە «ئوردام» دېگەن مازار بار. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، «ئوردام» مازارىغا ئەلى ئارسلانخانىنىڭ جەسىتى دەپنە قىلىنغان. ھازىرقى قەشقەر كونىشەھرىنىڭ يېنىدىكى (ئۇ-

مەن دەرياسىنىڭ بويىدا) تۆۋەنكى تاربوغۇز كەنتىدە سېيىت ئەلى ئارسلانخانىنىڭ مازارى بار. بۇ مازارغا ئەلى ئارسلانخانىنىڭ بېشى دەپنە قىلىنغانىكەن.

ئۇيغۇر خەلقى ھازىرغىچە ئەلى ئارسلانخانىنى خاتىرىلەيدۇ. ئۇلار ھەر يىلى كۆزدە «ئوردام»غا بېرىپ ئىبادەت قىلىشىدۇ. «ئوردام»غا كېلىدىغان ئۇيغۇرلار گاھى يىللىرى بىرنەچچە يۈز مىڭغا يېتىدۇ. قەشقەر تار بوغۇزدىكى سېيىت ئەلى ئارسلانخان مازىرىنى بولسا، ئەتراپ شەھەر - يېزىلار-دىكى ئۇيغۇرلار خالىغاندا بېرىپ تاۋاپ قىلىشىدۇ.

ئەلى ئارسلانخان ۋاپاتىدىن كېيىن، قاراخانىلارغا ئۇ-لۇق ئوغلى ئەھمەت تۇغانخان ھۆكۈمران بولىدۇ. ئەھمەت تۇغانخان خوتەن بۇددىستلىرىنى بويسۇندۇرۇپ، ئۇلارنى تو-لۇق مۇسۇلمان قىلىش قارارىغا كېلىدۇ. ئۇ شۇ مەقسەتنى ئە-مەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، مىلادىنىك 999 - يىلى يۈسۈپ قا-دىرخان باشچىلىقىدا 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى خوتەنگە يولغا سالىدۇ. يۈسۈپ قادىرخان خوتەن بۇددىستلىرىنى مەغ-لۇپ قىلىدۇ ۋە ياغلاقالقالۇنى ئۆلتۈرىدۇ. خوتەن بۇددىست-لىرى تولۇق مۇسۇلمان بولۇشقا باشلايدۇ. بۇ ۋەقە مىلادىنىك 1000 - يىلى يۈز بەرگەن. ئەھمەت تۇغانخان يۈسۈپ قادىر-خاننى خوتەنگە خان قىلىپ تەينىلەيدۇ.

نېمە ئۈچۈن خوتەندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار بىلەن مۇ-سۇلمان ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ئۇرۇش 25 يىل (مىلادىنىك 975 - يىلىدىن 1000 - يىلىغىچە) داۋام قىلغان؟

بۇنىڭ ئاساسلىق ئىككى سەۋەبى بار. بۇ سەۋەبلەر-نىڭ بىرى خوتەندە بۇددىزمنىڭ ناھايىتى چوڭقۇر يىلتىز

تارتقانلىقى بولۇپ ھىسابلىنىدۇ.

بۇددا دىنى، خوتەندە مىلادىدىن 74 يىل بۇرۇن تارقىلىشقاباشلىغان بولسا، كوشان ئىمپېراتورى قەنىشقا Ⅱ نىڭ ۋاقتىغا (مىلادىنىڭ Ⅱ ئەسىرنىڭ بېشىدا) كېلگەندە كەڭ كۆلەمدە تارقىلىشقا باشلىغان. خوتەنگە دىن تارقىتىش ئۈچۈن كەلگەن بۇددا راھىبى كەشمىرلىك بايروتشانا دېگەن كىشى بولۇپ، ئۇ خوتەنگە مىلادىدىن بىرئەسىر بۇرۇن كەلگەن.

ياپونىيە تارىخچىسى يۇشى لياۋتى «غەربتە بۇددىزم» ناملىق ئەسىرىدە، مىلادىنىڭ 400 - يىللىرى خوتەنگە كېلىپ كەتكەن جۈگولۇق مەشھۇر بۇددىست فاشىيەنىڭ خوتەن بۇددىستلىرى توغرىسىدا قالدۇرغان خاتىرىسىنى نەقىل كەلتۈرۈپ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بۇ يۇرت — گۇللەنگەن ئاۋات يۇرت ئىكەن. خەلقلىرى ناھايىتى مېھماندوست بولۇپ، ھەممىسى بۇددانى ئېتىقاد قىلىدىكەن. بۇددا يوسۇنى بويىچە ئويۇن - تاماشا قىلىدىكەن. راھىبلىرى نەچچە ئون مىڭغا يېتىدىكەن. ھەممىسى دېگۈدەك ئۇلۇغ كۆلۈڭگۇ (大乘字) تەرەپدارلىرى ئىكەن... گۇماتى ئىبادەتخانىسىدىكى 3000 نەپەر راھىب دۇمباق ئاۋازىنى ئاڭلاپ بىرلا ۋاقىتتا تامان يېيىشكە ئولتۇرىدىكەن. راھىبلار تاماقخانىغا كىرىشتە ناھايىتى ھەيۋەتلىك، سۈرلۈك كىرىشىدىكەن. ھەربىر كىشى رەت تەرتىپى بويىچە كېلىپ ئۆز ئورۇنلىرىدا ئولتۇرىدىكەن. پۈتۈن سورۇن ئون - تىنىچ جىمجىت بولۇپ قالىدىكەن...

بۇ يۇرتتا مۇشۇنداق گۇماتى ئىبادەتخانىسىدىن ئون تۆتى بار ئىكەن. كىچىكلىرى بۇنىڭ ئىچىگە كىرمەيدۇ. 4 - ئاي ئىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ پۈتۈن شەھەر كوچىلىرىنى سۈپۈ-

رۈپ، تازىلاپ سۇ چاچىدىكەن. ھەممە كوچىلار ھەيۋەتلىك تۇسكە كىرىدىكەن. شەھەر دەرۋازىلىرىغا چوڭ پەردە - چىمىلدىقلار ئېسىلىپ، زىننەتلەش ئىشلىرى پۈختا ئىشلىنىدىكەن. پەردە - چىمىلدىقلار ئىچىدە، خان ۋە ئۇنىڭ خانىشى، كېنىزەكلىرى تۇرىدىكەن. گۇماتى راھىبى ئۇلۇغ كۆلۈڭگۇ تەرەپدارى بولۇپ، خانىڭ ئىززەت - ھۆرمىتىگە سازاۋەر ئىكەن. شۇ راھىب ھەممىدىن ئاۋۋال بۇتنى يۇرگۈزىدىكەن (بۇت سەيلىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ — ئا) ... خان پاكىز تازىلىنىپ يېيىنگى كىيىنىپ، ئالتۇن تاجىنى قولىغا ئېلىپ، ئىككى يېنىدىن تۇتقان ھالدا شەھەر دەرۋازىسىدىن يالىڭاياق مېڭىپ چىقىپ، بۇتنى قارشى ئالىدىكەن ... بۇت (تۇت چاقلىق بۇت ھارۋىسى ئۈستىدىكى بۇت — ئا) شەھەر دەرۋازىسىدىن كىرگەندە، دەرۋازا بېشىدا تۇرغان خانىش ۋە كېنىزەكلەر چاچقۇ چېچىپ، ئاجايىپ گۈزەل، ھەيۋەتلىك قىياپەتتە تۆۋەنگە چۈشۈپ ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا بۇتقا ھۆرمەت بىلدۈرىدىكەن ... بۇنداق بۇت سەيلىسى 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى باشلىنىپ 14 - كۈنى ئاياغلىشىدىكەن. بۇت سەيلىسى ئاياغلاشقاندىن كېيىنلا، خان ۋە خانىشلار خان سارىيىغا كىرىپ كېتىشىدىكەن.»

يۇقىرىدىكى پاكىتلار، قەدىمكى چاغدا، خوتەندە بۇددىزمنىڭ ناھايىتى چوڭقۇر يىلتىز تارتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، خوتەندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار مۇسۇلمان بولۇشقا ئۇنىماي ناھايىتى ئۇزۇن قارشىلىق كۆرسەتكەن.

ئۇلارنىڭ قاراخانىلارغا بويسۇنماي ئۇزۇن مۇددەت قارشىلىق كۆرسىتەلىشىدىكى يەنە بىرسەۋەپ، ئىدىقۇت ئۇيغۇ-

مۇر بۇددىستلىرى بىلەن تىبەت بۇددىستلىرىنىڭ ئۇلارغا ئۇز-
لۇكسىز بەرگەن ياردىمىدىن ئىبارەت.

خوتەن بۇددىستلىرىنىڭ قاراخانىلارغا قارشى ئىلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىدا، ئىدىقۇت ئۇيغۇر بۇددىستلىرى بىلەن تىبەت بۇددىستلىرىنىڭ قوشۇنلىرى خېلى مۇھىم رول ئويناغان بولۇشى مۇمكىن.

قاراخانىلار، خوتەننى تولۇق بويسۇندۇرۇشقا كىرىش-كەن ۋاقىتنىڭ ئۆزىدىلا سامانىلار پادىشاھلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى جىددىيلەشتۈردى.

ناسىر ئىلىكخان، ئەلى ئارسلانخاننىڭ ۋاقتىدىلا، مىلادىنىڭ 996 - يىلى سامانىلارغا يېڭىدىن ھۇجۇم قوزغىغانىدى. شۇ چاغدا، نوھ ئىبنى مەنسۇر ئۆزىنىڭ خۇراسانىدىكى نائىبى سۈبۈق تېكىننى ياردەمگە چاقىردى. سۈبۈق تېكىن نوھ ئىبنى مەنسۇرغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كۆپ سانلىق قوشۇن بىلەن بولغا چىقتى. ئۇ كىش (شەھرى سەبز) رايونىغا يېرىپ چىققىدىن كېيىن ۋە نوھ ئىبنى مەنسۇر-نىڭ قوشۇنى بىلەن كېلىپ ئۆزىگە قوشۇلۇشنى تەلەپ قىلدى. نوھ ئىبنى مەنسۇر سۈبۈق تېكىننىڭ تەلىپىنى رەت قىلدى ۋە بۇيرۇق ئەۋەتىپ، سۈبۈق تېكىننى بۇخارادىن چاقىرتتى. بۇنىڭدىن ئاچچىقلانغان سۈبۈق تېكىن ئوغلى مەھمۇت ۋە ئۇكىسى بوغراچۇق قوماندانلىقىدىكى 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى بۇخارادىن ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ماڭدۇردى. سۈبۈق تېكىننىڭ قوشۇنلىرى بۇخارانى ئالدى. سۈبۈق تېكىننىڭ ئەلچىلىرى ناسىر ئىلىكخان بىلەن سۆھبەت يۈرگۈزۈپ، سامانىلار تېررى-تورىيىسىنى بۆلۈۋېلىش توغرىسىدا بىتىمنامە تۈزۈشتى.

بىتىمنامىگە بىنائەن، سىر دەريا ۋادىسىنىڭ ھەممىسى قارا-خانىلارغا، ئامۇ دەريانىڭ جەنۇبىدىكى جايلار سۈبۈق تېكىنگە ئۆتتى. ناسىر ئىلىكخان سەمەرقەندكە پايتەخت تېكىننى نائىب قىلىپ تەيىنلىدى. نوھ ئىبنى مەنسۇر سۈبۈق تېكىن-نىڭ قىلمىشلىرىدىن ناھايىتى رەنجىدى. ئۇ مىلادىنىڭ 997-يىلى ئالەمدىن ئۆتتى.

نوھ ئىبنى مەنسۇرنىڭ ئورنىغا ئوغلى ئىبۇلھارىس مەنسۇر ئولتۇردى. بۇ بەختسىز شاھزادە ناھايىتى ئەقىللىق، كەسكىن، ھەيرەتلىك بولسىمۇ، سامانىلارنى ئۆزۈل - كېسىل ھالاك بولۇشتىن قۇتۇلدۇرالمىدى. مىلادىنىڭ 999 - يىلى 2 - ئايدىڭ 1 - كۈنى، پايتەخت تېكىن ئىبۇلھارىس مەنسۇرنى تەختتىن چۈشۈردى ۋە ئۇنىڭ كۆزىنى كور قىلىپ تاشلىدى. ئۇنىڭ ئىدىسى ئابدۇلمالىك سامانىلار تەختكە چىقىرىلدى.

مىلادىنىڭ 999 - يىلى كۈزىنىڭ باشلىرىدا پايتەخت ئۆلدى. ناسىر ئىلىكخان سامانىلارنىڭ ماۋرەئۇننەھر رايونىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئۆزۈل - كېسىل يوقىتىشقا قەتئىي بەل باغلىدى. بۇ چاغدا سامانىلاردا قاراخانىلارغا قارشىلىق قىلىدىغان كۈچ ۋە بىرەر بېتەكچىمۇ يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە خەلق يۈز بېرىۋاتقان ۋەقەلەرگە زادى كۆڭۈل بۆلمىدى. بۇ توغرىدا، يەنى بۇخارانىڭ تەسلىم بولۇشى ۋە ئۇنىڭغا 999 - يىلى ئۆكتەبىرنىڭ بېشىدا ناسىرنىڭ كەلگەن ۋاقتىدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ ئۈستىدە تۈرغان بىر سودىگەرنىڭ ناھايىتى قىزىق بىر ھېكايىسى بار. بۇ ھې-كايىنى XI ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا ياشىغان تارىخچى ھىلال ئاس سابى يېزىپ قالدۇرغان.«ناسىر بۇخارانى كەلگەن

چاغدا، سامانىلار سۇلالىسىنىڭ قالغان ئەزالىرى ئۆز ئەسلى مەتبۇلىرىگە يارەم ئۈچۈن خەلقئارا مۇراجىئەت قىلىشنى تاپشۇرغان. ئەسلەتبۇلەر ھەقىقەتەن ئۇ مەسچىت ـ جامائىلەرنىڭ مۇنبىرىگە چىقىشىپ، پايتەخت ئاھالىسىگە، سامانىلار ھاكىمىيىتىنى ھىمايە قىلىشقا چاقىرىپ مۇراجىئەت قىلىشقان. خەلق بۇ ھەقتە ئۆزلىرىنىڭ قانۇنشۇناسلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ كۆرگەن. قانۇنشۇناسلار بۇنداق جاۋاب بەرگەنىدى: «ئەگەر خانىلار (قاراخانىلارنى دېمەكچى ـ ئا) سامانىلار بىلەن دىن ئۈچۈن ئېلىشىدىغان بولسا، ئۇنداق ئەھۋالدا ئۇلارغا قارشى جەڭ قىلىش مەجبۇرىي ئىدى. ئەمما كۆرەش بۇ دۇنيانىڭ بەختى ـ سائادىتى ئۈچۈن بولىدىكەن، مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆزلىرىگە زىيان يەتكۈزۈشلىرىنىڭ ۋە ئۆزلىرىنى ئۆلتۈرمەكچى تۇتۇپ بېرىشلىرىنىڭ لازىمى يوق....» ②

يۇقىرىدىكى ئەھۋالغا قارىغاندا، خەلقنىڭ سامانىلارغا يارەم بەرمەسلىكى ناھايىتى ئېنىق.

ناسىرئىلىكخان بۇخاراغا يېقىنلاپ كەلگەندە مۇنداق دەپ جاكارلىغان: «مەن بۇخاراغا سامانىلارنىڭ دوستى ۋە ھىمايىچىسى سۈپىتىدە كەلدىم». ناسىرنىڭ سۆزىدىن تەسىرلەنگەن سامانىلارنىڭ ھەربىي يولباشچىلىرى ـ بەگ توسۇن بىلەن ئىنال تېكىن ناسىرنىڭ بارگاھىغا بارغان ۋە ناسىر تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنغان. ناسىر باشچىلىقىدىكى قاراخانى قوشۇنلىرى مىلادىنىڭ 999 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنىدە قىلىچە قارشىلىققا يولۇقماي بۇخاراغا كىرگەن. شۇ كۈنى، ناسىر سامانىلارنىڭ دۆلەت خەزىنىسىنى ئۆتكۈزۈۋالغان ۋە سامانىلارنىڭ ئاخىرقى پادىشاھى ئابدۇلمالىكنى ھەم پادىشاھ ئەۋلادى

لىرىنىڭ ھەممىسىنى تۇتقۇن قىلىپ ئۆزكەنتىگە ساقچىۋەتكەن. ناسىر بۇخاراغا چاغرى تېكىنىنى ۋالىي قىلىپ قويغاندىن كېيىن، ئۆزكەنتكە قايتىپ كەتكەن.

ئۇنداق قىلىپ، 130 يىل ھۆكۈم سۈرگەن سامانىلار پادىشاھلىقى مىلادى 1000 ـ يىلىنىڭ ھارپىسىدا قاراخانىلار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇپ تاشلاندى.

ئۇنداق بولسىمۇ، سامانىلارنىڭ شاھزادىلىرىدىن ئىبراھىم ئىسمائىل (ئابدۇلمالىكنىڭ ئوكىسى) سامانىلار پادىشاھلىقىنى ئۆز ھالىغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن قاراخانىلار بىلەن بەش يىل كۈرەش ئېلىپ بارىدى. ئۇ مۇتتاسىر (غالىب دېگەن مەنىدە) نامىنى ئالدى.

مۇتتاسىر مىلادىنىڭ 999 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ناسىر ئىلىكخان تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنىپ ئۆزكەنتىگە ئەۋەتىلگەنىدى.

مۇتتاسىر بەش يىل (مىلادىنىڭ 100 ـ يىلىدىن 1005 ـ يىلىغىچە) سامانىلار پادىشاھلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن قاراخانىلار بىلەن كۈرەش ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، ئاخىردا مەغلۇپ بولىدى. مىلادىنىڭ 1004 ـ يىلىنىڭ ئاخىردا، قاراخانى قوشۇنلىرى بۇخارا ئەتراپىدا مۇتتاسىرنى قورشىۋالدى. مۇتتاسىر بىرنەچچە كىشىنى باشلاپ مۇھاسىرىدىن چىقىپ خوراسانغا قاچتى. ئۇنىڭ ئوكىسى ۋە تۇغقانلىرى ئەسىرگە ئېلىنىپ ئۆز كەنتىگە ئەۋەتىلدى. مىلادىنىڭ 1005 ـ يىلىنىڭ بېشىدا، مۇتتاسىر مەرۋ شاھ جاھان ئەتراپىدا، بىر ئەرەب قەبىلىسىنىڭ خانى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

قاراخانىلار مىلادىنىڭ 999 ـ يىل ئۆكتەبىردە سامانى

لار پادىشاھلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان ۋە مۇتتاسىرنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكىتىنى تارمار قىلغان بولسىمۇ، سامانىلارنىڭ خوراسان رايونىنى بىسۋالالمىدى. خوراسان نى مىلادىنىڭ 999 - يىلىلا مەھمۇت غەزنەۋى بىسۋالالغاندى. مانا شۇ خوراسان رايونى كېيىن قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئارىسىدا بىرنەچچە قېتىملىق ئۇرۇشنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولدى.

ئىزاھلار:

① يۇشى لياۋتى، ۋەھرىتە يۈەندىرەم، خەنزۇچە، 218 - 219 - بەتلەر.
② «ئۇزبېكىستان س س ر تارىخى» 1 - توم ئۇزبېكچە 271 - بەت.

يىلنامە

تاھىرىلەر

(821 — 873)

1. تاھىر ئىبنى ھۈسەيىن	(821 — 822)
2. تەلھە ئىبنى تاھىر	(822 — 828)
3. ئابدۇللا ئىبنى تاھىر	(830 — 844)
4. تاھىر ئىبنى ئابدۇللا	(844 — 852)
5. مۇھەممەت ئىبنى تاھىر	(862 — 873)

سامانىلار

(870 — 1000)

1. ئەھمەد	(؟ — 865)
2. ناسىر ئىبنى ئەھمەد	(865 — 893)
3. ئىسمائىل ئىبنى ئەھمەد	(874 — 907)
4. ئەھمەد ئىبنى ئىسمائىل	(907 — 914)
5. ناسىر (Ⅱ) ئىبنى ئەھمەد	(914 — 943)
(بۇ سەككىز يېشىدا تەختكە چىققان)	
6. نوھ (Ⅰ) ئىبنى ناسىر	(943 — 954)
7. ئابدۇلمالىك Ⅰ	(954 — 961)
8. ناسىر Ⅲ	(961 — 961)
(بۇ تەختتە بىر كۈنلا ئولتۇرغان)	
9. مەنسۇر (Ⅰ) ئىبنى نوھ	(961 — 976)
10. نوھ (Ⅱ) ئىبنى مەنسۇر	(976 — 997)
11. مەنسۇر (Ⅱ) ئىبنى نوھ	(997 — 999)
12. ئابدۇلمالىك Ⅱ	(999 — 999)

ئون ئىككىنچى باب غەزنەۋىلەر ۋە قاراخانىلار

غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى

مىلادىنىڭ 1000 - يىلى، سامانىلار پادىشاھلىقى تارىخ سەھنىسىدىن غايىب بولغاندىن كېيىن، قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ئاساسلىق ئورۇنغا ئۆتتى.

قاراخانىلار دۆلىتى مىلادىنىڭ 850 - يىلى تەشكىل تاپقان بولسا، غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى مىلادىنىڭ 960 - يىلىدىن تەشكىل تېپىشقا باشلىغانىدى.

سامانىلار پادىشاھى ئابدۇلمالىك I (مىلادىنىڭ 954-يىلىدىن 961 - يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) مىلادىنىڭ 955-يىلى ئالپ تېكىننى شەرقىي خوراسانغا (ھىراتقا) ۋالىي قىلىپ تەيىنلىگەنىدى. 961 - يىلى ئۇنى پۈتۈن خۇراسانغا باش ۋالىي قىلىپ تەيىنلىدى. ئالپ تېكىن (كېلىپ چىقىشى ئوغۇزلارنىڭ قىنىق قەبىلىسىدىن) ھاياتىنى سامانىلار ئورۇنىدا ياساۋۇللۇقتىن باشلىغان، ئۇ ناھايىتى قابىلىيەتلىك بولۇپ، سامانىلار ئورۇنىدا بولغان جەدىي كېڭەشلەردە ۋە

ئۇرۇشلاردا كۆزگە چېلىقىپ تونۇلغان.

ئالپ تېكىن مىلادىنىڭ 961 - يىلى پۈتۈن خۇراسانغا باش ۋالىي بولۇپ تەيىنلەنگەندىن كېيىن، سامانىلار پادىشاھلىقىغا بويسۇنماي قويدى. ئالپ تېكىننىڭ پۈتۈن خۇراسانغا ئۆزى بەگ، ئۆزى خان بولۇۋېلىشىغا سامانىلار يول قويۇشقا مەجبۇر بولدى.

سامانىلار نوھ ئىبنى ناسىر ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدىن باشلاپ چۈشكۈنلۈكىگە يۈزلەنگەنىدى. تەخت تالىشىش يۈزىسىدىن باشلانغان ئىچكى زىددىيەتلەرنىڭ داۋام قىلىپ، سامانىلار پادىشاھلىقىنى ئاجىزلاشتۇرغانىدى. سامانىلارنىڭ ئىچكى زىددىيەتلەرنىڭ پايدىلانغان ئالپ تېكىن مىلادىنىڭ 961 - يىلى مۇستەقىللىق جاكارلىدى. مانا بۇ ھەربىي غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنىڭ تەشكىل تېپىشىغا ئاساس بولدى.

مىلادىنىڭ 963 - يىلى ئالپ تېكىن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئىبراھىم (963 — 966)، بىلگە تېكىن(966 — 972)، پەرى تېكىن (972 — 977) قاتارلىق كىشىلەر غەزنەۋىلەرگە باشچىلىق قىلدى.

مىلادىنىڭ 977 - يىلى سۆبۈك تېكىن غەزنەۋىلەر تەختىدە ئولتۇرغاندىن باشلاپ، غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى (مىلادىنىڭ 961 - يىلىدىن 1187 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) كۆچمىشكە باشلىدى. سۆبۈك تېكىن (ئەسلى كېلىپ چىقىشى قارلۇق قەبىلىسىدىن) ئالپ تېكىننىڭ كۈيئوغلى بولۇپ، مىلادىنىڭ 977-يىلى ئالپ تېكىننىڭ ۋارىسلىرىدىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغان. سۆبۈك تېكىن كابۇل ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنى

ئۆز دۆلىتى تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋالدى. ئۇ ھۆكۈمران بولغان مەزگىلدە (مىلادىنىڭ 977 ـ يىلىدىن 997 ـ يىلىغىچە) غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقتە پىشاۋۇرغىچە (ھازىرقى پاكىستان تېررىتورىيىسىدە)، غەربتە خۇراسانغىچە سوزۇلغان.

مىلادىنىڭ 992 ـ يىلى ھارۇن بوغراخان ساماڭىلارنىڭ پايتەختى بۇخاراغا ھۇجۇم قىلغاندا، سۇبۇق تېكىن قاراخانىلارغا ياردەم بېرىپ، بۇخارانى ئىشغال قىلىشتا كۈچ چىقارغان. ھارۇن بوغراخان سۇبۇق تېكىننى غەزنە شەھىرىگە ۋالىي قىلىپ تەيىنلىگەن بولسىمۇ، ئۇ بۇنىڭغا پىسەنت قىلماي بۇرۇنقىدەكلا مۇستەقىللىق ھالىتىنى ساقلاپ، قاراخانىلارغا بويسۇنمىدى.

مىلادىنىڭ 997 ـ يىلى سۇبۇق تېكىن ئىسمائىلنىڭ ئۆتتى. ئۇنىڭ 27 ياشلىق ئوغلى مەھمۇت (مىلادىنىڭ 970 ـ يىلى تۇغۇلغان)غەزنەۋىلەر تەختىدە ئولتۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ مىلادىنىڭ 963 ـ يىلى ئالپ تېكىن ئاساسىنى سالغان دۆلەت ئۆزىنىڭ پايتەختى غەزنە شەھىرىنىڭ نامى بىلەن غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى دەپ ئاتالدى.

مەھمۇت غەزنەۋى سۇلتان بولغان مەزگىلدە (مىلادىنىڭ 997 ـ يىلىدىن 1030 ـ يىلىغىچە) غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى كېڭىيىپ، شەرقىي ھىندىستاننىڭ پەنجاب (بەش دەريا) ۋادىسىغىچە، غەربىي ئىرانىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى بىلەن خارەزىمگىچە سوزۇلدى.

مىلادىنىڭ 999 ـ يىلى 10 ـ ئايىدا ناسىر ئىلىكخان بۇخارانى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، شۇ يىلى 11 ـ ئايدا مەھمۇت غەزنەۋى سۇلتان ئۇنۋانىنى ئالدى. باغداد خەلىپىسى

قادىر (991 ـ 1031) سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىگە ئۇنۋان ۋە تاج يوللاپ، ئۇنى «دۆلەتنىڭ ئوڭ قولى ۋە دىندارلارنىڭ تايانچىسى» دەپ ئاتىدى. خەلىپە قادىرنىڭ سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىگە بۇنداق ئاتاقنى بېرىشى سۇلتاننىڭ ئابرويىنى ناھايىتى يۇكسەك دەرىجىگە كۆتۈردى.

سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ئۆزىنىڭ شەرقتىكى قوشۇنىنى ھىندىستاننىڭ باي ۋە مەدەنىي ئوبلاستلىرىنى ئۆز دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋېلىشنى ئۆزىگە ئاساسىي مەقسەت قىلىپ بەلگىلىدى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، پەنجاپ، كەشمىر ۋە ھىندىستاننىڭ باشقا ئوبلاستلىرىغا 17 قېتىم يۈرۈش قىلدى. بۇنداق يۈرۈشلەر ھىندىستاندىكى بۇددىستلارغا قارشى «غازاۋات» (ئۇرۇش) قىلىش شوئارى ئاستىدا ئېلىپ بېرىلدى.

سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان مەقسەتنى ئەملگە ئاشۇرۇشتىن بۇرۇن، ئەڭ ئاساسى ئىككى ئىشنى ئورۇندىشىغا كېرىشتى. ئۇنىڭ بىرى ـ كۈچلۈك ۋە ياخشى قورالانغان قوشۇن تەشكىل قىلىش، يەنە بىرى ـ ئارقا سەپنى خەۋپسىزلەندۈرۈش ئۈچۈن كۈچلۈك قوشۇنى بولغان قاراخانىلار بىلەن ئىناق، دوستانە مۇناسىۋەت ئورنىتىش ئىدى.

سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى مىلادىنىڭ 1000 ـ يىلى ئەبۇسەيىت زاھىر بىننى مۇھەممەت باشچىلىقىدا، ناسىر ئىلىكخان ھۆزۈرىغا ئەلچىلەر ئەۋەتتى. ئۆزكەنتكە كەلگەن غەزنەۋى ئەلچىلىرى ناسىر ئىلىكخان تەرىپىدىن ناھايىتى ياخشى

كۆتۈۋېلىندى. غەرنەۋى ئەلچىلىرى بىلەن قاراخانىلارنىڭ غەربىي ئىلىكخانى ناسىر ئاردىسىدا ئېلىپ بېرىلغان سۆھبەتلەردە، ئامۇ دەريا ئىككى دۆلەت (قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر)نىڭ چېگرىسى قىلىپ بەلگىلەندى. شۇ يىلى سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ناسىر ئىلىكخانىنىڭ قىزىغا ئۆيلەندى.

سۇلتان مەھمۇت ئەڭ مۇھىم ئىككى ئىش (قوشۇن تەشكىل قىلىش ۋە قاراخانىلار بىلەن ئىناق ئۆتۈش)نى ئورۇنداپ بولغاندىن كېيىن، قوشنىلىرىغا يۈرۈش باشلىدى. سۇلتان مەھمۇت مىلادىنىڭ 1000 - يىلى پىشاۋۇرغا يېتىپ كەردى. ئۇ ئىسلام دىنىنىڭ سۈننىي مەزھىپىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى بولۇپ، ھىندىستاندىكى ھىندۇ بۇددىستلىرىنىڭ بىر قىسمىنى مۇسۇلمان قىلىشىدا مۇھىم رول ئوينىدى. سۇلتان مەھمۇت 1001 - يىلى 300 ئۇرۇش پىلى بىلەن تەمىنلەنگەن 42 مىڭ كىشىلىك ھىندى قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ، پەنجاب ۋادىسىنى بېسىۋالدى. قولغا چۈشۈرگەن ئۇرغۇن غەنىيمەتلەرنى غەزنىگە يولغا سالدى. ئۇ 1002 - يىلى سىيستاننى بېسىۋالدى.

مەھمۇت غەزنەۋى ھىندىستانغا قىلغان 10 - قېتىملىق يۈرۈشىدە، گانگ ۋادىسىنى بېسىۋالدى. 13 - قېتىملىق يۈرۈشىدە، 150 مىڭ كىشىلىك ھىندۇ قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ ھىندىستانغا قىلغان يۈرۈشلىرى ئىچىدە 16 - قېتىملىقى ناھايىتى مەشھۇر يۈرۈش ئىدى. ئۇ شۇ قېتىمقى يۈرۈشىدە، گوجارات (جەنۇبىي ھىندىستان) رايونىغا بېسىپ كىرىدى. شۇنداق قىلىپ، 1025 - يىلىغا كەلگەندە،

غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى دۇنيادىكى ئەڭ كۈچلۈك دۆلەتلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالدى.

سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ ھىندىستانغا قىلغان يۈرۈشلىرىدە، ناھايىتى ئۇرغۇن بايلىقلار قولغا چۈشۈرۈلدى. غەزنەۋىلەر بېسىۋالغان ھىندۇ شەھەرلىرىدىكى بۇتخانىلاردىن ئالتۇن ۋە كۈمۈشتىن ياسالغان بۇتلار ۋە قاچا - قۇچىلارنى، شۇنىڭدەك ھىندۇ گەزلىمىلىرى، قوراللار، پىللار، چارۋا مالىلار ۋە باشقا قىممەت باھالىق نەرسىلەرنى غەزنىگە ئەكەتتى. يۈك بېسىلغان ھارۋىلارنىڭ ئۇزۇندىن - ئۇزۇنغا سوزۇلغان كارۋانلىرى ھىندىستاندىن غەزنىگە ھېسابسىز بايلىقلارنى ئەكىلەتتى. مەھمۇت غەزنەۋى ھىندىستانغا قىلغان يۈرۈشلىرىنىڭ بىرىدە، ھىندىستاندىن 20 مىليون دەرھەم (كۈمۈش پۇل)، ئەڭ چىرايلىق ھىندى قىزلىرىدىن 57 مىڭنى ۋە 350 پىلنى ئەكەتكەندى. ئۇ، ھىندى قىزلىرىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە خۇراساندىكى تۈركىي خەلقلەرگە چۆرە سۈپىتىدە ئىنئام قىلغان بولسا كېرەك. ئۇزۇنغا سوزۇلغان ۋە ئايىغى ئۇزۇلمىگەن يۈرۈشلەر غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنىڭ خەزىنىسىنى بېيىتقان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن غەزنەۋىلەر قوشۇنىنىڭ سانى ۋە سۈپىتىنى ئاشۇرۇشقىمۇ ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى.

سۇلتان مەھمۇتنىڭ مىلادىنىڭ 1015 - يىلى خارەزىم شاھى مۇمنىگە يازغان خېتىگە ئاساسلانغاندا، مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ قوشۇنى 100 مىڭ ئاتلىق ۋە پىيادە جەڭچىدىن، 500 جەڭ پىلىدىن تەركىب تاپقانىكەن. مەھمۇت غەزنەۋى غەزنىگە توپلانغان ھەددى - ھېسابسىز بايلىقلارنى ئىشلەپ چىقىرىش (يېزا ئىگىلىك ۋە ھۈنەرۋەنچىلىك)نى تەرەققىي

قىلدۇرۇشقا سەرپ قىلماي، ئاجايىپ قۇرۇلۇشلار، ئوردىلار، سارايلار، مەسچىتلەر، مەدرىسەلەرنى قۇرۇشقاسەرپ قىلدى.

سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى توغرىسىدا، «رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ ھالاك بولۇش تارىخى» دېگەن كىتابنىڭ ئاپتورى گىببون مۇنداق دەپ يازغانىدى: «سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى تۈركلەرنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ خانلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ، ئەينا تۇغۇلۇپ 1000 يىلدىن كېيىن، ئىرانىنىڭ شەرقىدىكى ئۇلكىلەرگە ھۆكۈمران بولغان... بۇ مۇسۇلمان قەھرىمان ئەزەلدىن تارتىپ قاتتىق سوغۇق پەسىللەردىن، ئاسمان بىلەن بوي تالىشىپ تۇرىدىغان ئېگىز تاغلاردىن، كەڭ بىيابان ئاقىدىغان چوڭقۇر دەريالاردىن، چۆل - باياۋان، قۇملۇقلاردىن، دۈشمەنلىك سان - ساناقسىز قوشۇنلىرى ۋە قورقۇنچلۇق پىللىرىدىن قىلچە قورقمان ئەمەس.»①

يۇقىرىدىكى باھا سۇلتان مەھمۇتنىڭ ناھايىتى يۈرەكلىك، باتۇر ۋە چىداملىق ئىكەنلىكىگە ئۇنىڭ ئۆز دۈشمەنلىرىگە قىلغان يۈرۈشلىرىگە قارىتىلغان. راستىنى ئېيتقاندا سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ناھايىتى قورقۇنچلۇق، دەھشەتلىك ۋە ئۇلۇغ ئىستېلاچى بولغان.

مۇنداق بولۇشىغا قارىماي، سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ دەۋرىدە ئىران ئەدەبىياتى گۈللەپ ياشنىغانىدى، ئۇ، ئىلىم - پەن ۋە ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتىغا ئېتىبار بەرگەن. ئىران ئەدەبىياتى ۋە شېئىرىيىتىنىڭ ئۇلۇغ دەۋرىنى سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى باشلىغانىدى. «شاھنامە» داستانى سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى تەرىپىدىن يېزىلغان. ئىران شېئىر-

يىتى غەزنەۋىلەر دەۋردە گۈللىنىپ، سالىجۇقلار دەۋردە تېخىمۇ يۈكسەلدى.

قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشلار

قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئارىسىدىكى دوستانە مۇناسىۋەت ئانچە ئۇزۇنغا بارمايلا بۇزۇلدى. بۇنىڭغا قاراخانىلارنىڭ زېمىن تەلىپى سەۋەب بولغان بولسا كېرەك. ئەسلىدە ئافغانىستان بىلەن خۇراسان سامانىلارنىڭ تېررىتورىيەسى ئىدى. قاراخانىلار سامانىلار پادىشاھلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن، سامانىلارنىڭ پۈتۈن تېررىتورىيەسىگە ئۆزىمىز ئىگە بولىمىز، دەپ ئويلىغان بولسىمۇ، ئافغانىستان بىلەن خۇراسانىنى سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ئىستىلاچىلىق ئارقىلىق ئۆز دۆلىتىگە قوشۇۋالغانىدى. قاراخانىلار بولسا بۇنىڭغا رازى ئەمەس ئىدى. ئۇلار، ئافغانىستان بىلەن خۇراساننى سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىدىن تارتىۋېلىش نىيىتىدىن زادى يانمىغانىدى.

قاراخانىلارنىڭ ئۇلۇغ خانى ئەھمەت تۇغانخاننىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 998 - يىلىدىن 1018 - يىلىغىچە) قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئارىسىدا ئىككى قېتىم، قاراخانىلار بىلەن قىتانلار ئارىسىدا بىر قېتىم ئۇرۇش بولدى.

ئافغانىستان بىلەن خۇراساننى بىسۋېلىش نىيىتىدىن يانمىغان قاراخانىلار مىلادىنىڭ 1006 - يىلى غەزنەۋىلەرگە قارشى ئۇرۇش باشلىدى. بۇ چاغدا، سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى

هندىستانغا يۈرۈشكه كەتكەندى. شۇ پۈرسەتتىن پايدىلانغان قاراخانىلار نىڭ غەربىي ئىلىكخانى ناسىرخان سۈبۈشى تېكىن باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم قوشۇننى خۇراسانغا، چاغرى تېكىن باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم قوشۇننى ئافغانىستانغا ماڭدۇردى. سۈبۈشى تېكىن باشچىلىقىدىكى قاراخانى قوشۇنلىرى خۇراساننىڭ نىشاپۇر، تۇس (ھازىرقى مەشھەت) قاتارلىق مەشھۇر شەھەرلىرىنى بېسىۋالدى، خۇراسان ئاقسۆڭەكلىرى قاراخانى قوشۇنلىرىنى ياخشى قارشى ئالدى. تۇستانا ناسىر ئىلىكخانىنىڭ نامى قۇتبىدا ئوقۇلدى، چاغرى تېكىن باشچىلىقىدىكى قاراخانى قوشۇنلىرى بەلىخنى ئالدى. ئۇ بەلىخنى ئېلىشتا قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىدى.

قاراخانىلارنىڭ خۇراسان ۋە ئافغانىستانغا بېسىپ كىرگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان مەھمۇت غەزنەۋى ھندىستاندىن (ئۇ مولتاندا ئىدى) غەزنىگە چاپسان قايتىپ كېلىپ، قاراخانىلارغا قارشى قوشۇن ماڭدۇردى. سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ قوشۇنلىرى چاغرى تېكىننى تىرمىزغا چېكىندۈرگەن بولسا، سۈبۈشى تېكىننى ئامۇدىن ئۆتۈپ ماۋرەئۇننەھرىگە كېتىشكە مەجبۇر قىلدى.

ناسىر ئىلىكخانىنىڭ 1006 - يىلى غەزنەۋىلەرگە قىلغان يۈرۈشى مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ئۇ يەنە مىلادىنىڭ 1007 - يىلى غەزنەۋىلەرگە ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىلىشقا تەييارلاندى. ئۇ، ئىككىنچى قېتىملىق يۈرۈشكە خوتەن خانى يۈسۈف قادىرخاننى يارەمگە چاقىردى. مىلادىنىڭ 1007 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ناسىر ئىلىكخان 50 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب

تاپقان قاراخانى قوشۇنلىرىغا قوماندانلىق قىلىپ ئامو دەريادىن ئۆتتى. بەلىخ ئىشغال قىلىندى. بۇنداق چېققىدا ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ناھايىتى نۇرغۇن قوشۇننى ۋە 500 ئۇرۇش پىلىنى سەپكە سېلىپ قىلىچ غەزنىدىن يولغا چىقتى. مىلادىنىڭ 1008 - يىلى 1 - ئايىنىڭ 4 - كۈنى قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋى قوشۇنلىرى بەلىختىن 12 كىلومېتر يىراقلىقتىكى «كەتەر» دېگەن ساينا بىر - بىرىگە قارشى سەپ تارتىشتى. «كەتەر» سېپىدا بولغان ئۇرۇشتا، قاراخانىلار مەغلۇپ بولدى. غەزنەۋىلەرنىڭ ئۇرۇش پىللىرى خېلى مۇھىم رول ئوينىغان بولسا كېرەك. ئۇرۇش جېدىلىشكەندە، قاراخانىلارنىڭ ئارقا سېپىدە ئېھتىياتتا تۇرغان قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى ئەھمەت تۇغانخان قوشۇننى باشلاپ ئۇرۇش مەيدانىدىن قاچتى. ۋەقەنى يۇز بەرگەندىن كېيىن، قاراخانى قوشۇنلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتى مۇقەررەرلەشتى.

ناسىر ئىلىكخان مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان قاراخانى قوشۇنلىرىنى بەلىخقە چېكىندۈرۈپ كەتتى. ناسىر ئىلىكخان قاراخانى قوشۇنلىرىنى بەلىختە توپلاپ ۋە ئۇلارنى ئىنتىزام بىلەن ئامۇدەريادىن ئۆتكۈزۈپ ماۋرەئۇننەھرىگە ئەكەتتى. نېمە ئۈچۈن، ھېيلىگەر سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى چېكىنگەن قاراخانى قوشۇنلىرىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلىماي، «كەتەر» سېپىدىكى ئۇرۇش مەيدانىدا جەم تۇردى؟

بەزى تارىخچىلارنىڭ پېزىشىچە، شۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا قاراخانىلارنىڭ مەغلۇپ بولۇشىغا توغانخانىڭ قېچىشى سەۋەب بولغانىكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، توغانخان بىلەن

سۇلتان مەھمۇت ئارنىسىدا مەخپىي تىل بىرىكتۈرۈش بولغانىكەن.

ئۇرۇشنىڭ قايتا يۈز بېرىشىدىن ئەنسىرىگەن سۇلتان مەھمۇت قەشقەردىكى قاغان ــ ئەھمەت توغانخانغا، ناسىر ئىلىكخانغا، يۈسۈپ قادىرخانغا ئايرىم ــ ئايرىم ھالدا ئەلچى ئەۋەتىپ، دوستانە مۇناسىۋەت ئورنىتىشنى تەلەپ قىلدى. ناسىر ئىلىكخان بىلەن يۈسۈپ خادىرخانلىق ھوزۇرىغا بارغان ھەزنەۋىلەرنىڭ ئەلچىلىرى ئۈمىدسىز ھالدا قايتىپ كېلىشتى. ناسىر ئىلىكخان بىلەن يۈسۈپ قادىرخان سۇلتان مەھمۇتنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىشقانىدى. لېكىن ئەھمەت توغانخان سۇلتان مەھمۇتنىڭ ئەلچىلىرىنى قىزغىن قارشى ئېلىپ، ھەزنەۋىلەر بىلەن كېلىشىم تۈزدى.

بۇ ۋەقەدىن ھەزەپلەنگەن ناسىر ئىلىكخان ئۆزىنىڭ ئاكىسى ئەھمەت توغانخانلىق ئەدىبىنى بېرىش ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 1009 ــ يىلى 12 ــ ئايدا (بەزى تارىخچىلار مىلادىنىڭ 1012 ــ يىلى 12 ــ ئاي دەپ يېزىشىدۇ ــ ئا) ئۆز كەنتىدىن يولغا چىقىپ، قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ماڭدى. ناسىر ئىلىكخان بالاساغۇنغا يېقىنلاشقاندا، قاتتىق قار يېغىپ كېتىپ، يۇرۇشنى داۋاملاشتۇرالمايى قايتىپ كەتتى. شۇ يىلى سۇلتان مەھمۇت ھەزنەۋىلىك يارلىشتۇرۇشى ئارقىلىق قاغان ئەھمەت توغانخان بىلەن ناسىر ئىلىكخان يارىشىپ قالدى. ئەسلىدە، قاراخانىلارنىڭ قاغانى ئەھمەت توغانخان ئۆكىسى ناسىر ئىلىكخانلىقنىڭ ھەزنەۋىلەرگە ھۇجۇم قىلىشىنى قوللىماغاندى. ئەھمەت توغانخان بىلەن خوتەن خانى يۈسۈپ قادىرخان ئارنىسىدا يۈز بەرگەن زىددىيەتمۇ شۇ سەۋەبتىن بولغان. يۈسۈپ

قادىرخان مىلادىنىڭ 1012 ــ يىلى، ھەربىي ئىلىكخانى ناسىر ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ياركەنت ۋە قەشقەرنى بېسىۋېلىپ قاغان ئەھمەت توغانخاننى بالاساغۇنغا كېتىشكە مەجبۇر قىلغان.[23] يۈنداق ئەھۋال 1015 ــ يىلىدىن كېيىن ئۈزۈل ھالىغا كەلگەن.

مىلادىنىڭ 1012 ــ يىلى، قاراخانىلارنىڭ ھەربىي ئىلىكخانلىق ۋەزىپىسىگە ئەھمەت توغانخانىنىڭ ئۆكىسى مەنسۇر تەيىنلەندى.

مىلادىنىڭ 1017 ــ يىلى قاغان ئەھمەت توغانخان ئاغرىپ قالدى. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان شەرقىي قىتان خانلىقى(مىلادىنىڭ 916 ــ يىلىدىن 1124 ــ يىلىغىچە ھۆكۈمسۈرگەن) نىڭ خانى يىلۇلۇڭتۇ (مىلادىنىڭ 983 ــ يىلىدىن1031ــ يىلىغىچە خان بولغان) 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قىتان قوشۇنىنى قاراخانىلارغا قارشى يولغا سالدى. بەزى تارىخىي مەلۇماتلاردا 100 مىڭ ئۇيغۇر قىتان(بۇلار تارىختا قاراختايلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دەپ يېزىلغان. ئىھتىمال قىتانلاردىن 100 مىڭ ئۇيغۇرنى ھەربىكە كۆچۈپ ئالتاي ئارقىلىق ئىلىگە بېسىپ كىرگەن بولۇشى مۇمكىن. شۇنداق بولغاندا، 100 مىڭ ئۇيغۇر قىتانىدىن 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن (ھەربىر ئۇيغۇرتىن بىردىن جەڭچى چىققان بولسا) تەشكىللەنگەن بولسا كېرەك. مانا شۇ قىتانلار، قاراخانىلارنىڭ شەرق شىمالىدىكى تېررىتورىيىسى ھىسابلانغان ئالتاي، ئىلى ئەتراپلىرىنى بېسىۋېلىپ، بالاساغۇنغا قاراپ ئىلگىرىلەيدۇ. مانا شۇ چاغدا، قاراخانىلارنىڭ ئۇلۇغ خانى ئەھمەت توغانخان (ئۇ مىلادىنىڭ 1915 ــ يىلى بالاسا-

غۇندىن قەشقەرگە قايتقانىدى) قىتانلارغا قارشى ئەۋەتىلگەن قاراخانى قوشۇنلىرىنىڭ مەغلۇپ بولغان خەۋىرىنى ئاڭلىغانـ دىن كېيىن، قىلچە چۆچۈمەي قەشقەردىن يولغا چىقىپ بالاـ ساغۇنغا كېلىدۇ. ئاندىن بالاساغۇندىن شىمالغا يۈرۈپ، بالاـ ساغۇنىڭ شىمالىدىن سەككىز كۈنلۈك يىراق جايدا قىتانلارـ نى تارمار قىلىدۇ. ئەھمەت توغانخان ئارقىغا قاراپ قاچـ قان قىتانلارنىڭ كەينىدىن قوغلاپ زەربە بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئۇرغۇن ئادەمىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە 10 مىڭنى ئەسىر ئالىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ناھايىتى ئۇرغۇن چارۋا مال ۋە باشقا نەرسـ لەر غەنىيمەت ئېلىنىدۇ. ئەھمەت توغانخاننىڭ بۇ يۈرۈشى ئۇچ ئايدىن ئارتۇق داۋام قىلغان. ئۇ قىتانلارنى ئىلى ۋە ئالـ تايدىن قوغلاپ چىقىرىپ ئۆز ئېلىگە قوغلىۋەتكەن. شۇنىڭدىن باشلاپ قىتانلار قاراخانىلارغا ھۇجۇم قىلىشقا پېتىنالمىغان.

مىلادىنىڭ 1018 - يىلى قىتانلارنى تارمار قىلغان ئەھمەت توغانخان ئالەمدىن ئۆتتى. قاراخانىلارغا ئۇنىڭ ئۆكسى غەربىي ئىلىكخانى مەنسۇر (مەنسۇر مىلادىنىڭ 1012- يىلىدىن 1018 - يىلىغىچە غەربىي ئىلىكخان بولغان) ئارسـ لان قاغان بولدى. مەنسۇر ئارسلانخان ئۆكسى مۇھەممەتنى غەربىي ئىلىكخانى قىلىپ تەيىنلىدى.

مەنسۇر ئارسلانخاننىڭ قاغان بولىغانلىقىغا ئاراڭى بولغان يۈسۈپ قادىرخان ئاكىسى ھەسەننىڭ ئوغلى ئەلىتەـ كىننى يېنىغا تارتىپ سۇلتان مەھمۇت بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ مەنسۇر ئارسلانخانغا قارشى ئۇرۇشماقچى بولىدۇ. سۇلتان مەھـ مۇت مىلادىنىڭ 1019 - يىلى يۈسۈپ قادىرخانغا يارىدەم بېـ رىش ئۈچۈن ماۋەرائىننەھرىگە كېلىدۇ. لېكىن ھېلىغىچە ئېـ

مىقلالمىغان سەلجۇق بىر سەۋەبكە كۆرە، سۇلتان ئۇشتۇمتۇتلا ماۋەرائىننەھرىدىن چېكىنىپ خۇراسانغا قايتىپ كېتىدۇ.

بۇ ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن، يۈسۈپ قادىرخان مەنـ سۇر ئارسلانخانغا بويسۇندى. يۈسۈپ قادىرخان ھېيلىگەر، ناھايىتى ئۈستادىپلومات سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ ۋاپاـ سىزلىقىدىن ناھايىتى قاتتىق ئاغرىنغانىدى. شۇڭلاشقا، يۈـ سۈپ قادىرخان سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىدىن ئۆچ ئېلىش ئۈـ چۈن، مىلادىنىڭ 1019 - يىلى خۇراسانغا ھۇجۇم قىلدى. سۇلـ تان مەھمۇت غەزنەۋى بەلىخ ئەتراپىدا بولغان جەڭدە، يۈـ سۈپ قادىرخان قوماندانلىقىدىكى قاراخانى قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈردى. پەرىشان ھالدا ئارقىغا چېكىنگەن قاراخاـ نىي قوشۇنلىرى سىر دەريادىن ئۆتىدىغان چاغدا، چۆچۈپ كەتكەنلىكىدىن، مۇتلەق كۆپچىلىكى دەريادا غەرق بولۇپ ئۆلدى. سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ قارا خانـ لار ئۇستىدىن قازانغان غەلىبىسىگە ھېداشلىق بىلدۈرگەن خارەزمى ھۆكۈمدارى ئالتۇن تاش سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىگە تەبرىكنامە يوللىدى.

يۈسۈپ قادىرخان مىلادىنىڭ 1019 - يىلى خۇراسانغا قىلغان يۈرۈشىدە پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە يولۇققاندىن كې ـ يىن، روھى چۈشكەن، مەنسۇر ئارسلانخانغا قارشى چىققانلىـ قىغا پۈشايمان قىلغان بولسا كېرەك. چۈنكى ئۇ مىلادىنىڭ 1019 - يىلىدىن 1025 - يىلىغىچە، قارا خانىلارنىڭ چوڭ خاـ نى بولۇشقا قايتا ئۇرۇنمىدى.

قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەرنىڭ خارەزىمگە بولغان مۇناسىۋىتى

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خارەزىم شاھلىقى ئامۇ دەريانىڭ غەربىي تەرىپى (ئارال كۆلى بىلەن كاسپى دېڭىزى ئارىسى) دىكى ناھايىتى مۇنبەت ۋە ھوسۇلدار تېررىتورىيىگە جايلاشقان. مىلادىدىن 1000 يىللار بۇرۇن، خارەزىمدە دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىكسودا ـ سېتىق تەرەققىي تاپقانىدى.

قەدىمكى چاغلاردا، ئوتتۇرا ئاسىيادا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ ئولتۇراق ھاياتتا ياشىغان خەلقلەر ئادەتتە ئۆزى ياشاپ تۇرغان جايلارنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن. مەسىلەن: خارەزىملىكلەر، سوغدىلار، باكتىرىيىلىكلەر دېگەندەك ئوخشاش، خارەزىم دېگەن نام ئەك ئاۋۋال، مىلادىدىن 520 يىل بۇرۇن ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ ئىمپېراتورى دارا I نىڭ غەلىبىلىك يۈرۈشلىرى توغرىسىدا بېھىستون قېيا تېشىغا ئويۇپ يېزىلغان زەپەر نامىدا تىلغا ئېلىنغان. بۇنىڭغا قارىغاندا، خارەزىمنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇم. خارەزىم ـ قۇياشلىق يەر دېگەن بولىدۇ.

مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇن ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى ئىمپېراتورى

دارا III نى تارمار كەلتۈرۈپ، ئىرانىنى بېسىۋالىدۇ. تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، مىلادىدىن 328 يىل بۇرۇن خارەزىم شاھى پاراسمان ئىسكەندەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ، دوستلۇق، ئىناقلىقنى ئۆتۈنۈش ئارزۇسىنى بىلدۈرىدۇ ۋە ئىسكەندەر غەربكە ـ قارا دېڭىز بويلىرىغا يۈرۈش قىلىدىغان بولسا، ئۇنىڭغا ياردەم بېرىدىغانلىقىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. ئىسكەندەر، خارەزىم شاھى پاراسمانىڭ ئەلچىلىرىگە ناھايىتى نۇرغۇن قىممەت باھا سوۋغىلارنى بېرىپ، رەھمەت ئېيتىدۇ. ئۆزىنىڭ ھىندىستانغا يۈرۈشكە ماڭىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ.

خارەزىم VI ئەسىردىن باشلاپ ئۇلۇغ كۆك تۈرك قاغانلىقىنىڭ بىر تەركىبي قىسمىغا ئايلىنىدۇ. پەقەت مىلادىنىڭ 713 ـ يىلى قوتەيبە ئىبنى مۇسلىم خارەزىمنى بېسىۋالغاندىن تارتىپ مىلادىنىڭ 820 ـ يىلىغىچە ئەرەبلەرنىڭ خۇراسان ۋە ماۋرەئۇننەھرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان نائىبلىرىغا بويسۇنىدۇ. خارەزىم مىلادىنىڭ 820 ـ يىلىدىن 870 ـ يىلىغىچە تاھىرلەرگە، 870 ـ يىلىدىن 1000 ـ يىلىغىچە سامانىلارغا قارايدۇ. خارەزىم سامانىلار دەۋرىدە يېرىم مۇستەقىل ھالەتتە ياشىغان.

خارەزىم، قاراخانىلار سامانىلار پادىشاھلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن بىر مۇددەت قاراخانىلارغا قارىغانمۇ ياكى قارىمىغانمۇ، بۇ مەسىلە ھېلىغىچە ئېنىق ئەمەس. شۇنىسى ناھايىتى ئېنىقكى، قاراخانىلار مىلادىنىڭ 1006 ـ يىلى ۋە 1008 ـ يىلى خۇراسانغا قىلغان يۈرۈشلىرىدە مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، خارەزىم غەزنەۋىلەرگە يېقىنلىشىشقا باشلىغان.

خارەزىم، مىلادىنىڭ 996 - يىلى، ساماندىلار ئاغدۇرۇلۇپ كېتىۋاتقان چاغدا بىرلىككە كەلگەن، ئۇنىڭدىن بۇرۇن، خارەزىم شىمالىي ۋە جەنۇبىي خارەزىمدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنەتتى. ئۆرگەنج - شىمالىي خارەزىمنىڭ، قىياتى - جەنۇبىي خارەزىمنىڭ پايتەختى ئىدى. مىلادىنىڭ 996 - يىلى شىمالىي خارەزىمنىڭ خانى مۆمىن ئىبنى مۇھەممەت ئىككى خارەزىمنى بىرلىككە كەلتۈردى. ئۇ خارەزىم شاھ ئۇنۇانىنى ئالدى ۋە ئۆرگەنجنى مەملىكەتنىڭ پايتەختى قىلىپ بەلگىلىدى.

مەھمۇت مەزنەۋى باي ۋە مەدەنىيەتلىك بولغان خارەزىم شاھلىقىنى ئۆزىگە قارىتۇۋېلىشقا ناھايىتى قىزىققانىدى. سۇلتان مەھمۇت باشتا ئۆز سىڭىللىرىنى مۆمىن ئىبنى مۇھەممەت (مىلادىنىڭ 995 - يىلىدىن 997 - يىلىغىچە ھۆكۈمران بولغان) ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئەلى ئىبنى مۆمىن (مىلادىنىڭ 997 - يىلىدىن 999 - يىلىغىچە ھۆكۈمران بولغان)گە ياتلىق قىلدى. سۇلتان مەھمۇت مانا شۇنداق ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى ئارقىلىق خارەزىم شاھلىقىنى بىۋاسىتە ئۇرۇشنى ئويلىغانىدى. لېكىن ئۇنىڭ كۈيئوغۇللىرى بولسا خارەزىمنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاشقا ۋە ھەربىي كۈچىنى ئاشۇرۇشقا ھەرىكەت قىلدى.

ئەلى ئىبنى مۆمىن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوكىسى مۆمىن ئىبنى مۆمىن تەختكە ئولتۇردى. مۆمىن ئىبنى مۆمىن (مىلادىنىڭ 999 - يىلىدىن 1017 - يىلىغىچە ھۆكۈمران بولغان) خارەزىم شاھلىقىنى كۈچلۈك ۋە مۇستەقىل دۆلەتكە ئايلاندۇرۇشقا ھەرىكەت قىلدى. ئۇ بىلىملىك، ئەقىل

لىق بولۇشىغا قارىماي، ناھايىتى ئېھتىياتچان ۋە بوشاڭراق ئادەم ئىدى.

ئابباسىلار خەلىپىسى قادىر(مىلادىنىڭ991-يىلىدىن1031-يىلىغىچە خەلىپە بولغان) ئوتتۇرا ئاسىيادىكى دۆلەتلەرنى ئاجىزلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئۇلار ئارىسىغا ئىداۋەت سېلىشنى ئويلىدى. ئۇ شۇ مەقسەتنى كۆزدە تۇتۇپ، مىلادىنىڭ 1014 - يىلى بىرونى ئاتلىق ئادەمنى ئەلچى قىلىپ،باغدادتىن ئۆرگەنجىكە ئەۋەتتى. بىرونى (ئۇ ئەبۇ رەيھان بىرونى ئەمەس) خەلىپە قادىرنىڭ خارەزىم شاھى، مۆمىن ئىبنى مۆمىنگە بەرگەن «دۆلەتنىڭ كۆزى ۋە دىندارلار جامائەسىنىڭ شۆھرىتى» دېگەن ئۇنۋاننىڭ شاھادەتنامىسىنى ۋە كىيىم - كېچەكلەرنى تەقدىم قىلدى.

سۇلتان مەھمۇت خەلىپە قادىرنىڭ خارەزىم شاھى مۆمىن ئىبنى مۆمىنگە بىلدۈرگەن ئىززەت - ھۆرمەتتىدىن ئۆز ۋاقتىدا خەۋەردار بولدى. سۇلتان مەھمۇت ۋەزىرى ئوبۇلقاسىم مەيمەندىنىڭ تەدبىرى بويىچە، مۆمىن ئىبنى مۆمىننى سىناپ باقماقچى بولدى. ئۇ خارەزىم شاھىنىڭ ئوردىسىدا تۇرىدىغان ئۆز ئەلچىسىگە مەخپىي يولىورۇق ئەۋەتتى. مەزكۇر ئەلچى سۇلتان مەھمۇتنىڭ مەخپىي يولىورۇقى بويىچە، ئەپلىك بىر پۇرسەتنى تېپىپ، مۆمىن ئىبنى مۆمىنگە سۇلتان مەھمۇتنىڭ نامىنى قۇتلىغا قوشۇپ ئوقۇشنى تەكلىپ قىلدى. ئەلچى بۇ تەكلىپنىڭ ئۆزىنىڭ شەخسىي تەكلىپى ئىكەنلىكىنى ئۆكتەرتىپ قويدى. ناھايىتى ئەقىللىق مۆمىن سەرىنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكىنى دەرھال بايقىدى. ئۇ، ئەلچىنىڭ بۇ تەكلىپىگە جاۋاب بېرىشته ئىككىلىنىپ قالدى. ئەلچى تەلەپپۇ-

زېنى قاتتىقراق قىلىپ تەكلىپنى يەنە تەكرارلىدى. ناھايىتى ئېغىر ئەھۋالدا قالغان مۆمىن ئىنابرويلۇق كىشىلەر ۋە مەشھۇرھەربىي يولباشچىلارنى يىغىپ مەسلىھەتلەشمەكچى بولدى. كېڭەشكە كەلگەنلەر مۆمىننى غەزنەۋىلەر ئەلچىسىنىڭ تەكلىپىگە يان باسىدۇ، دەپ گۇمانلانغانلىقىدىن، قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ، ئۇنى «ئەگەر تەكلىپنى قوبۇل قىلمىدىغان بولساڭ كاللاڭنى ئالىمىز»دەپ قورقۇتتى. مۆمىن تەكلىپنى قوبۇل قىلماي دېسە، ئۆز خەلقىدىن قورقتى، قوبۇل قىلماي دېسە، سۇلتان مەھمۇتتىن قورقتى.

بېشى قېتىپ نېمە قىلىشىنى بىلمىگەن مۆمىن ئاخىر قاراخانىلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، سۇلتان مەھمۇتقا قارشى تۇرماقچى بولدى. مۆمىننىڭ قاراخانىلارغا ئەۋەتكەن ئەلچىلىرى ئوستىگە يۈكلەنگەن ۋەزىيىتىنى ئورۇندىدى. قاراخانىلار مۆمىننىڭ سۇلتان مەھمۇتقا قارشى يۇرۇشىغا ھەرىكەت قىلىش توغرىسىدىكى تەكلىپىنى قوبۇل قىلدى.

سۇلتان مەھمۇت قاراخانىلار بىلەن خارەزىم شاھلىقىنىڭ غەزنەۋىلەرگە قارشى ئىتتىپاق تۈزگەنلىكىدىن خەۋەر تاپتى ۋە قاراخانىلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ نارازى بولغانلىقىنى بىلدۈردى. قاراخانىلار غەزنەۋى ئەلچىلىرى ئارقىلىق سۇلتان مەھمۇتقا يازغان مەكتۇپىدا دىپلوماتىيە ھېلىسىنى ئىشلىتىپ: زۆرۈر تېپىلسا، قاراخانىلارنىڭ غەزنەۋىلەر بىلەن خارەزىم شاھى ئارىسىدا تۇغۇلغان ئاڭلىشىلماسلىقىنى تۈگىتىپ، ئىككى تەرەپنى يارىشتۇرۇپ قويۇشقا تەييار ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. سۇلتان مەھمۇت، قاراخانىلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ غەربىي ئىلىكخانى مەنسۇر ئارقىلىق غەزنەۋىلەر بىلەن خا-

رەزىمى شاھ ئارىسىدىكى كېلىشمەسلىككە ئارىلىشىۋاتقانلىقىدىن خاتىرجەم ئەمەس ئىدى.

سۇلتان مەھمۇت مىلادىنىڭ 1015 - يىلى، ھەددىدىن تاشقىرى قىيىن ئەھۋالدا قالغان خارەزىم شاھى مۆمىنگە يازغان مەكتۇپىدا تەھدىت سېلىپ بۇنداق دېگەن: «ئارىمىزدا قانداق مەجبۇرىيەتلەر بولۇپ شەرتنامە ۋە ئىتتىپاق تۈزۈلگەنلىكىنى بىلمىسىز، خارەزىم شاھى بولغان ئۆزىڭىز-نىڭ بىزگە قانچىلىق قەرزدارلىقىنى مەلۇم. قۇتبە توغرىسىدىكى بۇ مەسىلىدە بۇ ئىشنىڭ ئۆزىڭىز ئۈچۈن نېمە بىلەن تۈگىشىنى بىلىپ، بىزنىڭ خاھىشىمىزغا باش ئەگمىڭىز، ئەمما ئادەملىرىڭىز سىزگە يول قويمىدى. مەن «قوغدىغۇچىلارۋەپۇقرالار» ئىبارىسىنى ئىشلىتىۋاتقىنىم يوق. چۈنكى ئۇلار سىزگە ــ شاھنىڭ ئۇنى قىل - بۇنى قىلما، دەپ ئېيتىشقا جۈرئەت قىلىدىكەن. ئۇلارنى قوغدىغۇچىلار ۋە پۇقرالار دېگىلى بولمايدۇ. ھاكىمىيەتنىڭ ئاجىزلىقى ۋە كۈچسىزلىكى شۇنىڭدىن مەلۇم بولۇپ تۇرۇپتۇ. ھەقىقەتەن ھەم شۇنداق، مەن بۇنداق ئادەملەردىن غەزەپلەندىم. بۇ يەردە، بەلخته ئۇزۇن مۇددەت بولدۇم ۋە ئۇ ئادەملىرىڭىزنى توغرا يولغا سېلىش ئۈچۈن، 100 مىڭ ئاتلىق ۋە پىيادە ئەسكەر، 500 پىلنى توپلاپ ھازىر قىلدىم. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، بىز ئىنسىز ۋە كۈيئوغلىسىز بولمىش سىز ئەمرىمۇ ئۈيغۇدىن ئويغاتماقچىمىز. بوشاڭ ئەمر كارغا كەلمەيدۇ.» مەكتۇپىنىڭ داۋامىدا، مەھمۇت غەزنەۋى خارەزىم شاھقا ئۇ تۇتۇۋەتكەنلىكى شەرتلەردىن بىرىنى ئورۇندىسا ئۇزىنىڭ قانائەتھاسىل قىلىپ غەزنىگە قايتىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ:

1) خارەزىم شاھ مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ نامىنى نامازدا قۇتبىمگە قوشۇپ ئوقۇتىدۇ.

2) ئۇنىڭغا ــ مەھمۇتقا ئەرزىگۈدەك سوۋغا ــ سالام ۋە پۇل ئەۋەتىدۇ. بۇ ئەرسىلەر يوشۇرۇن ھالدا يەنە خارەزىم شاھىغا قايتۇرۇلىدۇ. چۈنكى مەھمۇت شۇنچىلىك بايكى، ئۇنچىلىك پۇل ۋە سوۋغا ــ سالاملارنى قىلچە نەزەرىگىمۇ ئىلىپ قويمايدۇ.

3) خارەزىم شاھى مەھمۇتنىڭ ئالدىغا ئەڭ ياخشى ئەمەلدارلارنى ئۈنىگدىن شەپقەت تىلەش ئۈچۈن ئەۋەتىدۇ.» ⑧

مۇسىنىڭ بوشاڭلىقى ۋە ئارىسالدىلىقى ئاخىر خارەزىمنىڭ مۇستەقىللىقىنىمۇ ۋە مۇسىنىڭ ئۆزىنىمۇ ساقلاپ قالالمىدى. مۇسىنىڭ بوشاڭلىقى ۋە ئارىسالدىلىقىدىن نارازى بولغان مەربىي يولباشچىلار مىلادىنىڭ 1017-يىلى ئىسيان كۆتۈردى. ئىسيانچىلار مۇسىنى ئۆلتۈرۈپ، تەختكە ئۇنىڭ جىيەنى ئوغۇلھارىس مۇھەممەت ئىبنى ئەلنى قولتۇرغۇزدى.

خارەزىمدا كۆتۈرۈلگەن ئىسيان سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ ناھايىتى چوڭ باھانە بولدى. ئۇ «خارەزىم شاھى مۇسىنى ئۆلتۈرگەنلەرنى جازالاپ، كۈيئوغلۇم مۇسىنى ئۈچۈن ئىنتىقام ئالىمەن» دېگەننى باھانە قىلىپ، ئۇرغۇن قوشۇن بىلەن خارەزىمگە قاراپ ماڭدى. بۇ چاغدا، قاراخانىلارنىڭ مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ خارەزىم شاھلىقىنى بېسىۋېلىشقا كۆزى يەتكەن بولسىمۇ، ئەمما بىرەر جىددىي تەدبىر قوللانمىدى. سۇلتان مەھمۇت 1017 ــ يىلى 7 ــ ئايدا خارەزىمنى بېسىۋالدى. ئۇنىڭدىن باشلاپ خارەزىم مۇستەقىللىقىنى يوقىتىپ، غەزنەۋىلەرنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالدى. سۇلتان

مەھمۇت خارەزىمگە غەزنەۋىلەر سارىيىدا باش ھاجىپلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن ئالتۇن تاش ئاتلىق ئادەمنى (قارلۇق لاردىن) ھاكىم قىلىپ تەيىنلىدى.

يۈسۈپ قادىرخان ۋە سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى

مەنسۇر ئارسلانخانىنىڭ ۋاقتىدا (1018 ــ 1024)، قاراخانىلارنىڭ ھاياتىدا خېلى جىددىي ۋەقەلەر يۈز بەردى. ئۇ، قاراخانىلار تەختكە ئولتۇرۇشنىڭ ھارپىسىدا (مىلادى 1017 ــ يىلى) سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى خارەزىمنى بېسىۋالدى. 1019-يىلى قاراخانىلارنىڭ خوراسانغا قىلغان يۈرۈشى پاجىئەلىك مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياغلاشتى. قاراخانىلار ئىغىر ئەھۋالغا دۇچ كەلگەنلىكىدىن پايدىلانغان ئىلى تېكىن (مىلادىنىڭ 1021 ــ يىلىدىن 1035 ــ يىلىغىچە ئىسيان كۆتۈرۈپ تۇرغان) ئوغۇزلارنىڭ يابغۇسى ئارسلان ئىسرائىل يابغۇ (مىلادىنىڭ 990 ــ يىلىدىن 1025 ــ يىلىغىچە يابغۇ بولغان) بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، مەنسۇر ئارسلانخانغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى. ئىلى تېكىن مىلادىنىڭ 1020 ــ يىلى بۇخارانى بېسىۋالدى. مەنسۇر ئارسلانخان ئىلى تېكىنگە قارشى ئۇرۇشقان بولسىمۇ، ئوغۇزلارنىڭ ياردىمىگە ئىگە بولغان ئىلى تېكىندىن يېڭىلىپ قالدى. شۇ چاغلاردا شىمالىي ئىلىكخان توغان I ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئىلىكخان بولغان توغانخان II ئىسيان كۆتۈردى. مانا شۇنداق سەۋەبلەرگە كۆرە، مىلادىنىڭ 1024 ــ يىلى مەنسۇر ئارسلانخان تەختتىن

ۋاز كەچتى ۋە ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئوردىغا ئەھمەت توغانخان II ئولتۇردى. ئەھمەت توغانخان II ھارۇن بوغراخاننىڭ نەۋرىسى (ھەسەننىڭ ئوغلى) ئىدى. ئەھمەت توغانخان II ئىسيانىنى بېسىقتۇرغىچە، مىلادىنىڭ 1025 - يىلى ئۇنىڭ تاغىسى (ھەسەننىڭ ئۆكىسى) يۈسۈپ قادىرخان قاراخانىلارنىڭ چوڭ خانى بولۇشقا مۇيەسسەر بولدى.

يۈسۈپ قادىرخان ئىسيان كۆتۈرگەنلەرنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 1025 - يىلى قەشقەردىن يولغا چىقىپ شىمالىي ئىلىكخان توغانخان II نىڭ ئۈستىگە باستۇرۇپ باردى. بالاساغۇن ئەتراپىدا بولغان ئۇرۇشتا يۈسۈپ قادىرخان مەغلۇپ بولدى. بۇ ۋەقەدىن كېيىن تاپقان ئىلى تېكىن تېمۇر روھلىنىپ، قاراخانىلارنىڭ چوڭ خانى بولۇشقا ئىنتىلدى. ئۇ مىلادىنىڭ 1021 - يىلى ئۇغۇزلار بىلەن بىرلىشىپ بۇخارانى بېسىۋالغان بولسا، مىلادىنىڭ 1025 - يىلى ئۇغۇزلارنىڭ يابغۇسى ئارسلان يابغۇ بىلەن بىرلىشىپ، يۈسۈپ قادىرخانغا قارشى يەنە ئىسيان كۆتۈردى.

ئۇغۇزلار سىر دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى «جەندەشەھىرى ۋە ئۇنىڭغا يانداش بولغان جايلاردا ياشايتتى. ئۇچاغلاردا، ئۇغۇزلارنىڭ پائالىيىتىگە ئۇغۇزلارنىڭ مەشھۇر بېگى سەلجۇق بەگنىڭ ئۇغۇللىرى بىۋاسىتە رەھبەرلىك قىلاتتى.

شىمالىي ئىلىكخانى توغانخان II نىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشى ۋە ئىلى تېكىننىڭ ئۇغۇزلار بىلەن بىرلىشىپ قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي ھاكىمىيىتىگە قارشى ھەرىكەت قىلىشى قاراخانىلار دۆلىتىنى ئىچكى جەھەتتىن ئېغىر قورقۇنچقا سېلىپ قويدى. بۇنداق ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشى، يەنە بىر تەرەپتىن،

غەزنەۋىلەر ئۈچۈنمۇ ئېغىر خەۋپ ئىدى. ئوغۇزلار كۆچلىنىپ كېتىدىغان بولسا، ئۇلارنىڭ قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەرگە ئوخشاشلا خەۋپ سالىدىغانلىقى يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۆلەتان مەھمۇتقا ئېنىق مەلۇم ئىدى.

ئوغۇزلار قەدىمكى چاغلاردا ئاسىيانىڭ شىمالىدا، كۆك تۈركلەرنىڭ شىمالىدا ياشايتتى. ئوغۇزلار جۇڭگونىڭ يىلنامىلىرىدىن «تارىخىي خاتىرىلەر» ۋە «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى» دىكى ھونلار ھەققىدە قىسسەدە مىلادىدىن II ئەسىر ئىلگىرى، «سۇي سۇلالىسى يىلنامىسى» تۇرالار ھەققىدە قىسسەدە مىلادىنىڭ VI ئەسىردە تىلغا ئېلىنىدۇ.

ئۇرخۇن يادىكارلىقلىرىدىن بىر - ئىككى ئەسىر بۇرۇن (VI ئەسىردە — ئا) يەنىسەي - ئۇرخۇن بېزىقىدا يېزىلغان بىر يادىكارلىقتا ئوغۇزلارنىڭ ناملىرى يېزىلغان. يادىكارلىقتا ئوغۇزلارنىڭ خانى ئۆرىڭىن ئالپ تۇرانىنىڭ كىچىكىدىنلا ۋاپات بولغانلىقى خاتىرىلەنگەن.

ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى دەۋرىدە، ئون ئۇيغۇر، توقۇز ئوغۇزلار كۆك تۈرك قاغانلىقىنى ئىلكىگە ئالغانىدى.

840 - يىلى، شەرقىي ئۇيغۇرلار (ئوغۇزلارمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) ھازىرقى موڭغۇلىيىدىن غەربكە قاراپ كۆچكەندە، ئوغۇزلارنىڭ ناھايىتى كۆپ قىسمى غەربكە يۈرۈپ ئارال دېڭىزى ۋە كاسپى دېڭىزىنىڭ شىمالىغا كۆچۈپ كەلگەن.

موڭغۇلىيىدىن غەربكە كۆچكەن ئوغۇزلار ئىدىل، يايىق دەريالىرىنىڭ بويلىرىغىچە كېلىپ ماكانلاشقان. ئوغۇزلار بىر مەزگىل (مىلادىنىڭ 850 - يىلىدىن 965 - يىلىغىچە) ھازار قاغانلىقى (468 — 965)غا قارىغان.

شەرقىي تۈركۈلارنىڭ موڭغۇلىيەدىن غەربكە كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىنكى خانلىرىدىن توقسۇرمىش ئەلچى، توغانبەگ (ئىبنى پازلان ساياھەت خاتىرىسىدە توغانبەگنى «اوقمان بەگ» دەپ يازغان)، ئارتۇغرۇل بەگ(ئىبنى پازلان «ئىرتىك» دەپ يازغان)، تاقاق (دوكاك) قاتارلىقلار مەلۇم.

تۈركۈلار مىلادىنىڭ 850 - يىللىرىدىن باشلاپ ھازارلارغا بويسۇنغانىدا، ئۇلارنىڭ قىنىق ئۇرۇقىدىن چىققان تاقاق ئاتلىق خانى ھازار قاغانلىقىدا يارىغۇ بولغان. مىلادىنىڭ 903 - يىلى تاقاقبەگ ئۇلتۇرۇلگەن. مىلادىنىڭ 910 - يىلى تاقاق بەگنىڭ 25 ياشلىق ئوغلى سالجۇقبەگ (ئۇ مىلادىنىڭ 885 - يىلى تۈركۈلۈپ مىلادىنىڭ 1000 - يىلى 115 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن) سۈبۈشى بولغان. سالجۇقبەگ ناھايىتى قابىلىيەتلىك، باتۇر، ئەقىللىق، خۇش خۇي، مەرد يىگىت ئىدى. قوشۇنلار ئۇنى ناھايىتى ياخشى كۆرگەنلىكتىن، ئۇنىڭغا شەرتسىز بويسۇناتتى. خەلقمۇ ئۇنى ناھايىتى ياخشى كۆرۈپ، قىزغىن ھۆرمەتلەيتتى. شۇ سەۋەبتىن، ئوغۇز يابغۇسى سالجۇق سۈبۈشىنىڭ ئىسىان كۆتۈرۈشىدىن ئەنسىرەپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈشنىڭ كويىغا چۈشكەن. سالجۇقبەگ ئۆزىگە كېلىدىغان بۇ خەۋپنى سېزىپ، مىلادىنىڭ 915 - يىلى 100 ئاتلىق يىگىتنىڭ ھەمراھلىقىدا، 1500 تۆگە، 50 مىڭ قوينى ئېلىپ سىر دەريانىڭ ئاياغ ئېقىمىدىكى «جەند» رايونىغا كەلگەن ۋە شۇ يەردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ تەسىرىدە مۇسۇلمان بولغان.

بەزىبىر تارىخىي مەنبەلەردە، ئوغۇزلارنىڭ يابغۇلىرىنىڭ ھازار قاغانىنىڭ ئورۇنباسارىسۇپىتىدە ھۆكۈمرانلىق

بۇرگۇزگەنلىكى تەكىتلىنىدۇ.

سالجۇقبەگنىڭ ئىسرائىل، مىكائىل، داۋۇت، يۈسۈف، مۇسا ئاتلىق ئوغۇللىرى بار ئىدى. بۇ ئىسىملاردىن قارىغاندا، ئوغۇزخانلىرىيەھۇدىي دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانھازار قاغانلىرىنىڭ تەسىرىدە،شۇنداق دىنىنى تەرك ئېتىپ، يەھۇدىي دىنىغا كىرگەن بولسا كېرەك. ئۇنداق بولغانىدا، سالجۇقبەگ مىلادىنىڭ 915 - يىلى ئەتراپىدا يەھۇدىي دىنىنى تەرك ئېتىپ، ئىسلام دىنىغا كىرگەن بولىدۇ.

ئىبنى پازلان ئۆز ساياھەتنامىسىدە، مىلادىنىڭ 922 - يىلى ئەۋەتىلگەن ئەرەب ئەلچىلىرىنىڭ خەلىپە مۇقتەدىرنىڭ مەكتۇپلىرىنى، بۇلغار،ھازار، ئوغۇزخانلىرىغا سۇنۇپ، ئۇلارنىڭ مۇسۇلمان بولۇشىنى ئۆتۈنگەنلىكىنى بايان قىلغان. شۇ چاغدا، ھازار قاغانلىقىدا يابغۇ ئۇنۋانىنى ئالغان ئوغۇز يابغۇسىنىڭ كىملىكى مەلۇم ئەمەس.

بىز ئوغۇزلارنىڭ سالجۇقتىن بۇرۇنقى خانلىرىدىن توقسۇرمىش ئەلچى، توغانبەگ، ئارتۇغرۇلبەگ، تاقاقبەگ لەرنى باشتا تىلغا ئالدۇق. سالجۇقبەگنىڭ بەشىنچى بوۋىسى (توقسۇرمىش ئەلچىنىڭ ئاتىسى) كىراكوچى غوجا دېگەن بىر بەگنىڭ نامىنى ئىبنى پازلان تىلغا ئالىدۇ. ئەسلىنىسۈرۈشتۇرگەندە، ئۇنىڭ نامى كىراكوچى غوجا بولماستىن، بەلكى كىرىكبېچى ئىدى. چۈنكى ئەجدادلىرىنىڭ چارۋىچىلىق ھايات ئىدىكى ئۆيلىرى كىگىزدىن تىكىلگەن يۆملاق ئۆيلەر بولۇپ، بۇنداق ئۆيلەرگە ياغاچتىن قىلىنغان كىرىكلەر لازىم ئىدى. دېمەك، ئوغۇزلارنىڭ خانى كىراكوچى غوجا، ناھايىتى ئۇستا ياغاچچى بولۇپ، ئۇنى كىشىلەر،كىرىكچى، دەپ ئاتىسا

غان. ئۇ كىگىز ئۆيلەرنى قۇرۇشتا لازىم بولىدىغان كىرىگىلەرنى ياسايتتى. ئىسىنى پازلان «كىرىگىچى» سۆزىنى «كىراكوچىغوجا» دەپ خاتىرىلەپ قويغان.

سالجۇقبەگ بىلەن ئوغۇز يابغۇلىرى ئارىسىدىكى زىددىيەت X ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە داۋام قىلدى. مىلادىنىڭ 965 - يىلى ھازار قاغانلىقى كېيىۋ رۇس كېنەزى سۈياتۇسلاۋ (× × يىلىدىن 973 - يىلغىچە كېنەز بولغان)تەرىپىدىن يوقىتىلغانىدىن كېيىن، ئوغۇزلار قاراخانىلارغا بويسۇنغانىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ (X ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدىن باشلاپ) ئوغۇزلارنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمان بولغان.

چۈنكى، بۇ چاغلاردا، قاراخانىلار دۆلىتى ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى (960 - يىلى) سۈپىتىدە قوبۇل قىلىپ، شاھانە زەمىنى تاشلىغانىدى.

مىلادىنىڭ 990 - يىلى سالجۇقبەگنىڭ ئوغۇللىرى ئوغۇزخانلىقى (990 - يىلىدىن 1040 - يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)نى تەشكىل قىلدى. تارال دېڭىزىدىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى يەنىكەنت (يانگى كەنت) ئوغۇز خانلىقىنىڭ پايتەختى ئىدى. شۇ چاغلاردا ئوغۇزلارنىڭ سانى مىليونغا يېتىپ، ناھايىتى جەڭگىۋار كۈچكە ئايلانغانىدى.

سالجۇقبەگنىڭ ئىكائىل بەگ (998 - يىلى ئۆلگەن)، ئىسرائىل ئارسلان يابغۇ (مىلادىنىڭ 990 - يىلىدىن 1025 - يىلغىچە يابغۇ بولغان)، مۇسا ئىنانچ يابغۇ (1028 - يىلىدىن 1032 - يىلغىچە يابغۇ بولغان)، يۈسۈپ ئىنال بەگ (مىلادىنىڭ 994 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) قاتارلىق تۆت ئوغلى بار ئىدى.

ئوغۇز خانلىقىغا ئىسرائىل ئارسلان (990 — 1025)، يۈسۈپ ئىنانچ (1025 — 1028)، مۇسا ئىنانچ(1028 — 1032)، ئىسرائىل يابغۇ (1031 — 1040)لار يابغۇ بولغان.

ئوغۇزلار مىلادىنىڭ 965 - يىلىدىن 1040 - يىلغىچە گاھى قاراخانىلارغا، گاھى غەزنەۋىلەرگە بويسۇنۇپ تۇردى، گاھىدا قارشى چىقتى.

مانا شۇ سالجۇق ئوغۇللىرى باشچىلىقىدىكى ئوغۇزلارنىڭ مىلادى 1025 - يىلى قاراخانىلارنىڭ خانلىرى بىلەن بىرلىشىپ قاراخانىلارغا قارشى چىققىنى يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ - الجۇق ئوغۇللىرىغا قارشى ھەربىكەت قىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

يۈسۈپ قادىرخان مىلادىنىڭ 1025 - يىلى سۇلتان مەھمۇت ھۇزۇرىغا — غەزنىگە ئەلچى ئەۋەتتى. سۇلتان مەھمۇت قەشقەردىن غەزنىگە كەلگەن قاراخانىلارنىڭ ئەلچىلىرىنى ناھايىتى قىزغىن قارشى ئالدى. يۈسۈپ قادىرخان - ۋالتان مەھمۇتنىڭ ئۆز ئەلچىلىرى ئارقىلىق ئەۋەتكەن تەلەپلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئىسيانچىلارغا بىرلىكتە جازا يۈرۈشى قىلىشقا ماقۇل بولغانلىقتىن خۇشال بولدى.

ئۆز ئەلچىسىدىن بۇ خۇشاللىنارلىق خەۋەرنى ئاڭلىغان يۈسۈپ قادىرخان نۇرغۇن سانلىق قاراخانى قوشۇنلىرىغا ئۆزى باش بولۇپ قەشقەردىن سەمەرقەندكە قاراپ ماڭدى. ئەينى ۋاقىتتا، سۇلتان مەھمۇتمۇ چوڭ قوشۇنغا باش بولۇپ (قوشۇن ئىچىدە 500 پىلىمۇ بار ئىدى) بەلختىن بولغا چىقىپ، ئامۇدەريانىڭ زەنجىرىلەن يىرىدىكە چېتىلغان كېمىلەردىن سېلىنغان لەيلەنە كۆۋرۈكىدىن ئۆتۈپ، سەمەرقەندكە قاراپ ماڭدى.

سەمەرقەندكە يېقىنلاپ كەلگەن يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇتتىن قورقان ئېلى تېكىن بىلەن ئىسرائىل ئارسلان يابغۇ سەمەرقەند ۋە بۇخارانى تاشلاپ چىقىپ، نورئاتا رايونىغا قاچتى. سۇلتان مەھمۇتنىڭ ھەرىي بولىشچىلىرىدىن بىرى بولغان بىلگە تېكىن باشچىلىقىدىكى غەزنەۋىلەر قوشۇنى ئېلى تېكىننىڭ ئارقىسىدىن قوغلىغان بولسىمۇ، ئۇنىڭغا يېتىشەلمىدى، پەقەت ئېلى تېكىننىڭ خاتۇن، بالا - چاقىلىرىنىلا ئەسىرگە ئېلىپ قايتتى. سۇلتان مەھمۇت قاراخانىلارنىڭ خان جەمەتىدىن بولغان ئەسىرلەرگە ئىززەت - ھۆرمەت بىلەن مۇئامىلە قىلدى. كەلگۈسىدە يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان ۋەقەلەرنى ئالدىن سېزىنىدىغان ئەقىللىق سۇلتان مەھمۇت ئېلى تېكىنگە قاتتىق زەربە بېرىشنى خالىمايتتى. ئۇ قاراخانىلار ئىچىدە يۈز بەرگەن زىددىيەتلەردىن ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىشنى كۆزلەيتتى. شۇڭا، سۇلتان مەھمۇت ئېلى تېكىننى ئۆزۈل - كېسىل بويسۇندۇرۇشقا قىزىقمىدى.

ئېلى تېكىن بىلەن ئىسرائىل ئارسلان يابغۇ قاچقاندىن كېيىن، يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇت سەمەرقەند بىنىدا، شاھانە تەنتەللا، كىممخابلاردىن چىدىسىز - بارگاھلارنى تىكتۇرۇپ، ناھايىتى جىددىي مەسىلىلەر توغرىسىدا سۆھبەتلىشىپ، توختاممامە تۈزۈشكە كىرىشتى. بۇ ئىككى پادىشاھ مەسلى كۆرۈلمىگەن تەنتەنە بىلەن ئۇچراشتى. پارس تارىخچىسى بەيھىقى (مىلادىنىڭ 996 - يىلى تۇغۇلۇپ 1077 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، كاردىزى (XI ئەسىردە ياشىغان)لار «تارىخىي مەسئۇدى» ۋە «زەينۇل ئەخبار» ناملىق تارىخىي

ئەسەرلىرىدە بۇ ئۇچرىشىش توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەن.

«XI ئەسىردە ياشىغان پارس تارىخچىسى كاردىزى ئۆزىنىڭ «زەينۇل ئەخبار» دېگەن ئەسىرىدە، سەمەرقەندنىڭ جەنۇبىدا بولغان بۇ ئۇچرىشىش توغرىسىدا تەسىرلىك ھېكايە قىلىدۇ. ھەر ئىككى پادىشاھ بىرىنچى سۇۋا سۈپىتىدە بىر-بىرىگە ناھايىتى قىممەت باھالىق ئېسىل تاشلارنى بېرىشىپ سالاملىشىدۇ ۋەبىر - بىرىگە ئىلتىپات قىلىشىدۇ... ئەھۋالنى ھېسابقا ئالغان مەھمۇت غەزنەۋىي قادىرخاننى ئۆز قارارگاھىنىڭ ئارتۇق دەرىجىدىكى زىبۇزىننەتلىكى، بايلىقى ۋە ئۆز خاندانلىقىنىڭ مېھماندوستلىقى بىلەن ھەيران قالدۇرماقچى بولىدۇ. ئۇ قادىرخان ئۇچۇن ئالتۇن چىدىر تىكىشكە، ئۇنىڭ ئىچىنى ۋە تېشىنى بېزەشكە ۋە بولۇپمۇ خىلمۇ خىل يېمەك - ئىچمەكلەر ۋە قىممەت باھا سوۋغىلار تەييارلاشقا بۇيرۇق بەرگەن.

چىدىر ھەقىقەتەنمۇ ئاجايىپ بېزەلگەنىدى. ئۇنىڭ بىرقانچە بۆلۈملىرى بولۇپ بىرىنچىسىدە تاماق سېپىلسە، ئىككىنچىسىدە كۆڭۈل ئېچىلاتتى. كاردىزى مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ قارارگاھلار خانىغا قىلغان سوۋغىلىرىنى بىر - بىرلەپ سانap ئۆتىدۇ: بۇ يەردە قىممەت باھا تاشلار، ئالتۇن ۋە كۈمۈش قەدەھلەر، ئالتۇن بۇيۇملىرىنىڭ ئاجايىپ ئالالار، چىشى پىللالار؛ چىدىرلار، قىممەت باھا گىلەملەر ۋە باشقا كۆپ نەرسىلەر بار ئىدى. قادىرخان ئۆز قارارگاھىغا كەلگەندىن كېيىن، بۇ بايلىقلارنى كۆردى. ئۇ شۇنداق كۆپ نەرسىلەرنى سۇۋغا قىلغان قۇدرەتلىك پادىشاھ ئالدىدا خىجىل بولۇپ قالماسلىق

ئۆچۈن ئۆزىدىكى ئەڭ ياخشى ئەرسىلەرنى يىغىشقا بۇيرۇق بەردى. قادىرخان ناھايىتى كۆپ پۇل، ئېگەر - جابدۇقلىرى ئالتۇن بىلەن زىننەتلەنگەن ئاجايىپ ئاتلار، ئالتۇن كەمەر- لىك تۇرك ئولاملىرى، سۈسەر، ئاق سۈسەر، قارا تۈلكە موينا- لىرى ۋە باشقا ئەرسىلەرنى يىغدۇردى ۋە بۇلارنىڭ ھەممىسىنى مەھمۇت غەزنەۋىگە ئەۋەتتى.» ⑤

بىرنەچچە كۈن داۋام قىلغان سۆھبەتلەر ئارقىلىق يۇ- سۇپ قادىرخان سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ئارىسىدا ناھايىتى مۇھىم ئىككى تۈرلۈك توختامنامە تۈزۈلدى. بىرىنچى توختام- نامىدە زۆرۈر تېپىلغاندا ھەر ئىككى تەرەپنىڭ بىر - بىرىگە قوشۇن ياردەم بېرىپ جىددىي مەسىلىلەرنى بىرتەرەپ قىلىـ شى بېكىتىلدى. ھەم ئېلى تېكىننى يوقىتىپ، يۇسۇپ قادىر- خانىنىڭ ئوغلى ياغان تېكىننى غەربىي ئىلىكخانى قىلىپ تەيىنلەش ئالاھىدە تەكىتلەندى. ئىككىنچى توختامنامىدە، قا- راخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر دۆلىتىنىڭ ئامانلىقىغا خەۋپ سېلىۋاتقان سالجۇق ئوغۇللىرى باشچىلىقىدىكى ئوغۇزلارنىڭ كۈچلىرىنى يوق قىلىش، بۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلارنى قەشقەر، خوراسان ۋە ئىرانىنىڭ باشقا جايلىرىغا تارقىتىۋېتىشمۇ قارار قىلىندى. مانا شۇ يۇقىرىدىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچـ گە ئالغان دوستلۇق ئاساسىدىكى توختامنامىلەرنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، سۇلتان مەھمۇتنىڭ قـ زى مەلىكە زەينەپنى قاراخانى شاھزادىلىرىدىن ياغان تېكىنگە، قاراخانى بېكەسى خان مەلىكە شاھ خاتۇننى سۇل- تان مەھمۇتنىڭ ۋارىسى سۇلتان مۇھەممەتكە ياتلىق قىلىش بەلگىلەندى.

بىز يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، يۇسۇپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى سەمەرقەندكە يېقىنلاپ كەلـ گەندە، غەربىي ئىلىكخان ئېلى تېكىن ماۋەرائۇننەھرنىڭ ۋاقـ تىنچە تاشلاپ كېتىشكە ۋە ئۆزىنىڭ ئىتتىپاقچىلىرى — زە- رەپشان دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدىكى ئۇرۇتاتا رايونىدا كۆ- چۈپ يۈرگەن ئوغۇزلار ئارىسىغا بېرىشقا مەجبۇر بولدى.

سەمەرقەندتىكى ئۆچرىشىشتا، يۇسۇپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇت ئارىسىدا مۇھىم توختامنامىلەر تۈزۈلگەندىن كېيىن، سۇلتان مەھمۇت ئۇرۇتاتا رايونىدىكى ئوغۇزلارغا قارشى قوشۇن ماڭدۇردى. غەزنەۋى قوشۇنلىرى سالجۇقىـ نىڭ ئوغلى ئىسرائىل ئارسلان يابغۇنى تۇتۇپ كەلدى. سۇل- تان مەھمۇت ئارسلان يابغۇنى قويۇپ بەردى ۋە ئۇنى ئۆز تەۋەلىرى بىلەن غەزنىگە كېلىشكە ئۇنىتتى.

مىلادىنىڭ 1026 - يىلى سۇلتان مەھمۇت غەزنىگە قايتتى. دەل شۇ چاغدا، شىمالىي ئىلىكخانى توغانخان II يۇ- سۇپ قادىرخانىنىڭ كەچۈرۈم قىلىشىنى سوراپ، ئۇنىڭغا قا- تتىدىن بويسۇندى.

يۇسۇپ قادىرخان ماۋەرائۇننەھرنىگە كەتكەن چاغدا خوتەن خانلىقى بىلەن ئۇيغۇر - ئىدىقۇت قاغانلىقى ئىسيان كۆتۈرۈپ مۇستەقىللىق جاكارلىدى. ئۇيغۇر - ئىدىقۇت قاغانلـ قى مىلادىنىڭ 1027 - يىلى فېۋرال ئايلىرىدا سۇلتان مەھ- مۇتقا ئەلچى ئەۋەتىپ، يۇسۇپ قادىرخانغا قارشى بىر توخـ تامنامە تۈزۈشنى تەلەپ قىلدى. سۇلتان مەھمۇت ئۇيغۇر- ئىدىقۇت قاغانلىقىنىڭ ئەلچىلىرىنى سوغۇق قارشى ئالدى

ۋە ئۇلارنىڭ تەلىپىنى قەتئىي رەت قىلدى. تارىخىي خاتىرە لەرگە قارىغاندا، شۇ چاغدا، قىتان خانلىقىمۇ ئۆز ئەلچىلىرىنى ئۇيغۇر - ئىدىقۇت ئەلچىلىرىگە ھەمراھ قىلىپ، سۇلتان مەھمۇتنىڭ ھۇزۇرى (غەزنى)غا ئەۋەتكەنىكەن.

يۈسۈپ قادىرخان ماۋرەئۇننەھرىدىن قەشقەرگە قايتىپ كەلدى ۋە خوتەن خانلىقى بىلەن ئۇيغۇر ئىدىقۇت قاغانلىقىنىڭ ئىيانلىرىنى باستۇرۇشقا كىرىشتى. يۈسۈپ قادىرخان مىلادىنىڭ 1026 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، خوتەن خانلىقىنى ئىمۇ، ئىدىقۇت قاغانلىقىنىمۇ قايتىدىن بويسۇندۇردى، قىتانلارنىڭ ياردىمىنى ئالغان ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى مەغلۇپ بولۇپ، قاراخانىلارغا بويسۇنغان بولسىمۇ، پەقەت سېلىق تۆلەش مەجبۇرىيىتىنىلا ئۈستىگە ئېلىپ، ئىچكى جەھەتتىكى مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالدى.

يۈسۈپ قادىرخان ماۋرەئۇننەھرىدىن قەشقەرگە قايتىپ كېتىدىغان چاغدا، سۇلتان مەھمۇت بىلەن تۈزۈشكەن توختامنامىگە بىنائەن، ئوغۇزلارنىڭ بىر قىسمىنى قەشقەر ئەتراپلىرىغا كۆچۈپ بېرىشقا دەۋەت قىلغانىدى. چاغاتەي بەگ بىلەن توغرۇلبەگلەر يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ قىلغان سۆزلىرىگە ئىشەنمەي، قەشقەر ئەتراپلىرىغا كۆچۈپ بېرىشقا ئۇنىمىدى.

سۇلتان مەھمۇت غەزنىگە قايتىقاندىن كېيىن، ئارسلان يابغۇغا يازغان خېتىدە ئۇنىڭغا ناھايىتى ياخشى ۋەدىلەرنى بەردى. سۇلتان مەھمۇتقا ئىشەنگەن ئارسلان يابغۇ ئوغۇزلارنىڭ بىر قىسمىنى ئېلىپ غەزنىگە بارغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ جىيەنلىرى ئوغۇزلارنىڭ كۆپ قىسمى بىلەن ئۆز جايىدا قال

دى. ئارسلان يابغۇ غەزنىگە بارغان ھامان تۇتقۇن قىلىندى. ئارسلان يابغۇ قاتارلىق بىرقىسىم ئوغۇز بەگلىرى ھىندىستاندىكى مۇستەھكەم قورغانلارنىڭ بىرى بولغان كالانجىر قورغانىغا قامالدى. ئارسلان يابغۇ ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆلدى.

ئارسلان يابغۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغۇزلارغا يۈسۈپ ئىنانچ(سالجۇقبەگنىڭ تۆتىنچى ئوغلى مۇسائىنانچنىڭ ئوغلى) يابغۇ بولدى. بۇچاغلاردا، ئوغۇزلارنىڭ ھەربىكىتىگە ئاساسەن سالجۇقبەگنىڭ نەۋرىلىرى چاغرىبەگ بىلەن توغرۇلبەگلەر (بۇلار، سالجۇقبەگنىڭ تۆنجى ئوغلى مىكائىلبەگنىڭ ئوغۇللىرى ئىدى) پېتەكچىلىك قىلىشقا باشلىغانىدى.

ئۆز يۇرتلىرىدا قالغان چاغرىبەگ بىلەن توغرۇلبەگلەر تاغىسى ئارسلان يابغۇنىڭ يېنىغا كەلگەن پاجىئەدىن ساۋاق ئېلىپ، يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئۇلارنى قەشقەر ئەتراپلىرىغا كۆچۈپ بېرىپ ماكانلىشىشقا قىلغان دەۋىتىگە ئۇنىمىدى.

يۈسۈپ قادىرخان قەشقەرگە كەتكەندىن كېيىن، ئېلى تېكىن قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ ھەربىكەت قىلىشقا باشلىدى. سالجۇقبەگنىڭ نەۋرىلىرى توغرۇلبەگ بىلەن چاغرىبەگلەر ئېلى تېكىننىڭ ھەربىكىتىنى قوللىمىدى. پەقەت سالجۇق بەگلىك نەۋرىسى يۈسۈپ ئىنانچ يابغۇ (مىلادىنىڭ 1025 - يىلىدىن 1028 - يىلىغىچە يابغۇ بولغان) ئېلى تېكىننى قوللىدى. يۈسۈپ ئىنانچ يابغۇ سالجۇقبەگنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى مۇسائىنانچنىڭ ئوغلى ئىدى. يۈسۈپ ئىنانچ يابغۇدىكى يارىدىمىگە ئېگە بولغان ئېلى تېكىن سەھەرقەند ۋە بۇخارانى ئىشغال قىلىپ، مۇستەقىل ھالدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە باشلىدى.

يۈسۈپ قادىرخان ئىلى تېكىنىنى يوق قىلىش ئۈچۈن ماۋرەئۇننەھرىگە قوشۇن ماڭدۇردى. يۈسۈپ قادىرخانلىقنىڭ قوشۇنلىرى ئىلى تېكىن تەرىپىدىن تارمار قىلىندى. يۈسۈپ قادىرخان بۇنداق جىددىي ئەھۋال تۈغۇلغاندا، ئوغلى يافان تېكىن باشچىلىقىدا سۇلتان ھەمۇتقا ئەلچە ئەۋەتىپ، ئىلى تېكىن ۋە يۈسۈپ ئىنانچ يابغۇغا قارشى ئۇرۇشقا ئۈنىلىك يارىدەم بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. سۇلتان مەھمۇت ھىندىستان يۇرۇشىدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن يارىدەم بېرىدىغان بولىدى. لېكىن تېكىنگە قارشى قىلىنىدىغان جازا يۈرۈشى كېچىكتۈرۈلدى.

دەل شۇ چاغدا، سۇلتان مەھمۇت ھىندىستانغا قىلىنىدىغان 16 - قېتىملىق ناھايىتى مەشھۇر يۈرۈشكە ھازىرلىنىۋاتقانىدى. بۇ يۈرۈش (مىلادىنىڭ 1026 - يىلى) ھىندىستانىنىڭ گوجارات رايونىنى بىسىۋېلىش بىلەن ئاياغلاشتى.

بۇنداق ياخشى پۇرسەتتىن پايدىلانغان ئىلى تېكىن يۈسۈپ ئىنانچ يابغۇنى ئۆزىگە يارىدەم بېرىشكە ئۈندىمىغان چاغرىبەگ بىلەن توغرۇلبەككە ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇدى. يۈسۈپ ئىنانچ يابغۇ ئىلى تېكىنىنىڭ بۇيرۇقىنى ئورۇندىمىدى، ئەكسىچە مەخپىي ھالدا، ئۆز قېرىنداشلىرى — چاغرىبەگ ۋە توغرۇلبەگ بىلەن بىرلىشىۋالدى. بۇ ئىشنى سېزىپ قالغان ئىلى تېكىن يۈسۈپ ئىنانچ يابغۇنى ئۆلتۈردى، توغرۇلبەگ بىلەن چاغرىبەگلەر، يۈسۈپ ئىنانچ يابغۇنىڭ قىسىنى ئىلىش ئۈچۈن، ئىلى تېكىنگە ھۇجۇم قىلدى. باشتا ئوغۇزلار غالىب كەلدى. كېيىن مەغلۇپ بولدى. چاغرىبەگ بىلەن توغرۇلبەگ ئىلى تېكىن تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن

ئوغۇزلارنى باشلاپ شەرققە يۈرۈپ قەشقەرگە كەلدى، ئۇلار يۈسۈپ قادىرخانغا بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، قەشقەر ئەتراپلىرىدا ماكانلاشتى. بۇ ۋەقە مىلادىنىڭ 1028 - يىلى بولغانىدى.

مىلادىنىڭ 1028 - يىلى، ئىلى تېكىن يۈسۈپ قادىرخاندىن كەچۈرۈم سوراپ، قاراخانىلار نىڭمەركىزى — قەشقەرگە بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

يۈسۈپ قادىرخان قەشقەر ئەتراپلىرىغا كۆچۈپ كەلگەن ئوغۇزلارنىڭ بەگلىرى — چاغرىبەگ بىلەن توغرۇلبەگلەرنى تۈتۈپ قاماققا ئېلىش ئۈچۈن، ئۇلارنى بىرەر ئىشقا باھانە قىلىپ ئالدىغا چاقىردى. ئەمما، ئۇلارنىڭ ئىككىسى بىرلا ۋاقىتتا يۈسۈپ قادىرخانلىقنىڭ قېشىغا بارمىدى. بىرى كەلسە يەنە بىرى يۇز بېرىش ئېھتىمال بولغان جىددىي ۋەقەلەرگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن تەييارلىنىپ تۇردى. ھېچ ئىلاج قىلالمىغان يۈسۈپ قادىرخان، يالغۇز كەلگەن توغرۇلبەگنى تۈتقۇن قىلىپ قاماققا ئالدى.

بۇ ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن، چاغرىبەگ ئوغۇزلارنى ئەگەشتۈرۈپ قەشقەردىن قاچتى. چاغرىبەگ يولدا كېتىۋېتىپ قاراخانىلار جەمەتىگە مەنسۇپ بولغان بىرقانچە شاھزادىلەرنىڭ ئۇۋ قىلىۋاتقانلىقىنى كۆردى، ئەقىللىق ھەم تەدبىرلىك چاغرىبەگ قاراخانىي شاھزادىلىرىنى ئەسىر قىلىپ، ئۇلارنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ ماڭدى. يۈسۈپ قادىرخان ئەسىرگە ئېلىنغان قاراخانىي شاھزادىلىرىنى قۇتۇلدۇرۇپ قېلىش ئۈچۈن، توغرۇلبەگنى قاماقتىن چىقىرىپ، ئۇنىڭغا ئۇرغۇن سوۋغىلارنى بېرىپ، ئۇنىڭدىن قاراخانىي شاھزادىلىرىنى ئامان - ئېسەن

قەشقەرگە يولغا سېلىپ قويۇشقا ۋەدە ئالدى. چاغرىسىغا قەشقەردىن قاچقانچە «جەندە» رايونىغا بېرىپ توختىدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن يېتىپ بارغان توغرۇلىسىغ ئەسىر قىلىنغان قاراخانى شاھزادىلىرىنى ئىززەت - ھۆرمەت بىلەن قەشقەرگە يولغا سېلىپ قويىدى. بۇ ۋەقە مىلادىنىڭ 1029 - يىلى بولدى.

قەشقەردىن «جەندە» رايونىغا كەلگەن ئوغۇزلار بۇجايدا تۇرۇشنى ئەپ كۆرمىدى. «جەندە» رايونى شىمالىي ئىلىكخانىڭ باشقۇرۇشىدىكى جاي بولۇپ، قاراخانىلارغا قارايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، چاغرىسىغ بىلەن توغرۇلىسىگلەر خارەزىم ۋالىيسى ھارۇندىن يەر تەلەپ قىلدى. مىلادىنىڭ 1034 - يىلى ھارۇن ئوغۇزلارغا خارەزىم تېررىتورىيىسىدىن يېتەرلىك جاي ئاجرىتىپ بەردى.

قاراخانىلارنىڭ بۆلۈنۈپ كېتىشى

مىلادىنىڭ 1030 - يىلى 5 - ئاينىڭ 26 - كۈنىدە، سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئوغلى سۇلتان مەسئۇد ئۈكسى مۇھەممەتنى (بۇ تەخت ۋارىسى ئىدى) يېڭىپ، غەزنەۋىلەرگە سۇلتان بولدى.

مىلادىنىڭ 1031 - يىلى سۇلتان مەسئۇد يۈسۈپ قادىرخانىڭ ئوغۇزلارغا ئەلچىلەر ئەۋەتكىنى ئەۋەتتى. قەشقەرگە كەلگەن سۇلتان مەسئۇدنىڭ ئەلچىلىرى

يىلەن يۈسۈپ قادىرخان ئارىسىدا داۋام قىلىغان مۇھەبەتلەر ناھايىتى ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كەتتى. مۇھەببەتنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى، مىلادىنىڭ 1026 - يىلى سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى بىلەن يۈسۈپ قادىرخان ئارىسىدا سەمەرقەند يېنىدا تۇزۇلگەن توختامدىكى بولغۇسى توي مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئىدى. سەمەرقەند يېنىدا تۇزۇلگەن توختامنامە بويىچە، سۇلتان مەھمۇتنىڭ قىزى زەينەپ يۈسۈپ قادىرخانىڭ ئوغلى ياغان تېكىن (مۇھەممەت بوغراخان)گە يۈسۈپ قادىرخاننىڭ قىزى خان مەلىك شاھ خاتۇن (ياغان تېكىننىڭ سىڭلىسى) سۇلتان مەھمۇتنىڭ ۋارىسى سۇلتان مۇھەممەتكە ياتلىق قىلىنىشى كېرەك ئىدى. سۇلتان مەسئۇد تەختكە چىقىۋالغاندىن كېيىن، خان مەلىك شاھ خاتۇن سۇلتان مۇھەممەتكە ئەمەس، سۇلتان مەسئۇدقا ياتلىق قىلىنىدىغان بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، سۇلتان مەسئۇد ئۆزىنىڭ ئوغلى سۇلتان مەۋدۇدنى بوغرا تېكىن (سۇلايمان ئارسلانخان)نىڭ قىزىغا ئۆيلەندۈرمەكچى بولدى. قەشقەرگە بارغان غەزنەۋىلەرنىڭ ئەلچىلىرى ماانا شۇ مەسىلە ئۈستىدە يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۆھبەتلىشىپ بىر نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى. يۈسۈپ قادىرخان مىلادىنىڭ 1032 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. قاراخانىلار تەختىگە يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئوغلى سۇلايمان ئارسلانخان چىقتى.

قەشقەردە يىللاپ تۇرۇپ قالغان سۇلتان مەسئۇدنىڭ ئەلچىلىرى سۇلايمان ئارسلانخان بىلەن سۆھبەتنى داۋاملاشتۇردى. ئۇلار مىلادىنىڭ 1034 - يىلى 9 - ئايدا ئۆز ۋەزىپىسىنى ئۈتۈۋالىق ئادا قىلدى. سۇلايمان ئارسلانخان ھەمشىرە

سى خان مەلىك شاھ خاتۇن بىلەن ئۇزۇنلۇك قىزنىڭ سۇلتان مەسئۇدنىڭ ئەلچىلىرىگە قوشۇپ، ناھايىتى چوڭ ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن قەشقەردىن ھەزنىگە ئۇزاتتى. بەختكە قارشى سۇلتان مەۋدۇدقا ياتلىق بولمىدىغان قەشقەر گۇزىلى ـ سۇلايمان ئارسلانخانلىقنىڭ قىزى يولدا كېتىۋېتىپ ئالەمدىن ئۆتتى. ھەزنىگە ئامان ـ ئېسەن يېتىپ كەلگەن خان مەلىك شاھ خاتۇنى سۇلتان مەسئۇد ناھايىتى چوڭ داغدۇغا بىلەن قارشى ئالدى. خان مەلىك شاھ خاتۇن كېيىن مىلادىنىڭ 1041 ـ يىلى سۇلتان مەسئۇد ئۆلگەندىن كېيىن، سالجۇق خاقانى ئالپ ئارسلانغا ياتلىق بولدى.

مىلادىنىڭ 1034 ـ يىلى سۇلايمان ئارسلانخان ھەزنەۋىلەرنىڭ ئەلچىلىرىنى قەشقەردىن ئۇزۇتىپ قويغان چاغدىلا، مۇھەممەت بوغراخان ھەزنىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، سۇلتان مەھمۇتنىڭ قىزى زەينەپبىكە ئۆيلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. لېكىن سۇلتان مەسئۇد مۇھەممەت بوغراخانلىقنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىدى. ئۇنىڭدىن خاپا بولغان مۇھەممەت بوغراخان تونۇغۇلىمەككە مەلۇم خەت يېزىپ، ئۇنىڭ سۇلتان مەسئۇدقا قارشى ھەرىكەت قوللىنىشىنى تەلەپ قىلدى. مەخپىي خەتنىڭ ئەكىتۇاتقان كىشى ئامۇ دەريادىن ئۆتۈۋاتقاندا ھەزنەۋىلەر تەرىپىدىن تۇتۇلدى. مەخپىي خەتمۇ ئاخىر تۇرۇلۇپ قولغا چۈشتى. خەتنىڭ مەزمۇنىدىن خەۋەردار بولغان سۇلتان مەسئۇد سەرىنى ئاشكارىلىمىدى. خەتنى ئەلچى ماگىۋچى كىشىنى ھىندىستانغا يولغا سېلىپ قويدى. مەخپىي سىر سىرلىغچە قالدى. سۇلتان مەسئۇد مۇھەممەت بوغراخان بىلەنمۇ، تونۇغۇلىمەك بىلەنمۇ دۇشمەنلىشىشكە جۇرئەت قى ـ

لالمىدى. سۇلتان مەسئۇد مىلادىنىڭ 1037 ـ يىلى 8 ـ ئايدا سۇلايمان ئارسلانغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇنىڭدىن ئۇكىسى مۇھەممەت بوغراخان بىلەن ھەزنەۋىلەرنى يارىشتۇرۇپ قويۇشنى ئۆتۈندى. قەشقەرگە كەلگەن ھەزنەۋىلەرنىڭ ئەلچىلىرى بىر يېرىم يىل جايدا ـ مۇشەققەت چېكىپ، مىلادىنىڭ 1039 ـ يىلى ۋەزىپىسىنى ئادا قىلىپ ھەزنىگە قايتتى.

سۇلايمان ئارسلانخان قاراخانىلارنىڭ ئۇلۇغ خانى بوغۇر تۇرغان مەزگىلدە (مىلادىنىڭ 1032 ـ يىلىدىن 1040 ـ يىلىغىچە) قاراخانىلار دۆلىتى ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتە ناھايىتى تىنچ ۋە خاتىرجەم بىر دەۋرنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرىدى. مىلادىنىڭ 1035 ـ يىلى ئىلى تېكىن ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا سۇلايمان ئارسلانىنىڭ بىۋاسىتە بىلەن ئىلى تېكىننىڭ ئوغلى يۈسۈپ ئىبنى ئەلى ئىلىكخان بولدى. يۈسۈپ ئىبنى ئەلى قاراخانىلارنىڭ مەركىزى قەشقەرگە سەپەرىمەت بىلەن بويسۇندى. ئۇ مىلادىنىڭ 1035 ـ يىلى توغرۇلبەگ باشچىلىقىدىكى ئوغۇزلارنى ماۋەرائۇننەھرىدىن قوغلىدى. ئوغۇزلار ئاساسەن خۇراسان تەرەپكە قاراپ كۆچتى.

ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي يۈسۈپ ئىبنى ئەلى (مىلادىنىڭ 1034 ـ يىلىدىن 1040 ـ يىلىغىچە ئىلىكخان بولغان) مىلادىنىڭ 1036 ـ يىلى ھەزنەۋىلەرنىڭ سۇلتانى مەھمۇتنىڭ قېرىندىشى ناسىرنىڭ قىزىغا ئۆيلەندى. ئۇنىڭ ھەزنەۋىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمۇ ياخشى ئىدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئۇ ئىلىكخانلىق تەختىدا ئارامخۇدا ئولتۇرالمىدى. غەربىي ئىلىكخان ناسىرنىڭ (مىلادىنىڭ 992 ـ يىلىدىن 1012 ـ يىلىغىچە ئىلىكخان بولغان) ئوغۇللىرى ـ

مؤهەممەت ئىبنى ناسىر، ئىبراھىم بۆرە تېكىنلەر، ماۋرەئۇن-
نەھرىدە يۇسۇپ ئىبنى ئەلىگە قارشى ھەربىكەت قىلدى. مىلا-
دىنىك 1037 - يىلى مۇھەممەت ئىبنى ناسىر ئۆزىكەنتنى بې-
سىۋالدى. مىلادىنىك 1040 - يىلى ئىبراھىم بۆرە تېكىن بۇ-
خارانى بېسىۋالدى. يۇسۇپ ئىبنى ئەلى پاناھ ئىزدەپ سۇلاي-
مان ئارسلانخانىنىك قېشىغا قېچىپ كەتتى.

مۇھەممەت ئىبنى ناسىر (مىلادىنىك 1040 - يىلىدىن
1052 - يىلىغىچە خان بولغان) باشتا ئۆزىنى «ئىلىكخان»
دەپ ئاتىدى. مىلادىنىك 1040 - يىلىغا كەلگەندە مۇستەقىل
لىق چاكارلاپ، ئۆزىنى «تاۋغاچ بوغراخان» دەپ ئاتىدى.
شۇنىڭدىن باشلاپ قاراخانىلار دۆلىتى شەرقىي قاراخانىلار ۋە
غەربىي قاراخانىلارغا بۆلۈنۈپ كەتتى. سۇلايمان ئارسلانخان
شەرقىي قاراخانىلارنىڭ خانى بولۇپ قالدى.

سۇلايمان ئارسلانخان غەربىي ئىلىكخانلىرى مۇھەممەت
بىلەن ئىبراھىم بۆرە تېكىنىنىڭ مۇستەقىللىق ھەربىكتىنى
چەكلەشكە ئىمكانىيەت تاپالمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، دەل شۇ
چاغدا — مىلادىنىك 1041- يىلى قاراخانىلارنىڭ شەرقىي شې-
مالىدىكى تېررىتورىيىسى ئىچىگە كىرىدىغان ئېرتىش ۋە بال-
قاش بويلىرىدا ياشايدىغان يابا قۇلار، باسمىللار، چۆمۇل-
لەر، يەمەكلەر ئىسيان كۆتۈردى.

ئىشەنچلىك تارىخىي مەلۇماتقا قارىغاندا، يابا قۇلارنىڭ
خانى بوكى بوزراچ ئۇرغۇن قوشۇن توپلاپ(باسمىللار، چۆمۇل-
لەر، يەمەكلەر بىلەن بىرلىشىپ) قاراخانىلارنىڭ مەركىزى
قەشقەرگە بويسۇنۇشتىن باش تارتقان. سۇلايمان ئارسلانخان
بىكەچ ئارسلان تېكىن قوماندانلىقىدىكى 40 مىڭ كىشىلىك قو-

شۇنى بوكى بوزراچ باشچىلىقىدىكى 700 مىڭ كىشىلىك ئې-
يانچىلارغا (ئېھتىمال 70 مىڭ بولۇشى كېرەك) قارشى ماڭدۇر-
غان. ئارسلان تېكىن بوكى بوزراچنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنى
ئۆلتۈرگەن. يابا قۇلار سۇلايمان ئارسلانغا سادىق بولۇشقا
ۋەدە بەرگەن. ئىككى ئوتتۇرىدا بىتىمنامە تۈزۈلگەن. كېيىن
بىتىمنامىنى بۇزغان باسمىللار، چۆمۇللەر قايتىدىن ئىتائەت-
كە كەلتۈرۈلگەن. ئارسلان تېكىنىنىڭ مىلادىنىك 1041 - يىل-
لىرى يابا قۇلار ئۇستىدىن قازانغان بۇ غەلىبىسىدىن كېيىن،
بالقاش كۆلى بىلەن ئارال كۆلىنىڭ ئېتراپلىرىدا بىر مەز-
گىل قاراخانىلارغا قارىغان.

مانا شۇ ۋەقە تۇغرىسىدا مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي
تىللار دىۋانى»نىڭ بىرقانچە جايلىرىدا بىزگە ئىشەنچلىك
ۋە قىممەتلىك بولغان مەلۇمات قالدۇرغان.

مەسىلەن:

«بوزراچ (بوكى بوزراچنى دېمەكچى) يەنە قۇتۇرىدى،
ئۇ باتۇرلىرىنى تاللىدى،
قوشۇنلىرىنى يەنە قايىرىدى،
كەلىمەك بولۇپ توپلىنىۋاتىدۇ.»⑥

بوكى بوزراچ ئارسلان تېكىن بىلەن بولغان ئۇرۇشتا
باشتا مەغلۇپ بولغان، كېيىن ئۇ يەنە كۈچ توپلاپ كېلىپ
ئۇرۇشقان.

«تاڭ ئاتقاندا ماڭايلى،
بوزراچ قېنىنى ئىستەيلى

باسمل بېگىنى ئۆرتەيلى
ئەمدى يىگىتلەر توپلانسۇن.⑦

يۇقىرىدىكى بىر كۆپلىت قوشاققا قارىماندا، يابا-
لار، ئارسلان تېكىن تەرەپتىن ئۆلتۈرۈلگەن خانى بوكى بوز-
راچنىڭ ئۆچىنى ئېلىشقا ئۇرۇنغان. باشقا يابا قۇلارنىڭ
تەرىپىنى ئالغان باسمىللار ئۇرۇشتا ئارسلان تېكىنگە بويسۇ-
نۇپ، ئىتتىپاقچىسى بولغان يابا قۇلاردىن ئايرىلىپ كەتكە-
نىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، يابا قۇلار باسمىللاردىن ئۆچ ئالماقچى
بولۇپ، ئۇنىڭ بېگىنى ئوتتا كۆيدۈرۈشكە بەل باغلىغان.

«ئېرتىش بويىدىكى يەمەكلەر،
بەلەكلىرىنى تۇرمەكتە،
يۈرەكلىرىنى قىلىشىپ قاپتەك،
بىزگە قارشى كەلمەكتە.»

«يەمەكلەر ــ قىپچاقلارنىڭ بىر ئايمىقى. شېبىر-
دا مۇنداق دېيىلگەن: ئۇلار بەلەكلىرىنى چىڭ تۇرۇپ،
قاتتىق غەزەپ بىلەن بىزنىڭ ئۇستىمىزگە بېسىپ كېلىشكە
توپلانماقتا.»⑧

بىز باشتا ئېيتقاندەك، ئېرتىش بويىدا ياشايدىغان
يەمەكلەر، يابا قۇلار بىلەن بىرلىشىپ، قاراخانىلارغا قارشى
ئىسيان كۆتۈرگەنىدى.

«يۇتۇمنامە تۇزۇشمدۇ،
يەنە قەسەم بېرىشمدۇ،

خاندىن ياردەم تىلىشمدۇ،
ئەمدى باسمىل، چۆمۈللەر
بىزلەر بىلەن تىركىشمدۇ.

يابا قۇ جېگىدە قاغانغا قارشى چىقماسلىققا، ئۇنىڭغا
بويسۇنۇشقا قەسەم ئىچىلىپ پۇتۇمنامە تۈزۈلدى. خەلق قا-
غاندىن ياردەم سورىدى. باسمىل بىلەن چۆمۈللەر بىزگە قار-
شى توپلىنىۋىدى، قاغان يېتىپ كەلدى، ئۇلارنىڭ قېنىنى
تۆكۈپ، ئۆزلىرىنى ئەسىر قىلدى.»⑨

مەھمۇت قەشقەرى خاتىرىلىگەن بۇ مەلۇماتنىڭ ئاساسى
لانماندا، يابا قۇلار ئارسلان تېكىن تەرىپىدىن مەغلۇپ بولـ
غاندا، ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقچىسى باسمىللار بىلەن چۆمۈللەر
قاراخانىلار قاغانى سۇلايمان ئارسلانخانغا سادىق بو-
لۇشقا قەسەم ئىچىشىپ، ئىككى ئوتتۇرىدا بىتىمنامە تۈزۈل-
گەن. كېيىن باسمىللار بىلەن چۆمۈللەر ۋاپاسىزلىق قىلغان-
دا، قاغان سۇلايمان ئارسلانخان ئۆزى قوشۇن بىلەن كېلىپ
ئۇلارنى تارمار قىلىپ باشقىدىن بويسۇندۇرغان.

«قىزىل بايراق كۆتۈرۈلدى،
قارا چاڭ ــ توزان ئۆرلىدى،
ئوغراقلار بىزگە كېلىپ قوشۇلدى،
ئۇرۇش بىلەن بولۇپ قېلىپ كېچىكتۇق.»

«مۇسۇلمانلار قوشۇنىدىن قىزىل بايراق كۆتۈرۈلدى، قارا
چاڭ ــ توزان ئۆرلىدى؛ ئوغراقنىڭ ئاتلىقلىرى بىزگە كېلىپ
قوشۇلدى. بىز بىرلىكتە ئۇرۇشتۇق، مۇسەۋە بىتىم كېچىكتۇق.»⑩

بىز يۇقىرىدىكى بىر كۆپلىمت قوشاقتىن ئىككى مەسىلىنى ئېنىقلۇۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىمىز. ئۇنىڭ بىرى، بىز ياشتا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، قاراخانىلارنىڭ دۆلەت بايرىقى ئوتتۇرىغا توققۇز شاخلىق ئالتۇن رەڭ ئارچا چۈشۈرۈلگەن توق قىزىل شايى بايراق ئىدى. قوشاقتىكى «مۇسۇلمانلار قوشۇنىدىن قىزىل بايراق كۆتۈرۈلدى» دېگەن قۇر، قاراخانىلارنىڭ مۇسۇلمان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان قوشۇنلىرى كۆتۈرگەن قاراخانىلارنىڭ دۆلەت بايرىقىنى كۆرسىتىدۇ. ياباقۇ، باسمىل قاتارلىق شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئاھالە بىلەن بولغان بۇ ئۇرۇش مىلادىيىنىڭ 1041 - يىلى بولۇپ ئۆتكەنىدى. بۇ قوشاقتىن يەنە مىلادىيىنىڭ 1041 - يىلى بولغان بۇ ئۇرۇشتا، ئوغراقلارنىڭ قاراخانىلارغا ياردەم بەرگەنلىكى مەلۇم.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىن كەلتۈرۈلگەن يۇقىرىدىكى نەقىللەر قاراخانىلارنىڭ ئۆز تارىخىدا بىۋاسىتە ئۇيغۇرلارنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن ئۇزۇن مۇددەت قانلىق ئۇرۇش ئېلىپ بېرىپلا قالماي، يەلكى شامان دىنىدىكى (ياباقۇ باسمىل، چۆمۈل، يەمەكلەر شامان دىنىدا ئىدى) خەلقلەرنىمۇ ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن قانلىق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

دېمەك، سۇلايمان ئارسلانخان مىلادىيىنىڭ 1041 - يىللىرى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ياباقۇلار باشچىلىقىدىكى ئىچكى يانىنى باستۇرۇش بىلەن ئاۋارە بولۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن، غەربىي ئىلەكخانىلارنىڭ مۇستەقىللىق ھەرىكىتىنى ئۇنۇملۇك ھالدا چەكلەشكە ئامال قىلالمىدى.

مۇھەممەت بىلەن ئىبراھىم بۇرەتېكىن ئۆزلىرى ئۈچۈن ئوڭۇشلۇق بولغان ئەنە شۇنداق پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مۇستەقىللىق يولىغا ماڭدى. ئۇلار مىلادىيىنىڭ 1040 - يىلىدىن باشلاپ غەربىي قاراخانىلار سەمەرقەندنى پايتەخت قىلدى، شۇنىڭدىن باشلاپ قاراخانىلارشەرقىي ۋە غەربىي قاراخانىلارغا رەسمىي بولۇپ كەتتى.

ئىزاھلار:

① بىش،سىكىس (ئېنگلىز تارىخچىسى) «ئافغانىستان تارىخى» خەنزۇچە، 307 - بەت.
② بارتولد، «بەتتە سو تارىخىغا ئائىت ئوچېرىكلەر» ئوبغۇرچە، 23 - بەت.
③ «ئۆزبېكستان س.س.ر تارىخى» ئۆزبېكچە I توم 276 - 277 - بەتلەر.
④ بىلىمار ئورتودوكس «ئۇيغۇر ئۇرۇقىنىڭ تارىخى» I توم ئوبغۇرچە 359 - بەت.
⑤ «ئۆزبېكستان س.س.ر تارىخى» I توم ئۆزبېكچە 273 - 274 - بەتلەر.
⑥ مەھمۇت قەشقەرى، «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم 196 - بەت.
⑦ «تۈركىي تىللار دىۋانى» III توم 488 - بەت.
⑧ «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم 426 - بەت.
⑨ «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم 399 - 400 - بەتلەر.
⑩ «تۈركىي تىللار دىۋانى» III توم، 234 - بەت.

ئون ئۇچىنچى باب ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسى

دەندانقان ئۇرۇشى

(1040 - يىلى 23 - ماي)

سالجۇقبەگنىڭ نەۋرىلىرى چاغرىبەگ بىلەن توغرۇلبەگلەر مىلادىنىڭ 1029 - يىلى ئوغۇزلارنى باشلاپ قەشقەردىن ماۋرەئۇننەھرىگە قاراپ قاچقاندىن كېيىن، غەزنەۋىلەرگە ناھايىتى ئېغىر خەۋپ سېلىشقا باشلىدى.

ئوغۇزلار ماۋرەئۇننەھرىدە 985 - يىلىدىن 1035 - يىلىغىچە توپتوغرا يېرىم ئەسىر تۇردى.

ئوغۇزلار مىلادىنىڭ 1030 - يىلىدىن باشلاپ ماۋرەئۇننەھرىدىن خوراسانغا ھۇجۇم قىلىشقا باشلىغانىدى. ئۇلار مىلادىنىڭ 1035 - يىلىغا كەلگەندە، ماۋرەئۇننەھرىدىن تامامەن كېتىپ، خوراسانغا جايلىشىۋالدى.

ئوغۇزلار مىلادىنىڭ 1030 - يىلى خوراسانغا ھۇجۇم قىلغاندا، خوراسانۋالىسى ئارسلان جازىپ سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىدىن ياردەم سورىدى. سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ خوراسان

تىكى باش شەھىرى توسقا كېلىپ ئوغۇزلارنى مەغلۇپ قىلدى. ئوغۇزلار خوراسانىنىڭ شىمالىغا قاراپ چېكىنىپ، خوراسانىنىڭ غەربىي شىمالى قىسمىدا ماكانلاشتى. ئەنە شۇنداق ئەھۋال يۈز بېرىۋاتقاندا، سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى تېھران، ھەمدان، كازۋىن قاتارلىق شەھەرلەرگە يېتىپ كېلىپ، ئوغۇزلارنى شۇ شەھەرلەردىن قوغلاپ چىقاردى.

لېكىن چاغرىبەگ بىلەن توغرۇلبەگلەر قۇدرەتلىك غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنى بويسۇندۇرۇپ دۇنيادا ناھايىتى كۈچلۈك، سەلتەنەتلىك بىر دۆلەت قۇرۇشقا بەل باغلىدى.

مىلادىنىڭ 1030 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئوغۇزلارنىڭ خوراسانغا بولغان ھۇجۇمى بەكمۇ جىددىيلىشىپ كەتتى.

توغرۇلبەگنىڭ غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنى يوق قىلىش ئۈچۈن ئەڭ ئاۋۋال خوراسانىنى بېسىۋېلىشى لازىم ئىدى.

خوراسان قەدىمكى زامانلاردا ھازىرقى ئىرانىنىڭ شەرقىي قىسمى، ئافغانىستانىنىڭ غەربىي ۋە غەربىي شىمال قىسمى، ئامۇدەريا سىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنىڭ جۇغرافىيىلىك نامى بولۇپ، پارسچە «خور» (قۇياش ياكى شەرق تەرەپ) دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان. خوراسان ئىقتىسادىي، سىياسىي، ھەربىي ستراتېگىيە قاتارلىق جەھەتلەردە ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، توغرۇلبەگ مىلادىنىڭ 1031 - يىلىدىن باشلاپ خوراسانغا شىددەت بىلەن ھۇجۇم بورىگۈزدى.

سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ۋارىسى مۇھەممەت بىلەن ئاكىسى مەسئۇد ئارىسىدا تەخت ئۈچۈن كۈرەش باشلاندى. غەزنەۋىلەر تەختنىڭ ۋارى-

سى مۇھەممەت ئاكسى مەسئۇدنى مەغلۇپ قىلىش ئۈچۈن ئىلى تېكىندىن ياردەم سورىدى. ئىلى تېكىن ياردەم قىلىدىغان بولسا، ئۇنىڭ بەدىلىگە خوتتالىيان (ھازىرقى تاجىكىستاندا) راسى يولىنى بېرىدىغانلىقى توغرىسىدا ۋەدە قىلدى. لېكىن، مەسئۇد مۇھەممەتنىڭ كۆزىنى كور قىلىپ تاشلىدى، مۇھەممەتنى ۋە ئۇنىڭ بالىلىرىنى غەزنە شەھىرىدىكى قورغانغا قاماپ، غەزنەۋىلەر تەختىگە ئۆزى چىقتى. مۇھەممەت بىلەن مەسئۇد ئارىسىدىكى كۈرەش توغرۇلىمىگىنىڭ خوراسانىنى بېسىۋېلىشىغا يول ئاچتى. چاغىرىبەگ مىلادىنىڭ 1035 - يىلى سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋى (1030 — 1041)نىڭ كۆپ سانلىق قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى ۋە خوراسانىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىشغال قىلدى.

مىلادىنىڭ 1037 - يىلى، دۆلەت قۇشى سالجۇقبەگنىڭ نەۋرىلىرى بېشىغا قونغان يىل بولدى. ئۇلۇغسالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇياشى شۇ يىلى چىققانىدى. مىلادىنىڭ 1037-يىلى، چاغىرىبەگ خوراسانىنىڭ ئەڭ مەشھۇر، مەدەنىيەتلىك يېزا شەھەرلىرىدىن بىرى بولغان مەرۋى شاھ جاھانىنى بېسىۋالدى. شۇ چاغدا «مەلىكۇل مۇلك — پادىشاھلار پادىشاھى» ئۇنۋانىنى ئالغان چاغىرىبەگنىڭ نامى مەرۋى شاھ جاھانىنىڭ مەسچىتلىرىدە قۇتبىدا ئوقۇلدى. ئەينى ۋاقىتتا، يەنە ئامۇ دەريانىڭ سەل جەنۇبىغا جايلاشقان بەلخ ئوغۇزلارنىڭ قولىغا ئۆتتى.

مىلادىنىڭ 1038 - يىلى دىشاپور بېسىۋېلىندى. توغرۇلبەگ «سۇلتان» ئۇنۋانىنى ئالدى. ئۇنىڭ نامى قۇتبىدا ئوقۇلدى. توغرۇلبەگنىڭ سۇلتان ئۇنۋانىنى ئېلىشى دۆلە-

يلۇق دۆلەت بولغان غەزنەۋىلەرنىڭ ھالاكىتىدىن دېرەك بېرەتتى.

غەزنەۋىلەر ئۈچۈن دەھشەتلىك خەۋپ تۇغۇلغانلىقىدىن چۆچۈگەن سۇلتان مەسئۇد ھىندىستانغا قىلىدىغان يۈرۈشلىرىنى توختاتتى. ئۇ، غەزنەۋىلەرنىڭ ئاھايىتى زور قوشۇنلىرىغا ئۆزى باش بولۇپ، غەربكە — خوراسانغا قاراپ يول ئالدى. ئۇ دەسلەپ بەلخنى ئوغۇزلاردىن تارتىۋالدى، سۇلتان مەسئۇد مىلادىنىڭ 1039 - يىلى ئالمۇت ئۇرۇشىدا چاغىرىبەگنى چېكىندۈردى. سان جەھەتتىن ناھايىتى زور ئوغۇن بولغان غەزنەۋى قوشۇنلىرىنى كۆرگەن چاغىرىبەگ ئوغۇزلارنى مەغلۇپ بولۇشتىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن چېكىنگەنىدى.

مىلادىنىڭ 1039 - يىلى 5 - ئايدا سۇلتان مەسئۇد ئوغۇزلار ئۈستىگە يەنە بىر قېتىم يۈرۈش قىلدى. چاغىرىبەگ باشقا ئوغۇز بەگلىرىدىن ياردەم سورىدى. تىشاپوردىن توغرۇلبەگ، مەرۋى شاھ جاھاندىن مۇسا يابغۇلار يارەمگە كەلدى. ئوغۇزلارنىڭ كۈچلىرى سىراكستا بىرلەشتى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا، غەزنەۋىلەر مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ئوغۇز بەگلىرى سۇلھ تەلەپ قىلدى. سۇلتان مەسئۇد تەلەپنى قوبۇل قىلدى. ئۇ غەزنىگە قايتىشقا قارار قىلدى. سۇلتان مەسئۇد غەزنىگە كېتىۋاتقاندا، ئوغۇزلار ئارقىدىن قوغلاپ كېلىپ، غەزنەۋىلەرگە زەربە بەردى. سۇلھكە ئىشەنگەن سۇلتان مەسئۇد ئالدانغانىدى. ئۇ ئوغۇزلارنى بىر تەرەپ قىلماي تۇرۇپ غەزنىگە قايتماسلىق، ھىندىستانغىمۇ يۈرۈش قىلماسلىق قارارىغا كەلدى.

سۇلتان مەسئۇد ئارقىسىغا يېنىپ خوراسانغا يۈرۈش قىلدى. ئۇ نىشاپۇرغا يېتىپ كەردى. توغرۇلبەگنى قوغلىدى. توغرۇلبەگ مىلادىنىك 1040 - يىل 5 - ئاينىك 15 - كۈنى سىراكسقا كەلدى. ئۇ، سۇلتان مەسئۇدنىڭ ناھايىتى چوڭ كۈچلۈك قوشۇنىنى باشلاپ نىشاپۇردىن سىراكسقا قاراپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىدى. توغرۇلبەگ، سۇلتان مەسئۇد كېلىشتىن بىر كۈن بۇرۇن سىراكس شەھرىنى تاشلاپ چىقتى. سۇلتان مەسئۇد 5 - ئاينىڭ 17 - كۈنىدە مەرۋى شاھجاھانغا قاراپ ماڭدى. ئۇ، مەرۋى شاھ جاھانىنى ئوغۇزلاردىن تارتىۋېلىپ، پۈتۈن خوراساندىن سالجۇق نەۋرىلىرىنى قوغلاپ چىقارمانچى ئىدى.

ئەھۋال شۇنداق جىددىي، خەتەرلىك باسقۇچقا يەتكەنده، ئوغۇز بەگلىرى مەرۋى شاھ جاھاندا ھەربىي كېڭەش (قۇرۇلتاي) چاقىردى. ھەربىي كېڭەشتە، ئوغۇز بەگلىرىنىڭ ئەڭ مەشھۇرلىرىدىن بىرى ئۇنۇق سۆزلەپ، دۇنيادىكى ئەڭ كۈچلۈك قوشۇنغا ئىگە غەزنەۋىلەر بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئوغۇزلارنىڭ كېلەچىكىگە خەۋپ يەتكۈزگەندىن كۆرە، خوراسانىنى تاشلاپ چىقىپ، جاپالىق، ئۇزۇن بىر يۈرۈش ئارقىلىق شىمالىي ئىراندىن ئەزەربەيجانغا ۋە كىچىك ئاسىياغا كېتىش ۋە شەرقىي رومغا قارشى ئۇرۇش قىلىش لازىم، شۇنداق قىلغاندا، غەزنەۋىلەر يىراقتىكى ئوغۇزلارغا خەۋپ يەتكۈزەلمەيدۇ، دېگەن تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويىدى.① چاغرىبەگ بۇنداق تەشەببۇسقا كەسكىن ھالدا قارشى چىقتى. ئۇ ئەمدىلا قۇرۇلغان سالجۇقلار دۆلىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، غەزنەۋىلەرگە قارشى ئۇرۇش قىلىش كېرەكلىكىنى، غەزنەۋىلەر-

نى بىرلا زەربىدە تارمار قىلغىلى بولمىغانلىقىنى ۋە ئوغۇزلارنىڭ دۇنياۋى ھۆكۈمرانلىقىغا ئىگە بولۇشى مۇقەررەرلىكىنى قەتئىي ئىشەنچ بىلەن بايان قىلدى. قۇرۇلتايغا قاتناشقان ئوغۇز بەگلىرى چاغرىبەگنىڭ تەشەببۇسىنى قوللاپ غەزنەۋىلەرگە قارشى ئۇرۇش قىلىش قارارىنى ماقۇللادى.② قۇرۇلتاي يەنە توغرۇلبەگنى ئوغۇز قوشۇنلىرىنىڭ باش قوماندانلىقىغا كۆرسەتكەندە، بۇ تەشەببۇسمۇ بىر ئىنكىزدىن ماقۇللاندى.

توغرۇلبەگ مىلادىنىك 1040 - يىل 5 - ئاينىڭ 22 - كۈنىدە مەرۋدىن چىقىپ، 16 مىڭ ئاتلىقتىن تەركىب تاپقان ئوغۇز قوشۇنلىرىنى مەرۋى شاھ جاھاندىن 60 كىلومېتر يىراقلىقتىكى دەندانقان مەيدانىغا ئەكەلدى. دەندانقان مەرۋى شاھ جاھان بىلەن سىراكس ئارىسىدا بولۇپ، ئۇرۇش قىلىشقانالىرى ئەپلىك جاي ئىدى. ئوغۇزلارنىڭ ئىزىنى قوغلىشىپ كېلىۋاتقان سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋىلەر 50 مىڭ (ئاتلىق ۋە پىيادە بولۇپ) كىشىلىك قوشۇن ۋە 300 جەڭ پىلدىن تەركىب تاپقان ناھايىتى چوڭ كۈچ بىلەن دەندانقان مەيدانىغا يېتىپ كەلدى.

سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋىنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى بەش قولدەك بىلىدىغان توغرۇلبەگ ئۇنى تارمار قىلىدىغانلىقىدىن قىلچە گۇمان قىلمايتتى. چۈنكى، مەسئۇد ناھايىتى كەسكىن، قەتئىي، باتۇر سۇلتان بولسىمۇ، ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ تەركىبىدە، بۇددىستھىندىلار، كۇردلار، ئەرەبلەر، تاجىكلار، تۈركلەر (ئوغۇزۇۋە قارلۇقلار) بارئىدى. بۇنداق خىلمۇ خىل دىنغائىشىندىغان ۋە مىللىي تەركىبى خىلمۇ خىل بولغان قوشۇنلىرىنىڭ جەڭدە بىر ياقىدىن باش چىقىرىپ، غەيرەت كۆرسىتىشى

ئاتايين ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، غەزنەۋى قوشۇنلىرى پۈتۈن ئومىدىنى جەڭ پىللىرىغا باغلىغانىدى.

شۇنداق قىلىپ، ئىككى قۇدرەتلىك قوشۇن مەرۋى شاھ جاھان يىلەن سىراكس ئارىسىدىكى دەندانىقان مەيدانىدا بىر - بىرىگە قارشى سەپ تارتىشتى. مىلادىنىڭ 1040 - يىل 5- ئاينىڭ 23 - كۈنىدە، ئوتتۇرا ئەسىر دۇنيا تارىخىدىكى ئەڭ مەشھۇر، قانلىق ئۇرۇشلارنىڭ ۋاتارىدىن ئورۇن ئالغان دەندانقان ئۇرۇشى باشلاندى.

ئۇرۇشنىڭ باشلىنىشى يىلەنلا، غەزنەۋىلەر جەڭ پىللىرىنى ئالدىغا سېلىپ ھۇجۇم قىلدى. توغرۇلبەگ قوماندانلىقىدىكى ئوغۇزلار پىللارغا قارىتىپ ئوقيادىن يامغۇردەك ئوق ياغدۇردى. ئوغۇز ئوقلىرىدىن كۆزلىرى كور بولغان، يەدەنلىرى قانغا بويالغان جەڭ پىللىرى ئارقىغا يېنىپ قېچىشقا باشلىدى. پىللارنىڭ ھۇجۇمى قايتۇرۇلغاندىن كېيىن، توغرۇلبەگ قوماندانلىقىدىكى ئوغۇز ئاتلىقلىرى سۇلتان مەسئۇد قوماندانلىقىدىكى غەزنەۋى قوشۇنلىرىغا ئاخىرقى قاتتىق شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلدى. ئۇرۇش راسا قىزىغاندا، ئوغۇزلار ئۇشتۇمتۇتلا چېكىنىدى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن قوغلىغان غەزنەۋى قوشۇنلىرى چۆلدە خېلى ئۇزۇن يۇرۇپ ئۇسۇزلۇق دەردىگە دۇچ كېلىپ ھالسىدىن كېتىشكە باشلىغاندا، ئوغۇزلار ئارقىسىغا يېنىپلا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ كەينىدىن قوغلاپ كەلگەن غەزنەۋى قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈردى. توغرۇلبەگنىڭ تاكتىكىسى بويىچە ئوغۇزلار يالغاندىن چېكىنىپ، غەزنەۋى قوشۇنلىرىنى ئۇستىتىپ، ھاردۇرۇپ تۇزاققا چۈشۈرگەنىدى. ئۇرۇش ئەھۋالىدا ئەنە شۇنداق ۋەقەلەر يۈز بەرگەندە،

سۇلتان مەسئۇدنىڭ بىر قىسىم قوماندانلىرى ئوغۇزلارنىڭ دەھشەتلىك زەربىسىدىن قورقۇپ كەتكەنلىكىدىنمۇ ياكى ساداقەتسىزلىكىدىنمۇ توغرۇلبەگكە تەسلىم بولدى، بىر قىسىم قوماندانلىرى ئايىپ كەتكەندىن كېيىنمۇ سۇلتان مەسئۇد قولىچە ھودۇقمىدى. ئۇ، قولچىنى يالىڭاچلاپ ئۇرۇش مەيدانىغا ئات سالدى. لېكىن ئۇنىڭ قورقۇسىزلىقى، قەھرىمانلىقى رول ئويناشمىدى. سۇلتان مەسئۇدنىڭ تەسلىم بولمىغان قوشۇنلىرى تەرەپ - تەرەپكە قاراپ قېچىشقا باشلىدى. سۇلتان مەسئۇد ئۇرۇش مەيدانىدىن چىقىپ ئاخايىتى تەستە قېچىپ قۇتۇلدى.

دەندانقان ئۇرۇشىدا ئاخايىتى ئۇرغۇن قان تۆكۈلگەن بولسىمۇ، ئوغۇزلار ئاخايىتى چوڭ دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە شانلىق غەلبىنى ئىبرىشتى. دەندانقان ئۇرۇشى ئاياغلاشقان ھامان، كەچتە، توغرۇلبەگ ئۇرۇش مەيدانىغا كەلتۈرۈلگەن ئالتۇن تەختكە چىقىپ ئولتۇردى. ئوغۇز بەگلىرى توغرۇلبەگنى تەبرىكلىدى.

دەندانقان ئۇرۇشىدا سۇلتان مەسئۇدنىڭ قەھرىمانلىق شان - شۆھرىتى يەر يىلەن يەكسان بولدى. دەندانقان ئۇرۇشىدا، دۇنيانىڭ ئەڭ كۈچلۈك دۆلىتى ھېسابلانغان، ھىندىستان قۇرۇقلۇقىنى بويسۇندۇرغان غەزنەۋىلەر دۆلىتىنىڭ شان - شۆھرىتى ۋە قۇدرىتى تۆگىدى. غەزنەۋىلەر ئىمپراتورى مەھرۇم قالدى. ھىندىستان يىلەن ئافغانىستانىنى ئارانلاسا قالاالىدى.

ئەڭ مۇھىم ۋەقە شۇ بولدىكى، دەندانقان ئۇرۇشىدىن كېيىن، غەزنەۋىلەرنىڭ خوراسانىدا، ئوتتۇرا ئاسىيادا

هېچقانداق تەسىرى قالمىدى.

دەندانقان ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولغان سۇلتان مەسئۇدنىڭ ئافغانىستاندا پۈت تىرەپ تۇرۇشىغا كۈزى يەتمەي، ھىندىستانغا چېكىنىشكە بەل باغلىدى. ئۇ يېڭىدىن قوشۇن توپلاپ ئاندىن ئوغۇزلارغا ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. سۇلتان مەسئۇد مانا شۇ ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشى ئۈچۈن، ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى ۋە ئالتۇن-كۈمۈش قاتارلىق دۇنيا دەپىنىلەرنى ئېلىپ، غەزنىدىن چىقىپ كەتتى. لېكىن ئۇ ھىندىستاندىكى سىند ۋادىسىغا يېتىپ كەلگەندە، ئۇنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈدى. ئۇلار سۇلتاننىڭ ئالتۇن - كۈمۈش ۋە باشقا دۇنيا - دەپىنىلىرىنى بۇلىدى. سۇلتان مەسئۇدنى تۇتۇپ باغلىدى. مەسئۇدنىڭ سۇلتانلىقى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. ئاخىر، ئۇنىڭ ئوغلى غەزنەۋىلەر تەختىگە چىقتى. قاماقتا ئېلىنغان سۇلتان مەسئۇد 1041 - يىلى (دەندانقان ئۇرۇشىدىن يەتتە ئاي كېيىن) ئۆلتۈرۈلدى.

دەندانقان ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئافغانىستاندىكى گورىلار (ئافغانلار) ئىسيان كۆتۈرۈپ مۇستەقىل بولۇۋالدى ۋە بارا - باراكۈچەيىپ، غەزنەۋىلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا خەۋپ سېلىشقا باشلىدى.

دەندانقان ئۇرۇشىدا ئەجەللىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان غەزنەۋىلەر سالجۇقلار ۋە گورىلارنىڭ ئارقا - ئارقىدىن بەرگەن قاقشاتقۇچ زەربىلىرىنەتىجىسىدە ئاجىزلاشقاباشلىدى. خوراسان بىلەن ئافغانىستانىنى قولدىن بېرىپ قويغان غەزنەۋىلەر ئاخىر بېرىپ، مىلادىنىڭ 1187 - يىلى گورىلار تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

قۇدرەتلىك غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى 224 يىل ھۆكۈم سۈردى.

سۇلتان توغرۇلبەگ

(1040 — 1063)

توغرۇلبەگ توغرىسىدا، روما تارىخچىسى گىببون «روما ئىمپېرىيىسىنىڭ ھالاك بولۇش تارىخى»دا مۇنداق دەپ يازغانىدى:

«توغرۇلبەگنىڭ قارا نىيىتى بىلەن ئۇنىڭ قەھرىمانلىقى باپباراۋەر كېلىدۇ ... ئۇ ئەزەربەيجان بىلەن مېدىيەنى بويسۇندۇرۇۋالغاندىن كېيىن، روما چېگرىسىغا يېقىنلاپ كەلدى. بۇ چوپان ئەلچى ئەۋەتىپ كونستانتىنوپولنىڭ ئىمپېراتورىدىن (شەرقىي روما ئىمپېراتورى كۆزدە تۇتۇلىدۇ — ئا) سېلىق تۆلەشنى ۋە ئۇنىڭ (توغرۇلبەگنىڭ — ئا) بويرۇقىغا بويسۇنۇشنى تەلەپ قىلغان.»③

ئوغۇزلار دەندانقان ئۇرۇشىدا سۇلتان مەسئۇدنى تارمار قىلىپ، دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان شانلىق غەلىبىگە ئېرىشكەندىن كېيىن، دۇنيادا، تەخمىنەن 120 يىل (مىلادىيە 1040 - يىلىدىن 1157 - يىلىغىچە) ھۆكۈم سۈرگەن ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنى تەشكىل قىلدى. توغرۇلبەگ بىلەن چاغرىبەگلەر بۇ يېڭى قۇرۇلغان دۆلەتكە چۈڭ دادىسى سالـ

جۇقەتنىڭ نامىنى قوللىنىپ، «سالجۇقلار دۆلىتى» دەپ نام قويدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئوغۇزلار سالجۇقلار دەپ ئاتىلىپ، ئۇلار قۇرغان دۆلەت «سالجۇقلار دۆلىتى» دەپ ئاتىلىدىغان بولدى.

ئوغۇز بەگلىرى يېڭى قۇرۇلغان ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىگە توغرۇلىمەكنى سۇلتان قىلدى.

شۇ زاماندىكى تارىخچىلارنىڭ باھا بېرىشىچە، توغرۇل بەگنىڭ ئاكىسى چاغرىبەگ ئاجايىپ ئادىل ۋە توغرا، ئاقىلانە ئادەتتىن تاشقىرى جەسۇر ۋە قەھرىمان، يۈرەكلىك، غەيرەتلىك، ئاھايىتى سەمىمىي بىرئىنسان بولسىمۇ، سۇلتان توغرۇل بەگ سىياسىي ـ دىپلوماتىيىگە ئۇستا، ئۇرۇش تەجرىبىسىگە باي ۋە ئۇرۇشنىڭ ستراتېگىيە ـ تاكتىكىسىنى ئۇستىلىق بىلەن قوللىنىشتا ئاھايىتى ئەپچىل ۋە چاققان بىر قەھرىمان بولۇپ، ئۇنىڭ ھەر جەھەتتىكى قابىلىيىتى ئاكىسى چاغرىبەگدىن ئۈستۈن بولغاچقا، ئوغۇزلار ئۇنى ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تەختىگە چىقارغانىدى.

سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى باشتا نىشاپۇر بولدى. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا پايتەخت تېھرانغا كۆچۈرۈلدى.

توغرۇلبەگ سۇلتان بولغاندا 45 ياشتا (ئۇ مىلادىنىڭ 995 ـ يىلى تۇغۇلغان) ئىدى. ئۇ 23 يىل سۇلتانلىق قىلدى. توغرۇلبەگ سۇلتان بولغان چاغدىكى مۇھىم تارىخىي ۋەقەلەر تۆۋەندىكىچە بولغان:

سۇلتان توغرۇلبەگ يېڭى قۇرۇلغان سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاساسىنى مۇستەھكەملەش ۋە ئۇنىڭ تېررىتورىيە-

سىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن جىددىي تەدبىرلەرنى قوللاندى. بۇنداق تەدبىرلەرنىڭ بىرى ئىمپېرىيە تېررىتورىيىسىنىڭ ھەربىر رايونلىرىغا باش ۋالىيلار تەيىنلەش بولسا، يەنە بىرى شەرقتە غەزنەۋىلەرگە داۋاملىق ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ قولىدىن بەزى مۇھىم شەھەرلەرنى تارتىۋېلىش، غەربتە بولسا، ئەرەب ئاپاسلار خەلىپىلىكىنى بويسۇندۇرۇپ، شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە يۈرۈش قىلىشتىن ئىبارەت بولدى.

مىلادىنىڭ 1041 ـ يىلى 2 ـ ئايدا، چاغرىبەگ بەلخ-نى ئالدى. شىمالىي ئافغانىستان سالجۇقلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. سالجۇقلار بىلەن غەزنەۋىلەرنىڭ چېگرىسىنى ھىندى-دەريا سى، ۋابا تېغى ۋە ھىندۇقوش تاغلىرى ئايرىپ تۇ-راتتى. چاغرىبەگنىڭ ئوغلى ئالىپ ئارسلان بەلخقە ۋالىي بولۇپ تەيىنلەندى. ئۇ سالجۇقلارنىڭ شەرقتىكى ۋىلايەتلە-رىنى غەزنەۋىلەردىن مۇداپىئە قىلىشتا ئاكتىپ رول ئوينىدى. توغرۇلبەگ مىلادىنىڭ 1045 ـ يىلى ئىشغال قىلىنغان خا-رەزىمگە ئانۇشتېكىنىنى باش ۋالىي قىلىپ تەيىنلىدى. مىلادى-نىڭ 1047 ـ يىلى ھەربىي قاراخانىلارنىڭ قوشۇنلىرى خورا-سانغا ھۇجۇم كىردى. ئالىپ ئارسلان قاراخانىي قوشۇنلا-رىنى چېكىندۈردى. تۇرۇلگەن توختامنامىگە بىنائەن، قارا-خانىلار سالجۇقلارنىڭ ئۈستۈنلۈكىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى.

ئالىپ ئارسلاننىڭ قېرىندىشى قارا ئارسلان كاۋورتېگ ئىرانىنىڭ جەنۇبىدا ئاھايىتى مۇھىم ئىشغالىيەت ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى. ئۇ، بەلۇجىستان (ھازىرقى ھەرىمي پاكىستان)-غچە ئىشغال قىلدى. سالجۇقلار ئوممان دېڭىزى بىلەن بەسرى

قولتۇقىنچە چىقتى. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي، قىرىل دېگەن قارا دېگىز، ئوتتۇرا دېگىزلارغىمۇ چىقتى.

چاغىرىپەكتىك يەنە بىر ئوغلى ياقۇتبەگ، مىلادىيە 1054 - يىلى سىيستان(كىرمان بىلەن خوراسان ئارىسىدا)، مىكرانى(كىرمان بىلەن بەلۇجستان ئارىسىدا)قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلدى. خۇددى شۇ چاغلاردا، سۇلتان مەسۇد (1041 — 1049) بىرنەچچە قېتىم بەلخقە ھۇجۇم قىلدى. ئالپ ئارسلان سۇلتان مەسۇدنىڭ قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى ۋە قوماندانلىرىنى ئەسىر ئالدى. ئۇزۇلگەن توختاملامە بويىچە، ھىندىقۇش تاغلىرى چېگرا قىلىپ بەلگىلەندى.

مىلادىيە 1055 - يىلى سۇلتان توغرۇلبەگ ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى — باغدادقا قارايماڭدى. باغداد ئابباسىيلارخەلىپىنىڭ پايتەختى بولسىمۇ، ئۇ يەردە پارىسلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان بۇۋىھىلەر سۇلالىسى (مىلادىيە 932 - يىلىدىن 1055 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ھۆكۈم سۈرەتتى.

بۇۋىھىلەر سۇلالىسىنى شىئە مەزھىپىدىكى ئېلىسى بەنىي بۇۋىھى قۇرغانىدى. مىلادىيە 932 - يىلى قۇرۇلغان بۇ سۇلالىنىڭ تېررىتورىيىسىگە غەربىي ئىران ۋە ئىراق كىرەتتى. ئېلى ئىبنى بۇۋىھىگە ئابباسىيلار خەلىپىسى قاھىر(932 — 934) «ئەمىرۇل ئومەرا» (خانلارنىڭ خانى) ئۇنۋانىنى بەرگەن. ئۇنىڭ ئۆكىسى ئەھمەت بىنىي بۇۋىھى مىلادىيە 945 - يىلى باغدادقا بېسىپ كىرىپ، خەلىپە مۇستەكفى I (944 — 946) نى ئۆلتۈرگەنىدى.

بۇۋىھىلار سۇلالىسى ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ قانىتى

ئاستىدىكى پارس خانلىقى بولۇپ، ئۇ مەزھىپىدىكى پائىمە خەلىپىلىكىنىڭ شىئە مەزھىپىنى ئىران، ئىراق قاتارلىق جايلارغا تارقىتىشقا ناھايىتى ئاكتىپ ھەرىكەت قىلغانىدى.

پائىمە خەلىپىلىكى (مىلادىيە 909 - يىلىدىن 1171 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئىسلام دىنىدىكى شىئە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ شىمالىي ئافرىقا (تۇنىستا)دا قۇرغان دۆلىتى ئىدى. پائىمە خەلىپىلىكىنى قۇرغانلار مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ قىزى پائىمىنىڭ (ئەلىنىڭ رەپىقىسى) ئەۋلادلىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ دۆلەتكە پائىمە خەلىپىلىكى دەپ نات قويۇلغان. پائىمە خەلىپىلىكى مىلادىيە 965-يىللىرى كۈچەيمەسۇرىيە، پەلەستىن قاتارلىق جايلارغىچە كېڭەيگەن. مىلادىيە 973-يىلى، پائىمە خەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى تۇنستىن مىسىردىكى قاھىرەگە كۆچۈرۈلگەن. مىلادىيە 1171 - يىلى پائىمە خەلىپىلىكى سالاھىددىن ئەييۇبىي تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدى.

مىلادىيە 1055-يىلى، ئابباسىيلار خەلىپىسى قائىم توغرۇلبەگنىڭ باغدادقا كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇشتىن قورقۇپ، باغدادتا قۇتىبدا توغرۇلبەگنىڭ نامىنى ئوقۇشنى ئەمر قىلدى. بۇنىڭ بىلەن خەلىپە قائىم دۇنياۋى ھاكىمىيەتتىن ۋاز كېچىپ، دىنىي داھىي بولۇشقا مەجبۇر بولدى. توغرۇلبەگنى بولسا بۇ دۇنيانىڭ ھۆكۈمرانى دەپ تونىدى. بۇ ۋەقە يۈز بېرىپ ئون كۈندىن كېيىن، سۇلتان توغرۇلبەگ باغدادقا كىرىپ كەلدى. بۇۋىھىلەر سۇلالىسى يوقىتىلىندى. سۇنىي مەزھىپىگە قارشى ھەرىكەتنىڭ باشلىقى (مىسىردىكى پائىمىلەر سۇلالىسىنىڭ تەرەپدارى) ئارسلان بىساسىرى

(كېلىپ چىقىشى ئوغۇز بولۇپ، خەلىپە قايمىنىڭ ھەربىي يولباشچىلىرىدىن بىرى ئىدى) قاماقتا ئېلىندى.

خەلىپە قايىم، سۇلتان تۇغرۇلبەگنى تەختتىن بىلەن قارشى ئېلىش ئۈچۈن ئۆيۈشتۈرۈلگان مۇراسىمدا، سۇلتان تۇغرۇلبەگكە يەتتە قۇر شان - شەرەپ تونلىرى ۋە يەتتە نەپەر قۇل تەقدىم قىلدى. بۇ، خەلىپىلىكتىكى يەتتە رايونىڭ بەلگىسى ئىدى. مۇراسىم ئايغاقلاشقاندىن پاغدا، خەلىپە قايىم تۇغرۇلبەگنىڭ بەل كەمىرىگە ئەڭ ئېسىل بىر جۈپ خەنجەرنى ئېسىپ قويدى. بۇ ئىككى خەنجەر سۇلتان تۇغرۇلبەگنىڭ شەرق ۋە غەربنىڭ ھۆكۈمرانى قىلىپ تەيىنلەنگەنلىكىنىڭ ئالامىتى ئىدى. شۇنداق قىلىپ، دىنىي ھاكىمىيەت ئابباسىيلار خەلىپىسىگە، دۇنياۋى ھاكىمىيەت سۇلتان ئۇنۋانى بىلەن تۇغرۇلبەگكە ئۆتتى. تۇغرۇلبەگ باغدادنى ئالغاندىن كېيىن، ئۇنى پايتەخت قىلىپ بەلگىلىدى. ئۇنىڭ پۈتۈن دىققىتى غەربكە قارىتىلغانىدى.

تۇغرۇلبەگ باغدادقا كىرىپ، تۆت ئايدىن كېيىن خەلىپە قايىم تۇغرۇلبەگنىڭ قىزى خەلىچە ئارسلان خاتۇنغا ئۆيلەندى.

تۇغرۇلبەگ 1055 - يىلىنىڭ كۈز ئايلىرىدا باغدادتىن چىقىپ، غەربكە قاراپ يۈرۈش قىلدى. ئۇ موسول، دىيارىبەكرى ۋە باشقا رايونلارنى ئىشغال قىلدى.

تۇغرۇلبەگ باغدادتىن كەتكەندىن كېيىن، ئارسلان بىساسىرى قاماقتىن قاچتى. ئۇ، ئۆز ئەترايىغا شۆھرەتلىك كۈچ توپلىدى ۋە باغدادقا بېسىپ كىردى. خەلىپە قايىم ئۆزىگە سادىق قوشۇنلارنى ھەربىكەتلەندۈرۈپ ئارسلان بىساسىرىغا

قارشى ئۇرۇشتى. خەلىپە يېڭىلدى. ئۇ باغداد يېنىدىكى بىر جايغا قامالدى. غالىب كەلگەن بىساسىرى قۇتىبىدىن خەلىپە قايىم ۋە تۇغرۇلبەگنىڭ نامىنى چىقىرىپ تاشلىدى. شۆھرەتلىك تايانچى پاتمىنىڭ نامى قۇتىبىدا ئوقۇلىدىغان بولدى. ئارسلان بىساسىرى مىسىردىكى پاتىمە خەلىپىلىكىگە سادىق بىلدۈرۈپ، قاھىرەگە نامە يوللىدى.

سۇلتان تۇغرۇلبەگ باغدادتا يۈز بەرگەن ۋەقەدىن ئۆز ۋاقتىدا خەۋەر تاپتى. ئۇ باغدادتىكى ئىسيانىنى باستۇرۇش ئۈچۈن يولغا چىقتى. تۇغرۇلبەگنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغان ئارسلان بىساسىرى باغدادتىن قاچتى.

تۇغرۇلبەگ باغدادقا كىرگەندىن كېيىن خەلىپە قايىم قامالقتىن ئازاد قىلىندى. سۇلتانلەر تەختە قىلدى. ئىسيانىدىن بۇرۇنقى تۇرۇم - قائىدىلەر ئۆز ھالىغا كەلدى. 2 - قېتىم باغدادقا كەلگەن تۇغرۇلبەگ خەلىپە قايىمنىڭ قىزى سەيد خاتۇنغا ئۆيلەنمەكچى بولدى. بۇ ئىشتىن خەلىپە قايىم ناھايىتى قورقتى. خەلىپە ئەگەر سەيد خاتۇن تۇغرۇلبەگكە باتلىق بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئوغۇل تۇغۇلۇپ قالىدىغان بولسا، ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى ئابباسىيلارنىڭ قولىدىن سالجۇقلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ، دەپ ئويلىغانىدى. لېكىن، تۇغرۇلبەگنىڭ خىيالى ئۇنداق ئەمەس ئىدى. ئۇ، ھۆرمەت يۈزىسىدىلا ئۇنىڭغا كۈيئوغۇل بولۇشنى ئىزدىگەنىدى. قانداق بولمىسۇن، بۇ ئىشكاھنىڭ مۇددىتى ئاز قېلىپ سۈرۈلدى.

مىلادىيىنىڭ 1058 — 1059 - يىللىرى تۇغرۇلبەگ ئۈچۈن ناھايىتى خەتەرلىك يىللار بولدى. باغدادتا ئىسيان كۆ-

تۇرگەن ئارسلان بىلەن بىرادا بايقا ئۆكەي ئۆكسى ئىبراھىم ئىنالنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولغاندى. خېلى بۇرۇنلا، مىكائىل بەگدىن (توغرۇلبەگنىڭ دادىسىدىن) نۇل قالغان توغرۇلبەگنىڭ ئانىسى يۇسۇپ ئىنالبەگ (مىكائىلنىڭ ئۇكىسى) كىشى ياتلىق بولغانىدى. ئىبراھىم ئىنال بولسا، ئەنە شۇ يۇسۇپ ئىنالدىن تۇغۇلغانىدى.

ئىبراھىم ئىنال مىلادىنىڭ 1058 - يىلى توغرۇلبەگكە قارشى ئىسيان كۆتۈردى. ئۇ ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىگە ئىمپېراتور بولۇشنى ئارزۇ قىلاتتى. ئۇ ھەممىدىنمۇ ناھايىتى كۆچلۈك قوشۇنغا قوماندانلۇق قىلاتتى. ئىبراھىم ئىنالنىڭ ئىسيانىنى ئۇنىڭ ئاكىسى ئىرتاش يابغۇ (مىلادىنىڭ 1013 - يىلىدىن 1040 - يىلىغىچە يابغۇ بولغان)نىڭ ئوغۇللىرى ئەھمەت بىلەن مەھمۇت قوللىدى. ناھايىتى ھوشيار، تەدبىرلىك، دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ ئېچىدە ئەڭ قابىلىيەتلىك بولغان توغرۇلبەگ خوراسانىنىڭ باش ۋالىيسى ئالىپ ئارسلانغا كەلگەندىن كېيىن، شەرقىي گادىرلۇنىڭ باش ۋالىيسى قارا ئارسلان كاۋۇرتبەگنى، شەرقىي قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ باش ۋالىيسى ياقۇتبەگگە (يۇ ئۇچ بەگ چاغرىبەگنىڭ ئوغۇللىرى ئىدى) ئەۋەتكەن بۇيرۇقىدا، ئۇلارنىڭ قوشۇنلىرىنى ئېلىپ دەرھال كېلىشىنى ئۇقتۇردى.

مىلادىنىڭ 1059 - يىلى تېھران يېنىدىكى ھەمەدان بىلەن رەي دېگەن جايدا، سۇلتان توغرۇلبەگ بىلەن ئىبراھىم ئىنال ئارىسىدا ناھايىتى قانلىق بىر ئۇرۇش بولدى. ئۇرۇشتا ئىبراھىم ئىنال ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى ئەسىر چۈشتى. ئەسىر چۈشكەن سالجۇق بەگچەكلىرى ئوغۇزلارنىڭ قەدىمكى ئادىتى بويىچە ئۇز ئوقيالىرىنىڭ كىرىچلىرىدا بوغۇپ ئۆلتۈرۈلدى.

ئىبراھىم ئىنالنىڭ ئىسيانى باستۇرۇلۇپ، ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1060 - يىلى سۇلتان توغرۇلبەگنىڭ ئاكىسى چاغرىبەگ سىراكتا 70 يېشىدا (990 — 1060) ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇ مەرۋگە دەپنە قىلىندى. چاغرىبەگنىڭ سەككىز ئوغلى، تۆت قىزى بار ئىدى. چاغرىبەگ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئوغۇللىرىدىن ئالىپ ئارسلان خوراسانغا، قارا ئارسلان كاۋۇرتبەگ كىرمانغا، ياقۇتبەگ ئەزەربەيجانغا باش ۋالىي قىلىپ تەيىنلەندى. چاغرىبەگنىڭ قىزلىرىدىن بىرى غەربىي قاراخانىلارنىڭ ھۆكۈمرانىغا، يەنە بىرى ئانا دولۇسالجۇقلىرىنىڭ ئاتىسى قۇتالمىشبەگكە (ئىسرائىل ئارسلان يابغۇنىڭ ئوغلى)، تۆتىنچىسى بۇۋىسى خانىغا ياتلىق قىلىندى.

سۇلتان توغرۇلبەگنىڭ ۋاقتىدا پۈتۈن مۇسۇلمان دۇنياسىدىكى سۇننىلەرنىڭ تەسىرى ۋە ئابرويى كۈچەيدى ۋە يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. سۇلتان توغرۇلبەگ سۇلتان مەھمۇتنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، پۈتۈن ئىسلام دۇنياسىدىكى سۇننىلەرنىڭ ھەربكىتىنى قوللىدى ۋە ئۇلارنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتىشكە شەرت - شارائىت ھازىرلىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ پۈتۈن سۇننى مەزھىپىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ سەمىمىي ھۆرمىتى ۋە مۇھەببىتىگە ئىگە بولدى.

سۇلتان توغرۇلبەگنىڭ ۋاقتىدا، ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسىگە بۈگۈنكى ئىران، ئىراق، ئەزەربەيجان ۋە ئەرمەنىستان، ئافغانستان، تۈركمەنستان، قارا قالپاقستان، ئوست يۇرتى ۋە قىزىلقۇم چۆلى كىرگەن بولۇپ، يەر مەيدانى 3 مىليون 600 مىڭ كۋادرات كىلومېتر

كېلەتتى. بۇ جايلاردىكى مەشھۇر شەھەرلەردە، ھۇنەر ـ سانائەت، سودا ـ سېتىق ئىشلىرى بەك تەرەققىي قىلغان بولۇپ، دۇنياغا مەشھۇر ئىدى. بۇ جايلار ستراتېگىيە جەھەتتىمۇ ناھايىتى مۇھىم بولۇپ، ئوتتۇرا شەرقتە، ئوتتۇرا ئاسىياغا، ھىندىستانغا، غەربتە بولسا، ئوتتۇرا دېڭىز مەملىكەتلىرىگە تەھدىت سېلىپ تۇراتتى.

سۇلتان توغرۇلبەگ مىلادىنىڭ 1063 ـ يىلى 68 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇ تېھراندا دەپنە قىلىندى. تارىخچي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، سۇلتان توغرۇلبەگنىڭ ۋاپاتىدىن تۆت ئاي بۇرۇن خەلىپىنىڭ قىزى سېيىد خاتۇنغا ئۆيلەنگەنلىكى مەلۇم. يەنە باشقا تارىخچي مۇنبەلەردە، سۇلتان توغرۇلبەگ باغدادتىن تېھرانغا كېتىۋاتقاندا (توي مۇراسىمى تېھراندا ئۆتكۈزۈلىدىغان بولۇپتىكەن) يولدا ۋاپات بولغان، دېيىلىدۇ.

سۇلتان ئالپ ئارسلان

(1063 — 1072)

سۇلتان توغرۇلبەگ ئالەمدىن ئۆتۈپ يەتتە ئايدىن كېيىن، سالجۇقلارغا چاغرىمىگىنىڭ ئوغلى ئالپ ئارسلان سۇلتان بولدى.

ئۇ، مىلادىنىڭ 1064 ـ يىلى، ئىچكى جەھەتتىن خەتەرلىك بىر ئەھۋالغا دۇچ كەلدى. ئالپ ئارسلان سۇلتان بو-

لۇپ بىرئاچچە ئاي ئۆتمەيلا، ئۇنىڭ مەرھۇم تاغىسى ئىسرائىل ئارسلانيابغۇ (مىلادىنىڭ 1025 ـ يىلى ھىندىستاندىكى كالانجىر قورغانىدا ئۆلگەن) نىڭ ئوغلى قۇتالمىشبەگ ئىسيان كۆتۈردى. قۇتالمىش بەگ شەرقىي ئاناتولۇنىڭ باش ۋالىيسى بولۇپ، ئۇنىڭ قوماندانلىقىدا 70 مىڭ ئاتلىق قوشۇن بار ئىدى. قۇتالمىشبەگنىڭ ئىسيانغا ئەزەربەيجان، ئەرمەنىستانۇە ئىراقتىكى سالجۇق بەگلىرى تەرەپدار ئىدى.

ناھايىتى نۇرغۇن كۈچ توپلىغان قۇتالمىش بەگ ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى تېھرانىنى بېسىپ ۋەلىشى ئۈچۈن يولغا چىقتى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئالپ ئارسلان نىشاپوردىن تېھرانغا قاراپ ماڭدى. ئالپئارسلان قۇتالمىش بەگكە مەكتۇپ يوللاپ، ئىيانىنىڭ دۆلەتكە ناھايىتى ئېغىر بالايىئاپەتلەرنى كەلتۈرىدىغانلىقىنى تەكىتلەپ، ئۇنى خەتەرلىك بولدىن قايتىشقا ئۈندىدى. قۇتالمىش ئالپ ئارسلاننىڭ سۆزىگە قۇلاق سالمىدى. تېھران يېنىدا قاتتىق ئۇرۇش بولدى. ئۇرۇشتا قۇتالمىش ئۆلدى. ئىسيان باستۇرۇلدى. قۇتالمىشنىڭ ئوغۇللىرى سۇلايمان شاھ ۋە مەلىكشاھ بىلەن قۇتالمىشنىڭ ئۆكسى رۇسۇل تېكىنلەر ئەسىر چۈشتى. ئالپ ئارسلان ئەسىر چۈشكەن سالجۇق بەگلىرىگە ناھايىتى ئالىيجانابلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىپ، ئۇلارنى قىلچە رەنجىتمەي، يۇقىرى مەنسەپلەرنى بېرىدى. نەتىجىدە، ئۇلار پۈتۈن ئاناتولۇنى بېسىپ ئالغىچە خىزمەت كۆرسەتتى.

ئالپ ئارسلان قۇتالمىشبەگنىڭ ئىيانىنى باستۇرغاندىن كېيىن، ئاناتولۇغا كەلدى. ئۇنىڭ يا قۇتىبەگ،

ئەرمەنستاننىڭ ژان‌كۆلى بويىدىكى مۇھىم شەھەرلەرنى ئىشغال قىلدى. ئالپ ئارسلان كۇرۇجىستاننى ئىشغال قىلدى. بۇنىڭ بىلەن جەنۇبىي كاۋكاز سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋېلىندى. جەنۇبىي كاۋكازنىڭ سالجۇقلار قولىغا ئۆتۈپ كېتىشى شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىنىڭ قارا دېڭىزنىڭ شەرقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ تاشلىدى.

ئالپ ئارسلان ئانادولۇدىن قايتتى. ئۇ مىلادىنىڭ 1065-يىلى ئوتتۇرا ئاسىياغا كېلىپ، غەربىي قاراخانىلار بىلەن قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنى ئورنىتىشقا ئاساس سالدى. كېيىن، غەربىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى شەمس ئەلمۇلۈك(1068 — 1080) ئالپ ئارسلاننىڭ قىزى ئايشە خاتۇنغا ئۆيلەندى. شەمس ئەلمۇلۈكنىڭ ھەمشىرىسى تۇركان خاتۇن ئالپ ئارسلاننىڭ ئوغلى سۇلتان مەلىك شاھ (1072 — 1092)غا ياتلىق بولدى.

ئالپ ئارسلان مىلادىنىڭ 1067 - يىلى خارەزمنى بېسىۋالدى. بۇ ئىھۋال غەربىي قاراخانىلارنى دەككە - دۈككە سېلىپ قويدى. ئالپ ئارسلان قىسقا بىر مۇددەت ئىچىدە (مىلادىنىڭ 1064 - يىلىدىن 1070 - يىلىغىچە) ئەرەب پاتمە سۇلالىسىنىڭ قولىدىن مەككە بىلەن مەدىنەنىڭ ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنى تارتىۋالدى. سۈرىيە بويىغىدۇرۇلدى. ئالپ ئارسلان مىلادىنىڭ 1071 - يىلى مالازگىرد ئۇرۇشىدا، شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىدىن غەلىبە قازانغاندىن كېيىن، ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسى كېڭىيىپ ناھايىتى يىراقلارغا سوزۇلدى.

ئالپ ئارسلان مىلادىنىڭ 1070 - يىلى ژان كۆلى بو-

يىدىكى ناھايىتى مۇستەھكەم بولغان مالازگىرد قورغانىنى ئالدى. ئالپ ئارسلاننىڭ پۈتۈن كۈچىنى توپلاپ شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە تەھدىت سېلىۋاتقانلىقىدىن ئەنسىرىگەن شەرقىي روما ئىمپېراتورى رومان دىئوگىنىس ئۇلۇغ سالجۇقلارنى تارمار قىلىشقا بەل باغلىدى.

ئىمپېراتور رومان دىئوگىنىس(مىلادىنىڭ 1067 - يىلىدىن 1071 - يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) مىلادىنىڭ 1071 - يىلى 3 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدە، 200 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان ناھايىتى قۇدرەتلىك قوشۇنىنى باشلاپ كونستانتىنوپولدىن شەرققە قاراپ يولغا چىقتى. روما قوشۇنلىرىنىڭ يۈك - تاقلىرى 3000 ھارۋا، يىرنەچچە ئون مىڭ تۆگە ۋە ئاتلارغا يۈكلەنگەنىدى. روما قوشۇنلىرىدا 1200 كىشى باشقۇرىدىغان ئاجايىپ قورال — شەھەر سېپىللىرىغا چىقىشتا ئىشلىتىلىدىغان مەنجانىقمۇ بار ئىدى.

ئىمپېراتور رومان دىئوگىنىس سۇاشقا (ھازىرقى كىچىك ئاسىيادا) كەلگەندە، غەربىي كېڭەش چاقىردى. كېڭەشتە سالجۇقلارنىڭ ئەھۋالىنى ياخشى بىلىدىغان روما قوماندانلىرىدىن نىكفۇر ۋە يۈزدىن تراكانىئوست قاتارلىقلار ئىمپېراتور رومان دىئوگىنىسنى ئاگاھلاندۇرۇپ، سالجۇقلار بىلەن ئۇرۇش قىلىشتىن ساقلىنىشنى تەۋسىيە قىلدى. ئىمپېراتور ئۇلارنىڭ سۆزىگە قۇلاق سالمىدى. يۇرۇشنى توختاتمىدى.

سالجۇقلار ئىمپېراتورى ئالپ ئارسلان روما ئىمپېراتورى رومان دىئوگىنىسنىڭ شۇنداق قۇدرەتلىك چوڭ قوشۇنىنى باشلاپ غەيرەت بىلەن كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، 50مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن يولغا چىقتى. سۇلتان ئالپ ئارسلان

ناھايىتى جاپالىق ۋە خەتەرلىك بۇرۇشكە چىققان بۇ ۋاقىت-
لىق ئۆزىدە، ئىمپېراتور رومان دىئوگىنىسنىڭ ئالدىغا ساۋ-
تېكىن باشچىلىقىدا ئەلچىلەر ئەۋەتتى. ئىمپېراتور رومان دى-
ئوگىنىس ساۋتېكىن باشچىلىقىدىكى سالجۇق ئەلچىلىرى-
نىڭ يارىشىش قەتئىي رەت قىلدى ۋە ساۋتېكىن-
گە مۇنداق دېدى: «سەن بېرىپ سۇلتانىڭغا ئېيت! كىمىلەر
يىلى سۇلھ (يارىشىش) مۇراكىبلىرىنى تېھراندا باشلايى-
مەن. قوشۇنلىرىمنى ئىسفاھاندا قىشلىتىمەن. ئۇلاغ - ئۆڭ-
كىلىرىمنى ھەمداندا باقىمەن».④

ئۆزىنى تەڭدىشى يوق ھەربىي سەركەردە دەپ ئا-
تىۋالغان روما ئىمپېراتورى رومان دىئوگىنىسنىڭ بۇ كەم-
غادايغان ھالدا قىلغان تەكەببۇرانە سۆزلىرىگە ساۋتېكىن
مۇنداق دەپ جاۋاب بەرگەن: «ئاتلىرىڭنىڭ ھەمداندا
قىشلايدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن. لېكىن سېنىڭ قەيەردە قىش-
لايدىغانلىقىڭنى بىلمەيمەن!»⑤

مىلادىنىڭ 1071 - يىلى 8 - ئاينىڭ 26 - كۈنىدە،
سالجۇق قوشۇنلىرى بىلەن شەرقىي روما قوشۇنلىرى مالازگىرد
مەيدانىدا بىر - بىرىنىڭ ئۈدۈلىدا سەپ تارتىشقان ئىككى
قوشۇننىڭ ئارىلىقىدىكى مۇسابە يەتتە كىلومېتر بولۇپ، ئۇلار
بىر - بىرىنى ئېنىق كۆرۈشۈپ تۇرغان.

بۇ كۈنى(جۈمەكۈنى ئىكەن)نەچچە يۈز لىگەن خرىستىئان
پوپلىرى كرىستنى كۆتۈرۈشۈپ، ئاۋازلىرىنى ئېگىز كۆتۈ-
رۈپ ھورىكىرىشىپ، روما قوشۇنلىرىنىڭ دۈشمەن ئىستىدىن
غالىب بولۇشىنى ئەيىادىن تىلەپ، ئىنجىلنىڭ مۇقەددەس
ئايەتلىرىنى ئوقۇشقان. ئىمپېراتور رومان دىئوگىنىسنىڭ قو-

شۇنلىرى فرانسۇزلار، نورماندىلار، سلاۋىيانلار، گىروزىنلار،
ئابغازلار، ئەرمەنلەر، فىچىنەكلەر (بۇلار ئوغۇز ئىدى)دىن
ئىبارەت خرىستىئان دىنىغا ئېتىقىدىغانلاردىن تەركىب
تاپقانىدى.

ئۇرۇش باشلىنىش ئالدىدا، سۇلتان ئالپ ئارسلان
ئات ئۈستىدە ناھايىتى خاتىرجەم، سۈرلۈك قىياپەتتە ئولتۇ-
رۇپ، بولغۇسى ئۇرۇشنىڭ تاكتىكىلىق ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنى
كۆزدىن كەچۈرگەندىن كېيىن، سالجۇق قوشۇنلىرىنى روما
قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلىشقا ماڭدۇردى. ئىككى تەرەپتىن بىر-
بىرىگە قارشى كېلىۋاتقان ئىككى چوڭ قوشۇن خۇددى دەھ-
شەتلىك دېڭىز دولقۇنىدەك كۆتۈرۈلۈپ كېلىپ بىر - بىرىگە
ئۆزىنى ئۇرغان. كەچ كىرىشكە ئاز قالغاندا، ئالپ ئارسلان
باشچىلىقىدىكى سالجۇق قوشۇنلىرى شەرقىي روما قوشۇن-
لىرى ئۈستىدىن تولۇق غەلبە قازانغان. ئالپ ئارسلان
يارىدار بولغان رومان دىئوگىنىسنى تىرىك تۇتۇۋالغان. ئامان
قالغان روما قوشۇنلىرى قورال تاشلاپ سالجۇقلارغا تەسلىم
بولغان.

بۇ ئۇرۇش دېڭىز يۈزىدىن 1500 مېتر ئېگىزلىكتىكى
ۋان كۆلىنىڭ شىمالىدىن 45 كىلومېتر يىراقلىققا جايلاشقان
مالازگىرد قورغانىنىڭ يېنىدا بولغانلىقى ئۈچۈن شۇ قورغان
نامىدا «مالازگىرد ئۇرۇشى» دېگەن نام بىلەن دۇنيا تارىخىغا
كىرگەن.

ئالپ ئارسلان مالازگىرد ئۇرۇشىدا، ئۆز دۈشمەنلىرى-
نى ئالداپ تارمار قىلىش ئۈچۈن ئاجايىپ بىر تاكتىكا قول-
لانغان. ئۇنىڭ تاكتىكىسى بويىچە ئۇرۇش باشلىنىپ بىر-

ئىككى سائەت ئۆتمەيلا، ئۇنىڭ بىۋاسىتە بىلەن سالجۇق قوشۇنلىرى چېكىنگەن. شەرقىي روما قوشۇنلىرى چېكىنىپ كېتىۋاتقان سالجۇق قوشۇنلىرىنىڭ كەينىدىن قوغلاپ، ئۆزىنىڭ باش قوماندانلىق قارارگاھى جايلاشقان جايدىن خېلى يىراقلاشقاندا، ئالپ ئارسلان روما قوشۇنلىرىنى قورشىۋالىمان. بۇنداق ئەھۋالغا ئۆچرىغان روما قوشۇنلىرى گاڭگىراپ قالغان ۋە روھسىز چۈشۈپ كەتكەن. ئالپ ئارسلان خۇددى شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە، سالجۇق ئاتلىقلىرىنى ئاتلاندۇرۇپ، ئىمپېراتور رومان دىئوگىنىسقا ھۇجۇم قىلغان. ئالپ ئارسلان مالازگىرد ئۇرۇشىدا، سالجۇق قوشۇنلىرىدىن ئۈچ ھەسسە ئارتۇق بولغان شەرقىي روما قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىشتا ئالىمان شۇنداق تاكتىكا قوللانغان.

مانا شۇ «مالازگىرد ئۇرۇشى» تارىختا ئاز سانلىق جەڭگىۋار قوشۇنىنىڭ تالانتلىق قوماندانلىقىدا، تەكەببۇر قوماندان باشچىلىقىدىكى كۆپ سانلىق قوشۇن ئۈستىدىن غالىب كېلىدىغانلىقىنىڭ جانلىق مىسالى سۈپىتىدىمۇ ناھايىتى چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى.

تارىختا «مالازگىرد ئۇرۇشى» دەپ ئاتالغان بۇ ئۇرۇشتا، سۇلتان ئالپ ئارسلاننىڭ شەرقىي روما ئىمپېراتورى رومان دىئوگىنىس باشچىلىقىدىكى روما قوشۇنلىرى ئۈستىدىن قازانغان ئالەمشۇمۇل شانلىق غەلىبىسىنىڭ خەۋەرلىرى شەرق ۋە غەرب دۇنياسىنى ھەيرەتتە قالدۇردى. بۇلۇپمۇ خرىستىئان دۇنياسى ۋەھىمە ئىچىدە قېلىپ، خۇددى كەچ كۈز ئازاغلىرىدەك تىترەپ كەتتى.

ئالپ ئارسلان ئەسىر چۈشكەن رومان دىئوگىنىسقا ئۆزىنىڭ

مىلاق مەغرۇر، مەردانە ۋە ئالىيجانابلىق خىسلەتلىرىنى ئايان قىلدى. بۇنىڭغا رومان دىئوگىنىس ھەيران قالدى. ئالپ ئارسلان رومان دىئوگىنىسقا خۇش چىراي بىلەن سەمىمىي قىزغىن مۇئامىلىدە بولدى. ئالپ ئارسلان ئۇنىڭغا، قوشنا دۆلەتلەرگە ئىناق ۋە دوستانە مۇناسىۋەتتە بولمىغانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ جەڭدىكى كەتكۈزگەن تاكتىكا خاتالىقلىرىنى ئەسلەتتۈرۈپ قويدى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، ئوغۇزلارنىڭ دالا جېڭىدە قوللانغان تاكتىكىسىنىڭ دۈشمەن تاكتىكىسىدىن ئۈستۈن، جانلىق تاكتىكا ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇنىڭ ئوغۇزلارنىڭ ئاتا-بوۋىسىدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان جەڭگىۋار بىر ئەنئەنە ئىكەنلىكىنى ئەسلەتتۈرۈپ ئۆتتى. ئالپ ئارسلان رومان دىئوگىنىس بىلەن بىتىم تۈزدى. بىتىمگە بىنائەن، شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى سالجۇقلارغا قارام دۆلەت ھالىغا چۈشۈرۈپ قويۇلدى. چۈنكى، شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى ئۇنىڭدىن باشلاپ، سالجۇقلارغا ھەر يىلى نۇرغۇن مىقداردا ئالتۇن-كۈمۈش يوللاپ، ئالۋان - ياساق تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. كېيىن ئالپ ئارسلان، رومان دىئوگىنىسنى كونىستانتىنوپولغا يولغا سېلىپ قويدى. ئۆز دۈشمىنى ئالدىدا ناھايىتى خىجىل بولۇپ، ئۇزۇنىڭ قىلمىشلىرىغا پۇشايمان قىلغان رومان دىئوگىنىس، ئالپ ئارسلاندىن بۇنداق ئىلتىپاتنىڭ بولىدىغانلىقىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى. ئەكسىچە ئۇ، ئەسىر چۈشكەندە ئۆلۈمگە مەھكۇم بولىمەن دەپ ئويلىغانىدى.

ئالپ ئارسلان مالازگىرد ئۇرۇشىدىن كېيىن، 200 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىياغا قاراپ يولغا چىقتى. ئالپ ئارسلان ئالغا ئىلگىرىلەپ ئامۇدەريادىن ئۆتە-

تې. ئۇ دەريا بويىدا غەربىي قاراخانىلارنىڭ ۋەزىپىلىك قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. ئۇرۇشتا يۈسۈپبەگ مەغلۇپ بولۇپ ئەسىر چۈشتى. ئالپ ئارسلان ئەسىر چۈشكەن يۈسۈپبەگ بىلەن گەپ تالىشىپ تاكاللىشىپ قالغاندا، يۈسۈپبەگ يېنىدا يۈشۇرۇۋالغان خەنجىرىنى چىقىرىپ، ئالپ ئارسلاننىڭ قارنىنى يېرىپ تاشلىدى. سالجۇقلار يۈسۈپبەگنى چاناپ قىيما - چىيما قىلىۋەتتى. ئالپ ئارسلان بىرنەچچە ساەتتىن كېيىن ئۆلدى. جەستى مەرۋىگە كەلتۈرۈلۈپ دەپنە قىلىندى. ئۇنىڭ قەبرە تېشىغا مۇنداق دەپ يېزىلدى:

«سىز، ئالپ ئارسلاننىڭ بېشىنى مەغرۇر كۆتۈرۈپ يۈرگەنلىكىنى كۆرگەنسىز.

مەرۋىگە كەلگەندە، ئۇنىڭ بېشىنىڭ ناھايىتى چوڭقۇر بەرتىگىدە ياتقانلىقىنى كۆرىسىز.» ⑧

سۇلتان مەلىك شاھ

(1072 — 1092)

ئالپ ئارسلاننىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى غەربىي قاراخانىلارنى قىسقا بىر مۇددەتكە بولسىمۇ خېلى روھلاندۇردى. غەربىي قاراخانىلارنىڭ ھۆكۈمرانى ناسىر ئىبنى ئىبراھىم (شەمىس ئەلمۇلىك) مىلادىنىڭ 1072 - يىلى 12 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدە تىرمىز ۋە بەلخنى بېسىۋالدى. لېكىن ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي، سالجۇقلار تىرمىز بىلەن بەلخنى قاراخانىلاردىن تارتىۋالدى.

مىلادىنىڭ 1072 - يىلى سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ

تەختكە ئالپ ئارسلاننىڭ 17 ياشلىق ئوغلى سۇلتان مەلىك شاھ ئولتۇردى. دەل شۇ پەيتتە، سۇلتان مەلىك شاھنىڭ تاغىسى قاراتارسلان كاۋۇرتبەگ (ئالپ ئارسلاننىڭ ئاكىسى) ئىسيان كۆتۈرۈپ تەختنى تارتىۋالماقچى بولدى. ئۇنىڭغا ئۇكىسى مەلىك ئوسمان ياردەملەشتى. سۇلتان مەلىك شاھ مىلادىنىڭ 1073 - يىلى چىگىل كەنتىدە بولغان ئۇرۇشتا، ئىسيانچى تاغىسىنى مەغلۇپ قىلدى. قارا ئارسلان كاۋۇرتبەگ ئۆلدى. ئۇنىڭ ئۇكىسى مەلىك ئوسمان ئەسىر چۈشتى.

كىرمانىنىڭ باش ۋالىيسى قارا ئارسلان كاۋۇرتبەگنىڭ (كىرمانغا مىلادىنىڭ 1041 - يىلىدىن 1073 - يىلىغىچە باش ۋالىي بولغان) ئىسيانى باستۇرۇلغاندىن كېيىن، سۇلتان مەلىك شاھ ئۆزىنىڭ غەربتىكى كۈچلۈك قوشۇنلىرى بولغان شەرقىي روما بىلەن مىسىردىكى ئەرەبپاتسىمە سۇلالىسىگە قاراشلىق جايلارنى ئىشغال قىلىشقا بەل باغلىدى. سالجۇقلار مىلادىنىڭ 1076 - يىلى سۇرىيە بىلەن پەلەستىننى ئىشغال قىلدى. شام شەرىپ ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن، پاتسىمە خەلىپىلىكىنىڭ نامى قۇتىبىدىن چىقىرىلدى. قۇتىبىدا ئابباسىيلار خەلىپىسى بىلەن سۇلتان مەلىك شاھنىڭ ئىسمى ئوقۇلىدىغان بولدى. سالجۇقلار مىلادىنىڭ 1078 - يىلى شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە قاراشلىق كاۋكازىيىنى پۈتۈنلەي ئىشغال قىلدى.

سۇلتان مەلىك شاھ مىلادىنىڭ 1087 - يىلى باغدادقا كېلىپ، قىزى مەھمەلىك خاتۇننى خەلىپە موقتەدىغا (مىلادىنىڭ 1075 - يىلىدىن 1094 - يىلىغىچە خەلىپە بولغان) ياتلىق قىلدى.

سالجۇقلار مىلادىنىڭ 1090 - يىلى ھىجازغا كەلدى.

مەككە يولىدىن مەدىنەمۇ ئىشغال قىلىنىدى. مىلادىنىڭ 1092 ـ يىلى يەمەن ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن، پۈتۈن ئەرەبىستان يېرىم ئارىلى سالجۇقلارنىڭ قولىغا ئۆتتى.

سۇلتان مەلىك شاھ ئىمپېراتورلۇق تەختىدە ئولتۇرغان 20 يىل ئىچىدە سالجۇقلارنىڭ شەرقىي روما يولىدىن ئەرەب يېتىمە خەلىپىلىكىگە قارايدىغان جايلارغا قىلىغان يۈرۈشلىرىنىڭ بىۋاسىتە سەۋەبچىسى بولسا، بۇ يۈرۈشلەرنىڭ سۇلتان مەلىك شاھ ئۆزى بېتەكچىلىك قىلغان بولسا، بىۋاسىتە سەۋەبچىسى ئۇنىڭ بىگلىرى بېتەكچىلىك قىلدى.

ئەمما سالجۇقلارنىڭ قاراخانىلارغا قىلغان يۈرۈشلىرىگە سۇلتان مەلىك شاھ ئۆزى بېتەكچىلىك قىلغان، مەسىلەن، مىلادىنىڭ 1074 ـ يىلى سۇلتان مەلىك شاھ ئىماھىيىتى كۈچ سانلىق سالجۇق قوشۇنلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئاموداين ئۆتۈپ ماۋەرائۇننەھرىگە يېتىپ كىردى. ئۇ غەربىي قاراخانىلارنىڭ پايتەختىنى سەمەرقەندنى بېسىۋالغاندا، ئەھمەت خان I نى ئەسىر ئالغان. ئۇنى دەرھال سالجۇقلارنىڭ پايتەختى ئىسفاھانغا ئەۋەتىۋەتكەن.

سۇلتان مەلىك شاھ ماۋەرائۇننەھرىدىن قايتىپ كەتمەستىن، يۈرۈشنى داۋاملاشتۇرۇپ شەرقتە بۇرۇلۇپ، قەشقەرگە قاراپ ماڭغان. سۇلتان مەلىك شاھ ئۆزىكەنتكە يېتىپ كەلگەندە، شەرقىي قاراخانىلارنىڭ چوڭ خانى ھارۇن بوغراخان II (ئىبنىئۇلھەسەن) مەلىك شاھنىڭ ئالدىغا ـ ئۆزىكەنتكە كەلگەن. ھارۇن بوغراخان سۇلتان مەلىك شاھقا ئۆزىنىڭ ئىتائەتلىك ئىپادىسى سۈپىتىدە، ئۇنىڭ ئۇلۇغ ھۆكۈمران ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىپ، ئۇنىڭ نامىدا پۇل زەربە قىلىشقا، ئۇنىڭ نامىنى قوتبىدا ئوقۇشقا ماقۇل بولغان. سۇلتان مەلىك شاھ ھارۇن بوغراخاننىڭ ئۆزىنى ئۇنچىلىك ھۆرمەتلەپ قىلغان مۇئامىلىسىدىن تەسىرلىنىپ، مىلادىنىڭ 1089 ـ يىلى ئۆزىكەنتتە

مىلادىنىڭ 1080 ـ يىلى شەمىس ئەلمۇلىك ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆكسىسى خىزىرخان ئولتۇردى. ئۇھۇ كۈمرانلىق قىلغان چاغدا (1080 ـ 1081) مەدەنىيەتكە، بولۇپمۇ ئېتىقادىيەتكە ناھايىتى ئەھمىيەت بەرگەنىكەن. ئۇنىڭ ئۆكسىسى ئەھمەتخان I نىڭ ۋاقتىدا (1081 ـ 1095)، غەربىي قاراخانىلار دۆلىتى يىلەن سالجۇقلار ئارىسىدا ئۇرۇش يۈز بەردى. بۇنىڭغا بەلخ يىلەن تىرمىزنى تالىشىش سەۋەب بولدى.

مىلادىنىڭ 1089 ـ يىلى، سۇلتان مەلىك شاھ ماۋەرائۇننەھرىگە يېتىپ كىرىپ، بۇخارا، سەمەرقەند قاتارلىق شەھەرلەرنى بېسىۋالغاندا، ئۇ شەھەرلەرگە سالجۇق بەگلىرىنى ھاكىم قىلىپ تەيىنلىگەندى. مەلىك شاھ غەربىي قاراخانىلارنىڭ پايتەختى سەمەرقەندنى بېسىۋالغاندا، ئەھمەت خان I نى ئەسىر ئالغان. ئۇنى دەرھال سالجۇقلارنىڭ پايتەختى ئىسفاھانغا ئەۋەتىۋەتكەن.

سۇلتان مەلىك شاھ ماۋەرائۇننەھرىدىن قايتىپ كەتمەستىن، يۈرۈشنى داۋاملاشتۇرۇپ شەرقتە بۇرۇلۇپ، قەشقەرگە قاراپ ماڭغان. سۇلتان مەلىك شاھ ئۆزىكەنتكە يېتىپ كەلگەندە، شەرقىي قاراخانىلارنىڭ چوڭ خانى ھارۇن بوغراخان II (ئىبنىئۇلھەسەن) مەلىك شاھنىڭ ئالدىغا ـ ئۆزىكەنتكە كەلگەن. ھارۇن بوغراخان سۇلتان مەلىك شاھقا ئۆزىنىڭ ئىتائەتلىك ئىپادىسى سۈپىتىدە، ئۇنىڭ ئۇلۇغ ھۆكۈمران ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىپ، ئۇنىڭ نامىدا پۇل زەربە قىلىشقا، ئۇنىڭ نامىنى قوتبىدا ئوقۇشقا ماقۇل بولغان. سۇلتان مەلىك شاھ ھارۇن بوغراخاننىڭ ئۆزىنى ئۇنچىلىك ھۆرمەتلەپ قىلغان مۇئامىلىسىدىن تەسىرلىنىپ، مىلادىنىڭ 1089 ـ يىلى ئۆزىكەنتتە

دين قايتىپ كەتكەن. مىلادىنىڭ 1092 - يىلى سۇلتان مەلىك شاھ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىنلا غەربىي قاراخانىلار بىلەن شەرقىي قاراخانىلار مۇستەقىللىق ھالىتىنى ئەسلىگە كەلـ تۈرۈۋالالىغان.

ئەھمەتخان مىلادىنىڭ 1090 - يىلى ئىسفاھاندىن سەمەرقەنتكە ئۆزىتىپ قويۇلغان. چۈنكى، مەلىك شاھ ئالـ دىدا ناھايىتى يۇقىرى ھۆرمەت ۋە ئابرويغا ئىگە بولغان تۈركان خاتۇن (غەربىي قاراخانىلارنىڭ بېكەسى)نىڭ ئارىغا چۈشۈشى بىلەن، سۇلتان مەلىك شاھ ئەھمەتخانغا ئىلتىپات قىلىپ، ئۇنىڭ غەربىي قاراخانىلارغا داۋاملىق ھۆكۈمران بولۇشىغا قوشۇلغان. سۇلتان مەلىك شاھ ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، غەربىي قاراخانى بېكەلىرىدىن تۈركان خاتۇنغا (ئەسلى ئەلمولىكنىڭ سىڭلىسى) يەنە شەمس ئەلمولىكنىڭ تـ غىسى شاھزادە ئەيسانىڭ قىزى ھىلالىيەگە ئۆيلەنگەن. سۇلـ تان مەلىك شاھنىڭ ۋارىسى سۇلتان مەھمۇت تۈركان خاتۇنـ دىن تۇغۇلغانىدى.

ئەھمەتخان مىلادىنىڭ 1090 - يىلى ئىسفاھاندىن سەمەرقەندگە قايتىپ كېلىپ، بەش يىلدىن كېيىن (مىلادىـ نىڭ 1095 - يىلى)، مەھكىمە شەرئىنىڭ ھۆكۈمى بىلەن ئۆلتۈرۈلدى. تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، مۇتەئەسسىپ، جاھىل دىنىي كۆچىلەر غەربىي باشلىقلارنى ئەھمەتخانغا قارـ شى ئىسيان كۆتۈرۈشكە قۇتراتقان. ئىسيانچىلار تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنغان ئەھمەتخانغا ئۇلار قانداقتۇر دىنغا قارشى چىقتى دەپ تۆھمەتنى چاپلىغان ۋە ئۇنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلغان.

بۇ ۋەقە يۈز بېرىشتىن ئىلگىرى يەل بۇرۇن، مىلادىنىڭ 1092 - يىلى سۇلتان مەلىك شاھ 37 يېشىدا (ئۇ، مىلادىـ نىڭ 1055 - يىلى تۇغۇلغانىدى) ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ جەسىتى ئىسفاھانغا دەپنە قىلىنغان.

سۇلتان مەلىك شاھ دەۋرىدە ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسى ئەڭ سەلتەنەتلىك باسقۇچقا يەتكەنىدى. ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىگە ئىران، ئافغانىستان، شىمالىي ھىندىستان، ماۋەرائۇننەھرى، جەنۇبىي كاۋكاز، داغىستان، ئانادولۇ (كىچىك ئاـ سىيا) ئىراق، سۇرىيە، پەلەستىن، ئەرەبىستان يېرىم ئارىلى، كىچىك ئاسىيانىڭ غەربىدىكى تاقىم ئاراللار كىرگەن. ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسى 15 مىليون كۋادـ رات كىلومېتر كېلەتتى. ئىمپېرىيىنىڭ تېررىتورىيىسى، قارا دېڭىز، ئىگەي دېڭىزى، مەرمەر دېڭىزى، ئوتتۇرا دېڭىز، قىـ زىل دېڭىز، ئومان دېڭىزى، بەسرى قولتۇقى، ھىندى ئوكـ يانغا تۇتىشىپ تۇراتتى.

سۇلتان مەلىك شاھ تەختكە چىقىش بىلەنلا، غەربىي قوشۇنغا ماتاش بېرىش تۈزۈمىنى ئورناتقان. بۇنداق ماتاش ئۇچۇن ھەر يىلىغا 700 مىڭ ئالتۇن دىنار كەتكەن. بۇنداق ماتاش سالجۇقلارنىڭ مۇنتىزىم قوشۇنلىرىغا بېرىلگەن بولـا كىرەك. مەلىك شاھ دەۋرىدە، سالجۇقلار زۆرۈر تېپىلىپ قالـ سا، 1 مىليون كىشىلىك قوشۇننى سەپەرۋەر قىلالايدىغان ئەھۋالغا كەلگەن.

سۇلتان مەلىك شاھ، ئىلىم - پەنگە ناھايىتى كەڭ شەرت - شارائىت يارىتىپ ئۇنىڭ دەۋرىدە، كۆپلىگەن دانىشـ

مەن پەيلاسوپلار، تارىخچىلار ۋە ئەدىبلەر يېتىشىپ چىقتى.

مەلىك شاھ دۆلەتنىڭ يىللىق بۈدجىتى ھېسابىدىن (يىللىق بۈدجىت 43 مىليون دىنار ئىدى) 300 مىڭ ئالتۇن دىنارنى كەمبەغەللەر ۋە ئىلىم - پەن خادىملىرى ئۈچۈن ئاجراتقانىدى.

مەلىك شاھ دەۋرىدە ئۇنىڭ باش ۋەزىرى نىزام ئەلمۇلىك نامى بىلەن «نىزامىيە مەدرىسلىرى» دەپ ئاتىلىدىغان ئالىي مەكتەپلەر باغداد، ئىسفاھان بەسرى، نىشاپور، ھېرات، مەرۋى، بەلخ، ئامول، موسۇل قاتارلىق شەھەرلەردە قۇرۇلغانىدى... ھەربىر مەدرىسنىڭ چوڭ كۈتۈپخانىلىرى، مۇساپىرخانىلىرى ۋە يېتەرلىك ۋەخپە يەرلىرى بار ئىدى.»

نىزام ئەلمۇلىك (1092 — 1118) مەلىك شاھنىڭ ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنى ئۇنۇملۈك ئىدارە قىلىشىدا، ئىلىم-پەننىڭ گۈللەپ ياشنىشىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئويناغان. ئۇ پارس تىلىدا «سىياسەتنامە» ناملىق ئۆلمەس بىر ئەسەر يازغان. نىزام ئەلمۇلىك، ئالپ ئارسلانغا ۋە مەلىك شاھقا باش ۋەزىر بولۇپ تۇرغان چاغلاردا (مىلادىنىڭ 1064 - يىلىدىن 1092 - يىلىغىچە) ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسى ئەڭ قۇدرەتلىك، ئەڭ سەلتەنەتلىك، ئەڭ ئاۋات، ئەڭ باي، ئەڭ مەدەنىيەتلىك بىر باسقۇچقا يەتكەنىدى. نىزام ئەلمۇلىك ئوتتۇرا ئەسىردە ئىسلام شەرقىدە ئۆتكەن ئەڭ ئۇلۇغ دۆلەت ئەربابى سۈپىتىدە دۇنياغا تونۇلغانىدى. ئۇنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىش تەدبىرلىرىدىن («سىياسەتنامە»سى بويىچە) تۈرك ۋە ئىسلام دۆلەتلىرى ئۈلگە ئالغان.

سۇلتان مەلىك شاھ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، بىر

مەزگىل (مىلادىنىڭ 1092 - يىلىدىن 1118 - يىلىغىچە) تەخت تالىشىش كۈرىشى داۋام قىلدى.

سۇلتان مەلىك شاھنىڭ ئەھمەت، بەركىيارۇق، مەھمەد، تاپار، سەنجەر، مەھمۇت، جەپەر، توغرۇل، خۇمار ئاتلىق توقۇز ئوغلى بار ئىدى. بۇلاردىن سۇلتان مەھمۇت، بەركىيارۇق، مەھمەدتاپار، سەنجەر قاتارلىق تۆت ئوغلى ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تەختىدە ئولتۇردى.

مەلىك شاھ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ تەخت ۋارىسى سۇلتان مەھمۇت (غەربىي قاراخانىي بېكەسى تۇركان خاتۇندىن تۇغۇلغان) تەختكە چىقىرىلدى. ئەمدىلا بەش يېرىم ياشقا كىرگەن سۇلتان مەھمۇت (1092 — 1093) ئىككى ئايدىن كېيىن بەركىيارۇق تەرىپىدىن تەختتىن چۈشۈرۈلدى. بەركىيارۇق (1093 — 1104) ئوغلى مەلىك شاھ II تەرىپىدىن، مەلىك شاھ II (1104 — 1105) تاغىسى مەھمەدتاپار تەرىپىدىن، مەھمەدتاپار (1105 — 1118) قېرىندىشى سەنجەر تەرىپىدىن تەختتىن چۈشۈرۈلگەن. بۇنداق ۋەقەلەر تىنچ يول بىلەن ئەمەس، قانلىق ئۇرۇشلار ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشقان. ئۇلۇغ سالجۇقلار تەختىگە سۇلتان سەنجەر ئولتۇرغاندىن كېيىنلا، تىنچلىق - بىرلىك ھالىتى بارلىققا كەلدى.

ئىزاھلار:

①② مەھمۇد ئوزتۇنا «ئۇيغۇر ئۇرۇكىمە تارىخى» I دوم ئۇرۇكچە 382 - بەت.

③ ياش سىكسى، «ئافغانىستان تارىخى» خەنزۇچە 338 - بەت.

④⑤ مەھمۇد ئوزتۇنا، «ئۇيغۇر ئۇرۇكىمە تارىخى» I دوم ئۇرۇكچە 418 - بەت.

⑥ ياش سىكسى، «ئافغانىستان تارىخى» خەنزۇچە 342 — 346 - بەتلەر.

ئون تۆتىنچى باب قىتانلار ۋە قاراخانىلار

قىتانلارنىڭ كېلىپ چىقىشى

قاراخانىلار ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن، قىتانلارغا ۋە خارەزىم شاھلىقىغا قارشى كۈرەش ئېلىپ باردى.

قىتانلار قەدىمكى چاغلاردا ھازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسىدە ياشىغان خەلق ئىدى. قىتانلار توققۇزلارنىڭ بىر تارمىقى بولغان سيانپىلاردىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇلارغا مەلۇم دەرىجىدە موڭغۇل ئېلىمىنتلىرىمۇ ئارىلاشقان بولۇشى مۇمكىن. ئۇلارھونلار دەۋرىدە (مىلادىدىن ئۇچ ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادى Ⅲ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە) ھونلارغا، سيانپىلارغا بېقىنىپ كەلگەن. قىتانلار ئاۋارقاغانلىقى دەۋرىدە، كۆك تۈرك قاغانلىقى دەۋرىدە شۇ قاغانلىقلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان. قىتانلار شەرقىي تۈرك قاغانى قاپاغان قاغان دەۋرىدە ئىسيان كۆتۈرگەن بولسىمۇ، تۇنيۇقۇق باشچىلىقىدىكى تۈرك قوشۇنلىرى تەرىپىدىن باستۇرۇلغان.

قىتانلار ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى كۈچىيىشكە باشلىغان ۋاقىتىدىن تارتىپ (مىلادىنىڭ 745 - يىلىدىن باشلاپ)، شەرقىي ئۇيغۇرلار 840 - يىللىرى غەربكە كۆچۈپ، سىياسىي مەركىزىنى ئۇتۇكۇندىكى قارابالغاسۇنىدىن، تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىگە يۆتكەپ كەتكۈچە، ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىغا قارىغان.

قىتانلار مىلادىنىڭ 916 - يىلى، جۇڭگو تارىخچىلىرى لياۋ سۇلالىسى دەپ ئاتىغان دۆلەتنى تەشكىل قىلغان. قىتانلار دۆلىتى (مىلادىنىڭ 916 - يىلىدىن 1125 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) كۈچەيگەن چاغلاردا، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىگە شەرقتە ئۇلۇغ ئوكيان بويلىرىدىن تارتىپ، شىمالدا بايقال ئېتراپلىرىغىچە، غەربتە شەرقىي تالىتايغا قەدەر بولغان جايلار كىرگەن.

قىتانلار، مىلادىنىڭ 920 - يىلى موڭغۇلىيىگە بېسىپ كىرىپ، بۇ جايدا 80 يىل ياشىغان (مىلادىنىڭ 840 - يىلىدىن 920 - يىلىغىچە) قىرغىزلارنى ئەسلى يۇرتلىرىغا قوغلىغان. قىرغىزلار مىلادىنىڭ 840 - يىلى ئىيان كۆتۈرۈپ، ئۇيغۇر-ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇنىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، يەنىمۇ بويلىرىدىن موڭغۇلىيىگە كۆچۈپ كەلگەنىدى.

قىتانلار مىلادىنىڭ 970 - يىلى 40 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن جۇڭگوغا ھۇجۇم باشلاپ، سۇڭ سۇلالىسىگە تەھدىت سالغان. قىتانلار مىلادىنىڭ 995 - يىلى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى كەيفىڭغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى مۇھاسىرىگە ئالغان. سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى قىتانلارغا يان بېرىشكە مەجبۇر

بولۇپ، توختامنامه تۈزگەن. توختامنامه بويىچه، سۇلۈ- لىمى قىتانلارغا هەر يىلى 200 مىڭ توپ ئارىلاشمايىپەكرەخت، 100 مىڭ سەر كۆمۈش تۆلەپ بېرىدىغان بولغان.

مانا شۇ قىتانلار دۆلىتىنىڭ غەربىي تېررىتورىيىسى قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ شەرقىي تېررىتورىيىسىگە تۇتاش ئىدى. قىتانلار، XI ئەسىرگە كەلگەندە، ئاجىزلىشىشقا باشلىدى. مىلادىنىڭ 1120 - يىلى جۇرجىتلار ئىسيان كۆتۈردى ۋە ئاخىر مىلادىنىڭ 1124 - يىلى قىتانلار دۆلىتىنى يوقاتتى.

جۇرجىتلاردىن مەغلۇپ بولغان قىتانلارنىڭ بىر قىسمى قىتان شاھزادىسى يىلوداشى باشچىلىقىدا غەربىي شىمال تەرەپكە قېچىپ، يەنسەي دەرياسىنىڭ بويىغا بارغان. قىتانلار ئۇ يەردە يەنسەي قىرغىزلىرىنىڭ بۇلاڭ - تالىڭىغا ئۇچرىغان. كېيىن، غەربىي جەنۇب تەرەپكە كۆچۈپ، قاراخانىلاردىن پاناھ ئىزلىگەن.

شەرقىي قاراخانىلار ۋە قىتانلار

شەرقىي قاراخانىلار تېررىتورىيىسىگە يەتتەسۇ، ئىلى ۋادىسى، قەشقەر، يەركەن، خوتەن، پەرغانىنىڭ شەرقىي قىسمى كىرەتتى. ئۇنىڭ شەرقىي شىمالدىكى چېگرىسى كۇچانىڭ جەنۇبىغىچە سوزۇلغانىدى. كېيىن پەرغانىنىڭ غەربىي قىسمىمۇ قوشۇۋېلىنغان.

مىلادىنىڭ 1040 - يىلى قاراخانىلار دۆلىتى شەرقىي

ۋە غەربىي قاراخانىلارغا بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن، شەرقىي قاراخانىلار دۆلىتىگە سۇلايمان ئارسلانخان ھۆ- كۈمران بولدى. ئۇ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىمكانىيىتىگە بولالمىدى. ئۇنىڭ ئۈسىمۇ مۇھەممەت بوغراخان بىلەن بولغان مۇنا- سىۋىتى بارغانسېرى يامانلىشىپ كەتكەنىدى. مىلادىنىڭ 1056 - يىلى مۇھەممەت بوغراخان (ئۇ شۇ چاغدا تا- لاس ۋە ئىسفىجاپ قاتارلىق جايلارغا ھاكىم ئىدى) ئاكىسى سۇلايمان ئارسلانخاندىن تەختنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن ئۇرۇش قوز- غىدى. ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان سۇلايمان ئارسلانخان ئەسىر چۈشتى ۋە ئۆلتۈرۈلدى. بۇ ۋەقەدىن كېيىن شەرقىي قاراخانى- لارنىڭ ئىچكى قىسمىدا تەخت تالىشىش كۈرىشى تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ كەتتى. قاراخانىلار تەختكە ئولتۇرغان مۇھەممەت بوغراخان 15 ئايدىن كېيىن تەختنى چوڭ ئوغلى مۇسەينگە (مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئاتىسى) ئۆتكۈزۈپ بەرمەكچى بولدى. شۇ چاغدا مۇھەممەت بوغراخان (مەھمۇت قەشقەرىنىڭ چوڭ دادىسى) نىڭ كىچىك خوتۇنى ئۆز ئوغلى ئىبراھىم (مۇھەم- مەت بوغراخاننىڭ كىچىك ئوغلى) نى قاراخانىلار تەختكە چىقى- رىشنى قەستلىدى. مانا شۇ ئىبراھىمنىڭ ئانىسى. مۇھەممەت بوغراخاننىڭ تەختنى چوڭ ئوغلى مۇسەينگە ئۆتكۈزۈپ بېرىش مۇراسىمىدىكى زىياپەتتە مۇھەممەت بوغراخان ۋە مۇسەين قاتارلىق قاراخانى ھۆكۈمرانلىرىنى زەھەرلەپ ئۆلـ- تۈردى. شەرقىي قاراخانىلار تەختكە چىققان ئىبراھىم مى- لادىنىڭ 1058 - يىلى ئۆزبېگە بويسۇنمغان بارسغان ھاكى- مى ئىنال تېكىن بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈلدى. بۇ

ۋەقەدىن كېيىن، يۈسۈپ قادىرخانلىك كەنجى ئوغلى (مۇھەممەت بوغراخانلىك ئۆكىسى) توغرۇل قاراخان يوسۇپ (مەھمۇت خان) تەختكە چىقتى.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان قانلىق ۋەقەلەر يۈز بەرگەندە، مەھمۇتقەشقەرى قەشقەردىن قېچىپ كەتكەن. ئۇ ئۆلتۈرۈلۈشتىن قېچىپ قۇتۇلۇپ، تۈركىي خەلقلەر ياشىغان جايلارنى ئون نەچچە يىل ئايلىنىپ يۈرۈپ، «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۈچۈن ماتېرىيال توپلىغان. كېيىن باغدادقا كېلىپ «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى يازغان ۋە ئۇنى مىلادىنىڭ 1074 - يىلى باغداد خەلىپىسى مۇقتەدى (1094 — 1075) غا تەقدىم قىلغان.

شەرقىي قاراخانىلاردا يۈز بەرگەن ئىچكى قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلانغان غەربىي قاراخانىلارنىڭ خانى ئىبراھىمخان(ئىبراھىم بۆرە تېكىن) شەرقىي قاراخانىلاردىن پەرغانە ۋە تاشكەنت قاتارلىق جايلارنى تارتىۋالدى.

ئىبراھىمخان ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، شەرقىي قاراخانىلارتە ختكە چىققان توغرۇل قاراخان دەۋرىدە (1058 — 1074) يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى يازدى ۋە ئۇنى مىلادىنىڭ 1069 - يىلى توغرۇل قاراخانىنىڭ ئورۇنباسارى ئوبۇلھەسەن تابغاچ بوغراخانغا تەقدىم قىلدى. بۇ ۋەقە توغرىسىدا كېيىن يەنە توختىلىمىز.

مىلادىنىڭ 1068 - يىلى غەربىي قاراخانىلارنىڭ خانى ئىبراھىمخان ئالەمدىن ئۆتتى. دەل شۇ چاغدا، مىلادىنىڭ 1058 - يىلى، شەرقىي قاراخانىلار غەربىي قاراخانىلار بىسۋالغان پەرغانە ۋە تاشكەنت قاتارلىق جايلارنى قايتۇرۇۋالدى. ئۇرۇشتىن كېيىن تۇرۇلگەن

توختامنامە بويىچە، سىر دەريادىن تارتىپ خوجەندكىچە بولغان جايلار شەرقىي قاراخانىلارنىڭ تېررىتورىيىسىگە تەۋە بولدى. مىلادىنىڭ 1074 - يىلى توغرۇل قاراخان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى توغرۇل تېكىن ۋارىسلىق قىلدى. لېكىن ئىككى ئايدىن كېيىن ئوبۇلھەسەن تابغاچ بوغراخان توغرۇل تېكىننى تەختتىن چۈشۈرۈپ، ئۆزى تەختكە چىقتى.

ئوبۇلھەسەن تابغاچ بوغراخان تاغىسى توغرۇل خاقان يۈسۈپكە 16 يىل، ئورۇنباسار خان بولدى (1059 — 1075) ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆزى شەرقىي قاراخانىلارنى 27يىل سۈردى. بۇ چاغدا (1075 — 1102) ئۇ تابغاچ بوغراخان دەپ ئاتالماي، ھارون بوغراخان دەپ ئاتالدى. ھارون بوغراخانىنىڭ بۇنىڭدىن باشقا يەنە «ئادالەت ۋە دىنىنىڭ ھامىيسى، دىنىنىڭ شان - شەۋكىتى ۋە شەرقنىڭ پادىشاھى» دېگەن ئۇنۋانمۇ بار ئىدى.

ھارون بوغراخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، شەرقىي قاراخانىلار دۆلىتىدە ئىلىم - پەن ئاجايىپ بىر گۈللىنىش دەۋرىگە قەدەم قويغانىدى. ئۇ ئورۇنباسار خان بولۇپ تۇرغان چاغدا، «قۇتادغۇبىلىك» داستانى مەيدانغا كەلگەن بولسا، كېيىن ئابدۇجەپپارنىڭ: «تارىخ ئەل كاشغەرى» («قەشقەرتارىخى») ناملىق ئەسىرى مەيدانغا كەلدى. ئەپسۇسكى، بۇ ئەسەر بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن. شۇنداق بولسىمۇ، «قەشقەر تارىخى» دېگەن مۇھىم مەزمۇنلارنى ئىپادىلەپ بېرىشكە يارايدىغان بىر قانچىلىگەن ئۇزۇندىلەر، XIV ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر تارىخچىسى جامال قەرشىنىڭ ئەرەب تىلىدا يازغان «سورراھە ئۇغۇتنىڭ تولۇقلانمىسى»

دېگەن ئەسىرىگە كىرگۈزۈلگەن.

ھارون بوغراخان II مىلادىنىڭ 1102 - يىلى قوشۇن ئەۋەتىپ تىرمىزنى سالجۇقلاردىن تارتىۋالدى. لېكىن سۇلتان سەنجەر ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۇلارنى تىرمىزدىن قوغلاپ چىقاردى.

ھارون بوغراخان II (ئوبۇلھەسەن) شەرقىي قاراخانىلارغا تابىغاچ بوغراخان ئۇنۇاندا 16 يىل ئورۇنباسار قاغان، 27 يىل چوڭ قاغان بولۇپ مىلادىنىڭ 1103 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئەھمەت تارسلانخان ئولتۇردى. ئەھمەت تارسلانخان(1102 — 1128)مىلادىنىڭ 1105 - يىلى مەھمۇت ئىبنى ئابدۇل جىلىل ئەلى كاشغىرى باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەر ئۆمىكىنى باغدادتىكى ئەرەب ئابباسىيلەر خەلىپىسى مۇستازىر (1094 — 1118)نىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. خەلىپە مۇستازىر ئەھمەت تارسلانغا «نور ئاتاداۋلا — دۆلەتنىڭ نۇرى» دېگەن ئۇنۋانىنى بەردى.

ئەھمەت تارسلانخاندىن كېيىن، شەرقىي قاراخانىلار دۆلىتى قىتانلارغا بېقىندى بولۇپ قالدى.

1125 - يىلى يەنەي بويلىرىدىن قىيچىپ قاراخانىلاردىن پاناھ ئىزدىگەن قىتانلار شىمالىي ئىلىكخانىنىڭ روخسىتى بىلەن ئىسىل (ھازىرقى دۆربىلجىن)دا ماكانلاشقانىدى. ئۇلار ئۇ چاغدا، 40 مىڭ ئۇتۇن (ئائىلە) بولۇپ، ئاھالە سانى 200 مىڭچە ئىدى.

ئۇ مەزگىلدە قاراخانىلار دۆلىتى ناھايىتى ئاجىزلاپ كەتكەنىدى. غەربىي قاراخانىلار بولسا سالجۇقلار سۇلتانى سەنجەر (1157 — 118)نىڭ ھىمايىسىدە تۇراتتى. شەرقىي قا-

راخانىلار دۆلىتىنىڭ شىمالىي ئىلىك خانلىقىدىكى خانلار ۋە بەگلەر ئىسيان كۆتۈرۈپ تۇراتتى.

مىلادىنىڭ1130-يىلى قارلۇقلار ۋە باشقا قەبىلىلەر ئىسيان كۆتۈردى. شىمالىي ئىلىك خانى (ئىسمى نامەلۇم) يىلۇداشنى ئۆچكى ئىسيانىنى باستۇرۇشقا چاقىردى. يىلۇداشى ئىسيانىنى باستۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتتى. شۇڭا، كېيىن ئۇنىڭ بالاساغۇن ئەتراپلىرىدا تۇرۇشىغا رۇخسەت قىلىندى. مانا شۇ چاغدا، شەرقىي قاراخانىلارغا ئەھمەتخانىنىڭ ئوغلى ئىبراھىم (1128 — 1158) خان ئىدى. ئۇ قابىلىيەتسىز، بەھەم ئادەم ئىدى. قىتان شاھزادىسى يىلۇداشى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئۆچكى ئاجىزلىقىنى ھېسابقا ئېلىپ، ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن ئۆزىنىڭ ئۇرۇق - ئايماقلىرىنى بالاساغۇن ئەتراپلىرىغا توپلىدى. ئۇ مىلادىنىڭ 1134 - يىلى ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قوزغاپ، بالاساغۇنغا بېسىپ كىردى. ئۇ شىمالىي ئىلىك خان (بۇ چاغدا ئۇيغۇلشىجا ئىلىكخان بولسا كېرەك) ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىنى ئەسىرگە ئالدى. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۇ شىمالىي ئىلىك خانغا قارايدىغان جايلارنى بېسىۋالدى. مانا شۇ ۋەقەلەر يۈز بەرگەندە، شەرقىي قاراخانىلارنىڭ خانى ئىبراھىمخان قەشقەردە بەخىرامان يېتىۋەردى. يىلۇداشى مىلادىنىڭ 1136 - يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەرگە بېسىپ كىرىپ، ئىبراھىم خاننى باش ئەگدۈردى. شۇنىڭدىن باشلاپ، شەرقىي قاراخانىلار قىتانلارغا بېقىندى بولۇپ قالسىمۇ، مۇستەقىللىق ھالىتىنى يەنىلا ساقلاپ قالدى. چۈنكى، قىتانلار قاراخانىلارنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشمايتتى.

شەرقىي قاراخانىلارغا ئىبراھىمنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، مۇ-
ھەممەتخان II (؟ — 1159)، يۈسۈپخان (1205 — ؟)، مۇھەم-
مەتخان III (1210 — 1205) قاتارلىق خانلار ھۆكۈمرانلىق
قىلدى. مۇھەممەتخاننى ميلادىنىڭ 1212 - يىلى ئوردا بەگ-
لىرى ئۆلتۈردى. شۇ يىلى نايمان خانى كۈچلۈكخان قەشقەر-
نى بېسىۋالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، شەرقىي قاراخانىلار دۆ-
لىتى تارىخ سەھنىسىدىن غايىب بولدى.

غەربىي قاراخانىلار ۋە قىتانلار

مەن باشتا، ميلادىنىڭ 1040 - يىلىدىن باشلاپ بىر
پۈتۈن قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ غەربىي ۋە شەرقىي خانلارغا
بۆلۈنۈپ كەتكەنلىكىنى بايان قىلغانىدىم.

غەربىي قاراخانىلارنىڭ تېررىتورىيىسىگە دەسلەپ ماۋەر-
ئۈننەھرنىلا كىرەتتى. كېيىن پەرغانىنىڭ غەربىي قىسمۇ
كىرگەن. غەربىي ۋە شەرقىي قاراخانىلارنىڭ چېگرىسى مۇ-
قىمسىز بولۇپ، ئۆزئارا بولغان ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە ئۆز-
گىرىپ تۇراتتى.

غەربىي قاراخانىلارنىڭ خانى ئىبراھىم بۆرەتېكىن
ئۆزىنى «تابغاچ قاراخان» («تابغاچ» سۆزى قەدىمكى ئۇي-
غۇرچىدا «بويۇنغۇچى»، «بېقىنغۇچى» مەنالىرىدا) دەپ ئاتاۋ-
ئالمۇ، ئەمەلىيەتتە قاراخانىلارنىڭ مەركىزى قەشقەرگە
بويسۇنمىدى. بۇ چاغدا، سۇلايمان ئارسلانخان (1040 — 1056)
ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش

ئىمكانىيىتىگە ئىگە ئەمەس ئىدى. شۇ چاغدىن باشلاپ، شەر-
قىي قاراخانىلاردا ئىچكى ئىغىتىلار (1041 - يىلدىكى يابا-
ئۇلار ئىسيانى) ۋە تەخت ئۈچۈن بولغان كۈرەشلەر (1056 -
يىلىدىن 1058 - يىلىغىچە) ئارقا - ئارقىدىن يۈز بەرگەنىدى.

مانا شۇ پۈرسەتتىن پايدىلانغان ئىبراھىم تابغاچ قا-
راخان (1052 — 1068) مۇستەقىللىق ھالىتىنى تىكلەپ كۈ-
چەيتىۋالدى. ھەتتا ئۇ ميلادىنىڭ 1058 - يىلى شەرقىي
قاراخانىلار ئىچىدىكى ئاجىزلىقتىن پايدىلىنىپ، پەرغانە
ۋە تاشكەنت قاتارلىق جايلارنى شەرقىي قاراخانىلاردىن تار-
تىپمۇ ئالدى. بۇ ۋەقە توغرىسىدا، ياشتا توختالغانىدۇق.

غەربىي قاراخانىلارغا شەمس ئەل مۇلك خىزىرخان
(1080 — 1081)، ئەھمەتخانلار (1081 — 1095) ھۆكۈمرانلىق
قىلغان چاغلاردا، غەربىي قاراخانىلار دىلەن ساالجۇقلار ئار-
قىدا قانداق ۋەقەلەر يۈز بەرگەنلىكى توغرىسىدىمۇ يۇقىرى-
دا توختىلىپ ئۆتتۇم.

ميلادىنىڭ 1095 - يىلى ئەھمەتخان ئۆلتۈرۈلگەن-
دىن كېيىن، غەربىي قاراخانىلارغا مەسئۇد I (1095 — 1097)،
سۇلايمان (1097 — 1097)، مەھمۇت I (1097 — 1099)، جەب-
رائىل (1099 — 1102)، مۇھەممەت II (1102 — 1132)، ئىبرا-
ھىم II (1132 — 1132)، مەھمۇت II (1132 — 1141)، ئىبرا-
ھىم III (1141 — 1156)، ئەلى (1156 — 1160)، مەسئۇد II
(1160 — 1178)، ئىبراھىم IV (1078 — 1204)، ئوسمان بۇ-
راخان (1204 — 1212) قاتارلىق خانلار ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

غەربىي قاراخانىلار مۇھەممەت ئارسلانخان II نىڭ
ۋاقتىدا (1102 — 1132) يەنە مەزكىل ناھايىتى تىنچ ياشىدى.

مۇھەممەت ئارسلانخان مىلادىنىڭ 1103 - يىلىدىن مىلادىنىڭ 1110 - يىلىغىچە بولغان ۋاقىت ئىچىدە. خان جەمەتىدىن چىققان بەزى بەگلەرنىڭ كۆتۈرگەن ئىسيانلىرىنى باستۇردى. ئىسيانىنى باستۇرۇشتا، ئۇنىڭغا سۇلتان سەنجەر ياردەم بەردى.

شۇنىڭدىن كېيىن، ماۋرەئۇننەھرىدىكى خەلق 20 يىل ئارامىخۇدا، ئاسايىشلىقتا ياشىدى. مانا شۇ مەزگىلدە، مۇھەممەت ئارسلانخان تارىختا مەشھۇر بولغان قۇرۇلۇشلارنى ئېلىپ باردى. ئۇ بۇخارا ۋە سەمەرقەنتتە ناھايىتى چوڭ مەسچىتلەر ۋە ئوردىلارنى بىنا قىلدى. پەيكەنت شەھرىنى باشقىدىن ياساپ ناھايىتى كۆركەم ھالغا كەلتۈردى. ھازىر بۇخارادا، مۇھەممەت ئارسلان مىلادىنىڭ 1127 - يىلى سالدۇرغان مۇنارى كالانىڭ مۇنارىسى شۇ پېتى بۇزۇلماي قەد كۆتۈرۈپ تۇرۇۋاتىدۇ.

مىلادىنىڭ 1130 - يىلى مۇھەممەت ئارسلانخان بىلەن سۇلتان سەنجەرنىڭ مۇناسىۋىتى يامانلاشتى. ئىببىتشلارغا قارىغاندا، مۇھەممەت ئارسلانخان سۇلتان سەنجەرنى قەستلەپ ئۆلتۈرمەكچى بولغانىكەن. بۇنى بىلىپ قالغان سۇلتان سەنجەر سەمەرقەندنى بىسىۋېلىپ، مۇھەممەت ئارسلانخاننى بەلىخكە ئەكىتىدۇ. بۇ چاغدا مۇھەممەت ئارسلانخان پالەچ بولۇپ قالغانىكەن. سۇلتان سەنجەرنىڭ بۇيرۇقى بويىچە، مۇھەممەت ئارسلانخان قىزى تۇركان خاتۇن (سەنجەرگە ياتلىق بولغان)نىڭ قېشىدا تۇرىدۇ. مۇھەممەت ئارسلانخان مىلادىنىڭ 1132 - يىلى ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ جەسىتى مەرۋى شاھ جاھان ئىچىدىكى مەسچىتكە دەپنە قىلىنىدۇ.

يۇقىرىدىكى ئەھۋالغا قارىغاندا، غەربىي قاراخانىلار دۆلىتى سۇلتان سەنجەرنىڭ ۋاقتىدا (1118 — 1157) سالجۇقلارغا بېقىندى بولۇپ قالغان.

مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، غەربىي قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ئەھۋالى يامانلىشىشقا قاراپ ماڭىدۇ.

مىلادىنىڭ 1034 - يىلى قىتان شاھزادىسى يىلۈداشى بالا ساغۇننى پايتەخت قىلىدى. ئۆزىنى بولسا، گۇرخان دەپ ئاتىدى. گۇرخان خەنزۇچە گاۋخەن(高罕 — ئالىي خان) سۆزىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن كېلىپ چىققانىمىش. گۇرخان مىلادىنىڭ 1136 - يىلى قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەرنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيانى بېسىۋېلىشقا جىددىي تەييارلىق قىلىدۇ. قىتانلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاشكەنت ۋە پەرغانىنىڭ ھەم زەرەپشان، قاشقا دەريا ۋادىلىرىغا ھۇجۇم قىلىشقا باشلايدۇ. ئاخىر، مىلادىنىڭ 1138 - يىلى غەربىي قاراخانىلارنىڭ خانى مەھمۇتخان II بىلەن گۇرخان ئارىسىدا، غوجەنت يېنىدا ئۇرۇش بولىدۇ. ئۇرۇشنىڭ مول تەجرىبىلىرىگە ئىگە بولغان گۇرخان مەھمۇت خان II نى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىدۇ. ئىككى ئوتتۇرىدا يارىشىش توختامنامىسى تۈزۈلىدۇ. قىتانلار توختامنامە بويىچە، ئۇلاردىن ئولپان ئېلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەن قانائەتلىنىپ ئارقىغا قايتىدۇ.

خوجەنتتىكى مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1139- يىلى خارەزىم شاھى ئاتسىز ماۋرەئۇننەھرىگە بېسىپ كىرىپ، بۇخارانى ئالدى. شۇنىڭدىن كېيىن، غەربىي قاراخانىلار تەركىبىدىكى قارلۇقلار ئىسيان كۆتۈردى. قارلۇقلار ئىسيانىنى گۇرخان قوللىدى. غەربىي قاراخانىلار گۇرخانىڭ بۇ ئىسيانىنى

قوللىغانلىقىغا قارشى تۇردى.

گورخان مىلادىنىڭ 1138 - يىلى غەربىي قاراخانىلار بىلەن تورگەن يارىشىش توختامىسىنى بۇزۇپ، مىلادىنىڭ 1141 - يىلى غەربىي قاراخانىلارنىڭ پايتەختى سەمەرقەندكە قاراپ يۈرۈش قىلدى. مەھمۇتخان II بىلەن سۇلتان سەنجەر- نىڭ بىرلەشكەن قوشۇنلىرى سەمەرقەند يېنىدىكى كاتۋان چۆلىدە توپلاندى. مىلادىنىڭ 1141- يىلى 9 - ئاينىڭ 9 - كۈنىدە، قىتانلار بىلەن غەربىي قاراخانىلار ئارىسىدا، كاتۋان چۆلىدە ناھايىتى قاتتىق ئۇرۇش بولدى. كاتۋان ئۇرۇشىدا قىتانلار غالىب كەلدى. چۈنكى، ئۇرۇش باشلىنىش بىلەنلا، غەربىي قاراخانىلارنىڭ ئىتتىپاقدىشى سۇلتان سەنجەرنىڭ قوشۇنلىرى ئىچىدە ئىسيان كۆتۈرۈلگەنىدى. بۇنداق ئەھۋالنىڭ يۈز بە- رىشى گورخانىڭ مەلىسە قىلىشىغا ئوڭايلىق تۇغدۇردى. كاتە- ۋان ئۇرۇشىدا، قاراخانىلار بىلەن سالجۇقلارنىڭ قوشۇنلىرى- دىن 30 مىڭ كىشى ئۆلدى. سۇلتان سەنجەرنىڭ خانىشى (قاراخانى بېكىمىسى) تورکان خاتۇن ئەسىرگە چۈشتى. مەھمۇت- خان II بىلەن سۇلتان سەنجەر تەرمىزگە قېچىپ كەتتى.

كاتۋان ئۇرۇشىدىن كېيىن، غەربىي قاراخانىلار دۆلىتى قىتانلارغا سېلىق تۆلەش شەرتى بىلەن ئۆز مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالدى. قىتانلار بېسىۋالغان جايلارنى ئۆز دۆلىتى تەركىبىگە قوشۇپ، مۇستەھكەم ھالدا ئۆز قوللىرىدا تۇتۇپ تۇرمايىتتى. قىتانلار جۇڭگونىڭ سېلىق تۈزۈمى بويىچە ھەر- بىر ئائىلىگە بىر دىنار (بەش سوم) دىن سېلىق سېلىشقىلا قىزىقاتتى.

كاتۋان ئۇرۇشىدىكى مەغلۇبىيەتتىن پايدىلانغان خارەزم

شاھى ئاتسىز، مىلادىنىڭ 1141 - يىلى قىشتا مەرۋنى بېسى- ۋالدى، 1142 - يىلى ئەتسىزدا نىشاپورغا يېقىنلاپ كەلدى. ئەمما سالجۇقلار سۇلتانى سەنجەر خارەزمى شاھىنى بويسۇ- نۇشقا مەجبۇر قىلدى. سۇلتان سەنجەر سالجۇقلار ئىمپېرىيە- سىنىڭ شان - شەۋكىتىنى بۇرۇنقى ھالغا كەلتۈرۈشكە تىرىش- قان بولسىمۇ مەقسىتىگە يېتەلمىدى.

قىتانلار تارىم ۋادىسىدا ۋە يەتتەسۇدا پۈت تىرەپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، شۇ جايلاردا ياشايدىغان ئۇيغۇرلارنى قورقۇلاپ چىقاردى. ئەنە شۇ ئۇيغۇرلار سۇلتان سەنجەرنىڭ رۇخ- سىتى بىلەن بەلخ ئەتراپىدا ماكانلاشتى. بۇلار 40 مىڭ ئا- ئىلە بولۇپ، ھەر يىلى سۇلتانغا باج ھېسابىدا 25مىڭ تۇياق قوي بېرەتتى. مىلادىنىڭ 1153 - يىلى، ئۇيغۇرلار باج ھېسابىدا تاپشۇرىدىغان قويلارنىڭسۈپىتىمەسلىسى ئۈستىدەجاڭجال چىقىپ ئۇيغۇرلار ئىسيان كۆتۈردى. بەلخنىڭ باش ۋالىسى ئىسيانىنى باستۇرالمىدى. سۇلتان سەنجەر 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى ئاتلاندۇرۇپ، ئىسيانچى ئۇيغۇرلار ئۈستىگە باستۇرۇپ كەلدى. ئۇرۇشتا سۇلتان سەنجەر مەغلۇپ بولدى ۋە ئەسىرگە چۈشتى. ئۇ مىلادىنىڭ 1157 - يىلى ئۇ قىلىش پۈرسىتىدىن پايدىلا- نىپ، ئەسىرلىكتىن قېچىپ قۇتۇلدى. سۇلتان سەنجەر مەرۋگە كېلىپ، شەھەرنىڭ ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ۋايران قىلىنغانلىقى ۋە چۆلدەرەپ كەتكەنلىكىنى كۆردى. ئۇ بۇ خىل ئەھۋالغا چى- دىمىدى ۋە يۇرتىكى يېرىدلىپ ئۆلدى.

مىلادىنىڭ 1157 - يىلى سۇلتان سەنجەر ئالەمدىن ئۆتە- كەندىن كېيىن، ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ سەلتەنىتى ئاياغلاشتى. شۇنداق بولسىمۇ، سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ

داۋامى ئىراق سالجۇقلىرى، كىرمان سالجۇقلىرى، سۈرىيە سالجۇقلىرى، ئانادۇلۇ سالجۇقلىرى دېگەن نامىلار بىلەن مىلادىنىڭ 1308 - يىلغىچە ھۆكۈم سۈردى. بىر ئېغىز سۆز بىلەن ئېيتقاندا، سالجۇقلار ھاكىمىيىتى 268 يىل (مىلادىنىڭ 1040 - يىلىدىن 1308 - يىلىغىچە) ھۆكۈم سۈردى.

سۇلتان سەنجەر مىلادىنىڭ 1153 - يىلىدىن 1157 - يىلىغىچە، ئوغۇزلار قولىدا ئەسىرلىكتە تۇرغان مەزگىلدە، سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنى مەھمۇتII باشقۇرۇپ تۇردى. مەھمۇتII سۇلتان سەنجەرنىڭ قىزى مەلىكە شاھ خاتۇندىن تۇغۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئاتىسى غەربىي قاراخانىلارنىڭ خانى مۇھەممەت ئارسلانخان ئىدى. مۇھەممەت ئارسلانخان سۇلتان سەنجەرنىڭ قىزى مەلىكە شاھ خاتۇنغا ئۆيلەنگەنىدى.

گورخان كاتۇاندىكى ئۇرۇشتا غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1142 - يىلى كۈزدە خارەزىمنى بېسىۋالدى. لېكىن خارەزىم شاھى ئىبل ئارسلان مىلادىنىڭ 1146 - يىلى گورخانغا تۆلەيدىغان سېلىقنى تۆلەشتىن باش تارتتى. گورخانىنىڭ خارەزىمدە تۇرىدىغان نازارەتچى ۋالىيسىنىمۇ قوغلاپ چىقاردى.

مىلادىنىڭ 1144 - يىلى گورخان ئۆلگەندىن كېيىن، قىتانلار دۆلىتىگە تۆت كىشى خان بولدى. بۇلاردىن ئىككىسى ئايال بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىرى گورخانىنىڭ خانىشى تابۇيان (مىلادىنىڭ 1144 - يىلىدىن 1150 - يىلىغىچە خان بولغان)، يەنە بىرى گورخانىنىڭ قىزى پۇساۋەن (مىلادىنىڭ 1164 - يىلىدىن 1177 - يىلىغىچە خان بولغان) بولۇپ، ئۇ ئۆز ئىچىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆينىشى بىلەن يۈرگەنىدى. ئۇنىڭ ئۆلتۈ-

رۈلگەن ئىچى تەرەپدارلىرى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنىدە، پۇساۋەن ئۆينىشىنى خەلقى ئالەم ئالدىدا ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى ئامان قالدى. قىتانلار دۆلىتىگە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ گورخان يىلۇداشى (1124 — 1143)، تابۇيان (1144 — 1150)، يىلۇ-يىلى (1151 — 1163)، پۇساۋەن، يىلۇجىلىگو (1211 — 1178) قاتارلىق بەش كىشى خان بولدى.

قىتانلار بىلەن يەرلىك مۇسۇلمانلار ئارىسىدا ناھايىتى قانتىق زىددىيەت بار ئىدى. قىتانلار، مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغانمۇ ياكى خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلغانمۇ، ھېچ ئىچە ئۇ توغرۇلۇق ئىشەنچلىك مەلۇمات يوق. قىتانلار دەۋرىدە، مۇسۇلمان ھاكىملار پات - پاتلا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ تۇراتتى.

قىتانلار دۆلىتى يىلۇجىلىگونىڭ ۋاقتىدا (1178 — 1211)، ناھايىتى ئېغىر ئەھۋالغا دۇچ كەلدى. مىلادىنىڭ 1203 - يىلى ئالتايدىكى نايمانلار خانى تايانخان چىڭگىزخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. تايانخانىنىڭ ئوغلى كۈچلۈكخان بىر قىسىم نايمانلارنى باشلاپ مىلادىنىڭ 1209 - يىلى يىلۇجىلىگونىڭ قېشىغا كەلدى. ئۇنىڭ ئىشەنچىگە ئىگە بولغاندىن كېيىن، شەرقىي ئالتايغا بېرىپ، چېچىلىپ يۈرگەن نايمانلارنى توپلاپ يەتتەسۇغا كەلدى. تارىخچىلارنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، كۈچلۈكخان خارەزىم شاھ مۇھەممەت بىلەن يوشۇرۇن ئالاقە باغلاپ، قىتانلارنى يوقىتىشنىڭ پېيىگە چۈشكەنىكەن.

قىتانلار مىلادىنىڭ 1210 - يىلى غەربىي قاراخانىلار-نىڭ خانى ئوسمان يوغراخان(1204 — 1212) ۋە خارەزىم شاھ

مۇھەممەتنىڭ ئىرتەكەن قوشۇنلىرى بىلەن ئۇرۇشقاندا، بۇ گۇنكى قىرغىزىستاندىكى تالاس دەرياسىنىڭ بويىدا ئىككى لىك مەغلۇبىيەتكە يولۇققان. شۇ مەغلۇبىيەتتە ھالىدىن كەتكەن قىتانلار دۆلىتىنى مىلادىنىڭ 1211 - يىلى كۈچلۈكخان يوق قىلدى. ئۇ شۇ يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەرنى بىسىۋالدى. قەشقەرنى نايمان خانلىقىنىڭ پايتەختى قىلىپ بەلگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي قاراخانىلار دۆلىتى يوقالدى.

مىلادىنىڭ 1212 - يىلى خارەزىم شاھ مۇھەممەت ئۆزبەك كۆيئوغلى ئوسمان بوغراخاننى ئۆلتۈردى. بۇ ۋەقە نەسەبىدە، غەربىي قاراخانىلار دۆلىتىمۇ يوقالدى.

تاريختا 360 يىل ھۆكۈم سۈرگەن قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ئاخىرقى تەقدىرى ئەنە شۇنداق بولدى.

شەرقىي قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسىدە قۇرۇلغان نايمان خانلىقى (مىلادىنىڭ 1211 - يىلىدىن 1218 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئانچە ئۇزۇن ياشىمىدى. نايمان خانى كۈچلۈكخان خرىستىئان بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ چىققان زالىم، سىياسىي تەدبىرنى بىلمەيدىغان يىرتقۇچ بىر ئادەم ئىدى. ئۇ خان بولغاندىن باشلاپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مۇسۇلمانلارغا ئىقتىسادىي جەھەتتىن زۇلۇم سالغاندىن تاشقىرى، ئۇلارنى دىن(ئىسلام دىنى)دىن ۋاز كېچىپ، بۇتپەرەسلىككە ئېتىقاد قىلىشقا زورلىدى. كۈچلۈكخانىنىڭ ۋەھشىيلىكى شۇ يەرگە بېرىپ يەتتىكى، ئۇ خوتەندە ھەر بىر ئىسلام ئالاھىدىن مۇھەممەت باشلىق ئۇچ مىڭدىن ئارتۇق مۇسۇلمان ئۆلىمالىرى، ئالىملىرىنى قىرىپ تاشلىدى. ئىسلام - پەنكە

دائىر مەدەنىيەت مىراسلىرىنى ۋە يازما يادىكارلىقلارنى كۆيدۈردى.

كۈچلۈكخانىنىڭ خەلقە سېلىۋاتقان زۇلۇمىدىن تولۇق خەۋەردار بولۇپ تۇرغان چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1218 - يىلى جابانويۇن باشچىلىقىدا 20 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنىنى كۈچلۈكخانغا قارشى ماڭدۇردى. چىڭگىزخاننىڭ ئاساسىي مەقسىتى مۇسۇلمانلارنى كۈچلۈكخانىنىڭ زۇلۇمىدىن قۇتۇلدۇرۇش بولماستىن، بەلكى ئۇنىتۇرا ئاسىياغا — خارەزىم شاھ دۆلىتىگە يۈرۈش باشلاشتىن بۇرۇن، يولدىكى چوڭ توسقۇن — نايمانلار خانلىقىنى يوقىتىش ئىدى.

جابانويۇن كۈچلۈكخان ئۈستىگە يۈرۈش باشلاش بىلەن تەڭ: «بۇ جايلاردىكى ھەربىر ئادەم ئۆز ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ دىنىغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگە ئىگە» دەپ جاكارلىدى. مۇشۇنداق جاكارلاشنىڭ ئۆزى مۇسۇلمانلارنى ئۆز لىرىنىڭ دىنى تەقىپ قىلغان ئادەملەرگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە ئەكەلدى.①

خەلقنىڭ نەزەرىدىن تامامەن چۈشۈپ كەتكەن كۈچلۈكخان مىلادىنىڭ 1218 - يىلى ئىسقكۆلنىڭ بويىدا، جابانويۇن بىلەن بولغان ئۇرۇشتا تولۇق تارمار قىلىندى. ئۇ قەشقەرگە قېچىپ كەتتى. خەلقنىڭ تەرەپ - تەرەپتىن كۆتۈرگەن قوزغىلاڭلىرى كۈچلۈكخانىنى قەشقەردىنمۇ قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلدى. ئۇ سېرىققۇلدا موڭغۇللارنىڭ قولىغا چۈشۈپ ۋە ئۆلتۈرۈلدى.

قاراخانىلار تارىخىدىن بىزنىڭ ئالىدىغان ئەڭ مۇھىم ئاچچىق ساۋاقلىرىمىز نېمە؟

ئالدى بىلەن ئىپتىش كېرەككى، بىرلەشكەن كۈچلۈك، مەدەنىيەتلىك بولغان قاراخانىلار دۆلىتى مىلادى 1040 - يىلى شەرقىي ۋە غەربىي قاراخانىلاردىن ئىبارەت ئىككىگە بۆلۈ- نۈپ كەتمىگەن بولسا، كېيىن ئۆز تارىخىدا ھەرگىزمۇ بە- زىدە قىتانلارغا، بەزىدە سالجۇقلارغا بېقىندى بولۇپ قال- مىغان بولاتتى. بەلكى ئەسىرلەر بويى ياشاپ، ناھايىتى كۈچلۈك بىر دۆلەت ھالىتىدە، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ۋە شەرق بىلەن غەربنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا چوڭ تۆھپە قوشقان بولاتتى. ئەۋلادى ئۆز زېمىنىغا ئۆزى ئىگە بولۇپ ياشاپ بەختلىك ھايات كەچۈرگەن خەلقدىن تېخىمۇ كۆپ يۇسۇپ خاس ھاجىلار ۋە مەھمۇت قەشقەرلەر مەيدانغا چىققان بولاتتى.

مىلادىنىڭ 1040 - يىلىغا كەلگەندە، غەربىي ئىلىك خان ناسىرنىڭ ئوغۇللىرى — مۇھەممەت ئىبنى ناسىر (مە- لادىنىڭ 1040 - يىلىدىن 1052 - يىلىغىچە ھۆكۈمران بول- غان) بىلەن ئىبراھىم ئىبنى ناسىر (1052 — 1068)لار بۆلۈ- گۈنچىلىك قىلىپ، بىر پۈتۈن، كۈچلۈك قاراخانىلار دۆلىتى- نى پارچىلاپ ئىككىگە بۆلۈۋەتتى. ئۇلار شۇ قىلمىشلىرى بە- لەن مىللىتىمىزنىڭ تارىخى ئالدىدا، ئۇلۇغ دانىشمەن، باتۇر ئەجدادلىرىمىزنىڭ مۇقەددەس روھى ۋە ئەۋلادىمىز- نىڭ تەقدىرى ئالدىدا بەتنامغا قالدى.

شۇنىڭدىن باشلاپ(مىلادىنىڭ 1040 - يىلىدىن باشلاپ)، قاراخانىلار دۆلىتى كۈچلۈكلۈكتىن ئاجىزلىققا، گۈللىنىشتىن خازان بولۇشقا قاراپ يۈزلەندى. شۇڭا، شەرقىي قاراخانى- لارمۇ، غەربىي قاراخانىلارمۇ شەرقتىن كەلگەن يات كەلگىن-

دىلەر — قىتانلارنىڭ تاجاۋۇزى ئالدىدا ئامالسىز قېلىپ، ئېغىر، پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە يولۇققىنى، بېقىندى ھالغا چۈشۈپ قالدى ۋە ئاخىر بېرىپ يوقالدى.

قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ بۇ خىل تارىخىي تەقدىرى ئا- تا - بوۋىلىرىمىزدىن قالغان: «ئىككى قوچقار ئۈسۈشكەندە، بۆرىنىڭ قورسىقى ئاچىدۇ»دېگەن تەمسىلنى ئېسىمىزگە سالىدۇ.

ئىزاھ:

① مارتولد: «ئەتتەسۇ تارىخىنىڭ ئوچېركى» ئۈيغۇرچە «ق - ت».

قاراخانىلارنىڭ نەسەبنامىسى

قاراخانىلارنىڭ چوڭ قاغانلىرى

ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقتى

1. كۆل بىلگە قاراخان (880؟ — 850)
2. ياۋزىرخان (910 — ؟)
3. ستۇق بوغراخان (956 — 920)
4. مۇسا بوغراخان (958 — 956)
5. سۇلايمان ئارسلانخان (970؟ — 958)
6. ئەلى ئارسلانخان (998 — 970)
7. ئەھمەت توغانخان I (1018 — 998)
8. مەنسۇر ئارسلانخان (1024 — 1018)
9. ئەھمەت توغانخانII (1025 — 1024)
10. يۈسۈپ قادىرخان (1032 — 1025)
11. سۇلايمان ئارسلانخان (1040 — 1032)

قاراخانىلارنىڭ شەرقىي خانلىرى

1. سۇلايمان ئارسلانخان (1056 — 1040)
2. مۇھەممەت بوغراخان (1057 — 1056)
3. ئىبراھىمخان (1058 — 1057)
4. مۇھەممەتخان (توغرۇل قاراخان) (1074 — 1058)
5. ئۆمەرخان (توغرۇل تېكىن) (1074 — 1074)
6. ھارون بوغراخان II (1103 — 1074)
7. ئەھمەتخان (1129 — 1103)
8. ئىبراھىمخان II (1159 — 1129)
9. مۇھەممەتخان II (؟ — 1159)
10. يۈسۈپخان (؟ — 1205)
11. مۇھەممەتخان III (1210 — 1205)

قاراخانىلارنىڭ غەربىي خانلىرى

1. مۇھەممەت بىننى ناسىر (1052 — 1040)
2. ئىبراھىم بىننى ناسىر (بۆرە تېكىن) (1068 — 1052)
3. شەمس ئەل مۇلك (1080 — 1068)
4. خىزىرخان (1081 — 1080)
5. ئەھمەتخان I (1095 — 1081)
6. ياقۇپخان (؟ — 1089)

7. مەسئۇدخان I (1095 — 1097)
8. سۇلايمانخان (1097 — ؟)
9. مەھمۇتخان I (1097 — 1099)
10. جەبرائىلخان (1099 — 1102)
11. مۇھەممەتخان II (مۇھەممەت ئارسلانخان) (1102 — 1132)
12. ئىبراھىمخان II (1132 — ؟)
13. مەھمۇتخان II (1132 — 1141)
14. ئىبراھىمخان III (1141 — 1156)
15. ئەلىخان (1156 — 1160)
16. مەسئۇدخان II (1160 — 1178)
17. ئىبراھىمخان IV (1178 — 1204)
18. ئوسمان بوغراخان (1204 — 1212)

غەزنەۋىلەر

(961 — 1187)

1. ئالپ تېكىن (961 — 963)
2. ئىسھاق (963 — 966)
3. بىلگە تېكىن (966 — 972)
4. پەرى تېكىن (972 — 977)
5. سوبۇق تېكىن (977 — 997)
6. ئىسمائىل (997 — 998)

7. سۇلتان مەھمۇت (998 — 1030)
8. سۇلتان مۇھەممەت (1 = 1041 — 1040 + 1030)
9. سۇلتان مەسئۇد I (1030 — 1040)
10. سۇلتان مەۋدۇد (1041 — 1048)
11. سۇلتان مەسئۇد II (1048 — 1049)
12. سۇلتان ئەلى (1049 — 1051)
13. سۇلتان ئابدۇرەشىت (1051 — 1052)
14. سۇلتان توغرۇل (تەخت دەۋاگىرى) (1052 — 1053)
15. سۇلتان پەررۇخزاد (1053 — 1059)
16. سۇلتان ئىبراھىم (1059 — 1099)
17. سۇلتان مەسئۇد III (1099 — 1115)
18. سۇلتان شىرزاد (1115 — 1116)
19. سۇلتان ئارسلان شاھ (1116 — 1117)
20. سۇلتان بەھرام شاھ (1117 — 1152)
21. سۇلتان خىسراۋ شاھ (1152 — 1160)
22. سۇلتان خىسراۋ مەلىك (1160 — 1187)

ئۇلۇغ سالجۇقلار

ئوغۇز سۇ باشلىرى

1. كىرىگچى بەگ (VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرى)
2. توخۇرمىش ئەلچى

3. توغانبەگ
4. ئارتوغرۇلبەگ
5. دوقاقبەگ (903 —)
6. سالجۇقبەگ (990 — 903)

ئوغۇز يابغۇلىرى

(990 — 1040)

1. ئىسرائىل ئارسلان يابغۇ (990 — 1025)
2. يۈسۈپ ئىنانچ يابغۇ (1025 — 1028)
3. موسا ئىنانچ يابغۇ (1028 — 1032)
4. ئىبراتاش يابغۇ (1032 — 1040)

ئولۇغ سالجۇقلارنىڭ سۇلتانلىرى

1. سۇلتان مەھمۇت توغرۇلبەگ (1040 — 1063)
2. سۇلتان مەھمۇت ئالپ ئارسلان (1063 — 1072)
3. سۇلتان جالائىددىن دىۋلەمەلىك شاھ (1072 — 1092)
4. سۇلتان مەھمۇت (ئىككى ئايلا سۇلتان بولغان) (1092 — 1093)
5. سۇلتان روكنىددىن بىركىيارۇق (1093 — 1104)

6. مەلىك شاھ II (بىر ئايلا سۇلتان بولغان) 1104 — 1105
7. سۇلتان مەھمۇت تاپار 1105 — 1118
8. سۇلتان مۇئىززىددىن سەنجەر 1118 — 1157

ئابباسىلار خەلىپىلىرى

(750 — 1258)

1. سەففاھ (750 — 754)
2. مەنسۇر (754 — 775)
3. مەھدى (775 — 785)
4. ھادى (785 — 786)
5. ھارۇن رەشىد (786 — 809)
6. ئىمىن (809 — 813)
7. مۆمىن (813 — 833)
8. مۇتاسىم I (833 — 842)
9. ۋاسىق I (842 — 847)
10. مۇتىۋەككىل I (847 — 861)
11. مۇنتاسىر (861 — 862)
12. مۇستائىن I (862 — 866)
13. مۇئتىز (866 — 869)
14. مۇھتەدى (869 — 870)
15. مۇتەمىد (870 — 892)

16. مؤتمزبد I (892 — 902)
17. مؤكتفى (902 — 908)
18. مؤقتدىر (908 — 932)
19 قاهىر (932 — 934)
20. رازى (934 — 944)
21. مؤتتقى (940 — 944)
22. مؤستكفى I (944 — 946)
23. مؤتبئى (946 — 974)
24. ئائي (974 — 991)
25. قادىر (991 — 1031)
26. قايىم I (1031 — 1075)
27. مؤقتدى (1075 — 1094)
28. مؤستەزىر (1094 — 1118)
29. مؤستەرشد (1118 — 1135)
30. رەشد (1135 — 1136)
31. مؤقتفى (1136 — 1160)
32. مؤستەجد I (1160 — 1170)
33. مؤستەزى (1170 — 1180)
34. ناسىر (1180 — 1225)
35. زاهىر (1225 — 1226)
36. مؤستەنسىر I (1226 — 1242)
37. مؤستەسىم (1242 — 1258)

ئەرەب ئۆممەۋدىلەر خەلىپىلىكىنىڭ خۇراسان ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا قويغان نائىبلىرى

1. رابى ئىبنى زىياد خارىس (671 — ؟)
2. ئابدۇللا ئىبنى ھازىم (683 — 691)
3. ئۇمەييان ئىبنى ئابدۇللا (692 — 697)
4. يەزىد ئىبنى مۇخاللىپ (701 — 704)
5. قۇتەيبىي ئىبنى مۇسلىم (704 — 715)
6. جەررا ھ ئىبنى ئابدۇللا (717 — 719)
7. سەئىد ئىبنى ئابدۇلئەزىز (720 — 721)
8. سەئىد ئىبنى ئامىر خارۇشى (721 — 727)
9. ئاسراش ئىبنى ئابدۇللا (727 — 729)
10. ئىبنى ئابدۇللا سۇلايمان (729 — 734)
11. ئاسىم ئىبنى ئابدۇللا (734 — 735)
12. ئەسەت ئىبنى ئابدۇللا (735 — 738)
13. ناسىر ئىبنى سەييار (738 — 748)
14. ئابامۇسلىم (748 — 754)

غەربىي قىتتان خانلىرى

(1125 — 1211)

1. يىلۈداشى (گورخان) (1125 — 1143)
2. تابۇيان (1143 — 1150)
3. يىلۈيىلى (1151 — 1163)
4. پۇساۋەن (1164 — 1177)
5. يىلوجىلوگو (1177 — 1211)

نايمان خانلىرى

1. تايانخان (؟ — 1203)
2. كۈچلۈكخان (1203 — 1218 + 1209)

قاراخانىلارنىڭ غەزنەۋىلەرگە سەلجۇقلار ھىلەسىدىن بولغانلىقىدا ـ ياجىلىق مۇناسىۋىتى

ئىسمى	تەرجىمىھال	قاچان؟	كىمگە باغلىق بولغان؟	كىمنىڭ قىزى؟	ياغلىق بولغان غەزنىلىك ئىسمى
خان مەلىكە شاھخانۇن	ئوي غەزنىدە بولغان. سۇلتان مەسئۇد ئۆلگەندىن كېيىن، مەلىكە شاھ خانۇن تالاپ تارسلانغا باغلىق بولغان.	مىلادىنىڭ 1033 - يىلى	سۇلتان مەسئۇدقا	مۇھەممەت بۇغرا- خانىڭ	خان مەلىكە شاھخا- نۇن
× × خانۇن	مىلادىنىڭ 1033 - يىلى سۇلتان مەسئۇد دادىسى بۇلۇش ئۈچۈن تەشەببۇسىدىن غەزنى (ھازىرقى ئافغانىستان) گە كېتىپ ۋاقتىنداۋ بولدا ۋاپات بولغان.		سۇلتان مەسئۇدقا	سۇلايمان تارسلان- خانىڭ	× × خانۇن
ئايشە خانۇن	تالاپ تارس- لانىڭ	شەھىرى ئەل بولمىكە	مىلادىنىڭ 1070 - يىل- لىرى		
ئۇركان خانۇن	سۇلتان مەلىك شاھنىڭ ۋارىسى بولغان مەھمۇد ئۇرگان خانۇندىن تۇغۇلغان. ئۇ بەش يېشىدا دەختكە چىقىپ ئىككى ئايدىن كېيىن چۈشۈرۈلگەن.	1085 - يىل- لىرى	مەلىك شاھقا	تىمىراھىم بۇرە تې- گىننىڭ	
ھىلالىيە		1092 ؟ - يىلى	مەلىك شاھقا	شەھىرى ئەل بولمىكىنىڭ تاغىسى ئەبۇ ساھىلنىڭ قىزى	
× × خانۇن		1095 - يىلى	سۇلايمان قانۇنى (غەز- نەدىكى قاراخا- نىلار دەۋرى خانى)	مەلىك شاھنىڭ	
× × خانۇن	سۇلتان مەھمۇدنىڭ ئىزىدىن تۇغۇلغان مەھمۇت II — 1153 - يىلىدىن 1157 - يىلىغىچە سەلجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ ئۇرغان ئۆچ ۋاقىلارنى سەھەر ئۇيغۇرلارغا ئەسىر چۈشۈپ قالمىدى.	1138 - يىلى	مۇھەممەت تارسلان- خانغا	سۇلتان مەھمۇدنىڭ قىزى	

× × ×	غەربىي ئىلخانى بۇيۇك بەتتىنى ئەلىتمىش سەلتەسى	ساياسەتچە (سۇلتان مەسئۇدنىڭ ئوغلى)	مىلادىنىڭ 1036 - يىلى	
× × ×	ناسىرىددىن	بۇيۇك بەتتىنى ئەلىتمىش	1036 - يىلى	ناسىر — سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ جىيەنى ئىدى
× × ×	ناسىرىددىن	سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى	1000 - يىلى	ناسىر قاراخانىلارنىڭ غەربىي ئىلخانى ئىدى (992 — 1212)
خان سۇلتان	خارەزىمشاھ تالاھىددىن مەلىك	ئوسمان بۇغراخانغا	1212 - يىلى	بۇ يىلى تالاھىددىن توسمانىنى ئۆلتۈردى.

ئون بەشىنچى باب قاراخانىلارنىڭ دۆلەت باشقۇرۇش تۈزۈمى

ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى

ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى قاغانلىق تۈزۈمىدىكى دۆلەت ئىدى.

قاراخانىلارنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسىنى يېغىلاردىن چىققان خانلار تەشكىل قىلاتتى. باشتا ئىپتىپ ئۆتكەنىدەك، ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىنى ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدىكى يېغما قەبىلىسى قۇرغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تەخمىنەن 400 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىگە باشتىن-تارتىپ-ئاخىرغىچە يېغىلاردىن چىققان خانلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان. يېغىلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ۋە قەبىلىلەر (قارلۇق، چىگىل، تۇقسى، يابا قۇ، باسمىل، ئوغراق، يەمەك، ئارغۇ قەبىلىلىرى) دىن بەگلىرى، خانلىرى، يېغىلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە، دۆلەت ئىشلىرىغا يارەملىشەتتى.

باشتا، قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرىنىڭ، قاراخان، يوغراخان، ئارسلانخانغا ئوخشاش ئۇنۋانلار بىلەن ئاتالغانلىقى توغرىسىدا توختالغانىدىم.

ئەمدى قاراخانىلارنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسىنىڭ باشتا تىلغا ئېلىنمىغان ئۇنۋانلىرى توغرىسىدا چۈشەنچە بەرمەكچىمەن.

قاراخانىلار، مىلادىنىڭ 960 - يىلى ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى دەپ جاكارلىغاندىن باشلاپ، قاراخانى قاغانلىرى بىلەن باغدادتىكى ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ئالاھىدە بىر باسقۇچقا قەدەم قويدى.

قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرى ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى باغدادقا پات - پاتلا ئەلچىلەر ئەۋەتىپ تۇرىدىغان بولدى.

ئابباسىيلارنىڭ خەلىپىلىرى قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرىغا شەرەپلىك دىنىي ئۇنۋانلارنى بېرىپ، ئۇلارنىڭ شۆھرىتىنى ئىلاھىيلاشتۇردى ۋە ئابرويىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈشتە مۇھىم رول ئويناندى.

شەرقىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى ئىبراھىمەن ھارون بوغراخان Ⅱ (1075 — 1102) غا باغداد خەلىپىسى مۇقتەدى (1075 — 1094) «ئادالەت ۋە دىننى قوغدىغۇچى»، «دىنىنىڭ شۆھرىتى، شەرق پادىشاھى» قاتارلىق ئۇنۋانلارنى بەرگەن. ھارون بوغراخانⅡنىڭ ئوغلى ئەھمەت ئارسلان (1102—1128) مىلادىنىڭ 1105 - يىلى مەھمۇت ئىسىملىك جارۇپ قەشقەرى باشچىلىقىدا، قەشقەردىن باغدادقا ئەلچىلەر ئەۋەتكەندە،

ئابباسىيلارخەلىپىسى مۇستەزىر (1094 — 1118) ئەھمەت ئارسلانخانغا: «دۆلەتنىڭ نۇرى» قاتارلىق ئۇنۋانلارنى تەقدىم قىلدى. قاراخانىلار قاغانلىرىدىن بۇنداق ئۇنۋانلارغا ئېرىشكەنلەر ئاز ئەمەس.

بۇنىڭدىن تاشقىرى، غەزنەۋى سۇلتانلىرى بىلەن سالجۇق ئىمپېراتورلىرىمۇ باغداد خەلىپىسىنى تەرىپىدىن ناھايىتى يۇقىرى دەرىجىلىك ئۇنۋانلارنى ئالغانىدى. مىلادىنىڭ 998 - يىلى ناسىر ئىلىكخان باشچىلىقىدىكى قاراخانىلار قوشۇنى بۇخارانى ئىككىنچى قېتىم ئىشغال قىلغانىدا، مەھمۇت غەزنەۋى، غەزنە شەھىرىدە تەختكە چىقىپ، ئۆزىنى ئەڭ شۆھرەتلىك نام بىلەن («سۇلتان») دەپ ئاتىغانىدى. باغداد خەلىپىسى قادىر (991 — 1131) پەرمان چىقىرىپ، سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنى «دۆلەتنىڭ ئوڭ قولى ۋە دىندارلارنىڭ تايانچىسى» دەپ ئاتاپ ئۇنىڭغا ئالتۇن تاج تەقدىم قىلغان.

مەلىك شاھنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 1072 - يىلىدىن 1092 - يىلىغىچە) ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسى ئۆزىنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىك، ئەڭ سەلتەنەتلىك باسقۇچىغا يەتكەنىدى، شۇ چاغدا، بىنالارنىڭ تېگىشلىك جايلىرىغا «سۇلتان — تەڭرىنىڭ يەردىكى سايىسى» دېگەن بېغىشلىمىلار يېزىلغانىدى.①

باغداد خەلىپىلىرى تەرىپىدىن ئۇيغۇر بىرىلىكىدىن قاراخانىي قاغانلىرىنىڭ نامى قوتىبىدا ئوقۇلىدىغان بولدى. شەرقىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ نامى قەشقەر، خوتەن، بالاساغۇن قاتارلىق يىلىرىدا ئوقۇلغان بولسا، غەربىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى

ئىبراھىم بۆزە تېكىننىڭ نامى سەمەرقەند، ئۆزكەنت، بۇخارا قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ قۇتبەلىرىدە ئوقۇلغانىدى. ئىبراھىم بۆزە تېكىن (1052 — 1068) مىلادىنىڭ 1061 - يىلى باغدادقا ئەلچى ئەۋەتىپ، خەلىپە قايىم بىلەن دوستلۇق ئورنىتالىدى. خەلىپە قايىم (1031 — 1075) ئىبراھىم بۆزە تېكىنگە «شەرق ۋە چىنىڭ پادىشاھى» ئۇنۋانىنى بەرگەن.

قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرى تەختكە چىققان ھامان ئۆز نامىدا پۇل چىقىرىپ (ئالتۇن ۋە كۈمۈشتىن) ئۇنىڭغا خەلىپىنىڭ نامىنىمۇ يازاتتى. مەسىلەن: غەربىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى ئەبۇ ئىسھاق بىننى ناسىر (ئىبراھىم بۆزە تېكىن) (1052 — 1068) ئۆز نامىدا چىقارغان پۇلغا باغداد خەلىپىسى ئىبن قايىم (1031 — 1075) نىڭ نامىنىمۇ قوشۇپ يازغان.

قاراخانىلارنىڭ ئىلىك خانلىرى ئىچىدە «تاۋغاچ قاراخان»، «تاۋغاچ بوغراخان» ئۇنۋانىدا ئاتالغانلىرىمۇ بار، «تاۋغاچ» سۆزىنىڭ مەنىسى تۈركىستاندا يېقىندىن بۇيان ھەركىم ھەر نېمە دەيدىغان ئىش چىقىۋاتىدۇ. شۇڭلاشقا بۇ سۆزنىڭ قانداق كېلىپ چىققانلىقى، ئەسلى مەنىسىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ ئۆتۈشنىڭ زۆرۈرىيىتى بار.

كۆپ ئەسىرلەر بۇرۇن، جۇڭگونى شىمالىدىكى قوشنىلىرى — تۈرالار (ھونلارمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) — «تاۋغاچ» دەپ ئاتىغان. بۇ سۆز «قارام»، «يېقىندى» دېگەن مەنىدە قوللىنىلغان، جىياگۇۋېن (甲骨文)دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، تۈرالار ئاز ھىسابلىغاندىمۇ، مىلادىدىن 18 ئەسىر بۇرۇن (ھازىرقى كۈندىن تەخمىنەن 4000 يىل بۇرۇن) جەنۇبقا سىلجىپ كەلگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن بولسا، مىلادىدىن تەخمىنەن

سەككىز ئەسىر بۇرۇن (مىلادىدىن 770 يىل بۇرۇن) جۇڭگونىڭ شەنشى ئەتراپلىرىنى بېسىۋالغان. Ⅶ ئەسىردە ياشىغان شەرقىي روما تارىخچىسى سىموكاتتا: «تاۋغاچ بولسا ئەسلىدە تۇرانلارنىڭ مۇستەملىكىسى ئىدى» دەپ يازىدۇ.② جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە، جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمىدىكى تېررىتورىيىنىڭ بىر قىسمى (شەنشى ئەتراپلىرى) ھونلار تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغاندىن باشلاپ، ھونلارمۇ جۇڭگونى «تاۋغاچ» دەپ ئاتىغان. جۇڭگو ئۆز تارىخىنىڭ بىرمۇنچە مەزگىللىرىدە ھەققەتەنمۇ ئۆز دۆلىتىنىڭ شىمالىدىكى ھون دۆلىتىنى بىلەن تۈرك دۆلەتلىرىگە بېقىندى، قارام ھالىتىگە چۈشۈپ قالغانىدى. خەن سۇلالىسى مىلادىدىن 200 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 130 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەخمىنەن 70 يىل ھونلارغا ھەر يىلى مۇئەييەن مىقداردا، تاۋار - دۇردۇن ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئەۋەتىپ، ئولپان تۆلەپ تۇرغان. كۆك تۈرك قاغانلىقىنىڭ قاغانلىرى موقانخان بىلەن تاۋارخانىنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 554 - يىلىدىن 581 - يىلىغىچە) جۇڭگو (چى سۇلالىسى بىلەن شىمالىي جۇ سۇلالىسى) تۈركلەرگە بېقىندى دۆلەت بولۇپ قالغان.

مىلادىنىڭ Ⅷ ئەسىردىكى كۆك تۈرك يادىكارلىقىدا (بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشىدا)جۇڭگونى «تاۋغاچ» دەپ ئاتىرىلىگەن. شەرقىي روما تارىخچىسىمۇ كاتتا بولسا، كۆك تۈرك يادىكارلىقىدىن بۇرۇن، ئەڭ قەدىمكى چاغدىلا، تۈرالاردا تارقىلىپ كەلگەن «تاۋغاچ» ئاتالغۇسىغا ئاساسلىنىپ، جۇڭگونى ئۆز ئەسىرىدە «تاۋغاچ» دەپ يازغان.

قاراخانىلارنىڭ ماۋزەئۇننەھىرىنى باشقۇرىدىغان

ئىلىكخانلىرى (كىچىك خانلىرى) ئۆزئارا ملادىنىڭ ئايىغىغا «بوغرا» ئۇنۋانىنى قوشۇپ ئاتاشنى تەلەپ قىلغاندا، پايتەخت قەشقەردە تۇرىدىغان چوڭ قاغانلار بۇ تەلەپنى ھاقارەت كۆرمىگەنىدى. ئىلىكخانلار، ئۇنداق بولسا ئۆزىمىزنى «تاۋغاچ بوغراخان» (تەۋە بولغۇچى، بېقىنغۇچى بوغراخان) دەپ ئاتايلى، دەپ تەلەپ قىلىشقان. بۇ يەردىكى «تاۋغاچ» ئاتالغۇسىنىڭ چوڭ قاغان بولغان ئىلىكخانلارنىڭ تەۋەلىك مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىۋاتقانلىقى ئاھايىتى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. مىلادى 1040 ـ يىلىغا كەلگەندە، غەربىي ئىلىكخاق ناسىرىنىڭ ئوغۇللىرى ـ مۇھەممەت بىلەن ئىبراھىم بۆرە تېكىنلەر غەربىي ئىلىكخان يۈسۈپنى قەشقەرگە قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلىپ، كۆرۈنۈشتە ئىلىكخان قىياپىتىگە كىرىۋالغان بولسىمۇ ئەمەلىيەتتە، مۇستەقىل بولۇۋالغانىدى. ئۇلار يالغاندىن پايتەخت قەشقەردىكى ئۇلۇغ قاغانغا بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ئۆزلىرىنى «تاۋغاچ قاراخان» (بېقىنغۇچى قاراخان) دەپ ئاتاشقان. 1068 ـ يىلى ئىبراھىم بۆرە تېكىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، غەربىي قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرى ئۆز ئۇنۋانلىرىدا «تاۋغاچ» سۆزىنى قوللانمايدىغان بولدى.

قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ سىياسىي تۈزۈمى بويىچە دۆلەتكە ئۇلۇغ قاغاندىن باشقا يەنە بىر ئورۇنباسار قاغانمۇ قويۇلاتتى.

مىلادىنىڭ 1058 ـ يىلى شەرقىي قاراخانىلارغا يۈسۈپ قادىرخاننىڭ كەنجى ئوغلى توغرۇل قاراخان (مۇسۇلمانچە ئىسمى مەھمۇتخان) قاغان بولغاندا، ئۇنىڭ ئاكىسى

سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ئوغلى ئوبۇل مەسەن تاۋغاچ بوغراخان ئۇنۋانىدا ئورۇنباسار قاغان بولغانىدى. ئوبۇل مەسەن تاۋغاچ بوغراخان توغرۇل قاراخانغا 16 يىل (مىلادىنىڭ 1058 ـ يىلىدىن 1074 ـ يىلىغىچە) ئورۇنباسار قاغان بولدى. بۇ مەزگىلدە ئۇ تاۋغاچ بوغراخان ئۇنۋانىدا ئاتالدى. كېيىن بولسا، يەنى مىلادىنىڭ 1074 ـ يىلى شەرقىي قاراخانىلارغا ئىككى ئايلا قاغان بولغان توغرۇل قاراخاننىڭ ئوغلى (توغرۇل قاراخاننىڭ ئوغلى) نى تەختتىن چۈشۈرۈپ، ئۆزى ئۇلۇغ قاغان بولدى. شۇنىڭدىن تارتىپ تاكى ئۆمرىنىڭ ئاخىرغىچە (مىلادىنىڭ 1075 ـ يىلىدىن 1103 ـ يىلىغىچە) ئۇ ھارون بوغراخان II ئۇنۋانىدا ئاتالدى. چوڭ قاغان بولغاچقا، بۇرۇنقى ئۇنۋانىدىكى «تاۋغاچ» سۆزىنى ئېلىپ تاشلىدى. بۇ يازما كىتابىدا «تاۋغاچ» سۆزىنىڭ قانداق زۆرۈرىيەتتىن قوللىنىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرىنىڭ ئوغۇللىرى تېكىن دەپ ئاتىلاتتى. «تېكىن» ھەققىدە مەھمۇت قەشقەرى مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بۇ سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى «قۇل» دېمەكتۇر. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، رەڭگى كۆمۈشتەك ساپ قۇل ـ «كۈمۈش تېكىن»، قەھرىمان قۇل ـ «ئالىپ تېكىن»، ئايىغى ياراشقان قۇل ـ «قۇتلۇق تېكىن» دېيىلىدۇ. كېيىن بۇ سۆز قاغان ئائىلىسىنىڭ بالىلىرىغىلا خاس بولۇپ قالغان. كېيىنچە بۇ سۆز بىرەر يىرتقۇچ ھايۋانىنىڭ نامى بىلەن ياكى باشقا سۆزلەر بىلەن بىرلىكتە قوشۇپ ئىشلىتىلىدىغان بولدى. مەسىلەن: «چاغرى تېكىن ـ قارچۇغا تېكىن»، «كۆچ تېكىن ـ كۆچلۈك تېكىن» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ سۆزنىڭ ئەفراسىياپنىڭ ئوغۇللىرىغا قانداق كۆچەكەنلىكىگە كەلسەك، ئۇلار ئۆز ئاتىلىرىنى كۆپ ھۆرمەتلەپ، ناھايىتى چوڭ كۆرەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بىرەر ئىشتا ئاتىسىغا مۇراجىئەت قىلسا ياكى خەت يازسا، ئۆزلىرىنى تۆۋەن تۇتۇپ «قۇلىڭىز پالانى مۇنداق قىلدى، قۇلىڭىز پوكۈنى ئۇنداق قىلدى» دەيتتى. كېيىنچە بۇ سۆز ئۇلارغا ئات بولۇپ قالدى. باشقا قوللاردىن ئۇلارنىڭ ئېتىنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن بۇ سۆزنىڭ يېنىغا يەنە بىرەر سۆز قوشۇپ ئىشلىتىلىدىغان بولدى.»③

قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرى ئۆزئوغۇللىرىغا قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئىسىم قويغاندىن تاشقىرى يەنە مۇسۇلمانچە ئىسىم مۇ قويىاتتى. مەسىلەن: يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئوغۇللىرىنىڭ ئىسىملىرى مۇنداق:

ئۇيغۇرچە ئىسمى:	مۇسۇلمانچە ئىسمى:
1. ياغان تېكىن (پىل تېكىن)	سۇلايمان
2. بوغرا تېكىن	مۇھەممەت
3. توغرۇل قاراخان	مەھمۇت

قاراخانىلارنىڭ مەلىكىلىرى «ئالتۇن تارىم» دەپ ئاتىلاتتى.

قاراخانىلارنىڭ تېكىنلىرى ئۆز ئاتىسى ئورنىغا قاغان بولاتتى ياكى ئىلىكخان ئۇنۇۋانىدا دۆلەتنىڭ مەلۇم بۆلىكىگە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى.

قاراخانىلار مىلادىنىڭ 1000 - يىلىي سامانىلار پادىـ

شاھلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن، ئۆز تېررىتورىيەسىدە سامانىلارنىڭ بىرلەشكەن مەركىزى ھاكىمىيىتى تۈزۈلمىگە ۋارىسلىق قىلماي، چوڭ - چوڭ رايونلارنى قاغانئاۋۇلىنىڭ كالتەن باشقۇرىدىغان ئىلىكخانلىق تۈزۈلمىسى يولغا قويغانىدى.

قاراخانىلارنىڭ چوڭ قاغانلىرى كۆپىنچە قەشقەردە تۇراتتى. گاھىدا قىسقا مۇددەت بالاساغۇندىمۇ تۇراتتى. قاراخانىلارنىڭ ئىلىكخانلىرى بولسا، بالاساغۇندا ۋە ئۆزكەنتىدە تۇراتتى. سامانىلار پادىشاھلىقى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، قاراخانىلار، شىمالىي ئىلىكخان نامىدا بالاساغۇنغا ۋە غەربىي ئىلىكخان نامىدا ئۆزكەنتكە ھۆكۈمدار قويىغانلىقىنى باشتا بايان قىلىپ ئۆتكەنىدۇق.

مىلادىنىڭ 992 - يىلى ھارۇن بوغراخان سامانىلارنىڭ پايتەختى بۇخارانى ئالغاندىن كېيىن، ئەلى ئارسلانخان (970 — 998) ئوغلى ناسىرنى غەربىي ئىلىكخانلىققا، توغانخان ئاتىلىق بىرخانزادىنى شىمالىي ئىلىكخانلىققا تەيىنلىگەن. ناسىر ماۋرەئۇننەھرىگە، توغانخان يەتتەسۇ، ئىلى ۋادىسى قاتارلىق جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

قاراخانىلارنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسى دۆلەتنىڭ يەتتە تېررىتورىيەسىنى گويا ئۆزلىرىنىڭ شەخسىي مۈلكى دەپ قارايدىغان بولاتتى. مىلادىنىڭ 1042 - يىللىرى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى سۇلايمان ئارسلانخان ئىچكى ئىسيانلار (يابانۇلارنىڭ ئىسيانى) نى باستۇرۇپ خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، شەرقىي قاراخانىلارنىڭ تېررىتورىيەسىنى خان جەمەتىگە مەنسۇپ بولغان ھۆكۈمران تەبىقىدىكى شەخسىلەرگە بۆلۈپ بەرگەن. قەشقەرىلەن بالاساغۇن سۇلايمان ئارسلانغا (1032 — 1056)،

تالاس بىلەن ئىسفىجاپ سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ ئوكسى بوغراتېكىنگە (بولغۇسى مۇھەممەت بوغراخانغا)، شەرقىي قاراخانىلارنىڭ شەرقىدىكى رايونلار سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ ئوكسى توغرۇل قاراخان (مەھمۇتخان) غا، پەرغانەۋادىسى ئۇلارنىڭ تاغىسى ئەھمەتبىننى ھەسەنگە(ھارۇن I نىڭ ئوغلى) بۆلۈپ بېرىلگەن.

ئالاھىدە بولغان بىر ئەھۋال شۇكى، ئىلىكخانلار ئۆزلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان رايونلاردا، ئۆز نامىدا پۇل زەرپ قىلىش، ھەتتا چەت دۆلەتلەر بىلەن بىۋاستە دىپلوماتىك ئالاقىلەرنى يولغاقويۇش، بىرەر دۆلەتكە قارشى ئۇرۇش قىلىش قاتارلىق چوڭ ئىشلارنىمۇ ئۆز ئالدىغا قارار قىلىش ئىمتىيازىغا ئىگە ئىدى. ئىلىكخانلار قەشقەردە تۇرىدىغان چوڭ قاغانغا بەزى چاغلاردا دېگەندەك بويسۇنۇپمۇ كەتمەيتتى.

ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىدە يۇرگۈزۈلگەن سىياسىي جەھەتتىكى قاغانلىق (چوڭ قاغان، ئورۇنباسار قاغان ۋە ئىلىكخانلىق تۈزۈمى بىلەن ئىقتىسادىي جەھەتتىكى سۇيۇرغالىق ــ ئىكتا) تۈزۈمى قاراخانىلارنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسى ئىچىدە تەختكە ۋە يەرگە ۋارىسلىق قىلىش جەھەتتە ھەرقانچان ئۆزئارا زىددىيەت ۋە تالاش ــ تارتىشقا ھامىلىدار بولۇپ، قالايمىقان ئىچكى ئۇرۇشلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولغانىدى. بۇ تۈزۈم ئاخىر مىلادىنىڭ 1040 ــ يىلى پۈتۈن قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ غەربىي ۋە شەرقىي قاراخانىلارغا بۆلۈنۈپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

قاراخانىلارنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسى دۆلەتنى باشقۇرۇش ئامىلىدىن ئىلگىرى ئېلىنغان سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جە-

ھەتتىكى تۈزۈملەرنى يۇرگۈزگەندىن تاشقىرى، مەركىزىي ھاكىمىيەت ئورگانلىرىغا خىلمۇ خىل دەرىجىدىكى ئەمەلدارلارنى بەلگىلىگەنىدى.

پايتەخت قەشقەردىكى ئوردىدا، يۇگۇرۇش دەپ ئاتىلىدىغان ۋەزىر (بۇ خان جەمەتىدىن بولاتتى)، خاس ھاجىپ ئۇنۋانلىق ساراي ۋەزىرى بولاتتى خاس ھاجىپلىق ۋەزىپىسىگە ناھايىتى ئوقۇمۇشلۇق (بولۇپمۇ ئاستىرونومىيە، ئەدەبىيات، تىبابەتچىلىك ساھەسىدە كامالەتكە يەتكەن) كىشىلەرلا قويۇلاتتى. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئاپتورى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇنۋانىدا شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ساراي ۋەزىرى بولغانىدى.

بۇنىڭدىن تاشقىرى، سىياسىي، ھەربىي جەھەتتە مول تەجرىبىگە ئىگە بولغان مەسلىھەتچىلەر بولاتتى. ئۇلار ئۆگە، دەپ ئاتىلاتتى. ئۆگە توغرىسىدا مەھمۇت قەشقەرى بۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئۆگە ــ تەجرىبىلىك، ئەقىللىق، كاداك، ئاددىي خەلق ئىچىدىن چىققان قېرى سالكىشىلەرگە بېرىلىدىغان، تېكىنىدىن بىرەر ئىچ تۆۋەن تۇرىدىغان ئاتاق. بۇ سۆز ۋەندىك كېلىپ چىقىقان، زۇلقەرنەيىن چىنغا قاراپ ئىلگىرىلىگەندە، ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشۇش ئۈچۈن تۈرك قاغانى ياشىلاردىن تەركىب تاپقان بىر بۆلۈك ئەسكەرلەرنى ئەۋەتمەكچى بولىدۇ. قاغانىڭ ۋەزىرى: «سىز زۇلقەرنەيىنگە ياشىلارنىلا ئەۋەتىڭىز، ئۇلارنىڭ ئىچىدە تەجرىبىلىك، ياشانغان ئۇرۇش ماھىرلىرىدىن بىرەرىنىڭ بولۇشى كېرەك ئىدى» دېگەندە، قاغان ياشانغان ۋە تەجرىبىلىك مەنسەدىكى «ئۆگە» سۆزىنى قوللىنىپ، «ئۆگەنىسۇ؟» دەپ سورىغان. ۋەزىر «ھەئە» دەپ جاۋاب بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن قاغان ياشانغان، سىنالغان بىر ئادەمنى

ئەۋەتكەن. ئۇلار بۇ كېچىسى زۇلقەرنەينىنىڭ ئالدىنقى ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلغان ۋە ئۇلارنى يەڭگەن.»③ بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدۇكى، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز دۆلەت باشقۇرۇشتا يالغۇزلا خان جەمەتىدىكى قابىل، ئەقىللىق كىشىلەردىن پايدىلىنىپلا قالماستىن، بەلكى ئاددىيخەلق ئىچىدىنچىققان، ئەقىللىق، قابىلىيەتلىك، تەجرىبىلىك كىشىلەردىنمۇ پايدىلانغان.

بۇ سۆز توغرۇلۇق بولغاندا، شەرقىي تۈرك قاغانلىرىدىن ئېلتىرىش قۇتلۇق قاپاغان قاغان بىلەن بىلگە قاغانلار ھاكىمىيىتىنى باش مەسلىھەتچى، باش قوماندان، باش ۋەزىر بولغان بىلگە تۇنيۇقۇقنى ئەسلەپ ئۆتۈشكە تىوغرا كېلىدۇ، قاپاغان قاغان مىلادىنىڭ 709 - يىلى شەرقىي تۈرك قوشۇنلىرىنى ئوتتۇرا ئاسىياغا ماڭدۇرغانىدا، ئەمدىلا 24 ياشقا كىرگەن باش قوماندان كۆل تېكىنگە تۇنيۇقۇقنى قوشۇپ ئەۋەتكەنىدى.

قاراخانىلار قاغانلىرىنىڭ ئوردىلىرىنىڭ ئاجايىپ ھەيۋەتلىك ئىكەنلىكى ۋە گۈزەللىكى توغرىسىدا تارىخچىلار خېلى ئېنىق خاتىرىلەرنى قالدۇرغان. غەربىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى شەمىس ئەلمۇلىك بۇخارادا شەمىس ئاباد ناملىق ئوردا سالدۇرغان. شەمىس ئاباد ئوردىسىدا، قاغانلار تۇرىدىغان باغلىق ھويلىدىن باشقا، جەنەت بىلەن ھۆسن تالىشىدىغان گۈزەل باغلار ۋە ھايۋانات باغچىلىرى بار ئىدى. غەربىي قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرى مانا شۇ شەمىس ئاباد ئوردىسىدا راھەت - پاراغەتتە ياشىغان.

قاراخانىلارنىڭ دۆلەت بايرىقى قىزىل بولغاندىن تاشقىرى، تۇغلىرىمۇ قىزىل ئىدى. قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرىنى «توققۇز تۇغلۇق خان» دەپ ئاتايتتى. ئەجدادلىرىمىز ئەزەلدىن تارتىپ توققۇز سانىنى خاسىيەتلىك، بارىشىملىق، مۇقەددەس سان ھېسابلايتتى. ھازىرمۇ ئۇيغۇرخەلقى ئارىسىدا «توققۇزىمىز تەل بولدى، ھېچنىمىگە ھاجىتىمىز يوق» ياكى «توققۇزۇم تەل بولمايلا ئۆتەتتى» دېگەندەك سۆزلەر ساقلىنىپ قالغان.

قۇياش ئۆرلىدى، قويۇق يەردىن توزان،
توققۇز رەڭدە ھال تۇغ يېقىلاپ ھامان. ⑦

قاراخانىلار قاغانلىقىنى يايلاققا ئوۋغا ياكى ئۇرۇشقا بارسا، ئۇلار ئۇچۇن ئالاھىدە يىپەك تەتىلادىن چىدىر - بارگاھلار تىكىلەتتى. بۇنداق چىدىر - بارگاھلار قاغانىنى شامال، بورانلاردىن، يامغۇر - يېشىندىن ۋە ئىسسىق - سوغۇقتىن ساقلايتتى. ئۇرۇش مەيدانلىرىدا، ئۇرۇش باشلاشتىن بۇرۇن قاغان ئۇچۇن چىدىر-بارگاھ قۇراشتۇرۇلۇپ، تۇغلار تىكىلەتتى. قاغانلىق چىدىر - بارگاھلىرى، بارگاھ ئەتراپىغا تىكىلگەن قىزىل بايراقلار ۋە تۇغلار ئۇرۇش مەيدانىغاتاجايىپ سورلۇق بىر مەنزىرە بېغىشلايتتى.

بۇ ھەقتە مەھمۇت قەشقەرى بۇنداق دەپ يازىدۇ:

خانلىق چىدىرى قۇرۇلدى،
تۇغ تىكىپ، دۇمباق ئۇرۇلدى.

دۇسمەن ئوتتەك ئورۇلدى،
ئۇ ھەممىنى قاچا تۇتۇلار.

جەڭنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: «خانىنىڭ قاتتىق ئىسقىتىن ۋە قار ـ يامغۇردىن ساقلايدىغان يېپەك چېدىرى تىكىلدى، تۇغلار قادالدى. دۇمباقلار چېلىندى، دۇشمەن ئەسكەرلىرى ئوت ـ چۆپتەك ئورۇلدى، ئەمدى ئۇلارنىڭ چوڭى مەندىن قانداق قېچىپ قۇتۇلار؟»⑤

قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرى ۋە شاھزادىلىرى توق قىزىل رەڭلىك يېپەكتىن قىلىنغان كۇنلۈك ئىشلىتەتتى. «يۇگۇرۇش» ئۇنۇانىدا ئاتىلىدىغان ۋەزىرلەرنىڭكۇنلۇكلىرى قارا رەڭلىك يېپەكتىن بولاتتى.

ھەربىي تۈزۈم

قەدىمكى چاغدىن تارتىپ ھارىرغىچە دۇنيادىكى دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى دۆلەتنى باشقۇرۇشتا، قانۇندىن ۋە ھەربىي كۈچتىن ئىبارەت ئىككى تۈرلۈك مۇھىم ئامىلدىن پايدىلىنىپ كەلگەن ۋە كەلمەكتە.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا بىلىملىك، ئەخلاقلىق، قابىلىيەتلىك كىشىلەرنىڭ قانۇن ئارقىلىق دۆلەتنى باشقۇرۇشى لازىملىقىنى تەكىتلىگەندىن تاشقىرى، يەنە دۆلەتنى قوراللىق كۈچ ئارقىلىق باشقۇرۇشنىمۇ ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ. مەسىلەن: داستانىنىڭ 286 ـ بېيتىدە:

قىلىچ بىلەن ئۇرۇپ ياۋنىڭ بويىنىنى،
ئادىل قانۇن بىلەن تۇزىسۇن ئېلىنى.

دەپ يېزىلغان.

قەدىمكى چاغدىن تارتىپ تاكى ھازىرغىچە، دۇنيادىكى دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك، ئىچكى توپلاڭلارنى باستۇرۇش ۋە تاشقى دۈشمەننىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇنۇملۇك ھالدا تاقابىل تۇرۇپ، ئۆز دۆلىتىنىڭ مۇستەقىللىقىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن قورالسىز كۈچكە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن ۋە بەرمەكتە.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا بەرگەن مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، قاراخانىلارنىڭ ھەربىي تۈزۈمى خېلى مۇكەممەل بولغان. قاراخانىلارنىڭ قوشۇنلىرى ئوردا قاراۋۇللىرى، ئالاھىدە قوشۇن ۋە دۆلەتتىكى خانلارنىڭ ئىگىلىكىدىكى قوشۇنلاردىن تەركىب تاپقان. ئوردا قاراۋۇللىرى «تورغاق» ۋە «ياتقاق» دەپ ئاتىلىدىغان ئىككى قىسىمدىن ئىبارەت ئىدى. قاراخانىلارنىڭ ئوردىلىرىدا، كۈندۈزى قاراۋۇللۇق قىلىدىغانلار «تورغاق» دەپ ئاتالسا، كېچىسى قاراۋۇللۇق قىلىدىغانلار «ياتقاق» دەپ ئاتىلاتتى. «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا مۇنداق دېيىلگەن:

قوۋۇقچى، كۆزەتچى بىلەن كۈن ۋە تۈن،
بولۇپ قىلدى خىزمەت ئۇ سادىق بۇتۇن.

ئۇرۇش ۋاقتىدا، «يۇرتۇغ» دەپ ئاتىلىدىغان ئالاھىدە مۇھاپىزەتچى قوشۇن ئەڭ مۇھىم ۋە ئەڭ جىددىي بولغان ۋە-

زېپىلەرنى ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى. قاراخانىلارنىڭ بوغرالىرى قوشۇن باشلاپ ئۇرۇشقا ماڭغاندا، ئالاھىدە قوشۇن قاغانىنى ئارىغا ئېلىپ، قاراخانىلارنىڭ دۆلەت بايرىقىنى، ئۇنىڭدىن باشقا بايراقلار، تۇغلار ۋە ئالتۇن - كۈمۈشتىن ياسالغان ئۇمۇتىلارنى كۆتۈرۈشۈپ، باشتىن - ئاخىر مۇكەممەل ناھايىتى ھەيۋەتلىك ھالدا مېڭىشاتتى. بۇ ئالاھىدە قوشۇنىڭ سانى 12 مىڭ ئاتلىق جەڭچىدىن تەركىب تاپاتتى. غەربىي قاراخانىلارنىڭ خانى مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ ئالاھىدە قوشۇنى 12 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقانىكەن.⑥

ئالاھىدە قوشۇن، ئۇرۇش مەيدانىغا قۇرۇلغان قاغان چېدىرىنىڭ ئەتراپىغا ئورۇنلىشاتتى. ئۇلار، باش قوماندانلىق يېتەكچىلىكىدە قاغانىنى قوغداش ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغاندىن تاشقىرى، ئۇرۇشقا قاتنىشىدىغان قوشۇنلارنىڭ بۇيرۇقىنى چېكىنىپ كەتمەسلىكى، ئىنتىزامسىزلىق قىلىپ تارقىلىپ كەتمەسلىكىگە مەسئۇل ئىدى.

بۇ توغرىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق دەيدۇ:

2586. قوماندان قورۇغداش توپى قۇرغۇلۇق،
يەغىپ ئالدى - كەينىن رەتكە سالغۇلۇق.

2344. قوشۇنىنى ساقلىسۇن، قىلسۇن مۇنتىزىم،
كېيىن ۋە ئىلگىرى يۈرمىسۇن ھېچكىم.

2587. كىچىكلەر ئۇلۇغلار ئارا كىرمىسۇن،
يىراقتا يۈرگۈچى يېقىن كەلمىسۇن.

2588. رەجىك بولسا سارايدا قوپۇش - ئولتۇرۇش،
كېرەكتۇر بۇ يەردە ھەم شۇنداق بولۇش.

ئالاھىدە قوشۇندىن باشقا، ئىلىكخانىلار باشقۇرىدىغان قوشۇنلار بولۇپ، بۇلار زۇۋرۇر تەپپىلغاندا، قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە، باش قوماندانلىقنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۇرۇشقا قاتنىشاتتى.

قاراخانىلار قوشۇنىنىڭ سۈپىتىگە تولىمۇ ئەھمىيەت بەرگەنىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا ئۇرۇش تاربىخىنىڭ ناھايىتى مول تەجرىبىلىرىگە ئاساسلىنىپ، ئۇرۇشنىڭ غەلبە قىلىشىنى قولغا كەلتۈرۈشتىكى مۇھىم ئامىللار ئىچىدە قوشۇننىڭ سان جەھەتتىن كۆپلۈكى ئەھمىيەتلىك ئۇنسۇرلىق جەڭگىۋارلىقى، قورالنىڭ خىللىقى، قوماندانلىق تالانتى قاتارلىق ئامىللارنىڭ ئالاھىدە رول ئوينايدىغانلىقىنى تەكىتلىگەن. ئۇ مۇنداق دەيدۇ:

2333. قوشۇن سانى كۆپ بولسا، باشسىز بولۇر،
قوشۇن بولسا باشسىز، يۇرەكسىز بولۇر.

2336. كۆپ قوشۇن يېيىلسا ئىچى بۇلغىشۇر،
تۈزەپ بولماس ئۇنى يارامسىز بولۇر.

ئىبھتىمال ئۇ يەنە، كۆپ سانلىق قوشۇننى تەمىنلەشتە خەلق ئۈستىدىكى مەجبۇرىيەتنىڭ ئېغىرلىشىپ كېتىشىنىمۇ نەزەردە تۇتقان بولسا كېرەك. دېمىسىمۇ ئوتتۇرا ئەسىردىكى فېئودالىلىق جەمئىيەت تۈزۈمى شارائىتىدا، دۆلەت ئەگەر

نۇرغۇن سانلىق قوشۇن ساقلايدىغان بولسا، ئۇ هالدا ئۇ قو-
شۇنى تەمىنلەشنىڭ يۈكى تەبىئىي خەلق ئۈستىگە چۈشەتتى.

يۈسۈپ خاس هاجىپ قوشۇننىڭ سۇيىتى توغرىسىدا توخ-
تالغاندا، قوشۇننىڭ جەڭگىۋار روهىنى، باتۇرلۇقىنى، جاسا-
رىتىنى ئەزەردە تۇتىدۇ. قانداق بولمىسۇن ئۆزىنىڭ جېنىدىنمۇ
ئەزىز ۋەتىنى، خەلق ئۈچۈن ئۇرۇشىدىغانلىقىنى چۈشەنگەن
جەڭچى ئاھايىتى خۇشال - خۇرام هالدا كۆتۈرەڭگۈ روھ بىلەن
ئۇرۇشقا بارىدۇ. يۈسۈپ خاس هاجىپ، جەڭگىۋار روھ، باتۇر-
لۇق، جاسارەتلىككە ئوخشاش سۆيەتلەرگە ئىگە بولغان جەڭ
چىنىڭ سۆيۈنۈپ تۇرۇپ ئۇرۇشقا كىرىشىنى ئاھايىتى ئوبراز-
لىق ئوخشتىش بىلەن تەسۋىرلەپ مۇنداق دەيدۇ:

2380. كېلىن - سۆيۈنچى نىكاھ - توي كۈنى،
باتۇرنىڭ سۆيۈنچى جەڭ قىلغان كۈنى.

يۈسۈپ خاس هاجىپ ئۇرۇشنىڭ تەقدىرىنى قوشۇننىڭ
سانى هەل قىلمايدىغانلىقىنى تەكىتلەپ مۇنداق دەيدۇ:

2340. كۆپىدىن ئەزى خوپ، بولسا مۇنتەزىم،
يېگىلمەيدۇ سانى كۆپ چېرىك كۆپ قېتىم.

دۇنيادا ئۆتكەن مەشھۇر ستراتېگلار بىلەن تاكتىكا-
چىلار قوشۇننىڭ كۆچىنى، رولىنى سانى بىلەن ئەمەس،
كۆپىنچە ئۈنۈملۈك يوشۇرۇن مەنىۋى كۈچى (جەڭگىۋار روهى) ۋە
مۇنتەزىملىقى بىلەن مۆلچەرلەشنى ئاساسىي ئورۇنغا قويغان.

دۇنيانىڭ قەدىمكى چاغدىن تارتىپ هازىرغىچە بولغان
قۇرۇش تارىخى، روهى ئۇستۇن، باتۇر، مۇنتىزىم بولغان ئاز
سانلىق خەلق قوشۇننىڭ روهى تۆۋەن، ئىنتىزامى بوش كۆپ
سانلىق قوشۇن ئۇستىدىن غەلبە قىلغانلىقى توغرىسىدا ئۇر-
غۇن پاكىتلارغا ئىگە. بىزنىڭ ئۇلۇغ، باتۇر، ئەقىللىق ئەج-
دادلىرىمىز خىللانغان ئاز سانلىق قوشۇن بىلەن دۇشمەننىڭ
كۆپ سانلىق قوشۇنلىرى ئۇستىدىن غالىب كېلىشتەك شانلىق
تەمۇنلەرنى ياراتقان. بۇ، ئۇيغۇر تارىخىدىن ئاز - تولا
خەۋىرى بار كىشىلەرنىڭ هەممىسگە ئايان.

باشتا مەن مىلادىنىڭ 1041 - يىلى قاراخانىلارنىڭ
تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىدا (ئىرتىش بويلە-
رىدا) ياشايدىغان يابا قۇ قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ئىسيان
كۆتۈرگەنلىكى، ئارسلان تېكىن قوماندانلىقىدىكى 40 مىڭ
كىشىلىك قاراخانى قوشۇنلىرىنىڭ بۇزراچ باشچىلىقىدىكى
700 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئۇستىدىن غەلبە قىلغانلىقىنى
ئېيتقانىدىم.

مەھمۇت قەشقەرى مانا شۇ ئۇرۇش توغرىسىدا مۇنداق
مەلۇمات بېرىدۇ:

«بۆكە، ئەجدىها، يالماۋۇز، ماقالدا مۇنداق كەلگەن: يەتتە
باشلىق يالماۋۇز، يابا قۇلار ئەلۇ چوڭلىرىنى «بۆكە بۇزراچ»
دەپ ئاتىغاندەك. بەزى ماتۇرلىرىنمۇ بۇ نام بىلەن ئا-
تايدۇ. «بۆكە بۇزراچ» بىلەن بىللە بولغان كاپىرلارنىڭ
(يابا قۇ قاتارلىقلار شامان دىنىدا ئىدى) سانى 700 مىڭ
ئىدى. 40 مىڭ ئەسكەرگە ئىگە بولغان ئارسلان تېكىن ئازە-
غا قارشى چىقىدە، تەڭرى ئېلارنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى.

مەھمۇت ئېيتىدۇركى، «مەن بۇ جەڭگە قاتناشقان كىشىدىن «كاپىرلار شۇنچە جىق تۇرۇپ نېمىشقا يېڭىلدى؟» دەپ سورىدىم. ئۇ: بىزمۇ بۇنىڭغا ئەجەبلەندۇق، مەغلۇپ بولغان كاپىرلاردىن: «سىلەر شۇنچە جىق تۇرۇقلۇق نېمىشقا يېڭىلدىڭلار؟» دەپ سورىساق، ئۇلار: «جەڭ دۇمبىقى چېلىنىپ، كارناي تارتىلغاندا، باش ئۇستىمىزدە پەلەكنى قاپلاپ كەتكەن بىر يېشىل تاغنى كۆردۇق بۇ تاغدا سان - سانا قىز ئىشكىلەر بولۇپ، ئۇلار ئۇچۇق ئىدى. بۇ ئىشكىلەردىن بىزگە جەھەننەم يالقۇنلىرى ئېتىلاتتى. بىز بۇنىڭدىن قورقۇپ كەتتۇق. شۇنداق قىلىپ بىزنى يەڭدىڭلار، دەپ جاۋاب بەردى» دېدى.» ⑦

يۇقىرىدىكى پاكىتقا قارىغاندا، بۇكە بۇزراج باشچىلىقىدىكى 700 مىڭلىك كىشىلىك ئىسيانچى قوشۇنىنىڭ ئۇرۇش باشلىنىش پەيتىدە، قانداقتۇر بىر سەۋەبكە كۆرە (م. قەشقەرى بۇنداق سەۋەبنى ئىلاھىي مۆجىزە تەرىقىسىدە كۆرسەتكەن بولسىمۇ) قورقۇپ كېتىپ، روھى چۈشۈپ كەتكەن بولسا كېرەك. 40 مىڭ كىشىلىك قاراخانى قوشۇنى ناھايىتى غەيرەتلىك، باتۇر قىياپەتتە جەڭگە كىرگەن بولۇشى مۇمكىن. لېكىن ئارسلان تېكىن ئۆزىدىن تەخمىنەن 20 ھەسسە ئارتۇق بولغان دۈشمەن ئۇستىدىن غەلىبە قىلغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ مەلۇماتىغا كۆرە، قاراخانىلارنىڭ قوشۇنلىرى ئىشلىتىدىغان قوراللار، ئوقيا، قىلىچ، پالتا، يالمانلىق نەيزە، خەنجەر، ئۇمۇت (ئەمچەكلىك چوماق)، ساۋۇت (تۆمۈر زەنجىرلىك چاپان)، قالقان، دۇلغا (دۇبۇلغا) دىن ئىبارەت ئىدى. بۇ قوراللار ئىچىدە ئوقيا، قىلىچ، پالتا، يالمانلىق نەيزە، خەنجەر، ئۇمۇت ھۇجۇم قىلىش قورالى سۈپىتىدە كېرەكتى. قالقان، دۇلغا مۇداپىئە لىنىش قورالىرى قاتارىغا كىرەتتى.

قارا خانىلار دەۋرىدە قوشۇنىنىڭ قوراللىرى ناھايىتى سۈپەتلىك ياسىلاتتى. قىلىچ، پالتا، نەيزە، خەنجەر قاتارلىق قوراللار سۈپىتى يۇقىرى پولاتتىن ياسىلاتتى.

بەزىبىر تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئۇمۇت قاراخانى قوشۇنلىرىنىڭ دۈشمەنگە ھۇجۇم قىلىشتا ئىشلىتىلىدىغان ئاساسلىق قوراللىنىڭ بىرى ئىكەن.

ئۇمۇت ئىككىسى خىل بولۇپ، بىر خىلى قاراخانىلار پادىشاھىنىڭ شان - شەۋكىتىنى، سەلتەنىتىنى دوست - دۈشمەن ئالدىدا كۆرەك قىلىش ئۈچۈن ئالتۇن - كۈمۈشتىن ياسىلىدىغان بولسا، يەنە بىر خىلى ئۇرۇشتا قوللىنىش ئۈچۈر چوڭدىن ياسىلىدىغان ئەمچەكلىك ئۇمۇتتىن ئىبارەت بولغان.

غەربىي قاراخانىلار نىڭ قاغانى خىزىرخان(1080 — 1081) ئۆز قوشۇنلىرى ئالدىدا پۈتۈنلەي ئالتۇن ۋە كۈمۈشتىن ياسالغان ئۇمۇت كۆتۈرگەن 700 ئاتلىق لەشكەرنى ماڭدۇرغانىكەن.

غەربىي قاراخانىلار نىڭ قاغانى شەمس ئەلمۇلك ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ داڭلىق ئىمپېراتورى مەلىك شاھ(1072 — 1092)غا ئەلچى ئارقىلىق يازغان مەكتۇبىي بىلەن قوشۇپ 50 پاتمان ئېغىرلىقتىكى ئۇمۇت ۋە ئون پاتمان ئېغىرلىقتىكى بىر قىلىچ ئەۋەتكەن. ئۇ يازغان مەكتۇبىدا شاھقا تەھدىت سېلىپ: «بىز سىز قىلىچ بىلەن ئۇرۇشمايمىز. بەلكى ئۇنى ئىشلىتىمىز. ئۇمۇت

تەككەن ھەرقانداق ساۋۇت پارە - پارە بولۇپ كېتىدۇ. بىز مانا مۇشۇنداق ئۇمۇت بىلەن سوقۇشىمىز» دېگەن. شەمس ئەلۇلكىنىڭ مەكتۇپىدىن يۇقىرىدىكى سۆزلەرنى ئوقۇغان مەلىك شاھ دەرھال ئاتقا مىنىپ، ئۇ ئۇمۇتنى بېشى ئۈستىدە بەتتە قىلتىم ئايلاندۇرۇپ، 80 قەدەم يىراقلىققا ئىرغىتىپ تاشلىغان. ئاندىن كېيىن، مەلىك شاھ قىلىچنى بىر ئۇرۇپلا تۆگىنىڭ بوينىنى ئىككى قىلىۋەتكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇ شەمس ئەل مۇلكىنىڭ ئەلچىلىرى ئالدىغا ئوقيانى تاشلاپ: «بىزگە ئۇرۇشتا قامچا بىلەن يالا كۆپايە قىلىدۇ» دېگەن.

قاراخانىلار تاشقى دۆلەت باكى ئىچكى جەھەتتىكى قارشى كۈچلەر بىلەن بولىدىغان ئۇرۇشلارنىڭ ھەممىسىدە بىر قاتار تەشكىلىي ئىشلار ۋە دىپلوماتىك ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ بارغاندىن تاشقىرى، ئۇرۇشنىڭ ستراتېگىيە - تاكتىكىسىغا دائىر جىددىي تەدبىرلەر توغرىسىدىمۇ كېڭەش ئۆتكۈزەتتى.

مىلادىنىڭ 992 - يىلى ھارۇن بوغراخان سامانىيلار پادىشاھلىقىغا ھۇجۇم قىلىشتىن بۇرۇن، سامانىيلارنىڭ ھەربىي بولىشچىلىرىدىن ئەبۇ ئەلى سىمجۇرى قاتارلىقلار بىلەن دەخپىي سۆھبەتلەر ئېلىپ بارغاندىن تاشقىرى، قاراخانى قوشۇنلىرىنى يەتتەسىگە توپلاپ ھەربىي كېڭەش چاقىرغان.

قاراخانىلار ھەرقانداق بىر ئۇرۇشنى قىلىشتىن بۇرۇن ھەربىي كېڭەش چاقىراتتى. بىرەر دۆلەت بىلەن بولىدىغان ئۇرۇش ئۇرۇشچىلىرى دۆلەتلەرنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ناھايىتى نازۇك چوڭ ۋەقە ئىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ مۇنداق دەيدۇ:

2272- غايەت چوڭ ئىشتۇر قوشۇن توپلىماق،
تۈزەپ لەشكەر ياۋنى قىرىپ تاشلىماق.

شۇنىڭ ئۈچۈن قاراخانىلار ھەربىي كېڭەش چاقىرىپ ئۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك ئىشلار توغرىسىدا ئەتراپلىق چوڭقۇر ئويلىنىپ بىر قارارغا كېلەتتى.

ئەگەر ھەربىي كېڭەشتە ئۇرۇش قىلىش قوبۇل قىلىنسا، ئۇرۇشقا قاتنىشىدىغان قوشۇنلىڭ سانى، ئۇرۇشنى باشلاشنىڭ ئېنىق ۋاقتى، كىمنىڭ باش قوماندان بولۇشى، ئۇرۇش قىلىدىغان جاي قاتارلىق مۇھىم ئىشلار بىر تەرەپ قىلىناتتى.

ھەربىي كېڭەشكە قاراخانىلارنىڭ قاغانى، شاھزادىلەر، مەشھۇر بەگلەر، چوڭ قەبىلىلەر (قارلۇق، چىگىل، ئوغراق، توقسى قاتارلىقلار) نىڭ خانلىرى قاتناشاتتى. بۇنداق ھەربىي كېڭەشنى ھەربىي دېموكراتىيە دېيىش مۇمكىن. مۇشۇنداق ھەربىي دېموكراتىيە ھونلار زامانىسىدىن تارتىپلا تۈركىي خەلقلەردە بار ئىدى.

كۆپ چاغلاردا، ئۇرۇشقا باش قوماندانلىق قىلىش ۋەزىپىسىنى قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرى ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى. ئۇرۇش قىلىشتىن بۇرۇن ھەربىي كېڭەش چاقىرىش، ئۇيغۇرلاردىلا بولۇپ قالماستىن، ھونلاردىمۇ، تۈركلەردىمۇ بار ئىدى. 1040 - يىلى ئوغۇزلار بىلەن ھەزنەۋىلەر ئارىسىدا ئۇرۇش بولۇشتىن بۇرۇن، ئوغۇز بەگلىرى مەۋدى شاھ جاھاندا ھەربىي قۇرۇلتاي ئېچىپ، مەسئۇد ھەزنەۋى بىلەن ئۇرۇش قىلىش-قىلماسلىق توغرىسىدا تالاش - تارتىش قىلغانلىقى توغرىسىدا بۇقىرىدا توختالغانىدىم.

قاراخانىلار ھەربىي كېڭەش چاقىرىپ ئۇرۇش قىلىش قارارىغا كەلگەندىن كېيىن، ئالاھىدە قوشۇن تەشكىل قىلىش، دۇشمەن ئەھۋالىنى ئىگىلەش، ئۆزىنىڭ سىرىنى ساقلاش، ئۇرۇش قىلىدىغان مەيدانىنى تاللاش قاتارلىق ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلاتتى. ئالاھىدە قوشۇن توغرىسىدا يۇقىرىدا چۈشەنچە بەردىم.

ھەرقانداق ئۇرۇشتا دۇشمەن ئەھۋالىنى ئەتراپلىق پۈختا ئىگىلىگەندىن تاشقىرى ئۆزىنىڭ سىرىنى ساقلاشمۇ ئىنتايىن مۇھىم ئىدى.

ئۇنداق بولمىغاندا ئۇرۇشتا غەلىبە قىلىش بۇياقتا تۇرسۇن، ئەجەللىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ كېتىشتىن ساقلانغىلى بولمايتتى.

قاراخانىلار ئۇرۇش قىلىشتىن بۇرۇن تۇرلۇك يوللار (دۇشمەن ئىچىگە جاسۇس كىرگۈزۈش، دۇشمەن ئىچىدىن ساتقۇنلارنى سېتىۋېلىش) ئارقىلىق دۇشمەن ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولغاندىن تاشقىرى، ئۇرۇش ۋاقتىدا دۇشمەن ئەھۋالىنى ئىنىق ئىگىلەش ئۈچۈن «تۇتقاق»⑧ ۋە «يەزەك» ⑨ دەپ ئاتىلىدىغان ئاتلىق ئالاھىدە چارلىغۇچى خەۋەرچى قىسىملارنى تەشكىل قىلاتتى.

بۇنداق قىسىم ئۇرۇش باشلىنىشتىن بۇرۇن دۇشمەننىڭ ئالدىنقى چارلىغۇچى قىسىملىرىنى ئىزدەپ تېپىپ ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىپ، «تىل» تۇتاتتى. مانا شۇ «تىل» ئارقىلىق دۇشمەن ئەھۋالىنى ئىگىلەيتتى. «يەزەك» بولسا دۇشمەن ئەھۋالىدىن ئۆز ۋاقتىدا خەۋەر يەتكۈزۈپ تۇراتتى.

بۇ توغرىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق دەيدۇ:

2342. كېرەك چارلىغۇچى قىسىم ھىللىماق،
قۇلاق - كۆزنى ساقلاپ، بىراق قارىماق.

2343. چارلاۋچى ئۇچراشسا تۇتقاقتا ئېلىپ،
ھۇجۇمنى قىلسۇن ئۇ ئارقىدىن بېرىپ.

2351. ئەگە ئاۋۋال تىرىشىپ تىل ئالماق كېرەك،
بۇ تىلدىن ياۋ ھالىنى بىلمەك كېرەك.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ھەربىي سىرنى ساقلاش توغرىسىدا مۇنداق دېگەن:

2350. قوشۇننى كۆزەتسۇن، ئۇ تىل بەرمەسۇن،
قوشۇن سانىنى ياۋ زادى بىلمەسۇن.

قاراخانىلارنىڭ باش قوماندانلىرىنىڭ ئەگە مۇھىم ۋەزىپىلىرىدىن بىرى ئۇرۇش مەيدانىنى تاللاش ئىدى. 1006 - يىلى قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئارىسىدا ئۇرۇش بولغاندا، قاراخانىلار بەلخنىڭ جەنۇبىدىكى «كەتەر» دېگەن ساينا ئۆز قوشۇنلىرىنى توپلىغانىدى. ئەھۋالدىن قارىغاندا قاراخانىلار «كەتەر» دېگەن ساينى ئۇرۇش قىلىشقا ئەپلىك جاي دەپ ھېسابلىغان بولسا كېرەك. 1040 - يىلى 5 - ئايدا ئوغۇزلار غەزنەۋىلەر بىلەن ئۇرۇشىدىغان چاغدا، مەرۋى شاھ جاھان بىلەن سىراكىس ئارىسىدىكى دەۋدانقان دېگەن جايىنى تالىلىغانىدى.

ئۇرۇش قىلىدىغان مەيدان ئۆزىنى قوغداشقا، ئۆزۈر تېپىلغاندا چېكىنىشكە ئەپلىك بولغان ئوت - چۆپى، ۋە سۇيى

مول جاي بولۇشى كېرەك ئىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ، قوماندانلىك ئۇرۇش مەيدانىنى تاللىشى توغرىسىدا مۇنداق دېگەن:

2347 قوشۇننى چۈشۈرۈش پۇختا جاي كۆرۈپ،
يىراق كەتمىسۇن ئۇ، تۈرسۇن توپ بولۇپ.

ئۇرۇش مەيدانى تاللانغاندىن كېيىن، مۇڭاپىق بىر جايغا چۈشۈرۈلگەندىن كېيىنلا شتابى ئىدى. قوماندانلىق شتابىنىڭ ئەتراپىدىكى ئېگىز بىر جايغا تۈر ياسىلاتتى. مۇنداق تۈرلار زۆرۈر تېپىلغاندا كېچىسى ئوت سىگناللىرى ئارقىلىق مەربىي سەپەرۋەرلىك يۈرگۈزۈش رولىنى ئويناتتى. ئەگەر كېچىسى دۈشمەن تەرەپتىن بىرەر خەۋپىنىڭ شەپەسى سېزىلسە قالسا، تۈرغا گۈلخان يېقىلاتتى. شۇ زامات قوشۇن ئاياغ ئۈرە تۈرغۇزۇلۇپ ئۇرۇشقا تەييار بولاتتى.

بۇنىڭدىن تاشقىرى، ئۇرۇش مەيدانىدا، كېچىسى «باش قوماندان تەرىپىدىن بەلگىلەپ بېرىلگەن ‹ئىم› (مەخپىي پارول) قوللىنىلاتتى. بۇنداق ‹ئىم› قۇش ۋە قوراللارنىڭ ئېتى ياكى ياشقا سۆزلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئىككى تۈركۈم ئەسكەر ئۇچراشقاندا بىر - بىرىنى تونۇشقا ۋە ئۇقۇشماي ئۇرۇشۇپ قېلىشتىن ساقلىنىشقا خىزمەت قىلاتتى. كېچىسى ئىككى كىشى ئۇچراشقاندا، بىرى يەنە بىرىدىن ئىم سورايتتى، ئىم سورالغان كىشى ئىمنى بىلمىسە، ھۇجۇمغا ئۇچرايتتى.»[10]

ئەجدادلىرىمىز ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىدە دۈشمەنگە كېچىسى ھۇجۇم قىلىشنى كۆپ قوللىناتتى. ئەگەر كېچىلىك ھۇجۇم پۇختا تەييارلىق، باتۇرلۇق بىلەن قىلىنمىغان، شىددەت بىلەن ئېلىپ بېرىلمىغان بولسا، ئۇنىڭ ئۇنۇمى ئىنتايىن چوڭ بولاتتى.

مىلادىدىن 91 يىل ھۇرۇن، ھون تەڭرىقۇتى غولىقۇ تەڭرىقۇت (مىلادىدىن 96 يىل ھۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 85 يىل ھۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان) دۈشمەنلىك 70 مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان ئاتلىق قوشۇنىغا كېچىسى تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، پۈتۈنلەي تارمار قىلغانىدى. مىلادىنىڭ 765 - يىلى ئۇيغۇر سەركەردىسى ئالپ قۇلۇق تۇتۇق ياغلاقار تېكىن ھازىرقى ئىگىشيائەتراپىدا سانى 10 مىڭغا يېقىن قوشۇنىغا قوماندانلىق قىلىپ، 100 مىڭ كىشىلىك تەمەت قوشۇنىغا كېچىسى تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى تارمار قىلغانىدى.

قاراخانىلارمۇ دۈشمەنگە كېچىسى تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشنى ئەۋزەل كۆرەتتى.

بۇ توغرىسىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق دەيدۇ:

2361- تېرىش، غەپلەتتە قوي، كېچە قىل ھۇجۇم،
كېچىدە كۆپ - ئازلىق بىلىنمەس چوقۇم.

كېچىدە قىلغان ھۇجۇمدا، ئۆز بىلەن دۈشمەننى ئېنىق ئايرىش ئۈچۈن مەشئەل يېقىلىدىغانلىقىنى ئەسكەرتىپ يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق دەيدۇ:

ئەنە شەرقتە قارىقۇش قوپۇپ ئۇرلىدى،
يەنى ئوت كۆتۈرگەندەك ئوت چاقنىدى.

باش قوماندان ئەگەر كۈندۈزى ئۇرۇش قىلىشنى قارار قىلسا، ئەگ ئاۋۋال جەڭچىلەرنىڭ روھىنى كۆتۈرۈشى، ئالدىنقى

قى سەبەب تەجرىبىلىك، ياشانغان جەڭچىلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇشى، بىر قىسىم جەڭچىلەرنى بۆكتۈرمىگە قويۇشى. جەڭدە ئۆزى ئۈلگە كۆرسىتىشى كېرەك ئىدى.

بۇ توغرىدا «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا مۇنداق دېيىلگەن،

2365· ۋاقتىدا قوشۇن تۈز، ياۋ بىلەن سوقۇش،
تۆھپىكار جەڭچىگە تارات مال، كۈمۈش.

2371· يېشى چوڭ جەسۈرلەر كۆرەشچىنىتى —
سەپ ئالدى قىل، باشلاپ ماڭسۇن جەڭچىنى.

2370· بىر ئۈلۈش قوشۇننى قويغىن بۆكتۈرۈپ،
ياياق ئوقچىنى باشلىغىن ئالدىدىن يۈرۈپ.

2376· ئەگە ئاۋۋال يىراقتىن ئوقنى ئاتقۇلۇق،
ياۋكەلسە يېقىنلاپ نەيزە تىققۇلۇق.

2377· تۆتۈشقاندا پالتا، قىلىچ بىلەن چاپ،
ياقىدىن تۈت، چىشلە، تىرناقتا تاتىلاپ.

2378· چىدا، ياۋغا ئارقاڭنى بەرمىگىن تۆتۈپ،
يوقات ياۋنى ياكى يات ئۇرۇشتا ئۆلۈپ.

قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرى بىرەر دۆلەت بىلەن ئۇرۇش قىلغاندا، ئوكۇشسىزلىققا ئۇچراپ قالسا، دەرھال دۇشمەن بىلەن بىتىمنامە تۈزۈپ ۋاقتىنچە بولسىمۇ تىنچلىقتا ئۆتۈشكە ئەھمىيەت بېرەتتى. ئۇرۇشنىڭ ستراتېگىيىلىك ۋە تاكتىكىلىق قائىدىلىرى بويىچە يىراقنى كۆزلىگەن بىر قوماندان، ئەھۋالنى

ئىگىلىگەندىن كېيىن، غەلىبە قىلىشقا ئاساس بولمىسا، ئۇرۇشتىن ساقلىنىش يولىنى تۇتۇشى لازىم ئىدى.

بۇ توغرىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇنداق دەيدۇ:

2359· قوشۇنى كۆپ بولسا ياۋنىڭ، سېنىڭ ئاز،
سوقۇشما، تېزدىن كۆز تەدبىرىڭنى ساز.

2362· دۇشمەننى يېڭىشتە يەتمىسە كۈچۈڭ،
ئەلچىلەر ئەۋەتىپ، ياراشقىن ئۆزۈڭ.

2363· ئېغىزدا ئەل بولۇپ، ئۆزۈڭنى ساقلا،
سوقۇشما ياۋ بىلەن پۇرسەتنى پايلا.

ئۇرۇشتا يۇز بېرىدىغان ھادىسىلەر ھەر خىل بولىدۇ. بەزىدە دۇشمەن چېكىنىدۇ، چېكىنىشىمۇ ھەر خىل بولىدۇ، ئۇنىڭ بىرى دۇشمەن ھەقىقەتەن مەغلۇپ بولۇپ چېكىنىشى، يەنە بىرى دۇشمەن ھىيلە ئىشلىتىپ يالغاندىن چېكىنىدۇ ۋە ئۆز دۇشمىنىنى توزاقتا چوشۇرىدىغان جايىغا ئەگەشتۈرۈپ كېلىدۇ، مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. قولىدىن كەلسە، پۇتۇنلەي يوقىتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن چېكىنگەن دۇشمەننى قوغلاشتا ناھايىتى ئېھتىياتچان بولمىغان قوشۇن ئېغىر مەغلۇبىيەتكە يولۇقىدۇ.

ئەگەر دۇشمەن مەغلۇپ بولۇپ، راستتىن چېكىنگەن بولسا، ئۇنى مەلۇم جايغىچە قوغلاپ بېرىپ، بىر قىسمىنى ئەسىر ئېلىپ، دۇشمەن كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، شۇ ئارقىلىق قوشۇنىنىڭ روھىنى كۆتۈرۈشكە تىرىشىدۇ. ئۇنداق بولمىغاندا، دۇشمەن ئۇشتۇمتۇت ئارقىغا يېنىپ ھۇجۇم قىلىدۇ، بۇنداق

ئەھۋالغا دىققەت قىلغاندىن تاشقىرى، دۇشمەننى بەكمۇ ئۆزاق جايغىچە قوغلاپ بېرىپ ئارقا سەپتىن يېراقلىشىپ، يېتىم هالغا چۈشۈپ قېلىپ، مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ قالماسلىق كېرەك.

يۈسۈپ خاس هاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا مۇنداق دەيدۇ:

2390. يېمى قاچسا قوغلاپ ئۆزاپ كەتمىگىل،
ئەگەر قايتسا دۇشمەن، قاچالماسمەن بىل.

2395. يېمى قاچسا بارما ئۆزاق يەرگىچە،
يىراق قوغلىغان قامچە يەر تويغىچە.

قاراخانىلار نىڭ قوماندانلىرى ئۆرۈشنىڭ ستراتېگىيە - تاكتىكىلىرىدىكى چېكىنىش - قوغلاش تەدبىرلىرىگە ئالاهىدە ئېتىبار بەرگەن.

دۇشمەننى بەك ئۆزاق جايغىچە قوغلاپ بېرىشنىڭ خەتەرلىك ئىكەنلىكىگە يېقىنقى زامان ئۆرۈش تارىخىدىنمۇ مىسالار تېپىلىدۇ. 1812 - يىلدىكى فرانسۇز ئىمپېراتورى ناپالېئون بوناپارتنىڭ روسىيىگە قىلغان ئۇمۇمىيۈزلۈك ھۇجۇمىنىڭ ئەجەللىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغانلىقىمۇ بۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

يۈسۈپ خاس هاجىپ، قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىدىغان كىشىنىڭ قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولۇشى ۋە ئۇنىڭ ۋەزىپىلىرى توغرىسىدىمۇ توختالغان. ئۇنىڭ قاراشلىرى قاراخانىلار نىڭ هەربىي ئىدىيىلىرىنىڭ يېغىنچاق بايانى ئەلۋەتتە،

يۈسۈپ خاس هاجىپنىڭ بايانىچە، قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ، دۇشمەننى يېڭىش بەكمۇ ئۇلۇغ ئىش بولۇپ، ئۇنىڭغا تۆۋەندىكى خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە كىشىلەر لايىق بولىدىكەن:

قوماندان راستچىل بولۇشى، تەجرىبىلىك بولۇشى، شەخسىيەتتىن خالىي، ئاددىي - سادىدا بولۇشى، يۈرەكلىك، باتۇر، هىيلىگەر، تەدبىرلىك، كەمتەر، مۇلايىم، ئەقىللىق، هوشيارلىققا ئوخشاش خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولۇشى كېرەك.

يۈسۈپ خاس هاجىپ مۇنداق دەپ يازىدۇ:

2309. كېرەك بۇ قانچە ئىش قوماندان ئۈچۈن،
يۈرۈش قىلغاندا ياۋغا، تۈزەپ يول - يوسۇن.

2310. سوقۇشقاندا يولۋاس يۈرەكلىك كېرەك،
تۈتۈشقاندا يىلپىز بىلەكلىك كېرەك.

2311. تۈڭگۈز كەبى تەرسا، بۈرىدەك كۆچى،
ئىيىقتەك ئىتىلغاق، قوتازدەك كۆچى.

2312. سىغىرخاندىن سەگەكرەك بولسۇن ئۆزى،
كۆرسۇن قىيا قوزغىمىدەك يىراقنى كۆزى.

2314. قارا، بولسۇن هىممەتتە ئۇ ئارسلان،
كېچىسى مۆڭۈشتەك ئويماق هەر زامان.

2323. كېرەك بۇ قانچە ئىش قوماندان ئۈچۈن،
ئىشى رەتلىسە، تۈزۈپ يول - يوسۇن.

2324. سۆزى چىن، ئېيتقىنى راست ئولسۇن تامام،
ئۇلۇغ بولسا يالغانچى، ئىشەنمەس ئاۋام.

2325. ئىككىنچى سەۋەبلىق، بەرىشتۇر ئىشى،
بېخىلغا يولماس ئالارمەن كىشى.

2326. ئۈچىنچى يۈرەكلىك ۋە بولسۇن جەسۇر،
يۈرەكسىز ياۋنى كۆرسە ئاغرىپ ياتۇر.

2327. تۆتىنچى ئۇ بىلىشۇن ھىيلە ۋە پىلان،
تۆتار ھىيلە بىلەن كىشى ئارسلان.

2329. قوماندا بولسا بۇ خىسلەت ئەگەر،
يېڭىپ ياۋنى ھەيۋىسىنى يوق ئېتەر.

2330. قوشۇننى باشلىسا شۇ خىل قوماندان،
قولى ئۈستۈن كېلەر دۈشمەندىن ھامان.

2331. قوشۇن باشلىقى ياۋغا بولسا دۇچار،
كۈنۈ تۈن بولغۇلۇق ئويغاق ۋە ھوشيار.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ قوماندانلىق ئۆتەشكە تېگىشلىك ۋەزىپىلىرى توغرىسىدىمۇ توختىلىدۇ. ئۇنىڭ پىكرىچە، قوماندانلىق ئەڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى ئۇرۇشتا قوشۇنغا يېتەكچىلىك قىلىپ، دۈشمەننى يېڭىشتىن تاشقىرى، ياردىدار بولغانلارنى داۋالىتىش، ئەسىر چۈشۈپ كەتكەنلەرنى قۇتۇلدۇرۇۋېلىش، ئۇرۇشتا ئۆلگەنلەرنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادىنى را-

زى قىلىش، خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى تەقدىرلەش قاتارلىق ۋەزىپىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

2402. داۋالات ياردىدار بولسا سەن كۆرۈپ،
قۇتۇلدۇر ئەسىر چۈشسە سەن قايتۇرۇپ،

2403. كۆتۈرگىن قەدىرلەپ ئۆلگەن بولسا گەر،
ئوغۇل - قىزلىرى بولسا، ئاتا ھەقىنى بەر.

2404. سۆيۈنگەي قوشۇنلىق گەر كۆرسە بۇنى،
قىلۇر ئۇ جان پىدا، جەڭ بولغان كۈنى.

2398. كىمەرسە قىلسا ئىش، ئاتا تېز مال بەرگۈلۈك،
مال بېرىپ، يۈزىنى قىزىل ئەتكۈلۈك.

2399. ئەسىر ئالسا ماختاپ تارتۇقلاش كېرەك،
بۇ تارتۇق بىلەن بولسۇن ئەر خۇش يۈرەك.

قاراخانىلار دۆلىتىدە ھەربىي تۈزۈمدە، سۇبېشى ئۇنۋانىدا ئاتىلىدىغان باش قوماندانلار بولسىمۇ، تولا چاغلاردا ئۇرۇش تاجاقانلار، قاغانلارنىڭ ئورۇنباسارلىرى، ئىلىكخانلار باش قوماندانلىق ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى.

قاراخانىلار بۇرۇنقى كۆچمەن - چارۋىچىلىق دەۋرىدىكى ئومۇم ئەسكەر بولىدىغان ئەھۋالغا خاتىمە بېرىپ، مۇنتىزىم قوشۇننى بارلىققا كەلتۈرگەنىدى. دەسلەپكى

ئىسمى ۋە تەسناتى يېزىلىدىغان دەپتەر ــ ئاي بىتىكى» دەپ ئاتىلاتتى.⑪ قاراخانىلاردا چاۋۇش ئۇنۋانىدا ئاتىلىدىغان ھەربىي ئەمەلدار بار ئىدى. «چاۋۇش ــ جەڭلەردە سەپلەرنى تۈزەيدىغان، ئۇرۇش قىلىشقان چاغلاردا ئەسكەرلەرنى خەلقە زۇلۇم سېلىشتىن چەكلەيدىغان كومانداندۇر» ئىدى.⑫

قاراخانىلارنىڭ ھەربىي تۈزۈمىدە، ئۇرۇشنىڭ ھەر خىل ستراتېگىيە ۋە تاكتىكىلىرىنى تەتقىق قىلغۇچى ۋە قوشۇننى مەشق قىلدۇرۇش ئىشىغا يېتەكچىلىك قىلغۇچى بەگلەر بولاتتى.

ئىزاھلار:

① ك. ئايۇرۇۋا، «تۈركتۈرا ئاسىيا ۋاھىكلىرى تارىخىنىڭ خەنزۇچە بەشرى 224 - بەت.

② سۇن ۋۇچىڭ «ئۇيغۇرلار تارىخى تونۇشى» خەنزۇچە، 1048 - بەت.

③ «تۈركىي تىللار دىۋانى» 122 - بەت.

④ يۈسۈپ خاس ھاجىپ، «تۇتادغۇبىلىك» ئۇيغۇرچە «100 - بەت.

⑤ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە I توم 262 - 263 - بەتلەر.

⑥ يىڭات گاۋچ، قاراخانىلارنىڭ دۆلەت دەسكىلاش ئۇيغۇرچە 291 - بەت.

⑦ «تۈركىي تىللار دىۋانى» II توم، ئۇيغۇرچە، 314 - 315 - بەتلەر.

⑧ «تۇتۇقاق» (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) تۇتۇقلار.

⑨ «ئۇيغۇر» (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) ــ ھەۋەرچى چارلىغۇچى.

⑩ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە I توم، 34 - بەت.

⑪ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە I توم 38 - بەت.

⑫ «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم، 477 - بەت.

ئون ئالتىنچى باب قاراخانىلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەت

مەدەنىيەت ياراتقۇچى دانىشمەنلەر

تەخمىنەن 400 يىل ھۆكۈم سۈرگەن قاراخانىلار دەۋرى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇنىڭغا يانداش بولغان رايونلاردا ياشىغان خەلقلەر تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم دەۋر بولدى. شۇ دەۋر- دە، سامانىيلار پادىشاھلىقى (مىلادىنىڭ 870 ــ يىلىدىن 1000- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى، قۇدرەتلىك غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى، ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسى قاتارلىق دۆلەتلەر ئوتتۇرا ئەسىر- لىك تارىخىي سەھنىسىدە ناھايىتى مۇھىم روللارنى ئوينىدى. بولۇپمۇ شۇ دەۋردە يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي تاپقان شان- لىق مەدەنىيەت ۋۇجۇدقا كېلىپ، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ خەزـ نىسىگە باھاسىز تۆھپىلەر قوشۇلدى.

قاراخانىلار دەۋرىدە ئاجايىپ، ئۇلۇغ تالانتلىق دانىش- مەنلەر، ئالىملار، پەيلاسوپلار، تارىخچىلار، شائىرلار ۋە تىل-

ئۇناسلار مەيدانغا كەلدى.

شەرقتىك ئارستوتېلى دەپ ئاتاق ئالغان مەشھۇر پەيلاسوپ ئەبۇنەسىر فارابى (مىلادىنىك 873 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 950 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) سىر دەريا بويىدىكى فاراب شەھىرىدە، ئۇيغۇر ـ قارلۇق ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلدى. ئۇنىڭ تولۇق ئىسمى ئەبۇناسىر ئىبنى مۇھەممەت ئىبنى تارخان ئىبنى ئۇزالىق فارابى ئىدى.

فارابى يازغان ئەسەرلىرىنىڭ كۆپلۈكى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى ئۇلۇغ پەيلاسوپلىقى، ئىلغار مۇتەپەككۇرلۇكى بىلەنمۇ تونۇلغانىدى. فارابى يۇنان پەيلاسوپلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى ئەسلى نۇسخىسى (يۇنان تىلىدا يېزىلغان نۇسخىسى)دىن ئوقۇپ ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىرىغا ئىزاھات يازغان. مەسىلەن: ئۇ يۇنان پەيلاسوپى ئارستوتېل (مىلادىدىن 384 ـ يىلى بۇرۇن تۇغۇلۇپ مىلادىدىن 322 ـ يىلى بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەن)نىڭ «ھىتافىزىكا»، «فىزىكا»، «مىتېرالوگىيە»سىگە ۋە لوگىكىغا دائىر ئەسەرلىرىگە، ئۇنىڭدىن باشقا يۇنان ئالىملىرىنىڭ، ئىبتكا، پىخولوگىيە، تەبىئەتشۇناسلىق تورغىسىدىكى ئەسەرلىرىگە ئىزاھاتلار يازدى. فارابى، ئاھايىتى يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بولغان ئىزاھاتلىرى ئارقىلىق يۇنان ئالىملىرىنىڭ تەلىماتىنى شەرق بىلەن ياۋروپاغا تونۇشتۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينىدى.

فارابى يۇنان پەيلاسوپلىرى ھەققىدە «ئىككى پەيلاسوپ ـ پلاتون ۋە ئارستوتېل پىكىرلىرىنىڭ مۇقابىلى توغ

رىسىدىكى كىتاب»، «ئارستوتېل ۋە كالىن ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى.

شەرقتىك ئارستوتېلى دەپ ئاتالغان فارابى ئۆز زامانىسىدىكى ئىلىمنىڭ خىلمۇخىل ساھەلىرىگە تېگىشلىك بولغان نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازدى. فارابى مۇزىكا نەزەرىيىسىگە تېگىشلىك بولغان «قانۇن»نامىلىق ئەسەر يازدى. بۇ ئەسەر بىرنەچچە ئەسىرگىچە شەرق دۇنياسىدا مۇزىكا ئۆگىنىشتە ئاساسلىق، مۇكەممەل قوللانما سۈپىتىدە رول ئوينىدى.

فارابى ئۇلۇغ پەيلاسوپ بولغاندىن تاشقىرى، مەشھۇر شائىر، كومپوزىتور ۋە ئاجايىپ تالانتلىق مۇزىكانت ھەم ئىدى. ھەر تەرەپلىمە تالانتقا ئىگە بولغان ئۇلۇغ ئالىم، دۇنيادىكى مەشھۇر تىللارنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك مۇكەممەل بىلىدىغان ئەبۇ نەسىر فارابى مىلادىنىك 950 ـ يىلى ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى باغدادتا 77 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

فارابىنىڭ ئىلغار پىكىرلىرى ئەك ئۇلۇغ ئالىملارنىڭ بىرى بولغان ئەبۇ ئەلى سىنا (980 ـ 1037)نىڭ دۇنيا قارىشىنىڭ غايىۋى مەنبەلىرىدىن بىرى بولدى.

پەلەپە ۋە مېدىتسىنا ساھەسىدىكى قىممەتلىك ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى بولغان ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا مىلادىنىڭ 980 ـ يىلى بۇخارا يېنىدىكى ئەپشان ناملىق يېزىدا تۇغۇلغان. ئۇ كىچىكىدىن باشلاپلا ناھايىتى ئەقىللىق، تىرىشچان بولغان. ئۇ، سامانى پادىشاھى نوھ ئىبنى مەنسۇرنى (976 ـ 997) داۋالاشتا نەتىجە كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، سا

مانىلار ئوردىسىدىكى پادىشاھ كۆتۈپخانىسىغا كىرىپ ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان. مىلادىنىڭ 999 - يىلى بۇخارا قاراخانىلار تەرىپىدىن ئىككىنچى قېتىم ئىشغال قىلىنىپ، ساماىنلار پادىشاھى ئىسمائىل ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنا بۇخارادىن خارەزىمگە كەتكەن.

مىلادىنىڭ 1017 - يىلى سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى خارەزىمنى بېسىۋالغاندا، ئەبۇئەلى ئىبن سىنا خارەزىمدىن خوراسانغا قاچقان. ئۇ خوراساندا سەرسانلىقتا يۈرۈپ، ئاخىر ھەمدان شەھىرىنىڭ ئەمىرىنىڭ ئىشوردىسىدا ۋەزىر بولغان. ئەبۇئەلى ئىبن سىنا مىلادىنىڭ 1037 - يىلى ئالەمدىن ئۆتۈپ كەتكەن قەدەر، شەرق پەلسەپىسى تارىخىدا ناھايىتى يۇقىرى قىممەتكە ئىگە بولغان ئەسەرلەر «كىتاب ئىشىپا»نى ۋە مەبدىئىسنا ئىلمىگە بېغىشلانغان ئەسەرلەر«تىپ قانۇنلىرى» قاتارلىق مەشھۇر ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان.

ئەبۇئەلى ئىبن سىنانىڭ زامانداشى، مەشھۇر پەيلاسوپ، تارىخ ۋە جۇغراپىيە ئىلمىدىنمۇ دۇنياغا تونۇلغان ئالىم ئەبۇ رەيھان بىرونىمۇ(973 — 1048) قاراخانىلار دەۋرىدە ئۆتكەن ئەڭ ئۇلۇغ ئالىملارنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئەبۇ رەيھان بىرونى مىلادىنىڭ 973 - يىلى خارەزىمنىڭ قەدىمكى پايتەختى قىيات شەھىرى ئەتراپىدىكى«بىرون» دېگەن يېزىدا تۇغۇلغان. ئۇنىڭ بىرونى دېگەن نامىمۇ ئۆزى تۇغۇلغان ئاشۇ يۇرتنىڭ نامى بىلەن باغلانغان. ئەبۇ رەيھان بىرونى مىلادىنىڭ 995 - يىلى خارەزىمنى تاشلاپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. ئۇ خوراسانغا كېلىپ، جۇرجان ئەمەس

رى قاتارلىق ئىلىم ۋاشىنگىتونلىق ئورداسىدا ئىشلىگەن. بۇ ئۇلۇغ ئالىم 27 ياشقا كىرگەندە (مىلادىنىڭ 1000 - يىلى)، «ئۆتمۈشتىكى ئەجدادلاردىن قالغان يادىكارلىقلار» ناملىق مەشھۇر بىر ئەسەر يازغان. بۇ ئەسىرىدە «يۇنانلىقلار، رىملىقلار، پارسلار، سوغدىلار، خارەزىملىقلار، يەھۇدىيلار، مىسىرلىقلار ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى، دىنىي ئېتىقادلىرى توغرىسىدا، ئۇلارنىڭ ماتېماتىكا، ئاستىرونومىيە، جۇغراپىيە ساھەسىدىكى بىلىملىرى توغرىسىدا قىممەتلىك مەلۇماتلار» بەرگەن.①

ئەبۇ رەيھان بىرونى مىلادىنىڭ 1010 - يىلى خارەزىمگە كېلىپ، خارەزىم شاھ مۇمىننىڭ سارىيىدا ئىشلەيدۇ. ئۇ شۇ چاغدا، ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا بىلەن تونۇشىدۇ. ئەبۇ رەيھان بىرونى ئۆز تەجرىبىسىگە ۋە قەدىمكى ئىلىم ئۇتۇقلىرىغا ئاساسلىنىپ،ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىلىملەرنىڭ خىلمۇ خىل تارماقلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر يۇز ئەللىكتىن ئارتۇق ئەسەر يازىدۇ. ئۇنىڭ يەر شارىنىڭ ئۆز ئوقى ئەتراپىدا ئايلىنىشى توغرىسىدا ئېيتقان پىكرى ئەينى ۋاقىتتا ئىلىم-پەن دۇنياسىدا چوڭ يېڭىلىق بولغانىدى.

سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى مىلادىنىڭ 1017 - يىلى خارەزىمنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئەبۇ رەيھان بىرونىنى خارەزىمدىن غەزنىگە ئەكىتىدۇ. ئۇلۇغ ئالىم مىلادىنىڭ 1048 - يىلى غەزنىدە ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

قاراخانىلار دەۋرىدە ئۆتكەن ئەڭ ئۇلۇغ شائىرلارنىڭ بىرى تاجىك ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ ئۇلۇغ شائىرى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئوبۇلقاسىم فىردائوسى (مىلادىنىڭ 934 - يىلى تۇغۇلۇپ مىلادىنىڭ 1020 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) 30 يىل يۇرەك قېنىنى سەرپ قىلىپ دۇنياغا مەشھۇر بولغان «شاھنامە» نامىلىق داستانىنى يازغان.

مەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنىڭ مەشھۇر سۇلتانى مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ ئوردىسىغا شۇ زامانداكى ئەڭ مەشھۇر پەيلاسوپلار، شائىرلار، ئاسترونومىلار، يازغۇچىلارنى يىغقانىدى. ئوبۇلقاسىم فىردائوسى سۇلتان مەھمۇت مەزنەۋىنىڭ ئوردىسىدىكى شائىرلارنىڭ ئەڭ مەشھۇرى، ئەڭ تالانتلىقى ئىدى.

سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ مىلادىنىڭ 989 - يىلى (بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئاتىسى سەبۈك تېكىن پادىشاھ ئىدى) ئوبۇلقاسىم فىردائوسىغا «شاھنامە» داستانىنى يېزىپ چىقىشنى تاپشۇرغان. ئۇ فىردائوسىغا «شاھنامە» داستانىنىڭ ھەر ئىككى قۇرىغا بىر دىنار بېرىدىغانلىقى توغرۇلۇق ۋەدە بەرگەن. 55 ياشقا كىرىپ قالغان ئۇلۇغ شائىر فىردائوسى 120 مىڭ مىسرا شېئىر بىلەن تاماملانغان «شاھنامە» داستانىنى 80 يېشىدا (25 يىل ۋاقىت كەتكەن) يېزىپ بولغان. بەزى سەۋەبلەرگە كۆرە، سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ ۋەدىسىگە ۋاپا قىلمىغان، فىردائوسىغا بېرىشكە تېگىشلىك 25 مىڭ فوند - سىتېرلىڭ ئالتۇن قىممىتىگە تەڭ كېلىدىغان ئالتۇن دىنار ئورنىغا كۈمۈش دىنار بەرگەن. بۇ ئىشتىن قاتتىق غەزەپلەنگەن فىردائوسى «سۇلتان مەھمۇتقا ھەجۋىي» ناملىق بىر شېئىر يېزىپ، ئۇنى رەسۋا قىلغان. خاتىرىلەرگە قارىغاندا، شېئىرنىڭ ئوقۇغان سۇلتان مەھمۇت غەز-

نەۋى تەختتە ھوشىدىن كېتىپ ئۇنىڭغا يىقىلىپ چۈشكەنىكەن، ئۇ ھوشىغا كېلىپ، فىردائوسىنى تۇتقان يەردە دارغا ئېسىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن. لېكىن بۇ چاغدا، فىردائوسى ئىرانلىك غەربىي قىسمىغا قېچىپ كەتكەن بولۇپ، ئاللىبۇرۇن يوشۇرۇنۇپ بولغانىدى.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە، سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ «شاھنامە»نى تولۇق ئوقۇپ چىققان ۋە قىلمىشىغا پۇشايمان قىلىپ، فىردائوسىنى رازى قىلىش ئۈچۈن، بېرىشكە تېگىشلىك ئالتۇن دىنارنى ھېسابلاپ چىقىپ، ئالتۇننى تۆگىلەرگە يۈكلىتىپ، ئۇنى ئىراندىكى تۇس شەھرىگە ئەۋەتكەن. سۇلتان مەھمۇتنىڭ ئادەملىرى تۇسقا كەلگەندە، ئوبۇلقاسىم فىردائوسى (1020 - يىلى) ئىلگىرى جەستى سېلىنغان جىنازا قەبرىستانلىقىغا قاراپ يول ئالغانىكەن.

«شاھنامە» داستانىدا: تاجىك ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ 5000 يىللىق تارىخى (ئەپسانىۋى ۋە ھەقىقىي تارىخىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بەدىئىي تىل، بەدىئىي ئوبرازلار ئارقىلىق بايان قىلىنغان.

فىردائوسى «شاھنامە»دە، بىر تەرەپتىن، تاجىك ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ قەدىمكى چاغدىن تارتىپ (مىلادىدىن 3200 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ، مىلادىنىڭ 651 - يىلىغىچە) تۇرلۇك خەلقلەر (تۇرانلار، يۇنانلىقلار، ئارىشاكلار، ئاق ھونلار، كۆك تۈركلەر ۋە ئەرەبلەر) بىلەن ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان يۈرۈشلىرى مەزگىلىدىكى تارىخىنى، رۇستەم قاتارلىق ئىران قەھرىمانلىرىنىڭ يات خەلقلەرنىڭ تاجاۋۇ-

زىغا ۋە زومىگەرلىكىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىنى تەسۋىرلەپ، خەلقلەرنىڭ تارىخىي ۋەقەلەرگە بولغان قاراشلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ غايىسى، ئارزۇ - ئارمانلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىرانىنىڭ ئەمەلدارلىرى، ساسانىيلار قاتارلىق سۇلالىلەرنىڭ قوشنا ئەللەرگە قىلغان تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرىنىمۇ بايان قىلغان.

«شاھنامە» داستانىنىڭ مەزمۇنىنى ئاساسەن ئىككى قىسىمغا بۆلۈپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن:

1. ئەپسانىۋى قىسىم، مىلادىدىن 3200 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 780 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە بولغان 2400 يىللىق ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

«شاھنامە»نىڭ ئەپسانىۋى قىسمىدا، ئەپسانىۋى دۆلەتلەر (پىشدادىيلەر، كىيانىلەر، سۇلالىلىرى) دەۋرىدىكى چوڭ ۋەقەلەر، ئەپسانىۋى پادىشاھلاردىن، كىيامورس ئادەم، ھوشاڭ، تاخمۇراس، جەمشىد(بۇلار پىشدادىيلەر سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرى)، كەيقۇباد، كەيكاۋۇس، كەيخۇسراۋ، لەھراسپ، گوشتاسپ (بۇلار كىيانىلەر سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرى)لەرنىڭ ۋە ئەپسانىۋى زالىم پادىشاھ زوھاكنىڭ بېشىدىن كەچۈرگەنلىرى، ئەقىللىق، باتۇر تۆمۈرچى كاۋەنىڭ زوھاكقا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى، باش قەھرىمان رۇستەمنىڭ باتۇرلۇقلىرى تەسۋىرلىنىدۇ.

«شاھنامە»دىكى تۆمۈرچى كاۋەي خەلقلەرنىڭ زالىملارغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىنىڭ باش ۋەكىلى سۈپىتىدە پارتىلغان ئىجابىي ئوبراز بولسا، ئىككى دولىنىدا

ئىككى يىلان بېشىنى كۆتۈرۈپ تۇرىدىغان زوھاك - زالىم، قانخور، باسقۇنچى قارا كۈچلەرنىڭ ۋەكىلى بولغان سەلبىي ئوبراز بولغان. «شاھنامە»دىكى باش قەھرىمان رۇستەم بولسا، ئىران خەلقلىرىنىڭ باسقۇنچىلارغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىدە مەيدانغا چىققان تۇرغۇن قەھرىمانلارنىڭ تىپىي سۈپىتىدە پارتىلغان ئىجابىي قەھرىمانىنىڭ ئوبرازى.

2. «شاھنامە»نىڭ ھەقىقىي تارىخىي ۋەقەلەر، ئەمەلىيەتتە ئۆتكەن تارىخىي شەخسلەرنىڭ پائالىيەتلىرىدىن تەركىب تاپقان ئىككىنچى قىسمى، 1400 يىلدىن (مىلادىدىن 870 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 651 - يىلىغىچە بولغان) كۆپرەك ۋاقىتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ مەزگىلدە ئىراندا ئەھمانىيلار سۇلالىسى، ماكىدۇن - يۇنان ھۆكۈمرانلىقى (مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 250 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە)، ئارشاكلار سۇلالىسى (مىلادىدىن 250 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىنىڭ 224 - يىلىغىچە)، ساسانىلار سۇلالىسىدىن ئىبارەت تۆت سۇلالە ھۆكۈم سۈرگەن.

«شاھنامە»دە، ئەھمانىلار سۇلالىسى دەۋرىدە يۈز بەرگەن مۇھىم ۋەقەلەردىن ئەجدادلىرىمىز بولغان تۇرانلار بىلەن ئىران ئارىسىدا بولۇپ ئۆتكەن ئۇرۇشلار، ئىككى دەرىنىڭ ئىرانىنى بېسىۋېلىشى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن. بۇ قىسىمدا بولۇپمۇ قەھرىمان بوۋىمىز ئالىپ ئەرتۇڭا نىڭ ئىران ئەھمانىيلار سۇلالىسىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئۇيغۇر شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ كىچىك چېغىدىلا «شاھنامە»نى پىششىق ئۆگەنگەنىدى، ئۇ «قۇتادغۇبىلىك» دا-تاندا ئالىپ ئەرتۇڭا توغرىسىدا مۇنداق دەپ يازغان:

276. بۇ تۈرك بەگلىرىگە سېلىنسا نەزەر،
جاھان بەگلىرىنىڭ ياخشىسى شۇلار.

277. بۇ تۈرك بەگلىرىدىن ئېتى بەلگىلىك،
تۇڭا ئالىپ ئەر ئىدى بەختى بەلگىلىك.

278. ئىلىندە بۇيۇك، كۆپ يەرلەتلىك دىلى،
بىلىملىك، ئەقىللىق، خەلقىنىڭ خېلى.

279. ئىدى ئۇ مەردانە، زېرەك ئەر ئوغلان،
دۇنياغا زېرەكلەر بولۇر مۇكۇمران.

280. تاجىكلار ئۇنى دەيدۇ ئەفراسىياپ،
ئەفراسىياپ تۈركى ئەلنى يەڭ شىمايلاپ.

تاجىكلار كىتابتا يۈتۈپتۇ ئۇنى،
كىتابقا يۈتمىسە كىم ئۇققاي ئۇنى.

ئەمانىيلارنىڭ پادىشاھلىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆز ئا-لايتىپ، تۇرانلارغا كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلغان. ئەجدادلىرى-مىز ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقىنى قوغداش ئۈچۈن قەھرىمان بو-

ۋىلىرىمىز. تۇر، پىشەك، ئالىپ ئەرتۇڭا، ئارجاسپلارنىڭ يې-تەكچىلىكىدە باسقۇنچىلارغا قارشى قانلىق ئۇرۇشلارنى ئې-لىپ بارغان.

فىردائوسىنىڭ «شاھنامە» داستانى دۇنيا ئەدەبىياتى، خۇسۇسەن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققى-ياتىغا ناھايىتى كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن.

«شاھنامە»نى ئۆگىنىش يالغۇز تاجىك ۋە ئىران خەلق-لىرىنىڭ، شۇنداقلا ئۇنىڭغا قوشنا بولغان خەلقلەرنىڭ قەدىم-كى تارىخىنى، دىنىي ئېتىقادىنى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى بې-لىشتە مۇھىم بولۇپلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى بىزنىڭ قەدىم-كى ئەجدادلىرىمىزنىڭ تارىخىنى بىلىشتىمۇ ناھايىتى چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان، فارابى، ئەبۇئەلى ئىبنىسىنا، ئەبۇرەيھان بېرونىي، ئوبۇلقا سىم فىردائوسلاردىن باشقا، فارا-خانىلار دەۋرىدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دانىشمەن ئوغلانلىرىدىن يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇت قەشقەرىلەر ھەم دۇنياغا مەشھۇر بولدى. «قۇتادغۇبىلىك» داستانى بىلەن «تۈركىي تىللار دىۋانى» ـ بۇ ئىككى ئۇلۇغ ئەسەر قاراخانىلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەتنىڭ يۇك-سەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ ئالامىتى بولدى.

ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى

قاراخانىلار دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئې-دىن يېتىشىپ چىققان ئەللىك، تالانتلىق، ئەخلاقلىق ئالىم

ۋە دانىشمەنلەردىن بولغان فارابى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ، مەھمۇت قەشقەرى، ئەبۇ رەيھان بىرونىي، ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنا، ئويغۇلقاسىم فىردەۋسىلارنىڭ تۆھپىلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى «ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى»نىڭ ياۋروپادىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇن ۋۇجۇدقا كەلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ياۋروپادىكى «ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى»، XIV ئەسىردىن XVI ئەسىرگىچە بولغان مەزگىلدە بولغان بۇرژۇئازىيىنىڭ فېئودالىزمغا قارشى مەدەنىيەت ھەرىكىتى ئىدى. ياۋروپادىكى ئويغىنىش ئەڭ ئاۋۋال ئىتالىيىدىن باشلاندى. كېيىن باشقا دۆلەتلەرگە كېڭەيدى. شۇ چاغدا، شەھەرلەردىكى تاۋار ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، فېئودالىزىم جەمئىيەتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا قەدەممۇ قەدەم كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى شەكىللەندى. مەدەنىيەت جەھەتتە بولسا، يېڭىدىن گۈللەنگەن بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ مەنپەئىتى بىلەن تەلەپلىرى ئۆز ئەكسىنى تاپتى. يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن بۇرژۇئازىيىنىڭ ئالىملىرى جەمئىيەتتە يۈز بەرگەن رومانتىك مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈش ھەرىكىتىنى قوزغىدى. ئۇلار، كلاسسىك مەدەنىيەتنىن ئوزۇق ئېلىپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ يېڭى مەدەنىيىتىنى يارىتىپ، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن يول ئاچتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ياۋروپادىكى فېئودالىزمغا قارشى ئىدىيە بىلەن سۇغىرىلغان مەدەنىيەت ھەرىكىتى «ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ ئويغىنىش ھەرىكىتى» دەپ ئاتالدى. مانا شۇ ئويغىنىش ھەرىكىتىگە ئاساس سالغۇچىلار، ياۋروپالىقلارنىڭ تىلىدا «گۇمانىستلار» («گۇمانىست» سۆزى لاتىنچە سۆز بولۇپ، «ئىنسانپەرۋەر» دېگەن مەنىدە)

ھەپ ئاتالدى. «گۇمانىستلار» ئادەمنى ھۆرمەتلەش، ئادەمگە مەھكۇرلۇق قىلىش، «ئادەم» نى مەركەز قىلىش دەيدىغان گۇمانىزم ئىدىيىسىنى تەشەببۇس قىلدى. ئوچۇق ئېيتقاندا، «گۇمانىستلار» ئادەمنىڭ ئىدىيىسىنى، ھېسسىياتىنى، ئەقىل ـ پاراسىتىنى خرىستىئان ئىبادەتخانىلىرىنىڭ ئىلاھىيەتچىلىك ئاسارىتىدىن ئازاد قىلىشنى تەلەپ قىلدى. شۇ چاغدا، «گۇمانىستلار» نىڭ روھلاندۇرۇشى ئارقىلىق، ئىتالىيىدە فېئودالىزمغا قارشى بىر قۇرۇلۇم باتقۇرلار مەيدانغا چىقتى. مەسىلەن: شائىرلاردىن فىلورونسىيەلىك دانتى (مىلادىنىڭ 1265 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1321 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) «ئىلاھىي كۆمېدىيە» ناملىق مەشھۇر ئەسەر يازدى. «ئىلاھىي كۆمېدىيە» «پىلىسرات» (قىل كۆۋرۈك)، «دوزاخ»، «جەننەت» قاتارلىق ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئوتتۇرا ئەسىردىكى خرىستىئان دىنىنى پاش قىلغانىدى. «ئىلاھىي كۆمېدىيە» ـ دۇنيا ئەدەبىياتى تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان ئۇلۇغ ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ياۋروپانىڭ «ئويغىنىش» دەۋرىدە ئۆتكەن ئەدىبلەردىن شائىر پېترارکا (1304 ـ 1374) يازغۇچى بوكاچىئو (1313 ـ 1375) لار ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. مۇتەپەككۇر شائىر پېترارکا ئاجايىپ تەسىرلىك لىرىك شېئىرلارنى يازغان بولسا، يازغۇچى بوكاچىئو ئۆزىنىڭ «دېكامىرون» («ئون كۈن» دېگەن مەنىدە) دېگەن ھېكايىلەر توپلىمىدا، خرىستىئان پوپلىرى بىلەن مۇناخىلارنىڭ يۈزسىزلىكىنى ھەم ئالدامچىلىقى بىلەن ھېيلىگەرلىكىنى پاش قىلدى.

«گۇمانىستلار»دىن يەنە، رەسسام، ھەيكەلتىراش، مۇزىـ

كانت. شائمر، ئىنژېنېر لىئوناردۇ داۋىنچى (1452 — 1519)، سكىل ئاندژېلۇ، رافائىل (1475 — 1564) ۋە نىكولاي كوپېرنىست (1473 — 1543)، برونو (1548 — 1600)، گالىلې (1564 — 1646) قاتارلىق مەشھۇر ئالىملار ئۆتكەن.

ئۇلار فېئودالىق تۈزۈمگە قارشى كەسكىن كۆرەشلەر ئېچىدە، نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك ئەسەرلەرنى يارىتىپ، يېقىنقى زامانىدىكى رېئالىستىك ئەدەبىيات ـ سەنئەت ۋە تەپەككۇر پەننىك تەرەققىياتى ئۈچۈن مۇستەھكەم ئاساس سالدى. بۇ توغرىدا ئېنگېلس: «بۇ ئەزەلدىن تارتىپ ئىنسانىيەت بېشىدىن كەچۈرۈپ باقمىغان بىر قېتىملىق ئەڭ ئۇلۇغ ئىلغار ئۆزگىرىش بولدى» دېگەنىدى.

دېمەك ياۋروپانىڭ«ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى» مىلادى XIV ئەسىردە باشلانغان بولسا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەتتە ئويغىنىش دەۋرى قاراخانىلار ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا (XI ئەسىردە) مەيدانغا كەلگەنىدى. بۇ ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئىلغار ئىدىيىلىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ

قاراخانىلار دەۋرىدىكى شانلىق مەدەنىيەتنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ئاتاقلىق نامايەندىلىرىدىن بىرى بولغان يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانى بىلەن مەھەمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئوتتۇرا ئەسىردە

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت ئاسمىنىغا بالقىپ چىققان مەڭگۈ چاقناپ تۇرىدىغان بىر جۈپ يورۇق يۇلتۇزغا ئوخشايدۇ.

قاراخانىلارنىڭ قاغانى بايتاش (مۇسا) نىڭ ۋاقتىدا بالاساغۇندىكى ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا كىرگەنىدى. بۇ دەل مىلادىنىڭ 960 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ. ماناشۇ ۋەقەدىن 58 يىل كېيىن، مىلادىنىڭ 1018 ـ يىلى، بالاساغۇندا، يۈسۈپ دۇنياغا كۆز ئاچقانىدى. يۈسۈپنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ئوغلىنى ئوبدان تەربىيىلەشكە كۆڭۈل بۆلدى . يۈسۈپ ئوقۇش بېشىغا تۇشقاندىن باشلاپ تىرىشىپ ئوقۇدى . يۈسۈپ ئۆز ئانا تىلى (ئۇيغۇرچە)دىن باشقا ئەرەبچە، پارسچە تىللارنى ناھايىتى پۇختا ئۆگەنىدى، فىرداۋسنىڭ «شاھنامە» سىنى، فارابىنىڭ ۋە ئەبۇئەلى ئىبن سىنانىڭ ئەسەرلىرىنى تىلىدا يېزىلغان پەلسەپىۋى ئەسەرلىرىنى ئوقۇدى. ئىسلام ئەقىدىلىرىگە دائىر بىلىملەرنى، ئەجدادلارنىڭ قالدۇرۇپ كەتكەن پەند ـ نەسىھەتلىرىنى، خەلق ئىبغىز ئەدەبىياتىنى، ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەرنى، دۆلەت توغرىسىدىكى تەلىماتلارنى، پەلسەپە، بۇددىزم ئەخلاقنامىلىرىنى، ماتېماتىكا، ئاستىرونومىيە، تىبابەتچىلىك، تەبىرنامە (چۈشكە تەبىر بېرىش قوللانمىسى)لەرنى ئۆگەنىدى. ئوقيا ئېتىش، ئوۋچىلىق، قۇشچىلىق (ئوۋ قۇشلىرىنى ئۆگىتىش) قاتارلىق ئەمەلىي بىلىملەرنى ئىگىلىدى. بۇلارنىڭدىن تاشقىرى، شاھمات ئويناش، تەنتەربىيە تۈرلىرى قاتارلىقلارنىمۇ نەزەردىن چەتتە قويمىدى. يۈسۈپ بولۇپمۇ پەلسەپە بىلەن ئەخلاققا دائىر بىلىملەرنى ناھايىتى چوڭقۇر ئۆگەنىدى. ئۇ فارابى، ئەبۇئەلى ئىبن سىنا قاتارلىق ئۇلۇغ ئىككى پەيلاسوپنىڭ ئىدىيىلىرىگە ۋارىسلىق قىلدى ۋە

ئۇنى يۈكىلدۈردى.

يۈسۈپ قاراخانىلار دەۋرىدە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشىغا ئۆز تۆھپىسىنى قوشقان ئالىم ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەسىرىدە ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسىي پرىنسىپلىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا ئۆز دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي تۇرمۇش ھادىسىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

يۈسۈپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى 1068 - يىلى قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ پايتەختى قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن قەشقەردە يېزىشنى ئاخىرلاشتۇرۇپ داستانىنى يەر يۈزىدىن كېيىن (1069 - يىلى) يېزىپ تاماملىغان ۋە «داستان»نى شۇ يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئورۇنباسار قاغانى ئوبۇلھەسەن تاۋغاچ بوغراخانغا تەقدىم قىلغان. «قۇتادغۇبىلىك» داستانى ئارقىلىق يۈسۈپنىڭ دانىشمەن، تالانتلىق، ئالىي پەزىلەتلىك، ئەقىل-ئىدراكى ئىكەنلىكىنى يىلىگەن ئوبۇلھەسەن تاۋغاچ بوغراخان، ئۇنىڭغا خاس ھاجىپلىق ئۇنۋانىنى بېرىپ ئۇنى ساراي ۋەزىرلىكىگە تەيىنلىگەن.

يۈسۈپخاس ھاجىپ 1069 - يىلى ساراي ۋەزىرلىكىگە تەيىنلەنگەندە، يېشى ئەللىكتىن ئۆتۈپ قالغانىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ قېرىپ ئاجىزلاپ قالغانلىقى توغرىسىدا «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

364. قەرىغىنى ئۆتسە ئىنسانىڭ تەرىكلىك يىلى،
ۋىدالاشتى ئۇيغۇدىن يىگىتلىك ئىلى.

365. ئەگىكۈزدى ماڭا قولىنى ئەللىك يېشىم،
قوغۇ ② قىلدى قۇزغۇن‌تۈسىدەك بېشىم.

366. مېنى قىيقىرىپ ئاتمىش، دەيدۇ ئۇ كەل!
بارارمەن ئەگەرچە يەتمىسە ئەجەل.

367. ئەگەر تولسا ئاتمىشقا ئادەم يېشى،
كېتىپ زەۋق ئۇنىڭ يازى، بولۇر قىشى.

371. بويۇم ئىدى ئوقتەك، كوڭۈل ئىدى يا،
كۆڭلۈمنى قىلغۇچە ئوق، بويۇم بولدى يا.

374. كىشەنسىز يۈكۈلدى، ماڭا لماس يۈتۈم
قارايدى - بورۇمىس بولۇپ نۇر كۆزۈم.

يۈسۈپ خاس ھاجىپلىق 1069 - يىلى «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى توغرۇل قاراخان (مۇسۇلمانچە ئىسمى مەھمۇتخان) غا تەقدىم قىلماي، ئۇنىڭ ئورۇنباسارى بولغان ئوبۇلھەسەن تاۋغاچ بوغراخانغا تەقدىم قىلغانلىقىنى نېمىدەپ چۈشەندۈرۈش كېرەك؟

مىلادىنىڭ 1058 - يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى ئىبراھىم ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ ئوكسى توغرۇل قاراخان قاغان بولغانىدى. سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ ئوغلى ئوبۇلھەسەن، «تاۋغاچ بوغراخان» ئۇنۋانىدا توغرۇل قاراخانغا 16 يىل (مىلادىنىڭ 1058 - يىلىدىن 1074 - يىلىغىچە) ئورۇنباسار قاغان بولدى. يۈسۈپ خاس

هاجىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنى مىلادىنىڭ 1069 - يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئوردۇنباسار قاغانى ئوبۇلھەسەن تاۋغاچ بوغراخانغا تەقدىم قىلىشى، ئوبۇلھەسەننىڭ ئىلىم ئەھلىنى سۆيىدىغان، ھۆرمەتلەيدىغان، ئادىل، ئەقىللىق، قابىلىيەتلىك ھۆكۈمدار بولغانلىقى، توغرۇل قاراخانىنىڭ بولسا، بىپەرۋا، راھەتپەرەس، ئىلىم ئەھلىگە ئانچە ئېتىبار بەرمەيدىغان ھۆكۈمدار بولغانلىقىدىن بولغان.

توغرۇل قاراخان مىلادىنىڭ 1074 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى توغرۇل تېكىن ئىككى ئاي قاغانلىق تەختىنى ئولتۇردى. ئۇنىڭ ئورنىنى ئالغان ئوبۇلھەسەن شەرقىي قاراخانىلارغا 30 يىل (مىلادىنىڭ 1074 - يىلىدىن 1103 - يىلىغىچە) چوڭ قاغان بولدى. مانا شۇ مەزگىلدە ئۇ، تاۋغاچ بوغراخان ئۇنۋانىدا ئەمەس، ھارۇن بوغراخان II ئۇنۋانىدا ئاتالدى.

بەللىرى مۆكچىيىپ، كۆزلىرى ئاجىزلاپ، دەرمانسىزلىنىپ قالغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ ھارۇن بوغراخان II نىڭ ۋاقتىدا، 1080 - يىلى قەشقەردە ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇ قەشقەرنىڭ ھازىرقى پايتاق يېزىسىغا دەپنە قىلىنغان.

«قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا ئالغا سۈرۈلگەن تەرەققىيپەرۋەر پىكىرلەر ئادالەت، بەخت - سائادەت، ئەقىل - پاراسەت، سەۋر - تاقەتتىنىڭ سىمۋوللىرى قىلىپ ئىپادىلىنىپ كۆن تۇغدى (پادىشاھ)، ئاي تولدى (ۋەزىر)، ئۇ وكدۇلمىش (ۋەزىرنىڭ ئوغلى)، ئۇدغۇرمىش (ۋەزىرنىڭ قېرىندىشى) قاتارلىق تۆت كىشىنىڭ ئۆزئارا قىلىشقان سۆھبىتى ئارقىلىق بايان قىلىنغان.

«قۇتادغۇبىلىك» ئىلىم - پەننىڭ پۈتۈن تەرەققىياتىنى دېگۈدەك ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇكەممەل بىر قامۇس ھېسابلىنىدۇ.

دۇنيا ئەدەبىياتى نۇقتىسىدىن قارىغاندا: «قۇتادغۇبىلىك» داستانى تېما جەھەتتىن «نەسىھەتنامە»، «ئىلىمي ھېكمەت»، «ماقال - تەمسىلنامە»، «سىياسەتنامە»، «دۆلەت توغرىسىدىكى تەلىمات»، «ئوتۇپىيە»، «شاھزادىلەرنىڭ جاھانخانىسى» قاتارلىق تۈرلەرگە مەنسۇپ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ، «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا: دۆلەتنى ئەقىللىق، بىلىملىك، ئەخلاقلىق، قابىلىيەتلىك ئادەملەرنىڭ بېتەكچىلىكىدە قانۇن (ئادالەتنى ئاساس قىلغان) ئارقىلىق ئىدارە قىلىشنى تەشەببۇس قىلغاندىن تاشقىرى قىلىچ (ھەربىي كۈچ) ئارقىلىق باشقۇرۇشنىمۇ ئالغا سۈرىدۇ.

286. قىلىچ بىلەن كەسسۇن پاۋنىڭ بوينىنى،
قانۇن بىلەن تۈزىسۇن ئېلى - خەلقىنى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ، دۆلەتنى باشقۇرۇشقا ياخشى ئادەملەرنى قەدىرلەپ، ئۇلارنىڭ ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنى، يامان ئادەملەرنى دۆلەت ئىشىغا ئارىلاشتۇرماسلىقنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ. ئۇنداق بولمىغاندا، دۆلەتنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتىدىغانلىقىنى ئەسلىتىپ ئۆتىدۇ:

1455. ئەزىزلەپ ياخشىنى كۆتۈر يۇقىرى،
يامانغا بەرمە ئىش، قىل ئەلدىن نېرى.

ئەگەر بەگ ياماننى يېقىن بولمىتۇرە،
ئۆز نامى ۋە دۆلەت ئىشى بۆزىلۇر.

«قۇتادغۇبىلىك» داستانى ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى تارىخىنى، غايىۋى دۆلەت توغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرىنى، تىلىنى، دۆلەت تۈزۈلۈشىنى، ھەربىي تۈزۈمىنى، قانۇنچىلىقىنى، پەلسەپىۋى كۆز قاراشلىرىنى، قاراخانىي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ جەمئىيىتىدىكى تۈرلۈك تەبىقىلەرگە قارىتا تۇتقان سىياسەتلىرىنى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاستىرونومىيە ئىلمى بويىچە ئېرىشكەن ئۇتۇقلىرىنى تەتقىق قىلىشتا تېپىلغۇسىز، ناھايىتى قىممەتلىك مەدەنىيەتلىك يادىكارلىقى ھېسابلىنىدۇ.

كىلاۋدى پىتولىمى: «يەر شار شەكلىدە، يەر ئالەمنىڭ مەركىزى (ئوتتۇرىسى)، شۇنىڭ ئۈچۈن كۈن ۋە يۇلتۇزلار بىلەن پلانېتالارنىڭ ھەممىسى يەر ئەتراپىدا ئايلىنىدۇ» دەپ ھېسابلايتتى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەنە شۇنداق چۈشەنچىدە بولمۇ ئۇنىڭ بۇنداق كۆز قارىشى ئۇ ياشىغان زامانىدىكى ئىلاھىيەتچىلىك كۆز قارىشىدىن ئىلغار ئىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىبنىڭ ئالەم ستېمىسىدىكى جىسىملار توغرىسىدىكى كۆز قارىشىنىڭ جىلى ئىلغارلىقىنى، ئۇنىڭ ئاي توغرىسىدا بەرگەن بايانى ئىسپاتلايدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

137. بۇلاردىن تۆۋەندىكىنى يالغىز ③ تۇرۇر،
قۇياشقا ئوخشاش ياقا تولۇن بولۇر.

131. ئاي ئاۋۋال تولسۇ كىچىك تۇغۇلۇر،
كۈندىن - كۈن چوڭىيىپ يۇقىرى چىقۇر.

133. تولۇپ ئاي ئېگىزگە ئۆرلىگەچ كېيىن،
كىيىنىپ ئاستا، ھۆسنى كېتەر يۇزىدىن.

134. يورۇقى ئاز - ئازدىن يەنە بوقلۇر،
تۇغۇلۇپ كىچىك ئۇ، قايتىدىن تولۇر.

قەدىمكى زامانىدا ئۆتكەن يۇنان پ ەيلاسوپى پىلاتون (مىلادىدىن 429 يىلى بۇرۇن تۇغۇلۇپ مىلادىدىن 347 يىل بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەن) ئوبېيېكتىپ ئىدېئالىست پەيلاسوپ بولۇپ، ئافىنادىكى دېموكراتىك ئېقىمىنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى ئىدى. پىلاتونىنىڭ پەلسەپىسى كېيىنكى ئەسىردە غەربتىكى بارلىق ئىدېئالىستىك پەلسەپىنىڭ ئاساسىغا ئايلىنىپ قالدى. پىلاتون، «غايىۋى دۆلەت» ناملىق ئەسەر يازغانىدى. ئەسەردە ئاقسۆڭەك قۇلدارلارنىڭ دىكتاتۇرىسى ماختالغان. پىلاتون «غايىۋى دۆلەت»تە پۈتۈن ئادەملەرنى ئۈچ تەبىقىگە — پەيلاسوپلار، ھەربىيلەر، ئەمگەكچىلەرگە بۆلىدۇ. پىلاتونىنىڭ قارىشىچە، پەيلاسوپلار ئالتۇندىن، ھەربىيلەر كۈمۈشتىن، ئەمگەكچىلەر تۆمۈردىن يارالغان بولۇپ، پەيلاسوپلار دۆلەتنى ئىدارە قىلىشقا يارالغانمىش. ھەربىيلەر بولسا، پەيلاسوپلارنى قوغدىغۇچىلار، ئەمگەكچىلەر ئەمگەك قىلىپ، پەيلاسوپلار بىلەن ھەربىيلەرنى باققۇچى قۇللاردىن ئىبارەت ئىمىش.

يۈسۈپ خاس ھاجىبنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا دۆلەت توغرىسىدا ئوتتۇرىغا قويغان كۆز قارىشى، پىلاتونىنىڭ

دۆلەت توغرىسىدىكى كۆز قارىشىغا تۈپ ئاساسىدىن قارىمۇ قارشى بولۇپلا قالماستىن، يەلكى ئۆز زامانىسىغا يارىشا نامايەتى ئىلغار، ئەقىلغە مۇۋاپىق قاراش ئىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا، دۆلەتنى ئىدارە قىلغۇچىلارنىڭ: بىلىملىك، ئەقىللىق، ئەخلاقلىق، باتۇرلۇققا ئوخشاش ئىسىل خىسلەتلەرگە ئىگە بولۇشى لازىملىقى، ئۇنىڭ ئەكسىچە، بىلىمسىز، دۆت، ئەخلاقسىز، قورقۇنچاق، زالىملار، دۆلەتنى ئىدارە قىلىدىغان بولسا، دۆلەتنىڭ ۋەيران بولىدىغانلىقىنى ئېنىق چۈشەندۈرگەن.

يەنە بىر تەرەپتىن، يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا، ئادالەت روھى بىلەن سۇغىرىلغان قانۇن ئارقىلىق دۆلەتنى ئىدارە قىلىشنىڭ مۇھىملىقى، ئاشۇنداق قانۇن ئالدىدا، دۆلەتتىكى كىشىلەرنىڭ كىم بولۇشىدىن قەتئىيىنەزەر (پادىشاھتىن تارتىپ قۇلغىچە) باپباراۋەر ئىكەنلىكى ئالاھىدە تەكىتلەنگەن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ يۇقىرىدىكى كۆز قارىشىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ دۆلەت توغرىسىدىكى ئىدىيىسى ئۆز زامانىسىدىكى ئەنئەنىۋى ئىدىيىلەردىن نەچچە ھەسسە ئۈستۈن بولۇپلا قالماستىن، يېقىنقى زامانىدىكى بۇرژۇئازىيە ئىنقىلابىي دەۋرىدە ئۆتكەن گۇمانىستلارىدىنمۇ ئۈستۈن تۇرىدۇ. مەسىلەن: يۈسۈپ خاس ھاجىپ، «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

1951. ئەقىللىق كىشىك ھەم بىلىملىك كىشىك،
سېخىيلىق كىشىك ھەم سىلىقلىق كىشىك.

1952. بىلىم مىلەن ھەكلەر ئىلمى ماشلىدى،
ئەقلى بىلەن خەلقنىڭ ئىشىن ئىشلىدى.

1956. بەگ بولسۇن بىلىملىك، ئەقىل ۋە ئويغاق،
ئۇشتۇمتۇت تەگمىگەي دېسە بىر چاتاق.

1957. كىشەكتۇر ياخشى خۇلۇق، پەزىل مىلك تۇمەن،
نامىمغا تەگمىسۇن دېسە داغ - بوياق.

1961. بەگ بولغاي خەلق ئۈچۈن جەسۇر، قەھرىمان،
بۇنىڭغا قىلىنۇر چوڭ ئىشلار ھامان.

1983. جۇدا قىلما كىمنىڭ خوپىنى يامان،
ئۇنى رەنجىتۇر ئوقى بىلەن زامان.

1984. ئەگەر بولسا قايسىسى بەگ خەلقى ناچار،
سۆيۈنچى بولۇر غەم، ئىش تەتۇر ماڭار.

2033. بولاي دېسەڭ ئەلگە ئۆزۈن ھۆكۈمران،
قانۇن تۈز، يۇرگۈز، خەلقنى ئاسرا ھامان.

2034. ئەل ئارتا قانۇن بىلەن، قۇزۇلۇر جاھان،
زۇلۇم بىلەن ئازىيىپ ئەل، بۇزۇلۇر جاھان.

2036. ئۆزەپ بەگ كۆڭۈلنى، يۇرگۈزسە قانۇن،
بۇ بەگلىك بۇزۇلماس، ياشار بەك ئۇزۇن.

2038. سۆزى چىن بولسا بەگنىڭ خۇلقى گۈزەل،
ئىشەنگەي، ياخشى كۆن كۆرۈپ ئاڭا ئەل.

1463- نادىل قانۇن كۆككە سىر تۇۋرۇك ئېرۇر،
بۇزۇلسا ئۇ قانۇن ئاسمان يىقىلۇر.

818- ماڭا تەڭ ئىككىسى قانۇن ئالدىدا،
بۆلەكچە بولماسمەن ھۆكۈم ۋاقتىدا.

859- قىلۇرمەن ئادالەت بىلەن ھەل ئىشىن،
ئايرىماسمەن بەگ ۋە قۇل دەپ ھېچ كىشىن.

مەھمۇت قەشقەرى

قاراخانىلار دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن ئۇلۇغ ئەسەر-لىك بەدىئى، ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرى تەرىپى-دىن يېزىلغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» دۇر.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» تىل - ئەدەبىيات، تارىخ، ئەخلاق، ئېتنوگرافىيە، جۇغراپىيە، ھۇنەرۋەنچىلىك، تىبابەت، ئاستىرونومىيە قاتارلىق مەزمۇنلاردىكى لىكسىك ئىزاھلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۆلمەس ئەسەر.

پەقەت «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى جۇغراپىيىگە دائىر بىرلا پاكىت توغرىسىدا چۈشەنچە بېرىش ناھايىتى مۇ-ھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «تۈركىي خەلقلەر جايلاشقان كەڭ دىيارنى يەر يۈزىنىڭ يۇمىلاقلىقى ئۇقۇمى بويىچە. قىياسەن خەرىتە قىلىپ بېرىپ بەرگەن. ئاپ-تورنىڭ ئۆز ئىلى بويىچە «دائىرە» دەپ ئاتالغان بۇ خەرە-

تە ئاسىيانىڭ شۇكەمگىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ مۇكەممەل ۋە ئەڭ قەدىمكى خەرىتىسىدۇر. بۇنىڭدا، تاغلار، دېڭىز، دەريا ۋە كۆللەر ئاددىي ۋە گېئومېترىك شەكىلدە ئىپادىلەنگەن. مۇھىم شەھەرلەر ۋە قەبىلىلەرنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى كۆر-سىتىلگەن.» ④

ئىنسان بالىلىرى يەر توغرىسىدا قەدىمكى زاماندىن تارتىپ ھەرخىل تەسەۋۋۇرغا ئىگە ئىدى. ئەڭ قەدىمكى زاماندا ھىندىلار يەرنى دېڭىزدىكى ناھايىتى چوڭ بېلىق كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ، دەپ بىلەتتى. مۇقەددەس كىتابلاردا، يەر يا-پىلاق، ئۇنى بىر كالا بىر مۆڭگۈزىدە كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ، كالا يەرنى تالغان مۆڭگۈزىدىن يەنە بىر مۆڭگۈزىگە يۆتكىگەندە، يەرتەۋ-رەيدۇ دەپ يېزىلغان.

قەدىمكى يۇنانىستاننىڭ پەيلاسوپى ۋە ماتېماتىكى فىغا-گور (مىلادىدىن ئالتە ئەسىر بۇرۇن ئۆتكەن) تۇنجى قېتىم، «يەر يۇمىلاق» دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. فىغا-گوردىن كېيىن، يۇنان پەيلاسوپى ئارىستوتېل يەرنىڭ يۇ-مىلاقلىقى توغرىسىدا يازغانىدى.

يەرنىڭ يۇمىلاقلىقى توغرىسىدىكى ئۇقۇم ناھايىتى قەدىم زامانىدىن تارتىپ پەيدا بولغان بولسىمۇ، XI ئەسىر-دە ئوتتۇرا ئاسىيادا، ئىسلام ئەقىدىچىلىكى تازا كۈچەيگەن چاغدا، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «دائىرە» دەپ ئاتىغان خەرىتە-نى يەرنىڭ يۇمىلاقلىقى ئۇقۇمى بويىچە سىزىلىشى، ئىلغارلىق بولۇپلا قالماستىن، ناھايىتى چوڭ باتۇرلۇق ئىدى. قاراخانى-لار دەۋرىدە، مۇسۇلمان روھانىيلىرىنىڭ تەسىرى كۈچلۈك بو-

لۇپ. ئۇلار قاراخانىلارنىڭ ئوردىلىرىدا خېلى چوڭ ھوقۇققىغا ئىگە ئىدى. ھەتتا جامائە روھانىيلار بىلەن قاراخانىي قاغانلىرى ئارىسىدا كەسكىن زىددىيەتمۇ بار ئىدى. مىلادىنىڭ 1095 - يىلىي جامائە روھانىيلار غەربىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى ئەھمەتخاننى دىنغا خىلاپلىق قىلدى، دېگەن باھانە بىلەن ئۇلۇغمەك ھۆكۈم قىلغان. غەربىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى شەمس ئەلمۇلك بولسا بۇخارالىق جامائە روھانىيلاردىن بەزىلىرىنى ئۆلتۈرگەنىدى.

ياۋروپادا، XVI ئەسىردىلا، ئۇلۇغ ئاستروئوم كوپېرنىك (مىلادىنىڭ 1473 - يىلى ئۆلۈپ 1543 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) يەر يۇمىلاق، كۈننىڭ ئەتراپىدا ۋە ئۆز ئوقى ئەتراپىدا ئايلىنىدۇ، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇنى رەت قىلىپ بولمايدىغان ئىلمىي پاكىتلار ئارقىلىق ئىسپاتلىدى.

مەھمۇت قەشقەرى قاراخانىلارنىڭ خان جەمەتىدىن كېلىپ چىققان شاھزادە ئىدى. «مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى، «تۈرك ئەللىرىنى سامانى ئوغۇللىرىدىن ئالغان يۇرتلىرىمىز...» دېگەن سۆزىدىن ئۇنىڭ قاراخانىلارنىڭ خان جەمەتىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.»⑧

مەھمۇت قەشقەرى، سىتۇق بوغراخاننىڭ نەۋرىسى ھارۇن بوغراخان (يۇ، سىتۇق بوغراخاننىڭ ئوغلى سۇلايمان-نىڭ ئوغلى بولىدۇ)نىڭ ئوغلى يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئەۋرە-

سى ئىدى. بەز يۈسۈپ قادىرخان (مىلادىنىڭ 1026 - يىلىدىن 1032 - يىلىغىچە قاغان بولغان)نىڭ بوغرا تېگىن (سۇلايمان ئارسلانخان)، ياغان تېگىن (مۇھەممەت بوغراخان)، توغرۇل قاراخان (مەھمۇتخان) قاتارلىق ئۇچ ئوغلى بارلىقىنى تىلغا ئالغاندۇق. مەھمۇت قەشقەرى بۇ يەردە يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئوتتۇرانچى ئوغلى ياغان تېگىن (مۇھەممەت بوغراخان) نىڭ چوڭ ئوغلى ھۈسەينىنىڭ بالىسى ئىدى. شۇنداق بولغاندا مەھمۇت قەشقەرى ھۈسەينىنىڭ ئاتىسى مۇھەممەت بوغراخاننىڭ نەۋرىسى، يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئەۋرىسى، ھارۇن بوغراخان-نىڭ چەۋرىسى، سۇلايمان ئارسلانخان (سىتۇقنىڭ ئوغلى) نىڭ پەي نەۋرىسى، سىتۇق بوغراخاننىڭ كۆكۈن نەۋرىسى بولۇپ چىقىدۇ.

مەھمۇت قەشقەرى مىلادىنىڭ 1030 - يىللىرى قاراخانى-لارنىڭ پايتەختى قەشقەرگە قاراشلىق ئوپال دېگەن يۇرتنىڭ ئازىخ كەنتىدە تۇغۇلۇپ، مىلادىنىڭ 1090 - يىللىرى 60 نەچچە يېشىدا، ئالەمدىن ئۆتكەن ۋە ئوپالغا دەپنە قىلىنغان.

مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا، ئوپالدىن قەشقەرگە بارىدىغان يولدا «مانىكەنت» دېگەن شەھەر بار، دەپ مەلۇمات بەرگەن. «مانىكەنت»، ئۇيغۇرلار مانى دىنىغا ئېتىقات قىلغاندىن كېيىن، شۇ شەھەرگە قويۇلغان نام. «مانىكەنت» نىڭ خارابىسى ھېلىغىچە توققۇزاقتا ساقلىنىپ كېلىنمۇاتىدۇ. توققۇزاقتىكى «مەنگەن» دېگەن يېزىنىڭ نامى «مانىكەنت» سۆزىنىڭ ئۆزگىرىپ قېلىشى بولسا كېرەك.

مەھمۇت قەشقەرى قاراخانىلارنىڭ پايتەختى، يۇتۇن

شەرق دۇنياسىغا تونۇلغان مەدەنىيەت مەركىزى قەشقەرنىڭ مەدرىسە ساجىيە» قاتارلىق ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا ئوقۇغان. ئەينى چاغدا بۇ ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا دۇنياغا تونۇلغان ئۇيغۇر ئالىملىرى دەرس بېرەتتى. مەسىلەن: XI ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر تارىخچىسى، ئابدۇجاپپار قەشقىرىنىڭ ئاتىسى ئىمام زاھىدمۇسەيىن‌خەلەپ‌ئوغلى ئۇ بىلىم يۇرتلىرىدا دەرس ئۆتكەنىدى. مەھمۇت قەشقەرى ئەرەب، پارس تىللىرىنى ئۆز ئانا تىلىدەك مۇكەممەل بىلگەندىن تاشقىرى، گرامماتىكا، لوگىكا، تارىخ، جۇغراپىيە، ئاسترونومىيە، تىبابەتچىلىك قاتارلىقلارنىمۇ ناھايىتى پۇختا ئىگىلىگەنىدى.

مەھمۇت قەشقەرى مىلادىنىڭ 1057 - يىلى قاراخانىلار نىڭ پايتەختى قەشقەردىكى‌خان‌ئوردىسىدا يۈز بەرگەن قانلىق ۋەقەدە ئامان قېلىپ، قەشقەردىن قاچقان ۋە خېلى سەرسانە لىقنى بېشىدىن كەچۈرۈپ ئاخىر باغدادقا بارغان.

مىلادىنىڭ 1056 - يىلى شەرقىي قاراخانىلار (1210 - 1212)نىڭ قاغانى سۇلايمان ئارسلانخان ئۆز ئۇ كىسى مۇھەممەت بوغراخان (مەھمۇت قەشقەرىنىڭ چىۋا دادىسى) تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. مۇھەممەت بوغراخان قاغان بولىدۇ. 15 ئايدىن كېيىن، مۇھەممەت بوغراخان خانلىق تەختىنى چوڭ ئوغلى ھۈسەيىن (مەھمۇت قەشقەرىنىڭ دادىسى)گە ئۆتكۈزۈپ بەرمەكچى بولىدۇ. تەختنى ھۈسەيىنگە ئۆتكۈزۈپ بېرىش مۇراسىمىدىكى زىياپەتتە ھۈسەيىننىڭ ئۆگەي ئانىسى (مۇھەممەت بوغراخاننىڭ كىچىك خانىشى) مۇھەممەت بوغراخان ۋە ھۈسەيىن قاتارلىق قاغان ۋە شاھزادىلەرنى

ۋەھەرلەپ ئۆلتۈرىدۇ. كىچىك خانىش ئۆز ئوغلى ئىبىرا تېكىنى (ھۈسەيىننىڭ دادا بىر، ئانا باشقا ئۇكىسى) قاراخانىلار تەختكە چىقىرىدۇ. بۇنىڭغا توغرىسىدا يۇقىرىدىمۇ توختالغان‌ئىدۇق. مانا شۇ قانلىق ۋەقەدە ئامان قالغان‌مەھمەت‌قەشقەرى قەشقەردىن قېچىپ چىقىپ دەسلەپ ماۋەرائۇننەھرىگە غەربىي قاراخانىلار تېررىتورىيىسىگە كېلىدۇ. كېيىن باغدادقا بارىدۇ.

مەھمۇت قەشقەرىنى «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى يېزىش ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 1057 - يىلىدىكى قانلىق ۋەقەدىن بۇرۇنلا تۈركىي قەبىلىلەر ياشىغان شەھەرلەر، يېزىلار، دالالارغا بېرىپ ماتېرىيال توپلىغان دېيىش تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە ھۈن كەلمەيدۇ. چۈنكى مەھمۇت قەشقەرى بۇ ۋەقەدىن بۇرۇن ئەمدىلا 30 ياشلارغا كىرگەن قىران يىگىت ئىدى. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ 1030 - يىللىرى تۇغلۇغلانلىقىنى ئەزەردە تۇتساق، ئۇنى ماتېرىيال توپلاشقا كىرىشتى دېگەن ۋاقىت (مىلادى 1045 - يىللىرى) 15 ياش ۋاقتىغا توغرا كېلىدۇ. 15 ياشلىق بالىنىڭ بۇ كىتابنى يېزىشقا ۋە ماتېرىيال توپلاشقا بەل باغلىشى مۇمكىن بولمىدىغان ئىش ئەمەس. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ قەشقەر ئالىي بىلىم يۇرتلىرىنى تۈگەتكەن ۋاقتىمۇ تەخمىنەن مىلادىنىڭ 1055 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ چاغدا مەھمۇت قەشقەرى، 25 - 26 ياشلارغا كىرگەن بولىدۇ. شۇنداقتا، ئۇ ئۆز كىتابى ئۈچۈن ماتېرىيالنى قەشقەردىن قېچىپ باغدادقا بارغىچە بولغان مەزگىلدە (تەخمىنەن مىلادىنىڭ 1057 - يىلىدىن 1071 - يىلىغىچە بولغان 14 يىل ئىچىدە) توپلىغان بولىدۇ.

شۇنىڭ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بەزى تەنقىداتچىلار ئېيتقاندەك، مەھمۇت قەشقەرى باغدادقا، قەشقەردىن سالجۇقلار ئىمپېراتورى مەلىك شاھقا ياتلىق بولۇپ بارغان تۇركان خاتۇن بىلەن بىللە بارغان ئەمەس. ئىشەنچلىك پاكىتلارغا قارىغاندا، سالجۇقلار ئىمپېراتورى مەلىك شاھ (1072 — 1092) غا ياتلىق بولغان تۇركان خاتۇن شەرقىي قاراخانىلار نىڭ بىكەسى بولماستىن بەلكى غەربىي قاراخانىلار نىڭ خاقانى ئىبراھىم بۇغراتېكىن (مىلادىنىڭ 1052 ـ يىلىدىن 1068 ـ يىلىغىچە ھۆكۈمران بولغان) نىڭ قىزى، شەمس ئەلمۇلكنىڭ سىڭلىسى ئىدى. ئۇ باغدادقا قەشقەردىن ئەمەس، بەلكى سەمەرقەندتىن بارغان، دېمەك، مەھمۇت قەشقەرى مىلادىنىڭ 1057 ـ يىلى قەشقەردە يۈز بەرگەن قانلىق ۋەقەدە ئامان قېلىپ، ئىوتتۇرا ئاسىياغا قاچقان، كېيىن باغدادقا بارغان.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ باغدادقا بېرىشى ۋە «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى ئەرەب خەلىپىسى مۇقتەدىغا تەقدىم قىلىشى ئۇزۇنىڭ سالجۇق ئوغۇزلىرىدىن پاناھ ئىزدىگەنلىكى ۋە ئەرەبلەرنىڭ تۈرك تىلىنى ئۆگىنىشكە ھاجەتمەن بولۇپ قالغانلىقىدىن بولغان. مەن باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمدەك، ئۇلۇغ سالجۇقلارنىڭ ئىمپېراتورى توغرۇلبەگ مىلادىنىڭ 1055 ـ يىلى باغدادقا كىرگەندىن باشلاپ، ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكى سالجۇق ئوغۇزلىرىغا قارام بولۇپ قالغانىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ خەلىپە يەقەت دىنىي جەھەتتىكى رەھبەرلىك

تۈرىنىلا ساقلاپ قالغان.

مانا شۇنداق سەۋەبكە كۆرە، ئەرەبلەر تۈرك تىلىنى ئۆگىنىشكە موھتاج بولۇپ قالغانىدى.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» يالغۇزلا تۈرك تىلىنى ئەرەبلەرگە بىلدۈرۈش ئۈچۈنلا يېزىلغان ساپ سۆزلۈك بولماستىن، بەلكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئېتنوگرافىيىسى، تارىخى، جايلاشقان ئورۇنلىرى ۋە لوگىكا، ئاستىرونومىيە، يېزا ئىگىلىك، تېبابەتچىلىك، ئۇرۇش قائىدىلىرى شۇنىڭدەك تۈركىي خەلقلەرنىڭ دەۋىياتىنىڭ جەۋھەرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇكەممەل قامۇس ھەم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مەھمۇت قەشقەرى ئۆز ئەسىرىنىڭ كىرىش سۆزىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

«مەن تەڭرىنىڭ دۆلەت قۇياشىنى تۈركلەر يۇرتىدا تۇغدۇرغانلىقىنى ۋە پەلەكنىمۇ شۇلارنىڭ زېمىنى ئۈستىدە چۆگىلەتكەنلىكىنى كۆردۈم. تەڭرى ئۇلارنى «تۈرك» دەپ ئاتىدى ۋە سەلتەنەتكە ئىگە قىلدى. دەۋرىمىزنىڭ قاغانلىرىنى تۈركلەردىن قىلىپ، زامان ئەھلىنىڭ ئىختىيار تىزگىنىنى شۇلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى؛ ئۇلارنى ئىنسانلارغا باش قىلدى، ھەق ئىشلاردا ئۇلارنى قوللىدى. ئۇلار بىلەن بىرسەيتە تۇرۇپ كۆرەشكەنلەرنى ئەزىز قىلدى ۋە تۈركلەر تۇپەيلىدىن ئۇلارنى ھەممە تىلەكلىرىگە ئېرىشتۈرۈپ، يامانلارنىڭ زىيانكەشلىكىدىن ساقلىدى. تۈركلەرنىڭ ئوقىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ بويىنى مەھكەم تۇتۇش ھەربىر ئەقىل ئىگىسىگە لايىق ۋە مۇناسىپ ئىش بولۇپ قالدى. ئۆز دەۋرىدىنى ئېيتىش ۋە تۈركلەرگە يېقىش ئۈچۈن، ئۇلارغا تۈرك تىلىدا

سۆزلىشتىن ياخشىراق يول يوق.»⑥

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ يۇقىرىدىكى سۆزلىرىدىن ئۇنىڭ XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنىۋاتقان ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى بىلەن ئوغۇز - قارلۇقلار باش بولغان ھەرىكەتچى دۆلىتىنى ۋە سالجۇق ئوغۇزلىرى قۇرغان ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيەسىنى كۆزدە تۇتقانلىقى مەلۇم بولىدۇ.

مەن باشتا ئىيتىپ ئۆتكەندەك، مىلادىنىڭ 1071 - يىلى ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېراتورى ئالىپ ئارسلان مالازگىرد ئۇرۇشىدا شەرقىي روما ئىمپېرىيەسىنى تارمار قىلىۋەتكەندىن كېيىن، ئىمپېراتور مەلىك شاھ مىلادىنىڭ 1075 - يىلى پۈتۈن كىچىك ئاسىيانى شەرقىي رومانىڭ قولىدىن تارتىۋالغانىدى.

مەھمۇت قەشقەرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى ئەرەب خەلىپىسى مۇقتەدىغا تەقدىم قىلغان يىلىمۇ دەل مىلادىنىڭ 1075 - يىلى ئىدى. شۇنداق قىلىپ XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەردىن بولغان ئۇيغۇرلار بىلەن ئوغۇزلار ئوتتۇرا ئاسىيا، يېقىن شەرق، شەرقىي ياۋروپا ۋە ھىندىستان قاتارلىق جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغانىدى.

مەھمۇت قەشقەرى مىلادىنىڭ 1080 - يىللىرى باغداد-تىن قەشقەرگە قايتىپ كەلگەن. ئۇ ئېھتىمال مىلادىنىڭ 1090 - يىللىرى، 60 ياشلاردىن ئۆتكەندە ئالەمدىن ئۆتكەن بولسا كېرەك. مەھمۇت قەشقەرى قەشقەردە ئوپالغا دەپنە قىلىنغان.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئوپالدىكى «ھەزرىتى موللام مازىرى» نامى بىلەن ئاتالغان قەبرىگاھى 1984 - يىلى قايتىدىن ياسالدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئولۇغ تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئوپالدىكى قايتىدىن ياسالغان ھەيۋەتلىك قەبرىگاھى دۆلەت ئىچى ۋە چەت ئەللەردىن كېلىپزىيارەت قىلىدىغانلار ئۈچۈن، دۇنياۋى مەشھۇرزىيارەتگاھلارنىڭ بىرىگە ئايلاندى.

يۇقىرىدا، قاراخانىلار دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا ۋۇجۇدقا كەلگەن «ئۇيغىنىش دەۋرى»نىڭ ياۋروپادىكى «ئۇيغىنىش دەۋرى»دىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇن بولغانلىقى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزدۇم.

قاراخانىلار دەۋرىدە ۋۇجۇدقا كەلگەن «ئۇيغىنىش دەۋرى» ياۋروپادىكى «ئۇيغىنىش دەۋرى»دىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇن بولغانلىقەن، ئۇندا قانا ئوتتۇرا ئاسىيا كېيىن مەدەنىيەتتە نېمە ئۈچۈن ياۋروپادىن كېيىن قالدى؟ قاراخانىلار دەۋرىدە، ياۋروپا مەدەنىيەتتە ئاسىيادىن ئارقىدا ئىدى. ئاسىيادىكى جۈملە، ھىندىستان دۆلەتلىرى، ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرى ئافرىقىدىكى مىسىر كىچىك ئاسىيادىكى مىسوپوتامىيەلەر ئەينى دەۋرلەردە دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئالدىنقى قاتاردا تۇراتتى. ئەمما، كېيىن ياۋروپادا، XVI ئەسىردىن باشلاپ، مەدەنىيەت گۈللەپ ياشناشقا باشلىدى. ئەدەبىيات-سەنئەت ۋە تەبىئىي پەن مىلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى.

ئوتتۇرا ئاسىيادا، ياۋروپادىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇن ۋۇجۇدقا كەلگەن «ئۇيغىنىش دەۋرى» ياۋروپادىكىگە ئوخ-

شاش، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ۋە تەبىئىي پەننىڭ مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدىكى تەرەققىياتنى پەيدا قىلالمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى ياۋروپادىن تولىمۇ ئارقىدا قالدى.

بۇنىڭ سەۋەبى مېنىڭچە مۇنداق بىرقانچە تۈرلۈك:

1. ئوتتۇرا ئاسىيادا «ئۇيغىنىش دەۋرى» گەرچە بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئىنسانپەرۋەر ئالىملار، ياۋروپادىكىگە ئوخشاش كۆپلەپ مەيدانغا چىقىپ، ئادەمنىڭ ھېسسىياتىنى، ئەقىل ـ پاراسىتىنى مەدەنىيەتنىڭ ئەڭ ئەشەددىي دۈشمىنى بولغان خۇراپاتنىڭ ئىسارىتىدىن ئازاد قىلىش ئىشىنى ئورۇندىيالمىدى. ياۋروپادا بولسا، XIV ئەسىردىن باشلاپ، دانتې، پېترارىكا، بوكاچىئو، راپائىل، لىئوناردو داۋىنچى (ئىتالىيىدىن) دەك گۇمانىستلار، نىكولاي كوپېرنىك (پولشىدىن)، دۈررەر نوبرونو (ئىتالىيىدىن) دەك ئاسترونومىلار، چوسىر (مىلادىنىڭ 1340 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 1400 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن، ئەنگلىيىدىن)، رابلې (1553 ـ 1494، فرانسىيىدىن)، ئەرازم روتتېر دامىكى (نىدېرلاندىيىدىن، 1536 ـ 1476)گە ئوخشاش گۇمانىستلار مەيدانغا چىقىپ، ئادەمنىڭ ھېسسىياتى، ئەقىل ـ پاراسىتىنى خرىستىئان ئىلاھىيەتچىلىكىنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، ياۋروپانىڭ يېڭىنقى زامانىدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئىتى ۋە تەبىئىي پەننىڭ مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە تەرەققىي قىلىشىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى.

ئوتتۇرا ئاسىيادا بولسا، قاراخانىلار دەۋرىدىن باشلاپ، ئىسلام دىنىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىگە زىت كېلىدىغان خۇراپاتلىق ئېقىمى پەيدا بولدى، ئۇنى تەرغىپ قىلىدىغان جاھىل روھانىيلار باش كۆتۈرۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ۋۇجۇدقا كەلگەن «ئۇيغىنىش دەۋرى»نى بۆشۈكىدىلا بوغۇپ قويدى.

قاراخانىلار دەۋرىدە، جاھىل روھانىيلار بىلەن قاراخانىلار قاغانلىرى ئارىسىدا يۈز بەرگەن كۈرەشلەر بۇ خىل ۋەزىيەتنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ.

2. XII ئەسىرنىڭ بېشىدىلا (1220 ـ يىللىرى) چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىيانى بېسىۋالدى ۋە بۇ يەرنى ھەر جەھەتتىن ۋەيران قىلدى. موڭغۇللار ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنىڭ ئېغىر سىلىق سىلىپ، خەلقنىڭ يىلىكىنى قۇرۇتۇۋەتتى. بۇخارا، سەمەرقەنت، ئۇرگەنجىكە ئوخشاش مەدەنىيەت مەركەزلىرى چۆلدەرەپ قالدى. چۈنكى موڭغۇللار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇ مەدەنىيەتلىك، ئاۋات شەھەرلەرنى بۇلاپ ـ تالاپ، ئوت قويۇپ، كۆيدۈرگەنىدى. موڭغۇللار ئۆزلىرىگە كېرەك بولمىغان ھۈنەرۋەنلەر بىلەن كاسىپلارنىلا ئامان قالدۇرۇپ، قالغانلارنى قىرىپ تاشلىدى. خارەزىم شاھلىقىنىڭ پايتەختى ئۇرگەنجنى سۇغا باستۇرۇپ ۋەيران قىلدى. شۇنداق قىلىپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ گۈللەنگەن شەھەرلىرى، يېزىلىرى چۆلدەرەپ ئېچىنىشلىق ۋە قايغۇلۇق خارابە مەنزىرە پەيدا بولدى.

موڭغۇللارنىڭ زۇلۇمى، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىگە قاقشاتقۇچ زەربە بەردى. شۇ سەۋەبكە كۆرە، موڭغۇللار دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا مەدەنىيەت تەرەققىي قىلىش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنىڭ ئەسىرلەر بويىچە يارىتىپ كەلگەن مەدەنىيەت جۇغلانمىسىمۇ دەھشەتلىك ھالدا ۋەيران بولدى.

د. XV ئەسرنىڭ ئاخىردىن باشلاپ، ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدا ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتا ئاھايىتى مۇھىم رول ئويناپكەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كارۋان يولى ئۆز رولىنى ۋە ئەھمىيىتىنى يوقاتتى.

چۈنكى، ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسى (مىلادىنىڭ 1280 ـ يىلىدىن 1922 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) سۇلتان مۇھەممەت II نىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 1451 ـ يىلىدىن تارتىپ 1481 ـ يىلىغىچە سۇلتان بولغان) تارىختا 1056 يىل ھۆكۈم سۈرگەن (مىلادىنىڭ 394 ـ يىلىدىن 1451 ـ يىلىغىچە) شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى كونستانتىنوپول ئىشغال قىلىپ، شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىنى يوقاتقاندىن كېيىن، تېخىمۇ كۈچىيىشكە باشلىدى. تۈركلەر XV ئەسردىن خېلى بۇرۇنلا كىچىك ئاسىيا بىلەن مىۋپوتامىيىگە ئورنىشىپ ئالغانىدى. تۈركلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئىران، ئىراقتا ۋە كىچىك ئاسىيا ئارقىلىق ياۋروپاغا بارىدىغان قۇرۇقلۇق يولىنى توسۇپ قويدى. شۇ سەۋەبتىن، ياۋروپا سودىگەرلىرى غەربتىن شەرق (ھىندىستان ۋە جۇڭگو)قە بارىدىغان قۇرۇقلۇق يولىدىن ماڭالمايدىغان بولۇپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن ياۋروپالىق سودىگەرلەر شەرق بىلەن بولىدىغان سودىدىن ئالىدىغان چوڭ پايدىدىن قۇرۇق قالدى. بۇ ئىش ياۋروپالىق سودىگەرلەرنىڭ ھىندىستانغا بارىدىغان دېڭىز يولىنى تېپىش ئۈچۈن جىددىي ھەرىكەت قىلىشىغا سەۋەب بولدى.

ھىندىستانغا بارىدىغان دېڭىز يولىنى تېپىش ئۈچۈن

ئەڭ دەسلەپ سەپەرگە چىققان ئادەم ئىتالىيەلىك خرىستوفور كولۇمبۇ دېگەن كىشى ئىدى. ئۇ ھىندىستانغا بارىدىغان دېڭىز يولىنى تاپماقچى بولۇپ 1492 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىدە ياۋروپانىڭ غەربىي قىرغىقىدىن يولغا چىقىپ، بىرنەچچە ئاي دېڭىزدا ئۈزگەندىن كېيىن 10 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنىدە ئامېرىكىدىكى كۇبا بىلەن گايىتى ئارالىلىرىغا يېرىپ قالغان. كولۇمبۇ بۇ ئارالالارنى ھىندىستانغا يېقىن دەپ ئويلىغان. كولۇمبۇ كېيىن يەنە ئۈچ قېتىم دېڭىز سەپىرىگە چىقىپ، ئامېرىكا قىتئەسىنى تاپقان. ئۇ تاكى ئۆلگەنگە قەدەر تېپىلغان يېڭى قىتئەنى ھىندىستان دېگەن قارىشىدىن يانمىغان. كېيىن ئىتالىيەلىك ئامېرىگوۋېسپۇچى دېگەن ساياھەتچى كولۇمبۇ ھىندىستان دەپ تۇرۇۋالغان يېڭى قىتئەنىڭ ھىندىستان ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلىغاندىن كېيىن، ياۋروپالىقلار يېڭى تېپىلغان بۇ قىتئەگە ئامېرىكا دەپ نام بەرگەن.

كولۇمبۇدىن كېيىن، پورتۇگالىيە ساياھەتچىسى ماگىللان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى دېڭىز ـ ئوكيان ئارقىلىق دۇنيانى ئايلىنىپ چىققان. شۇنىڭدىن كېيىن،شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ئالاقىلىرى بۇرۇنقى ئوتتۇرا ئاسىيانى ئاساسىي تۈگۈن قىلغان قۇرۇقلۇق يولى بىلەن ئەمەس، بەلكى يېڭى تېپىلغان دېڭىز ـ ئوكيان يولى ئارقىلىق بولىدىغان بولغان. بۇنىڭ بىلەن غەرب بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت ۋە ئىقتىساد ئالماشتۇرۇشى زور تەسىرگە ئۇچرىغان.

قاراخانىلار دەۋرى مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىدىكى سەۋەبلەر

قاراخانىلار دەۋرىدە ئىقتىساد (يېزا ئىگىلىك، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، ئىچكى ـ تاشقى سودا) نىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، مەدەنىيەتنىڭ گۈللەپ ياشناش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. بۇنىڭ سەۋەبلىرى مۇنداق:

1. X ئەسىردىن XII ئەسىرگىچە بولغان مەزگىلدە قاراخانىلار دۆلىتى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتە يېتەكچى رول ئوينىغان رايونلىرىنىڭ مەدەنىيىتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە ۋە قاراخانىلار تېررىتورىيىسىدىكى مەدەنىيەتلىك رايونلار (تارىم ۋادىسى، ماۋەرائۇننەھرى) بىلەن چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان رايونلار (يەتتەسۇ قاتارلىق رايونلار) نىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىدى. شۇ دەۋردە، قەشقەر، خوتەن، بالاساغۇن، تاشكەنت، بۇخارا، سەمەرقەنت، ئورگەنج، تىرمىز، مەرۋى ۋە خوراسانىدىكى مەشھۇر شەھەرلەر ناھايىتى ئاۋات ئىدى. قاراخانىلار دەۋرىدە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان شەھەرلەر كۆزگە كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئاۋاتلاشتى. بۇ شەھەرلەرنىڭ كۆلىمىمۇ بۇرۇنقىغا قارىغاندا ھەسسىلەپ كېڭەيدى.

قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەر بۇ دەۋردە مەدەنىيەتتە ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە ناھايىتى يۇقىرى ئورۇندا تۇراتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئالىي بىلىم يۇرتلىرى،

مەشھۇر ئالىملىرى، ئاجايىپ گۈزەل ـ ھەيۋەتلىك سارايلىرى (ئوردىلىرى)، كاروۋان سارايلىرى بىلەن مۇ دۇنياغا مەشھۇر بولغانىدى.

قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئوتتۇرا شەھىرىنىڭ خارابىسىنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق مەلۇم بولىدىكى، قاراخانىلار دەۋرىدە ئوتتۇرا شەھىردە، يەرئاستىغا ئورنىتىلغان ساپال نوكەشلەر ئارقىلىق ھەربىر ئائىلىلەرنىڭ ھويلىسىدىكى كۆلچەككە سۇ ئەكىرىلگەن. دېمەك، يەرئاستى نوكەشلىرى (تۇرۇبىلىرى) ئارقىلىق شەھەر ئاھالىسىنى سۇ بىلەن تەمىنلەش قاراخانىلار دەۋرىدە يولغا قويۇلغان.

شەھەرلەردە ياشايدىغان خەلق نوپۇسىنىڭ ئۆسۈشىگە ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، شەھەرلەرنىڭ كۆلىمىمۇ كېڭەيگەن. ئۇ دەۋردە، سەمەرقەنت شەھىرىدە 400 مىڭ ئاھالە ياشىغان. قاراخانىلار، سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ ئىچىگە قورغانلار سالدۇرۇپ، چوڭ كۆلەمدە قۇرۇلۇش ئىلىپ بارغان. ئاھالە ياشايدىغان مەركەزلىك رايونلار (قول ھۈنەرۋەنچىلىك رايونلىرىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) شەھەرنىڭ ئىچىدا بولغان. سەمەرقەنتمۇ، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ ئەينى دەۋردىكى مەشھۇر مەركەزلىرىدىن بىرى ئىدى. غەربىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى مۇھەممەت ئارسلانخانىنىڭ ۋاقتىدا بۇخارادا ناھايىتى چوڭ كۆلەمدە قۇرۇلۇشلار ئىلىپ بېرىلغان. شەھەر سېپىلى يېڭىدىن ياسالغان. شەھەرنىڭ كۆلىمى كېڭەيتىلگەن. نۇرغۇنلىغان ھەيۋەتلىك بىنالار (ئوردىلار، ئالىي بىلىم يۇرتلىرى) سېلىنغان. ھازىر بۇخارادا مىلادىنىڭ 1127 ـ يىلى مۇھەممەت ئارسلانخان

تەرىپىدىن سالدۇرۇلغان دەۋنارى كالان» (مۇنارلارنىڭ چوڭى) نامى بىلەن ئاتالغان ئاھايىتى ئېگىز، ئۇسلۇبى ئۆزگىچە بولغان بىر مۇنار قەدىكۆتۈرۈپ تۇرۇپتۇ. قاراخانىلارنىڭ قانلىرى بىلەن زامانداش بولغان تارىخچىلارنىڭ مەلۇماتىغا كۆرە، بۇ مۇنار ئەينى ۋاقىتتىكى قۇرۇلۇشلارنىڭ ئەڭ كاتتىسى بولغان.

قاراخانىلار دەۋرىدە، بىناكارلىق مىسلى كۆرۈلمىگەن هالدا تەرەققىي قىلغاندىن تاشقىرى، قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ تەرەققىياتىمۇ بۇرۇنقىغا قارىغاندا ئالاھىدە بولغان.

2. بۇ دەۋردە قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ تۈرلىرىمۇ كۆپ بولۇپ، سان - سۈپىتىمۇ يۇقىرى بولغان. نەپىز - يۇپقا رەڭلىك ئەينەك ئىشلەپچىقىرىش (بۇخىل ئەينەكلەر بىناكارلىقتا ئىشلىتىلەتتى)، خىلمۇ خىل گۈللەر چىكىلگەن سىرلىق قاچا - قۇچا ۋە ئىدىشلارنى ياساش، برونزا، مىس شېشە ۋە ساپالدىن ياسالغان بۇيۇملارغا ھەمدە تاملارغا ۋە قەغەزگە گۈللەرنىڭ ۋە ئەپسانىۋى ھايۋانلارنىڭ رەسىملىرىنى سىزىش ئۇمۇملاشقانىدى.

قاراخانىلار دەۋرىدە، ھەيۋەتلىك بىنالارنى پىششىق كىشەك بىلەن سېلىشقا، ئوردا - سارای، مازار، مەسچىت، ئالىي بىلىم يۇرتلىرىنىڭ تاملىرىنى گۈمبەزلىرىنى چىنە خىش ۋە گۈلدار سىرلانغان خىشلار بىلەن زىننەتلەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەن. تارىم ۋادىسىدا (خوتەن بىلەن قەشقەردە) كىمخاب، شايى، ئەتلەس، گىلەم توقۇش راۋاجلانغان بولسا، سەمەرقەنت، بۇخارادا، پاختا يىپ، كەندىر ۋە يىپەكتىن خىلمۇ خىل رەڭدىكى رەختلەرنى توقۇش تەرەققىي تاپقان.

3. كانېمىلىق بىلەن مەدەنىيەتلىكنىڭ تەرەققىي تېلىشى قاراخانىلار دەۋرىدە ئالاھىدە ئۇرۇندا تۇرىدۇ.

قاراخانىلار، ئۆز قوشۇنلىرىنى ئۇرۇش قورالىلىرى بىلەن تەمىنلەش، تاشقى سودا مۇئامىلىسىدە مۇھىم رول ئويناپتىغان. دىنار (تىللا)، دەرھەم (كۈمۈش تەڭگە)نى كۆپەيتىش قۇيۇش ۋە زىمبۇ زىننەت بۇيۇملىرىنى ياساشتا ئالتۇن، كۈمۈش، مىسقا بولغان ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن، خىلمۇ خىل مەدەن كانلىرىنى ئېچىشقا، مېتالچىلىق قول سانائىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا بەكمۇ كۆپ ئەھمىيەت بەرگەن.

قاراخانىلار تېررىتورىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ماۋەرائۇننەھرىنىڭ ئوسروشان دېگەن يېرىدە تۆمۈر رۇدىسى قېزىپ چىقىرىلغان. بۇ رۇدىلار ئېرىتىلىپ، چىققان تۆمۈردىن ئۇرۇش قورالىلىرى ۋە سايمانلار (دېھقانچىلىققا، تۇرمۇشقالازىم بولىدىغان سايمانلار) ياسالغان، پەرغانىدە، رۇدىنى ئېرىتىپ تېپ قورال - سايمان ياسايدىغان ھۈنەرۋەنچىلىك ئورۇنلىرى كۆپ ئىدى.

قاراخانىلار، تۆمۈر رۇدىسى چىقىدىغان كانلارنى ئاچقاندىن تاشقىرى نېفىت كانلىرىنىمۇ ئاچقان.

ئوتتۇرا ئاسىيادا نېفىت كانلىرىنىڭ ئېچىلغانلىقى، ئوتتۇرا ئاسىيانى ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ ئىشغال قىلىپ تۇرغان چاغدىلا (مىلادىنىڭ 750 - يىللىدىن 870- يىللىرىغىچە) مەلۇم ئىدى. پەرغانىدىكى نېفىت كانىدىن پايدىلىنىش قاراخانىلار دەۋرىدىمۇ ئېتىبارغا ئېلىنغان. قاراخانىلار، ھەربىي ئىشتا نېفىتتىن كۆپ مىقدارىدا پايدىلانىدى. ئۇلار شەھەرلەرنى ئېلىشتا، نېفىت تولدۇرۇلغان مەخسۇس

ساپال كۆزىلار (تېغىت يوسۇنلىرى)نى ئالاھىدە ياسالغان قوراللار ئارقىلىق ئاتقان. «قامال قىلىنغان شەھەرنى كۆيدۈرۈش ئۈچۈن يېنىپ تۇرغان تېغىتنى ئىرغىتىش تېخنىكىسى» ئوتتۇرا ئاسىيادىن باشقا كۆچمەن خەلقلەر ئىچىگىمۇ تارقالغان. قىپچاقلار XII ئەسىردە رۇسلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا، شەھەرلەرنى قامال قىلغاندا بۇ تېخنىكىنى ئىشلەتكەن. بۇ ئەھۋال رۇسلارنىڭ «ئىگور جەڭنامىسى» دېگەن ئەسەردە خاتىرىلەنگەن.» ⑦

تاشكەنتنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ھازىرقى ئاھىنگران (بۇرۇنقى ئىلاق)غا كۈمۈش ـ قوغۇشۇن كانلىرى ئېچىلغان. قاراخانىلار، ئاھىنگراندىكى كۈمۈش كانلىرىدىن قېزىپ چىقىرىلغان كۈمۈشتىن قۇيۇلغان دەرھەمنى شەرقىي ياۋروپا بىلەن بولىدىغان سودا مۇئامىلىسىدە ناھايىتى كۆپ مىقداردا ئىشلەتكەن. شۇ چاغدا شەرقىي ياۋروپادا، بىر دەرھەم كۈمۈش ياكى قوغۇشۇن كانى بولمىغاچقا، شەرقىي ياۋروپالىقلار قاراخانىلارنىڭ دەرھەملىرىنى مۇھتاج بولغان. شەرقىي ياۋروپالىقلار كۈمۈشنى قاراخانىلاردىن تەڭگە پۇل شەكلىدە ئالغان.

قاراخانىلار ئۆزلىرىنىڭ ھەشىمەتلىك ئوردا تۇرمۇشىدا كېرەك بولىدىغان بۇيۇملار (ئالتۇن تاج، ئالتۇن كەمەر، ئالتۇن ھاسا، ئالتۇن چوماقلار)نى، زىبۇزىننەت بۇيۇملىرى (ئالتۇن قاداق، ئالتۇن چېكە گۈل، ئالتۇن بىلەزۈك، ئالتۇن ئۈزۈك قاتارلىقلار)نى ياساش ھەم دىنار قۇيۇش ئۈچۈن بولغان ئېھتىياجىنى ئەزەردە تۇتۇپ، ئالتۇن كانلىرىنى ئاچقان.

مەھمۇت قەشقەرى: «بارخان... قەشقەرگە يېقىن بىر تاغنىڭ ئۈستىدىكى قورغان. بۇ تاغنىڭ ئاستىدا ئالتۇن كان بار» دەپ يازغان.⑧

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن بىر قاتار پاكىتلار قاراخانىلار دەۋرىدە، كانچىلىق، مېتالچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

4. خەلقئارا سودا يولىنىڭ ئاساسىي تۈگۈنلىرى قاراخانىلار تېررىتورىيىسىدە ئىدى.

قاراخانىلار دەۋرىدە، شەرقتىن غەربكە، غەربتىن شەرققە بارىدىغان سودا كارۋانلىرى ۋە ئەلچىلەر خوتەن، قەشقەر، بالاساغۇن، سەمەرقەنىد، بۇخارا، تىرمىز قاتارلىق شەھەرلەردىن ئۆتەتتى.

قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ خەلقئارا سودا يولىغا ھونلار، تۈركلەر، ئۇرخۇن ئۇيغۇرلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغىنىدەك، قاراخانىلارمۇ ھۆكۈمرانلىق قىلدى. قاراخانىلار شەرقتە جۇڭگو (سۇلالىسى)، قىتان خانلىقى بىلەن، غەربىي جەنۇبتا ھىندىستان، ئافغانىستان، ئىران بىلەن (ھەزنەۋىلەرۋەسالجۇقلار ئارقىلىق) غەربتە، غەربىي ئاسىيا، شىمالىي ئافرىقا ۋە شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپا بىلەن سودا ئالاقىسى قىلاتتى. قاراخانىلارنىڭ سودا كارۋانلىرى، تۆگە ۋە ئاتلارغا يۈكلەنگەن مالالارنى بىراق ئەللەرگە ئاپىرىپ ساتاتتى. ئۇلار ھىندىستان، شىمالىي ئافرىقا قاتارلىق جايلاردىن مەرۋايىت، ياقۇت، پىل چىشى، دورا-دەرمان قاتارلىق نەرسىلەرنى سېتىۋېلىپ ئۇلارنى جۇڭگوغا ئاپىرىپ ساتاتتى. ئادەتتە سودا كارۋانلىرىنىڭ ئۇلاغلىرى بىرنەچچە يۈز، بىرنەچچە مىڭغا

يېتەتتى. بەزى چوڭ كارۋانلاردا بەش مىڭگە يېقىن ئادەم بولاتتى. بۇنداق كارۋانلار گاھىدا ئىككى يىلدا، گاھىدا بىر يىلدا بىر قېتىم سەپەرگە چىقاتتى.

5. قاراخانىلارنىڭ دۇنيادىكى نۇرغۇن دۆلەتلەر بىلەن بولغان سودا ئالاقىسى ھۇنەرۋەنچىلىكنىڭ تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى مەدەنىيەتنىڭ ئۆزئارا ئالمىشىشىنمۇ ئالغا سۈردى. خەلقئارا سودىنىڭ ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن، خوتەن، قەشقەر، بۇخارا، سەمەرقەند قاتارلىق شەھەرلەردە يېپەك، پاختا، كەندىر ۋە يۈڭ توقۇمىچىلىقى كېڭەيدى ۋە راۋاجلاندى. بۇنىڭدىن باشقا، سەمەرقەنت بىلەن خوتەندە، قەغەز ئىشلەپچىقىرىش بەكمۇ تەرەققىي قىلدى. سەمەرقەنت قەغىزى غەربتىكى ئەرەب خەلىپىلىكىگە، شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە ۋە باشقا ياۋروپا دۆلەتلىرىگە چىقىرىلدى.

قاراخانىلارنىڭ شەرقتە جۇڭگو، شەرقىي قىتان خانلىقى، تاڭغۇت خانلىقى ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن بولغان سودا ئالاقىسىمۇ ناھايىتى قويۇق ئىدى.

بۇنىڭدا، سۇلالىسى (مىلادىيە 960 - يىلىدىن 1279 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) بىلەن بولغان سودا ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ.

«سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» نۇدۇن ھەققىدە قىسقىچە (宋史·于阗传) ۋە «سۇڭ سۇلالىسى يارلىقلىرى نوپۈلمىيات ئەللەر ④» (宋会要辑稿·蕃夷) دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلىنىپ، قاراخانىلار بىلەن سۇڭسۇلالىسى ئارىسىدىكى

بولغان سودا مۇناسىۋەتلىرىنى ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن. بىرىنچى باسقۇچ — مىلادىيىنىڭ 1009 - يىلىدىن 1025 - يىلىغىچە بولغان 16 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مانا شۇ مەزگىلدە، قاراخانىلار تەختىدە ئىككى ھەمەت توغانخان (998 — 1018)، مەنسۇرئارسلانخان (1018 - 1024)، ئىككىنچى ھەمەت توغانخان Ⅱ (1024 — 1025) قاتارلىق ئۈچ قاغان ئولتۇرغانىدى.

مىلادىيىنىڭ 1009 - يىلى قاراخانىلارنىڭ تۇنجى سودا ئەلچىلەر ئۆمىكى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى كەيفىڭفابارغان. بۇ ئەلچىلەرنى خوتەن خانى يۈسۈپ قادىرخان قاراخانىلارنىڭ قاغانى ئەھمەت توغانخانغا ۋەكالىتەن ئەۋەتكەن بولسا كېرەك. 2 - قېتىم، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختىگە مىلادىيىنىڭ 1024 - يىلى مەنسۇرئارسلانخان ئەۋەتكەن سودا ئەلچىلىرى بارىدى.

ئىككىنچى باسقۇچ — مىلادىيىنىڭ 1063 - يىلىدىن تارتىپ مىلادىيىنىڭ 1097 - يىلىغىچە بولغان 35 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مانا شۇ 35 يىل ئىچىدە، قاراخانىلارنىڭ سودا ئەلچىلىرى سۇڭ سۇلالىسىگە 24 قېتىم بارىدى. مانا شۇ مەزگىلدە شەرقىي قاراخانىلارغا توغرۇل قاراخان (1074 — 1085) توغرۇل تېكىن (1074—1075) ھارۇن بوغراخان Ⅱ (1075 — 1103) قاتارلىق ئۈچ قاغان ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

مىلادىيىنىڭ 1097 - يىلى ھارۇن بوغراخان جۇڭگو بىلەن قاراخانىلار ئارىسىدىكى سودا يولىغا توسقۇنلۇق قىلغان تاڭغۇتلارنى دۈمتۈراق، جاڭيې، جيۈچۈەن (بۇ جايلارنىڭ ھەممىسى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدە) قاتارلىق جايلاردىن

قوغلاپ چىقىرىش ئۇچۇن قوشۇن ئەۋەتكەن.

ئۇچىنچى باسقۇچ — مىلادىنىڭ 1107 - يىلىدىن 1124- يىلىغىچە بولغان 17 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مانا شۇ 17 يىل ئىچىدە شەرقىي قاراخانىلارنىڭ سودا ئەلچىلىرى سۇڭ سۇلالىسىگە تۆت قېتىم بارىدى. بۇ ئەلچىلەرنى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى ئەھمەت تارسلانخان ئەۋەتكەنىدى.

قاراخانىلارنىڭ سودا ئەلچىلىرى سۇڭ سۇلالىسىگە مەستكىرۇمى، نۇشۇدۇر، مەرۋايىت، ياقۇت، گىلەم، ئەتلەس، قاشتېشى، سۈسەر، بۇلغۇن تېرىلىرى، تۆگە، ئات قاتارلىقلارنى ئاپىرىپ ساتاتتى.

قاراخانىلارنىڭ سودا ئەلچىلىرى سۇڭ سۇلالىسىگە 30 قېتىم بارغان بولسىمۇ، سۇڭ سۇلالىسى ئەينى ۋاقىتتا ئاجىز خانلىق بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇنىڭ بىراقلىقنى باھانە قىلىپ (ئەسلىدە تاغۇتلاردىن قورقۇپ) قاراخانىلارغا بىرەر قېتىممۇ سودا ئەلچىلىرى ئەۋەتمىدى.

6. قاراخانىلار دەۋرى ئاساسەن خېلى تىنچ، خاتىرجەم ئۆتكەن بىر دەۋر بولدى.

تۆت ئەسىر ھۆكۈم سۈرگەن قاراخانىلار دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خەلقلەر كۆپ چاغلاردا تىنچ ۋەخاتىرجەم ياشىدى. قاراخانىلار مىلادىنىڭ 992 - يىلىدىن مىلادىنىڭ 1000 - يىلىغا قەدەر ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ سامانىيلار پادىشاھلىقىنى يوقاتقان. ئەمما بۇ ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى ۋەيران بولمۇدەك ئەھۋال كۆرۈلمىگەن.

قاراخانىلار مىلادىنىڭ 1006 — 1008 - ۋە 1019 -يىل

لىرى بولۇپ ئۇچ قېتىم خوراسانغا يۈرۈش قىلىپ، غەزنەۋىلەر بىلەن ئۇرۇشتى. ئېلى تېكىن ئىسيانى، يابا قۇلار ئىسيانى باستۇرۇلدى، تەخت تالىشىپ ئانچە - مۇنچە ئۇرۇشلار بولۇپ ئۆتتى. ئۇلاردىن باشقا چوڭ كۆلەملىك ئۇرۇشلار بولمىدى.

قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئاساسەن تىنچ ۋە خاتىرجەم بىر دەۋر بولۇشى ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ گۈللىشىگە ياخشى ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى.

7. قاراخانىلار قاغانلىرىنىڭ كۆپچىلىكى دىنگۈدەك مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى. ئۇلار ئەقىللىق، بىلىملىك، ئەخلاقلىق، قابىلىيەتلىك كىشىلەرنى بەكمۇ قەدىرلىدى. ئۇلارنى دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئىشلىرىغا تەيىنلىدى. فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە ئادەتتە ئوردىدىكى ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىلەرگە كۆپ ھالىلاردا خان جەمەتىدىن بولمىغان كىشىلەرنىڭ تەيىنلىشى قېيىن ئىش ئىدى. ئۇيغۇر - ئوغۇز قاغانلىرى بولسا، بۇقىرىدىكى ئەنئەنىنىڭ چەكلىمىسىگە قارىماي، خان جەمەتىدىن بولمىغان، ھەتتا ئۆز مىللىتىدىن بولمىغان كىشىلەرنىمۇ (ئەگەر ئۇ كىشىلەر ئەقىللىق، بىلىملىك، ئەخلاقلىق، قابىلىيەتلىك كىشىلەر بولسىلا) ئۇلارنى ئەڭ يۇقىرى مەنسەپلەرگە تەيىنلىدى.

بۇنىڭ ئىسپاتى مۇنداق:

مىلادىنىڭ 1069 - يىلى ياكى 1970 - يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئورۇنباسار قاغانى ئەبۇ ئەلى ھەسەن تاۋغاچ بوغراخان يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ناھايىتى بىلىملىك، ئەقىللىق ئادەم ئىكەنلىكىنى بىلىپ ئۇنى قەدىرلەپ

ئوردا ۋەزىرلىك ۋەزىپىسىگە تەيىنلەپ ئۇنىڭغا خاس ھاجىپ («تايانغۇ») ئۇنۋانىنى بەرگەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ دۆلەتمەن ئۇيغۇر ئائىلىسىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن بولسىمۇ ئەمما قاراخانىلارنىڭ خان جەمەتىگە مەنسۇپ بولغان شاھزادىلەردىن ئەمەس ئىدى.

ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورلىرىدىن ئالپ ئارسلان، مەلىك شاھ (مىلادىنىڭ 1072 - يىلىدىن 1092 - يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان)لار ۋاقتىدا ئەبۇ ئەلى ھەسەن ئىبنى ئەلى ئىبنى ئىسھاق (نىزامولمۇلك) 30 يىل (1063 - يىلىدىن 1092 - يىلىغىچە) باش ۋەزىر بولدى. مانا شۇ نىزامولمۇلك(مىلادىنىڭ 1018 - يىلى ئۇغۇلۇپ 1092-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) سالجۇق ئوغۇزلىرىدىن بولماستىن، بەلكى ئىرانلىق پارس ئىدى. نىزامولمۇلك ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىگە باش ۋەزىر بولۇپ تۇرغان مەزگىلىدە (1063 — 1092) ئۇنىڭ «سىياسەتنامە» سى بويىچە ئىدارە قىلىنغان ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسى ئەڭ قۇدرەتلىك، ئەڭ سەلتەنەتلىك بىر باسقۇچقا كۆتۈرۈلگەنىدى. مانا شۇ مەزگىلدە نىزامولمۇلكنىڭ تەشەببۇسى بىلەن باغداد، ئىسفاھان، بەسرى، نىشاپور، ھىرات، مەرۋى شاھى جاھان قاتارلىق شەھەرلەردە ئۇرغۇنلىغان ئالىي بىلىم يۇرتلىرى («مەدرىسە» لەر) قۇرۇلغان.

«تارىخىي مەسئۇدى» (30 تومۇق ئەسەر) نىڭ ئاپتورى ئويغۇل يەزىلى مۇھەممەد بىننى ھۈسەيىن بەيھاكى (مىلادىنىڭ 996 - يىلى ئۇغۇلۇپ 1077 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)

نەزىرىۋىلەر سۇلتانلىقىدا 20 يىل تاشقى ئىشلار ۋەزىرى بولدى.

ئوغۇزلار (ئالپ تېكىندىن تارتىپ سەبۇق تېكىنگىچە) ۋە ئۇيغۇر قارلۇقلىرى (سەبۇق تېكىندىن تارتىپ غەزنەۋىلەرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى سۇلتانى خىسراۋ مەلىكقىچە) دىن كېلىپ چىققان غەزنەۋى سۇلتانلىرىدىن سۇلتان مەھمۇت(مىلادىنىڭ997-يىلىدىن1030-يىلىغىچەسۇلتان بولغان)، سۇلتان مەسئۇد (مىلادىنىڭ 1030 - يىلىدىن 1041 - يىلىغىچە بولغان)لار ئىرانلىق پارس يەيھاكىنى ئىززەتلەپ، ئۇنى تاشقى ئىشلار ۋەزىرلىكىگە قويدى. يەيھاكى سۇلتان مەھمۇتنىڭ ھىندىستانغا قىلغان يۈرۈشلىرىگە ۋە سۇلتان مەسئۇدنىڭ سالجۇقلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىغا قاتناشقاندىن تاشقىرى، غەزنەۋىلەرنىڭ قاراخانىلار بىلەن ئېلىپ بارغان ناھايىتى مۇھىم دىپلوماتىك پائالىيەتلىرى (سۇلتان مەھمۇتنىڭ يۇسۇپ قادىرخان بىلەن سەمەرقەند يېنىدا ئېلىپ بارغان تارىخىي خاراكتېرلىك سۆھبىتى)گە قاتناشقان. يەيھاكى ئۆزى تاشقى ئىشلار ۋەزىرلىكىنى ئۆتىگەن مەزگىلدە توپلىغان قىممەتلىك ماتېرىياللىرىدىن پايدىلىنىپ «تارىخىي مەسئۇدى» نامىلىق مەشھۇر ئەسىرىنى يېزىپ چىققان.

XII ئەسىردە ياشىغان تارىخچى نىزام ئاروزى سەمەرقەندىنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، غەربىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى خىزىرخان دانا، ئادىل كىشى بولۇپ، شائىرلارنى بەكمۇ قەدىرلىگەن. ئۇنىڭ ئوردىسىدىكى قوبۇلخانىسىدا ئادەتتە تۆت پەتنۇس بار بولۇپ، ھەربىر

پەتنۇسقا 250 دىناردىن ئالتۇن پۇل قويۇلغانىكەن. كۇنلەر-
نىڭ بىرىدە خىزىرخان ماڭا شۇ تۆت پەتنۇستىكى 1000دىنارنى
بىر شائىرغا ئىنئام قىلغان.

نىزام ئاروزى سەمەرقەنتنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا كۆرە،
مىلادىنىڭ 1080 - يىلى خىزىرخان سەمەرقەنتتىكى ئوردىسىدا
شائىرلارنىڭ شېئىر مۇسابىقىسىنى ئۆتكۈزگەنىدە، مۇنداق بىر
ۋەقە يۈز بەرگەن: قاغان (خىزىر بىننى ئىبراھىم) ئاماق
ئاتلىق شائىردىن: «سەن ئابدۇسەئىد رەشىدىنىڭ شېئىر-
لىرى ھەققىدە قانداق پىكىردە سەن؟» دەپ سورىغان. شائىر
ئاماق:«رەشىدىنىڭ شېئىرلىرى ناھايىتى راۋان ۋە ياخشى يېڭى
زىلغان، ئەمما سەل تۇزى كەمرەك!» دەپ جاۋاب بەرگەن. ئا-
رىدىن ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي، شائىر رەشىدىنىڭ ئۆزى ئوردىغا
كىرىپ كەلگەن. ئۇ قاغانغا تەزىم قىلىپ جايىغا ئولتۇراقچى
بولغاندا، قاغان ئۇنى ئالدىغا چاقىرتۇالغان. ئۇ شائىرلارنى
بەس - مۇنازىرىگە سېلىپ قويماق بولۇپ، باشقا بىر شائىر-
دىن: «رەشىدىنىڭ شېئىرلىرى قانداق؟» دەپ سورىغان. ئۇ
شائىر: «ياخشى، ئەمما تۇزسىز» دەپ جاۋاب بەرگەن، شۇ
چاغدا خىزىر بىننى ئىبراھىم شائىر رەشىدىگە: «سېنىڭمۇ ئۆ-
زىڭگە جاۋابەن بىر - ئىككى بەيىت ئېيتىشىڭغا توغرا كېلىدۇ»
دېگەن. شائىر رەشىدى قاغانغا تەزىم قىلىپ، ئۆز ئورنىغا
قايتىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، بۇنداق دەپ شېئىر ئوقۇغان:

مېنىڭ شېئىرلىرىمنى تۇزى يوقلۇقتا —
ئەيىبكە بۇيرۇپسەن، بۇ راست بى گۇمان!
شېئىرلىرىم شېكەر ھەم ھەسەلگە ئوخشايدۇ،
ھەسەل ھەم شېكەردە تۇز بولسا يامان!

سېنىڭكى چاملۇرۇق، ئوت - چۈپرەك ئوخشاش،
تۇز دېمەك، سەن ئۇچۇن كەمرەك ئەي نادان!

شائىر رەشىدىنىڭ شېئىرى خىزىر بىننى ئىبراھىمغا
بەكمۇ ياقىقان. شۇنىڭ ئۈچۈن قاغان تۆت پەتنۇستىكى 1000
دىنارنى شائىر رەشىدىگە بېرىشنى بۇيرۇغان.

شائىر رەشىدى شېئىردا خىزىر بىننى ئىبراھىمنى تىلغا
ئېلىپ، ئۇنىڭ ماختىغانلىقى ئەمەس، خىزىر بىننى ئىبراھىم
شائىر رەشىدىنىڭ تالانتىغا، شېئىردىكى مەنتىقىي كۆچكە قايىل
بولۇپ 1000 دىنارنى ئۇنىڭغا بېرىشنى قارار قىلغان.

دەھشەتلىك ئىستېلاچىي سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ئۆ-
مۈر بويى ھىندىستانغا يۈرۈش قىلىپ، بۇددىست ھىندىلارنى
مۇسۇلمان قىلىش ئۈچۈن، ناھايىتى ئېغىر جاپا - مۇشەققەت-
لەرنى تارتىپ قانلىق ئۇرۇشلار بىلەن ئاۋارە بولغان بولسا-
مۇ، يەنە بىر تەرەپتىن مەشھۇر پەيلاسوپلار، تارىخچىلار، شا-
ئىرلارنى ئوردىسىغا يىغىپ، ئىلىم - پەن، بولۇپمۇ ئەدەبى-
ياتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا غەمخورلۇق قىلغانىدى. ئۇنىڭ
ئوردىسىدا نەچچە ئونلىغان مەشھۇر شائىرلار بار ئىدى. سۇلـ
تان مەھمۇت مانا شۇ شائىرلارنىڭ بەزىلىرىدىن پايدىلىنىپ،
ئۆزىنىڭ يارانقان تۆھپىلىرىنى مەدھىيىلەيدىغان. ئۇزۇنى
ئاسمان - پەلەككە كۆتۈرىدىغان شېئىرلارنى يازدۇرغان. سۇلـ
تان مەھمۇتنىڭ ئوردىسىدىكى مەدھىيىچى شائىرلارنىڭ ئىچـ
دە، بەلخلىق ئوبۇلقاسىم ھەسەن ئىبنى ئەھمەت ئۇنسۇرى
(مىلادى X ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرى تۇغۇلۇپمىلادى 1039-
يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) «شائىرلارنىڭ خانى» دېگەن ئۇنۋا-

دىغا ئىگە بولغان. سۇلتان مەھمۇتنىڭ ئۆكسى ئەمر ناسىرنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن سۇلتان مەھمۇتنىڭ ئورۇنباسىرى دەپ لىگەن شائىر ئۇنسۇرى سۇلتان مەھمۇتنىڭ ئۇرمۇدلىغان مەرىپى يورۇشلىرىگە قاتناشقان. ئۇ يازغان قەسىدىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى سۇلتان مەھمۇتنىڭ ھەلىبىلىرىنى مەدھىيىلەشكە بېغىشلانغان.

قانداق بولسۇن، ئەجدادلىرىمىز قاغانلىرىنىڭ ئوردۇسىغا يىغىلغان پەيلاسوپلار، تارىخچىلار، شائىرلار، ئاستىرونومىلار، ئۆزلىرىگە بېرىلگەن ئىمكانىيەتتىدىن پايدىلىنىپ، تارىخىي ۋە ئەمەلىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئۇلۇغ ئەسەرلەرنى يېزىپ، دۇنياغەدەنىيىتىنىڭ خەزىنىسىگەباھاسىز تۆھپىلەرنى قوشقان.

8. قاراخانىلار دۆلىتى بىلەن دۇنيادىكى مەشھۇر، مەدەنىيەتلىك دۆلەتلەر ئارىسىدا يولغا قويۇلغان ئىقتىسادى ۋە دىپلوماتىيە ئالاقىلىرىدىن تاشقىرى، يەنە مۇسۇلمان دۆلەتلەر ئارىسىدىكى مەدەنىيەت جەھەتتىكى مەنىۋى بېقىنلىق ۋە ئالاقىلەرمۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا كۈچلۈك تەسىر قىلدى.

ئەرەبلەر دەۋرىدە قەدىمكى يۇنان ئالىملىرىنىڭ يۇنان (گرېك) تىلىدىكى ئەسەرلىرى ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىندى، ئوتتۇرائاسىيا ھەلقىلىرى شۇنداق ئەسەرلەر ئارقىلىق قەدىمكى يۇنان پەيلاسوپلىرى، ئاستىرونومىلىرى، ماتېماتىكىلىرى، گېئوگرافىكىلىرى، فىزىكىلىرى ۋە خىمىكىلىرىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشتى. قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئالىملىرى ئەرەب، پارس تىللىرىنى مۇكەممەل بىلگەنلىكى ئۈچۈن، كلاسسىك ھەرب مەدەنىيىتى (ئاساسەن يۇنان مەدەنىيىتى)گە دائىر

ئەسەرلەرنىچوڭقۇر، ئەتراپلىق ئۆگەندى ۋە قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئىسلام مەدەنىيىتىنى يارىتىشتا، ئۇنىڭدىن پايدىلىق ئوزۇقلارنى قوبۇل قىلدى ھەمدە ئىسلام - پەننىڭ دېگۈدەك ھەممە ساھەلىرى بويىچە ئۇلۇغ ئەسەرلەرنى يېزىپ چىقتى.

9. قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى قەدىمكى ئۇيغۇر - ئۇرخۇن مەدەنىيىتىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسى ئاساسىدا تېخىمۇ يۇكسەلگەن، تەرەققىياتىقان ئۇيغۇر ئىسلام مەدەنىيىتى ئىدى.

بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز خېلى قەدىمكى زامانىدىن تارتىپ (مىلادىدىن بۇرۇنقى زامانىدىن تارتىپ، IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە) يېزىق قوللىنىپ (ئۇرخۇن-يەنىسەي يېزىقى قاتارلىقلار) ئۆز تارىخىنى يازغان. مانىدىي ۋە مەنۇي مەدەنىيەتنىڭ خىلمۇ خىل تۈرلىرى بويىچە خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن. مەسىلەن ئۇرخۇن ۋادىسىدىن تېپىلغان مەڭگۈ تاشلار (VIII ئەسىر ۋە IX ئەسىرگە دائىر) ئۇرخۇن - يەنىسەي يېزىقىدا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان. بۇ مەڭگۈ تاشلار قەدىمكى ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن بەتلىك، كۆمۈش مەرپىلىك داستانلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قاراخانىلار دەۋرىدىكى شائىلىق ئۇيغۇر مەدەنىيىتى قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ داۋامى ۋە يېڭى شارائىتىدا، مول مەنۇي مەزمۇنلار بىلەن بېيىغان قاراخانىلار مەدەنىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئەزاھلار:

① «ئۆزبېكستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە I توم 387 - بەت.
② ئوغۇز — تاي‌فۇ.
③ باڭچىق — تاي.
④ مەسئۇت تەشەببۇسى، «ئۇيغۇرلار دەۋرى» ئۇيغۇرچە I توم، 21 - بەت.
⑤ «ئۇيغۇر ئەلىلار دەۋرى» I توم، 14 - بەت.
⑥ «ئۇيغۇر ئەلىلار دەۋرى» I توم، ئۇيغۇرچە، 3 - بەت (1 - بەتتىن 14 - بەتكىچە بولغان «ئۇيغۇرلار» ماقالىسىدىن كۆپىنى باشلارغان، بەت).
⑦ «ئۆزبېكستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە I توم 221 - بەت.
⑧ «ئۇيغۇر ئەلىلار دەۋرى» ئۇيغۇرچە I توم، 367 - بەت.

قاراخانىلار دەۋرىدىكى مۇھىم تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ يىلنامىسى

(850 — 1212)

مىلادىنىڭ 850 - يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ ياغما قەبىلىدىن كېلىپ چىققان كۆل بىلگە قاراخان ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىنى تەشكىل قىلدى.

870 - يىلى ئۇلۇغ پەيلاسوپ فارابى يەتتەسۇدىكى فاراب شەھىرىدە دۇنياغا كەلدى.

970 - يىلى بۇخارا سامانىيلار پادىشاھلىقىنىڭ پايتەختى بولدى.

893 - يىلى كۆل بىلگە قاراخانىنىڭ ئوغلى ئوغۇلچاق ئىسمائىل سامانى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولدى ۋە بالاساغۇندىن قەشقەرگە كەتتى.

920 - يىلى ستۇق بوغراخان مۇسۇلمان بولدى.

942 - يىلى ستۇق بوغراخان بالاساغۇننى قاراخانىلار تەررىتورىيىسىگە قوشۇۋالدى.

955 - يىلى ستۇق بوغراخان ئالەمدىن ئۆتتى ۋە ئاتۇش مەشھەدتە دەپنە قىلىندى.

960 ـ يىلى يەتتە سۇدىكى ئۇيغۇر ـ قارلۇقلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى.

960 ـ 970 ـ يىللىرى ستۇق بوغراخانىنىڭ ئوغلى سۇلايمانىنىڭ ۋاقتىدا، ئىسلام دىنى قاراخانىلاردا چوڭقۇر يىلتىز تارتتى ۋە دۆلەت دىنى قىلىپ بەلگىلەندى.

980 ـ يىلى ئۇلۇغ پەيلاسوپ ئەبۇنەسىر ئىبن سىنا بۇخارادىكى ئەفشان يېزىسىدا دۇنياغا كەلدى.

992 ـ يىلى قاراخانىلارنىڭ قاغانى ئەلى ئارسلانىنىڭ ئورۇنباسارى ھارۇن بوغراخان سامانىيلارنىڭ پايتەختى بۇخارانى ئالدى.

992 ـ يىلى ھارون بوغراخان ئالەمدىن ئۆتتى.

996 ـ يىلى قاراخانىلارنىڭ غەربىي ئىلىكخانى ناسىر غەزنەۋىلەر ھۆكۈمرانى سەبۇق تېكىن بىلەن ماۋرەئۇننەھرنىڭ تېررېتورىيىسى توغرىسىدا كېلىشىمگە كېلىپ، سىر دەريا ۋادىسى قاراخانىلارغا، ئامۇ دەريا ۋادىسى غەزنەۋىلەرگە قارايدىغان بولدى.

998 ـ يىلى قاراخانىلارنىڭ قاغانى ئەلى ئارسلانخان ئالەمدىن ئۆتتى. ئەخمەت توغانخان قاغان بولدى.

999 ـ يىلى غەربىي ئىلىكخانى ناسىر بۇخارانى ئىشغال قىلىپ، سامانىيلار پادىشاھلىقىنى يوق قىلدى.

1001 ـ يىلى سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى غەربىي ئىلىك خانى ناسىرنىڭ قىزىغا ئۆيلەندى.

1000 ـ يىللىرى قاراخانىلار خوتەن خانلىقىنى ئۆزۈل-كېسىل بويسۇندۇردى. يۈسۈپ قادىرخان خوتەنگە خان بولۇپ تەيىنلەندى.

1006 ـ يىلى ئىلىكخان ناسىرنىشاپور، تۈس ۋە بەلخنى ئالدى.

1007 ـ 1008 ـ يىللىرى قاراخانىلار خوراسانغا يەنە يۈرۈش قىلدى، يۈرۈش مەغلۇپ بولدى.

1018 ـ يىلى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇلۇغ پەيلاسوپى، تالانتلىق شائىرى، مەشھۇر دۆلەت ئەربابى يۈسۈپ خاس ھاجىپ بالاساغۇندا دۇنياغا كەلدى.

1018 ـ يىلى ئەھمەت توغانخان بالاساغۇننىڭ شىمالىدا، 100 مىل جەڭچىدىن تەركىب تاپقان شەرقىي قىتتان قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى ۋە ئۇلارنى قوغلاپ ئۆزلىرىنىڭ تەۋەسىگە ھەيدەۋەتتى.

1018 ـ يىلى ئەھمەت توغانخان ئالەمدىن ئۆتتى.

1019 ـ يىلى يۈسۈپ قادىرخان خوراسانغا ھۇجۇم قىلدى.

1024 ـ يىلى مەنسۇر ئارسلانخان تەختتىن ۋاز كەچتى، ئۇنىڭ ئورنىغا ئەھمەت توغانخان II چىقتى.

1026 ـ يىلى يۈسۈپ قادىرخان قاراخانىلارنىڭ قاغانى بولدى.

1026 ـ يىلى سەمەرقەنت يېنىدا يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇت ئىككىدۆلەت كۆكۈل بۆلىدىغان جىددىي مەسىلىلەر ئۈستىدە سۆھبەت ئېلىپ بېرىپ ناھايىتى مۇھىم كېلىشىمنامە تۈزدى.

1031 ـ يىلى سۇلتان مەسئۇد قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەرگە ئەلچى ئەۋەتتى.

1032 ـ يىلى يۈسۈپ قادىرخان ئالەمدىن ئۆتتى، چوڭ ئوغلى سۇلايمان ئارسلانخان قاغان بولدى.

1030 ـ يللرى ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرى قەشقەردە دۇنياغا كەلدى.

1037 ـ يىلى ئۇلۇغ پەيلاسوپ ئىبنى سىنا ئالەمدىن ئۆتتى.

1039 ـ يىلى ئىلىك ناسىرنىڭ ئوغلى ئىبراھىم بۆرە تېكىن غەربىي ئىلىكخانى يۈسۈپنى قەشقەرگە قوغلىۋېتىپ، ماۋرەئۇننەھرنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالدى.

1040 ـ يىلى قاراخانىلار دۆلتى شەرقىي ۋە غەربىي قاراخانىلاردىن ئىبارەت ئىككى قىسمغا بۆلۈنۈپ كەتتى.

1040 ـ يىلى مەرۋىشاھى جاھان بىلەن سىراكىس ئوتتۇرىسىدا ـ دەندانقاندا ئۇرۇش بولۇپ، توغرۇلبەگ سۇلتان مەسئۇدنى تارمار قىلدى.

1055 ـ يىلى ئۇلۇغ سالجۇقلارنىڭ سۇلتانى توغرۇلبەگ باغدادقا كىردى.

1056 ـ يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى سۇلايمان ئارسلانخان ۋاپات بولدى.

1057 ـ يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى مۇھەممەت بوغراخان بىلەن بىر قىسىم قاراخانى شاھزادىلىرى مۇھەممەت بوغراخانىڭ كىچىك خانىشى تەرىپىدىن زەھەرلىنىپ ئۆلتۈرۈلدى.

1058 ـ يىلى شەرقىي قاراخانىلارغا سۇلايمان ئارسلان خانىڭ ئوكسى توغرۇل قاراخان قاغان بولدى.

1063 ـ يىلى ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ سۇلتانى توغرۇلبەگ ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئاكىسى چاغرىبەگنىڭ ئوغلى ئالپ ئارسلان ئۇلۇغ سالجۇقلارغا سۇلتان بولدى.

1068 ـ يىلى غەربىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى ئىبراھىم بۆرە تېكىن ئالەمدىن ئۆتتى.

1069 ـ يىلى يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئورۇنباسار قاغانى ئوبۇلھەسەن تاۋغاچ بوغراخانغا تەقدىم قىلدى.

1071 ـ يىلى ئالپ ئارسلان «مالازگىرد ئۇرۇشى»دا، شەرقىي روما ئىمپېراتورى رومان دىئوگىنىس قوماندانلىقىدىكى 200 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان روما قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى ۋە رومان دىئوگىنىسنى ئەسىر ئالدى.

1072 ـ يىلى ئالپ ئارسلان ۋاپات بولدى، ئۇنىڭ تۇنجى ئوغلى مەلىك شاھ ئۇلۇغ سالجۇقلارغا سۇلتان بولدى.

1074 ـ يىلى مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى باغدادخەلىپىسى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدىغا تەقدىم قىلدى.

1074 ـ يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى توغرۇل قاراخان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئوغلى توغرۇل تېكىن ئىككى ئاي قاغان بولدى.

1075 ـ يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئورۇنباسار قاغانى ئوبۇلھەسەن تاۋغاچ بوغراخان شەرقىي قاراخانىلارغا ھاكىم بوغراخان II ئۇنۋانىدا قاغان بولدى.

1080 ـ يىللىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ قەشقەردە ئالەمدىن ئۆتتى.

1080 ـ يىللىرى باغدادتىن ئانا ۋەتىنى قەشقەرگە قايتىپ كەلگەن مەھمۇت قەشقەرى 1090 ـ يىللىرى ئالەمدىن ئۆتتى. ئوپالغا دەپنە قىلىندى.

1092 ـ يىلى مەلىك شاھ ئالەمدىن ئۆتتى.

1103 ـ يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى ھارۇن بوغراخان II ئالەمدىن ئۆتتى. ئورنىغا ئوغلى ئەھمەت ئارسلانخان قاغان بولدى.

1105 ـ يىلى ئەھمەت ئارسلانخان مەھمۇت بىننى ئابدۇلجەلىل قەشقەرنى باغداد خەلىپىسى مۇستازىرنىڭ ھۇزۇرىغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى.

1135 ـ يىلى شەرقىي قاراخانىلار شەرقىي قىتانلارغا بېقىندى بولۇپ قالدى.

1137 ـ يىلى غەربىي قاراخانىلار شەرقىي قىتان خانى يىلۇداشى تەرىپىدىن مەغلۇپ بولدى.

1209 ـ يىلى غەربىي قاراخانىلارنىڭ پايتەختىسەمەرقەند خارەزىم شاھلار دۆلىتىنىڭ تەسىرىگە ئۆتتى.

1211 ـ يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئاخىرقى قاغانى مەھمۇتخان III ۋاپات بولدى.

1212 ـ يىلى غەربىي قاراخانىلارنىڭ ئاخىرقى قاغانى ئوسمان بوغراخان ۋاپات بولدى.

1212 ـ يىلى قاراخانىلار دۆلىتىنى قىتانلار (قاراخىتايلار) تەرىپىدىن پۈتۈنلەي يوق قىلىندى.

III بۆلۈم

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى

ئون يەتتىنچى باب ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى

شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىگە توغرىدىن توغرا سەۋەب بولدى. ئەينى ھالدا يەنە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى ئۇيغۇر-ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ داۋامى ھەم بولدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ۋە قېرىنداشلىرى ئۆز تارىخىدا، ئاسىيادا ئۇلۇغ ھون تەكىرىقۇتلۇقى (مىلادىدىن 240 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 216 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئاق ھونلار ئىمپېرىيىسى (مىلادىنىڭ 420 ـ يىلىدىن 565 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسى، ئۇيغۇر خانلىقى (487 ـ 546)، ئۇلۇغ كۆك تۈرك قاغانلىقى (551 ـ 744)، ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغان-

لىقى (مىلادىنىڭ 646 - يىلىدىن 845 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى (مىلادىنىڭ 850 - يىلىدىن 1212 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى (مىلادىنىڭ 850 - يىلىدىن 1335 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئۇلۇغ سەلجۇقلار سۇلتانلىقى (مىلادىنىڭ 1040 - يىلىدىن 1157 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى (مىلادىنىڭ 963 - يىلىدىن 1187 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)قاتارلىق دۇنياغامەشھۇر بولغان دۆلەتلەرنى قۇرغان. بۇ دۆلەتلەرنىڭ دەۋرىدە قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەرنىڭ تارىخىي سەھنىسىدە ناھايىتى مۇھىم روللارنى ئويناغان. بۇلۇپمۇ قاراخانىلار دەۋرىدە مەدەنىيەت گۈللەپ ياشناپ، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ خەزىنىسىگە قىممەتلىك تۆھپىلەر قوشۇلغان.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان دۆلەتلەرنىڭ 200 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇيغۇر ئۇرخۇن قاغانلىقى مىلادىنىڭ 840 - يىلىغا كەلگەندە، تەخت تالىشىش، ئىچكى نىزا، دۇشمەنلەرنىڭ ھۇجۇمى، تەبىئىي ئاپەت قاتارلىق سەۋەبلەردىن ناھايىتى ئېغىر ئەھۋالدا قالدى. شۇڭا، شەرقىي ئۇيغۇرلار ھازىرقى موڭغۇلىيەدىكى ئۇرخۇن دەريا سىيوغا جايلاشقان پايتەختى قارابالغاسۇنىنى تاشلاپ چىقىپ، قاغانلىقنىڭ سىياسىي مەركىزىنى تەڭرىتاغلىرىنىڭ باغرىغا يۆتكەپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

شەرقىي تۇرالارنىڭ مىلادىنىڭ 646 - يىلى ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنى قۇرغانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتۈش. IX ئەسىردە ئۆتكەن ئەرەب جۇغرافىيە ئالىملىرى بۇ قاغانلىقنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇن شەھرىنى، 12 تۆمۇر دەرۋازىلىق شەھەر بولۇپ، شەھەرنىڭ مەر-

كىزىدىكى قاغان ئوردىسىنىڭ ئۇستىدە 100 ئادەم سىغىدىغان ئالتۇن چېدىر بار. بۇ ئالتۇن چېدىر بەش فەرسەھ (35 كىلومېتر) يىراقلىقتىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ دەپ يېزىشقانىدى. ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنى باشتا ئېيتقىنىمىزدەك ئۇيغۇرلارنىڭ ئون ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇزدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تارمىقى بىرلىشىپ قۇرغان.

ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى كۈچەيگەن مەزگىلدە (مىلادىنىڭ 750 - يىللىرى) تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقىي چېگرىسى قىدىرقان تاغلىرىنىڭ شەرقىغە، شىمالىي بايكۆل (بايقال) بىلەن يەنەي (ئەسلى ئۇيغۇرچە ئاتلىشى ئاناساي) دەريا سىنىڭ بويلىرىغىچە، غەربىي چېگرىسى بالقاش كۆلىنىڭ شىمالىدىن تارتىپ، پەرغانە ۋادىسىغىچە، جەنۇبىي چوغاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىگىچە، غەربىي - جەنۇبىي ھىندىستاننىڭ شىمالىغىچە سوزۇلغانىدى. قاغانلىق تېررىتورىيىسىنىڭ يەر مەيدانى 5 مىليون كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، ھازىرقى فرانسىيەدىن بەش ھەسسە چوڭ ئىدى. ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ ھەربىي كۈچلىرى مىلادىنىڭ 646 - يىلىدىن 740 - يىللىرىغىچە 50 مىڭ ئاتلىق قوشۇندىن ئىبارەت بولغان. مىلادىنىڭ 750 - يىللىرىدىن باشلاپ 221 مىڭ ئاتلىق قوشۇنغا (ئاتلىق قوشۇن 17 دىۋىزىيە بولۇپ ھەربىر دىۋىزىيىسى 13 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان) كۆپەيگەنىدى.

مانا شۇنداق ناھايىتى كۈچلۈك، مۇستەقىل بولغان ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى ئەينى ۋاقىتتا ئاسىيادىكى چوڭ دۆلەتلەر بولغان — تاڭ سۇلالىسى ۋە تىبەت خانلىقى بىلەن

باراۋەر ئورۇندا تۇراتتى.

IX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىغا كەلگەندە، بۇ كۈچلۈك ئۇيغۇر دۆلەت ئىچكى زىددىيەتلەر سەۋەبىدىن ئاجىزلىشىشقا قاراپ ماڭدى.

بولۇپمۇ ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى مىلادىنىڭ 830 - يىللىرىغا كەلگەندە، قورقۇنچلۇق ئەھۋالدا قالدى. ھازار تېكىن قاغان بولغان ۋاقتىدىن باشلاپ، ئۇيغۇر - ئۇرخۇن شاھزادىلىرى ئىچىدە قاغانلىق ئورنىنى تالىشىش يۈز بېرىپ ئىچكى ئۇرۇشلار باشلاندى. بولۇپمۇ خۇ تېكىننىڭ ۋاقتىدا ئىچكى ئۇرۇش ئەۋجىگە چىقتى. ئىچكى ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈلگەن ھازار تېكىننىڭ تەرەپدارلىرى، خۇ تېكىننى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن ئىيان كۆتۈرۈشكە بەل باغلىدى. ئەھۋالنى سېزىپ قالغان خۇ تېكىن ئىيان كۆتۈرمەكچى بولغانلارنى ئۆلتۈردى. بۇ ئەھۋال يۈز بەرگەندە، باش تارقان قارا بولۇق مىلادىنىڭ 839 - يىلى بىر قىسىم قوشۇنغا تايىنىپ، خۇ تېكىنگە قارشى چىقتى. ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان خۇ تېكىن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. قارا بولۇق كىچىك تېكىننى قاغانلىق تەختكە چىقاردى. مىلادىنىڭ 839 - يىلى ياغلاقارلاردىن بولغان باش تارقان قارا بولۇق ياغلاقارخانزادىسى كىچىك تېكىننى تەختكە چىقارغاندا، ئادىزلاردىن بولغان باش قوماندان قولۇق باغا ئىيان كۆتۈرۈپ ئاسىيلىق يولىغا ماڭدى. مانا شۇنداق خەتەرلىك ئەھۋال يۈز بەرگەندە، ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى تېررىتورىسىدە تەبىئىي ئاپەت يۈز بېرىپ، يېزا ئىگىلىكى ۋەيران بولدى، ئەلنى ئاچارچىلىق قاپلىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە

قاتتىق قار يېغىپ جۇتچىلىق ھۆكۈم سۈرۈپ، ناھايىتى ئۇرغۇن چارۋا مال توڭلاپ ئۆلدى. خەلق ئۇۋچىلىق - ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ سەرسان بولدى.

بۇلارنى ئاز دېگەندەك، قىرغىزلار ئىسيان كۆتۈرۈپ ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا بەل باغلىدى. قىرغىزلار ئەسلىدە مىلادىنىڭ 756 - يىلىدىن باشلاپ ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىغا بېقىنغان خاتلىق ئىدى. ھازىرقى يەنىسەي دەريالىرىنىڭ بويىدا ياشايدىغان قىرغىزلار مىلادىنىڭ 821 - يىلى ئۇيغۇر قاغانى ئاي تەگرىدا قۇۋت بولمىش قۇچ بىلگە قاغان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، توختىماي ئىسيان كۆتۈرۈپ كەلگەنىدى.

«كونا تاڭنامىسى يىلنامىسى. قىرغىزلار ھەققىدە قىسسە»، «يېڭى تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى. قىرغىزلار ھەققىدە قىسسە»دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلار ئاقىرىنداش بولغان يەنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ تىل - يېزىقى ئۇيغۇرلارنىڭ تىل - يېزىقى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، چاچلىرى قىزغۇچ، كۆزلىرى كۆك، چىرايلىرى تاق سۈزۈك ئىكەن. يەنە باشقا تارىخىي مەلۇماتلاردا، VIII ئەسىردە يەنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ سانى 1 مىليون بولۇپ، 100 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان ئاتلىق قوشۇنى بار ئىدى، دېيىلىدۇ.

مىلادىنىڭ 840 - يىلى ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىدا خەتەرلىك ئەھۋالنىڭ يۈز بەرگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان قىرغىز خانى ئازى (بۇ ئىسىم ئەمەس، خاتلىق ئۇنۋانى بولىۋا

گېرەك) قارابالغاسۇنغا ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلاندى. دەل شۇ چاغدا، ئادەتتىكى قەبىلىسىدىن بولغان باش قوماندان قۇلۇق باغا قىرغىزلارنىڭ ياردىمىگە يۆلىنىپ، ياغلاقارلاردىن قاغانلىق ئورنىنى تارتىۋېلىشنى كۆزلەپ، بىر قىسىم ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ قىرغىزلار ئارىسىغا قاچتى ۋە ئىچكى ئەھۋالنى قىرغىز خانىغا مەلۇم قىلىپ، ئۇنى قارابالغاسۇنغا ھۇجۇم قىلىشقا كۈشكۈرتتى. پۈرسەتنى غەنىيمەت بىلگەن قىرغىز خانى ئاپا باشچىلىقىدا 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنى ئاتلاندۇرۇپ (بۇ قوشۇنىنىڭ مەلۇم قىسمى قۇلۇق باغا باشلاپ بارغان ئۇيغۇر قوشۇنى ئىدى) ئۇلارنى ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇنغا يوللىدى. قىرغىزلار قاغان كېچىك تېكىننى ۋە قارابولۇقنى ئۆلتۈرۈپ قاغان ئوردىسىغا ئوت قويدى. ئوردا ئەزىمىدىكى ھەددى - ھىسابسىز دۇنيادەپسەنلەرنى بۇلاپ - تالىدى. 221 مىڭ كىشىلىك مۇنتەزەم ئاتلىق قوشۇنغا ئىگە قۇدرەتلىك ئۇيغۇر قاغانلىقى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئوگۇشىزلىقلار سەۋەبىدىن، قىرغىزلارنىڭ ئىسيانىغا تاقابىل تۇرالمىدى. شۇ چاغدا بىر قىسىم ئۇيغۇر خانزادىلىرى پايتەخت قارابالغاسۇننى تاشلاپ چىقىپ قاغانلىقنىڭ سىياسىي مەركىزىنى تەڭرى تاغلىرىنىڭ ئېتىكىگە كۆچۈرۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

خانىم قۇلۇق باغا مەقىتىگە يېتەلمەي، ھەسرەت - نادامەتتە قالدى.

يۇقىرىدىكى سەۋەبلەرگە كۆرە، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى غەربكە قاراپ كۆچتى. شەرقىي ئۇيغۇر-

لارنىڭ باشقا تەرەپكە كۆچمەي غەربكە كۆچۈشىدە مەلۇم تۈرلۈك سەۋەب بار ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا ئەزەلدىن قارتىپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا يۇرتى ئىدى. بۇنىڭدىن قالسا، ئوتتۇرا ئاسىيا تېررىتورىيىسى ئىچىدىكى خېلى كۆپ رايونلار (تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبى، پەرغانە ۋادىسى، يەتتەسۇ) ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىگە كىرەتتى.

شۇنىڭ ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 840 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلار شەرق تەرەپكە — قىتانلار ۋە شىمۇلار قېشىغا بارماي، غەربكە — ئۆز قېرىنداشلىرى بولغان غەربىي ئۇيغۇرلار قېشىغا كۆچكەن. ھازىرقى موڭغۇلىيىنىڭ شەرقىدە ياشايدىغان قىتانلار ۋە شىمۇلار ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار موڭغۇل - توڭگۇس نەسىللىك خەلق بولۇپ، ئۇيغۇرلار بىلەن قان قېرىنداش ئەمەس ئىدى. شەرقىي ئۇيغۇرلار مانا شۇ ئەھۋالنى ھېسابقا ئېلىپ، قىتانلار ۋە شىمۇلارغا ئىشەنچ قىلالمىغان. كېيىن يۇز بەرگەن كۆڭۈلسىزلىك ئەھۋاللار شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتا ئويلىغانلىرىنىڭ توغرا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

مىلادىنىڭ 840 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپچىلىكى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۆز قېرىنداشلىرى — غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىغا كۆچتى. بىر قىسمى بولسا ئۆگە تېكىن باشچىلىقىدا جەنۇب (جۇڭگونىڭ شىمالىي چېگرىلىرىغا يېقىن جايلار)قا كۆچتى. مانا شۇ جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار 300 مىڭ ئۆيچۈرىسىدە بولۇپ، ئۆگە تېكىننى قاغان قىلىپ كۆ-

تۇردى. لېكىن ئۇلار ئېچىنىشلىق تەقدىرگە دۇچ كەلدى: ئۇ شەنگەن قوشۇنىنى دۇشمەنلىك قىلدى، ئىچكى ئۇرۇشقا دۇچ كەلدى، قىتانلار بىلەن شىرۋىلار ئۇلاردىن يۈز ئۆرۈپ دۇشمەنلىرىگە ياردەم بەردى. ئۆگە قاغان ئىچكى ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئوكسى ئىنەن تېكىن قاغان بولدى. ئىنەن قاغان شىرۋىلارنىڭ نىيىتى بۇزۇلۇپ، ئۇنى دۇشمەنلىرىگە تۇيۇق بەرمەكچى بولغانلىقىنى سېزىپ قېلىپ، ئايالى قارلۇ بېگە بىلەن ئوغلى دوس تېكىن قاتارلىق توققۇز كىشىنى ئەگەشتۈرۈپ، يوشۇرۇنچە غەربكە قاراپ قاچتى.

پان تېكىن

مىلادىنىڭ 840 - يىلى ئادىز خانزادىسى پان تېكىن بىرقانچە قېرىنداشلىرى بىلەن بىرلىكتە، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇن ئەتراپىغا يېقىنراق بولغان جايلاردا ياشايدىغان قەبىلە - ئۇرۇغنى باشلاپ غەربكە كۆچتى.

پان تېكىن مۇشەققەتلىك يول يۈرۈپ، تاغ - داۋانلارنى ئېشىپ، بىرنەچچە يۈز مىڭ ئاھالىنى باشلاپ، مىليونلىغان چارۋا مالالارنى ھەيدەپ مىلادىنىڭ 841 - يىلى كۈزدە ھازىرقى جىمسارنىڭ شەرقىدىن تارتىپ ھازىرقى قۇمۇل بارىكۆل يايلىقىغىچە بولغان جايلارغا كېلىپ توختىدى، ئۇنىڭغا دەم ئېلىش كىرەك ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە قىش يېقىنلاپ قالغانلىقتىن، چارۋا مالالارنى ئامان - ئېسەن

ئەتىيازغا چىقىرىۋېلىش ئۈچۈن، ئوت - چۆپى مول، يىلىق قىشلاقلارنى تېپىشقا، قىشلىق ئوت - چۆپ، يەم - خەشەك تەييارلىۋېلىشقا تىرىشا كېلەتتى. يەنە بىر تەرەپتىن قارابالغاسۇننى ۋەيران قىلغان قىرغىزلارنىڭ پان تېكىننىڭ ئىزىدىن قوغلاپ كېلىش خەۋپىمۇ بار ئىدى.

دېگەندەك، مىلادىنىڭ 842 - يىلى قىرغىزلار پان تېكىن باشچىلىقىدا غەربكە كۆچۈپ جىمسار، بارىكۆل ئەتراپلىرىدا ئۇرۇۋاتقان ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلىشقا بەل باغلىدى. دەل شۇ چاغدا، تالاس سۇلالىسىنىڭ بەزى سىياسەتچىلىرى پان تېكىنگە ياردەم بېرىپ، قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمىنى تارمار قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ تەكلىپ باش ۋەزىر لى دېيۇ تەرىپىدىن رەت قىلىنىدى.

ئۆزلىرى ئۇيغۇن ئوخشىلىۋاتقان بولغان ياخشى ۋەزىيەتتىن پايدىلانغان قىرغىزلار مىلادىنىڭ 842 - يىلى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىغا بېسىپ كىرىپ، ماناس، جانبالىق، ئۇرۇمچى قاتارلىق شەھەرلەرنى بېسىۋالدى. ئاندىن كېيىن شەرقە يۈرۈپ، بەشبالىقنى بېسىۋالدى. بۇنداق خەتەرلىك ئەھۋالدىن چۆچۈگەن پان تېكىن غەربىي جەنۇبقا يۈرۈپ (قۇمۇلدىن ئۆتۈپ) قاراشەھەر، كۇچا رايونلىرىغا بېرىپ ماكانلاشتى. قاراشەھەر بىلەن كۇچا ستراتېگىيە جەھەتتىن ئوبدان شارائىتقا ئىگە بولۇپ، تەڭرىتاغلىرى تۇسۇپ تۇراتتى، قىرغىزلار ئاسانلىقچە ھۇجۇم قىلالمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، قاراشەھەر بىلەن كۇچا رايونلىرى بىرنەچچە يۈز مىڭ ئادەمنى باقالايدىغان ئىقتىسادىي ئاساسقا ۋە مىليونلىغان چارۋا مالالار يايلىغۇدەك يايلاقلارغىمۇ ئىگە ئىدى. پان

تبكىن قاراشەھەر بىلەن كۆچا رايونلىرىدا بىر مەزگىل تۇرۇپ، ئۆزىنى ئوڭشۇالدى.

ئۇرخۇنلاردىن كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقى ئىرتىش ۋادىسى (ھازىرقى ئىگىشياداً)دىن تارتىپ كەڭشۇنىڭ جايلىرى، ۋۇ ۋېي قاتارلىق جايلىرىغا كېلىپ ماكانلاشتى. چۈنكى، ئۇ جايلاردا قەدىمدىن تارتىپ ئۇيغۇرلار ياشاپ كەلگەنىدى. بۇجايلارغا كۆچكەن ئۇيغۇرلار ياغلاقلار قەبىلىسىنى ئاساس قىلغان قەبىلە - ئۇرۇقلار ئىدى. بۇلار كەڭشۇدىكى قېرىنداش لىرى بىلەن بىرلىشىپ مىلادىنىڭ 870 - يىلى كەڭسۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى.

پان تبكىن قاراشەھەر، كۇچا رايونلىرىدا بىر مەزگىل تۇرۇپ، دەرمان يېغىپ، ئۆزىنى ئوڭشۇالغاندىن كېيىن، ئۆزىنى «يابغۇ» دەپ ئاتىدى. بۇنىڭ سەۋەبى بار ئىدى. 840 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى ئۆگە تبكىن باشچىلىقىدا جەنۇبقا كۆچكەن. ئۇلار تاڭ سۇلالىسىدىن ھەربىي ياردەم ئېلىپ قاغانلىقىنى ئۇزۇل - كېسىل ھالاك بولۇشتىن ساقلاپ قالماقچىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار ئۆگە تبكىننى قاغان قىلىپ كۆتۈرگەن، دېمەك. پان تبكىن ئۆگە تبكىننىڭ قاغان بولغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، مىلادىنىڭ 842-يىلى ئۆزىنى «يابغۇ»دەپ ئاتىغان بولسا كېرەك. ئۆگە تبكىن ئادىز خانزادىسى ئىدى.

«تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى. ئۇيغۇرلارھەققىدە قىسسە» ۋە «قامۇسنامە»دىكى تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، مىلادىنىڭ 840 - يىلى جەنۇب (جۇڭگونىڭ خېبېي، سەنشى ئۆلكىلىرى-

نىڭ شىمالى)غا كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلار مىلادىنىڭ 841-يىلى ئۆگە تبكىننى قاغان قىلىپ كۆتۈرگەن. ساددا، غەيرەتلىك، سەمىمىي، بەختسىز قاغان ئۆگە تبكىن تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى ۋۇزۇڭنى (مىلادىنىڭ 841 - يىلىدىن 846 - يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) بېشىغا كۈن چۈشكەن ئۇيغۇرلارغا ھەربىي جەھەتتىن ياردەم بېرىدۇ. دەپ ئىشەنگەنىدى. ئەمما ئۆگە تبكىنىڭ ئارزۇسى يوققا چىقتى. چۈنكى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋۇزۇڭنىڭ ھۇزۇرى (چاڭئەن)غا ھەربىي ياردەم سوراپ بارغان ئۇنىڭ ئەلچىسى باش ۋەزىر ئېبل ئىگەسىچاڭئەندىن ئۈمىدسىز، پەرىشان ھالدا قايتىپ كەلدى. پادىشاھ ۋۇزۇڭ ئۆگە قاغانىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلغانىدى. تبخمۇ ئېغىر ئەھۋالغا دۇچ كەلگەن ئۇيغۇرلار تۇرمۇشتا ناھايىتى قىينالدى. ئۇلارغا دۈشمەنلىرى ھۇجۇم قىلىپ تۇردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە خانزادىلەر ئارىسىدا ئۇرۇش يۈز بەردى. خانزادە ھورموز تبكىن باشلىق بىر قىسىم ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. 846 - يىلى باش ۋەزىر مەينىچۇر تبكىن ئۆگە قاغانىنى ئۆلتۈردى. ئىنەن تبكىن ئاكىسىنىڭ ئورنىغاقاغان بولدى. ئۇزۇن ئۆتمەي شىرۋىلار ئىنەن قاغانىنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق ھەربىي ۋالىيسى جاڭ جۇنۇۋغا ئۇتۇپ بەرمەكچى بولدى. بۇ ئىشتىن ئۆز ۋاقتىدا خەۋەر تاپقان ئىنەن قاغان بىز باشتا ئېيتىپ ئۆتكەندەك يوشۇرۇنچە غەربكە قاچتى. لېكىن ئىنەن تبكىنىڭ غەربكە ئامان-ئېسەن كەلگەنلىكى ھەققىدە تارىخي خاتىرىلەردە ئىشەنچلىك مەلۇمات يوق.

پان تبكىن مىلادىنىڭ 846 - يىلى شەرق ۋە غەربتىكى

ئۇيغۇرلارنىڭ بىر ئورتاق قاغانى بولمىغانلىقىدىن خەۋەر تېپ
چىپ، ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلاشقا ھازىرلاندى. چۈنكى، ئىنەن
قاغان ئىزسىز يوقالغانىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى پان تېكىن مىلادىيە
نىڭ 848 - يىلى قاغانلىق تەختكە چىقتى. پان تېكىن قا-
غان بولغاندىن كېيىن، ئاۋۋال تىبەتلىكلەرنى تۇرپاندىن
قوغلىدى. ئاندىن كېيىن، بوكو تېكىن قوماندانلىقىدىكى ئۇي-
غۇر قوشۇنلىرى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرى
(ماناس، ئۇرۇمچى، بەشبالىق قاتارلىق جايلار)دىن
قىرغىزلارنى قوغلاپ چىقاردى. بوكو تېكىن
مىلادىيىنىڭ 866 - يىلى چېڭخەي ئەترايلىرىدا تىبەت-
لىكلەرنى تارمار قىلىپ، ئۇلارنىڭ سەردارى ساڭكۈڭ رېنىڭ
كاللىسىنى ئالدى. مانا شۇ غەلىبە مۇناسىۋىتى بىلەن بوكو
تېكىن خەنزۇ خانلىرىنىڭ قوللىشىغا تايىنىپ، كەڭىدا 100
يىل (مىلادىيىنىڭ 770 - يىلىدىن 866 - يىلىغىچە) تۇرغان تى-
بەتلىكلەرنى ئۇ جايدىن قوغلاپ چىقاردى. خېشى كارىدورىدە-
كى ئۇيغۇرلارمۇ (بۇلارنىڭ بىر قىسمى 840 - يىلى كۆچۈپ
كەلگەن) 870 - يىلى كەڭىيۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرۇش ئىمكا-
نىيىتىگە ئىگە بولدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، پان تېكىن كەڭىيۇ-
دىكى ئۇيغۇرلار بىلەن يېقىن قېرىنداشلارچە مۇناسىۋەت
ئورناتتى.

پان تېكىن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بىر قاتار غەلىبە
لەردىن كېيىن، مىلادىيىنىڭ 866 - يىلى بەشبالىقنى ئۇيغۇر
ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ پايتەختى قىلىپ بەلگىلىدى. ئۇيغۇر
ئىدىقۇت خانلىرى يازدا بەشبالىقتا يازلاپ، قىشتا ئىدىقۇت

شەھرىدە قىشلايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن تارىختا، بەشبالىقنى
يازلىق پايتەخت، ئىدىقۇت شەھرىنى بولسا قىشلىق
پايتەخت دەپ ئاتايدۇ.

بەشبالىقنى پايتەخت قىلغان ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى
ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ داۋامى ئىدى. ئۇنىڭ تېررىتو-
رىيىسى شەرقتە ھازىرقى جېڭچەنگىچە، غەربتە بۆگۈرگىچە،
جەنۇبتا تەكلىماكان چۆلىگىچە، شىمالدا جەنۇبىي ئالتايغىچە
سوزۇلغان. ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىرى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ
ئادىز قەبىلىسىدىن ئىدى. ئۇلار ئۆزىنى «ئىدىقۇت» ئۇنۋا-
نى بىلەن ئاتىدى. كىم خان بولسا ئۇنىڭ نامىغا «ئىدىقۇت»
ئۇنۋانى قوشۇپ ئېيتىلاتتى. مەسىلەن: ئىدىقۇت بارچۇق ئارت
تېكىن، ئىدىقۇت قۇجىغار تېكىن دېگەنگە ئوخشاش. قەدىمكى
ئۇيغۇرچىدا «ئىدىقۇت» سۆزى — «بەختلىك پادىشاھ» دېگەن
مەنىنى بېرەتتى. ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تۇرپاندىن
تېپىلغان بىر تامغىسىغا خەنزۇچە يېزىق بىلەن مۇنداق سۆز-
لەر ئويۇلغان: 《大福大回鹘国》 بۇنىڭ مەنىسى «ئۇلۇغ
بەخت - ساۋادەتلىك، ئۇلۇغ ئۇيغۇر دۆلىتى» دېگەن بولىدۇ.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى، ئۇيغۇر خە-
قىنىڭ قەھرىمان ئوغلى — پان تېكىن مىلادىيىنىڭ 866 - يىلى
بوكو تېكىن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

ئون سەككىزىنچى باب قاراخانىلار ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى

قاراخانىلار بىلەن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ مۇناسىۋىتىگە دائىر تارىخىي مەلۇماتلار بېتەرلىك ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىسلام تارىخچىلىرى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى توغرىسىدا تۇرۇك مەلۇمات قالدۇرمىغان. جۈملىدىن تارىخچىلىرى بولسا قاراخانىلار بىلەن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا تەپسىلىيرەك مەلۇمات بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالمىغان. چۈنكى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە قىتان خانلىقى بىلەن تاڭغۇت خانلىقى سۈلالىسىنىڭ قاراخانىلار ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن ھەر جەھەتتىن قويۇق مۇناسىۋەت قىلىشقا توسقۇن بولاتتى.

بىزپەقەت بەزىبىر ئىسلام يازغۇچىلىرىنىڭ يېرىم خىيالىي بولغان تەزكىرىلىرى، تۇرپاندىكى «ئەلپەتتا» مازارى توغرىسىدىكى تارىخىي چىنلىققا ئۇيغۇنراق كېلىدىغان بەزى رىۋايەتلەرگە ئاساسلىنىپلا، قاراخانىلار بىلەن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ قانداق مۇناسىۋەتتە بولغانلىقى توغرىسىدا قىسقىچە چۈشەنچە ھاسىل قىلالايمىز.

قاراخانىلارنىڭ كۈچەيگەن دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 920 ـ يىلىدىن 1010 ـ يىلىغىچە) ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى (مىلادىنىڭ 960 ـ يىلى) دەپ جاكارلىغان قاراخانى ئۇيغۇرلىرى بىلەن بۇددا دىنىنى دۆلەت دىنى قىلغان ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بىرنەچچە قېتىم ئۇرۇش بولغان.

مىلادىنىڭ 920 ـ يىلى ستۇق بوغراخان مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، بۇددىست ئۇيغۇرلار بىلەن مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇزۇنغا سوزۇلغان قانلىق ئۇرۇشلار داۋام قىلغان. ستۇق بوغراخاندىن تارتىپ يۈسۈپ قادىرخانغىچە قاغان بولغان قاراخانى ھۆكۈمرانلىرى (مىلادىنىڭ 920 ـ يىلىدىن 1030 ـ يىلىغىچە) بۇددا دىنى بىلەن شاغان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان باشقا ئۇيغۇرلارنى ئىسلام ئېتىقادىغا ئىشەندۈرۈش ئارقىلىق مىللەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۈرەش باشلىغان.

ستۇق بوغراخان مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، خوتەن دىكى، كۇچادىكى ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئۆز ئىختىيارىي بىلەن ئېتىقاد قىلىش بۇياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە قاراخانىلارغا دۈشمەنلىك كۆزى بىلەن قاراپ، ئۇلارغا ئۇزۇن مۇددەتكىچە قوراللىق كۈچ بىلەن قارشى تۇردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ستۇق بوغراخان بۇددىست ئۇيغۇرلارنى مۇسۇلمان قىلىش ئۈچۈن دىنىي تەشۋىقات ئېلىپ بېرىش ئۇسۇلىنى قوللىنىشتىن كۆرە، تولىراق قورال كۈچى ئىشلىتىشكە بەكرەك ئەھمىيەت بەرگەنىدى.

ستۇق بوغراخان ئاۋۋال خوتەندىكى ۋە كۇچادىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى. بۇ ئىككى خان لىقتىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار ئۈنىڭغا ئىلاجسىز لىقتىن بويسۇنۇن بولسۇ، بەنىلا مۇسۇلمان بولمىدى، يۈرۈنقى بۇددا ئېتىقادىدا قالدى.

ستۇق بوغراخان تەخمىنەن مىلادىنىك 940 - يىلى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن ئىككى يۆنىلىش بويىچە قوشۇن ماڭدۇردى. شىمالىي(ئىلى تەرەپتىن)، جەنۇبىي (قاراشەھەر تەرىپىدىن) يۆنىلىشتىن ھۇجۇم قىلغان قاراخانى قوشۇنلىرى ئىدىقۇت قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى بۇددا ئېتىقادىدا قېلىش شەرتى بىلەن قاراخانىلارغا بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

مىلادىنىك 870 - يىلى پان تېكىن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن بوكو تېكىن خان بولغانىدى. بوكو تېكىن تۆت يىل (870 — 873)خان بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، مىلادىنىك 940 - يىلىغىچە بولغان 70 يىل (873 — 940) ئىچىدە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا كىملەرنىڭ خان بولغانلىقى توغرىسىدا ھېچقانداق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئىسلام تارىخچىلىرى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئۇيغۇرلار توغرىسىدا بىرەر خاتىرە قالدۇرۇشقا ئانچە كۆڭۈل بۆلمىگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، تالاس سۇلالىسى مىلادىنىك 907 - يىلى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، جۇڭگودا يۈز بەرگەن بۆلۈنۈش، ئىچكى ئۇرۇشلار سەۋەبىدىن جۇڭگو تارىخچىلىرى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى توغرىسىدا بىرەر مەلۇماتقا ئىگە بولالمىغان. چۈنكى تالاس سۇلالىسى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن،

جۇڭگودا «بەش سۇلالە» ۋە «ئون بەگلىك» دەپ ئاتىلىدىغان ھاكىمىيەتلەر مەيدانغا كەلگەن. ئاھايىتى قالايمىقانچىلىق ھۆكۈم سۈرگەن. مانا شۇ «بەش سۇلالە» ۋە «ئون بەگلىك» دەۋرى مىلادىنىك 907 - يىلىدىن 960 - يىلىغىچە (سۇڭ سۇلالىسى قۇرۇلغىچە) ھۆكۈم سۈرگەن. شۇ مەزگىلدە جۇڭگو بىلەن غەربتىكى دۆلەتلەر ئارىسىدىكى ئالاقىلەر (دىپلوماتىك ئالاقە ۋە سودا ئالاقىلىرى) ئۈزۈلۈپ قالغان. شۇ سەۋەبتىن، «بەش سۇلالە» ۋە «ئون بەگلىك» دەۋرىدە ئۆتكەن جۇڭگو تارىخچىلىرى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى توغرىسىدا بىرەر خاتىرە قالدۇرمىغان.

بىز يەقەت قاراخانىلارنىڭ بەزىبىر خانلىرى توغرىسىدا يېزىلغان تەزكىرىلەردىكى ئەھمىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدىغان خاتىرىدىن مىلادىنىك940 - يىللىرى قاراخانىلار بىلەن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى ئارىسىدا بولغان ئۇرۇش توغرىسىدىكى مەلۇماتقا ئېرىشتۇق. مىلادىنىك 940 - يىللىرى قاراخانىلار ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا يۈرۈش قىلغان چاغدا، ئۇيغۇر ئىدىقۇتى — ئىردىمىن ئىل تۇتمىش ئالپ ئارسلان قۇتلۇق كۆل بىلگە قاغان ئىدى. بۇ خان توققۇز يىل (940 — 948) سەلتەنەت سۈرگەن. دېمەك مىلادىنىك 940 - يىلى قاراخانىلار بىلەن ئۇرۇشقان ئىدىقۇت خانى مۇشۇ قاغان ئىدى.

بۇددىست ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا ئەبۇ نەسىر سامانىنىك ئوغلى ئابدۇلپەتتا (بەزى تەزكىرىلەردە «ئالپ ئاتا» دەپ يېزىلغان) ناھايىتى چوڭ جاسارەت كۆرسەتكەن. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ستۇق بوغراخان ئۇنىڭغا «ئالپ تېكىن» («قەھرىمان شاھزادە») ئۇنۋانىنى بەرگەن.

قاراخانىلارنىڭ مىلادىنىڭ 970 - يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىلغانلىقى مەلۇم. چۈنكى، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى مىلادىنىڭ 940 - يىلى قاراخانىلارغا بېقىنغان بولسىمۇ، ئەمما ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا يەنە مۇستەقىل بولۇۋالغان.

ستۇق بوغراخان مىلادىنىڭ 956 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى بايتاش (956 — 958)، توڭگا ئىلىك (958 — 970)لەر قاغان بولغانىدى.

مىلادىنىڭ 970 - يىلى توڭگا ئىلىك (سۇلايمان بوغراخان) ئالپ تېكىننى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى ئۇزۇل - كېسىل بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن يولغا سالدى. بۇ چاغدا ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ خانى ئارسلانخان (مىلادىنىڭ 948- يىلىدىن 984 - يىلىغىچە خان بولغان)ئىدى. ئالپ تېكىن قوماندانلىقىدىكى قاراخانىلارنىڭ قوشۇنى ئاقسۇ، كۇچادىن ئۆتۈپ قاراشەھەرنى ئالدى. ئاندىن كېيىن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ قىشلىق پايتەختى ئىدىقۇت شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى. قاتتىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن ئارسلانخان مەغلۇپ بولىدى ۋە تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى بەشبالىققا چېكىندى. ئالپ تېكىن ئۈرپان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، بەشبالىققا يۈرۈش قىلدى. ئارسلانخان بەشبالىقتىن ئىدىقۇت شەھىرىگە بارىدىغان تەڭرىتېغىنى كېسىپ ئۆتكەن تاغ يولى ئېغىزى (بەزى خاتىرىلەرگە كۆرە ھازىرقى داۋانچىڭ ئەتراپى)غا ئۇرغۇن قوشۇن توپلاپ ھەل قىلغۇچى ئۇرۇشقا تەييارلىنىپ تۇردى. مانا بۇ جايدا بولغان ئۇرۇشتا ئالپ تېكىن مەغلۇپ بولدى. ئۆزىمۇ ئۆلدى. ئۇرۇشتا غالىب بولغان ئارسلانخان ئۈرپان، قاراشەھەر قاتارلىق شەھەرلەرنى قايتۇرۇۋالدى. XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا مۇسۇلمان بولغان ئۈرپان ئۇيغۇرلىرى ھازىرقى ئاستانىدە، ئالپ تېكىننى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن «ئەلپەتتاء (ئالپ ئاتا ياكى ئابدۇلپەتتا دېمەكچى)دەپ ئاتىلىدىغان مازارنى بىنا قىلدى. بۇ مازار 1967 - يىلى مەدەنىيەت ئىنقىلابىدا ۋەيران قىلىندى.

قاراخانىلارنىڭ مىلادى 970 - يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا قىلغان يۈرۈش مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى ئۇزۇنغىچە مۇستەقىل ياشىدى. بىز ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ مىلادى 1027 - يىلى 2 - ئايدا غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنىڭ مەشھۇر سۇلتانى مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ ھۇزۇرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، قاراخانىلارغا قارشى بىر بىتىمنامە تۈزۈشنى تەكلىپ قىلغانلىقىنى، مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ ئىدىقۇت بۇددىستلىرىنىڭ تەكلىپىنى رەت قىلغانلىقىنى باشتا بايان قىلغانىدۇق. بەزىبىر ئىشەنچلىك تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، شۇ چاغدا شەرقىي قىتان خانلىقى (907 — 1124) مۇئۆز ئەلچىلىرىنى ئۇيغۇر ئىدىقۇت ئەلچىلىرىگە ھەمراھ قىلىپ، غەزنىگە ئەۋەتكەن. مۇشۇ پاكىتقا قارىغاندا، ئەينى ۋاقىتدا قىتانلارمۇ ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن بىرلىشىپ، غەزنەۋىلەرنى يېنىغا تارتىپ قاراخانىلارغا قارشى ئىتتىپاق تۈزۈشكە ھەرىكەت قىلغان.

بەزى تارىخچىلارنىڭ ئېيتىشىچە، مىلادىنىڭ 1018 - يىلى شەرقىي قىتانلار قاراخانىلارغا ھۇجۇم قىلىپ، بالاساغۇن ئەتراپىغا بېسىپ كەلگەندە، قىتان قوشۇنلىرى قاتاردا ئۇيغۇر ئىدىقۇت قوشۇنلىرىمۇ بولغانىكەن.

ئون توققۇزىنچى باب ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ سۆگ سۆلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

مىلادىنىڭ 850 ـ يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى قۇرۇلـ ماندا، جۇڭگودىكى تاڭ سۆلالىسى ئاجىزلىشىپ، زاۋالـلىققا يۈز تۇتقانىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن تاڭ سۆلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى كۆرۈنۈشتە دوستانە بولغان بىلەن، ئەمەلىيەتتە بىر ـ بىرىگە تەسىر كۆرسەتكۈدەك ھالدا ئەمەس ئىدى.

مىلادىنىڭ 907 ـ يىلى تاڭ سۆلالىسى ئاغدۇرۇلۇپ كەتكەندىن كېيىن جۇڭگو تارىخىدا «بەش سۆلاله» ۋە «ئون بەكلىك دەۋرى» دەپ ئاتالىدىغان ناھايىتى چوڭ بۆلۈنۈش ۋەزىيىتى مەيدانغا كەلدى. شۇ دەۋردىكى بۆلۈنۈش جۇڭگو تارىخىدىكى «ئۇچ دۆلەت دەۋرى» (مىلادىنىڭ 220 ـ يىلىدىن 280 ـ يىلىغىچە) دەپ ئاتالغان بۆلۈنۈشكە قارىغاندا، تېخىمۇ قورقۇنچلۇق بۆلۈنۈش ئىدى. «بەش سۆلاله»ۋە «ئون بەكلىك دەۋرى»دە، كېيىنكى تاڭ (923 ـ 936)، كېيىنكى لياڭ (907 ـ 923)، كېيىنكى جىن (936 ـ 946)، كېيىنكى خەن (947 ـ 950)، كېيىنكى جۇ (951 ـ 960) قاتارلىق بەش سۆلاله ھۆكۈم سۈرگەندىن تاشقىرى، يەنە جۇڭگو نىڭ جەنۇبىي تېررىتورىيىسىدە ئۇشاق ئون بەكلىكمۇ ھۆ-

كۈم سۈرگەن. مانا شۇ «بەش سۆلاله» ۋە «ئون بەكلىك»لەر بىر ـ بىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ، دەريالاپ قان تۆكتى.

مىلادىنىڭ 960 ـ يىلى سۆڭ سۆلالىسى قۇرۇلۇپ جۇڭگو ئاساسەن بىرلىككە كەلگۈچە بولغان ئۇزۇن بىر مەزـ گىلدە، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن جۇڭگو ئارىـ سىدىكى مۇناسىۋەت ئۇزۇلۇپ قېلىش ھالىتىگە كېلىپ قالـ غانىدى. لېكىن، كەڭ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن جۇڭگو ـ دىكى «بەش سۆلاله» ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ناھايىتى قىزغىن داۋام قىلدى. بولۇپمۇ سودا مۇناسىۋەتلىرى بەكمۇ راۋاجلاندى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن سۆڭ سۆلالىسى يېقىن مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا ئاكتىپ ھەرىكەت قىلدى.

سۆڭ سۆلالىسى مىلادىنىڭ 960 ـ يىلى جۇڭگونى بىرـ لىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، شىمال تەرىپىدىكى شەرقىي قىتان خانلىقى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالدى. شەرقىي قىتان خانـ لىقىنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقى يېپون دېڭىزىغىچە، غەربىي ھازىرقى موڭغۇلىيىنىڭ قوبدۇ رايونىغىچە، شىمالى ھازىرقى موڭغۇلىيىدىكى قۇرۇلون، ئۇرخۇن، سېلىنغا دەريالىرىنىڭ ۋادىلىرىغىچە، جەنۇبىي جۇڭگونىڭ شەنشى، خېبېي، لىكشيا ئۆلكىلىرىنىڭ شىمالىي قىسىملىرى ـ غىچە سوزۇلغانىدى.

شەرقىي قىتان خانلىقى جۇڭگودا ھۆكۈم سۈرگەن «بەش سۆلاله»، «ئون بەكلىك دەۋرى»دىكى قالايمىقانچىلىقتىن پايـ دىلىنىپ، تېررىتورىيىسىنى ئۇزلۇكسىز كېڭەيتتى. قۇدرەتلىنىـ ۋالدى، شەرقىي قىتان خانلىقىنى قۇرغان ئاي بوغى (907ـ

926) X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قىتان قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرىدى. ئارقىدىنلا نوجىن (جۇرجىت ــ مانجۇلارنىڭ ئەجدادى)، شرۇي قاتارلىق قەبىلىلەرنى بويسۇندۇرۇۋالدى.

شەرقىي قىتان خانلىقى يىلودىگانىنىڭ ۋاقتىدا (927 ــ 947) كۈچەيىشكە باشلىدى. يىلودىگان مىلادىنىڭ 936-يىلى ھازىرقى خېبېي، سەنشى ئۆلكىلىرىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى 16 ئوبلاستنى بېسىۋالدى. قىتانلار مىلادىنىڭ 946 ــ يىلى جەنۇبقا ھۇجۇم قىلىپ، كېيىنكى جىن بەگلىكىنى يوقىتىپ بۇ بەگلىكنىڭ زېمىنىنى بېسىۋالدى.

مىلادىنىڭ 960 ــ يىلى قۇرۇلغان سۇڭ سۇلالىسىنىڭ خانى سۇڭ تەيزۇڭ (976 ــ 997) شەرقىي قىتانلاردىن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان 16 ئوبلاستنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن مىلادىنىڭ 978 ــ يىلى ئۇلارغا قارشى ئاتلاندى. ھازىرقى بېيجىڭ شەھرى ئەتراپىدا بولغان ئۇرۇشتا قىتانلار سۇڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈردى. سۇڭ تەيزۇڭ ئاران قېچىپ قۇتۇلدى. مەغلۇبىيەتكە تەن بەرمىگەن سۇڭ تەيزۇڭ مىلادىنىڭ 982 ــ يىلى قىتانلارغا يەنە قوشۇن تارتىپ باردى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتىمۇ سۇڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى.

شەرقىي قىتانلار يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئىككى قەبىلىنى ئۇرۇشتا مەلۇبە قازانغاندىن كېيىن، سۇڭ سۇلالىسىنى پاسسىپ مۇداپىئە ھالىتىگە چۈشۈرۈپ قويدى.

ئەينى ۋاقىتتا، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىدا يەنە بىر دۈشمەن پەيدا بولدى. ئۇ بولسىمۇ تاڭغۇت قەبىلىلىرى ئىدى. مەھمۇت قەشقەرى تاڭغۇتلارنى،

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا تىلغا ئالغان 20 تۈرك قەبىلىلىرى قاتارىدا ساناپ ئۆتىدۇ. ① مەھمۇت قەشقەرى يەنە، «تاڭغۇت، تۈركىلەردىن بىر قەبىلە بولۇپ، ئۇلار چىنغا يېقىن جايلاشقان» دەپ يازىدۇ.② لېكىن ھازىرغىچە تاڭغۇتلارنىڭ تۈركىي خەلقەرگە ياكى تىبەت نەسىللىك خەلقەرگە كىرىدىغانلىقى قېتىم ئايدىڭلاشمىدى، بۇ ھەقتە تالاش ــ تارتىش بار.

تاڭغۇتلار گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمى، شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمى، نىڭشيانىڭ جەنۇبىي قىسمى، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىغا قاراشلىق ئوردوس يايلىقىنىڭ غەربىي قىسمىدا كۆچۈپ يۈرەتتى. تاڭغۇتلار مىلادىنىڭ 1032 ــ يىلى رەسمىي دۆلەت قۇرۇشتىن بۇرۇنلا، سۇڭ سۇلالىسىگە خەۋپ سېلىشقا باشلىغانىدى.

مىلادىنىڭ 960 ــ يىلى سۇڭ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن تارتىپلا، قىتانلار بىلەن تاڭغۇتلارنىڭ زېمىن كېڭەيتىش ئۈچۈن جەنۇب ۋە غەربىي جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلىشىگە چىدام تۇرالمىدى.

لېكىن، سۇڭ سۇلالىسى ئۆز دۈشمەنلىرىگە تاقابىل تۇرغۇدەك كۈچكە ئىگە ئەمەس ئىدى. سۇڭ سۇلالىسى قىتانلار ۋە تاڭغۇتلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ سىناقتىن ئۆتكەن ۋە ياخشى ئۇنۇم بەرگەن «ياتلارنىڭ قولى بىلەن ياتلارنى ئۇجۇقتۇرۇش» ستراتېگىيىسىنى قوللىنىشقا قارار قىلدى. شۇنىڭغا كۆرە، ئۆزى بىلەن چېگرىداش بولمىغان ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، قىتانلار ۋە تاڭغۇتلارغا قارشى تۇرماقچى بولدى.

تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى كەڭ ئۇيغۇر خانلىقى ۋە كەڭ، كۆكنۇردىكى

تىبەت بەگلىكلىرى بىلەن بىرلىشىپ، ئۆز دۈشمەنلىرىگە قارشى تۇرۇشقا ئانچە قىزىقمىغان. كەڭ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن تىبەت بەگلىكلىرى بىرنەچچە قېتىم تەكلىپ بېرىپ، ئاغىنىلارغا بىرلىكتە قارشى تۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغان بولسۇ. سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى ئۇلارنىڭ تەشەببۇسىنى رەت قىلغانىدى. بۇ ئەھۋالغا قارىغاندا، سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى «يېقىن قوشنىلارغا ھۇجۇم قىلىش، يىراقتىكىلەر بىلەن دوستلىشىش» دېگەن كونا تەدبىرىگە ئەمەل قىلغان بولسا كېرەك. يەنە بىر تەرەپتىن سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدىكى ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنلىرىدىن ئۇنۇملۇك ھالدا پايدىلىنىشقا بولىدۇ، دەپ ئويلىغان بولسا كېرەك. لېكىن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرى ئۇرخۇن - ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرىدەك سان جەھەتتىن كۆپ، سۈپەت جەھەتتىن جەڭگىۋار ئەمەس.

ئۇنىڭ ئۈستىگە، ۋاڭ يەندى «ئىدىقۇتقا بارغان ئەلچىلىك خاتىرىسى» دا، ئەھۋالنى ئېنىق بىلمەيلا خاتىرىلىگەندەك، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى تېررېتورىيەجەھەتتە، جەنۇبىتا خوتەن بىلەن، غەربتە... ئەرەبلەر ۋە ئىران چېگرىسىغىچە، غەربىي جەنۇبتا ھىندىستانغىچە سوزۇلغان چوڭ دۆلەتمۇ ئەمەس ئىدى.③

（原文：“……高昌，即西州也，其地南距于田，西南距大食、波斯，西距西天步路。）

ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىرانىڭ 980 - يىللىدىكى ئەھۋالىنى بىر قۇر ئەسلەپ ئۆتەيلى. ۋاڭ يەندىنىڭ ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تېررېتورىيىسى توغرىسىدا بەرگەن مەلۇماتلىرى

نىڭ تارىخىي ئەھمىيىتىنى بىلىمىز.

مىلادىنىڭ 980 - يىللىرى قاراخانىلار دۆلىتى شەرقتە بۇغۇرگىچە، غەربتە يەتتەسۇغىچە بولغان تېررېتورىيىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتاتتى. سامانىلار پادىشاھلىقى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ماۋرەئۇننەھرى قىسمى بىلەن ئىرانىڭ خوراسان قىسمىغا ھۆكۈمران ئىدى. شۇ مەزگىلدە، ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكى ئىرانىڭ غەربىي قىسمى، ئىراق سۇرىيە قاتارلىق كەڭ تېررېتورىيىگە ھۆكۈمران ئىدى. دېمەك ئۇ چاغدا، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تېررېتورىيىسىگە، تەكرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى بىر قىسىم جايلار (قۇمۇلدىن تارتىپ ھاناسقىچە بولغان جايلار) بىلەن تەكرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى تۇرپان ئويمانلىقىدىن تارتىپ، شەرقىي جەنۇبىي كەڭ سۇدىكى داشاتا ئەنشىغىچە، غەربىي جەنۇبى بۇگۇرگىچە، جەنۇبى لوپنۇرغىچە بولغان جايلار كىرەتتى.

كېيىنكى تارىخىي ۋەقەلەر، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ سۇڭ سۇلالىسىگە ھەربىي جەھەتتىن ئۇنۇم بەرگۈدەك يارىدەم قىلالمىغانلىقىنى كۆرسەتتى.

مىلادىنىڭ 1004 - يىلى شەرقىي قىتانلار سۇڭ سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلدى. قىتان قوشۇنلىرى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى كەيفېڭنىڭ شىمالىغا ئانچە يىراق بولمىغان جايغا قىستاپ كەلدى. ئەھۋال شۇنداق خەتەرلىك بولۇپ قالغانىدا، سۇڭ سۇلالىسى ئوردىسىدىكى بەزىبىر تۇراقسىز ۋەزىرلەر پايتەختنى نەنجىنگە ياكى سىچۈەنگە يۆتكەپ كېتىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئاخىر مىلادىنىڭ 1005 - يىلى قىتان خانى يىلۇلۇڭشۇ (983 — 1031) نىڭ قورقۇتۇشى (يىلۇلۇڭشۇ قىتان

قوشۇنلىرىغا ئۆزى باش قوماندان بولۇپ كەلگەندى) بىلەن سۇلالىسى شەنجۇ (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى قۇيالۇ دېگەن جاي) دېگەن جايدا ئۆزلىرى ئۈچۈن ھاقارەتلىك بولغان «شەنجۇ بىتىمنامىسى»غا قول قويدى. «شەنجۇ بىتىمنامىسى»غا كۆرە، سۇلالىسى قىتانلارغا ھەريىلى 100 مىڭ سەر كۈمۈش، 200 مىڭ توپ يىپەك مال ياساق تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. بۇنىڭغا رازى بولمىغان قىتانلار سۇلالىسىگە يەنە ھۇجۇم قىلىپ، سۇلالىسىنى ھەر يىلى 200 مىڭ سەر كۈمۈش، 300 مىڭ توپ يىپەك مال ياساق تۆلەشكە مەجبۇر قىلدى. مانا شۇنداق ئەھۋال خېلى ئۇزۇن مۇددەتكىچە خەلقىمىز سۇلالىسىگە ئۆتەيدىغان مەجبۇرىيەتتى (تۆلەيدىغان ئالۋان - ياساقلىرى)نى يەكمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى. شىمالىي سۇلالىسى (960 — 1126) شەرقىي قىتانلارغا 120 يىل (مىلادىنىڭ 1005 - يىلىدىن 1126 - يىلىغىچە) ئىچىدە تەخمىنەن 24 مىليون سەر كۈمۈش، 60 مىليون توپ يىپەك مال ياساق تۆلىدى.④ بۇنىڭدىن باشقا يەنە، تاڭغۇتلارغىمۇ مىلادىنىڭ 1044 - يىلىدىن باشلاپ ھەر يىلى 72 مىڭ سەر كۈمۈش، 153 مىڭ توپ يىپەك مال، 30 مىڭ جىڭ چاي ⑤ ياساق تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. تاڭغۇت خانى لىيەنخاۋ (مىلادىنىڭ 1032 - يىلىدىن 1048 - يىلىغىچە خان بولغان) مىلادىنىڭ 1040 - يىللىرى سۇلالىسىنى ئۇچ قېتىم ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتقاندىن كېيىن، بۇ ياساقنى تۆلەشكە مەجبۇر قىلغانىدى.

ئەگەر ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى 983 - يىلىدىن باشلاپ سۇلالىسىگە ھەربىي جەھەتتىن ياردەم بەرگەن بولسا،

سۇلالىسى شىمالىي قىتانلارغا، تاڭغۇتلارغا مۇنچىلىك دەرىجىدە بوزەك بولمىغان بولاتتى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن شىمالىي سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتىدىكى ۋەقەلەر خېلى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

سۇلالىسىنىڭ خانى سۇلالىسىنىڭ تەيزۇڭ مىلادىنىڭ 981 - يىلى 5 - ئايدا ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا مەشھۇر دىپلومات، تارىخچى ۋاڭيەندى (مىلادىنىڭ 938 - يىلى تۇغۇلۇپ مىلادىنىڭ 1000 - يىلى ئۆلگەن) باشچىلىقىدا، بەيشۇن ئورۇنباسارلىقىدا بىر يۈز نەچچە كىشىدىن تەركىب تاپقان ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ئەۋەتتى.

ۋاڭ يەندى مىلادىنىڭ 981 - يىلى 5 - ئايدا يولغا چىقىپ، مىلادىنىڭ 982 - يىلى 4 - ئايدا ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا كەلدى. ئۇ ۋەئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدىكى رەسمىي زىيارىتىنى مىلادىنىڭ 983 - يىلى ئەتىيازدا ئايالاشتۇرۇپ كەيىنگە قايتتى. ۋاڭ يەندى سۇلالىسىنىڭ پايتەختى كەيىنگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا سۇلالىسىگە مەلۇمات بەردى. ئاندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدا زىيارەتتە بولغان مەزگىلدە، كۆرگەن - بىلگەن، ئاڭلىغانلىرىغا ئاساسەن مىلادىنىڭ 985 - يىلى «ئىدىقۇتقا بارغان ئەلچىنىڭ خاتىرىسى» ناملىق ئەسەر يېزىپ، سۇلالىسىگە تەقدىم قىلدى. بۇ ئەسەردە، ۋاڭيەندىنىڭ ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا يېرىپ - كېلىشىدە بېسىپ ئۆتكەن

يولى. ئىدىقۇت خانلىقىدىكى خەلقلەرنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى، تۇرۇپ ـ ئادەتلىرى، دۆلەتنى باشقۇرۇش تۈزۈمى، ئۇيغۇرلار-نىڭ ئەخلاق ـ پەزىلىتى، تۇرپاننىڭ ھاۋا كىلىماتى، ئارىـ لاڭغانلىقى سۈڭ سۇلالىسى ئەلچىلىرىنى قانداق قارشى ئالغانـ لىقى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي ئىگىلىكى توغرىسىدا ئېنىق، تەپسىلىي مەلۇماتلار بار. ئەپسۇسكى بۇ ئەسەر بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن. شۇنداق بولسىمۇ، ئەسەرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى سۈڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ۋە موڭغۇل ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە ئۆتكەن تارىخچىلار ئۆز ئەسىرىدە خاتىرىلەپ قالدۇرغان.

«ئىدىقۇتقا بارغان ئەلچىنىڭ خاتىرىسى»دىكى ئاساسىي مەزمۇنلار. «سۈڭ سۇلالىسى تارىخى»نىڭ 203 ـ جىلدىدىكى «ئەدەبىي ئەسەرلەر بايانى»دا. «سۈڭ سۇلالىسى تارىخى. ۋالغ يەندى ھەققىدە قىسسە» بايدا. «سۈڭ سۇلالىسى تارىخى»نىڭ 490 ـ جىلدىدىكى «ئىدىقۇت ھەققىدە قىسسە» دېگەن بايتا خاتىرىلەنگەن.

ۋالغ يەندى مىلادىنىڭ 981 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىدىن ناھىيىسىدىن بولغا چىقىپ غەربـ بىي شىمالغا قاراپ يۈرۈپ، Ⅷ ئەسىردىكى ئۇرخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا تىلغا ئېلىنغان توققۇز تاتارلار يۇرتى (موڭغۇلىيە ۋە ئىچكى موڭغۇل دائىرىسىدىكى جايلار)دىن ئۆتىدۇ. ئۇ قىتانلارنىڭ زىيانكەشلىكىدىن ئېھتىيات قىلىپ، ناھايىتى ئېغىر جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى چېكىپ، نەچچە مىڭ كىلومېتر كېلىدىغان ئۇزۇن مۇساپىنى بېسىپ ئۆتىدۇ. ۋالغ يەندى دەسـ لەپ ھازىرقى لىڭشىادىكى ئىرسىن (قارا دەريا) ۋادىـ سى (川名)دىكى قەدىمكى ئۇيغۇر شەھىرى خاتۇنبالىق

(城名下)غا كېلىدۇ. ئاندىن كېيىن غەربىي جەنۇبقا بۇرۇلـ لۇپ... ئەڭ ئاخىردا قۇمۇلغا كېلىدۇ.

ۋالغ يەندى مىلادىنىڭ 982 ـ يىلى 4 ـ ئايدا، قومۇلغا يېتىپ كەلگەندە، بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان ئىدىقۇت باش ۋەزىرى ئاپائوگا («ئاپا ـ ئاتا مەنىسىدە بولۇپ، «ئوگا»ـ جاناب مەنىسىدە) سۈڭسۇلالىسى ئەلچىلىرىنىڭ ئالدىغا ئادەم ئەۋەتىپ قارشى ئالىدۇ. سۈڭسۇلالىسى ئەلچىلىرى ئىدىقۇت شەھىرىگە كېلىپ بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ئاپاـ ئوگا ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلىدۇ.

ۋالغ يەندى ئىدىقۇت شەھىرىگە كەلگەندە ئۇيغۇر ئىدىـ قۇت دۆلىتىنىڭ خانى ئارسلانخان پايتەخت بەشبالىقتا ئىدى. ئارسلانخان يازنى بەشبالىقتا ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ئىدىقۇت شەھىرىدىن كەتكەن چاغدا، دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ تۇـ رۇشقا تاغىسى ئاپائوگا (بۇ ئىسىم ئەمەس ئۇنۋان)نى تەيىنـ لەپ قالدۇرغانىدى. ئارسلانخان سۈڭسۇلالىسى ئەلچىلىرىنى بەشبالىققا تەكلىپ قىلىدۇ. ئەلچىلەر بەشبالىققا كېلىپ يەتتە كۈندىن كېيىن ئارسلانخاننىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشىدۇ. ئارسلانخان سۈڭسۇلالىسى ئەلچىلىرىنى قىزغىن، سەمىمىي ۋە ناھايىتى چوڭ دەبدەبە بىلەن قارشى ئالىدۇ. ۋالغ يەندى شۇ چاغدىكى قوبۇل مۇراسىمى توغرىسىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئارسلانخان ۋە خانزادىلەر، ئۇلارنىڭ ھەمراھلىرى كۈنچـ قىشقا قاراپ چوقۇنىدى (بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ شامان ئەقىدىـ سىگە كۆرە، كۈنگە چوقۇنۇشى ئىدى). ئاندىن كېيىن ئېسىل قىمـ مەتلىك سوۋغىلار (ئەلچىلەر ئەكەلگەن سوۋغىلار ـ ئا)نى قوبۇل قىلدى. سازچىلار ھۈرمەت سازىنى چالغاندا، ئارسلانـ

غان سازغا جور بولۇپ بېشىنى ئەگدى. ئاندىن كېيىن ئارسلانخان ئوغۇل ـ قىزلىرى، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ھۆرمەت بىلدۈرۈپ، سوۋغىلار (سۆڭەك ئەلچىلىرىگە ـ ئا) تەقدىم قىلدى. يۇقىرىدىكى ئىشلار ئورۇندىلىپ بولغاندىن كېيىن، زىياپەت بېرىلدى. ئاخىردا ئويۇن كۆرسىتىلدى. ئەتىسى كۆلدە كېمە سەيلىسى ئۆيۈشتۈرۈلدى. بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنى زىيارەت قىلدۇردى.» ⑥

(原文："五及八子，待者，皆东向拜受赐劳有持盏者，击从节拜，八团盏，乃拜。既而八之儿女亲属，皆出罗拜以受赐，遂张乐饮燕，为优戏，至暮。明日泛舟于池中，池四面作鼓乐，又明日游佛寺。")

ئارسلانخان سۆڭسۇلالىسى ئەلچىلىرىگە ھەمراھ بولۇپ بەشبالىقتىكى سەيلىگاھلار ۋە ئىبادەتخانىلارغا بىللە بارغان.

ۋالىيەندى ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى ناھايىتى مۇھىم مەسىلىلەر توغرىسىدا ئارسلانخان بىلەن سەمىمىي، دوستانە سۆھبەتلەر ئېلىپ بارغاندىن كېيىن 7 ـ ئايدا بەشبالىقتىن ئىدىقۇت شەھرىگە قايتىپ كەلگەن.

ۋالىيەندى باشچىلىقىدىكى سۆڭ سۇلالىسى ئەلچىلىرى ئۆز ۋەزىپىسىنى كۆڭۈلدىكىدەك ئورۇندىدى. مىلادىنىڭ 983 ـ يىلى ئۆز دۆلىتىگە قايتتى.

ۋالىيەندى ئىۋز خاتىرىسىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدىكى خەلق بەگلەر (خانلار، تارقانلار) ۋە قارا بودون (ئاۋام خەلق)تىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. ئۇلار سازغا بەك ئامراق. كۆپىنچە بەرباب (پىپا)، ئارىلىق غوقما (كۆڭگۈ) قاتارلىق سازلارنى چالىدۇ. چەت

ئەللەرگە سۆسەر، ئاق كىگىز، زىننەت بۇيۇملىرى چىقىرىپ سېتىدۇ. ئەرلىرى ھەر دائىم ئات مىنىپ يۈرۈشنى ياخشى كۆرىدۇ. سەپەرگە چىققاندا سازنى بىللە ئېلىپ يۈرىدۇ. مەملىكەت ئىچىدە كەمبەغەللەر يوق دېگۈدەك. ئاشلىقنى پېتىشمىگەنلەرنى دۆلەت تەمىنلەيدۇ. كىشىلەر ئۆزۈن ئۆمۈر كۆرىدۇ. ياش تۇرۇپ ئۆلۈپ كېتىدىغانلار يوق. ئاغرىق ـ سىلاقلارنى داۋالاش ئۇبدان يولغا قويۇلغان. ھەر ئىدىقۇت شەھرىگە بارغاندا، خان بەشبالىقتايايلاۋدا ئىكەن... مانا شۇ جايدا ئات ـ يىلقا ئويۇنلىرى ناھايىتى كۆپ ئىكەن. خان، خانىش، خانزادىلەرنىڭ ئۆزلىرىگە قاراشلىق يىلقىلىرى بار ئىكەن. يىلقىلار رەڭگى بويىچە ئايرىم ـ ئايرىم بېقىلىدىكەن. ئاتلارنىڭ سانىنى بىلىش مۇمكىن ئەمەس. خانىنىڭ ئوردىسىدا ساز چېلىنىپ كۆپ، زىياپەت، سۆھبەت سورۇنلىرىدا ساز چېلىنىپ تۇرىدىكەن. شەھەرلەردە باغلار، چوڭ بىنالار، دەم ئېلىش ئورۇنلىرى كۆپ ئىكەن. خەلق بەك ئاغلىق، بىلىملىك، ئاق كۆڭۈل. ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىدىغان ئادەملەر ئىكەن. ئۇلار چاققان بولۇپ، ئىشنى چاپسان قىلىدىكەن. ئۇلار ئاتقا بەكمۇ ئامراق. ياخشى ئاتنى نۇرغۇن پىچەك مال بېرىپ سېتىۋالىدىكەن. نىاچار ئاتنىڭ باھاسىمۇ ئوچ توپ پىچەك مال ئىكەن. بايلىرى، ئادەتتىكى كىشىلىرىمۇ گۆش يەيدىكەن، گۆش ناھايىتى كۆپ. مەملىكەتنى خانلار ئىدارە قىلىدۇ. بىزبار ـ غان چاغدىكى ئىدىقۇتنىڭ چوڭ خانى ـ ئارسلانخان ئىكەن.... ھەربىر ئىش ئۆز تەرتىپى بويىچە ئورۇندىلىدۇ. خان دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى ئۆزى بىر تەرەپ قىلىدۇ. باشقا ئىشلارنى تارقانلار (ۋەزىرلەر)، بەگلەر بىر تەرەپ قىلىدۇ. ئىدىقۇت

به‌گلىرى ھەر كۈنى ئەتىگەندىلا ئوردىغا يىغىلىدىكەن.»⑦

ۋاقىيەندىنىك يۇقىرىدىكى خاتىرىسىدە تىلغا ئېلىنغان ئات ئۈيغۇرلىرى بەشبالىق ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يايلاقلاردا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە بېقىلىۋاتقان ئاتلار ئىكەنلىكى ئېنىق. چۈنكى دۇنيادا يىلقا بېقىشنى تۇنجى قېتىم يارىتقان ئەجدادلىرىمىز ئاتلىق قوشۇنلىرىنى تۆتخىل رەڭ (ئاق بوز، قارا، كۆك، تورۇق رەڭ)دىكى ئاتلارغا مىنىۋرگەنىدى. ئىدىقۇت خانلىرىمۇ ئۇرۇش ئاتلىرىنى يېتىشتۈرۈش مەقسىتىدە يىلقىلىرىنى رەڭگى بويىچە تۈرلەرگە بۆلگەن.

گۈجىچىن ئەپەندى ۋاقىيەندىنىك ئۈيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا قىلغان زىيارىتىگە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار ۋە باشقا ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ يازغان ماقالىسىدە مۇنداق دەيدۇ: «بۇ يەردە (تۈرپاننى دېمەكچى) قار ياغمايدۇ. قاتتىق ئىسسىق بولىدۇ. تومۇز كۈنلىرى كىشىلەر يەر ئاستىدىكى گەمىلەردە تۇرىدۇ. ئۈچار قاناتلارمۇ سۇ بويىغا توپلىشۇالىدۇ. ئۇچۇشقا جۈرئەت قىلالمايدۇ. ئەگەر ئۇچىدىغان بولسا قانىتى كۆيۈپ يىقىلىدۇ. ئۆيلەر ئاق ھاك بىلەن ئاقارتىلىدۇ... بەكمۇ ئىسسىق بولۇپ، يامغۇر ئاز يېغىدۇ. تېپىك قۇرۇقلۇق ئىقلىمى... ئالتۇنتاغدىن (تەڭرىتېغى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) كېلىدىغان سۇ شەھەرنى چۆرىدەپ ئايلىنىپ ئاقىدۇ. ئادەملىرى سازغا ئامراق. كۆپىنچە بەرباب ۋە غوجىقا قاتارلىق سازلارنى چالىدۇ. ئاق كۆڭۈل. تۇز، ھۇنەرۋەن كېلىدۇ. ئالتۇن ـ كۈمۈش، مىس، تۆمۈر تاۋلايدۇ. قاچا ـ قۇچا، جابدۇقلارنى ياسايدۇ. قاشتېشىدىنمۇ بۇيۇملارنى ياسايدۇ.

ئىدىقۇتتىن بۇلغۇن، سۆسەر، ئاق كىگىز، كەشتىلىك، گۈللۈك رەختلەر چىقىدۇ. ئادەملەرنىڭ ھەممىسى ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىشنى ياخشى كۆرىدۇ. خوتۇن ـ قىزلىرى چاچ سالىدۇ.»⑧

يۇقىرىدىكى بايانداا، تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ ھاۋاكىلىماتى، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىقتىسادىي مەشغۇلاتى، ئەخلاقىي پەزىلىتى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرى خېلى ئېنىق چۈشەندۈرۈلگەن.

مىلادىنىك 981 ـ يىلى ۋاقىيەندى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا ئەلچى بولۇپ كېلىشتىن بۇرۇن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى سۇڭ سۇلالىسىگە ئىككى قېتىم (مىلادىنىك 962 ـ يىلىدىن 981 ـ يىلىغىچە بولغان 20 يىل ئىچىدە) ئەلچى ئەۋەتكەن. مىلادىنىك 1040 ـ يىلى سۇڭ سۇلالىسى شەرقىي قىتانلاردىن مەغلۇپ بولۇپ ئۇلارغا ناھايىتى ئېغىر سىلىق تۆلەشكە مەجبۇر بولغان چاغدىمۇ، ئىدىقۇت خانلىقى سۇڭ سۇلالىسىگە ئۇچىنچى قېتىم ئەلچى ئەۋەتتى.

يىگىرمىنچى باب ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ غەربىي قىتانلارغا بېقىندى بولۇپ قېلىشى

شەرقىي قىتانلار مىلادىنىڭ 979 - يىلى ۋە مىلادىنىڭ 982 - يىلى شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرى ئەتراپىدىكى گاۋلىياڭخې دەريالىنىڭ بوي بويلا، شىمالىي شەنشىدە ئىككى قېتىم تارمار قىلغاندىن كېيىن، ناھايىتى جانلىنىپ كەتتى. بولۇپمۇ شەرقىي قىتانلار مىلادىنىڭ 1004 - يىلى خېنەنىدىكى شەنيۈەن دېگەن جايدا تۇزۇلگەن «شەنيۈەن بىتىمنامىسى» ئارقىلىق سۇڭ سۇلالىسىنى ھەر يىلى 100 مىڭ سەر كۈمۈش، 200 مىڭ تۇپ يىپەك مال ياساق تۆلەشكە مەجبۇر قىلغاندىن كېيىن، تېخىمۇ كۈرەڭلەپ كەتتى.

شەرقىي قىتانلار مىلادىنىڭ 985 - يىلى ھازىرقى ئامۇ (خېيلۇڭجىياڭ) دەريالىسى ۋە سۇنغارى دەريالىسى بويلىرىدا يا-شايدىغان تۇڭۇن قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇۋالغاندى. تۇ-ڭۇن قەبىلىلىرى يېزائىگىلىك، چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق بىلەن ھايات كەچۈرىدىغان جەڭگىۋار خەلق ئىدى.

مىلادىنىڭ XI ئەسىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تۇڭۇن قەبە-

لىلىرى ئىچىدىكى ۋانيان قەبىلىسى، تۇڭۇن قەبىلىلىرىنى قە-بىلە ئىتتىپاقىغا ئۇيۇشتۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ تۇڭۇنلار كۈ-چەيدى. تۇڭۇنلار خانلىرىنى ۋانيان قەبىلىسىنىڭ خانە-زادىلىرىدىن تەيىنلىدى. مىلادىنىڭ 1114 - يىلى ۋانيان قەبىلىسىدىن بولغان ۋانيان ئاغودا قىتانلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى. ئۇ ھازىرقى جىلىن ئۆلكىسىنىڭ فۇيۇ ناھىيىسىدە قىتانلارنى تارمار كەلتۈردى. ۋانيان ئاغودا، مىلادىنىڭ 1115 - يىلى ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكارلىدى. بۇنىڭ بە-لەن تارىختا جۇرجىت (金) دەپ ئاتالغان خانلىق مەيدانغا چىقتى. جۇرجىت خانى ۋانيان ئاغودا شىمالىي سۇڭ سۇلالە-سىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، قىتانلارغا قارشى ئىتتىپاق تۈزدى. شەرقىي قىتان خانلىقى مىلادىنىڭ 1124 - يىلى خەلق قوز-غىلاڭلىرى، ھۆكۈمران تەبىقە ئارىسىدىكى ئۇرۇشلار، ئىتتى-پاقداش دۆلەتلەر (جۇرجىتلار بىلەن شىمالىي سۇڭ سۇلا-لىسى)نىڭ ھۇجۇملىرى سەۋەبىدىن ئاغدۇرۇپ تاشلاندى.

تارىختا 210 يىل ھۆكۈم سۈرگەن شەرقىي قىتان خانلە-قى (916 — 1124) ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، شەرقىي قىتان شاھزادىسى تۇس تايغۇ — يىلۈداشى (مىلادىنىڭ 1087-يىلى تۇغۇلۇپ 1143 - يىلى ئۆلگەن) نەر قىسىم قىتانلارنى باشلاپ غەربكە قاچتى. تۇس تايغۇ دەسلەپ ھازىرقى موڭغۇ-لىيەدىكى خاتۇنبالىق (بۇ ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ خېلى مۇھىم شەھەرلىرىدىن بىرى ئىدى) قا كەلدى. ئۇ يەردە ئۆزىنى قىتان پادىشاھى دەپ جاكارلىدى. ئاندىن كېيىن يەنىمۇ دەريانىڭ بويىدىكى قەرغىزلار ئارىسىغا بارىدى. قەرغىزلارنىڭ ھۇجۇمى ۋە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشىغا ئۇچرىغان

قىتانلار يەنەي دەريانى بويىدىن قېچىپ بەشبالىق ئەترا-
پىغا كېلىپ توختىدى. تۇس تايغۇ باشچىلىقىدىكى قىتانلار-
نىڭ ئاھالە سانى 200 مىڭ بولۇپ، 40 مىڭ تۇتۇن (چېدىر)-
دىن ئىبارەت ئىدى. تۇس تايغۇ مانا شۇ 40 مىڭ چېدىرلىق
قىتانلاردىن 40 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەشكىللە-
ۋېلىشقا ئىمكانىيەت تاپقانىدى. ھەر جەھەتتىن خېلى مۇكەم-
مەل تەجرىبىگە ۋە تەشكىللەش، باشقۇرۇش قابىلىيىتىگە
ئىگە بولغان تۇس تايغۇ ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ
تېررىتورىيىسى ئىچىدىكى بەشبالىق ئەترابىدا تۇرغان
چاغدا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەھۋالارنى ئىگىلەش ئۈچۈن
تىك تىڭلىغۇچىلارنى ئىشقا سالدى. بۇ ئارقىلىق ئەھۋا-
لىنى خېلى ئېنىق ئىگىلىۋالغان تۇس تايغۇ مىلادىنىڭ 1125-
يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانى بىلگە تېكىنگە مەكتۇپ يېزىپ،
ئۆزىنىڭ ھەربىكە بېرىشتا ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تېر-
رىتورىيىسىدىن ئۆتمەكچى بولغانلىقىنى، خانىنىڭ بۇ ئىشتىن
ئەندىشە قىلماسلىقىنى ئۆتۈندى، بىلگە تېكىن تۇس تايغۇنىڭ
مەكتۇبىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، قارارگاھىغا بارىدى.
بىلگە تېكىن تۇس تايغۇنىڭ قارارگاھىدا ئۈچ كۈن مېھمان
بولدى. تۇس تايغۇ ھەربىكە قاراپ ماڭىدىغان چاغدا، بىلگە
تېكىن ئۇنىڭغا 600 ئات، 100 تۆگە، 3000 قوي يوللۇق تۇتە-
تى. ئۇنىڭدىن باشقا بالىلىرىنى كۆرۈۋىلىپ
شىدە تۇس تايغۇغا قوشۇپ قويدى. بۇ ئارقىلىق، دېمەك،
ئۆزىنىڭ تۇس تايغۇغا بېقىندىغانلىقىنى بىلدۈردى. بىلگە
تېكىن تۇس تايغۇنى ئۆز مەملىكىتىنىڭ چېگرىسىغىچە ئۇزا-
تىپ باردى.①

باشقا تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، تۇس
تايغۇ ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىدىن
ھەربىكە قاراپ يۈرۈپ شەرقىي قاراخانىلارنىڭ شىمالىي ئىلىك-
خانى باشقۇرىدىغان تېررىتورىيە ئىچىدىكى ئىمىلدا بىرمەز-
گىل تۇردى. تۇس تايغۇ ئىمىلدا تۇرۇش ئۈچۈن شىمالىي
ئىلىكخاندىن رۇخسەت ئالغانىدى.

تۇس تايغۇ ئىمىلدا تۇرۇپ كۈچ توپلىۋالغاندىن كېيىن،
شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئازىتىگە بېسىپ بېرىشنىڭ پەيتىنى
پايلاپ تۇردى. دەل شۇ چاغدا، شەرقىي قاراخانىلارنىڭ قا-
غانى ئىبراھىمخان (1128 ــ 1158) قارلۇقلار ئىسيانىنى باس-
تۇرۇشقا تۇس تايغۇدىن ياردەم سوراپ قالدى. بۇ پۇرسەتتىن
پايدىلانغان تۇس تايغۇ مىلادىنىڭ 1130 ــ يىلى قارلۇقلار
ئىسيانىنى باستۇرۇشنى باھانە قىلىپ، بالاساغۇن بىلەن قەش-
قەرنى بېسىۋالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ شەرقىي قاراخانىلارمۇ
قىتانلارغا بېقىندى بولۇپ قالدى.

تۇس تايغۇ مىلادىنىڭ 1137 ــ يىلى 8 ــ ئايدا خوجەنت
ئەترابى (ئۆزبېكىستان)دا ھەربىي قاراخانىلارنىڭ قوشۇنى-
لىرىنى تارمار قىلدى. مىلادىنىڭ 1141 ــ يىلى ھەربىي قارا-
خانىلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن قارلۇقلار قىتانلارنى يار-
دەمگە چاقىردى. ھەربىي قاراخانىلار بولسا سالجۇقلارنى يار-
دەمگە چاقىردى. ئەنە شۇنداق سەۋەبلەرگە كۆرە، مىلادىنىڭ
1141 ــ يىلى 9 ــ ئايدا تۇس تايغۇ سەمەرقەند بىلەن بۇخارا
ئارىسىدىكى «قەتۋان» چۆلىدە، ھەربىي قاراخانىلار بىلەن
سالجۇقلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنىنى تارمار قىلدى. شۇنىڭدىن

باشلاپ، غەربىي قاراخانىلارمۇ قىتانىلارغا بېقىندى بولۇپ قالدى.

تۆس تايغۇ تارىختا «غەربىي قىتان‌خانلىقى» دەپ ئاتالغان دۆلەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. غەربىي قىتان دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسىگە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ خېلى كۆپ قىسمى كىرگەنىدى.

غەربىي قىتانلار ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى بېقىندۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئىچكى ئىشلارغا ئارىلاشمىغان. غەربىي قىتانلار ئۆز ئادىتى بويىچە، ئۇلاردىن مەلۇم مىقداردا سېلىق ئېلىپ تۇرۇش بىلەنلا چەكلەنگەن. غەربىي قىتانلار سېلىقنىڭ ئۆز ۋاقتىدا تاپشۇرۇلۇشىغا كاپالەت قىلىش ئۈچۈن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ئوردىسىغا بىر دائىمىي نازارەت ئەلچىسى ئەۋەتكەن. بىلكە تېكىندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدا ئىككى تۆمۈر ئاتلىق خانىنىڭ ئۆتكەنلىكى مەلۇم، ئۇنىڭ خانلىق ھوقۇقىنى قانچە يىل سۈرگەنلىكى توغرىسىدا مەلۇمات يوق.

يىگىرمە بىرىنچى باب موڭغۇللار ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى

چىڭگىزخان ۋە ياۋرۇپا ئارت تېكىن

XII ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ھازىرقى موڭغۇلىيىنىڭ شەرقىدىكى قۇرۇلۇن، ئۇنۇن دەريالىرىنىڭ بويلىرىدا ئۆزئارا بىرلەشمىگەن موڭغۇل قەبىلىلىرى ياشايتتى. بايقال بويلىرىدا تاتار قەبىلىلىرى، توغلا دەرياسى بويلىرى ۋە شەرقىي ئالتايدا كېرەيلەر، نايمانلار، مەركىتلەر (بۇلار تۈركىي قەبىلىلەر ئىدى) ياشايتتى. مانا شۇ قەبىلىلەر، يايلاق، چارۋا مال، ئەمگەك كۈچلىرىنى تالىشىپ ئۆزئارا ئۇرۇشۇپ تۇراتتى.

موڭغۇللارنىڭ دەريا ۋادىلىرىدا ياشايدىغانلىرى چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانسا، ئورمانلىقلاردا ياشايدىغانلىرى ئاساسەن ئوۋچىلىق قىلاتتى. موڭغۇللار ئۆزلىرىنى سان جەھەتتىن كۆپ ۋە ئابرويلۇق بولغان تاتار قەبىلىسى نامى بىلەن «تاتارلار» دەپ ئاتاشقانىدى. موڭغۇللار شۇ چاغدا پاتمىتارخاللىق ئۇرۇق - قەبىلە مۇناسىۋەتلىرىنىڭ خۇسۇسىيەتـ

لىرىنى ساقلىغان فېئودالىق جەمئىيەت باسقۇچىدا ئىدى.

قەبىلىلەر ئارا ئۇزلۇكسىز داۋام قىلغان ئۇرۇشلار موڭغۇل خەلقلىرىنى ئېغىر ئازاب - ئوقۇبەتتە قويغانىدى. موڭغۇل ئەمگەكچىلىرى، موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ بىرلەشكەن دۆلىتىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىگە تەقەززا ئىدى. شۇنداق بولغانىدا، ئۆزئارا ئۇرۇشلار توڭ پ. ئىقتىساد تەرەققىي قىلىپ ئامان - خۇدا ياشاش مۇمكىن بولاتتى.

جۇرجىت خانلىقى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىدىكى موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇشتۇرۇپ قويياتتى. ئۇلارنى بۆلاپ - تالايتتى. قۇرامىغا يەتكەن موڭغۇل ياشلىرىنى قوشۇنغا ئالاتتى. ئۇرۇشلاردا ئۇلارنىڭ كۆپلەپ ئۆلۈشىگە سەۋەب بولاتتى. موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ ئۆزئارا ئۇرۇشۇپ تۇرۇشى — جۇرجىت خانلىقىنىڭ موڭغۇل قەبىلىلىرىگە قارىتا يۈرگۈزگەن ئەكسىيەتچى، ياۋايى - يىرتقۇچ سىياسىتىنىڭ ئاقىۋىتى ئىدى.

موڭغۇل خەلقىنىڭ كۆچلۈك، مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇش ئارزۇسىنى چىڭگىزخان ئەمەلگە ئاشۇردى.

مىلادىنىڭ 1153 - يىلى ئۇنۇن دەرياسىنىڭ بويىدا ياشايدىغان موڭغۇل قەبىلىسىنىڭ قېيات - بۆرە تېمىكىن ئۇرۇقىنىڭ خانى يېسۈكەي باتۇرنىڭ ئايالى بىر ئوغۇل تۇغدى. ئوغۇلغا تۆمۈرچىن (موڭغۇللار تېمۈچىن، دەپ ئاتىشىدۇ) دەپ ئات قويۇشتى. تۆمۈرچىن ئاجايىپ قاۋۇل، چاققان، بەكمۇ ھوشيار، كارامەت باتۇر ئوغۇل بولۇپ چىقتى. مىلادىنىڭ 1164 - يىلى تاتارخانى توغرۇلخان يېسۈكەي باتۇرنى زەھەرلەپ ئۆلتۈردى. دادىسىدىن يېتىم قالغان تۆمۈرچىن يۇرتىغا چېپ

مىق سېلىنغان ھالدا، تاتارلارنىڭ تۆمۈر كېنىدا بىرنەچچە يىل قۇل ئورنىدا ئىشلىدى. تۆمۈرچىن قۇللۇقتىن قۇتۇلغاندىن كېيىن، ئۆز قەبىلىسىگە خان بولدى. تۆمۈرچىن قەلبىدىن چېپ، قان تۆكۈپ موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇردى، بىرلەشتۈردى. ئاندىن كېيىن مىلادىنىڭ 1202 - يىلى تاتارلار بىلەن ئۇرۇشۇپ ئۇلار ئۈستىدىن غەلبە قىلدى. ئۇ دادىسىنىڭ ئۆچىنى ئېلىش ئۈچۈن، تاتار قەبىلىسىنىڭ ھارۋا ئوقىنىڭ ئېگىز-پەسلىكىدىن باشلىرىنى ئامان قالدۇرۇپ، قالغانلىرىنىڭ بىرىنىمۇ قويماي قىرىپ تاشلىدى. تۆمۈرچىن مىلادىنىڭ 1204 - يىلى نايمانلارغا ھۇجۇم قىلدى. نايمان خانى تايانخانىنى ئۆلتۈردى. بىر قىسىم نايمانلار كۆچلوكخانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە يەتتەسۇغا قېچىپ كەتتى. تۆمۈرچىن نايمانلارنى بويسۇندۇرغانىدا، تايانخانىنىڭ تامچىسى بولغان ئۇيغۇر تاتاتونگا ئاتلىق ناھايىتى بىلىملىك، تالانتلىق بىر تامغىچىسىنى قولغا چۈشۈردى. تاتاتونگا كېيىن چىڭگىز خان قۇرغان ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدە ناھايىتى چوڭ رول ئويناندى.

موڭغۇللار مىلادىنىڭ 2206 - يىلى ئۇنۇن دەرياسىنىڭ بويىدا 5000 كىشى سىغدىغان (بەزى مەلۇماتلاردا 500 كىشى سىغدىغان دېيىلىدۇ) بىر چېدىر تىكىپ، قۇرۇلتاي چاقىردى. قۇرۇلتاي تۆمۈرچىنى «چىڭگىزخان» (مەنىسى «دېڭىزخان») ئۇنۋانىدا قاغان قىلىپ سايلىدى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1206 - يىلى يېڭى قۇرۇلغان موڭغۇل دۆلىتىگە قاغان بولغاندىن كېيىن، مۇھىم بولغان ئىككى تۈرلۈك ئىشقا بەكمۇ كۆڭۈل بۆلدى. ئۇ ئۆز دۆلىتىگە

قوشنا بولغان جايلار (تولىراق غەرب)دىكى خەلقلەرنىڭ، خۇسۇسەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئوقۇمۇشلۇق، تالانتلىق ئادەملىرىنى ئوردىسىغا يىغىپ، ئۇلارنى يېڭى قۇرۇلغان موڭغۇل دۆلىتىنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ۋە دىپلوماتىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىدى. چىڭگىزخان يەنە بىر تەرەپتىن كۆپ سانلىق، ياخشى قوراللانغان، جەڭگىۋارلىقى ئۈستۈن بولغان، ئىنتىزامى لىق قوشۇن تەشكىل قىلىشقا بەكمۇ كۆڭۈل بۆلدى.

XII ئەسىردە ياشىغان ئىران تارىخچىسى جۇۋەينى چىڭگىزخان ھەربىي قوشۇنىنىڭ تۈزۈلۈشى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىدۇ. ئۇنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا: «ئۇرۇش ھەرىكەتلىرى بولمىغان تىنچ ۋاقىتلاردا ئۆز ئىختىيارىيچە چارۋا مال بېقىش بىلەن مەشغۇل بولغان بارچە موڭغۇل ئاھالىسى ئۇرۇش ۋاقتىدا، كۆچمەنچىلەرنىڭ ئادىتى بويىچە، ئون كىشىلىك، 100 كىشىلىك، 1000 كىشىلىك، 10 مىڭ كىشىلىك قىسىملاردىن ئىبارەت قوشۇنغا ئايلاندۇرۇلاتتى. بىرەر جايغا يېزىلمىغان ۋە لېكىن ئەھمىيەتتە رەسمىيلىشىپ قالغان قانۇنغا كۆرە، ھەربىر جەڭچى ئۇرۇش ۋاقتىدا ئۆزىگە لازىم بولىدىغان ھەممە ياراغ - ئەسلىھە — ئوقيا، باشاق، قىلىچ ۋە باشقىلارنى، ئۆزى مىنىدىغان ۋە يۈك ئارتىدىغان ھايۋان — تۆگە، ئات ياكى ئىشەكنى، خىلمۇ خىل جابدۇقلار — چۈلۈۋۇر، ئارغامچا، قازان، يېگىنە، پالتا ۋە باشقا لازىملىق نەرسىلەرنى ئالدىن تەييار قىلىپ قويۇشى كېرەك ئىدى. ھەربىي قىسىملارنىڭ باشلىقلىرى ئونبېشى، يۈزبېشى، مىڭبېشى، تۈمەنبېشى ۋەھاكازا دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلار موڭغۇل ھەربىي ئاقسۆڭەكلىرىگە مەنسۇپ كىشىلەردىن — باتۇرلار، مەرگەنلەر، چېچەنلەر، نويانلاردىن تەيىنلىنەتتى. تۈمەنبېشىلىققا كۆپىنچە خانزادىلەر تەيىنلىنەتتى. موڭغۇل قوشۇنى ئاھايىتى ئىنتىزامچانلىقى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى ھەربىي يۇرۇشلەردىكى ئادەتتىن تاشقىرى چاققانلىقى، چىداملىقى ۋە جەڭ ۋاقتىدىكى مەردلىكى بىلەنمۇ كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇراتتى.[10]

چىڭگىزخان يۇقىرىدىكى ئىككى تۈرلۈك مۇھىم ئىشنى ئورۇنداپ بولغاندىن كېيىن، سەرتقا قارىتا بىر قاتار كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشلىرىنى ئېلىپ باردى. چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1207 - يىلى چوڭ ئوغلى جوجىخان (مىلادىنىڭ 1177 - يىلى تۇغۇلۇپ 1225 - يىلى ئۆلگەن)نى سىبىرىيىدىكى خەلقلەرنى بويسۇندۇرۇشقا ماڭدۇردى.

جوجىخان يەنىسەي دەرياسىنىڭ بويىدىكى قىرغىزلارنى، بايقال بويىدىكى بۇرياتلارنى، ئالتايدىكى ئۇيغۇرلارنى، يەنىسەي بويىدىكى ئۇيراتلار (ئۇيغۇراتلار)، قوڭۇر ئاتلار (قوڭۇراتلار) نى بۇيسۇندۇردى.

چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى — جۇرجەت خانلىقىنىڭ تارمار كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئەڭ ئاۋۋال جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىكى تاڭغۇت خانلىقى (1032 — 1227) نى تارمار كەلتۈرۈشكە بەل باغلىدى. تاڭغۇتلار جۇرجەتلار بىلەن ئىتتىپاقداش ئىدى. چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1209 - يىلى تاڭغۇتلار ئۈستىگە باستۇرۇپ كەلدى ۋە ئۇلارنى تارمار قىلدى. تاڭغۇت خانى لىئەنجۇەن (1206 — 1211) قىزلىرىدىن بىرىنى چىڭگىزخانغا ياتلىق قىلدى. ئۇزۇنىڭ چىڭگىزخانغا بېقىنمانلىقىنى تەن ئالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ تاڭ

مۇتلار موڭغۇللارغا ياساق تۆلەشكە مەجبۇر بولدى.

ئاسىيانىڭ شەرقىدە باش كۆتۈرگەن موڭغۇللارنىڭ خانى چىڭگىزخاننىڭ داڭقى، شۆھرىتى تەۋرىسىدىكى مۇشۇنداق گەپلەر خۇددى قانات‌لىق قۇشتەك ئۇچۇپ ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تېرىتورىيىسىگىمۇ تارقالدى. بۇ چاغدا ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ غەربىي قىتانلارغا بېقىندى بولۇپ قالغانىغا توپتوغرا 84 يىل (مىلادىنىڭ 1125 - يىلىدىن 1209 - يىلىغىچە) بولغانىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانى بائۇرچۇق ئارت تېكىن (؟—1235) يۇز بەرگەن تارىخىي ۋەقەلەر (موڭغۇللارنىڭ كۈچىيىپ كېتىشى، غەربىي قىتانلارنىڭ ئاجىزلىشى)نى نەزەردە تۇتۇپ، مىلادىنىڭ 1209 - يىلى غەربىي قىتانلارنىڭ بېقىندىلىقىدىن قۇتۇلۇش قارارىغا كەلدى.

بائۇرچۇق ئارت تېكىن بۇ توغرۇلۇق ئۆزىنىڭ باش ۋەزىرى تارقان بىلگە بوقا بىلەن مەسلىھەتلەشتى. تارقان بىلگە بوقا قىلىچ ئىككىلەنمەستىن قەتئىيلىك بىلەن غەربىي قىتانلارنىڭ ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، موڭغۇللارغا بېقىنىشنى تەكلىپ قىلدى. بائۇرچۇق ئارت تېكىن ھەدىگەندەك، تارقان بىلگە بوقانىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلمىغان بولسىمۇ، ئويلىنىپ كۆرۈپ، كېيىن ماقۇل بولدى. بائۇرچۇق ئارت تېكىننىڭ ماقۇللۇقىنى ئالغان تارقان بىلگە بوقا ئىدىقۇت شەھىرىدە تۇرىدىغان قىتان ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈشكە ئۆزى يېتەكچىلىك قىلدى. ئىران تارىخچىسى جۇۋەينىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، غەربىي قىتان خانى چورۇق (1178 — 1211) تەرىپىدىن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا ئەۋەتىلگەن نازارەت ئەلچىسى

شاۋكىم ئۆزى تۇرىدىغان ئۆيىگە ياستۇرۇپ ئۆلتۈرۈلگەن (ئۆيى ئۇرۇپ تاشلانغان).

قىتان ئەلچىسى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن بائۇرچۇق ئارت تېكىن، ئۇچ كىشىدىن تەركىب تاپقان ئەلچىلەر ئۆمىكىنى چىڭگىزخاننىڭ قورولۇن دەريالىسىنىڭ بويىدىكى ئوردىسىغا ئەۋەتكەن. ئۇيغۇر ئەلچىلىرى بائۇرچۇق ئارت تېكىننىڭ چىڭگىزخانغا يازغان مەكتۇپى بىلەن ئېسىل سوۋغىلارنى ئالغان. بائۇرچۇق ئارت تېكىن چىڭگىزخانغا يازغان مەكتۇپىدا، قىتان ئەلچىسىنى ئۆلتۈرگەنلىكى، چىڭگىزخانغا بېقىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. چىڭگىزخان، بائۇرچۇق ئارت تېكىننىڭ ئەلچىلىرىنى بەكمۇ يۇقىرى ئىززەت - ھۆرمەت بىلەن قارشى ئالغان. ئەمما ئۇ بائۇرچۇق ئارت تېكىننىڭ ئۆلتۈرۈلگەن قىتان ئەلچىسىنىڭ بېشىنى ئېلىپ، چىڭگىزخاننى زىيارەت قىلىشقا ئۆزىنىڭ كىيىشىنى تەلەپ قىلغان.

بائۇرچۇق ئارت تېكىن مىلادىنىڭ 1211 - يىلى ئال قايا قاتارلىق بەكلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا قۇرۇلۇن دەريالىسى (ھازىرقى موڭغۇلىيىنىڭ شەرقىدە) بويىدىكى ئوردىغا بېرىپ چىڭگىزخاننى زىيارەت قىلدى.

چىڭگىزخان ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانى بائۇرچۇق ئارت تېكىن بىلەن يۇز كۆرۈشكەندىن كېيىن بەكمۇ خۇش بولۇپ ئۇنى «ھەشىنچى ئوغلۇم» دېگەن. قىزى ئال ئالتۇن(ئالتۇن بىكە) نى بائۇرچۇق ئارت تېكىنگە ياتلىق قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. ئەپسۇسكى شاھانە تۇي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلگىچە، بائۇرچۇق ئارت تېكىنگە ياتلىق بولىدىغان ئالتۇن بىكە ئا-

لەمدىن ئۆتكەن.

چىڭگىزخانغا بىقىنغان باتۇرچۇق ئارت تېكىن ئۇيغۇر قوشۇنلىرىغا ئۇزۇن قوماندانلىق قىلىپ، موڭغۇللارنىڭ كۆپ قېتىملىق ھەربىي يۈرۈشلىرىگە قاتناشقان. ئۇ مىلادىنىڭ 1218 - يىلى جابانوبانىڭ كۈچلۈك باشچىلىقىدىكى نايمان خانلىقىغا قىلغان يۈرۈشلىرىگە، چىڭگىزخاننىڭ 1219 - يىلىدىن 1225 - يىلىغىچە غەرب (ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيا)گە قىلغان يۈرۈشلىرىگە موڭغۇللارنىڭ 1227 - يىلى تاڭغۇت خانلىقىنى يوق قىلىش ئۈچۈن قىلغان يۈرۈشىگىمۇ قاتناشقان.

موڭغۇللارنىڭ شەرقتە ۋە غەربكە يۈرۈش قىلىشى

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1209 - يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى تىنچ يول بىلەن بىقىندۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئاھايىتى ئېتراپلىق، پۈختا تەييارلىق قىلىپ، مىلادىنىڭ 1211 - يىلى شەرقتىكى دۈشمىنى — جۇرجىت خانلىقى ئۈستىگە باستۇرۇپ باردى. ئۇ بۇ يۈرۈشنى قىساسچىلىق روھى بىلەن تەشكىللىدى. چىڭگىزخان جۇرجىتلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىشتىن بۇرۇن، تەڭرىگە ئىبادەت قىلىپ، بۇرۇن جۇرجىتلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن تاغلىرى — ئاقسۇ بارقاق بىلەن ئامىياغاينىڭ قىساسىنى ئېلىشتا، تەڭرىنىڭ ياردەم بېرىشىنى تىلىدى.[11] چىڭگىزخان غەربكە يۈرۈش قىلىشتىن بۇرۇن ئىقتىسادىي تەرىپىدىكى ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن، بايلىقى مول بولغان جۇرجىت خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ، كۆپلەپ ماددىي

بايلىققا ئىگە بولۇشنى كۆزلىگەنىدى.

چىڭگىزخان جۇرجىتلارغا قىلغان تۇنجى قېتىملىق يۈرۈشكە 200 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەييارلىدى. قوشۇنغا ئۇزۇن قوماندانلىق قىلدى، ئوغۇللىرى جوجىخان، چاغاتاي خان، ئوكتايخان، تولىخان ۋە مەشھۇر موڭغۇل قوماندانلىرىدىن سۈبۈلتاي باتۇر، جابانويانلارنى ھەمراھ قىلىپ ئېلىپ ماڭدى. چىڭگىزخان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى سەددىچىن سېپىلىدىن ئۆتكەندە، جۇرجىتلارنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. لېكىن چىڭگىزخان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل ئاتلىق قوشۇنلىرى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىدىكى ۋەنچۈەن ناھىيىسى ئەتراپىدا جۇرجىتلارنىڭ مەشھۇر قوماندانلىرى — غوشىلا، غۇشاغۇر قوماندانلىقىدىكى 300 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان جۇرجىت قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈردى. بۇ ئۈرۈشتا جۇرجىتلارنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ سەرخىللىرى، مەشھۇر تالانتلىق قوماندانلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك يوقىتىلدى. چىڭگىزخان خېبېي، خېنەن ئۆلكىلىرىنىڭ شىمالىي قىسمى، سەنشى، سەندۇڭ ئۆلكىلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى بېسىۋالدى. جۇرجىت خانى ۋانيان يۈنچى(مىلادىنىڭ1209 - يىلىدىن 1213-يىلىغىچە خان بولغان)نى ئۆلتۈردى. ئۇنىڭ ئورنىغا تۇغقىنى ۋانيان شۇنتو خان بولدى. ۋانيان شۇنتو (1213 — 1223) ئەلچىسى ئارقىلىق چىڭگىزخانغا جۇرجىتلارنىڭ مەلۇم قىسىملىرىدىن بىرىنى ئەۋەتتى. يەنە نۇرغۇن ئالتۇن - كۈمۈش، بىپەك مال، 3000 ئات سوۋغا قىلىپ ئەۋەتتى. بۇ جۇرجىت خانلىقىنىڭ چىڭگىزخان ئالدىغا تىز پۈككەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1214 - يىلى ھەددى - ھېسابسىز
ئەسىل بايلىقلارنى ئېلىپ شىمالغا - موڭغۇلىيىگە قايتىپ
كەتتى.

چىڭگىزخان جۇرجەت خانلىقىغا قىلغان تۇنجى قېتىملىق
يۈرۈشىدە، شىمالىي جۇڭگودىكى بىرقانچە مۇھىم شەھەرنى
بىسىۋالدى ۋە بۇلاپ - تالىدى. لېكىن جۇرجەت خانلىقى
تېلىڭ پايتەختى جۇڭدۇ (ھازىرقى بېيجىڭ)گە ھۇجۇم قىلمىدى.
مىلادىنىڭ 1214 - يىلى چىڭگىزخان قايتىپ كەتكەندىن كېيىن،
جۇرجەت خانى ۋانيان شۇنتۇ پايتەخت جۇڭدۇنى تاشلاپ
چېكىنىپ ۋە پايتەختىنى كەيىنگىگا يۆتكەپ كەتتى.

بۇ ئەھۋالدىن ھەۋەر تاپقان چىڭگىزخان مىلادىنىڭ
1215 - يىلى جۇرجەتلار ئۈستىگە ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىل-
دى. چىڭگىزخان 5 - ئايدا جۇڭدۇنى بىسىۋالدى. جۇڭدۇ-
دىكى بايلىقلارنى قولغا چۈشۈردى. ئارقىدىنلا موڭغوللار خې-
نەنگە يېتىپ كىردى. كەيىنگىگا ھۇجۇم قىلدى. موڭغوللار خې-
نەنده ناھايىتى قاتتىق يۇلالاڭ - تالالاڭ يۈرگۈزدى. بۇ قېتىمقى
يۈرۈشته موڭغوللار، جۇرجەت قوشۇنلىرىنىڭ قاتتىق قار-
شىلىقىغا ئۇچرىدى. قىسقا ۋاقىت ئىچىدە جۇرجەت خانلىقىنى تو-
لۇق بويسۇندۇرۇش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى بىلگەن چىڭگىزخان
جۇرجەتلاردىن تارتىسۋالغان تېررىتورىيىگە موڭغول سەركەر-
دىسى موقالىنى خان قىلىپ تەينىلىدى. جۇرجەت خانلىقىنى
ئۇزۇل - كېسىل بوقىتىشنى شۇنىڭغا تاپشۇردى. چىڭگىزخان
مەقسىتىگە قىسمەن يەتكەندىن كېيىن مىلادىنىڭ 1215 - يى-
لى قۇرۇلۇن دەريالىنىڭ بويىدىكى ئوردىسىغا قايتىپ كەلتتى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1215 - يىلى جۇرجەت خانلىقى

غا قىلغان ئىككىنچى قېتىملىق يۈرۈشىدە: «شىمالىي جۇڭگودىن
يۈرۈلگىغا قارىغاندا تېخىمۇ كۆپ ئولجىلار - ئالتۇن -
كۈمۈش تاۋاقلار، شايى ۋە ئەتلەس مالىلار، قۇللار، دېدەكلەر
ۋە باشقا ئەسلەھەلەرنى ئەكەتتى. ئەمما چىڭگىزخان شۇنىڭ-
دىن كېيىن ئېلىپ بارغان ئۈرۈشلىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتسىز تە-
سىرلىگەن بۇ ئۈرۈشىنىڭ ئەڭ مۇھىم نەتىجىسى - ئۇنىڭ خەن
ئۇلارنىڭ شەھەرلەرنى قامال قىلىشتىكى يۈكسەك ھەربىي تېخ-
نىكىسى بىلەن تونۇشۇۋالغانلىقى بولدى دەپ ئېيتىش مۇم-
كىن. چىڭگىزخان موڭغۇلىيىگە خەنزۇلارنىڭ نۇرغۇنلىغان قو-
رال - ئەسلىھەلىرىنى، قامال ماشىنىلىرىنى بەلكى شۇنداق
يارىغ - ئەسلىھەلەرنى ياسىيالايدىغان ۋە ئىشلىتىشنى بىلە-
دىغان كىشىلەرنىمۇ ئەكەتتى. چىڭگىزخان ئۇنىڭ بىلەن
قىسقا ۋاقىت ئىچىددلا ئۆز قوشۇنلىرىنى زامانىسىنىڭ ئەڭ
ياخشى قورالىرى بىلەن تەمىنلىۋالدى.» ⑫

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1215 - يىلىدىكى يۈرۈشىدە، قە-
تان شاھزادىسى يىلۈچۇسايدەك ئاجايىپ قابىلىيەت ئىگىسىنى
ھۆ قولغا چۈشۈردى. شۇنىڭ بىلەن چىڭگىزخان دۆلەت ئىشە-
لىرىنى باشقۇرۇشتا ئىككى يىلدەمچى ۋە مەسلىھەتچى -
ئۇيغۇر، تاتار ئۇيغا بىلەن قىتان يىلۈچۇسايغا ئىگە بولدى.
يىلۈچۇسای(مىلادىنىڭ 1190 - يىلى تۇغۇلۇپ 1244 - يىلى
ئالەمدىن ئۆتكەن) چىڭگىزخان ۋە ئوكتايخانغا 30 يىل باش
ۋەزىر بولدى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1215 - يىلى شەرقە - جۇڭ-
گوغا قىلغان ئىككىنچى قېتىملىق يۈرۈشتىن كېيىن، غەربكە
يۈرۈش قىلىشقا ھازىرلاندى.

موڭغۇللار ءەربكە ئۇچ قېتىم يۈرۈش قىلدى. بىرىنچى قېتىملىق يۈرۈش ــ مىلادىنىك 1219 ــ يىلىدىن 1226 ــ يىلىغىچە بەتتە يىل داۋام قىلدى. بۇ يۈرۈشكە چىڭگىزخان ئۆزى يېتەكچىلىك قىلدى.

ئىككىنچى قېتىملىق يۈرۈش ــ قاغان ئوكتايخانىنىڭ ۋاقتىدا (1229 ــ 1241) مىلادىنىك 1336 ــ يىلىدىن 1241 ــ يىلىغىچە بەش يىل داۋام قىلدى. بۇ يۈرۈشكە چىڭگىزخانىنىڭ نەۋرىسى باتوخان يېتەكچىلىك قىلدى.

ئۈچىنچى قېتىملىق يۈرۈش ــ قاغان موڭكى خانىنىڭ ۋاقتىدا (1251 ــ 1259) مىلادىنىك 1254 ــ يىلىدىن 1258 ــ يىلىغىچە تۆت يىل داۋام قىلدى. بۇ يۈرۈشكە چىڭگىزخانىنىڭ نەۋرىسى ھىلاكۇ يېتەكچىلىك قىلدى.

تۆۋەندە، موڭغۇللارنىڭ ءەربكە قىلغان ئۈچ قېتىملىق تاجاۋۇزچىلىق يۈرۈشى توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

چىڭگىزخان مىلادىنىك 1209 ــ يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى بېقىندۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ءەربكە يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن داغدام يول ئېچىلغاندى.

چىڭگىزخان، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خارەزىم دۆلىتىگە باردىغان يولىدىكى توسالغۇنىڭ كۈچلۈك خان ئىكەنلىكىنى ھېسابقا ئېلىپ، ئۇنى يوقىتىش قارارىغا كەلدى. چىڭگىزخان مىلادىنىك 1218 ــ يىلى جابانويان قوماندانلىقىدىكى 20 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق موڭغۇل قوشۇنىنى كۈچلۈكخاننى يوق قىلىشقا ماڭدۇردى. كۈچلۈكخان ــ مىلادىنىك 1204 ــ يىلى ئالتايدىن ءەتتەسۇغا ــ ءەربي قىتان خانى چورۇقنىڭ قېشىغا قېچىپ بارغان نايمان خانزادىسى ئىدى. كۈچلۈكخان چورۇقنىڭ ئىشەنچە

سىگە ئىگە بولۇۋالغاندىن كېيىن ئالتايدىنىك شەرقىدە تارقىلىپ يۈرگەن نايمانلارنى يەتتەسۇغا كۆچۈرۈپ كەلدى. چورۇقنىڭ قىزىغا ئۆيلەندى. كۈچ توپلاپ، پۇرسەت پايلاپ يۈرگەن كۈچلۈكخان 1211 ــ يىلى چورۇق خارەزىم شاھ مۇھەممەت بىلەن ءەربي قاراخانىلارنىڭ قاغانى ئوسمان بوغراخان قوماندانلىقىدىكى بىرلەشمە قوشۇن تەرىپىدىن تارمار بولغاندا (تالاس دەرياسى بويىدا)، 80 نەچچە يىل ھۆكۈم سۈرگەن ءەربي قىتانلار خانلىقى (1125 ــ 1211)نى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. شۇ خانلىقنىڭ خارابىسىدە ءەربي نايمان خانلىقى (1211ــ1218)نى قۇردى. بۇ نايمان خانلىقى تېررىتورىيىسىگە خوتەن، ياركەنت، قەشقەر، يەتتەسۇ، پەرغانە ۋادىسى كىردى.

كۈچلۈكخان قەشقەرنى پايتەخت قىلغان ءەربي نايمان خانلىقىنى قۇرغاندىن كېيىن، مۇسۇلمان ئۇيغۇرلارغا ھەرخىل ھەتتىن ئېغىر زۇلۇم سالدى. بولۇپمۇ دىنىي جەھەتتىن بەكمۇ بوسۇزلۇق قىلدى. كۈچلۈكخان ئەسلىدە خرىستىئان دىنى (ناستورىئان مەزھىپى)غا ئېتىقاد قىلاتتى. ئۇ مىلادىنىك 1204 ــ يىلى قىتانلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى يەتتەسۇغا قېچىپ كەلگەندىن كېيىن، بۇرۇنقى ئېتىقادىدىن يېنىپ، بۇددا دىنىغا كىرگەنىدى. كۈچلۈكخان كۆرۈنمەككە باتۇر، ھىيلىگەر بولسىمۇ، تېگى ــ تەكتىدىن ئالغاندا، دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتا دۆت، قارام، تەدبىرسىز، ۋەھشىي، زالىم خان ئىدى. ئۇ بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، خوتەن، ياركەنت، قەشقەر قاتارلىق مەشھۇر شەھەرلەردىكى مۇسۇلمان ئۇيغۇرلارنى ئىسلام دىنىدىن يېنىپ، بۇددا دىنىغا كىرىشىگە زورلىدى. ھەتتا ئۆزى خوتەنگە بېرىپ ئىمام ئالاھىددىن مۇھەممەت خوتەنى باشلىق بىرنەچە

چه‌ملك ئۇلىمالارنى يىغىپ، ئۇلارغا ئىسلام دىنىدىن يىغىپ بۇيرۇق دىنغا كىرىش توغرىسىدا تەپ تارتماستىن ئىسلام ئۇقتۇرۇش قىلدى. شۇنداق قىلمايدىغان بولسا ئۇلارنى ئۆلتۈرىدىغانلىقىنى ئەسكەرتتى. شۇ چاغدا، ئىمام ئالاھىددىن خوتەنى كۆچلۈكخان بىلەن سۆھبەتلەشتى. ئىمام ئالاھىددىن مۇھەممەت خوتەنى كۆچلۈكخاننى مات قىلدى ھەم ئۇنىڭ يۈزىگە تۈكۈردى. ئەسۋا بولغانلىقىغا چىدىمىغان كۆچلۈكخان ئىمام ئالاھىددىن خوتەنى باشلىق ئۇيغۇرلاردىن ئارتۇق ئۆلىما ۋە ئالىملارنى ئۆلتۈردى.[13]

موڭغۇللار مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار بىلەن كۆچلۈكخان ئىمارىتىدىكى زىددىيەتنى پەيدىگە ئېلىپ، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى توغرىسىدا تەشۋىق يۈرگۈزدى. بۇ تەدبىر كۆچلۈكخانلىقنىڭ ھالاكىتىنى مۇقەررەلەشتۈرۈپ قويدى.

مۇسۇلمان ئۇيغۇرلارنىڭ لەۋھەت - تەپرىتىگە يولۇققان كۆچلۈكخان ئىستەكۆزلۈك بويىدا، جابانويان بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ قەشقەرگە قاراپ قاچتى. ئۇيغۇرلار كۆچلۈكخانلىقنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئۆچۈرىغان بەردە ئۆلتۈردى. ئىغىر ئەھۋالدا قالغان كۆچلۈكخان قەشقەرنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى سىرىققولغا قاچتى. ئۇ، قوغلاپ بارغان موڭغۇللار تەرىپىدىن تۇتۇۋېلىنىدى ۋە ئۆلتۈرۈلدى. چىڭگىزخان ملادىيە 1218 - يىلى كۆچلۈكخاننى يوقاتقاندىن كېيىن، بىشبالىق خوتەن، ياركەنت، قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچا قاتارلىق جايلارنى ئىدارە قىلىشتا، «دوغلات قەبىلىسىدىن بولغان دوغلاتقا ماخشاي سۆيەنى ئىمام... قىلىپ بەردى.» «ماخشاي سۆيە» دېگەن سۆز موڭغۇل تىلىدا «تاپتاپ تەرىپە (شەرقىي

تەرەپ — ت) دېگەن مەنىدە ئىكەن. بۇ زېمىننىڭ دائىرىسى شەرقتە باغراش، كورلا، شىمالىي تەرەپتە مۇزتاغ، غەربتە ئالاي تاغلىرى ۋە كاتتا داۋان، جەنۇبتا لەئىلكات، بەدەخشان ۋە قاراكۆتىداغدىن ئىبارەت ئىدى. ئىمام قىلىنغان بۇ زېمىنگە بابداغانىڭ ئەۋلادلىرى ئۇزۇن زامانغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلدى. «دوغلات» دېگەن سۆز موڭغۇل تىلىدا «توكۇر»، «ئاقساق» دېگەن مەنىدە.»[14]

ماخشاي سۆيە دوغلات موڭغۇلىيەدىن ئۆز ئۇرۇق - جەمەتلىرىنى ئېلىپ تارىم ۋادىسىغا كەلدى. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى چىڭگىزخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇيغۇرلاشتى ۋە ئۇيغۇرلاشقان چاغاتاي ھاكىمىيىتىنى تاكى ياركەنت سەئىدىيە خانلىقى قۇرۇلغىچە بولغان 300 يىل (ملادىيىنىڭ 1218 - يىلىدىن 1515 - يىلىغىچە) داۋامىدا ئىدارە قىلدى.

چىڭگىزخان نايمان خانلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن، ملادىيىنىڭ 1219 - يىلى (بۇ يىلان يىلى ئىكەن) 210 مىڭ چەكچىدىن تەركىب تاپقان قوشۇنغا ئۆزى قوماندان بولۇپ، غەربكە — ئوتتۇرا ئاسىياغا قاراپ ماڭدى. بۇ چاغدا، ئوتتۇرا ئاسىيا، خوراسان ۋە ئافغانىستانىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ تېررىتورىيىدە ئۇلۇغ خارەزىم شاھلار دۆلىتى بار ئىدى.

چىڭگىزخان خارەزىم شاھلار دۆلىتىگە ھۇجۇم قىلىشتىن بۇرۇن، ئەترايلىق، پۇختا تەييارلىق كۆردى. ئۇ كۆچلۈكخاننى يوقاتتى، ئۇيغۇرلار ۋە باشقا خەلقلەر ئىچىدىن چىققان سودىگەرلەر ئارقىلىق خارەزىم شاھلار دۆلىتىنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ سانى، قورال-يىغىنى ۋە باشقا ئەھۋاللار توغرىسىدا

ئېنىق، ئىشەنچلىك مەلۇماتلارغا ئىگە بولدى.

چىڭگىزخاننىڭ غەربكە قىلغان يۈرۈشى بىلەن تارىخ چىلار ئېيتقاندەك، موڭغۇللارنىڭ ستىخىيىلىك ھەربىيلىك ياكى ئۇلۇغ خارەزىم شاھلار دۆلىتىنىڭ شاھى ئالاھىدىلىكىدىن مۇھەممەتنىڭ چىڭگىزخان بىلەن ياخشى دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتمىغانلىقىدىن بولغان ۋەقە ئەمەس.

موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ باش ۋەكىلى بولغان چىڭگىزخاننىڭ دۇنياۋى ھۆكۈمران بولۇش نىيىتى ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى. موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى مىلادىنىڭ 1206 - يىلى ئۇنۇن دەرياسىنىڭ بويىدا قۇرۇلتاي چاقىرىپ، ئۆ (تەمۈچىن)نى«چىڭگىزخان» ئۇنۋانىدا، يېڭى قۇرۇلغان موڭغۇل دۆلىتىگە قاغان قىلىپ كۆتۈرىدىغان چاغدا، باش شامان كۆكچى سوتۇ: «ئۇلۇغ كۆك تەڭرىنىڭ چىڭگىزخانغا پۈتۈن ئالەمنىڭ قاغانلىقىنى بەرگەنلىكىنى ئېلان قىلغانىدى».[19]

خۇراپاتقا ئىشىنىدىغان موڭغۇللار باش شامان كۆكچى سوتۇنى ئاسمانغا ئاتلىق چىقىپ، كۆك تەڭرى بىلەن كۆرۈشكەن دەپ ئويلىغان بولسا كېرەك، كۆكچى سوتۇنىڭ قۇرۇلتايدا: كۆك تەڭرىنىڭ چىڭگىزخانىنى پۈتۈن دۇنيانىڭ قاغانى قىلغانلىقى توغرىسىدا ئېيتقان سۆزى كېيىن كويۇكى «ئىلاھىي تەستىق»دەك رول ئويناغان.

دېمەك، چىڭگىزخاننىڭ دۇنياۋى ھۆكۈمران بولۇشىغا ئىنتىلىشى سىرلىق «ئىلاھىي تەستىق» بىلەنمۇ قارارلاشتۇرۇلغان.

دۇنيا تارىخىدىن ئاز - تولا خەۋىرى بار كىشىلەرگە مەلۇم بولغاندەك، دۇنياداڭ ناھايىتى مەشھۇر باسقۇنچىلار ئۆتكەن. ھازىرقى زامانداكى بەزى غەرب تارىخچىلىرى ھون

قاغانى ئاتتىلانى دەرىجىدىن تاشقىرى ئىستىلاچى — بويۇنۇرۇقچى دېسە، چىڭگىزخاننىڭ دۇنياداڭ ئۆتكەن بىرىنچى دەرىجىلىك باسقۇنچىلار قاتارىغا قويىدۇ.

تارىخچىلارنىڭ يۇقىرىداڭتىلغا ئالغان مەشھۇر شەخسلەر توغرىسىدىكى ھۆكۈملىرى ئەستايىدىل ئويلىنىپ كۆرۈشكە ئەرزىيدۇ.

چىڭگىزخاننىڭ غەربكە تاجاۋۇزچىلىق مەقسىتى بىلەن قىلغان يۈرۈشىگە 1218 - يىلى يۇز بەرگەن ئوترار ۋەقەسى چوڭ باھانە بولغانىدى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1218 - يىلى «خارەزىم شاھلار دۆلىتىگە 450 كىشىدىن تەركىب تاپقان چوڭ سودا كارۋىنى ۋە ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ئەۋەتتى. كارۋاننىڭ يۆكلىرى 500 تۆگىگە ئارتىلغانىدى. كارۋان ناھايىتى نۇرغۇن قىممەت باھالىق بۇيۇملار ۋە سوۋغىلارنى ئاپارغانىدى.»[16]

مانا شۇ كارۋان ۋە ئەلچىلەر خارەزىم شاھلار دۆلىتىنىڭ پايتەختى ئۆرگەنجگە قاراپ كېتىۋېتىپ، چېگرىدىكى ئوترار شەھرىگە كەلگەندە چوڭ بەختسىزلىككە ئۇچرىدى. ئوترار شەھرىنىڭ بېگى، خارەزىم شاھىنىڭ تۇغقىنى بولغان ئىنالچىق قاھىرخان چىڭگىزخاننىڭ سودا كارۋىنى بىلەن ئەلچىلىرىنى ئوترار شەھىرىدە تۇتۇپ قويدى. ئارقىدىنلا كارۋاننىڭ مال - مۈلكى تالاندى، ئادەملىرىنىڭ ھەممىسى ئۆلتۈرۈلدى. ئىنالچىق قاھىرخان بۇ ئىشلارنى خارەزىم شاھ مۇھەممەتنىڭ رازىلىقى بىلەن قىلغانمۇ ياكى ئۆز خاھىشى بىلەن قىلغانمۇ، تارىخىي خاتىرىلەردە بۇ توغرىدا ئېنىق مەلۇمات يوق.

ئوترار ۋەقەسىنى چوڭ باھانە قىلغان چىڭگىزخان باشتا

ئىبتىپ ئۇنكىتمىزدەك. مىلادىنىك 1219 - يىلى 210 مىك جەڭچىدىن تەركىب تاپقان چوڭ قوشۇنغا ئۆزى قوماندان بولۇپ مەرىكە — خارەزىم شاھلار دۆلىتىگە قاراپ ماڭدى.

چىڭگىزخاننىك غەربكە قىلغان يۈرۈشىگە: ئوغۇللىرى جوجىخان، چاغاتايخان، ئوكتايخان، تولىخان ۋە مەشھۇر موڭغۇل قوماندانلىرىدىن سۈبوتاي باتۇر، جابا نويانلار ھەمراھ بولدى. بۇندىن تاشقىرى يەنە ئۇنىڭغا باش ۋەزىرى — قىتان شاھزادىسى يىلۇچۇساي، ئۇيغۇرلاردىن تاتاتونگا تو-راقايا، بولادقايا (باش ھەربىي مەسلىھەتچى) لەرمۇ ھەمراھ ئىدى.

چىڭگىزخاننىك بۇيرۇقى بويىچە، ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن چاغاتاي بىلەن ئوكتايخان مىلادىنىك 1219 - يىلى 9 - ئايدا ئۇنىڭ ئۇلۇغ مۇھاسىرىگە ئالدى. ئىنالچىق قاھىرخان شەھەر-نى قەھرىمانلارچە مۇداپىئە قىلدى. موڭغۇللار ئوتىرارنى بىر ئاي مۇھاسىرە قىلغاندىن كېيىن، مىڭىر مۇشەققەتتە ئاران ئالالىدى. ئىنالچىق قاھىرخان مەردلەرچە قۇربان بولدى.

موڭغۇللار ئوتىرارنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، خارەزىم شاھلار دۆلىتىگە بىرقانچە يۆنىلىش بويىچە ھۇجۇم قىلدى.

چىڭگىزخان مىلادىنىك 1220 - يىلى 2 - ئايدا تولىخان قاتارلىقلارنى بىرلىككە موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ ئاساسىي قىسمىغا قوماندانلىق قىلىپ بۇخارانى قىستاپ كەلدى. بۇخارا 2 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئېلىندى. چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ قو-ماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى مىلادىنىك 1220 - يىلى-نىڭ ئاخىرىغىچە خارەزىم شاھلار دۆلىتىنىڭ مۇھىم شەھەرلە-رىنى دېگۈدەك قولىغا بېسىۋالدى. ئۇرگەنج ئۇچۇن بولغان

جەڭ ناھايىتى كەسكىن بولدى. شەھەر ھىمايىچىلىرى موڭغۇل-لار بىلەن ئالتە ئاي جەڭ قىلدى. ئۇرگەنج مىلادىنىك 1221-يىلى 4 - ئايدا ئېلىندى ۋە ۋەيران قىلىندى.

چىڭگىزخان مىلادىنىك 1220 - يىلى 3 - ئايدا سەمەر-قەنتنى بېسىۋالغاندا (شۇ چاغدا شەھەر ئاھالىسى 600 مىڭ ئىدى) خارەزىم شاھ ئالائىددىننىڭ نۇرغۇن ئەسكەر چۈشۈپ قالدى. ئەسىر چۈشكەنلەر ئىچىدە خارەزىم شاھ مۇھەم-مەتنىڭ ئەقىللىق تەدبىرلىك ئانىسى تۇركان خاتۇن، مۇھەم-مەت شاھنىڭ قىزلىرى — خان نۇلتان، تىركەن نۇلتانلار ۋە شاھزادىلەر بار ئىدى.

چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىيادىن قايتىدىغان چاغدا، تۇر-كان خاتۇننى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى قاراقۇ-رۇمغا ئەكەتتى. تۇركان خاتۇن مىلادىنىك 1231 - يىلى قاراقۇرۇمدا ئالەمدىن ئۆتتى. دەسلەپ ئوسمان بوغراخانغا باتلىق بولغان خان نۇلتان مىلادىنىك 1220 - يىلى جوجىخان-غا باتلىق بولدى. تىركەن نۇلتان بولسا چىڭگىزخاننىڭ ئەگ-لىرىدىن بىرى بولغان ھاجىب داشمەنگە باتلىق بولدى. خا-رەزىم شاھزادىلىرى چىڭگىزخاننىڭ بۇيرۇقى بىلەن نۇلتانرۇلدى.

موڭغۇللار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇھىم شەھەرلەرنى بې-سىۋالغاندا، شەھەر ئاھالىسىدىن ھۈنەرۋەنلەردىن باشقىسىنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك قىرىپ تاشلىدى. بولۇپمۇ موڭغۇللارغا قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەن شەھەرلەر (ئۇرگەنج، سەمەرقەنت قاتارلىق شەھەرلەر) نىڭ ئاھالىسى دېگۈدەك قىرىپ تاشلاندى.

ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ موڭغۇللارغا قارشى ئىلىپ

بارغان كۆرەشلىرىدە، تارىختا داستان بولغۇدەك قەھرىمان لىق كۆرسەتكەن باتۇرلار مەيدانغا كەلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئوتراربىگى ئىنالچىق قاھىرخان، خوجەنتنى مۇداپىئە قىلغان خارەزىم قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى تۆمۈر مالىك، خارەزىم شاھ جالالىدىن ئالاھىدە ئىشەنچ قىلغان ئىنالچىق قاھىرخان ئۆز قوشۇنلىرىدىن ئون مىڭ كۆپ موڭغۇللارغا قارشى ئۇرۇشۇپ ئوترارنى يەر ئاي مۇداپىئە قىلدى. چىڭگىزخاننىڭ ئوغۇللىرىدىن چاغاتاي بىلەن ئوكتايخان ئىنالچىق قاھىرخاننىڭ قەھرىمانلىقىغا ھەيران قالغانىدى. خوجەنتنى مۇداپىئە قىلغان قوشۇنلارنىڭ قوماندانى تۆمۈر مالىك موڭغۇللارنى ناھايىتى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراتتى. تۆمۈرمالىك شەھەرنى مۇداپىئەقىلىشقا ئامال قالمىغاندا، يەر قىسىم جەڭچىلەرنى باشلاپ سىر دەريادىكى يەر ئارال (شەھەردىن يەر كىلومېتر يىراقلىقتا)غا چېكىنگەن. ئارالدا مۇداپىئە تۇرۇشلىرىنى بەرپا قىلىپ موڭغۇللار بىلەن كەسكىن جەڭلەرنى ئېلىپ بارغان. تۆمۈر مالىك ئەلچى ئاخىردا ئازغىنا جەڭچى بىلەن كېمىگە ئولتۇرۇپ سىر دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىمىغا قاراپ ماڭغان. موڭغۇللار دەريانىڭ توغرىسىغا نەچچە قات تۆمۈر زەنجىر تارتىپ تۆمۈر مالىكنى توسىغان. لېكىن، تۆمۈر مالىك زەنجىر توسۇقلارنىمۇ بۆسۈپ ئۆتۈپ ساق-سالامەت خارەزىمگە يېتىپ كەلگەن ۋە خارەزىم شاھ جالالىدىن بىلەن بىرلىشىپ موڭغۇللارغا بىرنەچچە قېتىم قاتتىق زەربە بەرگەن.

چىڭگىزخان خارەزىم شاھلار دۆلىتىگە ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم قىلغاندا، خارەزىم شاھ مۇھەممەت خۇددى بەزگەك ئادەمدەك تىترەپ، ماۋرەئۈننەھرىدىن خوراسانغا قاراپ قاچقان. ئۇ

يەردىنمۇ ئۇرالماي كاسپى دېڭىزىدىكى ئابىسكون ئارىلى (رىۋايەتكە كۆرە، ماخاۋ كېسىلىگە ئۇچرىغانلار سۈرگۈن قىلىنىدىغان ئارال)غا يوشۇرۇنغان ۋە شۇ ئارالدا ئۆلگەن. مۇھەممەت شاھ مىلادىنىڭ 1220 - يىلى 12 - ئايدا ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى جالالىدىن مەڭگۈ بەردى جەسمى تۈگەپ، قۇرۇق نامى قالغان خارەزىم شاھلار دۆلىتىگە شاھ بولغان. جالالىدىن مەڭگۈ بەردى خارەزىمدە موڭغۇللار بىلەن بىرنەچچە قېتىم ئۇرۇشقاندىن كېيىن، ئافغانىستانىدىكى غەزنىگە كەلگەن. چىڭگىزخان جالالىدىن مەڭگۈ بەردىنى تىرىك تۇتۇۋېلىش ئۈچۈن ئوغۇللىرىنىڭ ھەممراھلىقىدا ئافغانىستانغا كەلگەن. چىڭگىزخان سىندى دەرياسىنىڭ بويىدا جالالىدىننى قورشىۋالغان. ئوغۇز ئەسلىدىن بولغان قەھرىمان جالالىدىن مەڭگۈ بەردى ئانىسى ئايجېچەك، ئايالى ۋە سەككىز ياشلىق ئوغلىنى سىندى دەرياسىغا تاشلاپ غەرق قىلىۋەتكەن. ئاندىن كېيىن، ئۈچقۇر تۇركمەن ئېتىغا مىنگەن جالالىدىن مەڭگۈ بەردى سىندى دەرياسىدىن ئۆتۈپ ھىندىستانغا كەتكەن. تارىخچىلارنىڭ يېزىشىچە، جالالىدىن مىنگەن تۇركمەن ئېتى دەريانىڭ بۇ قېتىدىن ئۇ قېتىغا سەكرەپ ئۆتكەن. يالىنى ئۇزۇن، پاكار موڭغۇل ئاتلىرىغا مىنگەن موڭغۇللار جالالىدىننى تۇتالمىغان. چۈنكى، ئۇلار سىندى دەرياسىدىن ئۆتەلمىگەن. دەريانىڭ ئۇ قېتىغا ئۆتۈپ كەتكەن جالالىدىن چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ يېنىدىكى تۇرغان ئوغۇللىرىغا قىلىچىنى تەڭلىگەن ۋە كەينىگە بۇرۇلۇپ كۆزىدىن غايىب بولغان. جالالىدىننىڭ قەھرىمانلىقىغاتەن بەرگەن چىڭگىزخان ئوغۇللىرىغا: «ئوغۇل بالامانا شۇنداق بولۇشى كېرەك» دېگەن.

جالالدىن موڭغۇللار بىلەن ئون يىل (1220 ــ 1230) كۈرەش قىلىپ، بىرقانچە جەڭدە غالىب كەلگەن بولسىمۇ، ھالاك بولغان خارەزىم شاھلار دۆلىتىنى قايتىدىن بۈرۈنقى ھالىغا كەلتۈرەلمىگەن. ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ قەھرىمان ئوغلى جالالدىن مىلادىنىڭ 1231 ــ يىلى ئىراقتا كوردىلار قولىدا ئۆلگەن.

خارەزىم شاھ مۇھەممەت مىلادىنىڭ 1220 ــ يىلى ماۋرەئۇننەھرىدىن خوراسانغا قاچقاندا، چىڭگىزخان سۈبۈتاي باتۇر بىلەن جابانويان قوماندانلىقىدىكى 20 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنىنى خوراسانغا ماڭدۇردى. سۈبۈتاي بىلەن جابانوياننىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى خارەزىم شاھ مۇھەممەتنى تىرىك تۇتۇش ئىدى. سۈبۈتاي باتۇر بىلەن جابانويان خارەزىم شاھ مۇھەممەتنىڭ دېرىكىنى ئالالمىغاندىن كېيىن، كاسپى دېڭىزىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىنى بويلاپ (ئىران ئارقىلىق) كاۋكازغا تۆتۈپ. ئەرەب ۋە كىروزىنلارنى بويسۇندۇردى. موڭغۇللار كاۋكاز خەلقلىرىنى بويسۇندۇرۇپ، مابەينىدىكى تالاپ ــ بۇلاپ بولغاندىن كېيىن، جەنۇبىي روسىيىگە قاراپ ماڭدى. بۇ چاغدا روسىيىدە بىرلەشكەن، كۈچلۈك روس دۆلىتى يوق ئىدى. روسلار: ئابرىم ــ ئابرىم، كۈچسىز بەگلىكلەر (كىنەزلىكلەر)، نىمىك مۇكۈمرانلىقىدا ياشايتتى. موڭغۇللار جەنۇبىي روسىيىگە بېسىپ كەلگەندە، دىنىپىر بويلىرىدا ياشايدىغان قىپچاقلارنىڭ خانى قۇتانخان روسلار بىلەن بىرلىشىپ موڭغۇللارنى تارمار قىلىشقا ئەل باغلىدى. قۇتانخانىڭ تەشەببۇسى بىلەن كىيىۋدا روس كىنەزلىرىنىڭ كېڭىشى چاقىرىلدى. كېڭەشكە قاتنىشىپ روس كىنەزلىرى كالىچ كىنەزلىكىنىڭ كېنەزى مستىسلاۋ

لاۋ ئۇداتىنىڭ روس قوشۇنلىرىغا باش قوماندان قىلىپ سايلىدى. مستىسلاۋ ئۇداتىنىڭ ئۇرۇشتىن ئۇرۇش مەيدانلىرىدا ئۆتكۈرگەن، ئەجرىبىلىك كىنەز ئىدى. كالىچ، كىيىۋ، چېرنىگوۋ، ۋولىن، سمولىنىسكى، سوزدال قاتارلىق روس كىنەزلىكلىرىدىن بولۇپ 80 مىڭ كىشىلىك قوشۇن دىنىپىرغا قاراپ ماڭدى. ئۇلار ئالىكساندىرۇ ئەتراپىدا توپلاندى. موڭغۇللار كۆرۈنۈشتە چېكىنگەن بولۇپ، روس ۋە قىپچاقلارنى ئارقىسىدىن ئەگەشتۈرۈپ ماڭدى. موڭغۇللار مىلادىنىڭ 1222 ــ يىلى 31 ــ ماي كۈنى ئازۇۋ دېڭىزىغا قۇيۇلىدىغان قالقا دەرياسىنىڭ بويىدا، ئاۋۋال قىپچاقلارنى، ئاندىن كېيىن روس قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى.

قالقا دەرياسىنىڭ بويىدا بولغان جەڭدە روسلار ۋە قىپچاقلارنى تارمار قىلغان موڭغۇللار ئون نەچچە روس كىنەزنى تىرىك تۇتۇۋالدى. پەقەت كالىچ كىنەزى مستىسلاۋ ئۇداتىنلا قېچىپ قۇتۇلدى.

سۈبۈتاي باتۇر مىلادىنىڭ 1223 ــ يىلى، ئەسىرگە چۈشكەن روس كىنەزلىرىنىڭ بېشىنى ۋە نۇرغۇن ئالتۇن ــ كۈمۈشنى ئېلىپ ئوتتۇرا ئاسىياغا ــ چىڭگىزخانىڭ تالاس دەرياسىنىڭ بويىدىكى قارارگاھىغا قايتتى.

نېمە ئۈچۈن كۈچلۈك ۋە باي بولغان خارەزىم شاھلار دۆلىتى موڭغۇللار تەرىپىدىن ئاسانلا يوقىتىلدى؟

خارەزىم شاھلار دۆلىتىنىڭ موڭغۇللار تەرىپىدىن ئاسانلا يوقىتىلىشىدا مۇنداق بىرقانچە سەۋەبلەر بار:

چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كەلگەندە، خارەزىم شاھ مۇھەممەت ئۇرۇش تەييارلىقىنى باھانە قىلىپ، ئۇچ يىلغىچە

لىق باج - خىراجىنى ئالدىن يىغقانىدى. غەلق ئالدىن تاپ-
شۇرۇلىدىغان ئوچ يىللىق باج - خىراجىنى تۆلەيمىز دەپ
زار-زار قاقشاپ، ئاچ-يالىڭاچ هالغا چۈشۈپ قالدى. بۇ سە-
ۋەبتىن خەلقنىڭ مۇهەممەت شاهتىن كۆڭلى قالدى. مۇهەممەت
شاهنىڭ 400 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان، ياخشى قورال-
لانغان قوشۇنى بار ئىدى. چىڭگىزخان بىلىپ كەلگەندە،
مۇهەممەت شاه قوشۇنلىرىنى بىرقانچە قىسىمغا ئاجراتىپ،
شەھەرلەرنى مۇداپىئە قىلىشقا ئورۇنلاشتۇردى. مۇهەممەت شاه-
نىڭ قوشۇنلىرىنى قىسىم - قىسىملارغا بۆلۈۋەتكەن خاتا
تاكتىكىسى، چىڭگىزخاننىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇهىم شەھەر-
لەرنى بىر - بىرلەپ بىسۇبلىشىغا ئوبدان ئىمكانىيەت تۇغ-
دۇرۇپ بەردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مۇهەممەت شاه بىلەن ئاب-
باسىيلار خەلىپىلىكى (751 — 1258) نىڭ خەلىپىسى ناسىر
(1180 — 1225) نىڭ مۇناسىۋىتى ياخشى ئەمەس ئىدى. خا-
رەزىم شاه مۇهەممەت خەلىپە ناسىرنىڭ دىنىي هوقۇقىنىمۇ
تارتىۋالىشقا ئۇرۇنغانىدى. شۇ سەۋەبتىن، دۇنيادىكى مۇسۇل-
مانلارنىڭ خەلىپىسى ناسىر موڭغۇللارغا قارشى كۈرەشتە مۇهەم-
مەتشاهنى قوللىمىدى. بىر ۋاماىلاردا ئۇزىنى ئىككىنچى زۇلقەر-
نەين ۋە ئىككىنچى سۇلتانى سەنجەر دەپ ئاتاپ يۈرگەن
خارەزىم شاه مۇهەممەت ئۇلۇغ سالجۇقلارنىڭ سۇل-
تانلىرى — توغرۇلبەگ ئالپ ئارسلاندەك. قورقماس، قەيسەر،
تالانتلىق هەربىي ستراتېگ ئەمەس ئىدى. ئۇ ئاھايىتى يې-
نىك، غەلىبىگە ئېرىشكەنده، ئادەتتىن تاشقىرى كۈرەڭلەيدە-
غان، بىرلا ۋاقىتتا 300 خوتۇنىنى نىكاهىدا ساقلاپ يۈرگەن،
ئەيش - ئىشرەتمەستانىسىگە ئايلىنىپ كەتكەن هۆكۈمران ئىدى.

مانا شۇ يۇقىرىدىكى بىر قاتار سەۋەبلەرگە كۆرە، خا-
رەزىم شاهلار دۆلىتى موڭغۇللار تەرىپىدىن قىسقا مۇددەت
ئىچىدە يوق قىلىندى.

چىڭگىزخان ئۇلۇغ خارەزىم شاهلار دۆلىتىنى يوقاتقان-
دىن كېيىن، 1223 - يىلى يازنى تالاس دەرياسىنىڭ بويىدا
ئۆتكۈزگەن بولسا، 1225 - يىلىنى ئىرتىش دەرياسىنىڭ بو-
يىدا ئۆتكۈزدى.

چىڭگىزخان بىسۇبلىنغان خارەزىم شاهلار دۆلىتىنىڭ
تېررىتورىيىسى (ئاساسەن ماۋەرائۇننەهرى)گە ئۆز خەلقىنى
خاتىرجەملىق قىلىپ موڭغۇللارغا ساداقەت بىلەن خىزمەت قىلە-
غان سەمەرقەنتلىك بايلار سودىگەرمەمۇتيالۋاچنى باشۋالىق
قىلىپ تەيىنلىدى. چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1225 - يىلى ئوتە-
تۇرا ئاسىيادىن موڭغۇلىيەگە قايتىپ كېتىشتىن بۇرۇن، بورتا
ئاتلىق قەدىناس ئايالىدىن تۇغۇلغان تۆت ئوغلىغا موڭغۇللار
تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان بىمپايان تېررىتورىيىنى بۆلۈپ
بەردى. شەرقىي ياروپادىكى قىپچاق دالاسىدىن تارتىپ، شەرق-
تە ئىرتىش دەرياسىنىڭ بويلىرىغىچە بولغان بايلىقلەر-
نى تۇنجى ئوغلى جوجىخانغا، ماۋەرائۇننەهرى، ئافغانىستان
ۋە شىنجاڭنى ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاي خانغا، هازىرقى
جۇڭغارىيەنىڭ بىر قىسمىنى ئۈچىنچى ئوغلى ئوكتايخانغا،
موڭغۇلىيە ۋە شىمالىي جۇڭگونى كەنجى ئوغلى تولىخانغا
بۆلۈپ بەردى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1206 - يىلى قاغان بولغاندىن
كېيىن، خېلى ئۇزۇنغا، مۇكەممەل بولغان هەربىي، مەمۇرىي
قانۇن ۋە تۈزۈملەرنى ئورناتقانىدى. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىن

قابتىدىغان چاغدا، ئوغۇللىرىغا قىلغان ۋەسىيىتىدە، «ياساق» (قانۇن) بەرمەلار، ۋەسىيەتلەر توپلىمى)قا سادىق بولۇشنى تاپىلىدى. چىڭگىزخان ئاخىردا ئۆچىنچى ئوغلى ئوكتايخانغا ئۆزىگە ۋارىس قىلغانلىقىنى ئېلان قىلىدى. ئوغۇللىرىنىڭ ئوكتايخانغا بويسۇنۇشىنى، بىر ياقتىن باش چىقىرىپ ئىتتىپاق ئىتتىپاقلاپ ئۇ مۇنداق دېگەن: «بىر يىلانىڭ بىر بېشى بولۇپ، قۇيرۇقى سىرنىچچە بولسا، يىلان بىر تۆشۈككە كىرگەندە، قۇيرۇقلىرىمۇ بىر تۆشۈككە كىرىدۇ. ئەگەر يىلاننىڭ بېشى ئون بولۇپ، قۇيرۇقى بىر بولسا، يىلاننىڭ ھەربىر بېشى بىردىن ئون تۆشۈككە كىرسە، قۇيرۇقى ناشقىرىدا قالىدۇ. ئۇ چاغدا يىلاننىڭ تاشقىرىدا قالغان قۇيرۇقى قېشىدا مۇزلاپ قالسا، يىلان ئۆلىدۇ.»[17]

يەنە بەزىبىر رىۋايەتلەرگە كۆرە، چىڭگىزخان ئوغۇللىرىغا قىلغان ۋەسىيىتىدە: «سىلەر ئوقيانىڭ باشقىغا ئوخشىشىسىلەر. تۆت تال باشاقنى جۈپلىگەندە، ئۇنى ھېچ كىشى سۇندۇرالمايدۇ. ئەگەر باشاقتىن بىرى ئېلىپ تاشلانسا ئۈچ تال باشاقنى ھەرقانداق كىشى ئەككى بېشىدىن قايرىپ سۇندۇرالايدۇ. شۇڭا، مەندىن كېيىن قالغانلار، تۆت بىر تۇغقان بىر ياقتىن باش چىقىرىپ بىرلىكتە ئۆتۈڭلار. ھەرگىز ئايرىلىپ كەتمەڭلار» دېگەن.

چىڭگىزخاننىڭ ئوكتايخانني ۋارىس قىلغانلىقىغا جوجىخان زادىلا رازى بولمىدى. لېكىن ئۇ نارازىلىقىنى قانداق يول بىلەن بولمىسۇن ئاشكارىلاشقا پېتىنالمىدى. جوجىخان خېلى بۇرۇندىن تارتىپ «دادامنىڭ ۋارىسى مەن بولمەن» دەپ يۈرگەنىدى.

بەزى تارىخىي رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، چىڭگىزخاننىڭ جوجىخانىنى ۋارىس قىلمىغانلىقىنىڭ سەۋەبى يار ئىدى. چىڭگىزخان بورتاغا مىلادىنىڭ 1176 - يىلى ئۆيلەنگەن: شۇ كۈنى كەچتە مەركىتلەر بېسىپ كىرىپ يۈلاپ كەتكەن. بۇ ۋەقە يۈز بېرىپ ئون ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، چىڭگىزخانغا سادىق بىر مەركىت بېگى بورتانى قوتۇلۇپ ئۇرۇپ، چىڭگىزخانغا ئەكىلىپ بەرگەن. بورتا شۇ كۈنى كەچتە ئوغۇل تۇغقان. موڭغۇللار ئوغۇلغا جوجىخان (مېھمانخان مەنىسىدە) دەپ ئات قويغان. شۇ كۈنىلا چىڭگىزخانىنىڭ بەزى يېقىنلىرى گۇمانلىنىپ بالىنى مەركىتخاندىن تۇرۇپ لگەنىكىن، دېيىشكەن. چىڭگىزخان گۇمانلانغۇچىلارنى شۇ كېچىدىلا ئۆلتۈرۈپ تاشلىغان.

شۇنىڭدىن كېيىن، چىڭگىزخان ئۆزىمۇ گۇمانلىنىپ يۈرگەن، جوجىخان يىگىتلىك قۇرامىغا يېتىپ، باتۇر، ئەقىللىق ئىكەنلىكىنى كۆپ ئىشلىرىدا نامايان قىلغان. چىڭگىزخان ھەربىر يۈرۈشكە ماڭىدىغان مەزگىلدىلا ئۆزىگە كېيىن ۋارىس قىلىشنى ئويلاپ، جوجىخانىنى ئەمەس، ئوكتايخانىنى تاللىۋالغان. چىڭگىزخان جوجىخانىنى ۋارىس قىلمىغاندا، جوجىخان توغرىسىدىكى گۇمانىنى ئۇچىدە ساقلاپ يۈرگەن بەزى باشانغان موڭغۇل بەگلىرىنىڭ سۆز - چۆچەك تارقىتىپ قوزغىشىدىن قورققان. ئەگەر كۈنلەرنىڭ بىرىدە (چىڭگىزخان ئالەمدىن ئۆتكەندە) شۇنداق سۆز - چۆچەكلەر تارقىتىلىدىغان بولسا، موڭغۇللار جوجىخانغا ئىتتىپاقسىزلىق تۇغۇلۇپ، قانلىق ۋەقەلەرنىڭ پەيدا بولىدا ئىتتىپاقسىزلىق تۇغۇلۇپ، قانلىق ۋەقەلەرنىڭ پەيدا بو-

لۇشمۇ مۇمكىن ئىدى.

چىڭگىزخان شۇ سەۋەبكە كۆرە، باتۇر، قابىلىيەتلىك، ئەقىللىق بولغان تۇنجى ئوغلى جوجىخانىنى ئۆزىگە ۋارىس قىلىپ تاللىمىدى.

چىڭگىزخان غەربكە مىلادىنىك 1219 - يىلى قىلغان يۈرۈشىنى مىلادىنىك 1225 - يىلى ئىياغلاشتۇرۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىن شەرققە — موڭغۇلىيىگە قاراپ يولغا چىقتى. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىن ھەددىسىز بايلىق ۋە مىڭلىغان — ئون مىڭلىغان ئەسىرلەر (ئاساسەن قول ھۈنەرۋەنلەر)نى ئەكەتتى.

چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىيادىن موڭغۇلىيىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، مىلادىنىك 1225-يىلى ۋە مىلادىنىك 1226 - يىللىرى قىش ۋە يازنى ئۇرخۇن دەرياسىنىڭ بويىدا ئۆتكۈزدى.

چىڭگىزخان مىلادىنىك 1226 - يىلى باھار پەسلىدە تاڭغۇت خانلىقىغا يۈرۈش قىلدى. تاڭغۇت خانلىقى مىلادىنىك 1211 - يىلى چىڭگىزخان تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغانىدى. چىڭگىزخان مىلادىنىك 1219 - يىلى غەربكە يۈرۈش قىلغاندا، تاڭغۇت خانى ئاشاگامبۇ (1211 — 1223) مۇ قوشۇنلىرىنى باشلاپ يۈرۈشكە قاتناشتى كېرەك ئىدى. لېكىن ئاشاگامبۇ يۈرۈشكە قاتناشقۇدەك قوشۇنى يوقلۇقىنى باھانە قىلىپ بويسۇنۇپ تولغىنانىدى. چىڭگىزخان تاڭغۇت خانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭدىن ئىنتىقام ئېلىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ قويغان. شۇ سەۋەبكە كۆرە چىڭگىزخان تاڭغۇت خانلىقىنى يوق قىلىش ئۈ-

چۈن مىلادىنىك 1226 - يىلى باھار پەسلىدە، ئوغۇللىرى بىلەن بىرلىكتە تاڭغۇتلارغا (ھازىرقى نىڭشيادا) يۈرۈش قىلدى. چىڭگىزخاننىڭ ئوغۇللىرى قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى مىلادىنىك 1227 - يىلى باھاردا تاڭغۇتلار پايتەختىنى قورشىۋالدى. سالامەتلىكى ياماناشىپ قالغان چىڭگىزخان بولسا ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ فېڭلياك رايونىدا ئارام ئالماقتا ئىدى. ئۇ مىلادىنىك 1227 - يىلى 8 - ئاينىڭ 18 - كۈنىدە 72 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. شۇ چاغدا، تاڭغۇتلارنىڭ پايتەختى تېخى ئېلىنمىغانىدى. چىڭگىزخاننىڭ ئوغۇللىرى دادىسىنىڭ ۋەسىيىتىگە كۆرە تاڭغۇتلار ئۆزۈل - كېسىل تەسلىم بولغاندىن كېيىنلا، ئاندىن چىڭگىزخاننىڭ ئۆلگەنلىكىنى ئېلان قىلدى. موڭغۇللار شۇ چاغدا، 196 يىل ھۆكۈم سۈرگەن (1032—1227) تاڭغۇت خانلىقىنى يەر بىلەن يەكسان قىلدى.

چىڭگىزخاننىڭ ئوغۇللىرى دادىسىنىڭ جەسىتىنى قوۋۇلۇن ۋە ئۇنۇن ۋادىسىدىكى بورخان خالدۇن دېگەن مۇقەددەس جاي (ھازىرقى خاڭگاي تاغلىرىنىڭ ئەتراپى)غا دەپنە قىلدى. مىلادىنىك 1229 - يىلى دادىسى چىڭگىزخاننىڭ ئورنىغا قاغان بولغان ئوكتايخان شۇ يىلى چىڭگىزخاننىڭ شەرىپىگە موڭغۇل ئادىتى بويىچە ناھايىتى چوڭ قۇربانلىق ئۆتكۈزدى. راشىدىددىننىڭ مەلۇمات بېرىشىچە ئوكتايخان: «ئۇچ كۈنگىچە دادىسىنىڭ مۇقەددەس روھىغا يېمەك - ئىچمەكلىكلەر بېرىلىشىنى بۇيرۇدى. نويان ۋە قوماندانلارنىڭ ئائىلىلىرىدىن 40 نەپەر كۆزەل قىز تاللىنىدى. قىزلارنىڭ ھەممىسى

مىسكە ئەك چىرايلىق كېيىم ـ كېچەكلەر كىيدۈرۈلدى. قىمە مەتلىك، بەكمۇ ئېسىل زىبۇزىننەت جايدۇقلىرى تاقالدى، بۇ قېرىلار ئۇ دۇنيادا! چىگگىزخانغا خىزمەت قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتىلدى.»[18]

چىگگىزخان ئۆلگەندىن كېيىن، تولىخان قۇرۇلتاي چاقىرىپ ئوكتايخاننىڭ قانۇنلۇق ئورنى قارارلاشتۇرۇلغىچە موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنى ئىككى يىل (1227 ــ 1229) باشقۇردى.

موڭغۇل خانزادىلىرى ئىككى يىل تەييارلىق قىلغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1229 ـ يىلى 8 ـ ئايدا قورۇلۇن دەريا-سىنىڭ بويىدا قۇرۇلتاي چاقىردى. قۇرۇلتاي قاتناشچىلىرى چىگگىزخاننىڭ ۋەسىيىتىگە كۆرە، ئوكتايخاننى ئۇلۇغ موڭ-غۇل ئىمپېرىيەسىگە قاغان قىلدى.

موڭغۇللار ئوكتايخاننىڭ دەۋرىدە (1229 ــ 1241) غەربكە ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىلدى. ئوكتايخان غەربكە قىلغان ئىككىنچى قېتىملىق يۈرۈشىنى تەشكىللەشتىن بۇرۇن، كورىيىنى قايتىدىن بويسۇندۇردى، جۇرجىت خانلىقىنىمۇ ئۆ-زۈل ـ كېسىل ئاغدۇرۇپ تاشلىدى.

چىگگىزخان مىلادىنىڭ 1218 ــ يىلى قوشۇن ئەۋەتىپ كورىيىنى بېسىۋالغانىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ كورىيە موڭغۇل-لارغا ياساق تۆلەشكە مەجبۇر بولغان. كېيىن مۇناسىۋەت ئۆ-زۈلۈپ قالغانىدى. ئوكتايخان مىلادىنىڭ 1231 ـ يىلى قوشۇن ئەۋەتىپ كورىيىنى قايتىدىن بويسۇندۇردى. ئوكتايخان تەرە-پىدىن خەنجۇڭغا ئەۋەتىلگەن داروغاچى نامىدىكى ۋەكىل كورىيىگە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى.

1223 ـ يىلى مۇۋغالىي ئۆلگەندىن كېيىن. موڭغۇللار بىر-لەن جۇرجىتلار ئارىسىدىكى ئۇرۇش توختاپ قالغانىدى. ئوك-تايخان مىلادىنىڭ 1230 ـ يىلى جۇرجىتلارغا ھۇجۇم قىلدى. ئوكتايخان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى خېنەنگە بېسىپ كىرىپ جۇرجىتلارنىڭ پايتەختى كەيفېڭغا يېقىنلاپ كەلدى. ئوكتايخاننىڭ ئوكسى تولىخان قوماندانلىقىدىكى 30 مىڭ ئاتلىق موڭغۇل قوشۇنى ھازىرقى خېنەنىدىكى يۇەن نا-ملىق ئاتلىق موڭغۇل قوشۇنى ھازىرقى خېنەنىدىكى يۇەن نا-ھىيىسى ئەتراپىدا 150 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان (ئات-لىق، پىيادە بولۇپ) جۇرجىت قوشۇنىنى تارمار كەلتۈردى. ئوكتايخان جۇرجىتلارنى بىرقانچە قېتىملىق ئۇرۇشتا مەغ-لۇپ قىلغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1232 ـ يىلى موڭغۇلىيىگە قايتىپ كەتتى. شۇ يىلى تولىخان كېسەل بولۇپ ئالەمدىن ئۆتتى. جۇرجىتلارنى ئۇزۇل ـ كېسىل تارمار كەلتۈرۈش ۋەزى-پىسى سۇبىوتاي باتۇرنىڭ ئۈستىگە چۈشكەندى. سۇبىوتاي باتۇر مىلادىنىڭ 1234 ـ يىلى جۇرجىت خانلىقىنىڭ پايتەختى كەيفېڭنى ئالدى، جۇرجىت خانى ۋانيان شۇشۇ (1224 ــ 1234) ھازىرقى خېنەنىدىكى رونەن ناھىيىسىگە قېچىپ كەلدى. مىلادىنىڭ 1224 ـ يىلى موڭغۇل ۋە سۇڭ سۇلالىسىنىڭ دولەت-مە قوشۇنى رونەن ناھىيىسىگە بېسىپ كىردى. جۇرجىت خانى ۋانيان شۇشۇ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. 119 يىل ھۆكۈم سۈرگەن (1115 ــ 1234) جۇرجىت خانلىقى موڭغۇللار تەرىپىدىن ئاغ-دۇرۇلدى. جۇرجىت خانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان تېررىتورىيە موڭغۇل ئىمپېرىيەسى تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋېلىندى.

ئوكتايخان جۇرجىت خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشتا،

جەنۇبىي سۇك سۇلالىسى (مىلادىنىك 1127 - يىلىدىن 1279 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)نىك ھەربىي ياردىمىگە ئىگە بولدى.

ئوكتايخان جۇرجىت خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن، مىلادىنىك 1235 - يىلى قورۇلۇن دەرياسىنىك بوي بىدا قۇرۇلتاي چاقىرىپ، ياۋروپاغا يۈرۈش قىلىشنى قارارىدىن ئۆتكۈزدى. بۇ ۋاقىتتا ئىپتىقان موڭغۇللارنىڭ غەربكە قىلغان ئىككىنچى قېتىملىق يۈرۈشى ئىدى.

ئوكتايخان بۇ قېتىمقى يۈرۈشكە 150 مىڭ ئاتلىق جەڭچىدىن تەركىب تاپقان موڭغۇل قوشۇنىنى سەپەرۋەر قىلدى. بۇ چوڭ قوشۇنغا چىڭگىزخاننىڭ چوڭ نەۋرىسى باتوخان (مىلادىنىك 1209 - يىلى تۇغۇلۇپ 1256 - يىلى ئۆلگەن) باش قوماندان بولدى. ئەمدىلا 26 ياشقا كىرگەن باتوخانغا 60 ياشلىق سۇبوتاي باتۇر (مىلادىنىك 1176 - يىلى تۇغۇلۇپ 1248 - يىلى ئۆلگەن) باش ھەربىي مەسلىھەتچى قىلىپ تەيىنلەندى. نامدا باتوخان باش قوماندان بولسىمۇ، ئەمىلىدە باش قوماندانلىق ھوقۇقى سۇبوتاي باتۇردا ئىدى. دۇنياغا تونۇلغان موڭغۇل قوماندانلىرى ئىچىدە چىڭگىزخاندىن قالسلا سۇبوتاي باتۇر ئالدىنقى ئورۇندا تۇراتتى. ئوكتايخان باتوخانغا چىڭگىزخانىنىڭ نەۋرىلىرىدىن: ئوردا، بىركى، شايبانخانلار (بۇ ئۇچى باتوخانىنىڭ ئۆكىلىرى ئىدى)نى گويۇك، قادانخان (بۇ ئىككىسى ئوكتايخانىنىڭ ئوغۇللىرى)، قايدۇخان (بۇ ئوكتايىنىڭ نەۋرىسى)، موڭكەخان (بۇتولىخان-نىڭ ئوغلى)، بايدارخان (بۇ چاغاتايخانىنىڭ ئوغلى) قاتارلىق خانزادىلەرنىمۇ بىللە قوشۇپ ماڭدۇردى.

باتوخاننىڭ باش قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى

مىلادىنىك 1236 - يىلى ياۋروپاغا قاراپ ماڭدى. موڭغۇللار سۇبوتاي باتۇرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان خانزادىلەرنىڭ قوماندانلىقىدا، بىرنەچچە يۈز مىڭ-لىغان شەرقىي ياۋروپاغا ھۇجۇم باشلىدى.

باتوخان ۋە سۇبوتاي قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى مىلادىنىك 1236 - يىلى 4- ئايدا ئىدىل بولغارخانلىقىغا ھۇجۇم قىلدى. موڭغۇللار ئىدىل بولغارخانلىقى (مىلادىنىك 770 - يىلىدىن 1400 - يىلىغىچەھۆكۈم سۈرگەن)-نىڭ پايتەختى بولغار شەھرىنى ئالدى ۋە ئۇنى بۆلاپ - تالىدى. باتوخان بولغارخانلىقىنى يوقاتمىدى، ياساق تۆلەش-كە ماقۇل كەلتۈرگەندىن كېيىن يۈرۈپ كەتتى.

باتوخان مىلادىنىك 1237 - يىلى موسكۋانى ئالدى، شەھەرنى تالىدى، ۋەيران قىلدى. باتوخان شىمالغا قاراپ يۈرمەكچى بولدى. ئۇ نوۋوگورود شەھرىنى ئالماقچىدى. لېكىن نوۋوگورودنىڭ تەبىئىي توسۇق (قېلىن جاڭگال ۋە سازلىق)لار بىلەن ئورالغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇ يەرگە يۈرۈشتىن يالتىيىپ، ئىدىل دەرياسىنىڭبويىدىكى دالالارغا قاراپ ماڭدى. ئۇزۇنسارا ئۇرۇشلاردا پارچىلىنىپ، ئاجىزلاپ كەتكەن رۇس بەگلىكلىرى (كىنەزلىكلىرى) موڭغۇللارنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرالمىدى. موڭغۇللار مىلادىنىك 1238 - يىلى ۋلادىمىر، سوزدال قاتارلىق رۇس كىنەزلىكلىرىنىڭ ئون نەچچە شەھەرلىرىنى بېسىۋالدى. موڭغۇللار قاتتىق قارشىلىق قىلغان شەھەرلەرنىڭ خەلقىنى قىرىپ تاشلىدى.

باتوخان مىلادىنىك 1240 - يىلىنىڭ ئاخىردا، «رۇس شەھەرلىرىنىڭ ئانىسى» دەپ ئاتالغان كىيېۋ شەھرىنى ھۇ-

جۇم قىلدى. باتوخان كىيىۋلىقلارغا «جەڭسىز تەسلىم بولۇڭلار، دېگەن بولسىمۇ، كىيىۋلىقلار تەسلىم بولمىدى. باتوخان شەھەر سىپىللىرىنى بۇزدىرىۋەتكەن قوراللارنى ئىشلىتىپ كىيىۋنىڭ سىپىلىنى بۇزۇپ تاشلىدى. كىيىۋ 1240 - يىلى 12 - ئاينىڭ 6 - كۈنىدە ئېلىندى. شەھەر ۋەيران بولدى. كىيىۋ كىنەزى دانىئىل ۋېنگرىيەگە قېچىپ كەتتى.

كىيىۋ ئېلىنغاندىن كېيىن، موڭغۇللار باتوخان ۋە سۈبۈتاي تاينىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، شەرقىي ياۋروپاغا ئىككى چوڭ يۆنىلىشتىن ھۇجۇم باشلىدى. باتوخان ۋە سۈبۈتاي قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى كىيىۋدىن غەربىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ دوناي ۋادىسىغا قاراپ ماڭدى. بايدارخان بىلەن قايدۇخان قوماندانلىقى موڭغۇل قوشۇنلىرى تىوپتوغرا غەربكە - پولشىغا قاراپ ماڭدى.

بايدارخان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى مىلادىنىڭ 1241 - يىلى 2 - ئايدىڭ 13 - كۈنىدە مۇزلىغان ۋىسلا دەرياسىدىن ئۆتۈپ كراكوۋنى ئالدى. مىلادىنىڭ 1241 - يىلى 3 - ئاينىڭ 18 - كۈنىدە پولشا قىرالى ۋىلادىسلاۋ IV مۇراۋىنىگە قاچتى. بايدارخان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى سىلىزىيەگە (گېرمانىيە تېررىتورىيىسى) بېسىپ كىردى، رومىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى مىلادىنىڭ 1241 - يىلى 4 - ئاينىڭ 9 - كۈنىدە، سىلىزىيەنىڭ ھىنرىخ قوماندانلىقىدىكى 30 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان پىدائىيلار (گېرمانلار، پولەكلەر دىن تۇزۇلگەن)نى تارمار قىلدى. دېمەك، موڭغۇللار پولشا دىن ئۆتۈپ، چېخوسلوۋاكىيە، گېرمانىيىگىچە بېسىپ باردى.

باتوخان ۋە سۈبۈتاي قوماندانلىقىدا دوناي ۋادىسىغا بېسىپ كىرگەن موڭغۇللار ئاساسىي ھۇجۇمنى ۋېنگر دۆلىتىگە (مىلادىنىڭ 889 - يىلىدىن 1526 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) قارىتتى. ۋېنگر قىرالى بىلا IV (1235 — 1270) ھازىرقى بوداپېشت ئەتراپىغا نۇرغۇن قوشۇن توپلىدى. سۈبۈتاي باتۇر بوداپېشت 1241 - يىلى 4 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدە بىلا IV قوماندانلىقىدىكى ۋېنگر قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈردى. موڭغۇللار بوداپېشتنى بېسىۋالدى. پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان بىلا IV سىربىيە (ھازىرقى يۇگوسلاۋىيە)گە قاچتى. باتوخانىنىڭ بۇيرۇقىغا كۆرە، قادانخان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى، بىلا IV نى قوغلاپ، ئادرىياتىك دېڭىزىنىڭ بويىغىچە كەلدى. سىبىرىيەگە قېچىپ كەلگەن بىلا IV قادانخانىنىڭ قوغلاپ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، دالماتىيە تاقىم ئارالىغا قېچىپ كەتتى. قادانخان بىلا IV نىڭ ئىزىدىن كىرىنكىنى قىلىپ، ئۇنىڭ قەيەرگە قاچقانلىقىنى بىلمەكچىدىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1242 - يىلى 3 - ئايدا ۋېنگرىيەگە قايتىپ كەلدى.

موڭغۇللار مىلادىنىڭ 1241 - يىلى 4 - ئايدا ۋېنگرىيە چوڭ غەلىبىگە ئېرىشكەندىن كېيىن، دوناي ۋادىسىدىكى نۇرغۇن جايلارنى بېسىۋالدى.

موڭغۇللار شەرقىي ياۋروپادا ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىۋاتقاندا، موڭغۇلىيىدىن كۆكۈلىمىز جەددىي بىر خەۋەر يېتىپ كەلدى. ئۇ بولسىمۇ ئوكتايخاننىڭ ئۆلگەنلىكى تەۋرىسىدىكى خەۋەر ئىدى. ئوكتايخان مىلادىنىڭ 1241 - يىلى 12 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدە، 55 يېشىدا ئۆلگەنىدى.

ئوكتايخاننىڭ ئۆلۈشى موڭغۇللارنىڭ يۇرۇشىنى توختىتىپ ئارقىغا قايتىشىغا سەۋەب بولدى.

قاغانلىق تەختكە كىمنىڭ ئولتۇرۇشىنى بەلگىلەش موڭغۇل خانزادىلىرى ئالدىدىكى ناھايىتى مۇھىم، بەكمۇ جىددىي مەسىلە ئىدى.

موڭغۇللارنىڭ يۇرۇشىنى توختىتىپ ئارقىغا قايتىشى ياۋروپانى قورقۇنچلۇق تەقدىردىن قۇتۇلدۇردى. ياۋروپاخەلقلىرى مىلادىنىڭ V ئەسىردە هون قاغانى ئاتتىلادىن قورقۇپ كەتكەنىدى. باتوخاننىڭ ئاتتىلادىن سەككىز ئەسىر كېيىن ياۋروپاغا قىلغان يۇرۇشىمۇ ياۋروپالىقلارنى ئاتتىلا دەۋرىدىكىدەك ۋەھىمىگە سېلىپقويدى. ئۇلار ئەيسا پەيغەمبەردىن نىجاتلىق تىلەپ خرىستىئان ئىبادەتخانىلىرىدا يىغا-زار قىلىشتى. مىلادىنىڭ 1236 - يىلىدىن 1242 - يىلىغىچە ئالتە يىل داۋام قىلغان بۇ يۇرۇشتە موڭغۇل ئاتلىرىنىڭ ئىزلىرى شەرقتە ئىبرتىش بويلىرىدىن تارتىپ، فەرىتە دېڭىزىغىچە، دونای دەريالىرىنىڭ بويىغىچە بولغان جايلاردا قالدى. بۇ ئىزلارنى زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بوراندار ئۆچۈرۈپ، قۇملار كۆمۈپ، يامغۇرلار يۇيۇپ، كۆكاتلار قاپلاپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن موڭغۇللارنىڭ ئاسىيا، ياۋروپاخەلقلىرىنىڭ قەلبىگە سالغان قانلىق ئىزلىرى تارىختا مەڭگۈ ئۆچمىدى.

موڭغۇللار XIII ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدا دۇنيانى تىترەتتى، ئاسىيانىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى، ياۋروپانىڭ يېرىمىنى بېسۇبلىپ، چىڭگىزخان تەرىپىدىن ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى مىلى كۆرۈلمە

گەن قۇدرەتلىك هالغا كەلتۈردى.

باتوخان مىلادىنىڭ 1242 - يىلى 4 - ئايدا بولغاردىن يولغا چىقىپ، قىشتا ئىدىل دەرياسىنىڭ بويىدىكى ئوردىسىغا يېتىپ كەلدى. باتوخان جوجىخاننىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، مىلادىنىڭ 1226 - يىلى دادىسى ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا خان بولغانىدى. باتوخان شەرقىي ياۋروپادىكى قىپچاق دالاسىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن «ئالتۇن ئوردا خانلىقى»نى قۇردى.

ئوكتايخان ئۆلگەندىن كېيىن، موڭغۇل خانلىرى ئارىسىدىكى زىددىيەت كەسكىنلىشىپ كەتتى. قاغانلىق تەختىدە كىمنىڭ ئولتۇرۇشىنى هەل قىلىش ئۈچۈن، قۇرۇلتاي چاقىرىلىدىغىچە بەش يىل ئۆتتى. شۇ مەزگىلدە (1241 — 1246) موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى ئوكتايخاننىڭ خانىشى تىراكىناخاتۇن باشقۇرۇپ تۇردى. موڭغۇل خانزادىلىرى مىلادىنىڭ 1246 - يىلى يازدا ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىدا قۇرۇلتاي چاقىردى. قۇرۇلتايغا باتوخاندىن باشقا، خانزادىلەرنىڭ هەممىسى، موڭغۇللارغا بېقىنغان دۆلەتلەرنىڭ خانلىرى، هەتتا باغداد خەلىپىسى مۇستەسىمنىڭ دىپلوماتىك ۋەكىلىمۇ قاتناشتى. قۇرۇلتاي قاتناشچىلىرى مىلادىنىڭ 1246 - يىلى 8 - ئاينىڭ 24 - كۈنىدە، تىراكىنا خاتۇننىڭ ئارزۇسىغا بىنائەن، ئۇنىڭ ئوكتايخاندىن بولغان ئوغلى گۇيۇكخاننى قاغانلىق تەختكە ئولتۇرغۇزدى. لېكىن باتوخان باشلىق بىر قىسىم خانزادىلەر گۇيۇكخاننى ئېتىراپ قىلمىدى. بىر پۈتۈن موڭغۇل ئىمپېرىيىسى بۆلۈنۈپ كېتىش خەۋپىگە دۇچ كەلدى. قىيىن ئەھۋالدا قالغان گۇيۇكخان مىلادىنىڭ 1248 - يىلىنىڭ بېشىدا ئىمىلغا بارىدە

مەن دېگەن باھانە بىلەن موڭغۇلىيەدىن چىقىپ بەشبالىققىنىڭ شەرقىي شىمالىغا كەلدى. ئۇنىڭ كۈشەندىسى باتوخانمۇ ئىدىل بويلىرىدىن يەتتەسۈغا كەلدى. چىڭگىزخاننىڭ بۇ ئىككى نەۋرىسى بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇشۇش ئۈچۈن ئاھايىتى نۇرغۇن قوشۇننى سەپەرۋەر قىلغانىدى. كۈتۈلمىگەندە، گۈيۈك خان مىلادىنىڭ 1248 - يىلى 4 - ئاينىڭ 24 - كۈنىدە دەل 43 يېشىدا ئۆلدى.

موڭغۇل خانزادىلىرى قۇرۇلتاي چاقىرىپ، يېڭى قاغانىنى تەختكە چىقارغىچە، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى گۈيۈكخانىڭ تۆل قالغان خانىشى - ئويرات ياكى مەركىت قەبىلىسىدىن بولغان ئوگۈل قايمىش باشقۇرۇپ تۇردى. ئۇ «قاغانلىق تەختىنى گۈيۈكنىڭ تۇغقىنى شىرىمونغا ياكى ئۆزىنىڭ گۆدەك ئوغلى قوچاغا بەرمەكچىدى. بۇ چاغدا، چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىلىرى ئىچىدە ئەڭ چوڭى، ئەڭ ئابرويلۇقى بولغان باتوخان ئوكتايخاننىڭ ئۈرۈق - ئەۋلادىنى كەسكىن ھالدا بىر تەرەپ قىلىشقا بەل باغلىدى. شۇ مەقسەتتە ئۇتولىخاننىڭ تۆل قالغانخانىشى - سۈيۈرغاق تانى بىلەن بىرلەشتى.» ⑳

باتوخان مىلادىنىڭ 1250 - يىلى ئالمالىقتا قۇرۇلتاي چاقىرىپ، تولىخاننىڭ چوڭ ئوغلى مونكىخاننى قاغانلىق تەختكە چىقىرىشنى تەكلىپ قىلدى. ئوكتايخان بىلەن چاغاتايخاننىڭ ئىنىلىرى، نەۋرىلىرى قۇرۇلتايغا كەلمىدى. ئۇلار، قۇرۇلتاي چىڭگىزخان ئوغۇللىرى دۆلىتىنىڭ مۇقەددەس جايلىرىدىن بەكمۇ يىراقتا ئىچىلدى. دېگەننى باھانە قىلىپ، قاتنىشىق كۆرسەتتى.

باتوخان بۇ ئەھۋالنى ھېسابقا ئېلىپ، قۇرۇلتايىنى قو-

رۇلۇن دەريالىنىڭ بويىدا ئىچىشقا قارار قىلدى. ئوكتايخان ۋە چاغاتايخاننىڭ ۋارىسلىرىنىڭ قۇرۇلتايغا كېلىشىنى ئۈمىد تۇردى. باتوخاننىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن مونكىخان مىلادىنىڭ 1251 - يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدە قاغانلىق تەختكە چىقتى. مونكىخاننىڭ قاغان بولۇشى، قاغانلىقنىڭ ئوكتايخان ئائىلىسىدىن تولىخان ئائىلىسى قولىغا ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنىڭ ئالامىتى ئىدى. بۇنىڭغا چىدىمىغان ئوكتايخاننىڭ ۋارىسلىرى قوراللىق كۈچ بىلەن تەختنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇندى. ناھايىتى قابىلىيەتلىك، تەدبىرلىك بولغان مونكىخان بەختسىز تۇغقانلىرى (ئوكتايخان ئەۋلادى)غا رەھىم قىلمىدى، ئۇلارنى قىرىپ تاشلىدى.

مونكىخان قاغانلىق تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلدە (1251 — 1259) موڭغۇللار دۇنياسى تىنىرىتىدىغان تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشلىرىنى يەنە باشلىدى.

مونكىخان چىڭگىزخاندىن كېيىن ئۆتكەن موڭغۇل قاغانلىرى ئىچىدە ناھايىتى غەيرەتلىك، ئەقىللىق، تەدبىرلىك، باتۇر قاغان ئىدىكى، ئۇ ئالدى بىلەن مەركىزىي ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنى رەتكە سالدى ۋە مۇستەھكەملىدى. ئۇ ئوردىسىغا ئاسىيا ۋە ياۋروپالىقلاردىن لاتىنچە، رۇسچە، فرانسۇزچە، ئوردۇچە، ئىرانچە، ھىندىچە، تىبەتچە، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، تاڭغۇتچە تىللارنى مۇكەممەل بىلىدىغان، يازىدىغان پۇتۇكچىلەرنى ئالدۇردى. ئۇنىڭ ئوردىسىغا مىلادىنىڭ 1254 - يىلى 7 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدە كەلگەن فرانسۇز راھىبى روبروكنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، قاغان ئوردىسىدا، شامان، ئىسلام، بۇددا، داۋ، ناستورىيان دىنلىرىنىڭ كۆپلىگەن ۋەكىللىرى بار ئىكەن.

مونكخان ئوكتاي ۋە چاغاتاي ئەۋلادىنىڭ تەسىرىنى يوقىتىش، ھېچ بولمىغاندا ئاجىزلىتىش ئۈچۈن، ئوكتاي ئوغلوسىنى تولىخانىنىڭ بالىلىرىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. چاغاتاي ئولوسىغا قارايدىغان ماۋرەئۇننەھرىنى باتوخانىنىڭ ئىدارە قىلىشىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. ماۋرەئۇننەھرى مىلادىنىڭ 1260 - يىلىغىچە ئالتۇن ئوردا خانلىقى ئەۋەتكەن باسقاقلار تەرىپىدىن ئىدارە قىلىندى. مىلادىنىڭ 1260 - يىلى چاغاتاي خانى ئالغوخان ئالتۇن ئوردا ئەمەلدارلىرىنى ماۋرەئۇننەھرىدىن قوغلاپ چىقاردى.

مونكخان ناھايىتى پۇختا تەييارلىقتىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1253 - يىلى ئۇرخۇن دەريالىنىڭ بويىغا قاراقۇرۇم شەھرىنى بىنا قىلدۇردى. قاراقۇرۇم ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى بولدى.

مونكخان مىلادىنىڭ 1253 - يىلى ئونون دەريالىنىڭ بويىدا قۇرۇلتاي چاقىرىپ، ئىران ۋە ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنى بويسۇندۇرۇشنى قارارلاشتۇردى. مونكخان ئۆكىسى ھىلاكونى (مىلادىنىڭ 1219 - يىلى تۇغۇلۇپ مىلادىنىڭ 1268 - يىلى ئۆلگەن) 120 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا قوماندان قىلىپ غەربكە ماڭدۇردى. بۇ، موڭغۇللارنىڭ غەربكە ئۇچىنچى قېتىملىق يۈرۈشى ئىدى.

ھىلاكو مىلادىنىڭ 1254 - يىلى قاراقۇرۇمدىن غەربكە قاراپ يۈرۈپ ئوتتۇرا ئاسىياغا كەلدى. ھىلاكو سەمەرقەندتە بىر ئاز تۇرغاندىن كېيىن يولغا چىقتى. ئۇ ئامو دەريادىن ئۆتۈپ، مىلادىنىڭ 1255 - يىلى 11 - ئاينىڭ 19 - كۈنىدە ئىراندىكى مولاھىدىلەر خانلىقىغا ھۇجۇم قىلدى. شىئە مەزھىپىدىكى بۇ

خانلىقنىڭ مۇلاھىدە (ھەقىقىي يولدىن ئازغان)لار دەپ ئاتىلىشىدىمۇ مەلۇم سەۋەب بار ئىدى.

ئىرانىنىڭ كوھىستان رايونىدا (كاسپى دېڭىزىنىڭ جەنۇبىدا) قۇرۇلغان مۇلاھىدىلەر خانلىقى (1250 — 1256) موڭغۇللارنىڭ تەۋرىزدىكى نويانلىرىغا سېلىق تولەيتتى. ھىلاكو 11-ئاينىڭ 19 - كۈنىدە مولاھىدىلار شاھى نورىددىن خورشاھنىڭ ئەسىر ئالىدى. نورىددىن قاراقۇرۇمغا ئەۋەتىلدى ۋە يولدا ئۆلتۈرۈلدى.

ھىلاكو مۇلاھىدىلار خانلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1257 - يىلى 11- ئايدا ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى باغدادقا قاراپ ماڭدى. موڭغۇللار باغدادنى 30 كۈن قورشىدى. باغداد مىلادىنىڭ 1258 - يىلى 2-ئاينىڭ 20 - كۈنى بېسىۋېلىندى، شەھەر بۇلاڭ - تالاڭغا ئۇچرىدى. ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكىگە 508 يىل پايتەخت بولغان باغداد شەھىرى موڭغۇللار تەرىپىدىن ۋەيران قىلىندى. ئابباسىيلار خەلىپىسى مۇستەسىم (مىلادىنىڭ 1242 - يىلىدىن 1258-يىلىغىچە خەلىپە بولغان) ئائىلىسى بىلەن ئەسىرگە ئېلىندى. موڭغۇللار ھىلاكونىڭ بۇيرۇقىغا كۆرە، مۇستەسىم بىلەن ئۇنىڭ ئىككى ئوغلىنى ئاغزىغا ئالتۇن ۋە كۈمۈش ئېرىتىمىسىنى قۇيۇپ ئۆلتۈردى. ئابباسىيلار خاندانلىقىنىڭ باشقا ئەزالىرىمۇ ئۆلتۈرۈلدى.

ھىلاكو مىلادىنىڭ 1259 - يىلى كىت بوقانويان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرىنى سۈرىيىنى بېسىۋېلىشقا ماڭدۇردى. موڭغۇللار مىلادىنىڭ 1260 - يىلى 11 - ئاينىڭ 30 - كۈنىدە ھەلەپنى بېسىۋالدى. شۇ يىلى 4 - ئاينىڭ 6 - كۈنىدە

شام شەھرىنى بېسىۋالدى.

ھىلاكونىڭ ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنى يوقاتقانلىقىغا خرىستىئان دۆلەتلىرى چوڭ خۇشاللىق بىلەن تەنتەنە قىلدى. ئەما مىسىر مەملوكلىرى سۇلتانلىقى (1517—1250) موڭغۇللارنىڭ مۇسۇلمان ئوتتۇرا شەرقىنى دەپسەندە قىلىۋاتقانلىقىغا چىدىمايى، موڭغۇللارنى سۇرىيەدىن قوغلاپ چىقىرىش ئۈچۈن قوشۇن ماڭدۇردى. مىلادىنىڭ 1260 - يىلى 7- ئاينىڭ 3 - كۈنىدە، مەملوكلەر سۇلتانى قوتۇز قوماندانلىقىدىكى تۈرك مۇسۇلمان قوشۇنلىرى پەلەستىندىكى ئاين جالۇت ئۇرۇشىدا كىت بوقا نويان قوماندانلىقىدىكى بىرلەشمە قوشۇن (موڭغۇل، ئەرمەن، كروزىيىنلاردىن تەركىب تاپقان)نى سۇرىيەدىن قوغلاپ چىقاردى.

ھىلاكو باغدادنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئۆمىرىنىڭ ئاخىرىغىچە (مىلادىنىڭ 1258 - يىلىغىچە) ئىسلام يارغان باسقۇنچىلىق يۈرۈشلىرىدە، ئىران، ئىراقنى ۋە كىچىك ئاسىيانى بېسىۋالدى. مىلادىنىڭ 1260 - يىلى ھىلاكو قۇرغان يېڭى دۆلەت «ئىل خانلار»دەپ ئاتالدى. بۇ دۆلەتنىڭ پايتەختى تەۋرىز ئىدى.

ئىل خانلار دۆلىتى (1260—1335)گە توققۇز خان ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇلار: ھىلاكو (1258 — 1268)، ئاباقا (1268—1682)، تىكودار ئەھمەتخان (1282 — 1284)، ئارغۇن (1284 — 1291)، كېيخاتو (1291 — 1295)، بايدۇخان (1295—1295)، مۇھەممەت غازانخان (1295—1304)، خۇدا بەندە ئولجايتۇخان (1304—1316)، ئەبۇسەيىدخان (1316—1335) دېگەن خانلار ئىدى.

ئىل خانلار سۇرىيە يىلىغىنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن كۆپ قېتىم ئۇرۇنۇپ مىسىر مەملوكلەر سۇلتانلىقى تەرىپىدىن تارمار قىلىنىدى.

مونكىخاننىڭ ۋاقتىدا، موڭغۇللار جەنۇبىي سۇئ سۇلالىسىنى يوقىتىش ئۈچۈن، ئاۋۋال سۇئ سۇلالىسىنىڭ جەنۇبىدىكى دالى خانلىقى (937 — 1253)، ۋېيىتنام خانلىقىنى يوقىتىشقا كىرىشتى. مىلادىنىڭ 1252 - يىلى مونكىخاننىڭ ئوكسى قوبلايخان (مىلادىنىڭ 1215 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1294- يىلى ئۆلگەن) سۇبوتاي باتۇرنىڭ ئوغلى ئورانغاتايىنىڭ ھەمراھلىقىدا، سىچۈەن ئارقىلىق يۈننەنگە بېسىپ كىرىپ، دالى خانلىقىنى بېسىۋالدى. ئورانغاتاي مىلادىنىڭ 1257 - يىلى خانويگە بېسىپ كىرىپ، ۋېيىتنام خانلىقىنى بويسۇندۇردى.

مونكىخان مىلادى 1258 - يىلى 7 - ئايدا قۇرۇلتاي چاقىرىپ، جەنۇبىي سۇئ سۇلالىسىگە ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن قارارلاشتۇردى. مونكىخاننىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئورانغاتاي ۋېيىتنامدىن شىمالغا قايتىپ، جەنۇبىي سۇئ سۇلالىسىنىڭ ئۇجۇ (ھازىرقى خۇبېيدىكى ۋۇچاڭ شەھىرى)گە ھۇجۇم قىلدى. قوبلايخانمۇ مونكىخاننىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، ۋۇچاڭ شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى. مونكىخان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى شەنشىدىن سىچۈەنگە بېسىپ كىردى، مونكىخان جەنۇبىي سۇئ سۇلالىسىنىڭ ئۇرغۇن شەھەرلىرىنى بېسىۋالدى. ئۇ سىچۈەندىكى خاجۇ (ھازىرقى خاچەن) شەھىرىنى بېرىم يىل قورشىدى. مونكىخان شەھەرگە ھۇجۇم قىلغان چاغدا،

ئوق تىبكسې. ئېغىر يارىدار بولدى، بىرنەچچە كۈن **ئۆتە ـ ئۆتمەيلا**(1259 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنىدە)ئۆلدى. **بۇ مۇ**ناسىۋەت بىلەن ئۇرۇش ھەرىكەتلىرى توختاپ قالدى.

دوۋاخان ۋە قوجىغار تېكىن

مونكىخان (مىلادىنىڭ 1208 ـ يىلى تۆڭزىلۈپ 1259 ـ يىلى ئۆلگەن) 51 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. **مونكىخان** ئۆلگەندىن كېيىن، بىر پۈتۈن مۇڭغۇل ئىمپېرىيىسى بۆلۈ**نۈپ** كەتتى.

تولىخان (مىلادىنىڭ 1193 ـ يىلى تۆڭزىلۈپ 1232 ـ يىلى ئۆلگەن)نىڭ مونكىخان، ھىلاكوخان، قوبلايخان، ئارىغ بۇقا قاتارلىق تۆت ئوغلى بار ئىدى. مونكىخان ئۆل**گەندىن** كېيىن، قوبلايخان بىلەن ئارىغ بۇقا قاغانلىق تالاشتى. ئارىغ بۇقا مىلادىنىڭ 1260 ـ يىلى قاراقۇرۇمدا قۇرۇلتاي چاقىرىپ، ئۆزىنى مۇڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە قاغان بولۇشقا ئۈندىدى. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان قوبلايخان خېنەندىكى كەيپىدا ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىدى. قوبلايخان ئۇرغۇن سانلىق قوشۇننى سەپەرۋەر قىلىپ (مۇڭغۇل، خەنزۇ، مانجۇلاردىن تۈزۈلگەن) شىمالغا ـ مۇڭغۇلىيىگە قاراپ ماڭدى. ئۇ ئۆكسى ئارىغ بۇقا بىلەن بىرنەچچە يىل ئۇرۇشتى. ئارىغ بۇقا مىلادىنىڭ 1264 ـ يىلى قوبلايخانغا تەسلىم بولدى. لېكىن ئوكتايخاننىڭ ئەۋرە**سى** قايدۇخان چاغاتاي ئوغۇللىرىنىمۇ ئۆز يېنىغا تارتىپ، قوبلايخانغا قارشى 35 يىل كۈرەشتى. قايدۇخان مىلادىنىڭ

1264 ـ يىلى تالاس دەريا**سىنىڭ** بويىدا قۇرۇلتاي چاقىرىپ، قوبلايخانغا قارشى مۇڭغۇل خانلىرى**نىڭ** ھەممىسىنى بىرلەشتۈرۈپ، كۈچلۈك ئىتتىپاق تۈزدى. قايدۇخان چاغاتاي ئولۇ**سىنى** تىزگىنلىۋالدى، ئۇ قاغان ئۇنۇۋانىنى ئالغانىدى.

تولىخاننىڭ ئوغلى قوبلايخان مىلادىنىڭ 1260 ـ يىلى كەيپىدا ئۆزىنى مۇڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ قاغانى دەپ جاكارلىغاندا، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى ئۇنى ئېتىراپ قىلماغانىدى. بىز باشتا چىڭگىزخانغا زامانداش بولغان بائۇرچۇق ئارت تېكىنىنى تىلغا ئالغانىدۇق. ئۇ مىلادىنىڭ 1235 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا قوسمايىن (1235 ـ 1245)، سالون تېكىن (1245 ـ 1255)، ئوغرونج تېكىن (1255 ـ 1265)، مامۇراق تېكىن (1265 ـ 1266)لەر ئىدىقۇت بولغان.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانى قوجىغار تېكىن (مىلادىنىڭ 1266 ـ يىلىدىن 1275 ـ يىلىغىچە ئىدىقۇت بولغان) مىلادىنىڭ 1266 ـ يىلى قاراقۇرۇمغا بېرىپ قوبلەيخاننى زىيارەت قىلغان. ئۇ چاغداقوبلەي گۈيۈكخاننىڭ قىزى مەلىكە باباغارنى قوجىغار تېكىنگە ياتلىق قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن، قوجىغار تېكىن قوبلايخانغا تېخىمۇ سادىقەت بىلدۈرۈپ، قايدۇخانغا قارشى چىقتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، قايدۇخان بىلەن دوۋاخانلار ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا بىرنەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلدى، بەشبالىقنىمۇ بېسىۋالدى.

مىلادىنىڭ 1275 ـ يىلى قايدۇخان ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا ئېيتىپ ئۆگەتكۈسز دەھشەتلىك كۈلپەتلەرنى سالدى.

قايدۇخاننىڭ ئىرادىسىگە سادىق بولغان چاغاتاي ئۇ-
لۇسىنىڭ خانى دۇۋاخان مىلادىنىڭ 1275 - يىلىسى 120 مىڭ
كىشىلىك قوشۇن بىلەن كېلىپ، ئىدىقۇت شەھىرىنى قورشى-
ۋالدى. قورشاۋ ئالتە ئاي داۋام قىلدى. قوجىغار تېكىن
باشچىلىقىدىكى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى شەھەرنى قەھرىمانلارچە
قوغداپ، موڭغۇللارنى شەھەرگە كىرگۈزمىدى. لېكىن 120 مىڭ
جەڭچىدىن تەركىب تاپقان موڭغۇل قوشۇنى تۇرپان ۋە ئۇنىڭ
ئەتراپىدا خىلىقىنىڭ ئىزۇق - تۈلۈكىنى، مال - مۈل-
كىنى بۇلاپ تالىدى. ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ئىقتىسا-
دىي ئىگىلىكى خاراب بولدى، خەلق ھايات كەچۈرۈشكە ئا-
مالسىز قالدى. شەھەرنى ئالالمىغان دۇۋاخان شەھەر قورغى-
نىنىڭ ئۇستىدە تۇرغان قوجىغار تېكىنگە ۋارقىراپ: «ماڭا
تاقابىل تۇرالمايسەن، كۆكۈم - تالقان بولۇپ كېتىسەن، يە-
تىم قالغان شەھەرگە كىرىۋېلىپ ماڭا تاقابىل تۇرماقچىمۇ-
سەن؟» دېگەنىدە، قوجىغار تېكىن: «مەن بىرلا پادىشاھقا سا-
دىق، ئىككى پادىشاھقا ساداقەتمەنلىك بىلدۈرمەيمەن. مەن
مۇشۇ شەھەردە تۇغۇلغان. ئۆلسەممۇ قەبرەم مۇشۇ شەھەردە
بولىدۇ، قانداقلا بولمىسۇن، مەن ساڭا زادى باش ئەگمەي-
مەن» دەپ جاۋاب بەرگەن.

ئىلاج قىلالمىغان دۇۋاخان ئوقيانىڭ باشقىسىغا باغلاپ
شەھەرگە ئاتقان خېتىدە: «مەن چىڭگىزخاننىڭ ئەۋرىسى بو-
لىمەن. نېمە ئۈچۈن ماڭا بويسۇنمايسەن؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە
سەن بوۋامنىڭ مەلىكە قىزىغا (باباغارنى دېمەكچى) ئۆيلەن-
گەن، سەن مەلىكە قىزىنىڭ ماڭا باتىلىق قىلىدىغان بولساڭ،
ئۇ چاغدا قوشۇنىنى قايتۇرۇپ كېتىمەن، ئۇنداق قىلمايدىغان

بولساڭ، شەھەرگە شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلىمەن» دېدى.
دۇۋاخاننىڭ ئوقيا ئارقىلىق شەھەرگە ئاتقان خېتىنى قوجىغار
تېكىننىڭ بەگلىرى ئوردىغا كىرىپ ئىدىقۇتقا سۇندى. دۇۋا-
خاننىڭ خېتىنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولغان قوجىغار تېكىن
ئوردا بەگلىرى بىلەن قانداق قىلىش توغرىسىدا مەسلىھەت-
لەشكەندە، ئىدىقۇت بەگلىرى: «شەھەردىكى ئاشلىق ئۆكسۈپ،
تۇكەي دەپ قالدى. ماغدۇردىن كېتىپ قالدۇق. دۇۋاخان شە-
ھەرگە ھۇجۇم قىلىشنى توختاتمايدىغان بولسا، ئۇنىڭ بىلەن
تىركەشكەن تەقدىردىمۇ ھالاك بولۇپ كېتىمىز» دېيىشتى.
دۆلەت ۋە خەلقنى بالايىئاپەتتىن قۇتۇلدۇرۇشنى ھەممىدىن
ئەلا كۆرگەن ئالىيجاناب ۋەتەنپەرۋەر قوجىغار تېكىن: «خەلق-
نى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن قىزىمنىڭ مېھرىدىن كېچىمەن!» دېدى.
شۇنداق قىلىپ قوجىغار تېكىننىڭ بەگلىرى ئىدىقۇت بېكەسى
ئىل ئىتمىش ئاتلىق قىزنى ئىچىگە كۆرىيە - يىكەنداز سېلىنـ
غان باداڭغا ئولتۇرغۇزۇپ، باداڭنى ئارغامچا بىلەن باغلاپ،
شەھەر سېپىلىنىڭ سىرتىغا چۈشۈرۈپ بەردى. بۇ ئىشلار ئو-
رۇندالغاندىن كېيىن دۇۋاخان شەھەر قورشاۋىنى بىكار قىلىپ،
موڭغۇل قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرۈپ كەتتى.[21]

دۇۋاخان قوماندانلىقىدىكى 120 مىڭ جەڭچىدىن تەر-
كىب تاپقان چوڭ قوشۇنىنىڭ ئىدىقۇت شەھىرىنى ئالتە ئاي
مۇھاسىرىگە ئالغانلىقى سەۋەبىدىن، تۇرپان ۋە ئۇنىڭ ئەترا-
پىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بۇلاڭ - تالاڭچىلىقىغا، ئاياغ ئاستى
قىلىشىغا ئۇچراپ جىددىي چاق توۋلاندى. شۇڭلاشقا بۇ قىسىم
ئۇيغۇرلار ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى ۋۇۋۇي ناھىيىسىنىڭ ئەتراپ-

لىرىغا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. قوجىغار تېكىن تۇرپان رايونىنىڭ خاراب بولغان ئىقتىسادىي ئىگىلىكى (يېزا ئىگىلىك ۋە باشقىلار)نى ھەدىگەندىلا ئۆز ھالىغا كەلتۈرۈشكە ئامالسىز قالدى. قوجىغار تېكىن كېيىن مىلادىنىڭ 1276 - يىلى قايدۇخانغا قارشى ئۇرۇشتا ئۆلدى.

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مىلادىنىڭ 1275 - يىلى ۋۇۋېي ئەترايىغا كۆچۈپ كەتكەن ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىرىنىڭ ئەۋلادىغا مەنسۇپ بولغان بەگلەرمۇ بار ئىدى. مانا شۇ بەگلەر موڭغۇللارنىڭ تەسىلىشى بىلەن ۋۇۋېيغا كۆچۈپ بارغان ئۇيغۇرلارغا خان بولدى.

گەنسۇدىكى ۋۇۋېي ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىن 30 چاقىرىم يىراقلىقتىكى «ئىدىقۇت يېزىسىنىڭ مەڭگۈ تاش جىلغىسى» (西沟乡石碑村) دېگەن جايدىن تېپىلغان خاتىرە تاشقا، تەخمىنەن 70 يىل ئىچىدە يۈز بەرگەن تارىخىي ۋەقەلەر (مىلادىنىڭ 1266 - يىلىدىن 1335 يىلىغىچە) ناھايىتى گۈزەل شېئىرىي تىل بىلەن تەسۋىرلىنىپ ئويۇپ يېزىلغان. «ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ يارانقان تۆھپىلىرى توغرىسىدىكى خاتىرە يېزىلغان مەڭگۈ تاش» دېگەن شېئىر شەكلىدە يېزىلغان داستانىنىڭ 10 - قۇرىدىن 20 - قۇرىغىچە بولغان خاتىرىنى كۆزدىن كەچۈرەيلى:

«گۈزەل ھۆسنىلىك، ئەقىللىق، نازلىق، قائىدە - يوسۇنلۇق قىزىڭىز بار ئىكەن. ئارغامچىسىنى ئۇزمەي (بادا ئىچىپ باغلانغان ئارغامچا كۆزدە تۇتۇلىدۇ)، باشقىچە قىلماي، ئۆزۈمگە بەرسىڭىز، سىزگە ئوغۇل بولغان بولاتتىم... ئاكا - ئۇكا

بولۇشۇپ، تۇيلىشىپ، ئىچىشىپ، مەڭگۈ ئىناق ئۆتۈشۈپ... قايتىپ كېتەي... (دوۋاخانىنىڭ قوجىغار تېكىنگە كۆيۈنۈۋېلىپ بولۇش ئارزۇسى بايان قىلىنغان)... تۇرلۇك - تۇمەن مۇشۇنداق ياخشى گەپلەرنى... ئۆز رېتى بويىچە، كەم - كۈتىسز تولۇق چۈشەندۈرۈپ يازغان خېتىنى قاتلاپ، ئوققا باغلىتىپ، زەمبىرەكلەرنى كەلتۈرۈپ شەھەرگە ئاتقۇزدى («موڭغۇل تارىخى»دا «ئوقيانىڭ باشقىغا باغلاپ، دېيىلگەن). بارلىق ئەل خەلقى خەتنى ئىچىپ كۆرۈپ تولىمۇشادلاندى. خەتنى ئىچىپ ئۇقۇغان ئابرويلۇق بەگلەرنىڭ ھەممىسى يىغىلىپ، ئوردىغا كىرىپ، ھۆرمەتلىك تەكرىكەنگە (قوجىغار تېكىنگە دېمەكچى) شۇنداق دەپ ئىلتىماس قىلدى: ئالتە ئاي شەھەرگە بېكىنىپ، ئوزۇق - تۈلۈكسىز جەڭ قىلىپ، ئوزۇقسىز تۇغقىي دەپ قالغاندا... ئەلنى كۆلپەتتىن خالىي قىلىش ئۈچۈن، دەرد - ئەلەملىك ئىلتىماسىمىزنى قوبۇل قىلسا (قوجىغار تېكىنىنى دېمەكچى) دەپ مۇشۇ ئىلتىماسنى (قوجىغار تېكىنگە) سۇندى... كېچىكمەي ئەركە ئۆسكەن، بۇتاتىشۇادەك (بۇددا دىنىنىڭ ئەۋلىيالىرىدەك دېمەكچى) ئىل ئىتتىمش بىكەنى... ئارغامچا بىلەن پەسكە چۈشۈردى. دوۋاخانىنىڭ تەلىپى ئورۇندالدى. ئۇ قايتىپ كەتتى.»[20]

مانا شۇ مەڭگۈ تاشتىكى خاتىرە مىلاد سۇلالىسى دەۋرىدە (1368 — 1644) ياشىغان تارىخچى سۇڭ لىيەن يازغان «موڭغۇل تارىخى» بائۇرچۇق ئارت تېكىن ھەققىدە قىسقە» دېگەن خاتىرە بىلەن ئوخشاش.

قوجىغار تېكىن مىلادىنىڭ 1276 - يىلى قايدۇخانغا قارشى بولغان بىر چوڭ ئۇرۇشتا ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ

چوك ئوغلى تولىن تېكىن ئىدىقۇت بولغان. تولىن تېكىنمۇ (1276 — 1318) ئانىسىدەكلا قوبلايخانىنى قوللىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن قوبلايخاندىن تارتىپ ئۇنىڭ ۋارىسلىرىنىڭ كۆڭلىگە قەدەر ياققان تولىن تېكىن بورقان، باباچا، ئوراچىن قاتارلىق موڭغۇل مەلىكىلىرىگە ئۆيلەنگەن.

ئوكتايخاننىڭ ئەۋرىسى قايدۇخان قوبلايخاننىڭ ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە قاغان بولغانلىقىنى ئېتىراپ قىلماي، ئۇنىڭ بىلەن 34 يىل (مىلادىنىڭ 1266 — يىلىدىن 1302 — يىلىغىچە) ئۇرۇشتى. ئەڭ ئاخىردا ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى ۋە ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆلدى. ئۇنىڭ ئوغلى چاپارخان مىلادىنىڭ 1306 — يىلى قوبلايخاننىڭ ئوغلى تۆمۈرگە (مىلادىنىڭ 1295 — يىلىدىن 1307 — يىلىغىچە خان بولغان) تەسلىم بولغاندىن كېيىن، ئوكتاي خانىدانى ھۆكۈم سۈرۈشتىن قالدى. ئوكتاي ئولۇسىغا قاراشلىق يەرلەر چاغاتاي ئولۇسىغا قوشۇۋېلىندى.

قوبلايخان مىلادىنىڭ 1260 — يىلى ئۆزىنى ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ قاغانى دەپ ئېلان قىلغاندىن كېيىن، چىڭگىزخان قۇرغان موڭغۇل ئىمپېرىيىسى بىرنەچچە قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى. چىڭگىزخان ئۆلگەندىن كېيىن، ئوكتايخان (1229 — 1241)، گۇيۇكخان (1248 — 1246)، مونكېخان قاتارلىق ئۇچ قاغان ھۆكۈم سۈرگەن چاغدا (1229 — 1259)، ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسى بىر پۈتۈنلۈكنى ساقلىغانىدى. باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مىلادىنىڭ 1260 — يىلى (قوبلاي قاغان بولغاندىن كېيىن) ئالتۇن ئوردا خانلىقى، چاغاتاي خانلىقى، ئوكتاي خانلىقى، ئىل خانلار دۆلىتى قاغان

نىڭ تومۇرىدىن - تومۇرا ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ مەركىزىگە بويسۇنمايدىغان ئايرىم - ئايرىم دۆلەتلەر بولۇۋالدى، ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل سىياسەت يۈرگۈزدى. ئىچكى ئۇرۇشلارنىڭ ئوت يالقۇنلىرى ئىچىدە قالغان قوبلايخان ئاتاقلا قاغان ئاتىلىپ، بۆلۈنۈپ كەتكەن موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى قورالىلىق كۈچ ئارقىلىق بىرلىككە كەلتۈرۈشكە ئامالسىز قالدى.

قوبلايخان مىلادىنىڭ 1279 — يىلى جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنى يوقىتىپ، پۈتۈن جۇڭگونى بېسىۋالدى. ئۇ بېيجىڭنى پايتەخت قىلىپ، جۇڭگودا موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىقىنى ئورناتتى. قوبلايخان خەنزۇلارنىڭ مىللىي روھىنى ئاجىزلاتىپ، جۇڭگوغا مەڭگۈ ھۆكۈمرانلىق قىلىش خىيالىدا، ئۆزى قۇرغان سۇلالىنى «يۈەن سۇلالىسى» دەپ ئاتىدى.

لېكىن مىللىي، مۇستەقىل دۆلەتچىلىك روھىغا باي بولغان خەنزۇلار مىلادىنىڭ 1368 — يىلى موڭغۇللارنىڭ جۇڭگودىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۆزلىرىنىڭ مىللىي دۆلىتى — مىڭ سۇلالىسىنى قۇردى.

مىڭ سۇلالىسىنىڭ تۇنجى پادىشاھى جۇ يۈەنجاڭ (مىلادىنىڭ 1368 — يىلىدىن 1398 — يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) مىلادىنىڭ 1368 — يىلى جۇڭگوغا 88 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان موڭغۇللارنىڭ ئاخىرقى خانى بولغان تۇغان تۆمۈرنى جۇڭگودىن قوغلاپ چىقاردى.

موڭغۇللار ئۈيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ خانى قوچقار تېكىننىڭ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە (مىلادىنىڭ 1276 - يىلىغىچە) قوبلايخانىنى قوللاپ، قايدۇخانغا قارشى ئۇرغانلىقىنى،

تۇ ۋەجىدىن ئۇرۇشتا ئۆلگەنلىكىنى، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى تېررىتورىيىسىنىڭ قايدۇخانغا قارشى كۆرەشتە سىياسىي، ھەر-بىي، ستراتېگىيە جەھەتتە ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرغانلىقىنى ھېسابقا ئېلىپ، ئۇيغۇر ئىدىقۇتلىرىغا موڭغۇل مەلىكىلىرىنى ياتلىق قىلىش ئارقىلىق ئۇلارنى ئۆزىگە يېقىنلاشتۇرۇپ كەلگەن.

يېگىرمە ئىككىنچى باب ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ يوقىلىشى

بىز باشتا تولىن تېكىن (1276 — 1318) نىڭ موڭغۇل مەلىكىلىرىدىن بورخان، باباچا، ئوراچىن ئاتلىق ئۈچ مەلىكىگە ئۆيلەنگەنلىكىنى ئېيتىپ ئۆتكەنىدۇق.

تولىن تېكىن مىلادىنىڭ 1318 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ مەلىكە باباچادىن تۇغۇلغان تۆمۈر بۇقا ۋە سەڭكى تېكىن ئاتلىق ئىككى ئوغلى بار ئىدى. تولىن تېكىنىڭ ئورنىغا تۆمۈر بۇقا ئىدىقۇت بولدى. تۆمۈر بۇقا مىلادىنىڭ 1307- يىلى ئوكتاي خانىنىڭ ئوغلى قۇدانىڭ قىزى ئۇرچىسمانغا ئۆيلەنگەنىدى. تۆمۈر بۇقا ئىڭ ئون يىل (1318 — 1327) خان بولغانلىقى مەلۇم. بەزى تارىخىي خاتىرىلەردە، تۆمۈر بۇقا مىلادىنىڭ 1327 - يىلى جازاغا تارتىلغان، ئۇ خانىبالىق (بېيجىڭ) دىكى موڭغۇل خانى سۈن تۆمۈر (1324 — 1328) نىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن ئۆلتۈرۈلگەن، شۇ چاغدا تۆمۈر بۇقانىڭ ئوكسى سەڭكى تېكىنمۇ ئۆلتۈرۈلگەن، دېيىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە، تۆمۈر بۇقا ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، سەڭكى تېكىن ئىدىقۇت بولغان دېگەن خاتىرىلەرمۇ بار. بەزى تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، سەڭكى تېكىن (1227 — 1331) دىن

كېيىن ئۇنىڭ ئانا باشقا ئوكسى تايپان ئىدىقۇت بولغانىدەك تۇرىدۇ. قانداق بولمىسۇن. ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى مىلادىنىڭ 1335 - يىلى چاغاتاي خانلىرىدىن تۇنجى قېتىم مۇسۇلمان بولغان تارماشىرىننىڭ ۋاقتىدا (1335 — 1320) يوقىتىلىدۇ. ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى چاغاتاي خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋېلىنغان.

بەش ئەسىر (485 يىل) ھۆكۈم سۈرگەن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى 275 يىل (مىلادىنىڭ 850 - يىلىدىن 1125 - يىلىغىچە) تولۇق مۇستەقىل پادىشاھ بولىدۇ. 210 يىل (مىلادىنىڭ 1125 -يىلىدىن1335-يىلىغىچە)يېرىم مۇستەقىل ھالدا ياشىدى. بۇ بىقىندىلىق ھالدا ياشىغان210يىلنىڭ. 80يىلى (مىلادىنىڭ 1125 - يىلىدىن 1209 - يىلىغىچە) غەربىي قىتانلارغا. 136 يىلى(مىلادىنىڭ 1209 - يىلىدىن1335 - يىلىغىچە) موڭغۇللارغا قارام بولۇپ پادىشاھ مەزگىل بولدى.

يەگىرمە ئۈچىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدە ئويىنىغان رولى

چىڭگىزخان (مىلادىنىڭ 1206 - يىلىدىن 1227 - يىلىغىچە قاغان بولغان) ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ئوكتايخان، گۈيۈكخان، مونكىخانلارنىڭ ۋاقتىدا(مىلادىنىڭ 1206- يىلىدىن 1259 - يىلىغىچە) شەرقىي ئۇلۇغ ئوكياندىن تارتىپ غەربىي دونای دەرياسىنىڭ دېڭىزغا قۇيۇلىدىغان جايىغىچە ۋە شىمالى سىبىرىيە دالالىرىدىن تارتىپ جەنۇبىي كېچىك ئاسىيا غىچە بولغان ئۇرغۇنلىغان يەرلەرنى ئىگىلىگەن. تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسى ۋۇجۇدقا كەلدى.

مانا شۇنداق ئۇلۇغ ئىمپېرىيىنى قۇرغان موڭغۇللار ئىجتىمائىي تەرەققىياتتا خېلىلا قالاق ئىدى. ئۇلار دەسلەپ شەرقىي ئاسىيانىڭ دالالىرىدا. ئورمانلىرىدا چۆللەردە ياشىغان. موڭغۇللارنىڭ يايلاق. دالالاردا ياشىغانلىرى چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانسا. ئورمانلاردا ياشىغانلىرى ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن موڭغۇللار يايلاق ۋە ئورمانلىق رايونلارنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنىڭ مەركىزى ۋە تايانچ جايى قىلىشقانىدى. مۇنداق ئەھۋال مونكىخان موڭ

غۇل ئىمپېرىيىسىگە قاغان بولغۇچە داۋام قىلغان.

موڭغۇللار ناھايىتى قالاق بولۇشىغا قارىماي، جەڭگـ
ۋار، ياتۇر خىلەتكە ۋە بەكمۇ پۇختا بولغان، ھەربىي ئىنتـ
زامغا شەرتسىز بويسۇنىدىغان ئادەتكە ئىگە ئىدى. دالادا،
چۆل - باياۋاندا، قاتتىق تەبىئىي شارائىتتىدا ھايات كەچۈ-
رۈش، چارۋا مالىلارنى قىرغىنغا ئۇچرىتىدىغان، دائىما بولۇپ
تۇرىدىغان تەبىئىي ئاپەتلەر (قارىنىڭ قىپلىن يېغىشى، قۇر-
غاقچىلىق يىللىرى ئوت - چۆپنىڭ ئۇنمەسلىكى)، دۈشمەنلەر-
نىڭ ھۇجۇملىرى موڭغۇللارنى قىينىچىلىققا چىدايدىغان، ئىنـ
تىزامغا بويسۇنىدىغان ئادەتكە ئۆگەتكەنىدى. موڭغۇللاردا قە-
بىلىۋى مۇناسىۋەت ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە،
موڭغۇللار چىڭگىزخاندەك ساۋاتسىز بولسىمۇ ناھايىتى ئەقىلـ
لىق، ھوشيار، بەكمۇ ھىيلىگەر، ئادەتتىن تاشقىرى تەشكىلاتـ
چىلىق قابىلىيىتىگە ئىگە قەھرىمان يېتەكچىگە ئىگە ئىدى.

چىڭگىزخان موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۇرۇپ ئۇلۇغ
موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇشقا بەل باغلىغاندىن تارتىپ،
قابىلىيەتلىك، بىلىملىك، ئەقىللىق كىشىلەرنى ئۆز ئەتراپـ
ىغا توپلاشقا پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن كىرىشكەنىدى.

دەل شۇ چاغدا، شەرقىي ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى
مەدەنىيەتلىك خەلقلەرنىڭ بىرى — ئۇيغۇرلار ئىدى. چىڭـ
گىزخان ئالتايلىق، بەشبالىقلىق، تۇرپانلىق، قاراشەھـ
لىك، قەشقەرلىك، خوتەنلىك ئۇيغۇرلاردىن يۈزلىگەن، مىڭ
لىغان قابىل كىشىلەرنى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىچكى -
تاشقى، چوڭ، مۇھىم ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا جەلپ قىلغانىدى.

چىڭگىزخاننىڭ قابىلىيەتلىك باش ۋەزىرى قىتان شاھزادىسى
يىلۈچۈساي كۆنلەرنىڭ بىرىدە چىڭگىزخانغا مۇنداق دېگەنـ
دى: «ئوقيا ياساشقا ئۈستا كىشىك بولغاندەك، جاھانىنى سوراشـ
نى بىلىدىغان ئۈستا كىشىك.»[69]

ئۇيغۇرلاردىن موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ دۆلەت ئىشلىرىـ
نى باشقۇرۇشقا جەلپ قىلىنغان كىشىلەر تەجرىبىلىك سىياسەتـ
چىلەر، ھوشيار، ئۈستا دىپلوماتلار، ئۇرۇش سەنئىتىنىڭ نا-
زۇك سىرلىرىنى بىلىدىغان ھەربىي ستراتېگلەر، تاكتىكچىلار،
ھەربىي تېخنىكىلار، چىداملىق، قەيسەر سەييالىلار، دېڭىزچـ
لار، قۇرۇلۇش ئىنژېنېرلىرى، ئىسلىملىق ئالىملار، تۇرلۇك
ئەللەرنىڭ تىلىنى بىلىدىغان تىلماچىلار، شائىرلار، تارىخچـ
لار، خەتتاتلار، رەسساملار، مۇزىكانتلاردىن ئىبارەت ئىدى.

چىڭگىزخان بىرىنچى قېتىمدا موڭغۇل قەبىلىلىرىنى
بىرلەشتۇرۇپ كۇچ توپلىغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ شىمالى
(شەرقىي سىبىرىيىدىكى) ۋە غەربىدىكى (شەرقىي ئالتايدـ
كى) تۈركىي قەبىلىلەرنى بويسۇندۇرغانىدى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1204 - يىلى ئالتايدىكى نايـ
مان خانلىقىغا ھۇجۇم قىلغان، نايمان خانى ئىنانچ بىلگەخانـ
نىڭ ئوغلى تاياڭخان چىڭگىزخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. شۇ
چاغدا تاياڭخاننىڭ ئۈستازى ۋە تامغىچىسى ئۇيغۇر تاتاتونگا
چىڭگىزخاننىڭ قولىغا چۈشكەنىدى. بىز ئۇنى باشتا ئېيتقان.

چىڭگىزخان تاتاتونگانىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇيـ
غۇر يېزىقىنى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ دۆلەت يېزىقى قىلىپ
بېكىتتى. ئۇنىڭدىن بۇرۇن موڭغۇللاردا يېزىق يوق ئىدى.
چىڭگىزخاننىڭ ئوغۇللىرى ۋە باشقا موڭغۇل بەگلىرىنىڭ ئۇيـ

مۇر بېزىقىنى ئۆگىنىشى زۆرۈر شەرتلەرنىڭ بىرىگە ئايلاندى.
تاتاتونگا چىڭگىزخاننىڭ ئوغۇللىرىغا ئۇستاز قىلىپ تەيىن
لەندى. موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ قانۇنلىرى، يارلىقلىرى
ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن موڭغۇل تىلىدا يېزىلدى. موڭغۇل ئىم
پېرىيىسىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولغان ئىلخانلار (مىلا
دىنىڭ 1258 ـ يىلىدىن 1335 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)نىڭ
ئالاقىلىرى ئۇيغۇرچە، پارسچە يېزىقىدا يېزىلغان بولسا،چا
غاتاي خانلىقى (1231 ــ 1370) بىلەن ئالتۇن ئوردا خانلىقى
(1227 ــ 1502)دا رەسمىي دۆلەت تىلى ــ ئۇيغۇر تىلى،دۆلەت
يېزىقى ــ ئۇيغۇر يېزىقى بولغانىدى. چاغاتاي خانلىقى بى
لەن ئالتۇن ئوردا خانلىقىدىكى موڭغۇللار ئۇيغۇرلار،تاتارلار،
قىپچاقلار تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ، تۈركلىشىپ،
ئېتنىقاد جەھەتتىن ئىسلام دىنىغا كىردى. موڭغۇل خانلىرى ئا
رىسىدىكى ئورتاق تىل، موڭغۇل بەگلىرى ئارىسىدىكى ئەدە
بىي تىل، رەسمىي سىياسىي ئالاقىلەردا قوللىنىلىدىغان تىل ــ
ئۇيغۇر تىلى بولغانىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ خانى بائۇرچۇق ئارت تې
كىن مىلادىنىڭ 1210 ـ يىلى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ قورۇ
لۇن دەريالىسى بويىدىكى ئوردىسىغا بېرىپ چىڭگىزخانىنى زە
يارەت قىلغانلىقىدىن كېيىن، بەشبالىقلىق ئۇيغۇرلاردىن ئۇرغۇن
كىشىلەر موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ دۆلەت ئىشلىرىنى باش
قۇرۇشقا جەلپ قىلىنىدى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1206 ـ يىلىدىن باشلاپ ئۆز
لىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ـ كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشلىرىنى باشلىدى.
چىڭگىزخانىنىڭ ئوردىسىغا توپلانغان ئۇيغۇر ھەربىي ئالىملە

رى چىڭگىزخانىنىڭ مىلادىنىڭ 1215 ـ يىلى جۇرجەت خانلىقىنى
ئا قىلغان يۇرۇشىدە، 1219 ـ يىلىدىن 1225 ـ يىلىغىچە داۋام
قىلغان غەربكە يۇرۇشىدە ھەربىي مەسلىھەتچى بولدى.

چىڭگىزخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇل
لىرى، نەۋرىلىرىنىڭ دۆلەتنى باشقۇرۇشىغا يەنە ئۇرغۇنلىغان
ئۇيغۇرلار جەلپ قىلىندى.

چىڭگىزخانىنىڭ غەربكە قىلغان ھەربىي يۇرۇشىگە قاتـ
ناشقان ئۇيغۇرلار ئىچىدىن ئەڭ مەشھۇرلىرى بولغان تۇراقا
يا،بۇلاد قايا قاتارلىقلار توغرىسىدا بىرنەچچە ئېغىز سۆزقـ
لىش كېرەك.

تۇراقايا بەشبالىقلىق ئۇيغۇر بولۇپ، ھەربىي ستراتې
گىيە ۋە تاكتىكىنى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىدە قوللىنىشقا ناھايـ
تى ئۇستا ئىدى. تۇراقايا چىڭگىزخانىنىڭ ئۇلۇغ خارەزىمشاھ
لار دۆلىتىگە قىلغان يۇرۇشىگە قاتناشقان ھەربىيمەسلىھەتچـ
لەر ئىچىدە ناھايىتى قابىلىيەتلىك ھەربىي ئالىملاردىن بىرى
ئىدى. بۇلادقايا بولسا چىڭگىزخانىنىڭ غەربكە قىلغان يۇرۇ
شىگە قاتناشقان. ئۇ كېيىن چىڭگىزخانىنىڭ ئوغلى تولىخانىنىڭ
ئورۇنباسارى بولغان. بەشبالىقلىق بۇلادقايا چىڭگىزخان مىلا
دىنىڭ 1215 ـ يىلى بېسۇالغان جۇڭدۇ (جۇرجەت خانلىقـ
نىڭ پايتەختى)گە ئالاھىدە ھوقۇقلۇق ئەلچى ۋە نازارەتچىقـ
لىپ ئەۋەتىلگەن. ئۇنىڭدىن بۇرۇن (مىلادىنىڭ 1215ـ يىلىدىن
1223 ـ يىلىغىچە) جۇڭدۇدىكى باش ۋالىي موڭغۇل سەركەردە
سى مۇغالى ئىدى. مۇغالى مىلادىنىڭ 1223 ـ يىلى ئۆلگەندىن
كېيىن، جۇڭدۇغا بۇلادقايا ئەۋەتىلگەن.بۇلادقايا جۇڭدۇدا ئۇزـ

غان مەزگىلىدە، شىمالىي جۇڭگوغا موڭغۇللار نامىدىن ھۆ-
كۈمرانلىق قىلغان. شۇ چاغدا، جەنۇبىي جۇڭگو جەنۇبىي سۇڭ
سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى.

موڭغۇللار مىلادىنىڭ 1279 - يىلى جەنۇبىي سۇڭ سۇلا-
لىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن تولىخانىنىڭ ئوغلى قوبـ
لايخان 87 يىل ھۆكۈم سۈرگەن يۈەن سۇلالىسىنى (1279ـ1368)
قۇرغان. ئۇيغۇرلار مانا شۇ يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئەڭ مۇھىم ھو-
قۇقلىرىنى ئىگىلىۋالغانىدى.

قوبلايخان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى دەۋرىگىچە (1279ـ1368)
ئۇيغۇرلاردىن لەن شىشەن (مىلادىنىڭ 1231 - يىلى تۇغلۇپ
1280 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، ساڭگا (؟ـ 1291)، ئەھمەت
(مىلادىنىڭ 1282 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، ئەل يىغمىش
(مىلادىنىڭ 1320 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، مەڭگۈ تېمۇر
(XIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكەن) شىبان (مىلادىنىڭ 1197ـ
يىلى تۇغۇلۇپ، 1276 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، مۇڭۇز
(XIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكەن)، ئەختەرىددىن (XIII
ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكەن) قاتارلىق ئۇيغۇرلار خانبالىقتا
ناھايىتى مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن.

شۇلارنىڭ ئىچىدىن ئادىللىقى، كەمتەرلىكى، خەلقپەر-
ۋەرلىكى، قابىللىقى بىلەن شۆھرەت قازانغان لەن شىشەن،
مۇڭۇز، مەڭگۈ تېمۇر، شىبان، ئەل يىغمىش، ئەختەرىددىن
قاتارلىقلار توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

لەن شىشەن مىلادىنىڭ 1231 - يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت
خانلىقىنىڭ پايتەختى بەشبالىقتا تۇغۇلغان. ئۇ قوبلايخانىنىڭ
باش مەسلىھەتچىسى بولغان، مىلادىنىڭ 1259 - يىلى مونكى

قاغان ئالەمدىن ئۆتكەندە، موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ پايتەخـ
تى قاراقۇرۇمنى ساقلاشقا تەيىن قىلىنغان ئاربىغ بوقا (قوبلاي-
خاننىڭ ئوكسى) پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، قاراقۇرۇمدا قۇرۇل-
تاي چاقىرىپ، موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ قاغانلىق ئورنىنى تار-
تىۋالماقچى بولغاندا، قوبلايخان مىلادىنىڭ 1260 - يىلى
لەن شىشەننىڭ كۆرسەتمىسىگە بىنائەن، قاغان سايلاشتىكى
ئەنئەنىگە خىلاپ ھالدا كەيغىدا ئۆزىنى موڭغۇل ئىمپېرىيە-
سىنىڭ قاغانى دەپ جاكارلىغان.

شۇنىڭدىن كېيىن، قوبلايخان بىلەن ئاربىغ بوقا ئارە-
سىدا قانلىق ئۇرۇشلار يۈز بەردى. قوبلايخان ئاربىغ بوقانى
تارمار كەلتۈرۈپ، قاراقۇرۇمنى ئىگىلىۋالدى. مىلادىنىڭ
1264 - يىلى ئاربىغ بوقا قوبلايخانغا تەسلىم بولدى.

موڭغۇللار مىلادىنىڭ 1279 - يىلى پۈتۈن جۇڭگونى
بېسىۋالغاندىن كېيىن، قوبلايخان يۈەن سۇلالىسىگە خان
بولۇپ، بېيجىڭنى پايتەخت قىلدى. لەن شىشەن شۇنىڭدىن باش-
لاپ ئۆمرىنىڭ ئاخىرغىچە قوبلايخانغا باش ۋەزىر بولدى.

مۇڭۇزمۇ قوبلايخاننىڭ ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچىلىرى-
دىن بىرى ئىدى. قوبلايخان ئۇنى باش ۋەزىرلىككە تەيىنلە-
گەندە ئۇ باش ۋەزىرلىكنى قوبۇل قىلمىغان. مۇڭۇز ناھايى-
تى ئەقىللىق، بىلىملىك ئادەم بولغان.

مەڭگۈ تېمۇر بولسا قوبلايخاننىڭ ئۇستازى ئىدى.
قوبلايخان ئۇنىڭ تەربىيىسى نەتىجىسىدە، موڭغۇلچە، ئۇي-
غۇرچە، خەنزۇچە، تىبەتچە تىللارنى مۇكەممەل بىلىدىغان،
ئىلىم ئەھلىنى ھۆرمەت قىلىدىغان بىر شەخس بولۇپ
يېتىشكەن.

شبان بولسا مەشھۇر دىپلومات ئىدى. ئۇ قوبلايخان بىلەن ئۇنىڭ دۇشمەنلىرى ئارىسىنى كېلىشتۈرۈش ئۈچۈن ئۇنۇملۇك پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارغان. شبان ئوكتايخان بىلەن قوبلايخاننىڭ ئوردىسىدا ناھايىتى مۇھىم ۋەزىپىلەردە بولغان. ئۇ مىلادىنىڭ 1276 - يىلى 79 - يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئەسلى خوتەنلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادى بولغان ئەخمەت قوبلايخانغا ۋەزىر بولغان. ئۇ ناھايىتى قابىل ئادەم بولۇپ، باش ۋەزىرگە تەڭ ئابرويغا ئىگە ئىدى.

يۇەن سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر خانلىرى قوبلايخان، تۆمۈرخان، ئىسەنخانلارنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 1270 - يىللىرىدىن 1320 - يىللىغىچە) مەشھۇر دېڭىز ساياھەتچىسى ۋە دىپلوماتبولغان ئىبن يىغمىش ئاتلىق ئۇيغۇر موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ كىمە ئەترىتىنى باشلاپ بىرنەچچە قېتىم ھىندى ئوكيانىغا ۋە ئوكيانىيىگە بارغان. ئىبن يىغمىش دېڭىز - ئوكيان ئارقىلىق ھازىرقى سېرىلانكا، ماۋرىيە (ھىندىستانىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا)، ھىندىچىنى، ھىندونېزىيە قاتارلىق جايلارغا بارغان. ئۇ قايتاشىدا چەت ئەل ئەلچىلىرىنى باشلاپ كەلگەن ھەم شۇ دۆلەتلەردە چىقىدىغان دورا - دەرمانلارنى ئەكەلگەن.

قوبلايخاننىڭ ئىبن يىغمىشنى شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا (ھىندىچىنىدىكى دۆلەتلەرگە ۋە ھىندىستان)غا ھىندونېزىيە لەرگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىشى شۇ دۆلەتلەر توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇماتقا ئىگە بولۇش ئىدى. چۈنكى، قوبلايخان شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ۋە ھىندونېزىيىنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن

ئۇرۇندىن بېرى تەييارلانماقتا ئىدى.

دېگەندەك، قوبلايخان مىلادىنىڭ 1279 - يىلى جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنى يوقاتقاندىن كېيىن، شەرقە - يا پونىيىگە، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا غا - ھىندونېزىيىگە كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم باشلىدى.

قوبلايخان مىلادىنىڭ 1280- يىلىي يۈزلىگەن - مىڭلىغان كېمىلەر بىلەن تەمىنلەنگەن 165 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان قۇدرەتلىك چوڭ قوشۇننى (بۇنىڭ 120 مىڭى خەنزۇ ۋە كورىيەلىك جەڭچىلەر ئىدى) دېڭىز ئارقىلىق ياپونىيىگە ماڭدۇردى. لېكىن بۇ چوڭ تاجاۋۇزچى قوشۇننىڭ ناھايىتى زور غەلىبە قىلىش ئۈلۈغ ئوكياندا تەيفېك بورىنىغا ئۇچراپ غەرق بولدى، نەتىجىدە موڭغۇللارنىڭ ياپونىيىگە قىلغان يۈرۈشى ئەمەلگە ئاشمىدى.

قوبلايخان ياپونىيىگە قىلغان يۈرۈشىدە مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، 1283 - يىلى ھىندىچىنى يېرىم ئارىلىدىكى ۋىيېتنام، مالايشىيا، بىرما، كامبودژا قاتارلىق دۆلەتلەرگە ھۇجۇم قىلدى. ئىبن يىغمىش موڭغۇللارنىڭ ھىندىچىنىدىكى دۆلەتلەرگە قىلغان يۈرۈشىگە قاتناشتى. يەنە ئۇ موڭغۇللارنىڭ 1293 - يىلى ھىندونېزىيىگە قىلغان يۈرۈشىگىمۇ قاتناشتى. ئىبن يىغمىش قوبلايخاننىڭ ھىندونېزىيىگە قىلغان يۈرۈشى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن (موڭغۇللار ئوكيانىيىنىڭ ئىسسىق ھاۋا كىلىماتىغا ماسلىشالمای ئېچ ئۈتكۈ كېسىلىگە مۇپتىلا بولغانلىقىدىن)، خانبالىقتا قايتىپ كېلىپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرغىچە باش ۋەزىر ئورۇنباسارى بولۇپ خىزمەت قىلدى. مىلادىنىڭ 1320 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى.

قوبلايخاننىڭ ۋاقتىدا، ئەخمەتتەردىن ئىسىملىك بىر ئۇيغۇر ئىنژېنېر ئۆتكەنىدى. ئەخمەتتەردىن خان تەرىپىدىن ئوردا ۋە شەھەر قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان چاغدىر مەھكىمىسىگە باشلىق قىلىپ تەيىنلەنگەن.

ئەخمەتتەردىن ھازىرقى بېيجىڭ شەھرىنىڭ دەسلەپكى ئاساسىنى لايىھىلەپ بىنا قىلغان.

بېيجىڭ جۇڭگو تارىخىدا ئۆتكەن بىرمۇنچە سۇلالىلەر-نىڭ سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى بولغان. بېيجىڭ جۇڭگوتارىخىدىكى «يىلنامە چۈنچيۇ دەۋرى» (مىلادىدىن 770 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن475 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە)، «ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر دەۋرى» (مىلادىدىن 475يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە)دىكى يەن بەگلىكىگە پايتەخت بولغانىدى. ئۇ چاغدا جىچىك (薊城) دەپ ئاتىلاتتى.چىن سۇلالىسى مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇن جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، جىچىك شەھرى چېگرا مۇداپىئە بويىچە مۇھىم شەھەرگە ئايلانغان. شىچىك شەھرى خەن سۇلالىسى (مىلادىدىن 207 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ220-يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)،سۇي سۇلالىسى (581 ــ 618)، تاڭ سۇلالىسى (618 ــ 907) دەۋرىدىمۇ مۇھىم ھەربىي شەھەر بولغان. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە (960 ــ 1279)، جىچىك شەھرىنى مىلادىنىڭ 960 ــ يىللىرى قىتانلار بېسىۋالغان.جۇڭگوتارىخىدا ئۆتكەن جۇرجىت خانلىقى(1234ــ1115)، يۈەن سۇلالىسى (1279 ــ 1308)، مىڭ سۇلالىسى(1368ــ644)، چىن سۇلالىسى (1644 ــ 1911) قاتارلىق تۆت سۇلالە باش-

تىن ــ ئاخىرغىچە جىچىك شەھرىنى پايتەخت قىلغان.

شەرقىي قىتان خانلىقى مىلادىنىڭ 1053 ــ يىلى جىچىك شەھرىنى پايتەخت قىلغان ۋاقتىدىن باشلاپ جىچىك شەھرىنى پايتەخت قىلغان ۋاقتىدىن باشلاپ ھېسابلىغاندىمۇ، بېيجىڭ 800 يىلدىن كۆپرەك تارىخقا ئىگە بولىدۇ.

تارىخى ئۇزۇن بولغان بېيجىڭ شەھرىنىڭ نامى تۇرلۇك تارىخىي شارائىتلاردا تۇرلۇك ئاتىلىپ كەلگەن. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يۇجۇ، قىتان خانلىقى دەۋرىدە (916 ــ 1125) پېيدۇ ــ يەنجىڭ (燕京ــ薊城)، جۇرجىت خانلىقى دەۋرىدە جۇڭدۇ (中都) دەپ ئاتالدى. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە خانبالىق دەپ ئاتالدى، يەقەت چىڭ سۇلالىسى (清朝) دەۋرىگە كەلگەندىلا بېيجىڭ (北京) دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى.

ھازىرقى بېيجىڭ شەھرىنىڭ ئاساسى يەن بەگلىكىنىڭ پايتەختى جىچىك شەھرىمۇ ئەمەس، شۇنىڭدەك شەرقىي قىتان خانلىقى، جۇرجىت خانلىقى دەۋرىدىكى يەنجىڭ، جۇڭدۇ شەھەرلىرىنىڭ ئاساسىمۇ ئەمەس ئىدى. ھازىرقى بېيجىڭ پەقەت موڭغۇللار ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە بىنا قىلىنغان خانبالىق شەھرى ئاساسىدا تەرەققىي قىلىپ كېڭىيىپ ھازىرقى ھالىغا كەلگەن.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ1215 ــ يىلى جۇڭگوغا ئىككىنچى قېتىم داھايىتى چوڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلىپ، جۇرجىت خانلىقىنىڭ پايتەختىنى بولغان بۇ شەھەرنى بېسىۋالغاندا، شەھەرگە ئوت قويۇپ، ئۇنى كۈلگە ئايلاندۇرۇۋەتكەنىدى. تارىخىي پاكىتلارغا قارىغاندا، جۇڭدۇ شەھرى پۈ-

ئايدىن ئارتۇق كۆيۈپ، قورقۇنچلۇق خارابىگە ئايلىنىپ كەتكەن.

مانا شۇ ۋەقەدىن 52 يىل ئۆتكەندىن كېيىن (مىلادىنىڭ 1268 - يىلى)، قوبلايخان جۇڭدۇ شەھرىنىڭ خارابىسى ئۈستىدە يېڭى بىر شەھەر بىنا قىلىپ، ئۇنىڭ پايتەخت قىلىش قارارىغا كەلگەن.

ئەخمەدنىڭ قوبلايخاننىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە يېڭىدىن قۇرۇلىدىغان پايتەختنىڭ ئايلىنىش چوڭلۇقىنى بەلگىلەپ سىنى ئىشلەپ چىققان ۋە شۇ لايىھە بويىچە «خانبالىق» دەپ ئاتالغان بۇ پايتەختنى بىنا قىلىشقا يېتەكچىلىك قىلغان.

ئەخمەدنىڭ لايىھىسى بويىچە، بىرىنچى قەدەمدە، يەرنىڭ قىيىپاش شەكلىگە ئاساسەن، يەر ئاستى قانالىزاتسىيىسى ياسىلىپ، سۇ ئاقىدىغان ساپال نوكەشلەر ئورنىتىلغان، ئىككىنچى قەدەمدە، تەبىئىي مەنزىرىسى چىرايلىق جايلارغا خانلار تۇرىدىغان ئوردىلار سېلىنغان. ئەخمەدنىڭ لايىھىسىگە ئاساسەن، ھازىرقى جۇڭنەنخەي ۋە بېيخەي كۆللىرى بىنا قىلىنىپ خان ئوردىلىرى شۇ كۆللەرنىڭ ئىككى قىرغىقىغا سېلىنغان. ھازىرقى جۇڭشەن باغچىسى بىنا قىلىنغان.[1]

خانبالىقنىڭ «كوچىلىرى چوڭ كوچا، كىچىك كوچا ۋە خۇتۇڭ دەپ ئاتىلىدىغان ئۇچ خىل كوچىدىن ئىبارەت بولغان... چوڭ كوچىلارنىڭ كەڭلىكى24 قەدەم، كىچىك كوچىلارنىڭ كەڭلىكى 12 قەدەم بولغان. شەھەرگە 364 چوڭ ۋە كىچىك كوچا، 2009 خۇتۇڭ ياسالغان... بۇنداق كوچىلارنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى قاتناشنىڭ ھەر خىل ئېھتىياجىغا ئاساسلانغان.»[2]

خانبالىقتىكى ئوردىلار، كۆللەر، باغچىلار، كۆۋرۈكلەر، كوچىلار، شەھەر دەرۋازىلىرى، يەر ئاستى قانالىزاتسىيىسى «جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى ئادەتلىرى، تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ شەرت - شارائىتلىرى ۋە يەرلىك ئەھۋالىنىڭ بەزىبىر جۇغراپىيە ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن لايىھىلەنگەن»[3].

بىرىنىڭ ئەجدادلىرىمىز ھونىلار دەۋرىدىن قارىتىپلا ھازىرغىچە جۇڭگونىڭ مەدەنىيىتىگە ئاھايىتى قىممەتلىك تۆھپىلەرنى قوشۇپ بەردى. ئەخمەدنىڭ خانبالىقنى بىنا قىلىشتا باراتقان ئۇلۇغ تۆھپىسىنى تارىخ ئۇنتۇپ قالماسلىقى كېرەك.

يىگىرمە تۆتىنچى باب ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدىكى ئىقتىساد

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۇرخۇن دەۋرى (ميلادىدىن بۇرۇنقى بىرىنچچە ئەسىردىن تارتىپ ميلادىنىڭ IX ئەسىرگىچە)دىكى قەدىمىي ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ كۆنەلگۈلۈك رول ئويناشى، ئىدىقۇت خانلىقى تېررىتورىيىسىنىڭ شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى ئۇلۇغ كارۋان يولىنىڭ بويىغاجايلاشقانلىقى ۋە شۇ تېررىتورىيىدە ياشىغان غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقتىن كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارغا قارىغاندا، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا يۇقىرى ئىكەنلىكى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ميلادىنىڭ 840 - يىللى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ بەشبالىق، تۇرپان، قاراشەھەر، كۇچا قاتارلىق جايلارغا كۆچۈپ كەلگەن بىر تارمىقى شۇ جايلاردىكى ئۆز قېرىنداشلىرى بىلەن بىرلىكتە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى قۇرغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىدا يېڭى بىر بۇرۇلۇش دەۋرى باشلانغاندى.

دېھقانچىلىق

تۇرپان، بەشبالىق، قاراشەھەر، كۇچار رايونلىرىدا ياشىغان ئۇيغۇرلار ميلادىدىن بىرىنچچە ئەسىر بۇرۇنلا دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ ھايات كەچۈرگەنىدى. تۇرپاندا ئىگىلىكتە دېھقانچىلىق ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان بولسا، بەشبالىقتا چارۋىچىلىق ئاساسى، دېھقانچىلىق قوشۇمچە ئورۇندا تۇراتتى. قاراشەھەر بىلەن كۇچادا بولسا، دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق باراۋەر ئورۇندا ئىدى.

ميلادىنىڭ 840 - يىللى غەربكە كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلار ئۇرخۇن دەۋرىدە ئاساسەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، دېھقانچىلىق ۋە ئۇۋچىلىق قوشۇمچە ئورۇندا تۇرغانىدى.

غەربكە كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلار ئەسلىدىكى چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساس قىلغان ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى قەدەممۇ قەدەم ئۆزگەرتىپ، دېھقانچىلىقنى ئاساس، چارۋىچىلىقنى قوشۇمچە قىلغان ئىگىلىككە ئۆتۈپ، ئاساسەن ئولتۇراقلاشقان ھاياتقا كۆچتى.

سۈك سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر تارىخچى ئۇيغۇر شيۇ «بۇ يەرنىڭ زېمىنلىرى (ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ زېمىنلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ ــ ئا) بۇغداي، ئارپا، كەندىر، پىياز، كۈدە، قاپاق، بۇمغاقۇت قاتارلىقلارنى تېرىشقا لايىق، قوشقا تۆگە قوشۇپ يەر ھەيدىشلارنى

دۇ. شۇنداق ئۇسۇل بىلەن تەبرىتچىلىق قىلىنىدۇ»[27] دەپ يازغان.

تارىخچى توقتۇ(ميلادىنىڭ 1314 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 1355ـ يىلى ئۆلگەن): ئىدىقۇت دۆلىتىنىڭ «سۆيى ئالتۇنتاغدىن (تەڭرىتىغى كۆزدە تۇتۇلىدۇ ـ ئا) كېلىدۇ. ئىدىقۇت دۆلىتىدىكى شەھەرنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىپ ئاقىدۇ. ئېتىزلىقلار، باغلارنى سۇغىرىدۇ. تۇگمەنلەر چۆرۈلىدۇ. ئاشلىق تېرىلىدۇ. بۇ يەردە يالغۇز قارا بۇغدايلا يوق»[28] دەپ يازغان.

توقتۇ يەنە: «كۈچا خانلىقىدا شال، بۇغداي، قوغۇن، مېۋە ئۆستۈرۈلىدۇ» دەپ يازغان.

بولۇپمۇ تۇرپان رايونىنىڭ يەر شارائىتى دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىككە ناھايىتى مۇۋاپىق كېلەتتى. شۇڭلاشقا، تۇرلۇك ئاشلىق زىرائەتلىرى، پۇرچاق، كېۋەز، كەندىر قاتارلىقلار، خىلمۇ خىل ئوتياش، قوغۇن ـ تاۋۇز، ئۈزۈم تۈرلىرى ۋە ئوخمە ئۆستۈرۈلگەن.

چارۋىچىلىق بىلەن ئوۋچىلىقمۇ دېھقانچىلىقتىن قالىسلا خېلى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيتتى.

چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق

توقتۇ: «بەشبالىقتا ئات كۆپ بېقىلىدۇ. خان، خانىش، خانزادىلەرنىڭ ئۈز بىلگىلىرىنى باقىدىغان يايلاقلىرى بار. ئۇلارنىڭ بىلگىلىرى ئوت ـ چۆپى، سۆيى مول بولغان كەڭ يايلاقلاردا. رەڭگى بويىچە، ئۇيغۇر ـ ئۇيغۇر بولۇپ يايلايدۇ.

يىلقىلار ئۇنچىلىك كۆپكى، سانىنى بىلىش مۇمكىن ئەمەس، بەشبالىق ئۇزلەڭلىكىنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىر نەچچە مىڭ چاقىرىم كېلىدۇ» دەپ يازغان.[29]

قەدىمكى چاغدىن تارتىپ، ئاسىيادىكى دۆلەتلەر ئىچىدە قايسى دۆلەتنىڭ قوشۇنلىرى پۈتۈنلەي ياكى ئاساسەن ئاتلىق بولغان بولسا، شۇدۆلەتنىڭ ھەربىي كۈچى باشقىلارنىڭكىدىن ئۈستۈن بولۇپ كەلگەن.

ھونلارنىڭ ئاسىيانىڭ شەرقىدىن ياۋروپانىڭ غەربىگىچە بولغان يۇرۇشلىرىدە، ھون ئاتلىقلىرىنىڭ ھەيۋىسى، جەڭگىۋارلىقى، باتۇرلۇقى دۇنيانى ھەيرەتتە قالدۇرغان بولسا، كۆك تۈرك ئاتلىقلىرىنىڭ ھەربىي يۇرۇشىدىكى سۈرئىتىنىڭ ناھايىتى تېزلىكى (ھۇجۇم ۋە چېكىنىشتە) ئۆز دۈشمەنلىرى ئۈستىدىن غالىب كېلىشىنى كاپالەتلەندۈرگەن ئامىللارنىڭ بىرى بولغان. ئۇيغۇرلار ئۇرخۇن دەۋرىدە ئۆز ئاتلىق قوشۇنلىرى ئارقىلىق سان جەھەتتىن ئۆزىگە نىسبەتەن بىرقانچە ھەسسە كۆپ بولغان دۈشمەن قوشۇنلىرى ئۈستىدىن كۆپ چاغلاردا غالىب كەلگەن. ■X ئەسىردە، چىڭگىزخاننىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرى ئاسىيا ۋە ياۋروپادىكى دۆلەتلەرنىڭ ئاساسەن پىيادە قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ، مىسلىسى كۆرۈلمىگەن ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنى ۋۈجۇدقا كەلتۈرۈشتە ھەل قىلغۇچ رول ئويناغان.

قەدىمكى زامان ئۇرۇشلىرىدا، ئاتلىق قوشۇن ئۇرۇشنىڭ تەقدىرىنى ھەل قىلىدىغان ئاساسىي كۈچ ئىدى. ئات ـ ئەجدادلىرىمىز ھاياتىدا يالغۇز قاتناش قورالى بولۇپلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى ھەربىي جەھەتتىكى ئاساسىي قورال بولـ

غان. ئات يەنە تاشقى سودا مۇناسىۋەتلىرىدىمۇ. چەت ئەلگە چىقىرىلىدىغان مۇھىم تاۋار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھونلار، كۆك تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە ئات بېقىش، ئات ئۆستۈرۈشنى ئاساسىي ئورۇنغا قويغانىدى. بىرنەچچە يۈز مىڭ جەڭ ئاتلىرىنى تەييارلاش ئۈچۈن، بىرنەچچە مىليون ئات بېتىشتۇرۇش لازىم ئىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە ئات ئۆستۈرۈشكە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەنىدىن تاشقىرى، قوي، كالا، تۆگە قاتارلىق چارۋا مالىلارنى ئۆستۈرۈشكىمۇ كۆڭۈل بۆلگەن.

ئوۋچىلىق ئۇيغۇرلار ھاياتىدا ئىزۇق - تۈلۈككە بولغان بەزى جەھەتتىكى ئېھتىياجىنى قامداشنىڭ ۋاستىسى بولۇپلا قالماستىن، تىنچ كۈنلەردە قوشۇنلارنى ھەربىي مەشق قىلدۇرۇشنىڭ بىر ۋاستىسىمۇ بولغانىدى. ئۇيغۇرلار ئوۋغا نامايىتى ئۆستا ئىدى. مىلادىنىڭ 981 - يىلى جۇڭگو (سۇڭ خانلىقى)دىن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا ئەلچى بولۇپ كەلگەن ۋاڭ يەنىدى «ئۇيغۇرلار ئات ئۆستىدە كىتىۋېتىپ ئوقيا ئېتىشقا ماھىر كېلىدۇ» دەپ يازغان. ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تاغلىرى، ئورمانلىرى، يايلاق - دالالىرىدا، ياۋايى ھايۋانلار، ياۋايى يىرتقۇچ قۇشلار كۆپ ئىدى. ئوۋچىلىقنىڭ شەرت - شارائىتلىرىمۇ ئوبدان ئىدى. ئۇيالا شۇ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئۇلارنىڭ زېمىنىدىن قاشتېشى، ياۋا قوتاز، قوڭلان، بىر ئۆركەشلىك تۆگە (نارتۆگە)، ئاق سۈسەر، بۆكەن مۇڭگۈزى ... ئالماس، قىزىل تۈز، كىگىز، ئات كۆنى چىقىدۇ.»[4]

ئۇيغۇرلار ئات ئۆستىدە تۇرۇپ توغىا بىلەن ئوق قىلغاندىن تاشقىرى، قولغا ئۆگىتىلگەن بىرتەۋچ قۇشلار ئارقىلىقمۇ ئوۋ قىلاتتى. «ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنىدىن شۇڭقار، بۈركۈت، لاچىن، قارچىغا چىقىدۇ.»[5]

قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى قوشنا دۆلەتلەر بىلەن تىنچ، ئىناق ئۆتۈشتەك ئوبدان قوشنىدارچىلىق يولىنى تۇتقانىدى. لېكىن قاراخانىي ئۇيغۇرلىرى بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ دىنىي ئېتىقادلىرى ئوخشاش بولمىغانلىقىدىن (قاراخانىي ئۇيغۇرلىرى ئىسلام دىنىغا، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى) ئىككى قېرىنداش دۆلەت ئارىسىدا بىرنەچچە قېتىم ئۇرۇش بولغان بولسىمۇ، ئىدىقۇت خانلىقى موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىدىن قوبلايخان بىلەن قايدۇخان ئارىسىدا 40 يىل داۋام قىلغان (1260 - يىللىرىدىن 1300 - يىللىرىغىچە) ئىچكى ئۇرۇش دەۋرىگىچە (850 — 1260) ئاساسەن تىنچ بىر دەۋردە ياشىغانىدى. مانا شۇنداق ئەھۋال دۆلەت ئىقتىسادىنىڭ ئاھايىتى ئوڭۇشلۇق تەرەققىي قىلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن.

يېزا ئىگىلىك، چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىشى، قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلىشىنى ئالغا سۈردى. پاختا توقۇمىچىلىقى، يىپەك توقۇمىچىلىقى، زەركەرلىك (ئالتۇن، كۈمۈشتىن زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرى

ياساش). مىتالچىلىق (مىس، تۆمۈردىن ئۇرۇش قورالىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ياساش)، كانچىلىق، دوررە گەرلىك، سەررالىق (ئىگەر، يۇگەن، تۇخسا ياساش)، مەيە چىلىك (ئۇزۇم شارابلىرى) قاتارلىق قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ خىلمۇ خىل تۈرلىرى بەكمۇ تەرەققىي قىلغان.

توقتۇ مۇنداق دەپ يازغانىدى: «ئۇيغۇرلار ئەقىللىق، ساغلام بولۇپ، ھۈنەرۋەن كېلىدۇ. ئۇلار ئالتۇن - كۈمۈش، مىس - تۆمۈرلەرنى ئىنتىپ ساپمان ياساشقا ۋە قاتتىقىش ھۈنىرىگە ئۇستا كېلىدۇ.»[2]

XII ئەسىردە ياشىغان جۇڭگو تارىخچىسى خالا خاۋ مۇنداق دەپ يازغانىدى: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئايالىرى ياشلىرىغا چۈشلاپ، تىترەپ تۇرىدىغان چاچىنى قارماپ، يىر - ئىككى ئىلىك ساققىلاپ تۇرىدىغان ئالتۇن نورگۈچ تاقايدۇ. ئۇيغۇرلار زەرگەرلىك ھۈنىرىگە ئۇستا بولۇپ، تىترەپ تۇرىدىغان ئالتۇن - زىرە ۋە ئالتۇن ھالقىلارنى ياسايدۇ. يېپەك قارتىپ يېپەك زىپپا چىقىرىپ، كىمخاب، شايى، يېپەك توقۇلارنى توقۇشقا ئۇستا. يەتتە يېشى خىلۋەڭلىك يېتىش توقۇماتون توقۇيدۇ. ئۇنداق تونلارغىسى دەپ ئاتىلىدۇ. بەكمۇ چىرايلىق بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە كالاۋۇتون(ئالتۇن يىپ)ئىشلەشكە ئۇستا. مانا شۇ كالاۋۇتىدىن چاپانلارنىڭ دۇمبىسىگە كەل ۋە دەرەخلەرنى كەشتىلەپ قويىدۇ.»[3]

قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىچكى بازار بىلەن ئاشقى سودا ئالاقىلىرىنىڭ ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈنمۇ كەڭ مىقداردا تەرەققىي قىلدۇرۇلغان.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تېرىتورىيىسى شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى خەلقئارا قۇرۇقلۇق سودا يولىنىڭ مۇھىم بۇغۇنلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. مانا شۇنداق شارائىت، ئۇيغۇرلارنىڭ جۇڭگو ۋە غەربتىكى دۆلەتلەر بىلەن ئىقتىسادىي ئالاقە قىلىشىغا ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىغا پايدىلىق ئىدى.

قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ ئۇيغۇرلارنىڭ تاغلىق قىبرىنداتىلىرى تەرىپىدىن «سارت» دېگەن نامغا ئىگە بولۇشى ئۇلارنىڭ سودا ئىشلىرىغا ئۇستا ئىكەنلىكى، سودا ئالاقىلىرىدە ياخشى پەزىلەك قىلالايدىغان ئاق كۆڭۈللۈكلۈكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. «سارت» سۆزىنىڭ مەنىسى ــ «كارۋان بېشى» دېگەن بولىدۇ.

ئۇيغۇر سودىگەرلىرى شەرقتە شىمالىي سۇلۇك خانلىقى، شەرقىي قىتان خانلىقى، تاڭغۇت خانلىقى قاتارلىق دۆلەتلەرگە بېرىپ سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان بولسا، غەربتە قاراخانىلار ئارقىلىق شەرقىي روما، ئىران، ئەرەب، ھىندىستانغىچە بېرىپ سودا قىلغان.

ئۇيغۇرلار چەت دۆلەتلەرگە ئات، تۆگە، ئىت جابدۇقلىرى (ئاساسەن شىمالىي سۇلالىسىگە) گۇلۇك يېپ رەختلەر، يېپەك مالىلار، ئالتۇندىن ياسالغان زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرى، دورا - دەرمانلار، تۆشۈدۇر، مەستەكى رۇمىي، ئاق سۇسەر، بۆكەن مۇڭگۈزى، ئالماس، كىگىز، كۆن قاتارلىق ئاۋارلارنى چىقىراتتى. بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئالتۇن - كۈمۈش، مىس، تۆمۈر، قاشتېشىدىن ياسالغان زىبۇزىننەت بۇيۇملىرى ۋە ئەسۋاب - جابدۇقلىرىنىڭ شەكىل جەھەتتىن چىرايلىق، سۈپەت جەھەتتىن نەپىسلىكى دۇنيا بازىرىدىكى خېرى

دارلارنى هەيران قالدۇرغانىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى، شەرقىي قىتان خانلىقى، جۇرجىت خانلىقى بىلەن بولغان سودا ئالاقىسىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئات، دورا - دەرمان، رەخت (ياختا يىپتىن توقۇلغان) قاتارلىق مالنىرى، جۇڭگونىڭ يىپەك مالىنىرى ۋە مىس پۇللىرىغا ئالماشتۇرۇلاتتى. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى شەرقىي قىتانلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا كۆپرەك جەڭ ئاتلىرىغا ئېھتىياجلىق ئىدى. سۇڭ سۇلالىسى جەڭ ئاتلىرىنى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىدىن سېتىۋالغاندىن تاشقىرى، قاراخانىلاردىن (خوتەن ئارقىلىق)مۇ سېتىۋالاتتى. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى مىلادىنىڭ 1085 - يىل شەرقىي قاراخانىلاردىن 1 مىليون 200 مىڭ سەر كۈمۈش قىممىتىگە باراۋەر كېلىدىغان پۇلغا ئات سېتىۋالغانىدى.

تۇرمۇش بايلىقلىقى

ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرمۇشى ناھايىتى بايلىقلاشتى. ئۇزۇق - لەنىشتا، خىلمۇ خىل ئاشلىق، گۆش، مېۋە - چېۋە، كۆكتات، ئۇزۇم شارابلىرى مول بولغان. باشقا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مەملىكەت ئىچىدە كەمبەغەللەر يوق دېگۈدەك ئىدى. يېڭى تۇرۇپ ئۆلۈپ كېتىدىغان ئەھۋاللار ئاز ئۇچرايتتى. تۇرمۇشنىڭ بايلاشقانلىقى، داۋالاش ئىشلىرىنىڭ ياخشى يولغا قويۇلغانلىقتىن كىشىلەر ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن.

كىشىلەر يېمەك - ئىچمەكتە بايلاشات، غەمسىز ياشىغانلىقتىن تاشقىرى، ناھايىتى ئېسىل كىيىم - كېچەكلەرنى كىيەتتى.

«غەربىي يۇرت توغرىسىدا ئومۇمىي بايان» ناملىق ئەسەرنىڭ 1 - جىلدىدا مۇنداق يېزىلغان: «كىيىم - كېچەكلەرنىڭ ھەممىسى يۇمشاق ياقىلىق، تار يەڭلىك بولۇپ، ئەرلەرنىڭ ئېتىكى سولغا، ئاياللارنىڭ ئېتىكى ئالدىغا ئېچىلىدۇ. ئىچ كۆڭلەك ۋە تىزنى يېپىپ تۇرىدىغان كەمزۇل كىيىشىدۇ. ئاياللار بېشىغا قىش - يازدا دېگۈدەك ئالدىغا ئۆكە قادالغان، بېزەلگەن تۇماق كىيىدۇ. ئەرلەر بولسا قىشتا تۇماق، يازدا كىمخاب دوپپا ياكى كىگىز قالپاق كىيىدۇ. قالپاقلارنىڭ ئۈستى يېشىل تاۋار تاشلىق بولىدۇ. بۇنداق قالپاقلارنىڭ ئېگىزلىكى بەش - ئالتە سۇڭ بولۇپ، قالپاقلارنىڭ چېكىلىكىگە قادالغان ئۆكە (يىرتقۇچ قۇشلارنىڭ پەيلىرى)- لەرنىڭ ئۇزۇنلۇقىمۇ بەش - ئالتە سۇڭ كېلىدۇ. ئەرلەر قالپىقىنىڭ ئۆكەسى تىك - تۇز بولۇپ، ئاياللارنىڭ تۇمىقىغا قادالغان ئۆكە ئارقىغا ئېگىلىپ تۇرىدۇ. ئاياللارنىڭ تۇماقلىرى ئالتۇن - كۈمۈشتىن ياسالغان چېكە گۈللەر بىلەن بېزەلگەن بولۇپ، ئاجايىپ چىرايلىق كېلىدۇ. روھانىيلارنىڭ دوپپىسى يۇمشاق جىيەكلىك بولۇپ، ئاق رەختتىن تىكىلىدۇ... پۇتىغا كالا، قوي تېرىسىدىن ئىشلەنگەن كۆن ئۆتۈك كىيىشىدۇ.»

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ خانلىرى، بەگلىرى كىمخاب، تەتىللا، دۇۋاخا، رەڭگى كۆك، قىزىل يىپەك تاۋارلاردىن كۆزنى قاماشتۇرىدىغان كىيىم - كېچەكلەرنى كىيىپ، ئالتۇن تاج تاقايتتى.

يىگىرمە بەشىنچى باب ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت

بىناكارلىق

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى تېررىتورىسىدە ئاۋات، ئاجايىپ چىرايلىق شەھەرلەر، ئوردىلار، قورغانلار، ئىبادەتخانىلار، ئىككى قەۋەتلىك ئۆيلەر قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى.

مىلادىنىڭ 981 - يىلى شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىدىن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا ئەلچى بولۇپ كەلگەن ۋاڭ يەندى: «شەھەرلىرىدە ياغچىلار، ئېگىز چوڭ مۇنارلار، ئارامگاھلار كۆپ» دەپ يازغان بولسا، مەھمۇت قەشقەرى مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بۇ ئەلدە بەش شەھەر بار. ئۇ شەھەرلەرنىڭ خەلقى ئەڭ ئەشەددىي كاپىرلار. ئەڭ ئۇستا مەركەنلەردۇر. بۇ شەھەرلەر: سۇلمى، بۇنى زۇلقەرنەيىن سالدۇرغان، قۇچۇ، جانبالىق، بەشبالىق، بېگىبالىق.»[1]

مەھمۇت قەشقەرى، N ئىسىردە بەرگەن مەلۇماتىدا، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ بۇددا دىنىدا ئىكەنلىكىنى بەزىدە تۇتۇپ، «ئۇنىڭ خەلقى ئەڭ ئەشەددىي كاپىرلار» دېگەن.

مەھمۇت قەشقەرى «سۇلمى» شەھىرىنى زۇلقەرنەيىننىڭ سالدۇرغانلىقىنى ئېيتىدۇ. بۇ رىۋايەت بولسا كېرەك. چۈنكى ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان يۈرۈشلىرىدە تۇرپان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرىغا كەلگەن ئەمەس. لېكىن شۇنداق بولسىمۇ، سۇلمى شەھىرىنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇم.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ پايتەختى بەشبالىق شەھىرىنىڭ قاچان بىنا بولغانلىقى، قاچاندىن تارتىپ، «بەشبالىق» دەپ ئاتالغانلىقى، شەھەر قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ كۆلىمىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئېنىق بىرنەرسە دېيىش قىيىن. لېكىن يازما تارىخىي مەلۇماتلار ۋە ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر ئارقىلىق قولغاكەلتۈرۈلگەن پاكىتلار بويىچە ھۆكۈم قىلغاندا، بەشبالىقنىڭ دەسلەپكى قۇرۇلۇشى مىلادىدىن بۇرۇنلا باشلانغانلىقى (ھون دەۋرىدە)، بولۇپمۇ بەشبالىقنىڭ كۆك تۈركلەر قاغانلىقى ۋە ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى دەۋرىدە خېلى چوڭ كۆلەمدە ئىكەنلىكى مەلۇم. بەشبالىق ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا پايتەخت بولغاندا، شەھەر تاشقىرىقى ۋە ئىچكىرىكى شەھەردىن ئىبارەت ئىكەنلىكى، شەھەر سىپىلىنىڭ ھازىرقى خارابىسىگە قاراپ ھۆكۈم قىلغاندا، شەھەر سىپىلى ئۇلىنىڭ تۇرغىسى سەككىز مېتر، ئېگىزلىكى ئون مېتر ئىكەنلىكى بىلىنىدۇ. مىلادىنىڭ 732 - يىلى كۆل تېكىن خاتىرىسىگە قويۇلغان مەڭگۈ تاشتا بەشبالىق تىلغا ئېلىنغان. شۇ پاكىتقا قارىغاندا، بەشبالىقنىڭ بەش شەھەردىن تەركىب تاپقانلىقى ئېنىق، بەشبالىقنىڭ

ئىچكىرىكى شەھىرى خانلار، بەگلەر تۇرىدىغان بىنالارنى ئاساس قىلغان خان شەھىرى ئىدى، مانا شۇ خان شەھىردە ئىدىقۇتلار تۇرىدىغان خان ئوردىسى بار ئىدى. شەھەرنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان خارابىسىگە قاراپ ھۆكۈم قىلغاندا، خان شەھىرى سېپىلىنىڭ ئەتراپىدا كىچىك كۆلگە ئوخشىشىدىغان، تۇغرىسى 18 مېتر، چوڭقۇرلۇقى ئۈچ مېتر كېلىدىغان خەندەك بولغان.

ئورنى ھازىرقى جىمىار ئەتراپىغا توغرا كېلىدىغان بەشبالىق شەھىرى مىلادىدىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇنلا تارىخىي يىلنامىلەردە تىلغا ئېلىنغان بولۇپ (ئۇ چاغلاردا باشقا نام بىلەن ئاتالغان) شەھەر قۇرۇلۇشىدا، پىششىق خىش، گۈللۈك خىشلار ئىشلىتىلگەن، شەھەر سېپىلى قالىدىلىپ، توپا بىلەن قوپۇرۇلغان.

بەشبالىقنىڭ جايلاشقان ئورنى يېقىندىن قەدىمكى چاغدا، خەلقنارا قاتناش ۋە ھەربىي ستراتېگىيە جەھەتتە ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرغان. بەشبالىق قەدىمكى چاغدا غەربتىن شەرققە، شەرقتىن غەربكە، شىمالدىن جەنۇبقا، جەنۇبتىن شىمالغا ئۆتىدىغان ئۆمۈچۈكنىڭ تۇرىدەك بىر - بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن يوللارنىڭ ئەڭ مۇھىم تۇگۈنى ئىدى. شۇنىڭدەك شەرقىي ئاسىيادىكى كۈچلۈك دۆلەتلەر بىر - بىرىگە قارشى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى يۈرگۈزۈشتە چوقۇم تالىشىدىغان ستراتېگىيىلىك جاي ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن قەدىمكى چاغدا، ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى، تۇركلەر بىلەن تاڭ سۇلالىسى، ئۇيغۇرلار بىلەن تىبەتلىكلەر بەشبالىق ئۈچۈن

ناھايىتى ئۇزۇنغا سوزۇلغان سان - سانا قسىز، قانلىق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغان.

جۇڭگو مىلادىنىڭ 751 - يىلى ھازىرقى قىرغىزىستان دىكى تالاس دەرياسى بويىدا، ئەرەبلەر بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مىلادىنىڭ 758 - يىللىرى جۇڭگونىڭ ئىچكى قىسمىدا بۇزۇلغان توپىلاڭلار (ئۇيغۇر ـ سۆيگۈم توپىلىڭى) جۇڭگودىكى تاڭ سۇلالىسىنى ھالسىرەتتە قويدى. شۇ سەۋەبكە كۆرە، جۇڭگو ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىياسىي تەسىرى ئاياغلىشىپ، ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەسىرى كۈچەيدى. تىبەت خانلىقى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاجىزلاپ قالغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، مىلادىنىڭ 760 - يىللىرى گەنسۇنى بېسىۋالدى. گەنسۇنىڭ قولدىن كېتىشى جۇڭگونىڭ غەرب تەللىرى بىلەن ئالاقىلىشىدىغان يولىنى ئۇزۇپ تاشلىدى. شۇ سەۋەبكە كۆرە، جۇڭگو «ئۇيغۇرلار يولى» دەپ ئاتىلىدىغان يول ئارقىلىقلا، غەرب تەللىرى بىلەن ئالاقە قىلىدىغان بولدى. شۇ چاغدا تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇر-ئۇرخۇن قاغانلىقى تىبەت خانلىقىغا قارشى ئىتتىپاقداش ئىدى. جۇڭگونىڭ تەلىپىرى، سودىگەرلىرى چاڭئەندىن شىمالغا قاراپ يولغا چىقىپ، سەددىچىن سېپىلىدىن ئۆتۈپ ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇنغا باراتتى، ئاندىن كېيىن غەربكە بۇرۇلۇپ ئالتاي تاغلىرىدىن ھالقىپ بەشبالىققا كېلەتتى. بەشبالىقتىن غەربكە ياكى جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، تەكرىتاغىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، تارىم ۋادىسى ئارقىلىق غەرب تەللىرىگە بارااتتى. مانا شۇ خەلقنارا يول

شۇ چاغدا «ئۇيغۇرلار يولى» دەپ ئاتالغاندى. «ئۇيغۇرلار يولى» ئوتتۇرىغان ئاساسىي رايونلار (موڭغۇلىيە، جۇڭخارىيە ئوبيانلىقى، تارىم ۋادىسى، پەرغانە)ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىدە ئىدى.

ئۇيغۇرلار شەرقتىن غەربكە باردىغان خەلقلارنى سودا يوللىرىنىڭ ئىگىدارچىلىق هوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈۋالماقچى كېيىن، شەرقىي ئاسىيادىكى دۆلەتلەر بىلەن (ئاساسەن جۇڭگو بىلەن) غەرب ئەللىرى ئارىسىدىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنىڭ ئوڭۇشلۇق هالدا داۋام قىلىشىغا كاپالەت قىلىش ئۈچۈن هېچبىر قان تۆكمەي،

ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار خەلقلارا قاتناش يولىدا ئىنتايىن مۇهىم ئورۇندا تۇرىدىغان بەشبالىق ئۈچۈن، تېبەت خانلىقى بىلەن بىرنەچچە قېتىم قانلىق ئۇرۇش قىلدى. بۇنداق ئۇرۇشلار ئاخىرقى هېسابتا ئۇيغۇرلارنىڭ مەنپەئەتىگە ئايلانغاندى. تېبەت خانلىقىنىڭ بەشبالىغىنى تارتىۋېلىش مەقسىتى ئەمەلگە ئاشمىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى بەشبالىقنى پايتەخت قىلغاندى. ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە بەشبالىق كېڭەيتىلىپ، تېخىمۇ چوڭ شەهەرگە ئايلاندى. ئۇدەۋردە، بەشبالىق سىياسىي، هەربىي، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ مەركىزىگە ئايلانغاندى. «ئۇيغۇرلارنىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدە ئوينىغان رولى» تېمىسىدىكى يازغان XIII ئەسىردە چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرىنىڭ دۆلەتنى باشقۇرۇشىدا، ئاساسىي مۇهىم (سىياسىي، هەربىي) ۋەزىپىلەرنى ئۇنىڭ ئۇيغۇر

ھۆرلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىنىڭ بەشبالىقلىق ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ ئۆتكەنىدۇق. مانا شۇ پاكىتنىڭ ئۆزىلا بەشبالىقنىڭ ئۇيغۇر ئىدىقۇت مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن بۆشۈكى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. XIII - XIV ئەسىرلەردە بەشبالىقتا يېتىشكەن ئىسلام تېئولوگلىرى، هەربىي ئالىملارنىڭ كۆپچىلىكى شۇ شەهەردە ناھايىتى بىلىملىك ئالىملارنىڭ قولىدا تەربىيىلەنگەن.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە، خەلقنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئولتۇراق هايات كەچۈرگەن. ئىقتىساد گۈللەپ ياشنىغان. شۇڭلاشقا، بىناكارلىق ئالاهىدە تەرەققىي قىلغان. خانلار، بەگلەر، ناھايىتى ئازادە، هەشەمەتلىك ئوردا - ساراىلاردا ياشىغان بولسا، خەلقلەر ئىچىدىكى هالسىزلارمۇ ئىككى قەۋەتلىك، ئاستى گۈللۈك، تاختايلىق، روجەكلىك، هويلىلىرى گۈل ۋە دەرەخلەر بىلەن قاپلانغان ئۆيلەردە ياشىغان.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ قىشلىق پايتەختى هېسابلانغان قاراقۇچۇ شەهىرىنىڭ قىش پەسلىدىكى هاۋاسىنىڭ ئۇنچىۋالا سوغۇق بولماسلىقى ئۇنىڭ خانلارنىڭ قىشلاپ ياشىغان شەهىرى بولۇشىغا سەۋەب بولغان، قاراقۇچۇ شەهىرى - ئىقتىسادىي ۋە دىنىي مەركەز ئىدى.

ئەدەبىيات

بىرىگە ئايلانغان. خانلىق تېررىتورىيىسى غەرب بىلەن شەرق ئارىسىدىكى خەلقئارا قاتناشنىڭ مۇھىم تۈگۈنلىرى ئۇيغۇرلار ماكان رايون بولغانلىقتىن ئۇچۇن، تۇرپان ۋە باشقا شەھەرلەر يۇنان، پارس، ھىندى، خەنزۇ تىبەت مەدەنىيىتىنىڭ تەسىر رىگە ئۇچرىغان. شۇ سەۋەبتىن، مەزمۇنى مول، شەكلى دەكمۇ كۈزەل، ئۆزگىچە بولغان يۇكسەك ئۇيغۇر مەدەنىيىتى يارلىققا كەلگەن. ئۇيغۇر ئىدىقۇت مەدەنىيىتى قەدىمكى شامان، بۇددا، مانى، قىسمەن خرىستىئان دىنىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان دۇنياۋى مەدەنىيەت ئىدى. بولۇپمۇ بۇددا دىنىنىڭ تەسىرى ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ يازما ئەدەبىياتىنى ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق قوللانغان دەۋرىدىن ھېسابلاشقا توغرا كەلسە بۇ دەۋر مىلادىدىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇنقى ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ. دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. چۈنكى ئۇيغۇرلار مىلادىدىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇن يېزىق قوللانغانىدى. ئەپسۇسكى ھېلىمۇچە تېپىلغان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يازما يادىكارلىقلىرى V ئەسىرگە تەئەللۇق بولۇپ بۇنىڭدىن بۇرۇن قەلەمگە ئېلىنغانلىرىدىن دېرەك بولمايۋاتىدۇ.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات تىوغرىسىدا گەپ ئاچقاندا، كۆز ئالدىمىزغا «مۇقەددەس قەبرە» (مانى دۇئاسى)، «چىستانى ئىلىك بەگ»، «ئىرىق يۇتۇك» (يالنامە)، «مانى شېئىرلىرى»، «ئوغۇزنامە»، «ئالتۇن ياروغ»، «ئىككى تېكىن ھېكايىسى» قاتارلىق ئىجادىي ۋە تەرجىمە ئەسەرلەر كېلىدۇ.

غەربىي ئۇيغۇرلار مىلادىدىن بۇرۇنلا بۇددا دىنىغا ئېتى

ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان بولسىمۇ، IV ياكى V ئەسىردە مۇقەددەس قەبرە» ناملىق مانى دۇئاسىنىڭ V ئەسلۇق ئەسىرى بوتۇرمىش تارقان تەرىپىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا رجىمە قىلىنغانلىقتىن تاسادىپىي ئەمەس ئىدى. بۇددا دىنى مىلادىنىڭ IV ئەسىردە غەربىي ئۇيغۇرلار ئارىسىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ، ئاساسىي دىنىغا ئايلاندى. شۇ چاغدا بۇددا دىنى خوتەن، قەشقەر، كۇچار خانلىقلىرىدا دۆلەت دىنى بولۇپ قالغان بولسا، V ئەسىرگە كەلگەندە تۇرپان رايونىدىمۇ ئاساسىي دىن بولۇپ قالغانىدى. ئەينى ۋاقىتتا، قەشقەر، كۇچا، تۇرپان رايونلىرىدىمۇ مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار بار ئىدى. دەل شۇ چاغدا، شەرقىي ئۇيغۇرلار شامان دىنىدا ئىدى. شەرقىي ئۇيغۇرلار، ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ قانى بوگۇخانىنىڭ ۋاقتىدا مىلادىنىڭ 762 - يىلى شامان دىنىنى تەرك ئېتىپ، مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان.

تۇرپاندىن تېپىلغان «چىستانى ئىلىك بەگ» قىسسىسى مىلادىنىڭ V ئەسىردە ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان. بۇ قىسسە ئۇيغۇر خەلق ئېغىزىدىكى ئەپسانىسىنىڭ ئەپسۇسى بولۇپ، V ئەسىردىلا قەلەمگە ئېلىنغان. «چىستانى ئىلىك بەگ» قىسسىسىدىكى قەھرىمان چىستانى ئىلىك بەگ، ئۆز خەلقىنى بالايىئاپەتتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن، خەلق ئارىسىغا قورقۇنچلۇق ۋابا كېسىلىنى تارقىتىۋاتقان بەكمۇ ياۋۇز جىنلارنى قارشى جەڭ قىلىپ، ئۇلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلىدۇ. بۇ قىسسە ئۇيغۇر ئەپسانىسىنىڭ ئولگىسى

بولۇپ، ئوخشىتىش، سۈپەتلەش، كۆپىتۈرۈش قاتارلىق بەدىئىي ئىپادىلەش ۋاستىلىرى قوللىنىلغان.

Ⅷ ئەسىردە، ئۇيغۇر - ئۇرخۇن يېزىقىدا يېزىلغان «ئىرىق پۈتۈك»نى ئاۋرام ستەيىن داشاتادىكى بۇددا مىلك ئۆيلىرىنىڭ بىرىدىن تاپقان. «ئىرىق پۈتۈك» 104 بەتتىن بولۇپ، يۇزدىن ئارتۇق چوش ۋە تەبىئى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «ئىرىق پۈتۈك» نىڭ لىكوك تەرىپىدىن تۇرپان تۈۋىقىتىن تېپىلغان باشقا بىر نۇسخىسىمۇ بار.

«ئىرىق پۈتۈك» ئۇيغۇرلارنىڭ روھىي ھالەتلىرىدىن بىرى بولغان چوشكە ئىشىنىش، چوشكە تەبىر بېرىش قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «ئىرىق پۈتۈك»دە بەزى چوشلەر ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى دەپ قارالسا، بەزى چوشلەر يامانلىقنىڭ ئالامىتى دەپ قارىلىدۇ. مەسىلەن: كىشىلەر چۈشىدە قوش بولۇپ تۇچسا، ئوقيا ئاتسا، تاغ ئىتقانلىقىنى كۆرسە، بۇ ياخشىلىقنىڭ بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر كىشىلەر چۈشىدە: بەرەر جايغا ئىوت كەتكەنلىكىنى، قۇشلارنىڭ تۇزاققا چۈشكەنلىكىنى كۆرسە، بۇ چوقۇم يامانلىقنىڭ ئالامىتى، دەپ قارىلىدۇ.

«ئىرىق پۈتۈك» دە بايان قىلىنغان چۈشلەردىكى ياخشىلىق ۋە يامانلىق ئالامەتلىرىنىڭ خېلى كۆپى بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۆز تەسىرىنى يوقاتقان ئەمەس.

مىلادىنىڭ Ⅷ ئەسىرىدە قەدىمكى ئۇيغۇر - ئۇرخۇن يېزىقىدا يېزىلغان «ئىرىق پۈتۈك»نى ئى. ۋ. ستېلوۋا ئەدەبىي ئەسەر سۈپىتىدە قاراپ، ئۇنىڭ مەزمۇنىنى ئادەم ۋە ھايۋانلار تۇرمۇشى، ئەپسانە ۋە چۆچەك ۋەقەلىرى، ئەپسانە

ئەت ئەسۇرى، ماقال - تەمسىلەردىن ئىبارەت تۆت بۆلەككە ئايرىغان.»[23]

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە، خېلى كۆپ شائىرلار، ئەدەبىي ئەرجىمانلار مەيدانغا كەلگەن. شۇ دەۋردە ئۆتكەن شائىر ۋە ئەرجىمانلاردىن ئىسمى ۋە ئەسەرلىرى بىزگە مەلۇم بولغانلاردىن بىرنەچچىسىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز:

«ئۇلاردىن ئاپىرىنچۇر تېكىن (Ⅸ ئەسىردە ياشىغان)، كۆل تارقان، سىنقۇ سەلى تۇتۇق، كەلىمە كەيشى، فراتياش ري، كى - كى، ئاسىخ تۇتۇق، چىۋيا تۇتۇق، ئوخشاش ئەدىبلەر ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ مەيدانىدا ئىجادىي ئىش بىلەن شۇغۇللانغان.»[24]

ئۇلار ئىچىدىن Ⅸ ئەسىردە ئۆتكەن مانىخېست شائىر ئاپىرىنچۇر تېكىنىڭ تۇرپاندىن ئىككى پارچە شېئىرى تېپىلغان. شېئىرلىرىنىڭ بىرى مانىي تەڭرىسىگە بېغىشلانغان «مەدھىيە» بولۇپ، تۆتلۈك بىلەن يېزىلغان ئۇچ تاقمىقتىن ئىبارەت. «مەدھىيە» نىڭ ئۈچىنچى تاقمىقىنىڭ ئەسلى نۇسخىسى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا قىلىنغان يەشمىسىنى كۆزدىن كەچۈرەيلى:

ئەسلى نۇسخىسى:

كۈن تەڭرى يارۇقسى تەڭ كۆكۈز لۇگۈم سىلگەم،
كۈن تەڭرى يارۇقسى تەڭ كۆكۈز لۇگۈم سىلگەم،
كورتلە تۈزۈن تەڭرىم كۈلۈگۈم كۆزۈمىجۈم،
كورتلە تۈزۈن تەڭرىم، بورقانىم بولۇمچىۋرۈم،

يەشمسى:

كۆڭلى كۆن تەڭرىمىنىڭ نۇرىدەك دانىشمەنىم،
كۆڭلى كۆن تەڭرىمىنىڭ نۇرىدەك دانىشمەنىم.
گۈزەل پەزىلەتلىك، شۆھرەتلىك، قوغدىغۇچى تەڭرىم،
گۈزەل پەزىلەتلىك، تەڭداشسىز بۇرھانىم تەڭرىم.

شېئىرنىڭ يەنە بىرى، ئىشقى مۇھەببەت تېمىسىغا بېغىشلانغان لىرىك ھېسسىياتقا تولغان ئالتىلىك شەكىلدىكى بىر تاقماقتىن ئىبارەت.

ئەسلى نۇسخىسى:

يارۇق تەڭرىلەر يارلىقاڭۇن،
ياۋاشىم بىرلە
يافىشان ئادىل مالىم
كۆچلۈك پەرىشتىلەر كۆچ بەرگۈن
كۆڭرى قارام بىرلە
كۆلۈشۈگىن ئولۇرالىم.

يەشمسى:

يورۇق تەڭرىلەر يار بولغاي،
بوگەچىم بىلەن
يېپىشقانچە ئايرىلمايلى.

كۆچلۈك پەرىشتىلەر كۆچ بەرسۇن،
قارا كۆزلۈكۈم بىلەن
كۆلۈشۈپ ئولتۇرايلى.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان شائىرلاردىن ئاپىرىنچور تېكىندىن باشقىسى دېگۈدەك بۇددىست شائىرلار ئىدى. چىۋىيا تۇتۇلار، پراتياشىرى، كى - كى. ئاسىخ تۇتۇلار بۇددىست شائىرلار ئىدى. پىراتياشىرىنىڭ «ھېكمەت پەزىلىتى» ناملىق 293 قۇردىن ئىبارەت شېئىرىي ئەسىرى بار. شائىر كى - كىنىڭ 260 قۇردىن ئىبارەت توققۇز پارچە شېئىرى بار.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي نەمۇنىسىنى ساپلىقىنى، ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەپەككۇر قابىلىيىتىنىڭ ئۇنۇلمىس كۆرىمىز.

«ئوغۇزنامە»نىڭ XIII ئەسىرده قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىمۇ تۇرپاندىن تېپىلغان.

«ئوغۇزنامە»ئەك قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ ئىبنىزىدىن - ئىبنىزغا كۆچۈپ كەلگەن بولسىمۇ، XI ئەسىرده قاراخانىلارنىڭ مەشھۇر شەھەرلىرىدىن قەشقەردە ياكى سەمەرقەندتە ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن قەلەمگە ئېلىنغان. «ئوغۇزنامە»نىڭ XIII ئەسىرده تۇرپاندا قەلەمگە ئېلىنىپ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغىنى قاراخانىلار دەۋرىدە (XI ئەسىرده). قەلەمگە ئېلىنىپ ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان نۇسخىسىدىن كۆچۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن. بۇ قاراشىمىزنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن . قاراخانىلار دەۋرىدە يېزىلغان مەشھۇر ئەسەر

سەرلەرنىڭ تىزىملىكىدە «ئوغۇزنامە»نىڭ بارلىقىنى تىلغا ئالمىغان. مەسىلە ئايدىڭلاشتۇ.

قاراخانىلار دەۋرىدە، «پەن ۋە ئەدەبىيات بەكمۇ تەرەققىي قىلغانىدى. چوڭ تارىخىي ئەسەرلەر، مەسىلەن، گاردىزى-نىڭ «زەينۇل ئاخبار» (گۈزەل حەۋەرلەر) ناملىق ئەسىرى. بەيھاكىنىڭ 30 تومлуق تارىخىي كىتابى. مەجدىدىن ئەدەنى-نىڭ «تارىخىي مۇلكى تۈركستان» («تۈركستان تارىخى») ئەسىرى پەيدا بولدى. مۇھەممەت نارشاھىنىڭ كىتابى تەرجىمە قىلىندى. دىداكتىك ئەسەرلەردىن: سوامۇلمولكنىڭ «سىياسەتنامە»سى («دۆلەتنى ئىدارە قىلىش توغرىسىدىكى كىتاب»)، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبلىك» ناملىق ئەسىرى، زامانىنىڭ مەمۇت قەشقەرىنىڭ تىلشۇناسلىققا دائىر ئەسەرلىرى. «ئوغۇزنامە» ۋە باشقىلار يېزىلدى.»[1] يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئەسەرلەر XI ۋە XII ئەسىردە يېزىلغان. دېمەك «ئوغۇزنامە»نى قاراخانىلار دەۋرىدە، قاراخانىلار تېررىتورىيىسىدە يارالغان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا مەنسۇپ يادىكارلىقلار قاتارىغىمۇ كىرگۈزۈش كېرەك.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت دەۋرىدىكى ئەدەبىياتنىڭ بىر قىسمىنى بۈگۈنگە ئاساسەن ئۆزلەشتۈرۈپ قايتىدىن يېزىلغان ياكى تەرجىمە قىلىنغان ئەسەرلەر تەشكىل قىلىدۇ. بۇنداق ئەسەرلەرنىڭ ئەڭ مۇھىمى «ئالتۇن ياروغ»دۇر.

«ئالتۇن ياروغ»نى X ئەسىردە بەشبالىقلىق ئۇيغۇر شائىرى ۋە ئاتاقلىق ئەدەبىي تەرجىمان سىنقوسەلى تۈتۈڭ مۇنداق تەرجىمە قىلغان.

«ئالتۇن ياروغ»نىڭ ئۇيغۇر تىلىغا قىلىنغان ئەڭ مۇ-

كەمەل نۇسخىسىنى رۇس ئالىمى مالوۋ 1909 - يىلى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جيۇچۈەن ۋىلايىتىدىكى سېرىق ئۇيغۇرلار ياشايدىغان ۋاڭشىگو يېزىسىدىكى بۇددا ئىبادەتخانىسىدىن تاپقان. «ئالتۇن ياروغ» 1915 — 1917 - يىللىرى رادلوۋ ۋە مالوۋلار تەرىپىدىن نەشر قىلىنىپ خەلقئارا تونۇشتۇرۇلغان. «ئالتۇن ياروغ»نىڭ داشاتا ۋە تۇرپاندىن تېپىلغان ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇسخىلىرى ۋە ھىند — سانسكرىتچە، تىبەتچە، خەنزۇچە، موڭغۇلچە نۇسخىلىرى بىرلىندا، لېنىنگرادتا ساقلانماقتا.

«ئالتۇن ياروغ» 730 بەتلىك چوڭ ھەجىمدىكى ئەسەر. ئۇنىڭدا بۇددا رىۋايەتلىرى، ھېكايىلىرى سۆزلەنىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا بولغان تەسىرى خېلى كۆچلۈك بولغان.

سىنقوسەلى تۈتۈڭ VIII ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر بۇددىست ۋە ئاتاقلىق تەرجىمان. «شۇەنجۇاڭنىڭ تەرجىمەھالى»سى خەنزۇچىدىن ئۇيغۇر تىلىغا ئەركىن، بەكمۇ راۋان تەرجىمە قىلغان.

سەنئەت

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىق دەۋرىدە يالغۇز ئەدەبىيات ياتلا تەرەققىي قىلىپ قالماستىن، ئىران (ھاننى دىنى ئىمارەتلىق)، يۇنان (ھىندىلارنىڭ بۇددا مۇھىتى ئارقىلىق) ۋە جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە (ئوخشاشمىغان دەرىـ

جىدە) مەيدانغا كەلگەن رەسىملىق، نەقاشلىق، ھەيكەلتىراشلىققا ئوخشاش ئۇيغۇر بۇددا سەنئىتىمۇ تەرەققىي قىلدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى تېررىتورىيىسىدە بىنا قىلىنغان مەڭگۈيلەرنىڭ تام رەسىملىرى، بۇددا ئىبادەتخانىلىرىدىكى ھەيكەللەر (بۇتلار) ئۇيغۇر ئىدىقۇت مەدەنىيىتىنىڭ ئىچىران، يۇنان، ھىندى، جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ كۆچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە ئاساسىي ھۆكۈمران دىن بۇددا دىنى بولۇپ، مانىي، ناستورىيان دىنلىرى ئۇنچە-ۋالا چوڭ تەسىرگە ئىگە ئەمەس ئىدى. 840 - يىللىرى ھەربىكە كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلار مانىي دىنىدا بولسىمۇ، ئۇزۇن ئۆتمەي ھەربىي ئۇيغۇرلاردا ئاساسىي دىن ھىسابلانغان بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. تۇرپاندىكى مانىي ئىبادەتخانىلىرى 840 - يىللىرى كۆچۈپ كەلگەن شەرقىي ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان. ئۇيغۇرلارنىڭ ئازغىنا قىسمى XIII ئەسىردە خرىستىئان دىنىنىڭ ناستورىيان مەزھىپىنى قوبۇل قىلغان.

ئەزا ھالار:

① مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» I تۇم، 38 - بەت.
② «تۈركىي تىللار دىۋانى» III تۇم، 495 - بەت.
③ «ۋاڭ سۇلالىسى تارىخى» خەنزۇچە 203 - جىلد «ۋاڭ يەندى» ۋە «ئىدىقۇت بارغان ئەلچىنىڭ خاتىرىسى».
④ سۇي شۇلچى: «جۇڭگونىڭ قەدىمكى دەۋرى توغرىسىدا قىسسە» خەنزۇچە 2 - قىسىم، 91 - بەت.
⑤ سۇي شۇلچى «جۇڭگونىڭ قەدىمكى دەۋرى توغرىسىدا قىسسە» 3 - قىسىم 92 - بەت.
⑥ «ئىدىقۇتقا بارغان ئەلچىنىڭ خاتىرىسى» (使高昌记)
⑦ «ئىدىقۇتقا بارغان ئەلچىنىڭ خاتىرىسى»
⑧ گوجىمىن: «ۋاڭ يەندى» ۋە «ئىدىقۇتقا بارغان ئەلچىنىڭ خاتىرىسى» (شىنجاڭ خەلق ئېجتىمائىي پەنلەر نەشرىيىتى 1985 - يىل 4 - سان، ئۇيغۇرچە 143 - بەت).
⑨ ئۇ كارانۇ: «قاراخانىلار قاغانلىقىنىڭ تارىخى» ئۇيغۇرچە 187 - بەت.
⑩ «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» I تۇم، ئۆزبېكچە 307 - بەتتىن 308 - بەتكىچە قارالسۇن.
⑪ رېنې گرۇسسې: (فرانسۇز تارىخچىسى) — «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى» 224 - بەت.
⑫ «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» I تۇم، ئۆزبېكچە 308 - بەت.
⑬ مولامىرسالىخ قەشقەرى: «چىڭگىزنامە» ئۇيغۇرچە 24 - 25 - بەتلەر.
⑭ مولامۇسا سابرامى: «تارىخىي مەجمۇئە» ئۇيغۇرچە 97 - بەت.
⑮ رېنې گرۇسسې: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى» 213 - بەت.
⑯ «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» I تۇم، ئۆزبېكچە 310 - بەت.
⑰ مولامىرسالىخ قەشقەرى: «چىڭگىزنامە» ئۇيغۇرچە 26 - بەت.
⑱ رېنې گرۇسسې: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى» 242 - بەت.
⑲ «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى» 239 - بەت.
⑳ «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى» 264 - بەت.
㉑ «ئوغۇز تارىخى» ئۇيغۇرچە قولىزما نۇسخىسى 4 - بەت.
㉒ «شىنجاڭ ئېجتىمائىي پەنلەر نەشرىيىتى» ئۇيغۇرچە 1985 - يىل 3 - سان، ئۇيغۇرچە 109 - 111 - بەتلەر.

㉕ چىنۇنۇف، «ئۇيغۇر تارىخى ھېكايىلىرى» خەنزۇچە 1 - نەشر.

㉖ ئابدۇرېھىم، «ئەرەبى دىيار ھەققىدە ئىسمە» خەنزۇچە 1 - كىتاب، 122 - بەت.

㉗ «ئەرەبى دىيار ھەققىدە ئىسمە» 124 - بەت.

㉘ «ئەرەبى دىيار ھەققىدە ئىسمە» 122 - بەت.

㉙ ئوماڭ شېۋ، «يېڭى ئۇلالاۋ تارىخى» 24 - جىلد «ئۇيغۇرلار ھەققىدە ئىسمە».

㉚ ئوتتۇز، «ۋاڭ سۇلالىسى تارىخى» خەنزۇچە «ئىدىقۇت ھەققىدە ئىسمە».

㉛ ئوتتۇز، «ۋاڭ سۇلالىسى تارىخى» خەنزۇچە، «ئىدىقۇت ھەققىدە ئىسمە».

㉜ ئوماڭ شېۋ، «يېڭى يېڭى سۇلالاۋ تارىخى» خەنزۇچە «ئۇيغۇرلار ھەققىدە ئىسمە».

㉝ ئوتتۇز، «ۋاڭ سۇلالىسى تارىخى» «ئىدىقۇت ھەققىدە ئىسمە» 232 - بەت.

㉞ ئوتتۇز، «ۋاڭ سۇلالىسى تارىخى» «ئىدىقۇت ھەققىدە ئىسمە».

㉟ ئەرەبى دىيار ھەققىدە ئۇيغۇرى باياۋ» خەنزۇچە 1 - جىلد 4 - بەت.

㊱ «مەمۇت قەشقەرى» «ئۇيغۇرلار تىللار دىۋانى» I تۇم، 152 - بەت

㊲ «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى» ئۇيغۇرچە، ئازادلىق ن ش ن ر
ۋا ئوكاۋ بەشرىياتى 1981 - يىل 10-ئاي 11 - نەشرى.

㊳ «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى» 4 - بەت.

㊴ «ئۇيغۇرىستان ش ن ر تارىخى» I تۇم، ئۇيغۇرچە 293 - بەت.

نەسەبنامە

ئۇيغۇر ئىدىقۇتلىرىنىڭ نەسەبنامىسى

ئىسمى:	سەلتەنەت سۈرگەن ۋاقتى:
1. پان تېكىن	850 — 866
2. بوكو تېكىن	866 — 871
3. ئىردەمىنخان	940 — 948
4. ئارسلانخان	948 — 985
5. بىلگە تېكىن	1126 — ؟
6. ئىسەن تۆمۈر	؟! — ؟
(بۇ بائۇرچۇق ئارت تېكىننىڭ ئاتىسى)	
7. بائۇرچۇق ئارت تېكىن	1208 — 1235
8. قۇسايىن	1235 — 1245
9. سالۇن تېكىن	1246 — 1255
10. ئوغرۇنج تېكىن	1255 — 1265
11. ماموراق تېكىن	1265 — 1266
12. قوجىغار تېكىن	1266 — 1276

13. نولىن تېكىن	1276 — 1318	
14. تۆمۈر بۇقا	1318 — 1327	
15. سەككى تېكىن	1327 — 1331	
16. تايپان	1331 — 1335	

ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ قاغانلىرى

ئىسمى:	سەلتەنەت سۈرگەن ۋاقتى:
1. چىڭگىزخان	1206 — 1227
2. ئوكتايخان	1229 — 1241
3. گۈيۈكخان	1246 — 1248
4. موڭكەخان	1251 — 1259

موڭغۇل يېكە لەشكەرلىرىدىن ئۇيغۇر ئىدىقۇتلىرىغا ياتلىق بولغان قەزلار

	قەزنىڭ ئىسمى	كىمنىڭ قەزى	كىمگە ياتلىق بولغان	قاچان
1.	ئال تالتۇن	چىڭگىزخان	باتۇرچۇق تېكىنگە	ئال تالتۇن ياتلىق بولۇشى 1210 - يىلى ۋاپات بولغان
2.	باباقار	گۈيۈكخان	قوجىغار تېكىنگە	1270 - يىلى
3.	بۇرقان	ئوكتايخاننىڭ نەۋرىسى	نولىن تېكىنگە	1275 - يىلى
4.	باباچا	ئوكتايخاننىڭ نەۋرىسى	نولىن تېكىنگە	1310 - يىلى
5.	ئوراچىن	ئاناندار	نولىن تېكىنگە	1310 - يىلى
6.	تورچىسمان	موڭغۇل خانزادىسىنىڭ	تۆمۈر بوقا غا	1307 - يىلى

IV بۆلۈم

ئۇيغۇر كەڭۇ خانلىقى

(مىلادىنىڭ 870 - يىلىدىن مىلادىنىڭ 1035 - يىلىغىچە
مۆكۈم سۈ كەن)

يىگىرمە ئالتىنچى باب ئۇيغۇر كەڭۇ خانلىقىنىڭ تەشكىل تېپىشى

شەرقىي ئاسىيادىكى تىبەت خانلىقى VIII ئەسىردە ئالاھىدە قۇدرەتلىك باسقۇچقا كىردى.

مىلادىنىڭ 630 - يىلى تىبەت قەبىلىلىرى ئىچىدىن سۇڭزەن كانپۇ ئاتلىق بىر قەھرىمان چىقتى. ئۇ مىلادىنىڭ 630 - يىلىدىن ھازىرقى تىبەت، كۆكنۇرنىڭ ئېگىز

قىرلىرىدا ياشايدىغان تىبەت قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، تىبەت خانلىقىنى قۇردى. سۇڭزەن كانپۇ (مىلادىنىڭ 630- يىلىدىن 650 - يىلىغىچە خان بولغان)ھەربىي تۈزۈم ۋە قانۇنىي تۈزۈم ئورنىتىپ، تىبەت خانلىقىنى مۇستەھكەملىدى. خوتەن ئۇيغۇرلىرىغا ئادەم ئەۋەتىپ ئۇلار قوللانغان يېزىق ئاساسىدا (ئېھتىمال سانسكرىت يېزىقى بولسا كېرەك) يېڭى يېزىق ياراتتى. تاڭ سۇلالىسى ئۆزىنىڭ ھەربىي جەنۇبىدىكى قوشنىسى تىبەت خانلىقىدىن قورقۇپ، مىلادىنىڭ 641 - يىلى مەلىكە ۋېنچىڭنى سۇڭزەنكانىغا ياتلىق قىلدى. مىلادىنىڭ 710 - يىلى بولسا مەلىكە جىڭچىڭنى تىبەت خانى چىلى سۈزەنگە ياتلىق قىلدى.

مىلادىنىڭ VIII ئەسىردە، كۈچەيگەن تىبەت خانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارىسىدا ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار يۈز بەردى. تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ تىبەت خانلىقىغا قارشى تۇرغان بولسىمۇ، تىبەت خانلىقى تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا ئۈستۈن چىقتى. مىلادىنىڭ 760 - يىللىرىغا كەلگەندە، تاڭ سۇلالىسى تالاس ئۇرۇشىدا (مىلادىنىڭ 751 - يىلى) ۋە ئۆكلۈك ئىسيانلىرىدا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ ئاجىزلاپ كەتتى. تىبەت خانلىقى تاڭ سۇلالىسىنىڭ تاشقى ۋە ئىچكى جەھەتتىن ئەھۋالىنىڭ ياماناللاشقانلىقىدىن پايدىلىنىپ، مىلادىنىڭ 760 - يىللىرى بۈگۈنكى سىچۈەن ئۆلكىسىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى ۋە كەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ دېگۈدەك ھەممە تېررىتورىيىسىنى تاڭ سۇلالىسىدىن تارتىۋالدى.

مىلادىنىڭ 783 - يىلى تىبەت خانلىقى بىلەن تاڭ سۇ-

لالىسى ئارىسىدا تىنچلىق بىشىمتامىسى تۈزۈلدى. شۇنىڭدىن كېيىن تىبەت خانلىقى تارىم ۋادىسىنى ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىدىن تارتىۋېلىش ئۈچۈن ئۇيغۇرلارغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. باشتا ئۇيغۇرلار مەغلۇپ بولدى. ھەتتا تىبەت خانلىقى بەشبالىقنى ئۇيغۇرلاردىن تارتىۋالدى. لېكىن، مىلادىنىڭ 800 - يىللىرغا كەلگەندە، ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى بەشبالىقنى تىبەت خانلىقىدىن تارتىۋالدى. ھەتتا، مىلادىنىڭ 808 - يىلى ئۇيغۇرلار تىبەتلىكلەرنى گەنسۇدىكى لياڭجۇ رايونىدىنمۇ قوغلاپ چىقاردى. مەغلۇبىيەتكە تەن بەرمىگەن تىبەت خانلىرى بەشبالىققا، كۇچاغا ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، مىلادىنىڭ 812 - يىلى ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانى ئاي تەگرىخان تىبەتلىكلەرنى بەشبالىق، كۇچا تەتراپلىرىدا تارمار قىلىپ، چوڭ غەلىبە قازاندى. شۇنىڭدىن باشلاپ، تىبەتلىكلەر گەنسۇدىكى ھۆكۈمرانلىقنى ئاران-ئاران ساقلاپ قالالايدىغان بولۇپ قالدى.

كىشىلەرگە ئايان بولغاندەك، مىلادىنىڭ 840 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقى گەنسۇغا كۆچۈپ كەلگەنىدى. جۇڭگو تارىخچىلىرى شۇ چاغدا گەنسۇ رايونى تىبەت خانلىقىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولغانلىقى ئۈچۈن، گەنسۇنىڭ خېشى كارىدورىغا كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار توغرىسىدا «ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقى تىبەتتىكە كەتتى» دەپ يازغان.

مىلادىنىڭ 865 - يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ بوكو تېكىن باشچىلىقىدىكى قوشۇنلىرى ھازىرقى كۆكنۇر دىكى شىنىڭ شەھرىنىڭ جەنۇبىدىكى لىدو رايونىدا

لىدا تىبەت قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى، تىبەت قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى شالكۆزىنى تىرىك تۇتۇۋېلىپ كاللىسىنى ئالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ گەنسۇدا تىبەتلىكلەرنىڭ تەسىرى تۈگىدى. چۈنكى شۇ مەزگىلدە، تىبەت خانلىقى ئىچكى جەھەتتىن پارچىلىنىپ زاۋاللىققا يۈز تۇتقانىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت قوشۇنلىرىنىڭ 865 - يىل تىبەت قوشۇنلىرى ئۇستىدىن قارا-ئاغان غەلىبىسى تىبەت خانلىقىنى بىر مەزگىل ئىەكەلگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن گەنسۇنىڭ خېشى كارىدورىدىكى ئۇيغۇرلارنى تىبەتلىكلەرنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلدۇردى.

خېشى كارىدورىدىكى ئۇيغۇرلار مىلادىنىڭ 870 - يىلى گەنجۇ (ھازىرقى جاڭيې)نى پايتەخت قىلىپ دۆلەت قۇردى. جۇڭگو تارىخچىلىرى بۇ دۆلەتنى «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى دۆلىتى» دەپ يېزىشقان. بىز بۇ دۆلەتنى ئۇيغۇر گەنسۇ خانلىقى دەپ ئاتاشنى مۇۋاپىق كۆرۈپ، شۇ نام بىلەن ئاتىدۇق. مۇستەقىل ئۇيغۇر گەنسۇ خانلىقى (مىلادىنىڭ 870 - يىللىرىدىن مىلادىنىڭ 1035 - يىلىغىچە 160 يىل ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ تېررىتورىيىسىگە، ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى دۇڭخۇاڭ، جاڭيې، ۋۇۋېي، ئەنشى، جيۇچۈەن، لەنجۇ شەھىرىنىڭ ئەتراپلىرى ۋە ھازىرقى ئىچكىيادىكى ئىرسىن ۋادىسى قاتارلىق رايونلار كىرگەن. 841 - يىلى خېشى كارىدورىغا شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ياغلاقار قەبىلىسىدىن بولغان بۇ بىر قىسىم ئۇيغۇرلار كۆچۈپ كېلىشتىن بۇرۇنلا (مىلادىدىن بۇرۇنقى چاغلاردىن تارتىپ) خېشى كارىدورىدا ئۇيغۇرلار ياشىغانىدى.

يىگىرمە يەتتىنچى باب ئۇيغۇر كەڭشۇ خانلىقىنىڭ كۆچىيىشى

مىلادىنىڭ 907 ـ يىلى تەخمىنەن 300 يىل ھۆكۈم سۈرگەن (مىلادىنىڭ 618 ـ يىلىدىن 907 يىلىغىچە) تاڭسۇلالىسى ئاغدۇرۇلدى. ئۇنىڭدىن باشلاپ جۇڭگودا «بەش سۇلالە، ئون دۆلەت دەۋرى» دەپ ئاتالغان پارچىلىنىش دەۋرى باشلانىدى. مانا شۇ دەۋردە (مىلادىنىڭ 907 ـ يىلىدىن 979 ـ يىلىغىچە) جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمىدا كېيىنكى لياڭ (مىلادىنىڭ 907 ـ يىلىدىن 923 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، كېيىنكى تاڭ (923ـ936)، كېيىنكى جىن (936 ـ 946)، كېيىنكى خەن (947 ـ 950)، كېيىنكى جۇ (951 ـ 960) قاتارلىق بەش سۇلالە بەدا بولدى. دەل شۇ مەزگىلدە، جەنۇبىي دېيىلىدىغان سەنشى رايونىدا ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ، ۋۇ يەكلىكى (مىلادىنىڭ 902 ـ يىلىدىن 937 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، جەنۇبىي تاڭ (937 ـ 975)، ۋۇيۈ (907 ـ 978)، ۋۇ يەكلىكى (907 ـ 951)، مىن يەكلىكى (945 ـ 709)، جەنۇبىي خەن (971 ـ 917)، ئالدىنقى شۇ يەكلىكى (925 ـ 901)، كېيىنكى شۇ يەكلىكى (965 ـ 933)، نەنپىڭ يەكلىكى (924 ـ

963)، شىمالىي خەن (951 ـ 979) قاتارلىق ئون يەكلىكمۇ پەيدا بولدى. جۇڭگو تارىخچىلىرى مانا شۇ دەۋرنى «بەش سۇلالە، ئون دۆلەت دەۋرى» دەپ ئاتىدى.

«بەش سۇلالە، ئون دۆلەت دەۋرى»دە جۇڭگونىڭ پارچىلىنىپ كېتىشى كۈچلۈك، بىرلەشكەن دۆلەتنىڭ يوقلۇقى ئۇيغۇر كەڭشۇ خانلىقىنىڭ كۆچىيىشىگە ياخشى ئىمكانىيەت يارىتتى. بولۇپمۇ «بەش سۇلالە دەۋرى» دېگەن يەكلىكلەر بىلەن ئۇيغۇر كەڭشۇ خانلىقى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت تەڭلىك ئاساسىدا بولغانىدى. بۇنىڭ بۇنداق بولۇشى«بەش سۇلالە دەۋرى» دېگەن يەكلىكلەرنىڭ ھەربىي كۈچ جەھەتتىن ئاجىزلىقى، ئۆمرىنىڭ قىسقىلىقى، بىر ـ بىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ، بىرىنى ـ بىرى يۇتۇپ كېتىشى، چېگرىلىرىنىڭ تۇراقسىزلىقى سەۋەبىدىن بولغان.

مىلادىنىڭ 960 ـ يىلى سۇڭ سۇلالىسى جۇڭگونى ئاساسەن بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئۇيغۇر كەڭشۇ خانلىقى بىلەن سۇڭ سۇلالىسى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتمۇ، دوستانە، باراۋەرلىك ئاساسىدا بولدى.

ئۇيغۇر كەڭشۇ خانلىقى قۇرۇلغاندىن تارتىپ كەڭشۇدىكى يەرلىك ھاكىمىيەتلەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش ئېلىپ باردى.

تاڭ سۇلالىسىدىن مىلادى 872 ـ يىلىغىچە داشاتادا ۋالىي بولۇپ تۇرغان جاڭ پېچاۋنىڭ ۋارىسلىرىدىن جاڭ چىڭفېن مىلادىنىڭ 905 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلىيەتتىدە مەۋجۇت بولماي قالغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، مۇستەقىل «ھەربىي خەن ئالتۇنتاغ يەكلىكى»نىڭ قۇرۇلغانلى

لىقىنى جاكارلىغانىدى. جالاڭ چىڭغىن ئۆرۈنى «ئاق تونلۇق تەڭرىقۇت» دېگەن ئۇنۋان بىلەن ئاتىدى. لېكىن «ھەربىي خەن ئالتۇنتاغ بەگلىكى» ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرمىدى. ئۇيغۇرلار مىلادىنىڭ 906 - يىلى جالاڭ چىڭغىنغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. بۇ ئۇرۇش مىلادىنىڭ 911 - يىلى ئۇيغۇر كەڭخانلىقىنىڭ ئۆزۈل - كېسىل ھەلىبە قىلىشى بىلەن ئايانغلاشتى. جالاڭ چىڭغىن ئاغدۇرۇلۇپ كەتكەن تېبەت خانلىقىنىڭ قالدۇق كۈچلىرى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇيغۇرلارنى تارمار قىلىشقا ئۆزۈغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئىش ئەمەلگە ئاشمىدى. ئۇيغۇرلار جالاڭ چىڭغىننى ئورنىدىن ئېلىپ تاشلىدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئەلى كېلىپ چىقىشى سوغدىلاردىن بولغان ساۋ يېجىنىي تەيىنلىدى.

«بەش سۇلالە، ئون دۆلەت» دەپ ئاتالغان ئۇششاق بەگلىكلەر ئۇيغۇر كەڭخانلىقى بىلەن نورمال مۇناسىۋەت باغلىغانىدى. لېكىن مىلادىنىڭ 911 - يىلى ئۇيغۇر كەڭخانلىقىنىڭ جالاڭ چىڭغىن ئۇستىدىن قازانغان ھەلىبىسى، كەيىنكى پايتەخت قىلغان «كېيىنكى لياڭ بەگلىكى»گە ياقمىدى. شۇ سەۋەبتىن، مۇناسىۋەت ئانچە ياخشى بولمىدى. «كېيىنكى لياڭ بەگلىكى» جالاڭ چىڭغىنغا ھېسداشلىق بىلدۈرگەن بولسىمۇ، ئۇنى مەغلۇبىيەتتىن قۇتۇلدۇرۇپ قېلىشقا قۇدرىتى يەتمىدى.

X ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا، ساندىل (جۇڭگو تارىخچىلىرى كەنجۇ دەپ ئاتىغان)نى پايتەخت قىلغان ئۇيغۇر كەڭخانلىقى ياغلاقارلاردىن بولغان خاقانلارنىڭ بىتەكچىلىكىدە مۇستەھكەملەندى. كۈچەيدى. تېررىتو-

رىيىسى كېڭەيدى. شۇ چاغدا ئۇيغۇر كەڭخانلىقىنىڭ چېگرىسى شەرقتە لەنجۇ شەھىرىنىڭ ئەتراپىغىچە، غەربتە تەڭرىتاغلىرى (قۇمۇلنىڭ شەرقى)غىچە جەنۇبتا چىلىيەنشەن تاغ لىنىغىچە، شىمالدا ھازىرقى نىڭشيادىكى تەڭرى قۇملۇققىچە تۇتاشقانىدى. ئۇيغۇر كەڭخانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى يېزا ئىگىلىك ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىدىن ئىبارەت ئىدى.

ئۇيغۇر كەڭخانلىقى شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى قاتناش بولىنىڭ مۇھىم ئۇتكىلىگە جايلاشقانلىقى ئۈچۈن، غەرب بىلەن جۇڭگو ئارىسىدىكى قاتناش ئالاقىلىرىدە مۇھىم رول ئويناندى. ئۇيغۇر كەڭخانلىقى جۇڭگودىكى ئۇششاق بەگلىكلەرگە ھەر دائىم سودا كارۋانلىرىنى ئەۋەتىپ، ئۆز-ئارا سودا ئېلىپ باردى.

شۇنى ئەسكەرتىپ قويۇش كېرەككى، جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئەسىردە ئۆتكەن تارىخچىلىرى بۇ سودا كارۋانلىرىنى «ئەلچى»، سودا تاۋارلىرىنى بولسا «ئولپان» دەپ خاتا يېزىشقان، لېكىن ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇر كەڭخانلىقىنىڭ جۇڭگودىكى بەگلىكلەر بىلەن ھېچقانداق بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى يوق ئىدى. ھەتتا جۇڭگو سۇلالىسى دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 960 - يىلىدىن 1124 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) بىرلىككە كەلگەن چاغدىمۇ، ئۇيغۇر كەڭخانلىقى سۇلالىسىگە بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىدە بولغان ئەمەس.

چۈنكى شىمالىي سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى كەڭخانلىقىنى ھەربىي كۈچ جەھەتتە يېقىن سىياسىي جەھەتتە بېقىندۇرۇش ئۈچۈن ئەمەلىي ئىقتىسادىي تەكشۈرگەن ئەمەس ئىدى. شىمالىي سۇلالە

سۇلالىسى باشتا شەرقىي قىتان خانلىقى، ئارقىدىنلا تاڭغۇت خانلىقىنىڭ ھۆجۇمىغا ئۇچراپ ئېغىر ئەھۋالدا قالغان. بۇنداق ئەھۋالدا، ئۇيغۇر كەڭۈ خانلىقىنى سۇڭ سۇلالىسىگە ئىتتىپاق تۈزلىگەن دېيىش قانداق ئەقىلگە سىغىدۇ؟ «بەش سۇلالە، ئون دۆلەت دەۋرى»دە ئۇنىڭ خانلار ئۆز بەگلىكلىرىنىڭ ئاجىز-لىقلىرىغا قارىماي، ئۇيغۇر كەڭۈ خانلىقىدا ھۆكۈمران ئالماشقان چاغدا، يېڭى قاغانغا ھۆرمەت ئۇيۇشتۇرۇش بىرىنچى ئۆزلىرىنىڭ مەجبۇرىيىتى دەپ ھېسابلىغان، بۇ خۇددى ئابباسىي خەلىپىلىكىنىڭ (مىلادىنىڭ 751 - يىلىدىن 1258 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) خەلىپىلىرىنىڭ قارا-خانىلار قاغانلىرىغا، غەزنەۋىلەر سۇلتانلىرىغا، سالجۇقلار-نىڭ ئىمپېراتورلىرىغا، «شەرق ۋە غەربنىڭ پادىشاھى» «دىنىنىڭ ھامىيسى» دېگەندەك ئۇنۋانلارنى بەرگەنلىكىگە ئوخ-شاشتتى. قاراخانىلار، غەزنەۋىلەر، سالجۇقلارنىڭ ھۆكۈمران-لىرىنىڭ ئابباسىيلار خەلىپىلىرىدىن ئۇنۋان ئالغانلىقى ئۇ-لارنىڭ ئابباسىيلار خەلىپىلىكىگە بېقىنغانلىقىنى بىلدۈرمەيتى-تى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ ئېڭىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ كەتكەن، ئۇزۇنى ھەمىدىن يۇقىرى ھېسابلايە-دىغان ئەنئەنە ئۇلارنىڭ ئەنە شۇنداق ھېجىقانداق ئەھمىيەتكە ئىگە بولمىغان ئۇنۋانلارنى كەڭۈ ئۇيغۇر قاغانلىرىغاتەقدىم قىلىشىغا سەۋەب بولغان.

يىگىرمە سەككىزىنچى باب ئۇيغۇر كەڭۈ خانلىقى بىلەن تاڭغۇتلار ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشلار

X. XI ئەسىرلەردە سۇڭ سۇلالىسىگە چېگرىداش بولغان جايلاردا، دەسلەپ شەرقىي قىتان خانلىقى، تاڭغۇت خانلىقى قۇرۇلدى. كېيىن جۇرجىت خانلىقى قۇرۇلدى. بۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان خانلىقلار ئىچىدىن شەرقىي قىتان خانلىقى بىلەن جۇرجىت خانلىقى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە جايلىشىپ كېرىپ «بەش سۇلالە، ئون دۆلەت دەۋرى»دىكى ئاجىز ۋە ئۆمرى قىسقا بەگلىكلەر بىلەن سۇڭ سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۆز تېررىتورىيىسىنى كېڭەيتىشكە ناھايىتى جىددىي ھالدا ئۇرۇنغان بولسا، تاڭغۇتلار ئاساسەن ئۇيغۇر كەڭۈ خانلىقىغا ھۇ-جۇم قىلىپ، ئۇيغۇرلارنى تارمار قىلىشقا ئۇرۇندى.

تاڭغۇتلار ئەسلىدە تىبەت ئەسلىكىدىن بولۇپ، قەدىمكى چاغلاردا چوڭاي تاغلىرىنىڭ غەربىي ئېتەكلىرىدە ياشايتى-تى. ئۇلار ئۇيغۇر - ئۇرخۇن خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر قاغانلىقىغا بېقىنىپ ياشىغان خەلقلەرنىڭ بىرى ئىدى.

تاڭغۇتلار X ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا كۈچىيىشكە باش-

لمدى. ئۇلارنىڭ كۆچىيىشىگە شەرقىي ئاسىيادا يۈز بەرگەن تارىخىي ۋەقەلەر سەۋەب بولدى. 840 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ھەربىكە كۆچۈشى، مىلادىنىڭ 860 - يىللىرى كۈچلۈك تىبەت خانلىقىنىڭ ئاجىزلاپ بۆلۈنۈپ كېتىشى، 907-يىلى تاڭ سۇلالىسى ئاغدۇرۇلۇپ، جۇڭگودا ئونلىغان ئۇششاق دۆلەتلەرنىڭ پەيدا بولۇشى، بولۇپمۇ، سۇڭ سۇلالىسى بىلەن شەرقىي قاتانلار، جۇرجىتلارنىڭ بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ تۇرۇشى تاڭغۇت قەبىلىلىرىنىڭ كۈچىيىپ، ئاخىر مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇشىغا ئىمكانىيەت يارىتىلاندى.

مىلادىنىڭ XI ئەسىرىنىڭ 30 - يىللىرى تاڭغۇت خانى لى يەنخاۋ ئۆزىنى خان، دەپ جاكارلاپ، 196 يىل ھۆكۈم سۈرگەن(1032 — 1227) تاڭغۇت خانلىقىنى قۇردى. بۇ خانلىقنىڭ پايتەختى ھازىرقى نىڭشيادىكى يىنچۈەن شەھرى بولدى.

تاڭغۇت خانلىقى كۈچەيگەن چاغدا، تىبرىتوربىسىگە ھازىرقى نىڭشيا رايونى، شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمى، گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي شىمال قىسمى، چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي شىمال قىسمى، ئىچكى موڭغۇلنىڭ بىر قىسمى كىرگەنىدى. تاڭغۇت خانلىقى ئاھالىسىنىڭ تەركىبىدە تاڭغۇتلار، ئۇيغۇرلار، خەنزۇلار، تىبەتلەر بار ئىدى.

تاڭغۇتلار: ئۆز قوشۇنلىرى (ئۇيغۇرلار، شەرقىي قاتانلار، سۇڭ سۇلالىسى، جۇرجىتلار) بىلەن ئۇزۇن مۇددەت دۇشمەنلىشىپ ئۆتتى. بولۇپمۇ ئۇيغۇر گەنسۇ خانلىقى بىلەن زادىلا ئىناق بولالمىدى.

تاڭغۇتلار بىلەن ئۇيغۇر گەنسۇخانلىقى ئارىسىدىكى ئۇرۇشلارنىڭ تارىخىنى ئىككى باسقۇچقا بۆلۈپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن. بىرىنچى باسقۇچ، مىلادىنىڭ 920 - يىلىدىن 982 - يىلىغىچە بولغان 60 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىككىنچى باسقۇچ، مىلادىنىڭ 982 - يىلىدىن 1042 - يىلىغىچە بولغان 50 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىز تۆۋەندە ئەنە شۇ ئىككى باسقۇچتا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر توغرىسىدا قىسقىچە چۈشەنچە بېرىمىز:

تاڭغۇتلار، مىلادىنىڭ ئەسىرىنىڭ باشلىرىدا ھازىرقى نىڭشيا رايونى ۋە گەنسۇئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمىغا قوشنا بولغان تىبرىتوربىسىلەردە كۆچۈپ يۈرەتتى. تاڭغۇت قەبىلىلىرى شۇ چاغدا قەبىلە ئىتتىپاقىغا ئۇيۇشقانىدى. تاڭغۇتلارنىڭ ئۇيغۇر گەنسۇ خانلىقىدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خانامقلارغا كېتىۋاتقان ئەلچىلەرۋە سودا كارۋانلىرىغا ھۇجۇم قىلىش ھەربىكەتلىرى مىلادىنىڭ 920 - يىللىرى خېلى ئەۋج ئالغانىدى. تاڭغۇتلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كېتىۋاتقان ئۇيغۇر ئەلچىلىرى ۋە سودا كارۋانلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى بۇلاپ - تالايتتى ۋە ئۆلتۈرەتتى.

لېكىن ئۇيغۇر گەنسۇ خانلىقى كېيىنكى تاڭ خانلىقىغا بىرلىشىپ تۇرۇپ، تاڭغۇت بۇلاڭچىلىرىغا قارشى جىددىي چارىلەرنى كۆرگەن. «كارۋان مۇھاپىزەتچىلىرىنى كۈچەيتكەن، ئۇلارغا قارشى مەخسۇس قوشۇن ئەۋەتكەن، تاڭغۇتلارغا قارشى مەخسۇس جازا ئۇرۇشلىرىنى تەشكىللىگەن». ①

تاڭغۇتلار مىلادى X ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، جەنۇبى قۇدرەتلىك كۈچ بولۇپ شەكىللەندى. ئۇلار شۇنىڭدىن باشلاپ ئۆز دۆلىتىنى قۇرۇشقا بەل باغلىدى. تاڭغۇتلار مىلادىنىڭ 982 - يىلىدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 1032 - يىلىغىچە بولغان 50 يىل ئىچىدە ئۇيغۇر كەڭ خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئاخىر ئۇيغۇر كەڭ خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى.

ئۇيغۇر كەڭ خانلىقى بىلەن تاڭغۇتلار ئارىسىدىكى ئۇرۇشلارنىڭ ئىككىنچى باسقۇچىدا يۈز بەرگەن ئۇرۇشلار ئۇيغۇر كەڭ خانلىقى ئۈچۈن ھالاكەتلىك ئاقىۋەتنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

تاڭغۇت خانى لى دىمىن (مىلادىنىڭ 1004 - يىلىدىن 1032 - يىلىغىچە خان بولغان) مىلادىنىڭ 1006 - يىلى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ خانى سۇڭ جىنزۇڭغا (مىلادىنىڭ 998 - يىلىدىن 1022 - يىلىغىچە خان بولغان) ئەلچى ئەۋەتىپ، تىنچ لىق بىتىمنامىسى تۈزۈۋالغاندىن كېيىن مىلادىنىڭ 1008 - يىلى ئۇيغۇر كەڭ خانلىقىغا ھۇجۇم باشلىدى. بۇ ئۇرۇشتا ئۇيغۇرلار تاڭغۇت قوشۇنلىرىنى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىدى. تاڭغۇت قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى ۋاڭ زى لى دىمىنىڭ جازالىشىدىن قورقۇپ، سۇڭ سۇلالىسىگە قېچىپ كەتتى.

تاڭغۇتلار مىلادىنىڭ 1009 - يىلى 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ئەپەرۋەر قىلىپ، ئۇيغۇر كەڭ خانلىقىغا يەنە ھۇجۇم باشلىدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا شەرقىي قىتانلارنىڭ ياردىمىنى ئالغان تاڭغۇتلار ئۇيغۇر كەڭ خانلىقىنىڭ پايتەختى ساندىبىلنى قورشىۋالدى. ساندىبىل قورشاۋى ئۇن كۈن داۋام قىلدى. لېكىن ئۇيغۇر قاغانى ياغلاقار «كېچىسى شەھەردىن ئۇيۇقسىز چىقىپ، شەھەرنى قورشىۋالغان تاڭغۇت قوشۇنلىرىغا قاتتىق زەربە بېرىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى. تاڭغۇتلار قېچىپ كەتتى.» ②

تاڭغۇتلار مىلادىنىڭ 1010 - يىلى ئۇيغۇر كەڭ خانلىقىغا يەنە ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، نەتىجە قازىنالمىدى. تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر كەڭ خانلىقى مىلادىنىڭ 1008 - يىلىدىن 1010 - يىلىغىچە تاڭغۇتلار ۋە قىتانلارنىڭ ھۇجۇمىنى زەربە بىلەن قايتۇرۇپ تۇرغان.

ئۇيغۇر كەڭ خانلىقى مىلادىنىڭ 1010 - يىلىدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 1026 - يىللىرىغىچە تاڭغۇتلار بىلەن توختىماي ئۇرۇشۇپ تۇردى. بۇ ئۇرۇشلارنىڭ بەزىسى كىچىك كۆلەمدە بولسىمۇ، بەزىلىرى خېلى چوڭ كۆلەمدە بولدى. ئۇيغۇرلار مىلادىنىڭ 1026 - يىللىرىغىچە بولغان ئۇرۇشتا، لەنجۇ رايونىدىكى تەھەت بەگلىكىگە ياردەم بېرىپ، تاڭغۇتلارنى تارمار قىلدى. دەل شۇ پەيتتە، شەرقىي قىتانلار ئۇيغۇر كەڭ خانلىقىنىڭ پايتەختى ساندىبىلنى ئۇچ كۈن قورشىۋالدى. ئەمما مەغلۇپ بولۇپ، قايتىپ كەتتى.

تاڭغۇتلار مىلادىنىڭ 1028 - يىلى ئۇيغۇر كەڭ خانلىقىغا شىددەت بىلەن ھۇجۇم باشلىدى. تاڭغۇتلار مىلادىنىڭ 1028 - يىلى ئۇيغۇر كەڭ خانلىقىنىڭ پايتەختى ساندىبىلنى ئىگىۋالدى. ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانى ياغلاقار (مىلادىنىڭ 1025 - يىلىدىن 1028 - يىلىغىچە قاغان بولغان) «ئۆ-

زىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. ئۇنىڭ بالا - چاقىلىرى ئەسىرگە چۈشۈپ كەتتى. 1036 - يىلى تاڭغۇتلار خېتىي كارىدورىنىڭ ئەڭ غەربىدىكى سۈجۇ، گاجۇ، شاجۇ(جيۇچۈەن، يۈەسەن، دۈڭخۇاڭ ـ ئا) قاتارلىق قورغان - شەھەرلەرنى بېسىۋالدى. شۇنداق قىلىپ شۇ جايلاردىكى ئۇيغۇرلار دۆلىتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى تايانچلىرى قولدىن كەتتى. بۇ جايلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى غەرب تەرەپكە كەتتى. يەنە بىر قىسمى جەنۇب تەرەپكە يۈرۈپ تاغدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، تىبەتلەر تۇرىدىغان رايونلارغا كەتتى.»③

دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ ئامان قالغانلىرىنىڭ بىر قىسمى غەربكە يۈرۈپ، ئىدىقۇت تەۋەسى (قۇمۇل ئەتراپلىرى)غا كېلىپ پاناھلانغان بولسا، بىر قىسمى تىبەتلىكلەر رايونى (كۆكنۇر ئەتراپلىرىغا)غا كەتكەن. ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ سۇنەن ناھىيىسىدىكى سېرىق ئۇيغۇرلار بولسا، تاڭغۇتلار تەرىپىدىن مەغلۇپ بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچمەي ئۆز ئورنىدا تۇرۇپ قالغان قىسمىنىڭ ئەۋلادى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر كەڭۇ خانلىقى بىلەن تاڭغۇتلار ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشلار جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئەسىردە ئۆتكەن تارىخچىلىرى يازغان كۆپلىگەن ئەسەرلەردە خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭدىن تاشقىرى (تولۇق بولمىسىمۇ) مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزۈلگەن داستان پارچىلىرىدىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. مەسىلەن:

«تاڭغۇت قوشۇنىنى ئوششۇپ تۇرغاندا باستى،
ئۇلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنى بەسكىرە قىلدى.

ئەرلىرىنى، ئاتلىرىنى غەنىيمەت ئالدى،
تاڭغۇتلار ئەسىر بولۇپ بېشىنى ئەگدى.»④

«تاڭغۇت خانىنى ئالدىدى،
ئۆلۈم بىلەن بېشىغا ئۇردى؛
قېرىنداشلىرى تاپا قىلدى،
ئۆلۈمنى كۆرۈپ رەڭگى ئۆچتى.

تاڭغۇت خانى قاتۇن سىنى خانىنى ئالدىدى، ئۆلۈم ئۇنىڭ بېشىغا ئۇردى؛ يېگىلگەن ئادەمنى قېرىنداشلىرى ئەيىبلىدى، دۈشمەنلىرى خۇشال بولدى، ئۆلۈمنى كۆرۈپ ئۇنىڭ يۈزلىرى تاتىرىپ رەڭگى ئۆچتى.»⑤

4 - ئىزاھاتتىكى قوشاق ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭغۇتلار ئۈستىدىن قازانغان غەلىبىسىنى كۆرسەتسە، 5 - ئىزاھاتتىكى قوشاق، مەغلۇبىيەتنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدا چۈشەندۈرۈشكە تېگىشلىك بىر مەسىلە بار. ئۇ بولسىمۇ، «تاڭغۇتلار قاتۇن سىنى خانىنى ئالدىدى» دېگەن جۈملىدىكى «قاتۇن سىنى خانى» دېگەن سۆز. بىز باشتا ئۇيغۇر كەڭۇ خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ ھازىرقى نىڭشيادىكى ئىرسىن ۋادىسى(ئىچ ـ ئول)غىچە كېڭەيگەنلىكىنى ئېيتقانىدۇق، مانا شۇ ئىرسىن ۋادىسىدا ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان قاتۇنبالىق ناملىق بىر شەھەر بار ئىدى. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «قاتۇن سىنى» دېگىنى، ئۇيغۇر كەڭۇ خانلىقىغا قارايدىغان قاتۇنبالىق، شەھىرىنى «خانى» ـ ئۇيغۇر قاغانىنى كۆرسەتسە كېرەك.

قاتۇن سىنى (تاڭغۇت بىلەن چىن تارىخىدىكى بىر كىچىك شەھەرنىڭ نامى) خەلقى بىلەن تاڭغۇتلار جەڭ قىلىشتى؛ تاڭغۇتلار قاتۇن سىنى خەلقىنى مەغلۇپ قىلدى.»⑥

دېمەك يۇقىرىدىكى قوشاقتا، «قاتۇن سىنى» نىڭ بىر كىچىك شەھەر ئىكەنلىكى ئوچۇق ئېيتىلغان.

ھازىر بەزىبىر غەرب تارىخچىلىرى ئۇيغۇر كەڭ خانلىقىنىڭ پايتەختى كەنجۇ ئەمەس (بىز ساندىل دەپ ئاتىمىز) ئېيتسىمال، قاتۇن سىنى دەپ ئاتالغان (بۈرۈنقى قاتۇنبالىق) شەھرى بولۇشى مۇمكىن دېگەن پىكىرنىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇشتى. بۇ مەسىلە داۋاملىق تەتقىق قىلىپ بېقىشقا تېگىشلىدۇ.

تاڭغۇتلارنىڭ ئۇيغۇر كەڭ خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغانلىقى كېشىدە: تاڭغۇتلار نېمە ئۈچۈن ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇيغۇر كەڭ خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىيالدى؟ دېگەن سوئالنى تۇغدۇرىدۇ.

تاڭغۇتلارنىڭ ئۇيغۇر كەڭ خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىشىغا ئۇيغۇرلارنىڭ ئاجىزلىقى، ئۇيغۇر كەڭ خانلىقى ئىگىلەپ تۇرغان جايلاردا تاڭغۇت ۋە ئۇلارغا قېرىنداش قەبىلىلەرنىڭ بوۋاقانلىقىغا ئوخشاش ئەھۋاللار سەۋەب بولغاندەك تۇرىدۇ. لېكىن مۇھىمراق سەۋەب غەرب بىلەن شەرقنى باغلاپ تۇرغان دىغان يىرىدىكى سودا يولىنى تىزگىنلىۋېلىش ۋە خېنى كارىدورىدىكى مۇنبەت يەرلەرنى بېسىۋېلىش بولسا كېرەك.

ئۇيغۇر كەڭ خانلىقى گەرچە ئاجىزلىسىمۇ، ئۇنىڭغا، قارىغاندا، ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدەك قېرىنداش قوشنا مىللەتنىڭ ئۆز ۋاقتىدا، ئۇنىۋېلىۋېلىپ بېرىپ ئۇنى ئوتتۇرا

دۇرالىغانلىقى ئاھايىتى چۈشىنىكسىز بىر ئىش. ئۇنىڭ ئۈستىگە، سۇڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر كەڭ خانلىقىغا ھەربىي كۈچ ئىشلەتمەي بېرىشنى خالىمىغان. ئۇيغۇر كەڭ خانلىقى بىلەن يارىدەم بېرىشنى خالىمىغان. ئۇيغۇر كەڭ خانلىقى مىلادىنىڭ 996 - يىللىرا سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى كەيفېڭگە ئەلچى ئەۋەتىپ، تاڭغۇتلارغا قارشى بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىشنى تەكلىپ قىلغان. لېكىن، مىلادىنىڭ 1001 - يىلى كەيفېڭگە بارغان ئۇيغۇر ئەلچىلىرى بىلەن سۇڭ سۇلالىسىنىڭ خانى سۇڭ جىڭزۇڭ تارىمدا ئېلىپ بېرىلغان سۇرلىشىشلەر ھەققىدە تاماملانغان. ئۇيغۇرلار مىلادىنىڭ 1008 - يىلى سۇڭ سۇلالىسىدىن يەنە يارىدەم تەلەپ قىلغان بولۇپ، سۇڭ جىڭزۇڭ يارىدەم بېرىشنى رەت قىلغان. شۇ چاغدا سۇڭ سۇلالىسى بىلەن شەرقىي قىتانلار تارىمدىكى ئۇرۇش ھالىتى ئاساسەن ئاياغلاشقانىدى. چۈنكى، مىلادىنىڭ 1005 - يىلى تۇزۇلگەن بىتىمنامىگە بىنائەن، سۇڭ سۇلالىسى قىتانلار بىلەن بىر مەزگىل تىنچلىقتا ئۆتۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان. شۇڭلاشقا، سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى يوقىلاڭ باھانىلەرنى كۆرسىتىپ، قۇرۇق ۋەدىلەرنى بېرىپ، قىممەتلىك سوۋغىلارنى ئەۋەتىپ، ئۇيغۇر كەڭ خانلىقىغا ئەمەلىي ھەربىي كۈچ بىلەن يارىدەم بەرمىدى.

بۇنداق قىلىش سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمران تەبىقىسىنىڭ «يات ياۋايىلارنى يات ياۋايىلارنىڭ قولى بىلەن يوقىتىش» دېگەن سىناقتىن ئۆتكەن كونا تاشقى سىياسەت پرىنسىپىغا ئۇيغۇن ئىدى.

ئەزا ئەلار:

① ت. گ. ماللياۋكين، «X — XI ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتچىلىكى» رۇسچە، 44 - بەت.
② «X — XI ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتچىلىكى» رۇسچە، 72 - بەت.
③ «X — XI ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتچىلىكى» رۇسچە، 72 - بەت.
④ مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم، ئۇيغۇرچە، 455 - بەت.
⑤ «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم، 444 - بەت.
⑥ «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم، 443 - بەت.

يىگىرمە توققۇزىنچى باب ئۇيغۇر كەڭۇ خانلىقىنىڭ تاشقى سودا مۇناسىۋىتى

ئۇيغۇر كەڭۇ خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى، جۇڭگو بىلەن غەرب ئارىسىدىكى قۇرۇقلۇق قاتناش يولىنىڭ مۇھىم ئۆتكىلىدە ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر كەڭۇ خانلىقى تاشقى سودا مۇناسىۋەتلىرىدە ناھايىتى مۇھىم رول ئويناندى.

«بەش سۇلالە دەۋرى»دە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى دۆلەتلەر ئۇيغۇر كەڭۇ خانلىقىدىن ھەربىي ئىشلارغا ناھايىتى كۆپ كالك بولغان ئات، ئات جابدۇقلىرىنى سېتىۋېلىشقا بەكمۇ موھتاج بولغان. بولۇپمۇ «كېيىنكى تاڭ بەگلىكى» بىلەن كېيىنكى جىن بەگلىكى شەرقىي قىتانلارغا قارشى ئۇرۇشتا، ھەر دائىم ئۇيغۇرلاردىن ئات سېتىۋالاتتى. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىمۇ ئۇيغۇرلاردىن ئات سېتىۋالغان.

مىلادىنىڭ 965 - يىللىرى ئۇيغۇر كەڭۇ خانلىقىنىڭ قاغانى تەرىپىدىن سۇڭ سۇلالىسىگە ئەۋەتىلگەن سودا كارۋىنى «1000 تۇياق ئات، 500 تۆگە، 500 دانىدىن ئارتۇق قاشتېشى، 500 جىلىك كەرەبە، 40 جىلىك نۇشۇدۇر، سەككىز تىزىق مارجان، 1000 پارچە يۇڭ رەخت، قاشتېشى بىلەن بېزەلگەن كەمەر

ۆە ئېگىر - توقۇم قاتارلىقلارنى ئېلىپ بارغان.» ①

يۇقىرىدىكى پاكىتقا ئاساسلانغاندا، سۇك سۇلالىسىگە بارغان سودا تاۋارلىرى ئىچىدە، ئاتنىڭ سالمىقى باشقا تاۋارلاردىن كۆپ ئۇستۇن بولغان.

ئۇيغۇر كەڭۇ خانلىقى بىلەن سۇك سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى ئارىسىدا ئەۋەتىلگەن ئۆزئارا سوۋغا - سالاملار- نىڭ ئەھۋالىمۇ ئۇيغۇرلار بىلەن قوشنىلىرى ئارىسىدىكى ئىقتىسادىي ئالاقىنىڭ قويۇق بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

مىلادىنىڭ 1011 - يىلى، سۇك سۇلالىسىنىڭ خانى سۇك جىنزۇڭ (مىلادىنىڭ 998 - يىلىدىن 1022 - يىلىغىچە خان بولغان) ئۇيغۇر كەڭۇ خانلىقىنىڭ قاغانى ياملاقارغا «500 قۇر كېيىم - كېچەك، كۈمۈشتىن ياسالغان 500 قاچا - قۇچا، كىمخابتىن تىكىلگەن كەلە تون، ئالتۇن كەمەر، قاغانىنىڭ بىكەسى (مەسلىكىسى)گە 400 قۇر كېيىم - كېچەك، 300 سەر كۈمۈشتىن ياسالغان قاچا - قۇچا، قاغانىنىڭ ئاش تارقاتقا 200 قۇر كېيىم - كېچەك، 100 سەر كۈمۈشتىن ياسالغان قاچا - قۇچا، ئۇيغۇر ئەلچىسىگە كۈمۈش ئوقتا ۋە ئاش كېيىمگە ئاقايدىغان ئالتۇن رىشتە لەرنى سوۋغا قىلغان.» ②

مالياۋكىن ئۇيغۇر كەڭۇ خانلىقى ئارقىلىق جۇڭگوغا باردىغان سودا تاۋارلىرىنىڭ تىزىملىكىنى تۆۋەندىكىچە بېرىدۇ:

«قاشتېشى، ئالماس، مۇنچاق، ئوخشىمىغان خىلدا) ئەنبەر، نۇر (ناتۇرى ئارىلاش نۇر)، تۆگە، ياۋا تۆگە،

بىرلوكىلىق تۆگە، مەرۋايىت، مىس ئەينەك، رەختكى قىزىل سىماب رۇدىسى، مارجان ... ئاق شۇڭقار، چايان، دورا - دەرمانلىنىڭ خام ماتېرىياللىرى، ئات، ياۋا ئات تېرىسى (ئات تېرىسىدىن ئىشلەنگەن كۆن)، ياخشى ئات، يەرلىك مەھسۇلاتلار، پولات قىلىچ، مۇسكوس بېزى، ئىپار، ئۇشۇدۇر، ھەر خىل قاشتېشى، قاشتېشىدىن ياسالغان بۇيۇملار، تېرىدىن تىكىلگەن كىيىملەر، تەلىك، ياقۇتلار بىلەن بېزەلگەن كەمەر- لەر ... بۆكەن مۇڭگۈزى، ئۆتۈك، ئېگەر - توقۇم، قاشتېشى بىلەن بېزەلگەن ئېگەر، توقۇم ... سۆسەر تېرىسى، ئاقسۇ- سەر، قارا سۆسەر، ھاۋارەڭ سۆسەر، قىزىل تۈز، پولات، گۈل لۈك رەخت، ئىران رەختلىرى، يۇڭ رەخت، ياختا رەخت، پار- پىيە رەختلىرى، قاشتېشى بىلەن بېزەلگەن سوختا، يۇگەن.... ئۆي جابدۇقلىرى، ئەينەكتىن ياسالغان جابدۇق- لار...زىننەت بۇيۇملىرى، ياختا، پارچىيە يىپىكى، قوتاز قۇيۇ- رۇقى...» ③ بۇ تاۋارلارنىڭ بىر قىسمى ئۇيغۇر كەڭۇ خانلى- قىنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلىرى بولسىمۇ، يەنە بىر قىسمىنىڭ قاراخانىلار، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى ئارقىلىق غەربتىن كەلتۈرۈلگەن مەھسۇلاتلار ئىكەنلىكى ئۆز - ئۆزىدىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

ئىزاھلار:

① «سۇڭشۇلاسىن تارىخىغا بېغىشلانغان ماتېرىياللىرى».
② «سۇڭشۇلاسىن تارىخىغا بېغىشلانغان ماتېرىياللىرى».
③ مالياۋكىن: «ۋېنشەن تۇڭكاۋ» — ئىسىرلەرنىڭ ئۇيغۇر تۇراسىدىلىرى» دوسىيە
٢١٤ — ٢٣٣ - بەتلەر

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

ق. ئىنگېلس «ئائىلە خۇسۇسىي مۇلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى».

سۆزلىگۈچى: «ھەربىي تەدبىرلەر».

سىماچىەن: «تارىخنامە».

سىماگۇاڭ «يىلنامە».

بەنگۇ: «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى».

پەنخۇا: «كېيىنكى خەن سۇلالىسى يىلنامىسى».

چىلقشۇ: «جىن سۇلالىسى يىلنامىسى».

ياڭ شۈەنلىك: «تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى».

شىن يۈ: «لياڭ سۇلالىسى يىلنامىسى».

سۇ زىشەن: «لياڭ سۇلالىسى يىلنامىسى».

ياۋسلىيەن: «لياڭ سۇلالىسى يىلنامىسى».

ياۋ سىلىيەن: «چىن سۇلالىسى يىلنامىسى».

ۋېي شۇ: «ۋې سۇلالىسى يىلنامىسى».

لېي بەييۈ: «شىمالىي چى سۇلالىسى يىلنامىسى».

لىك خودى: «جۇ سۇلالىسى يىلنامىسى».

ۋېي جىك: «سۇي سۇلالىسى يىلنامىسى».

لى يەنشۇ: «جەنۇبىي سۇلالىلەر تارىخى».

لى يەنشۇ: «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى».

لىيۇجۇن: «كونا تاڭنامە»

ئىۇ ياۋشۇ: «يېڭى تاڭنامە».

شۇي جۇجىن: «كونا بەش سۇلالە تارىخى».

ئۇ ياۋشۇ: «يېڭى بەش سۇلالە تارىخى»

توقتۇ: «سۇڭ سۇلالىسى يىلنامىسى».

توقتۇ: «لياۋ سۇلالىسى يىلنامىسى».

توقتۇ: «جورجىت سۇلالىسى تارىخى».

سۇڭلەن: «يۈەن سۇلالىسى تارىخى».

ۋاڭ مىنجىي: «ئۇيغۇرلار توغرىسىدا تەتقىقات».

لىك گەن: «ھونلار تارىخى».

پەن ۋېنلىيەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى».

ۋاڭ تۇڭلىك: «جۇڭگو مىللىي تارىخى».

ياڭ رىجۇ: «سۇي، تاڭ، بەش سۇلالە تارىخىنىڭ تېزىسلىرى».

«جۇڭگو بىلەن غەرب ئارىسىدىكى قاتناش تارىخى».

«خەن مەلىكىلىرى ئۇيغۇندا».

«ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار».

سىن جۇڭمىيەن: «تۈرك تارىخىنىڭ توپلىمى».

«قەدىمكى چاغدا جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغان مىللەتلەر».

شاۋان: «غەربىي تۈرك تارىخى».

«تويۇقۇق مەڭگۈ تېشى».

«بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى».

«كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى».

«يايانچۇر مەكتىپى».
«تىرخىن مەكتىپى».
«تەس مەكتىپى».
«توقتۇز ئۇيغۇر قاغانى مەكتىپى».
يۇسۇپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇ بىلىك».
«مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركى تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە I. II. III تومىلار.
ئوبۇلغازى: «شەجەرەئى تۈركى».
«ئوغۇزنامە».
راشىددىندىن «تارىخلار توپلىمى».
جۇۋەينى: «دۇنيانى بويسۇندۇرغۇچىنىڭ تارىخى»
يۇشى لياۋتى (ياپونىيە) «غەربتە بۇددىزم».
يۇتەنخېك (ياپونىيە) «غەرب مەدەنىيىتى تارىخى».
ئەنبۇجانپۇ: (ياپونىيە) «غەربى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تارىخى»
بەي يالۇ: «جۇڭگو خانلىرى، خانىشلىرى، شاھزادىلىرى، مەلىكىلىرىنىڭ نەسەبنامىسى».
چالۇ رىنچا: «يىپەك يولى ۋە غەرب مەدەنىيىتى ـ ئالاقىسى».
ل. بولنو (فرانسۇز) «يىپەك يولى».
ر. گروسسىت (فرانسۇز) «يايلاق ئىمپېرىيىسى».
«ئۇزبېكستان س س ر تارىخى» ئۇزبېكچە I. II توم.
گ. ئا ئۇرۇۋ: «تاجىك تارىخى».
«قەدىمكى دۇنيا تارىخى» رۇسچە، 1952 ـ يىلى نەشرى.

موسكۋا.
ق. ئا. كوسمىنسكىي: «ئوتتۇرا ئەسىرلەر تارىخى» رۇسچە 1952 ـ يىل نەشرى، موسكۋا.
ئا. ۋ. پىغموۋ: «يېڭى تارىخ» رۇسچە 1952 ـ يىل نەشرى، موسكۋا.
ئا. ۋ. شىتاكوۋ تەھرىرلىگەن: «س س س ر تارىخى» رۇسچە.
مالياۋكىن: «IX ـ XII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى» رۇسچە.
كارايېۋ «قاراخانىلار قاغانلىقى تارىخى» رۇسچە.
يىلماز ئوزتۇنا: «ئوسمانلى تۈركىيە تارىخى» تۈركچە I. II توم.
ئا. زەكى ۋەلىدى توغان: «تۈرك تارىخىغا كىرىش» تۈركچە.
ئا. دىل ئاچار: «قۇتادغۇبىلىك ئوغرىسىدا تەتقىقات».
لاسزلو. راسونى: (ۋېنگىر) «دوناي كۆۋرۈكلىرى» تۈركچە.

维吾尔族（维吾尔文）

吐尔洪、阿勒马斯著

责任编辑：贺加克

新疆青少年出版社出版
（乌鲁木齐市建设路九号）
新疆新华书店发行　新疆八一印刷厂印刷
850×1168毫米　32开　26.875印张
1989年2月第1版　1989年10月第1次印刷
印数：— 5.100

ISBN7—5371—0356—3/K·38　定价：7.50元

مۇداۋىسىنى شادىيە تەشلىگەن

ISBN7-5371-0356-3/K·38
(民文) يۇەن 7.50 باھاسى: